

VERITAS ÉVKÖNYV
2021

VERITAS ÉVKÖNYV

2021

VERITAS

Történetkutató Intézet és Levéltár

MAGYAR NAPLÓ

Budapest, 2022

A kötet megjelenését támogatta:

Szerkesztette és lektorálta
Farkas Judit Antónia – Orosz László – Schwarczwölder Ádám

A hely- és személynévmutatót összeállította
Kocsis Annamária

Az angol nyelvű összefoglalókat Varjú László,
a német nyelvűeket Kékesi Katalin fordította

© Szerzők, 2022
© VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2022
© Magyar Napló, 2022

ISSN 2416-0687

*A Magyar Napló Kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők
Egyesülésének, valamint az 1999-ben alapított Könyves Szövetségnek tagja*
www.konyves-szovetseg.hu

Kiadja a Magyar Napló Kiadó Kft.
1062 Budapest, Bajza u. 18.
www.magyarnaplo.hu
Felelős kiadó a Kft. ügyvezetője
Felelős szerkesztő Zsiga Kristóf
Tördelőszerkesztő Bornemissza Ádám
A borítót Oláh Mátyás László és Porpáczy Zoltán tervezte
Készült a Pannónia Nyomdában, Budapesten

TARTALOM

Szakály Sándor: Az Olvasóhoz	9
Hermann Róbert: Kemény Zsigmond haditörvényszéki védőirata, mint az 1848–1849. évi országgyűlés történetének forrása	11
Anka László: „Mint gyermeket, ifjonzot apjáért szerettem, azután pedig önön magáért.” Tisza Kálmán levelei Darányi Ignáchoz és édesapjához (1867–1900)	31
Schwarzwölder Ádám: „Hogy a jövő számára dolgozhassunk, a jelent kell először megmenteni.” Az 1873-as válság és Széll Kálmán pénzügyminisztersége	51
Dubniczky Zsolt: Egy kiállítás képei és eredményei. Iparművészeti kiállítás Károlyi Alajos palotájában 1876-ban	66
Kovács Kálmán Árpád: A református neokonfesszionizáció (1864–1887)	89
Lajtai L. László: A hazai történelem nemmagyar nyelvű tankönyvei a dualizmus kori Magyarországon	106
Kincses Katalin Mária: Fraknoi Vilmos Rákóczi-képei. Egy 1903-ban elmondott ünnepi beszéd tanulságai	127
Ligeti Dávid: Vesszőfutás. Franz Conrad von Hötzendorf gyalogsági tábornok a nagy háború első hónapjaiban	142
Réfi Attila: Csécsi Nagy Imre altábornagy évszázados életútja (1868–1967) III. rész. Élete és közéleti tevékenysége a Horthy-korban (1920–1944)	157
Orosz László: A „nemzeti kisebbségek megtartása életbevágó érdeke a jövőndő magyar államnak [...]”. Bleyer Jakab kormányzati szerepvállalása (1919–1920) a hazai németiség nemzetiségi törekvéseinek kontextusában	173
Hollósi Gábor: A két háború közötti magyar képviselőjelölési rendszer európai kontextusban	190

Kocsis Lajos: Az országzászlók szerepe a diákok hazafias nevelésében a trianoni Magyarországon	203
Szűcs Lajos: A szolnoki Bábaképző története	219
Drócsa Izabella: A lakásügyi népbiztoshelyettes a bíróság előtt: Szántó Zoltán és társainak pere a Horthy-korszakban	231
Glaub Krisztián: Mozaikok Farkas Mihály 1945 előtti életéből	252
Hammerstein Judit: Egy magyar katonai hírszerző a bolsevikok országában – Taróczy Nándor ezredes szokatlan látogatása a Szovjetunióban	268
Joó András – Ullein-Reviczky Lovice Mária: Ullein-Reviczky Antal követ útja feleségével és lányával Budapestről Stockholmba 1943 szeptemberében, a második világháború viharos időszakában (forrásközlés)	289
Kiss Dávid: A kommunisták és a hazaérkező hadifoglyok	311
Rácz János: Egy másik Jaczkó-ügy	328
Farkas Judit Antónia: Az amerikai emberek meghallották a magyarok segélykiáltását. Az International Rescue Committee sürgősségi segélyakciója az 1956-os forradalom napjaiban	343
Kőrösi Zsuzsanna: Származásuk miatt megbélyegzett diákok továbbtanulása az 1950-es és az 1960-as években	370
Bertalan Péter: Kaposvártól Budapesten át Ulánbátorig. Egy mongol kapcsolat története	384
Seres Attila: Négy óra a budapesti szovjet nagykövetség és a hegyeshalmi határátkelő között. Egy Kádár-kori „betyár” története (1980–1981)	397
Kissné Bognár Krisztina: Kárpótlás Magyarországon – a kezdetek, ahogy a vidék újságolvasói láthatták	429
Dévavári Zoltán: A szorongás csendje I. Az Antall-kormány és a délvidéki magyarok 1992 első felében (január–május)	444
Noszkó-Horváth Mihály: A vagyoni kárpótlás Magyarországon, a kapcsolódó kárpótlási iratok bemutatása	461

Resumes	481
Zusammenfassungen	517
Névmutató	557
Földrajzi nevek mutatója	577

AZ OLVASÓHOZ

Hetedik alkalommal kezdem így a rövid ajánlást a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár főigazgatójaként a VERITAS Évkönyv sorozatunk aktuális – 2021. évi – kötetében. Ez a kötet a VERITAS 2014-es indulása óta immáron a nyolcadik, amelyben a munkatársaink és külsős szerzőink egy-egy írását adjuk közre. Ezek az írások képet adhatnak arról a tudományos igényű feltáró és kutató munkáról, amelyet az intézmény történészei és levéltárosai folytatnak. Utóbbiak elsődleges feladata természetesen annak a közel 14 irat-folyókilométernyi anyagnak a rendezése, kutathatóvá tétele, amelynek ismerete nélkül a magyarországi rendszerváltoztatás után megindult kárpótlási folyamat(ok) megismerése, bemutatása szinte lehetetlen.

A történész és a levéltáros feladata mindig is az volt – és az napjainkban is –, hogy hiteles források segítségével mutassa be azt a múltat, amely nélkül kevesebbet tudnánk a világról, magunkról és másokról.

Mint tudjuk ez nem könnyű feladat, hiszen a legtöbben, akik az adott témával foglalkoznak, annak nemcsak a legjobb ismerőivé lesznek, de abba „beleszeretve” esetleg kissé engedékenyebbekké is válnak, mint ami elvárható lenne. S lehet-e ezt tudomásul venni/elfogadni? Úgy vélem igen, de csak egy bizonyos határig, addig, amíg a „szeretett téma” javára nem válik elfogulttá a kutató, a szerző.

Magam úgy látom, hogy a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár munkatársai megfelelnek ezen elvárásoknak. Szabadon fogalmazhatják meg a véleményüket, a vitákban érveket vonultatnak fel érvekkel szemben, és az esetleges szakmai vitákat minden esetben a tudomány eszközeivel „vívják” meg. Nem minősítenek, nem használnak sértő jelzőket, tisztelettel viseltetnek a vitapartnerekkel szemben, és a források tisztelete belső igényből (is) fakad.

A belső igény és késztetés pedig igencsak fontos. Anélkül nincs értelme az elkötelezett kutatói munkának, annak a munkának, amelynek szakszerű végzése esetén hiteles képet kaphatnak az érdeklődő olvasók egy-egy eseményről, személyről, döntésről.

Hitelesség. Többször leírtam már és most is megismételtem ezt a kifejezést. Tettem és teszem ezt azért, mert nem lehet elégszer hangoztatni, hogy csak így érdemes...

A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár jelen évkönyvében ezeknek az elvárásoknak megfelelően fogalmazták meg munkatársaink a mondanivalójukat. Írásaik a XIX. század közepétől a XX. század végéig idézik fel a magyar történelem

egy-egy jelentős eseményét, egy-egy személy életútját, vagy csak egy-egy olyan történet, amelyről korábban nem is gondoltuk, hogy ilyen egyáltalán megtörténhetett. A történetek ugyanis nem mindig zajlanak a nagy nyilvánosság előtt. Vannak „titkok”, amelyekről csak hosszú évtizedek múltán „lebbenhet fel a fátyol” és tudjuk, hogy a legtöbb embert épp az ilyen „titkok” érdeklik. Nem állítom, hogy a kötet tanulmányaiban csak ilyen „titkokról” lehet olvasni, de azt igen, hogy érdekes, alig ismert vagy kevésbé, netán ez idáig nem a valóságnak megfelelően megismert dolgokról olvashat a Kedves Olvasó, mert nekünk az Ő tájékoztatása fontos. Fontos, hogy mindazon eredmények, amelyek egy tudományos kutatóintézetben – amely egyúttal közgyűjtemény is – megszületnek, eljussanak az érdeklődőkhöz, azokhoz az emberekhez, akiket a múltunk ugyanúgy érdekel, mint bennünket. Az ő közreműködésük nélkül nem működne az író és az olvasó közötti kapcsolat. Legyen, aki megírja és legyen, aki olvassa!

A VERITAS munkatársai megírták tanulmányaikat, Ön pedig, Kedves Olvasó, eldönti, hogy érdemes volt-e nekik időt és energiát szánni arra, hogy Ön is közelebb kerülhessen múltunk egy-egy részletének jobb megismeréséhez.

Magam – mint örök optimista – úgy vélem, hogy érdemes volt kutatni, írni és közreadni az írásokat, amelyek két fontos gondolat szem előtt tartásával születtek meg, melyek így hangzanak: „Szabadon szolgál a szellem” – az Eötvös József Collegium „jelmondata” –, valamint a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Deák Ferencről kölcsönzött hitvallása, miszerint „...hazudni nem szabad”.

Budapest, 2022. március 15.

Prof. Dr. habil. Szakály Sándor
egyetemi tanár, főigazgató

HERMANN RÓBERT

KEMÉNY ZSIGMOND HADITÖRVÉNYSZÉKI VÉDŐIRATA, MINT AZ 1848–1849. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSA

A 2019. évi *VERITAS Évkönyv*ben megjelent tanulmányomban bemutattam Beksics Gusztáv *Kemény Zsigmond – A forradalom s a kiegyezés* című munkájában közölt, korábban Kemény Zsigmond emlékiratának tartott szöveg korabeli visszhangját, emellett részletesen tárgyaltam az eredeti kéziratból levonható következtetéseket, illetve foglalkoztam a munka hitelességének kérdésével is.¹ A források elemzése alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a mű nem klasszikus emlékirat, hanem a Kemény Zsigmond által 1849–1850 fordulóján a pesti cs. kir. haditörvényszékhez benyújtott védőirat. A védőirat a lényegi kérdéseket tekintve ugyanúgy interpretálja az 1848–1849. évi eseményeket, mint Kemény 1850-ben megjelent híres röpirata, a *Forradalom után*.² Ugyanakkor a mű valóban komoly forrásértéket képvisel, esetleges tévedései és torzításai megfogalmazás körülményeiből, azaz a rendelkezésre álló adatok hiányából, illetve abból a körülményből fakadtak, hogy a szerző szó szerint az életét védte. Az eltérő időhatárok és cél ellenére a *Forradalom után* szövege megerősíti azt a megállapítást, hogy a védőirat nem kompiláció, nem hamisítvány, hanem Kemény munkája.

A 2020. évi *Évkönyv*ben két kérdést jártam körül: 1. milyen eseményeket jegyzett fel Kemény a saját 1848–49. évi tevékenységéről, s ezek mennyire támaszthatók alá más forrásokkal? 2. hogyan látták a kortársak Kemény 1848–1849-es politikai szerepét?³

Az első kérdéssel kapcsolatban arra jutottam, hogy Kemény a védőiratban alig ad tényleges információt a saját tevékenységéről, de még ennek a kevés információnak egy része sem hitelesíthető (igaz, nem is cáfolható) a fennmaradt források alapján. A második kérdésre a visszaemlékezések alapján azt a választ adtam, hogy a kortársi

¹ BEKSICS Gusztáv: *Kemény Zsigmond. A forradalom s a kiegyezés*. 2. javított, bővített kiadás. Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1883. (A továbbiakban: BEKSICS, 1883.)

² KEMÉNY Zsigmond: *Forradalom után*. In: KEMÉNY Zsigmond: *Válogatások a történelemre*. S. a. r. TÓTH Gyula. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982. 181–373.

³ HERMANN RÓBERT: Emlékirat vagy védőirat? Kemény Zsigmond rejtélyes műve. In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia et. al. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 57–73. – HERMANN Róbert: Kemény Zsigmond a Békepártban – kortársi vélemények és önkép. In: *VERITAS Évkönyv 2020*. Szerk. FARKAS Judit Antónia et. al. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2021.

tanúságok nemigen erősítik meg azt a vélelmet, hogy Kemény a mérsékelteteket tömörítő Békepárt vezérei vagy főideológusai közé tartozott volna. S ellene szól ennek az a prózai tény is, hogy a parlament debreceni nyilvános ülésein *egyetlenegyszer sem* szólalt fel.

A tanulmány jelen folytatásában Kemény védőiratának a forrásértékét vizsgálom egy speciális szempont alapján: az országgyűlés zárt üléseiről általa feljegyzettek mennyiben találkoznak a többi forrás, főleg az országgyűlés debreceni ülészakáról fennmaradt három kortársi napló (Hunfalvy Pál, Gyulay Lajos és Zichy Antal) adataival?⁴

A ZÁRT ÜLÉSEK

Az 1848–1849. évi népképviselői országgyűlés képviselőházának házszabályában a III., a tanácskozás rendjéről szóló rész 29. pontja intézkedett arról, hogy a Ház „a miniszterek, elnök, vagy tíz tag kívánatára bizottmányi magán-üléssé változik át; ezen ülésben azonban legelőször is afelett határoz a ház: van-e elegendő ok bizottmányi magán-ülést tartani?” Ugyanennek a résznek a 75. pontja szerint „ha a ház bizottmányi magán-üléssé alakult, elhatározhatja, hogy semmi jegyzőkönyv se vezettségé”. (Amiből az is következett, hogy a házszabály nem tiltotta zárt ülésen a jegyzőkönyv vezetését. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ezt a pontot gyakorlatilag úgy értelmezték, hogy a zárt ülésen egyáltalán nem vezetnek jegyzőkönyvet – legalábbis eleddig egyetlen zárt ülésről sem került elő jegyzőkönyv.)

A 30. pont szerint a miniszterek, vagy az általuk e célra kinevezett kormánybiztosok (azaz kormány megbízottak), a képviselők tájékoztatása végett, részt vehetnek mind a központi, mind a külön bizottmányi ülésekben, s így a bizottmányi ülések idejéről, helyéről és tárgyáról a kormányt értesíteni kell. (E pontból nem következett értelemszerűen, hogy a zárt üléseken is részt vehettek – de miután a zárt ülés összehívását a kormányfő vagy egyes miniszterek kezdeményezhették, más esetekben

⁴ HUNFALVY Pál: *Napló 1848–1849.* S. a. r. URBÁN Aladár. Budapest, Szépirodalmi, 1986. (A továbbiakban: HUNFALVY, 1986.) – GYULAY Lajos *naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* S. a. r. V. ANDRÁS János – CSETRI Elek – MISKOLCZY Ambrus. Transylvanica Varietas. Budapest, ELTE Román Filológiai Tanszék – Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára, 2003. II. köt. (A továbbiakban: GYULAY, 2003. II.) – ZICHY Antal 1849. február 10. – május 28. közötti naplójegyzetei. Kézirat. Másolata – Kucza Péter barátom jóvoltából – birtokomban. Kéziratról lévén szó, a továbbiakban erre a szövegre a jegyzetekben külön nem hivatkozom.

pedig a képviselők a kormánytól vártak felvilágosítást, logikus, hogy a kormányt vagy annak egyes tagjait is meghívják az ülésre.⁵⁾

Az 1848–1849. évi népképviseleti országgyűlés történetében a házszabálynak ez a két rövidke pontja intézkedett a zárt ülések rendszerének bevezetéséről. A zárt ülések vagy arra szolgáltak, hogy a kormányzat a plénum elé nem tartozó ügyekről tájékoztassa a képviselőket és/vagy a felsőház tagjait; vagy pedig olyan indítványok előzetes megtárgyalását szolgálták, amelyekkel kapcsolatban jelentősebb vita, esetleg a kormányzat leszavazása volt várható. A zárt ülésen fel lehetett mérni az erőviszonyokat, s fel lehetett készülni a nyílt vitában elhangzó érvekre. De ilyen üléseken tárgyaltak olyan kérdéseket is, amelyeket nem akartak a nagyközönség orrára kötni. A zárt ülésen a házszabály értelmében nem lehetett határozatot hozni, s így szavazni sem – az előterjesztő a vita hevesességéből és a hozzászólók számából következtetett a nyilvános ülésen várható eredményre.

Ezeket az üléseket mind a képviselőházi jegyzőkönyvek, mind a korabeli naplók, újságcikkek és későbbi visszaemlékezések számos néven nevezik: „titkos választmány”, „titkos ülés”, „Comitée”, „előleges tanácskozmány”, „tanácskozmány”, „zárt tanácskozmány”, „magán(y)tanácskozmány”, „titkos tanácskozmány”, „bizottmányi ülés”, „bizottmányi magán ülés” stb.⁶

Ezeknek a zárt üléseknek a kronológiája nehezen tisztázható, mert egyikükről sem maradt fenn jegyzőkönyv, s a nyílt üléseken sem mindig utaltak arra, ha a Ház az adott tárgy megvitatásáról korábban ilyen tanácskozást tartott, vagy ha ilyen tanácskozás végett felfüggesztette a nyilvános tárgyalást. Ezért is fontos minden olyan korabeli napló, emlék- vagy védőirat, amely egy-egy ilyen ülésről vagy ezek egy-egy részletéről tudósít. Magukról a zárt ülésekről Csizmadia Andor publikált egy tanulmányt 1953-ban.⁷

Beér János és Csizmadia Andor 1954-ben a népképviseleti országgyűlés jegyzőkönyveit és irományait közzétevő kötetükben összesen 34 ilyen zárt ülés megtartását azonosították, a képviselőház jegyzőkönyvei, a korabeli napilapok tudósításai, illetve a képviselők vagy egyéb kortársak naplójegyzetei és emlékiratai alapján. A képviselőház 1848. július 4. és 1849. július 28. között egy előleges/előzetes, s 197 nyilvános ülést tartott, (Aradon nem volt nyilvános ülés), azaz nagyjából 5,5 nyilvános ülésre jutott volna egy zárt ülés. Időben a megoszlás sokkal egyenlőtlenebb volt: a pesti hat

⁵ *Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés.* Szerk. BEÉR János – CSIZMADIA Andor. Budapest, Akadémiai, 1954. 127., 130. (A továbbiakban: BEÉR – CSIZMADIA, 1954.)

⁶ Uo. 523.

⁷ CSIZMADIA Andor: *Az 1848–49. évi népképviseleti országgyűlés zárt ülései.* In: *Tanulmányok az állam és jog kérdései köréből.* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Karának kiadványai I. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, 1953. 248–264.

hónapra 13, a debreceni öt hónapra 17, a budapesti újabb két napra egy, a szegedi 7 napra négy ilyen zárt ülés jutott volna.⁸

A két jogtörténész az első népképviselési országgyűlés jegyzőkönyveinek, illetve fontosabb iratainak gyűjteménye, a napisajtó egyes utalásai mellett főleg emlék- és védőiratok (Kemény Zsigmond, Kazinczy Gábor, Kovács Lajos, Madarász József, Mészáros Lázár, Horváth Mihály, Irányi Dániel munkái), valamint Hunfalvy Pál naplójegyzeteinek a szerzőtől származó kivonatos és átdolgozott közlése alapján próbálta meg rekonstruálni e zárt ülések időrendjét, illetve a rajtuk elhangzottakat. Miután Hunfalvy csupán az 1849 áprilisa utáni naplójegyzeteit tette közzé, Beér és Csizmadia munkájában a korábbi időszakoknál elég gyakoriak voltak a kronológiai tévedések. A két neves jogtörténész több visszaemlékezést is eldatált, más esetekben maguk a szöveggözlések voltak félrevezetőek vagy félreérthetőek; emellett az elmúlt hat évtizedben három olyan napló (Hunfalvy Pálé, Gyulay Lajosé, Zichy Antalé) is előkerült, amelyek segíthetnek kiigazítani a tévedéseiket, illetve amelyek alapján további zárt ülések dátuma és tárgya is megállapítható.⁹

EGY ELLENŐRIZHETETLEN TÖRTÉNET – A TRÓNVÁLTOZÁS A KÉPVISELŐHÁZ ZÁRT ÜLÉSE ELŐTT

Hunfalvy és Gyulay naplójának köszönhetően ma már sokkal pontosabb ismereteink vannak ezekről a zárt ülésekről, ezért is érdemes megvizsgálni, hogy e két napló tükrében Kemény tudósításai mennyire tekinthetők pontosnak és megbízhatónak.

Az első ilyen tudósítás a trónváltozás kapcsán tartott 1848. december 6-i zárt ülésről szól. Ezen az ülésen tárgyalták az 1848. december 2-i trónváltozás, azaz V. Ferdinánd lemondásának és I. Ferenc József trónra lépésének hírért. Kemény erről a következőket írja:

„Az uzurpáció [trónbitórlás] feletti határozat genezise következő:

Kossuth magához hívatván Deákot és Pázmándyt,¹⁰ elbeszéli szándokát. Ezek egész eréllyel ellenszegülnek, és sok küzdés után szelídebb nézetekre bírják őt.

Összegyűjtetik egy vegyes titkos ülés.

Kossuth a szószékre lép, s csúfosan kijátszva azokat, kikkel konferenciát tartott volt, első tervét adja elő, s egy már kész szerkezetből proklamálja, hogy Ferenc Józsefet árulónak tekinti az országgyűlés.

⁸ BEÉR – CSIZMADIA, 1954. 523–555.

⁹ Ld. a 4. jegyzetet.

¹⁰ Deák Ferenc volt igazságügyi minisztert, képviselőt, illetve ifj. Pázmándy Dénest, a képviselőház elnökét.

Képzelné alig lehet a vegyes ülés megdöbbenését és bámulatát; csak aki, mint én, személyesen jelen vala, szerezhette meg magának ama mély, de kétségbeejtő meggyőződést, hogy nagyobb illúzió nincs, mint háborgó időben egy tanácskozó testület szellemét a hozott határozatokból ítélni meg. A »többség«, a »közakarat« csak köpönyeg, melybe egyesek takarják ambíciójukat.

Kossuth nyilatkozatára Pázmándy, bár mint elnök a szabályok szerint a diszkusziókba nem vehetett, egész szerénységgel figyelmezteti a vegyes ülést, miként Kossuth indítványának következményei beláthatatlanok, s ő meg van győződve, hogy e lépés akár a jogosság, akár az eszélyesség szempontjából tekintve helytelen.

Deák föláll székéből, szintén szóhoz akarván jutni.

De Kossuth magánkívüli dühvel fordul Pázmándy felé: »Meg vagyok győződve – kiáltá –, hogy ha Windisch-Grätz Pestre jó, engem – ekkor nyakán végig vonta kezét – fölakasztatni fog. Azonban legyen az előttem szóló is meggyőződve, hogy lesz, aki azokat előbb felakasztassa, kik szavaik és tetteik által Windisch-Grätz bejövételét elősegítik«.

Ily őszinte vallomás után, minden észrevétel nélkül, a szerkezet rögtön elfogadtatott¹¹.

Kemény elbeszélésével kapcsolatban az ad okot némi kételyre, hogy sem Hunfalvy, sem Gyulay naplója nem tudósít az általa feljegyzettekről. Hunfalvy naplójában december 5. és 10. között négy nap szünet van. December 5-én megemlíti, hogy a legújabb hír szerint „Ferdinánd a kisöccse javára lemondott – hogy Jellasics mint Horvátországi bán, Suplikac mint szerb vajvoda megerősített; Magyarországról benne [ti az ezt bejelentő okmányban] szó sem volna. Tehát bennünket meghódítani akarnak.” December 10-i naplóbejegyzésében visszamenőleg sem tudósít az egész zárt ülésről és Pázmándy meg Deák állítólagos fenntartásairól. Lehet, hogy nem volt jelen; vagy ha jelen volt, az összecsapás nem tűnt számára olyan drámainak – nem tudjuk.¹²

Nem tudósít a zárt ülésen történekről Gyulay Lajos naplója sem. December 6-án megemlíti, hogy aznap délután lesz „a két háznak zárt ajtóknál vegyes gyűlése e tárgyban, hihetőleg ezen új ármányt, mellyel még jobban lenyűgözni akar a Kamarilla bennünket, le fogja rázni magáról, és mint nyílt ellenséggel, úgy bánni vele.” Másnap pedig arról ír, hogy az országgyűlés alkalmasint Kossuth előző nap előterjesztett határozati javaslatát fogja megszavazni, „mely szerint törvényes királynak Josef Ferencet el nem ismerhetjük mind addig, míg V-dik Ferdinánd koronázott

¹¹ BEKSICS, 1883. 63–64.

¹² HUNFALVY, 1986. 119.

királunk él, mert még neki is lehet gyermeke, és akkor azt illeti a Korona, a rendes successionál [öröklésnél] fogva.”¹³

A hírlapok közül a jól tájékozottságáról és indiszkréciójáról egyaránt híres *Marczius Tizenötödike* említi meg a tanácskozás tényét – de részleteket ez sem közöl róla.¹⁴

Elég részletesen, de Keménnyel nem mindenben egyező módon mondja el a történeteket Kovács Lajos képviselő az 1849. december 22-én felvett haditörvényszéki vallomásában. Eszerint amikor a mérsékelték pártja értesült a trónváltásról, örömmel fogadták a hírt, mert ez által eljöttek látták az alkalmat a Magyarország és Ausztria közötti kiegyenlítésre (Ausgleichung). Deák és Pázmándy ezt úgy képzelték, hogy hódoló nyilatkozatot kell intézni az ifjú császárhoz, s megkérni őt arra, hogy az ország törvényeinek megfelelően koronáztassa meg magát, kösse meg a szokásos módon a király és az ország közötti szerződést (Pactum), és ennek megkötése által a kiegyenlítés mielőbb lehetségessé válhatna.

A trónváltás ürügyén Kossuth lakásán egy titkos tanácskozás ült össze, amelyen jelen volt Pázmándy, Nyáry Pál, Deák, Sembery Imre, Pálffy János. Kovács ugyan nem volt ott, de azt hallotta, hogy Kossuth kijelentette, az a szándéka, hogy a jelenlegi császárt a trónváltás ürügyén bitorlónak (Usurpator) nyilvánítsák. Ez ellen a jelenlévők mindegyike tiltakozott.

Kossuth erre egy közös (tehát mind a képviselő-, mind a felsőház tagjaiból álló) titkos ülést hívott össze, amelyben felolvasta a Ferenc Józsefet trónbitorlónak minősítő indítványát. Kovács Deák mellett ült, aki dühösen mondta neki, hogy a korábbi titkos megbeszélés alkalmával nem ebben állapodtak meg; most tehát nincs más hátra mint hogy az indítványt a parlamenti szabályoknak megfelelően kinyomtatassák, hogy az minden jelenlévőnek a kezében lehessen, s ezáltal mindenki felkészülhessen a vitára. Ezt követelték is (hogy ki, azt Kovács nem említi), mire Kossuth megkérdezte, hogy miért volna erre szükség, amikor senki sem nyilvánított ellenvéleményt. Erre Pázmándy azt mondta, neki számos ellenvetése van, például az, hogy az indítvány alapja, ti. hogy a királynak nincs joga lemondani, hamis; miután a királynak ezt a jogát soha nem vették el; márpedig ha ehhez joga van, az utódját nem lehet bitorlónak nevezni. Pázmándy hozzáfűzte, hogy ő, mint (képviselőházi) elnök, nem elegendhet a vitába, ezért átadja a helyét valaki másnak, és képviselőként fogja elmondani a véleményét.

Kossuth erre dühödten lépett a szószékre, s egy hosszú beszédben úgy nyilatkozott, hogy az indítvány elfogadását nem lehet másnapra halasztani, s hozzáfűzte,

¹³ GYULAY, 2003. II. 229.

¹⁴ *Marczius Tizenötödike*, 1848. december 6. No. 227. 913.

hogy tudja, ha Windisch-Grätz Pestre jön, ő, Kossuth, a fejét veszíti, ha tehát valaki fellép az általa (ti. Kossuth által) a haza megmentése érdekében teendő lépések ellen, megengedi magának, hogy a fellépőket eltakarítsa az útból – röviden: Pázmándyt forma szerint bitófával fenyegette. Ezt követően ismét felolvasta az indítványát, amire senki nem mert egyetlen szót sem szólni, és Kossuth kimondta az indítvány életbelépését, amit másnap ki is nyomtattak. Az ülés folyamán Nyáry elmondta Kovácsnak azt is, hogy az előző napi titkos megbeszélésen Kossuth azzal fenyegetőzött, hogy ha nem egyeznek bele az indítványába, akkor a köztársaság kikiáltását fogja javasolni, ezért a résztvevők a nagyobb baj elkerülése érdekében belementek az indítvány benyújtásába, s igyekeztek azt enyhébb módon formulálni, Kossuth azonban ezt a megállapodást is megszegte. Kovács végül megjegyzi, hogy erről az ülésről nem vezettek jegyzőkönyvet.¹⁵

Kossuth Pázmándyhoz intézett fenyegetésére utal Kazinczy Gábor haditörvény-széki védőirata, de ez esetben elképzelhető, hogy a szabadlábbon védekező képviselők egyeztették védekezésüket.¹⁶

A Kovács által előadott történet gyönyörűen megkomponált, de több probléma is van vele. Legfőképpen az, hogy zárt ülésen nem lehetett határozatot hozni; az ilyen tanácskozmányok a vélemények és erőviszonyok előzetes felmérését szolgálták. Pontosabban, a két Ház megállapodhatott valamiről zárt ülésen, de ez csak akkor vált határozattá, ha azt a nyilvános ülés is elfogadta. Szintén kötelező előírás volt az ilyen jellegű határozattervek kinyomtatása, hogy a képviselők a szöveg ismeretében hozhassanak döntést.

Van egy olyan forrásunk, ami egyértelműen bizonyítja, hogy Kossuth ez esetben sem szegte meg ezeket a szabályokat – ez magának Pázmándynak a beszéde a képviselőház december 7-i nyilvános ülésén. Ebben elmondta, hogy V. Ferdinánd lemondott a trónról, Ferenc Károly főherceg a trónöröklésről, s helyettük I. Ferenc József lépett trónra, amit Olmützben nyilatkozatban közölt is. „Ezen nyilatkozat a Posonyban működő kormánybiztos által a honvédelmi bizottmányhoz tétetett át, s a honvédelmi bizottmány a képviselő házat általam titkos tanácskozásra szólította fel, melynek végzése lón, hogy az említett nyilatkozvány a felső táblával is közöltessék, s így a felsőház tagjai is egybe hívatván, a képviselő ház tagjaival együtt zárt ülést tartottak, s ebben egy már kinyomtatott, s a képviselő ház minden tagjainak kezénél levő

¹⁵ HM HIM, Hadtörténelmi Levéltár, Budapest. Abszolutizmus kori iratok. Landes General Commando. 2919. doboz. 2. Abteilung 1863-7-14. Az 1849. december 4-én benyújtott védőiratában is röviden megemlíti, hogy Kossuth akasztófával fenyegette Pázmándyt. Uo.

¹⁶ KAZINCZY GÁBOR: Szerepem a forradalomban. In: *Szószerk és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből.* S. a. r. HERMANN RÓBERT. Budapest, Balassi, 2000. 305. (A továbbiakban: KAZINCZY, 2000.)

határozatban állapotok meg mind két ház tagjai; következőleg szükségesnek tartom, mind magát a nyilatkozványt, melyet Ferenc József kiadott, mind pedig a mondottak szerint az összes törvényhozó testnek zárt tanácskozmányban megállapított országgyűlési határozatát felolvasatni.”¹⁷ Azaz, a zárt ülésben megállapított és egyeztetett nyilatkozat december 7-én a határozathozatal alkalmával kinyomtatott formában a képviselők (és, amint a felsőház jegyzőkönyvéből kiderül, a felsőház tagjai) kezében volt. Sőt, annak ellenére, hogy egyeztetett szövegről volt szó, annak tartalmáról még vita is kibontakozott, s egy módosító indítványt a képviselőház szavazással elvetett. Egyébként maga Kossuth nem is volt jelen az ülésen, s a nyilatkozatot éppen Pázmándy terjesztette elő.

Ugyanakkor a történetnek van egy, közvetlenül Pázmándytól származó változata is. Waltherr Imre ügyvéd, 1848–49-es huszár írja le naplójában 1850. április 19-én a következőket a sógora elbeszélése alapján, aki mindezeket magától Pázmándytól hallotta.

„Midőn tudatott az egybegyűlt képviselőkkel, hogy Ferdinánd lemondása után a királyi hatalom Ferenc Józsefre szállott, Kossuth konferenciára hívja biztosb embe-reit; ott volt Pázmándy is. Elmondja Kossuth, hogy szándéka a legközelebbi comitéban [zárt ülésben] előadni, hogy Ferdinándnak királyi hatalmáról lemondani jogában nem állott, s így Ferenc Józsefet a nemzet királynak el nem ismerheti.

Csakugyan úgy történt. A parlament comitévé alakult, Kossuth, mit a konferenciában elmondott, elmondta itt is. Nem találkozott senki, ki indítványának ellene mert volna mondani, Pázmándy kivéve.

Ez elmondá, hogy a fejedelemnek hatalmáról lemondani mindenkor s minden időben hatalmában áll, elmondá, hogy ezt a história lapjai is megerősítik, melyek nyilvános tanúkkal hirdetik, hogy a fejedelem akkor mondott le hivataláról, midőn neki tetszett, akkor lépett nyugalomba, mikor azt óhajtá. Ő tehát azt indítványozza, hogy a kormányt kezébe vevő fiatal királyt, kit az örökösödés illet, üdvözölje a nemzet s kéri a tagokat, intéztessék egy üdvözlő felirat Ferenc Józsefhez, melyben kéressék meg, hogy a nemzet szabadalmait, autonómiáját épségben tartsa, és népe boldogságát, a nemzet kívánatát teljesíteni iparkodjék. Ez volt indítványa.

Mielőtt e tárgyban mások is szót emelnének, feláll újra Kossuth. Dörgő hangon elmondja, miként ő átlátja azt, hogy Komárom követének historice, logice, juridice tökéletesen igaza van, ámde jelenleg egészen más idők vannak, hogysen haszontalan törvényeken alapult okokkal kellene e kérdést eldönteni. Régi óhajtása itt van a nemzetnek, hogy ti. karddal vívja ki függetlenségét. Ha tehát találkoznék több olyan, ki Pázmándy indítványát helyeselné és az ő véleményének ellenszegülni merne, talál

¹⁷ *Közlöny*, 1848. december 9. No. 182. 859–862. – BEÉR – CSIZMADIA, 1954. 324–327, 501.

oly módokat, melyek által ezeket elnémissza, s kénytelen leend oly terrorisztikus lépésekhez nyúlni, melyek még a francia forradalom történeteiben sem olvashatók. Akik tehát indítványomat pártolják, – mondd Kossuth, álljanak fel.

Nem találkozott egy sem, ki ülni mert volna, Pázmándyt kivéve.

Auch gut! [Így is jó!] így tehát az egész nemzet. Kossuth hatalmának térdet-fejet hajtva, vakon rohant annak, mit ő mondott.¹⁸

A dolgot bonyolítja, hogy Szilágyi Sándor 1850-ben napvilágot látott összefoglalójában szintén említi az esetet – Keménnyel csaknem azonos módon: „Pázmándy indítványozá, hogy e trónváltás alapján igyekezzenek a dinasztiaival kibékülni. S találkoznak, kik ez indítványt pártolták. De a többség, főként Kossuth, ellene nyilatkozott”.¹⁹ Ugyanígy foglalja össze a történeteket a magyar forradalom szereplőiről írott jellemrajzgyűjteményében is.²⁰

Megemlíti az esetet Mészáros Lázár emlékirata is. „Midőn pedig mind a két ház titkos konferenciára gyűlt össze s abban diplomatikus okiratát, – tiszteletet gerjesztő szemöldökét ráncba szedve Phidias Zeusaként elővette, – s azt, mint látszik az első benyomás, következőleg higgadt megfontolás előtt felolvasta, védelmezte és védelmezette, és midőn azt nemine, vagy a legalázatosabb modorban – mint ahogy Pázmándy tett, kit, köztünk legyen mondva, az országgyűlés ekkor sárban hagyott – contradicente határozattá emelte: oly tényt követett és követtetett el, melyhez egészen joga nem volt. Nem pedig, mert a *pragmatica sanctio* a királyt némely fejedelmi jog használatára előlegesen is jogosítá, főntartván az alkotmányrai eskületétel után a többit is élvezhetni. – Ferdinánd lemondását s a trónnak Ferenc Károlyra s végre erről Ferenc Józsefre átruháztatását a nemzet híre és beléegyezése nélkül a legtörvénytelenebbnek nyilvánította s Ferenc Józsefet uszupátornak kiáltotta ki, kinek engedelmeskedni hazaárulás. Midőn a száját tátó bátortalan konferencia ebbe beléegyezett, – Kossuth és társai meglehet, törvényes és jogszerű tettet, mindenesetre diplomáciai hibát követtek el, sőt magukat még politikátlan együgyűséggel is vádolták.”²¹

A történetnek van még két lejegyzése. 1851-ben Tóth Lőrinc kettős jellemrajzot írt id. és ifj. Pázmándy Dénesről a Csengery Antal által szerkesztett *Magyar szónokok*

¹⁸ WALTHERR *Imre naplója*. Hazánk. Szerk. ABAFI Lajos. IX. köt. 103–104.

¹⁹ SZILÁGYI Sándor: *A magyar forradalom története 1848- és 49-ben*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1850. 241. (A továbbiakban: SZILÁGYI, 1850.)

²⁰ „Debrecenben [recte: decemberben] titkos ülésben ajánlá, hogy I. Ferenc Józsefet ismerje el az országgyűlés magyar királynak, de leszavaztatott.” SZILÁGYI Sándor: *A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből*. 2. átdolgozott kiadás. Pest, Heckenast Gusztáv, 1850. 321.

²¹ Ld. még Mészáros Lázár *emlékiratai*. Az eredeti kéziratokból közrebocsátja SZOKOLY Viktor. Pest, 1867. I. köt. 286–287. – A Szokoly által kihagyott részeket az eredetiből pótoltam.

és státusférfiak (Politikai jellemrajzok) című kötetbe. Az esszé azonban nem került be a műbe: Tóth későbbi feljegyzése szerint a szöveget ki kellett venni a kinyomtatott példányokból, azonban ő maga megőrizte azt, s 1884-ben az Abafi Lajos és Szokoly Viktor által szerkesztett *Hazánk* című történelmi közlöny I. kötetében közzétette. Ugyanakkor egy jegyzetet fűzött hozzá, amely szerint a szöveg nem azonos az 1851. évi változattal, hanem ő maga jelentősen kibővítette és átdolgozta azt. Ebben a változatban a következőket olvashatjuk: „Midőn decemberben a fiatal trónörökös trónra lépte törvénytelen bitorlásnak bélyegeztetett: Pázmándy más magyarázatot adott a *pragmatica sanctionak*, mint a napnak hőse az akkori diktátor [ti. Kossuth], s e véleményének bátor kimondása miatt olyasmivel fenyegettetvén meg azon ajkakra, miken akkor a nép összesége, tehát élet és halál függött, »mit tizedik ember sem szeret«: ez idő óta elkedvetlenül.”²² A szöveg tartalma fedi Kemény elbeszélését, de nem tudni, hogy szerepelt-e már az eredeti változatban is. De még ha szerepelt volna is, az sem jelent semmit, hiszen a történetet Tóth olvashatta Szilágyinál; 1884-ben pedig már Beksics kötetében is.

Szintén említi az epizódot Frideczky Lajos képviselő kései emlékirata; ám ő is olvashatta Kemény „emlékiratát”. Frideczky szerint Pázmándy felhívta a képviselőház figyelmét a házszabályok azon rendelkezésére, „hogy bárki tegye az indítványt, az, míg a sajtó alá nem kerül és kinyomtatva minden képviselővel nem közöltetik, érdemileg nem tárgyalható, s kérte ily értelemben a ház intézkedését, de Kossuth az indignáció legnagyobb hevével ismét a szószeiken termett, s hátrafelé hüvelykujjával Pázmándyra mutatva, így szólt: ily emberek számára nyől a kender, akik a legfontosabb, sürgősebb ügyekben is a formákat keresik, ragaszkodom indítványomhoz, rögtöni határozatot kérek; nem lehet adni kifejezést azon felháborodásnak, melyet Kossuthnak Pázmándyra célzó kijelentése okozott. Pázmándy e szemtelenségtől meglepetve, elrendelte a szavazást megelőző tárgyalás nélkül: azok kik Kossuth Lajos képviselő indítványát elfogadják, álljanak fel. Többen, én is, ülve maradtunk – a nagy többség elfogadta az indítványt.”²³

Tanulságos, hogy Horváth Mihály először 1865-ben jelent meg, majd a kiegyezést követően újabb két kiadásban napvilágot látott összefoglalójában is csupán – a jelen nem lévő, Freywaldauban tartózkodó – Wesselényi Miklós el nem mondott beszédét ismerteti, amelyről megállapítja, hogy azért maradt hatástalan, mert Kossuth is felszólalt az ülésen. Az utóbbi „beszédének egyik részében arról ügykezett meggyőzni a nemzet képviselőit, hogy bármi áldozatot tenne is a nemzet, bármi és mennyi alkot-

²² TÓTH Lőrinc: *A két Pázmándy*. *Hazánk*. Szerk. Abafi Lajos. I. köt. 180.

²³ VARGA János: *Középszinten a történelemben. Frideczky Lajos memoárja*. Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 14. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 1988. 41.

mányos jogról volna is kész lemondani: a békét a jelen körülmények közt azokon sem volna képes megvásárolni; miután a reakciónak már nem egy s más, hanem egy-átaljában minden alkotmányos és nemzeti jog megsemmítése volna elhatározott, nyíltan kifejezett célja. Ha pedig áldozatokkal sem lehet becsületes békét szerezni, s ha ennél fogva egyátaljában veszni kell a nemzetnek, jobb hogy fegyverrel kezében s törvényes önvédelemben haljon meg, mint gyáva meghódolásban.

A nemzet ügye mindazáltal – ily értelemben beszélt tovább – nem oly reménytelen, mint némelyek hiszik, s az önvédelem bizonyosabban célra vezet, mint a gyáva önmegadás, mely még a reményt is megöli. Fejtegeté azután a manifesztumok törvénytelenségét s végül egy indítványt olvasott fel, mely alapjául szolgálhatna a törvényhozás határozatának.²⁴

Összességében azt mondhatjuk, hogy csak egy dolog biztos: Pázmándy nem támogatta Kossuth javaslatát a trónváltozással kapcsolatban hozandó határozatról.²⁵ A fent idézett források közül Waltherr Imre és Tóth Lőrinc elbeszélése egyaránt Pázmándy beszámolójára megy vissza, de Kazinczy és Kemény esetében sem zárható ki, hogy tőle hallották a történetet. A kötélen Kossuth általi említése határozott formában Keménynél, Kazinczynál és Frideczkynél szerepel; Kovács, Waltherr és Tóth csak általában utal Kossuth fenyegetésére, Mészáros és Horváth mit sem tud róla, s ahogy már említettem, Hunfalvy és Gyulay, a két, az eseményekkel egy időben vezetett napló szerzői sem. Miután a Kemény – Kazinczy – Waltherr – Tóth – Frideczky-féle változatok mindegyike, de még Szilágyi Sándor két munkája is Pázmándyra mehet vissza, míg Mészáros emlékirata vonatkozó részének megírásakor ez utóbbiakat sem ismerhette, elég valószínűnek tűnik, hogy Pázmándy és az ő nyomán a többiek kicsit alakítottak a ténylegesen törtéteken. Mindenesetre az is érdekes, hogy Kemény a *Forradalom után*ba már nem vette fel ezt a történetet – igaz, magának a trónváltozásnak a kérdését is nagy ívben megkerülte. Ugyanígy „megfelekedett” a történetről Kovács Lajos is, amikor negyedszázaddal később röpiratot írt az 1848–49-es békepárt történetéről...²⁶

Mi lehetett akkor a cél ezzel a Kemény és Kovács által is megörökített, s Pázmándy által terjesztett történettel? Miután a haditörvényszék elé állított képviselők

²⁴ HORVÁTH Mihály: *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. 2. kiadás. Budapest, é. n. II. köt. 149–153. (A továbbiakban: HORVÁTH, é. n. II.) (A munkának két második kiadása van, a másik 1871–1872-es kiadású. A két szöveg megegyezik, a lapszámzás nem).

²⁵ Nagyjából erre a következtetésre jut Pázmándy német monográfusa is. MAVIUS, Götz: *Dénes von Pázmándy der Jüngere 1816–1856. Ein Beitrag zur Geschichte des Parlamentarismus' in Ungarn*. Studia Hungarica 29. München, dr. Rudolf Trofenik, 1986. 48.

²⁶ KOVÁCS Lajos: *A békepárt a magyar forradalomban. Válaszul Irányi Dániel röpiratára*. Budapest, Révai Testvérek, 1883. (A továbbiakban: KOVÁCS, 1883.)

nem tudhatták, hogy a hadbírótság mit tekint súlyosbító körülménynek, nyilván tanácsosnak láthatták ilyen módon kényszer hatásának tulajdonítani a képviselő- és a felsőház december 7-i határozatait. Ez annál is tanácsosabbnak tűnt, mert az 1849. október 10-én, Pesten kötél által kivégzett Csány László fő kormánybiztos és miniszter halálos ítéletének indoklásában hangsúlyosan szerepelt az az 1848. december 10-én Görgeivel közösen kiadott nyilatkozata, amelyben a feldunai hadsereg nevében tiltakoztak a trónváltás ellen és érvénytelennek nyilvánították I. Ferenc József trónra lépését.²⁷ Miután pedig a hadbíróságok tagjai nemigen voltak jártasak a magyar közjog, illetve az 1848. évi hárszabályok rejtelmeiben, a Kossuth által gyakorolt verbális erőszakra és megfélemlítésre történő hivatkozás az adott pillanatban életmentően jó ötletnek tűnt...

AZ 1849. ÉVI DEBRECENI ZÁRT ÜLÉSEK

A következő ilyen tudósítás az országgyűlés új székhelyén, Debrecenben tartott 1849. január 12-i zárt ülést mondja el. Ezen olvasták fel a december 31-én Alfred zu Windisch-Grätz herceg, tábornagyhoz, a cs. kir. fővezérhez küldött országgyűlési küldöttség tudósítását kiküldetésük eredménytelenségéről, s ezen folyt vita Kossuth és Nyáry Pál, az Országos Honvédelmi Bizottmány helyettes elnöke között a további harc végcélját illetően. Nyáry, Kemény szerint, ki akarta mondani, „hogy a képviselőház csupán a létező törvényeket védi, és semmi eventualitás esetében nem fog az 1848-iki törvények megtartásánál többet kívánni”; Kossuth viszont indulatosan kelt ki e terv ellen.²⁸

Hunfalvy – érdekes módon – nem említi Nyáryt a felszólalók között; Gyulay Lajos viszont igen; igaz, ő nem ír Nyáry felszólalásának tartalmáról. Kemény szerint Kossuth mintegy mellékesen megemlítette, „hogy a státusadóságokba osztozás és bizonyos kiterjedésig a birodalmi összpontosítás feltétele mellett talán maga is hajlandó volna kibékélni”; illetve kimondta, „hogy Magyarország most is csak védelmi téren áll”. Ezért „a nyugodtabb kedélyű emberek tehát szaván akarták fogni”, s azt javasolták, „íratnék meg Deáknak, hogy a bizottmány ragadjon [sic!] meg a dolgok kiegyenlítésére minden mutatkozó alkalmat.”²⁹ Sem Hunfalvy, sem Gyulay nem említi Kossuth előbbi kijelentését, s ennek alapján úgy tűnik, Kemény a másnapi, január 13-i

²⁷ Közli MOLNÁR András: *Csány László. Pártvezér, kormánybiztos, miniszter*. In: *Az 1848–1849. évi országgyűlés mártírjai*. Szerk. KEDVES Gyula és PELYACH István. Konferenciák az Országgyűlési Múzeumban 1. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2016. 98–100.

²⁸ BEKSICS, 1883. 68–70.

²⁹ Uo.

nyilvános ülésen elhangzottak alapján rekonstruálta az előző napi eseményeket.³⁰ Erre mutat az is, hogy Kemény elbeszéléséből számos olyan momentum hiányzik, amit Hunfalvy és Gyulay tárgyalnak, például Szunyoghy Rudolf képviselő Kossuthoz intézett kérdését a hadseregek megbízhatóságáról és a hadihelyzetről.³¹

Kemény ezután a január 18-i zárt ülésről tudósít. Ezen az ülésen Bartal György képviselő interpellálta Kossuthot több kérdésben.

„Barthal, kire bízta a mérséklettek az interpellációt, kérdést tevéen Perczel és Görgei iránt, Kossuth ellen fordította szónoklatát, s bár őt sehol meg nem nevezé, politikáját ostromolta.

Ezen, akkor még elhamarkodott lépés a követek közt, kik a tábori hírek által megpuhítva voltak, ingerültséget kezd támasztani.

Bartal csakhamar továbbmegy, s kívánja, hogy

a.) terjesztessék elő a pénztár állapotja, mert nagyon szerencsétlenségnek tartaná, ha az ország egy pénzkrízis elébe menne;

b.) világossítsanak őszintén fel a követek az ármádia állapotjáról, mert ő a desperáció harcát küzdeni nem akarja.

E szavakra iszonyú lárma üt ki.

Kiabálni kezdenek Bartalra és egymásra a követek.

Perczel Miklós Beszét duellumra hívja ki, Bernáth József mellettem fenyegetőzik, hogy ő majd eligazítja Kovács Lajosnak, ki nota bene a száját ki sem tátotta, a baját.

Kossuth a mellékszobába vonul, gyorsan kihoz egy nyaláb írást. Ezekből olvas néhány sort, részint Perczelre, részint Görgeire vonatkozót.

Azután megtámadja Bartalt, kire a követek ismét kiabálni kezdenek.

Ez módosítja előbbeni szavait, kérvén képviselőtársait, hogy ne értsék őt félre.

Kossuth patetice kiáltja: csak álljanak elő a gyávák, kik a rossz hírek fölkapása által mindig és mindenütt rontanak, ő azoknak passzust ad a távozásra.

Egy része a követeknek gúnyosan kacagott, más része »helyes«-ezett.

Barthal annyi férfiassággal, mennyi ily percekben lehetséges, háritotta el magáról Kossuth gorombaságait, egyéberánt ismét simítani kezdette interpellációinak értelmét.

Mind hasztalan.

Az ingerültség továbbra is megmaradt, s a gyűlés elvadult hangulattal oszlott szét.”³²

Barthal – Hunfalvy és Gyulay szerint – azt kérte, hogy Kossuth közölje a képviselőkkel Perczel Mór vezérőrnagy azon levelét, amelyet Kossuth a január 12-i ülésen

³⁰ Ld. erre az ülés jegyzőkönyvét. *Közlöny*, 1849. január 17. No. 3. 9–12.; január 18. No. 4. 14–16. Rövidített formában közli PAP Dénes: *A parlament Debrecenben 1849*. Lipcse, kiadja Köhler K. A. 1870. I. köt. 11–34.

³¹ HUNFALVY, 1986. 149–152. – GYULAY, 2003. II. 258–259.

³² BEKSICS, 1883. 73–75.

már részben ismertetett (s amelyről az terjedt el, hogy az OHB-t, illetve a képviselőházat szétűzéssel fenyegette). Szintén tudósítást kért Görgei (1849. január 5-i váci) nyilatkozatáról, amelyben az állítólag kijelentette, hogy köztársaságért nem harcol; végül arról, hogy igaz-e, miszerint a déli hadsereg nem akar engedelmeskedni. Kossuth részletesen válaszolt Bartal kérdéseire. Részleteket olvasott fel Perczel leveleiből (magából a kérdéses levélből nem); Görgei váci nyilatkozatáról Kossuth csak annyit mondott, hogy „Görgei nyilatkozását hitelesen nem tudja, hanem hallotta, hogy mondta volna, miszerint ő királyi sereget vezérel, csak a magyar hadügyértől fogad el parancsot, és azok ellen van, kik éretlen respublikái eszméket pengetnek.” Közölte, hogy a délvidéki csapatok időnként tiltakoznak az utasítások ellen, de ez természetes; legutóbb a torontáli polgári lakosság azon kívánságát tolmácsolták, hogy ne ürítsék ki a területet, mert akkor ők a szerbek áldozatául esnek.³³

Kemény beszámolója itt alapvetően összehangzik a többi forrással, inkább csak a hangsúlyokban van az eltérés. A védőirat folytatásában jobbra a hivatalos *Közlöny* alapján kivonatolta a nyilvános ülések jegyzőkönyveit, s elsősorban a képviselőház által rögtönítélő vegyes katonai és polgári törvényszékek (véstörvényszékek) felállításáról, illetve a Debrecenben meg nem jelent képviselők igazolásáról szóló határozatok vitájával foglalkozott.

A következő zárt ülés, amelyről ír, a március eleji fővezéri válsághoz kapcsolódik. Mint az közismert, Kossuth 1849 februárjában Henryk Dembiński altábornagyra, az 1830–1831. évi lengyel szabadságharc egykori fővezérére bízta a honvéd főszereget parancsnokságát. Dembiński azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, szinte valamennyi alá rendelt hadtestparancsnokkal összeveszett, kudarcot kudarcra halmozott, végül a február 26–27-i kápolnai csatában vereséget szenvedett. Ezért március 3-án Szemere Bertalan felső-magyarországi országos biztos a tisztikar kívánságára Tiszafüreden elmozdította a fővezérségről.

A Dembiński elleni mozgalom hírére Kossuth a táborba sietett, s fogadkozott, hogy a mozgalom fő felelősének tartott engedetlen Görgei Artúr tábornokot főbe löveti. Kemény szerint, amikor hallották „az ő fenyegetéseit, kacagva beszélünk el mindennek; mert jól tudtuk, miképp Kossuth akkora bátorsággal bizony nem bír, hogy a sereg által imádott fővezért meglövetni merje”.

Nézetük igazolódott, mert Kossuth „visszatérvén a táborból, rögtön egy titkos gyűlést tart, abban Dembińskit a legigazságtalanabb kifejezésekkel illetvén, jelenti, miként a fővezérséget Görgeire bízta.

Mi történhetett a táborba[n], hogy Kossuth ennyire kénytelen lőn magamagát megalázni? – azt én nem tudom.

³³ HUNFALVY, 1986. 160–162.

Annyi igaz, miként ő rendkívül levert volt, és a nőrokonok [ti. Kossuth felesége és húgai] mindig suttogtak és sírtak.”³⁴

A Kemény által röviden említett zárt ülést március 7-én délelőtt 9 órakor tartották, s Hunfalvy, Gyulay és Zichy naplóiból Keményénél sokkal részletesebb beszámolókat ismerünk róla. Ezek szerint Kossuth beszámolt a február 26–27-i kápolnai csatáról, a hadseregnek a Tisza mögé történt visszavonulásáról, Dembiński leváltásáról, s arról, hogy Szemere az altábornagy helyett Görgeit bízta meg a fővezéri teendő ellátásával. Elmondta, hogy a hírre ő maga, Mészáros Lázár és Vetter Antal a táborba siettek, kivizsgálták a történeteket, s jóváhagyta Görgei fővezéri kinevezését. Ugyanakkor hozzátette, „a tiszai seregek addig, míg a körülmények meg nem változnak, egy fővezérlet alatt nem lesznek”. Szintén beszámolt Dembiński képtelen kívánságáról; tudniillik, hogy Damjanich és Vécsey tábornokok március 5-i szolnoki győzelme után követelte a fővezérség átadását.³⁵ Mint a fentiekből látszik, Kemény beszámolója közli a leglényegesebb információt, de homályban hagyja a részleteket.

Majd a szokásos drámai felütéssel így folytatja:

„Alig tölt el két nap, s már megint titkos gyűlés hirdettetik, anélkül, hogy valaki okát tudná.

Összegyűlünk, s Kossuth nagy későre megérkezvén, hosszasan kezdi fejtegetni, miként ő, midőn a múlt alkalommal a Ház megegyezését kérte Görgeinek fővezérré kineveztetése iránt; akkor nem azt értette, miszerint Görgei a szolnoki tábornak is vezére legyen, hanem csak azt, hogy azon seregnek, mely Kápolnánál harcolt. Meg kell tehát jól különböztetni az alsó sereget, mely most felérkezett, a felsőtől, mely eddig is itt volt. Az alsó sereg a Damjanich hatalma alatt áll (16.000 ember); s a Ház csak a felső sereget (45.000) bízta Görgeire. Ha így különböztetjük meg a dolgot, önként következik, miként szükség van egy oly emberre, ki e két seregnek parancsoljon, s ő a képviselőház jóváhagyásának reményében már Vetter altábornagyot ki is nevezte e célra.

Soha a képviselőház oly levert nem volt, mint Kossuth e nyilatkozatára. Még a flamingók [radikális képviselők H. R.] is lesütötték fejüket. Ki-ki érezte, mily nyomorult szerepet játszik Kossuth, midőn folytonos intrigue-eknek engedve, a táborban fél, otthon fenyegetőzik, s mindenütt kompromittálja magát és a Házat, melyet minden lealázó célokra eszközül használ.

³⁴ BEKSICS, 1883. 109.

³⁵ HUNFALVY, 1986. 215–219. – Huszka Mihály képviselő levele, közli OLÁH György: *Békésvármegye 1848–1849*. Gyula, 1892. II. köt. 228–229. – *Dokumentumok az 1848–49-i forradalom és szabadságharc Békés megyei történetéhez*. Szerk. JÁROLI József. Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 16. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 1995. 388–389. – Gyulay Lajos március 6-án csak ennyit írt a naplójába: „Kossuth hazajött, Dembinski helyett Görgei lett Fővezér, holnap titkos conferentia – lehet képzelné a dolgot.” Március 7-én semmit nem jegyzett fel. GYULAY, 2003. II. 287.

Némely észrevételek történtek is; de a képviselők sokkal inkább megszokták már a szolgálót, hogysen Kossuthnak direkte mertek volna opponálni, kivált oly dologban, mely tulajdonképp az ő hatáskörökhöz nem is tartozott.³⁶

Hunfalvy és Gyulay naplóból tudjuk, hogy a Kemény által említett újabb zárt ülést nem két nap múlva, hanem már másnap, március 8-án délután 5 órakor tartották. Ezen Kossuth beszámolt az orosz csapatok erdélyi beavatkozásáról, hozzátéve, hogy ez talán európai háborúra szolgálthat okot, „melyben Magyarország hivatva van szerepet játszani”. A kormány nem mulaszt el semmit annak érdekében, „miszertint a küldiplomáciában meghallgattassunk”. Szerinte ezzel lehet összefüggésben a törökök betörése Szerbiába.

Majd arra hivatkozva, hogy Damjanich János és Vécsey Károly tábornokok március 5-i szolnoki győzelmét ki kell használni, s ahhoz „a seregek összemunkálása s egy irány szerinti mozdulatuk szükséges”, bejelentette: a kormány, „meglatolván minden lehetőséget”, Vetter Antal altábornagy fővezéri kinevezését javasolja. „Vetter előre fog menni, ez lesz hadipolitikája” – mondta. Közölte, hogy az engedelmesség biztosítása érdekében maga is a táborba fog utazni. Amikor pedig Pálffy János, a képviselőház alelnöke megkérdezte, „vajon Vetter kineveztetése nem fogja-e a seregben megújítani a bajt”, Kossuth kijelentette, „agyonlövöti a szót fogadni nem akarót”. A döntés mellett felszólalt Perczel Mór tábornok, képviselő is, aki „a szerencsétlen hadjárást Görgeinek látszott tulajdonítani”. A döntés nem váltott ki túlzott lelkesedést a képviselők között. Hunfalvy Pál naplója szerint „sokan ezen rendelkezésben nem láttak egyebet, mint megmásítását annak, mit előbb tett volna a kormány: mintha Görgeitől féltene hatalmát, befolyását Kossuth”. Horváth Mihály szerint Kossuth szavai „nem nagy visszhangra találtak a képviselők testületében. Egy rész helyeselte ugyan a kormány választását; de a helyeslés hangjából is kiténni látszik, hogy nem azért helyeslik azt, mivel bizodalomuk van Vetter személyében, hanem egyedül azért, mivel a nagy többség bizodalomát bíró kormányelnök őt választá.”³⁷

Kemény beszámolója ezúttal közelebb áll a kortársi beszámolókhöz – az eltérést nem csak a Kossuthtal szembeni leplezetlen ellenszenv, hanem az idő múlása is okozhatta.

Ezt követően Kemény a március 17-i zárt ülésről szól. A képviselőház aznap délelőtt 11 órakor nyílt ülést tartott. Az ülés előtt Kovács Lajos és társai elhatározták,

³⁶ BEKSICS, 1883. 109–110.

³⁷ HUNFALVY, 1986. 219–220. – HORVÁTH é. n. II. 275–276. – KOSSUTH Lajos összes munkái. XIV. köt. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. II. S. a. r. BARTA István. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, Magyar Történelmi Társulat – Akadémiai, 1953. 615. (A továbbiakban: KOSSUTH, 1953. XIV.)

hogy zárt ülésen kérnek felvilágosítást az OHB-tól arról, hogy miért rendelte el a Görgei által 1848. szeptember 30-án haditörvényszéki ítélettel kivégzett Zichy Ödön gróf lefoglalt ingóságai egy részének elárverezését. A zárt ülést kérő ívet Kazinczy Gábor, Kovács Lajos, Gosztonyi János, Bartal György, Farkas Károly, Kandó Kálmán, Zeyk Károly, ifj. Bethlen János, Fosztó Ferenc és Luzsénszky János írták alá. Az interpellációt az egyébként lázas beteg Kazinczy Gábor vállalta magára. Kazinczy elmondta, bármi is legyen az OHB véleménye a dolgról, ő a Zichy-ingóságokat csak letétnek tekinti, amelyhez mindaddig nem szabad hozzányúlni, míg a törvényes bíróság nem határoz annak további sorsáról. Hozzátette, már csak azért is csodálkozik az árverés miatt, mert „az ingóságok felett oly kényes természetű ügyek fordulnak elé, melyek gyöngédség tekintetéből is javallják, hogy a kormány elhalassza a licitációt mindaddig, míg azon körülmények fölvilágosítva nem leendnek. Különben a közönség még több gyanút fog keblében táplálni bizonyos egyén iránt.” Az utalás egyértelműen Madarász Lászlóra, az OHB tagjára vonatkozott, aki az ingóságok Debrecenbe szállítását követően szállásán őrizte az azokat tartalmazó ládákat.

Kazinczy interpellációjára először Nyáry Pál válaszolt. Elmondta, hogy az OHB egyhangúlag határozott az árverés mellett, s megtámadta Kazinczyt, mondván, hogy nem érti, mi volt a célja ezzel az interpellációval. Nyáry fellépésének hatására Madarász bátorsága is megjött, s fennhangon követelte, „hogy az egész licitáció kérdése nyilvános ülésbe tétessék által, mert ő azon *bizonyos egyén* féle szavaktól nem fél, s majd meglátja, micsoda gyanúsítással fognak előállani Kazinczyék?” Ezek után a képviselőház ülése nyilvánossá alakult át, ahol ismét ezt az ügyet tárgyalták.³⁸

Érdekes módon Beksics a március 17-i zárt ülésre vonatkozó részt nem közölte. Nem tudni miért, ugyanis Kemény szövegében egyértelműen elválik az, hogy mikor szól a zárt, s mikor a nyilvános ülésről. Ugyanakkor ebben az esetben a védőiratnak valóban komoly forrásértéke van, ugyanis Hunfalvy csak általában jegyzi meg az aznapi zárt és nyílt ülés kapcsán, hogy ebből is látszik, „mennyire vagyunk éretlenek”³⁹; Gyulay és Zichy pedig semmit nem jegyzett fel az aznap a képviselőházban történetekről.

³⁸ Kemény Zsigmond védőirata. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) R 31. Naplók, feljegyzések. 2. doboz. A nyílt ülés jegyzőkönyvét ld. *Közlöny*, 1849. márc. 20. No. 57.; PAP 1870. I. k. 195–212. – BEÉR – CSIZMADIA, 1954. 377–380. – SZILÁGYI, 1850. 338–342. (téves dátummal). Egyéb tudósítások: IRÁNYI Dániel – CHASSIN, Charles-Louis: *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*. Fordította SZOBOSZLAI Margit. S. a. r. SPIRA György. Budapest, Szépirodalmi, 1989. II. köt. 197–198. –MADARÁSZ József: *Emlékirataim 1831–1881*. Budapest, Franklin Társulat, 1883. 219. – KAZINCZY, 2000. 97–98. – KOVÁCS, 1883. 77–78. – JÓKAI Mór: Emléksorok. In: *Elbeszélések (1850)*. S. a. r. GYÖRFFY Miklós. 2/B. köt. Jókai Mór Összes Művei. Budapest, Akadémiai, 1989. 268. – A zárt ülést kérő ívet ld. MNL OL Dieta anni 1848–49. No. 905.

³⁹ HUNFALVY, 1986. 228.

Kemény ezt követően az április 13-án tartott zárt ülésről közöl hosszas beszámolót – ez gyakorlatilag a leghosszabb ilyen jellegű tudósítása. Ez a zárt ülés egyben a leggazdagabban dokumentált valamennyi közül. A tudósítások közül csak kettő egykorú: Zichy Antal április 14-én, illetve Hunfalvy Pál három nappal később, április 16-án írott naplójegyzetei. Gyulay éppen ezekben a napokban Erdélyben járt, s csak április 14-én délelőtt $\frac{3}{4}$ 11-kor érkezett vissza Debrecenbe. Naplójába csak annyit jegyzett fel, hogy „Két napig tartottak zárt ülések mellett, tanácskozások, a mai említett gyűlés tárgyában, sokkal fontosabb is volt a tárgy hogyszem discussio nélkül, el lehetett volna rögtön döteni.”⁴⁰ Emellett Kemény egy, 1849 májusában Szemere Bertalan miniszterelnökhöz Erdély újjászervezésével kapcsolatban benyújtott memorandumában idéz Kossuth felszólalásából.⁴¹

Hunfalvyn kívül beszámol az ülésről Kazinczy Gábor, Kemény, Kovács Lajos, Palóczy László és Zeyk Károly haditörvényszéki védőirata, a szintén Kemény által írott, „*Forradalom után*” című röpirat, Pálffy János 1850 után írott Kossuth-jellemrajza, Mészáros Lázár 1850-ben írott emlékirata, Irányi Dániel Charles-Louis Chassin-nel közösen írott, 1860-ban megjelent munkája, Horváth Mihály 1865-ben írott összefoglalója, Kacsokovics Lajos 1887-ben, Frideczky Lajos 1893-ban írott emlékirata, s egy rövid passzus erejéig maga Kossuth is. E visszaemlékezések közül Irányié az egyetlen, amely baráti Kossuthtal szemben; Horváthé visszafogottan objektív, a többiek – részint a megírás körülményeiből következően is – kimondottan ellenségesek. Jellemző, hogy a radikális Madarász József és László, illetve Táncsics Mihály emlékirataikban nem szólnak a zárt ülésen történekről, akárcsak Bíró Antal képviselő, aki egyetlen félmondattal utal csupán arra, hogy jelen volt a függetlenség kimondását megelőző „képviselői gyűlésen”.⁴²

Ennek az ülésnek a történetét nemrég külön tanulmányban próbáltam meg rekonstruálni, s ebben részletesen foglalkoztam Kemény tudósításával is. Ennek pusztá megismérlése szétfeszítené e tanulmány kereteit, ezért összefoglalóan csak annyit állapítok meg, hogy Kemény beszámolójának nagyobb része a többi forrás alapján igazolható, vagy legalábbis nem cáfolható.⁴³

Sajnos, sokkal kevésbé pontosan tudjuk datálni azokat a zárt üléseket, amelyeket a képviselőház április második felében a kormányzóelnöki jogkör és a kormányala-

⁴⁰ GYULAY, 2003. II. 302.

⁴¹ A vonatkozó részt idézi: KOSSUTH, 1953. XIV. 869.

⁴² BÍRÓ Antal. Életem lefolyásának rövid vázlat. Közreadja: HABERMANN Gusztáv. *Hungarológiai Közlemények*, 45. (1980). 118–119.

⁴³ HERMANN Róbert: Végzetes döntés előtt. A képviselőház zárt ülése 1849. április 13-án. In: „*A kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá*” *Tanulmányok Ujváry Gábor hatvanadik születésnapjára*. Szerk. DUBNICZKY Zsolt et. al. Budapest, Ráció, 2020. 103–122.

kítás tárgyában tartott. Zichy Antal átugorja e napok eseményeit, Hunfalvy pedig csak május 4-én írta meg az előző napok krónikáját, de szövegében nem tett különbséget a nyilvános és a zárt ülések között. Gyulay Lajos beteg volt ezekben a napokban, s április 23-a után legközelebb április 30-án írt a naplójába. Kemény haditörvénytörvényeszi védőirata szerint április végén „3 titkos konferenciák” tartattak, azaz, ezeken a zárt üléseken tárgyalták a fenti kérdéseket, odébb viszont azt írja, hogy „két titkos ülésben” tárgyalták ezeket.⁴⁴

Kemény megemlíti, hogy Kossuth az egyik zárt ülésen „kinyilatkoztatta, miként elismeri, hogy joga nincs az országgyűlés eloszlatására, – azonban – így szólott – »ne alkossanak Önök e kérdéstről külön törvénycikket, hanem mint szuverén hatalom, ám vessen az országgyűlés engemet börtönbe, véstörvényeszi alá, ha az országgyűlés eloszlatását erőszakos módon akarnám eszközölni.«⁴⁵ Az újabb kutatások szerint ezt a zárt ülést valószínűleg április 27-én tartották.

Valószínűleg április 29-én került sor arra az országgyűlési zárt ülésre, amelyen a kormányzóelnök és a kormány egymáshoz való viszonyáról tárgyaltak. Erről az ülésről csak Kemény védőirata számol be. Kemény szerint „a sarkkérdés ez volt: vajon a kormányzói jogok és a kormányzónak a minisztériumhozi viszonya a törvényhozás által definiáltassanak-e most? – vagy pedig az időtől kell várni mindent, s bízni abban, hogy majd az exigenciák [követelmények] szerint önként fog alakulni és kifejlődni mind a minisztériumnak a kormányzóhoz helyzete, mind a kormányzónak hatásköre.

A flamingók [radikálisok] Kossuth mindenhatóságának levén emberei, nem akarták megkötni a kormányzó kezét a végrehajtási funkciókban. Szerintük a minisztérium éppen degradált és határozatlan helyzetben lett volna Kossuth irányában, mint a szerencsésen kimúlt Honvédi Bizottmány.

Fő szövezetői voltak ezen iránynak: Kossuth, Szacsuvay [Imre], Halász Bódi, Dobolyi [Sándor] és Irányi [Dániel].

Mi ellenben akartuk, hogy Kossuthnak a közigazgatásban egyenes befolyása ne legyen, hanem a minisztérium kormányozzon.

A minisztérium hatalmának minél nagyobb kiterjesztésére törekedtek s amellettküzdöttek a titkos ülésen a.) a mérséklettek közül Kovács, Kazinczy és én.

b.) a más pártárgyalatokból: Szemere, Gorove [István] és Somogyi [Antal].

Természetesen az egész küzdelem oly mezőn folyt le, amelyen idegen ember föl nem találhatta volna magát.

Mert sem mi nem mondtuk, hogy Kossuthtól félünk; sem ők, hogy csak Kossuthban bíznak, hanem ahelyett mi kodifikáltatni akartuk a kormányzói jogokat, – ők

⁴⁴ BEKSICS, 1883. 134.

⁴⁵ Uo.

ellenben állították, hogy erre joga nincs a képviselőháznak, mert nem constituante [alkotmányozó nemzetgyűlés], s ha volna is joga, a hatalom egységét nem kell megtörni, minden megosztása az erőknek veszélyes levén a forradalmi időkben.

Aki e nyilatkozatait a flamingóknak hallotta, annak őket az abszolutizmus barátainak kellett volna tartani, oly megvetéssel szólottak a miniszteri felelősségről és az országgyűlés hatalmáról.

Kossuth nem akarván engedni, győztek az első nap a flamingók, s elhatározottat, hogy az országgyűlés a kormányzó jogait s a minisztériumnak viszonyait meghatározni nem fogja.⁴⁶

Végezetül, szintén Keménytől ismerjük az egyik legrészletesebb beszámolót az április 30-i zárt ülésről is. Eszerint Kossuth egy hosszabb szónoklatban kifejtette, miként „a titkos ülésben tegnap határozottan amellet voltak a nézetek, hogy az országgyűlés ne kodifikáljon most. Ez igen helyes felfogása viszonyainknak, s másként nem is történhetik. Ő tehát kéri az elnököt, hogy nyilvános ülés tartassék a miniszteri listának közzétételére. Jelenti egyszersmind, miként e közzététel alkalmával tudatni fogja a Házzal azon korrelációt, melybe a jelen minisztériummal lépni akar. Ő a holnapi napon túl, mint kormányzó elnök, az alkotmányos fogalmak szerint, a parlamenti tanácskozásban részt nem vehetvén, búcsút vesz a Háztól, s köszönetet mond a szívességért, mellyel érdemén kívül volt elhalmozva.” Kossuth ezután elhagyta a zárt ülést, „s nekünk se levén semmi dolgunk, mi is”.⁴⁷ Kemény elbeszélését megerősíti Hunfalvy Pál naplója is.⁴⁸

Kemény a májusi zárt ülésekről egyáltalán nem ír, ezekről csak a fentebb már idézett naplókából tudunk. A védőiratot a július 2-i pesti nyilvános ülés megemlékezésével zárja, azonban az azon elhangzottakról gyakorlatilag semmi érdemlegeset nem ír. „Így végződött pártunk és az országgyűlés ügye” – szól az utolsó mondat. Noha Kemény követte az országgyűlést Szegedre, magában a védőiratban jónak látta az ott történekekről hallgatni.

Összességében megállapíthatjuk, hogy Kemény védőirata véletlen vagy tudatos torzításai ellenére is fontos forrása az országgyűlés debreceni zárt ülésein történekeknak, s hitelességét az újabban előkerült egykorú források sem kezdték ki. A zárt ülések kapcsán csupán a január 12-i ülésnél tűnik úgy, hogy nem személyes emlékekre támaszkodott, hanem a nyilvános ülés jegyzőkönyve alapján utólag konstruálta meg a maga változatát. Ugyanakkor nemcsak az tanulságos, amiről és ahogyan ír – az is, amit elhallgat. De ez már egy másik tanulmány témája lehet.

⁴⁶ BEKSICS, 1883. 135–136.

⁴⁷ Uo. 138.

⁴⁸ HUNFALVY, 1986. 258–260.

ANKA LÁSZLÓ

„MINT GYERMEKET, IFJONCZOT APJÁÉRT SZERETTEM, AZUTÁN PEDIG ÖNÖN MAGÁÉRT.”

TISZA KÁLMÁN LEVELEI DARÁNYI IGNÁCHOZ ÉS ÉDESAPJÁHOZ
(1867–1900)

BEVEZETŐ

Tisza Kálmán a Határozati Párt egyik vezető alakja (1860–1861), a kiegyezést bíráló Balközép (1867–1875), majd a kiegyezést támogató Szabadelvű Párt vezére és az Osztrák–Magyar Monarchia idején a Magyar Királyság miniszterelnöke volt tizenöt esztendőn keresztül (1875–1890). E minőségében messzemenően kora egyik legfontosabb politikusának számított. Politikai pályafutásáról már majd két évtizede könyv jelent meg,¹ amely számos erénye mellett további kérdéseket vet fel a történész számára. Ahhoz, hogy életútja, életvitele, politikája, szokásai, gondolkodásmódja, cselekedeteinek, döntéseinek motivációi minél alaposabb és részletesebb megismeréséhez és megértéséhez közelebb jussunk, fontos feladat, hogy közreadjuk és bemutassuk levelezését.

Az alábbi forrásközlés e folyamat második állomása, mert a *VERITAS Évkönyv 2019*-ben már megjelentek Tisza Kálmánnak Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez írt levelei.²

E második forrásbemutatásban az egykori Generális leveleinek címzettjei idősebb Darányi Ignác (1811–1877) és fia, ifj. Darányi Ignác (1849–1927), a boldog békeidők korának legismertebb földművelésügyi minisztere. Kettejük közül az agrártárca vezetőjeként híressé vált fiú az ismertebb történelmi szereplő, ennek megfelelően az ő életútja jobban feldolgozott,³ és csak ezen történelmi eredményekből nyerhettünk eddig betekintést az édesapa szerényebb pályafutásába, pedig idősebb Darányi Ignác

¹ KOZÁRI Monika: *Tisza Kálmán és kormányzati rendszere*. Budapest, Napvilág, 2003.

² ANKA László: Miniszterelnökből lett mameluk lobbija a miniszternél: Tisza Kálmán levelei Wlassics Gyulához (1895–1902). In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia et. al. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 95–114. (A továbbiakban: ANKA, 2020.)

³ *Darányi Ignác emlékkonferencia*. Szerk. FEHÉR György. Budapest, 2000. – *Darányi Ignác. Válogatott dokumentumok*. Szerk. Uő. Budapest, 1999. – Uő: *Darányi Ignác élete (1849–1927)*. Budapest, Gondolat, 2016. (A továbbiakban: FEHÉR, 2016.)

után a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában komoly hagyaték maradt fenn az utókor számára.⁴

Idősebb Darányi Ignác református kecskeméti polgári családból származott. A debreceni református kollégiumban szerzett jogi végzettséget, majd a keszthelyi Georgikonban gazdász oklevelet, mely állítás azonban nem bizonyítható a nagy múltú iskola korabeli adattára alapján. Darányi a reformkorban Wenckheim Béla báróval, későbbi többszörös miniszterrel és miniszterelnökkel, illetve Kossuth Lajossal egyaránt kapcsolatba került. Pályája – és forráskiadásunk – szempontjából azonban a legmeghatározóbb állomás az 1840-es évek derekán elnyert jószágigazgatói tisztség volt Teleki Zsófia grófnő birtokán. Mivel e pozíciójában kiválóan teljesített, idővel a Teleki és Bethlen grófi família több tagja és az előbbivel rokoni kapcsolatban álló bihari nagybirtokos Tisza család is megbízta birtokügyi intézésével, jogi képviseléssel.⁵ Ilyen módon került kapcsolatba Tisza Kálmánnal és kettejük ismeretségéből eredt, hogy fia, Ignác is megismerkedett a későbbi miniszterelnökkel. A jogi egyetemi végzettség megszerzése, kellő tapasztalat és az édesapával közösen vitt ügyvédi irodai ügyfélkör megörökléséből,⁶ továbbá a személyes tehetségből következett, hogy a fiú az 1870-es években a Tisza család akkori fejének számító Kálmán magángazdasági, családi környezetében fontos szerepet töltött be évtizedeken keresztül.

Idősebb Darányi Ignác alapvetően a birtokigazgatásban segítette Tiszát. Még az is feladatai közé tartozott, hogy a testvére, Tisza László birtokának terményei értékesítésében is közreműködjön a családfő ismételt kérésére (1. levél). Hogy mennyire sokrétű volt a feladata és mennyi mindenre kellett figyelemmel lennie egy nagybirtokosnak, az kiderül az 1873 nyarán írt levélből, melyben Tisza egész sor utasítással látta el famulusát. Az egyik birtoktestet folyamatosan tartsa felügyelete alatt és tájékoztassa az ottani változásokról. Adjon el lovakat, juhokat. Egy magtárat át kell alakítani – Darányi eldöntheti, hogy kivel végezteti el a munkát és honnan szerzi be az építési anyagokat. Meghatározta, hogy a búzát és rozsot milyen formában adják el, és az ezekből, vagy bármely eladásból származó bevételt mire fordítsák, milyen komolyabb kiadásra kell belőle félretenni (4. levél).

A későbbi földművelésügyi miniszter nem ügyvédként találkozott először Tisza Kálmánnal, hanem már az 1860-as években gyermekfejjel, ugyanis 1863-ban a nyári vakáció egy részét Tisza birtokán és családjára társaságában töltötte.⁷ Innen datál-

⁴ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P 1439, Darányi család levéltára, id. Darányi Ignác.

⁵ FEHÉR, 2016. 18–26, 36–44.

⁶ Uo. 36–37.

⁷ Uo. 25.

ható hosszú ismeretségük kezdete, noha ekkor még nem lehetett tudni, hogy ez hova fog kifutni. Négy évvel későbből ered egy jellemzés Tiszától, melyben az édesapja előtt dicsérte a tizennyolc esztendőes fiút: „Ignác nem tudom hogy érezte itt magát, de azt hiszem hogy itt mindenkinél jó emléket hagy mert mint az angol szokta mondani, soha útban és soha úton nem volt, mindenesetre egy jó és eszes fiú” (1. levél). Elképzelhető, hogy az 1863-as és az 1867-es évek közötti nyári szünidő egy részét is a Tiszák környezetében töltötte, még ha források csak e kettőt tudják bizonyítani.

Számtalan tehetséges politikus – későbbi reszortminiszter és kormányfő – bújt elő Tisza Kálmán köpönyegéből miniszterelnöksége idején. Bár közvetlen dokumentummal nem bizonyítható, de megkockáztatható az az állítás, hogy Darányi Ignácnak az 1870-es évekbeli ügyvédi eredményessége, fővárosi törvényhatósági képviselősége – valamint az ezekből eredő általános kapcsolatrendszere – mellett az is szerepet játszhatott képviselőjelöltségénél az 1881-es országgyűlési választások alkalmával, hogy közeli viszonyban állt Tisza Kálmánnal.

Annál is inkább feltételeznünk kell Darányi jelöltsége mögött Tisza jótékony árnyékát, a miniszterelnök beleegyezését az indulásba és befolyását a jelölésre, mert a kormányzó Szabadelvű Párt számára nem volt mindegy, hogy a fővárosban – amely a magyar Gründerzeit korának nagy győztese volt – kiket és milyen eséllyel tud indítani a kormánypárt.⁸

Látni fogjuk az alább bemutatásra kerülő levelekből, hogy kettejük ismeretsége milyen jellegű volt, milyen ügyekre terjedt ki és a kapcsolat intimitása hogyan változott az idők folyamán.

Sőt, ugorjunk nagyokat az időben 1881-től. A fővárosi és országgyűlési képviselő Darányi 1887-ben bekerült a Fővárosi Közmunkák Tanácsába, amelynek Tisza miniszterelnök volt hivatalosan az elnöke, de sokkal inkább az alelnök – egyben a kormányzó Szabadelvű Párt végrehajtó bizottságának „örökös” elnöke és a Generális mögött álló bizalmi szürke eminenciás – Podmaniczky Frigyes báró irányított. Darányi 1881 után, majd’ másfél évtizeddel később Bánffy Dezső báró miniszterelnök kabinetjében ült bele először az agrárminiszteri bársonyszékbe. Bánffyról tudott volt, hogy Tisza-pártinak számított a Szabadelvű Párton belül található infor-

⁸ ANKA László: A harminc évig kormányzó Szabadelvű Párt. In: *„Indivisibiliter ac Inseparabiliter” – „Feloszthatatlanul és elválaszthatatlanul.” A kiegyezés 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencia előadásai. Beregszász, 2017. november 16.* Szerk. SZAKÁL Imre. Beregszász–Ungvár, „RIK-U” Kft. 2018. 54–80. (A továbbiakban: ANKA, 2018.)

mális erő- és lobbicsoportok szövevényében,⁹ így adja magát, hogy Darányi is annak tekinthető.¹⁰ Ennek azonban később lettek határai, mert a Generális fiának, Tisza Istvánnak az első kormányában már nem kapott tárcavezetői felkérését.

Tisza Kálmán nem volt a hosszú levelek írásának és azokban a részletek kifejtésének embere. Leveleiben röviden érintette a témákat, megjelölte célját, teljesítendő kívánságát, ha részletes egyeztetésre volt szükség, megírta mikor tudnak személyesen találkozni (1., 7., 9–10. levél). A rövid levelek sorából egyetlenként emelkedik ki az, amelyet külföldi vakációjáról küldött haza 1873 nyarának derekán, és éppen a földrajzi távolság, a halasztást nem tűrő szezonális birtokügyek kényszere alatt kellett részletesebb utasításokat adnia az idősebb Darányi Ignácnak.

A levélíró és az ifjú Darányi közötti kor- és társadalmi rangkülönbségből, megbízó és megbízott közötti viszonyból ered, hogy milyen ügyekkel bízta meg az 1870-es évek elején kelt leveleiben a nagybirtokos és pártvezér a pályakezdő és családja szolgálatában álló ügyvédet.

Megjelenik a kívánságok között a nem éppen jogi végzettséget igénylő családi ügyek megoldásának óhaja. A tizenkét esztendő fia nevében egy színházi páholy iránti intézkedését kérte, „a mint együtt megbeszélték volt” (2. levél). Működjön közre, hogy a fővárosi otthonába érkező leveleket továbbítsák vidéki birtokára, és járjon utána, hogy István fiának német nyelvtanára számára szereztek-e szállást (3. levél). Mivel Darányi közlelről megismerte a Tisza família tagjait és a családnak a grófi címet megszerző Tisza Lajos, Kálmán öccse is állandó kliense volt, nem véletlen, hogy Tisza Kálmán értesítette Darányit a testvére elhunytáról (12. levél). Az 1870-es évek első felében még az idősebb Darányinak is kijutott magánjellegű ügyek intézéséből. Amikor 1873 nyarán Tisza a családjával külföldi vakáción tartózkodott, Németországból küldött üzenetet, hogy intézzen neki és a kíséretében lévőknek egész Európára szóló útlevelet Szapáry Gyula belügyminiszternél és a budapesti francia konzulnál (4. levél). Miközben erre kérte munkatársát, annyiban gyorsítani igyekezett kérése teljesítését, hogy az idősebb Darányinak küldött levélhez mellékelte egy protekciót kérő levelet, melyet az ellenzéki pártvezér a kormány tagjánál arra akart felhasználni, hogy a minisztérium mielőbb kiállítsa a szükséges okmányokat.

Két – tizennyolc esztendőnyi eltéréssel – keltezett (3., 5.) leveléből megismerhetjük Tisza Kálmán újságolvasási szokásait. 1872-ben – feltehetően egyebek mellett – olvasta a *Hon* és a *Pesti Napló* című napilapokat, 1890-ben pedig a *Pesti Naplón* túl

⁹ SCHWARCZWÖLDER Ádám: Széll Kálmán a dualizmus politikai erőterében (1878–1899). In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. IFJ. BERTÉNYI Iván. Budapest, Mathias Corvinus Collegium – Széll Kálmán Alapítvány, 2015. 191.

¹⁰ FEHÉR, 2016. 101.

a *Pesti Hírlap*, az *Egyetértés*, a *Nemzet*, valamint a magyarországi német nyelvű *Pester Lloyd* és a bécsi kiadású *Neue Freie Presse* című lapokat járatta, tehát párhuzamosan olvasta a negyvennyolcas ellenzéki és a hatvanhetes kormánypárti sajtót és a német nyelvűt is. Az ügyvédet – 1890-ben már kilenc éve képviselőtársát – bízta meg azzal, hogy ezeknek az előfizetését elintézzze, megadja a szerkesztőségnek, hogy vidéki, vagy fővárosi otthonába küldjék az egyes lapszámokat.

Tisza Kálmán évtizedeken keresztül a Magyar Földhitelintézet ügyfele volt, itt vezette folyószámláját. Itteni pénzügyeire is volt rálátása mindkettő Darányinak (3–5. levél), bár az 1890-es leveléből kiderül, hogy földhitelintézeti ügyeibe már második fiát, az akkor húszas évei elején járó ifjabb Tisza Kálmánt is bevonta.

A boldog békeidők korában fontosnak számított a vezető politikusok felekezeti háttere. Például az 1848-ban az államegyház jellegét elvesztő magyarországi katolikus egyház érdekeit szem előtt tartva, a dualista rendszer és a Horthy-kor idején az összes kabinetben a vallás- és közoktatásügyi tárcát római katolikus vallású miniszter irányította. Ez a kiválasztási szempont szokásjogi alapon, informálisan végigkísérte a korszakot. A katolikus felekezet volt a legnagyobb a hívők számát tekintve, ez rendelkezett a legnagyobb vagyonnal, intézményhálózattal, de a többi törvényesen bevett felekezettel ellentétben nem rendelkezett belső önkormányzattal, vagyonának egy jelentős része alapokban és alapítványokban feküdt, mely fölött a mindenkori kormány gyakorolt felügyeleti jogot, ellenállva a mindenkori ellenzék alternatív elképzeléseinek. Református vagy evangélikus hitfelekezethez tartozó politikus legfeljebb államtitkári rangig vihette a kultuszminisztériumban. A protestánsok a katolikusoktól eltérő stratégia és taktika, illetve személyzeti politika mentén igyekeztek érdekeiket érvényesíteni.

Napjainkig nem született olyan tanulmány, amely felekezetektől függetlenül feldolgozta volna, hogy mennyiben járult hozzá egy-egy később meghatározó politikus karrierjéhez az a kapcsolati háló, amelyet a mögöttes egyházi intézményrendszerben való pozícióvállalás, az ott elvégzett munka és a közben kivívott elismerés, presztízs nyújtott. A protestáns vallású politikusok az egyházaik önkormányzati rendszerében vállaltak szerepet és futottak be karriert, a politikai pályájukkal párhuzamosan. Ilyen utat jártak be gróf Lónyay Menyhért, Tisza Kálmán, gróf Tisza István, báró Bánffy Dezső miniszterelnökök, gróf Tisza Lajos közlekedési és közmunkaügyi, majd király személye körüli miniszter, Szilágyi Dezső igazságügyi miniszter, képviselőházi elnök, Darányi Ignác képviselőházi alelnök és földművelésügyi miniszter, Balogh Jenő igazságügyi miniszter, valamint báró Kemény Gábor belügyminisztériumi államtitkár, majd földművelés- ipar- és kereskedelemügyi, utóbb közlekedési és közmunkaügyi miniszter, hogy csak a legismertebbeket említsük, de az országgyűlés két házának almanachjait áttekintve láthatjuk, hogy a parlament mindkét kamarájában

nagy számban voltak jelen olyan politikusok, akik komoly pozícionális szálakkal kötődtek felekezetükhöz. E kötődés érdekkijárást és -védelmet is jelentett. Nem volt ez másként Tisza Kálmán és Darányi Ignác¹¹ esetében sem.

Mindkettejük pályafutásának ismeretlen fehér foltja,¹² hogy a református egyház belső önkormányzatában konkrétan milyen érdemi munkát végeztek, miközben magas tisztségeket töltöttek be a századfordulón 2,4 milliónál több hívőt számon tartó református egyházban.¹³ Tisza Darányinak írt leveleiből azonban látható, hogy kettejük között az 1890-es évek derekától meghatározó téma lett a reformátusok érdekeinek szem előtt tartása. Hogy csak ekkor jelenik meg a levelekben, annak két ok állt a háttérben. Darányi az évtized közepétől volt olyan magas pozícióban a kormányban és egyházának szervezeti hierarchiájában, hogy Tiszának érdemes legyen őt megszólítani felekezeti ügyekben. Másrészt az 1890-es évek második felében olyan törvényelőkészítő munkálatok vették kezdetüket a vallás- és közoktatásügyi minisztérium berkeiben, amelyek komoly hatással bírtak valamennyi nem katolikus felekezet lelkészeinek jövedelmére, egzisztenciálisan érintette az alsópapságot és finanszírozásuk hatással volt az egyházak vagyoni helyzetére is. Az előkészítő munkálatok eredményeképpen született meg a lelkészi jövedelem kiegészítéséről szóló 1898. évi XIV. törvénycikk.¹⁴ Ennek előkészítési szakaszába a tárcavezető már 1896-ban bevonta Tisza Kálmánt,¹⁵ aki pedig véleményét megosztotta Darányival is, és kérte, hogy amiben egyetért vele, azok érvényesülése érdekében tegyen meg minden tőle telhetőt (9. levél). Az egykori Generális pedig 1898-ban aktívan részt vett a törvénytervezet képviselőházi vitájában is,¹⁶ mely során Sima Ferenc negyvennyolcas ellenzéki képviselő „Magyarország kálvinista pápája”¹⁷ jelzővel illette a befolyásos politikust.

Több református egyházi ügyben írt leveléből az derül ki, hogy Tisza a század utolsó évtizedében tevékeny szerepet vitt a felekezeti önkormányzati rendszer belső

¹¹ FEHÉR, 2016. 540–542.

¹² A Zoványi Jenő által írt *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikonban* sem kaptak önálló szócikket a fent megemlített politikusok Tisza István kivételével.

¹³ KARNER Károly: *A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Debrecen, Debrecen Szabad Királyi Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület, 1931. 5.

¹⁴ ANKA László: Wlassics Gyula kultuszminiszter 1898. évi kongruatörvénye. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2017. 29–46. (A továbbiakban: ANKA, 2017.)

¹⁵ ANKA, 2020. 104–105, 107.

¹⁶ *Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. XV. köt. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1898. (1898. április 16. ülés) 36–41, (1898. április 27. ülés) 252–253, 267–268.

¹⁷ Uo. (1898. április 18. ülés) 58.

világában és látogatta, irányította, befolyásolta annak vidéken fekvő fórumait, tagjait, eljárt ügyeikben (9–10., 13. levél), illetve a vallás- és közoktatásügyi miniszteri-ummal való kapcsolattartásból is kivette a részét (6. levél). A századfordulón írt levélből azt is láthatjuk, hogy a korszakra jellemző protestáns-katolikus ellentét és kölcsönös ellenérzések Tiszában is jelen voltak: „Felizgatta őt is a Magyarság cikke az ünnepélyről, amiben a kat[olikus]. vallást államvallásnak írja. Elhatározta, ír Széll-nek, ha nem cáfolják meg, ellene foglal állást.” (14. levél).

A konkrétumokból általános megállapításokat is le kell vonni, főleg, ha a levelek erre engednek következtetni. A hatalomtól visszavonult Tisza tegeződött a képviselőkkel és a tárcavezetőkkel. Darányi 1895. november 2-tól töltötte be a Bánffy-kormányban a földművelésügyi miniszteri posztot. Tisza pedig tíz hónappal később – avagy a korábban említett 1863-as vakációt tekintve origónak, harminchárom évnyi ismeretség után – kérte arra, vagy ajánlotta fel, hogy tegeződjének. „Régen bánt az hogy midőn annyi képviselőt tegezek s viszont, a miniszterekkel általjában ilyen lábon állok, éppen azzal ne érintkezhessem ily barátságos módon, kit mint gyermeket, ifjonczot apjáért szerettem azután pedig önön magáért tanultam becsülni és szeretni. Ennek óhajtok én véget vetni. Kérem arra, hogy ha ehhez hozzájárul, nyugtasson meg egy az általam kívánt hangon írt levélben” (8. levél). Tette mindazt annak ellenére, hogy Darányi már a miniszteri kinevezése körüli napokban levelet intézett hozzá, melyre éppen az 1895. november 2. kinevezés napján reagált az egykori miniszterelnök és megjegyzése – „Levele – melyet köszönök – mint tárgyának örülök. Nehéz a feladat, de nem haladja meg tehetségét, munkaerejét és lelkiismeretes szorgalmát, a melyet másokkal együtt én is régen ismerek és becsülök” – utalás lehetett arra, hogy mi a véleménye Darányi miniszteri alkalmasságáról (7. levél). És a történettudomány, de a kortársak által is szürke, rideg embernek lefestett Tisza megengedett magának ugyanott egy csipetnyi érzelmességet is Darányival szemben: „Ha szegény jó szülei élnének!!” – zárta gondolatát két felkiáltójellel megerősítve. Tisza állítását, miszerint a minisztereket általjában tegezte, megerősítik Wlassics Gyulához írt és fentebb említett levelei, melyekben szintén a tegeződés érhető tetten.

Konkrét nepotista jellegű lobbizás csak kettő levélben jelenik meg. Első alkalommal akkor, amikor volt politikustársa feleségének akarta a jogosan megítélnél, 282 000 forintnál nagyobb összeget, 300 000 forint kifizetését kijárni a földművelésügyi miniszternél (8. levél): „vasút ügyben megajánlott 300.000 for[int] helyett csak 282.000 forintot ajánl megadni a pénzügyi referens. Igen kérem tudja meg a dolgot hát ha általjában lehet, adják meg az eredeti 300.000 forintot.” Bár csak ebben a levélben fordul elő ilyen protekciókérés, de ezt a kérését úgy vezette fel, hogy elárulta: „kéresem már olyan természetű a minővel gyakran vagyok kénytelen minisztereknél alkalmatlankodni.” „Szegény Móricz Pali, kinek még most az a baja is van, hogy...”

Móricz Pál, aki 1868-tól folyamatosan országgyűlési képviselő volt, Tisza bizalmas köréhez tartozott pártvezérsége idején, és többször tagja lett a pénzügyi és zárszámadási bizottságnak, 1891-ben csődöt jelentett ön maga ellen és hitelezőivel csak 1895-re sikerült megegyezni. A „még most az a baja is van...” megjegyzéssel Tisza erre a híres esetre utalhatott. Második alkalommal az előbb említett volt képviselő fiának szeszgyár ügyében kérte a tárcavezető közbenjárását (14. levél).

A levelek írásának helyszínéből jól kiolvasható, hogy Tisza az 1870-es évek első felében éppen úgy, mint az 1890-es évtized második felében a nyarat és az őszi évszak egy részét vidéki birtokán, Geszten, illetve Csegődön töltötte, míg az év téli, késő őszi idejét Budapesten, igazodva a képviselőház ülészakáihoz.

Egyetlen levele kelt külföldről, mikor 1873 júliusában a németországi Kissingenből írt. E hely az adott korban híres, de kicsi bajor fürdővárosnak számított. Tisza nem számított nagy utazónak eddigi információink szerint. Bár az 1848–49-es szabadságharc leverése után a testvéreivel külföldön töltött néhány évet, miniszterelnöksége idején pedig az Északi-tenger partján fekvő, belgiumi Ostende üdülővárosát kereste fel nyaranta, úgy tűnik a köztes időben bebarangolhatta Európa egyes részeit. Erre enged következtetni, hogy útlevélkérelmét így fogalmazta meg: „Nehogy útunkban fennakadásunk legyen, [...] kérem eszközöljön erre a belügyministeriumnál mielőbb útlevelet egy évre egész Európára s küldjék ki ide nekem” (4. levél).

A Darányiakhoz intézett levelek kettő csoportba oszthatók. Az 1870-es években keltekből azt látjuk, hogy a nagybirtokos tótumfaktumai voltak a két Darányi, apa és fia egyaránt, mindenhez értettek, mindent meg kellett tudni oldani a Tiszák körül, bármilyen ügyben fordult hozzájuk Geszt ura. Az 1890-es években írt levelek azonban már egy megváltozott kontextusban fogalmazódtak. Darányi Ignác befutott, miniszter és a reformátusok egyik világi vezetője lett. Hogy mégsem egyenrangú ember az öreg Tiszával, annak háttérében ott volt a Generális kormányfői múltja, a köztük lévő korkülönbség, a református egyházban az egykori miniszterelnök által a tizenkilencedik század utolsó évtizedeiben betöltött, Darányiénál magasabb pozíció és a korszakra jellemző tradicionális társadalmi szerepek.

Az alább közölt levelek az MNL OL-ban található Darányi családi hagyatékból (P 1439 és P 1441) származnak. Kronológiai sorrendben kerülnek bemutatásra, vagyis összekeverednek az apának és a fiának szánt levelek. Tisza kettőt intézett az idősebb (1., 4. levél), tizenkettőt pedig az ifjabb Darányihoz, melyből itt tizenegy szerepel.

Ezekon felül Tisza Kálmántól Darányi Ignác miniszterhez még egy levél lelhető fel az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, melyet az alábbi forrásközléshez csatolunk, a kronológiai sorrendet tartva utolsóként (14. levél). Bár tartalmában, stílusában, helyesírásában és kézírásában rendkívüli mértékben elüt a többi levéltől, sokkal inkább az állapítható meg erről, hogy a Darányi mögött álló és munkáját

segítő miniszteri apparátus egy tagja az eredeti levelet közölte rövidített, kivonatos formában a tárcavezetővel és alámásolta a levélben hivatkozott és indulatokat keltett újságcikk szó szerinti tartalmát.

Egy korábbi VERITAS Évkönyvben közölt Tisza-levelek kiadásához hasonlóan ez esetben is az eredeti írásmódot megtartva közöljük a korabeli forrásokat.

A LEVELEK

1. Tisza Kálmán idősebb Darányi Ignáchoz

Geszt, 1867. szeptember 19.

Kedves Darányi Úr!

Az Ignác fölmenetelét használni akarom arra, hogy önnek pár sort írjak, főként az iránt kérve önt ismét, hogy a László¹⁸ szerencsétlen gyapjút adják el ha csak lehet, mert bizony elég roppant baj, hogy még is meg van.¹⁹

Én valószínűleg Pesten leszek oct[óber]. 7^{kén}, s pár napot ott töltök, igen kérem, ha lehetséges igazítsa úgy bajait, hogy akkor találkozhatunk.

Ignác nem tudom hogy érezte itt magát, de azt hiszem hogy itt mindenkinél jó emléket hagy mert mint az angol szokta mondani, soha útban és soha úton nem volt, mindenesetre egy jó és eszes fiú.

Isten önnel

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1439–6. t. No 104. 165.

¹⁸ Tisza László (1829–1902), Tisza Kálmán testvérbátyja, '48-as szabadságharcos, országgyűlési képviselő, a Nagyenyedi Református Egyházmegye gondnoka.

¹⁹ Tisza Lászlót egy cikkben úgy mutatta be Vajda János, mint „mintagazda,” ami annak fényében talán túlzás, hogy testvérenek kellett az érdekében intézkedni és Darányit megbízni, hogy adja el fivére gyapjút. Ld. Tisza Kálmán. *Vasárnapi Ujság*, 1875/9. 130. Nyolc évvel korábban úgy írtak Tisza Lászlóról, hogy „egyike a legképzettebb okszerű gazdáknak.” Ld. Tisza Kálmán. *Vasárnapi Ujság*, 1867/43. 525.

2. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

Geszt, 1872. június 3.

Kedves Darányi Úr!

Még Pesten tudatnom kellett volna önnel, fiam²⁰ megbízásából, hogy ő elutazván kéri önt, hogy a páholy iránt legyen szíves intézkedni úgy, a mint együtt megbeszélték volt.

Elfelejtvén ezt akkor megtenni, ezen soraim által tudatom fiam kérését.

Ezek után kedves atyját tisztelve, s önt üdvözölve vagyok

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 343.

3. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

Geszt, 1872. október 19.

Kedves Darányi Úr!

Pár kéressel vagyok kénytelen tractalni azon reményben, hogy szíves lesz megbízásban eljárni.

Az első, hogy legyen oly jó és fizessen elő a Honra csak october hóra oly formában, hogy azt Pesten szállásomra vigyék, a [Pesti] Naplóra pedig az oct[óber]-dec[ember] évnegyedre úgy, hogy az ezentúli számokat küldjék ide Gesztre per Cséffa.²¹ Mindkét lap járt ezen hónapban is hozzám Pestre, de nem fizettem volt elő, így ezen előfizetés nem egy új példány megrendelése akar lenni, hanem előfizetés az oct 1^{től} már vett, ezentúl jelenő számokért. A Naplót szeretném, ha már a mai számot is elküldenék.

A második, hogy a kapusnál a pesti szállásomon hagyja meg, hogy oct[óber]. 26^{ig} oda vitt leveleimet utasítsa ide, tudja meg tőle, hogy István német tanítója számára kapott-e hónapos szobát?

²⁰ Legidősebb gyermeke, az ekkor már tizenegyedik életévét betöltött Tisza István (1861–1918) későbbi miniszterelnök a levélben szereplő „fiam”. Tisza Kálmán második fia, Kálmán (1867–1947) még csak öt esztendő volt e levél megírásakor, a harmadik fiú, Lajos (1879–1942) pedig még meg sem született. A három fiú mellett még egy lánya volt a miniszterelnöknek, Paulina (1862–1940).

²¹ Cséffa: A történelmi Bihar vármegyei község Geszt mellett feküdt, a Tisza familia birtokokkal rendelkezett itt. Tisza Kálmán korában e falunak volt vasútállomása, ide érkezett a Tiszák geszti birtokközpontjába, kastélyába a posta. A település 1920-ban Romániához került.

A harmadik és utolsó, hogy tudja meg a Földhitelintézetnél,²² hogy mikor várhatom kérésem eldöntését, ha ez mostanság várható, kérje meg az illető közeget, hogy a határozatot mielőbb ide küldjék, hogy a további teendők iránt intézkednem lehessen.

Én még ezen hónap utolsó napjai valamelyikén – 28^{dika} körül Pestre akarok családommal érkezni, mikor is tartozásomat óhajtanám kiegyenlíteni.

Addig is kéréseim teljesítését ujjolag kérve szíves üdvözlettel vagyok

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 344–345.

4. Tisza Kálmán idősebb Darányi Ignáchoz

Kissingen, 1873. július 15.

Kedves Darányi Úr!

Ligetre²³ vonatkozólag írt tudósítását vettem, kérem legyen szíves továbbra is ott a felügyeletet gyakorolni, a szükséghez képest intézkedni és engemet időről időre tudósítani.

Annyival inkább szükséges ez, mert eredeti tervemtől eltérőleg csak szeptember elején lehetek Pesten.

A lóeladást ajánlom elsőben is figyelmébe.

Továbbá meg kellene tudni melyik a vidéken a legjobb vásár mustra²⁴ birkák eladására, a Ligeten már Kis Pál tiszttartóm közbejöttével kijelölt mustra birkákat jó legelőn lehetőleg feljavítva el kellene adni azon vásáron, vagy akár helyben is, ha valaki megvenné.

Végül siettetni kell a lehetőség a magtár átalakítását, [...] teljesen megbízom az ön intézkedéseiben az iránt, hogy kivel kötéssék egyezség az építésre nézve s általában vagy pedig úgy, hogy az anyagokat házilag szerezzék be. Természetesen az olcsóbbnak mutatkozó módot kell választani, ha ez által a cél biztos és gyors elérése nem veszélyeztetik. A magtár azonban már mindenesetre későn fog elkészülni, így legcélszerűbb lesz a feleslegnek mutatkozó búzát és rozst eladni úgy, hogy az azonnal csépléstől vasútra szállítható legyen. Mihelyt tehát a takarás befejezte s az általam úgy is elrendelt próba cséplés után hozzá lehet az eredményhez vetni, lépjen ön

²² Tisza az 1863-ban alakult Magyar Földhitelintézetre utalt a levélben.

²³ Tisza Kálmán azonosíthatatlan birtoka.

²⁴ „[...] mustra”: Jó minőségű.

érintkezésbe Brühlel, a körülmények szerint másokkal, alkudja el jó felpénzre az egyes szállítmányok azonnali fizetésének föltétele mellett a felesleget, nem mint fix de mint körülbelüli mennyiséget úgy hogy azt 200 mázsánként szállítani lehessen. Természetszerűleg egy jó búza rosta²⁵ lesz Ligetbe viendő.

Az ebből valamint bármely másból befolyó pénznek azon részét, mely az építkezésre nem kell, helyezze el pénztári jegyekben a Magyar Földhitelintézetnél annyival inkább, mert oct. 1^{kén} Ligetet illetőleg kívül 4000 for[int] lesz a törlesztés és kamatokban fizetendő, miért is pénz készletre szükség lesz.

Nehogy útunkban fennakadásunk legyen, ide mellékelem személyes [...] azok jegyzéket kik velem utaznak, s kérem eszközölgjön erre a belügyministeriumnál mielőbb útlevelet egy évre egész Európára s küldjék ki ide nekem.

Hogy a hivatalos formaságok hiánya akadályt ne képezzen ide másolok egy pár sort Szápáry belügyministerhez,²⁶ ki reményilem fog intézkedni, hogy az útlevél mielőbb kiszolgáltassék. Jó lenne azt a francia consul által láttamoztatni is.

Innen f[o]lyó]. hó 28–29^{kén} indulunk tovább, így az útlevélnak legkésőbb 25 v[agy]. 26^{kán} postára kellene tételnie.

Isten önnel, szívesen üdvözli

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1439–6. t. No 105. 167–168.

5. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

Geszt, 1890. október 27.

Kedves Darányi Úr!

Holnap este indulok Pestre, így holnap után reggel érkezem.

Ennek folytán arra kérem, legyen szíves intézkedni, hogy a Pesti Hírlap, a [Pester] Lloyd, a [Pesti] Napló, az Egyetértés és a Neue-Freie-Pressé, melyek eddig ide jártak, már szerdán este lakásomra – Sándor utca 14. – küldessenek.²⁷ A Nemzetre kérem

²⁵ „[...] rosta”: Tiszta.

²⁶ Szápáry Gyula gróf (1832–1905) Deák, majd szabadelvű párti politikus, belügyi, pénzügyi, földművelésügyi tárcavezető, miniszterelnök 1890 és 1892 között.

²⁷ A budapesti Sándor utca 14. szám alatt az 1872 és 1874 között épült Degenfeld-Schomburg-bérpalota értendő, amelyet Tisza Kálmán apósa, Degenfeld-Schomburg Imre gróf építtetett. RITÓOK Pál: Degenfeld-Schomburg Imre gróf palotabérháza, 1872–1874. In: *Ybl-épületsorsok az Ungerháztól a Kálvin térig*. Szerk: HIDVÉGI Veronika – MARÓTY Katalin. Budapest, BFL, 2014. 147. ÓRFI József: Degenfeld-palota és bérház. In: *Ybl összes. 52 település. 113 épület*. Szerk. HALÁSZ Csilla. Budapest, Látóhatár, 2017. 100–103. A palota ma is áll, Sándor utcai – ma Bródy Sándor utcai –

nov 1^{től} fizessen elő, mert azon példány mely eddig idejárt, ezentúl is ide kell, hogy küldessék.

Az oct[óber]. 30^{kán} esedékes földhitelintézeti járadék végett Kálmán²⁸ intézkedett, de annyiban tévesen, hogy azon összeg 30^{ka} helyett 31^{kén} fog a Földhitelintézetnél befizettetni. Talán ha erről az intézetet értesíteni szíveskednék, el lehetne kerülni, hogy ezen egy nap miatt folyószámlám zavartassék.

Kéréseim megújítása mellett,
baráti üdvözlettel és tisztelettel vagyok
kész szolgálja

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 346.

6. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

Geszt, 1894. június 17.

Nagyságos főiskolai gondnok Úr!²⁹

Ide utánam küldetvén csak tegnap vettem a vallás és közoktatásügyi miniszter³⁰ úrnak 26758 sz[ám]. a[latt]. Juni[us] 9^{kén} kelt leiratát, melyet most azon kéressel küldök, hogy azt hozzám visszajuttatni szíveskedjék, miután mint a convent világi elnökéhez³¹ lett hozzám intézve.

szárnya nyújtott otthont egykor a grófi famíliának, a mai Puskin utcai oldalszárnyában pedig bérlakásokat alakítottak ki.

²⁸ Ifjabb Tisza Kálmán, a miniszterelnök második fiúgyermeke.

²⁹ A pápai református főiskola tiszteletbeli gondnoka volt Darányi, erre vonatkozik a megszólítás. Pályafutása során e mellett a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka, a Komáromi Református Egyházmegye gondnoka pozícióját töltötte be.

³⁰ Csáky Albin gróf (1841–1912) szabadelvű párti politikus, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1888–1894), az 1890-es évek egyházpolitikai reformjainak kezdeményezője. 1894. június 10-én, Tisza levelének kelte előtt egy héttel távozott a tárca éléről, a kontextusból azonban kiderül, hogy a levélben említett leirat még tőle eredt. Csákyról, illetve miniszteri tisztségéből való felmentéséről ld. SCHWARCZWÖLDER Ádám: Csáky Albin bécsi irathagyatéka (jegyzék). *Lymbus*, 2017. 357–359, 376.

³¹ Tisza Kálmán a Nagyszalontai Református Egyházmegye segédgondnoki, majd gondnoki, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnokhelyettesi, a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoki és a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének világi főgondnoki tiszttét töltötte be.

Úgy hiszem célszerű lenne ha a megjelölt miniszteri biztos úrral magát mielőbb érintkezésbe tenni szíveskednék, esetleg az újabban kinevezett miniszter úrral³² is megbeszélni ezen ügyet, melyet mihelyst felmegyek én is fogok jóindulatába ajánlani.

Ezek után teljes tisztelettel vagyok
Nagyságos gondnok Úrnak
kész szolgálja

Tisza Kálmán

egy[etemes]. convent v[ilági]. főgondnok

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 348.

7. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

Budapest, 1895. november 2.

Kedves Darányi Úr!

Ide zárom Konkolynak³³ éppen most vett táviratát. Lehet hogy a szegény jó püspök még elkínlódik egy kis ideig, mi pedig már igazán fájdalmas, ha remény csakugyan nincs.³⁴

Levele – melyet köszönök – mint tárgyának örülök. Nehéz a feladat, de nem haladja meg tehetségét, munkaerejét és lelkiismeretes szorgalmát, a melyet másokkal együtt én is régen ismerek és becsülök. Ha szegény jó szülei élnének!!

Én ma este megyek, szeretném ha holnap Kún Bertalannal,³⁵ meg pár conventi³⁶ taggal Kolozsvárt értekezni, előre [...] abban, hogy a convent pár heti időközzel Budapestre áthelyztessék.³⁷

³² „[...] az újabban kinevezett miniszter”: Eötvös Loránd báró (1848–1919) fizikus, akadémikus, aki a levél kelte előtt egy héttel foglalta el a vallás- és közoktatásügyi miniszteri bársonyszékét és fél évig állt a tárca élén.

³³ Konkoly-Thege Miklós (1842–1916) csillagász, meteorológus, szabadelvű párti országgyűlési képviselő.

³⁴ Pap Gábor (1827–1895) református lelkész, 1874-től haláláig a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke, még Tisza levelének kelte napján elhunyt.

³⁵ Kun Bertalan (1817–1910) református lelkész, a Tiszáninneri Református Egyházkerület püspöke 1866-os megválasztásától haláláig, és 1884-től az egyetemes egyházi konvent egyházi elnöke.

³⁶ Konvent: a Magyarországi Református Egyházat egyetemlegesen érintő ügyek, felekezeti szabályok megvitatásának és döntéshozatalának fóruma.

³⁷ Tisza a konvent tagjaival együtt azért ment Kolozsvárra, hogy az ottani új református teológiai akadémia avatásán részt vegyenek és Tiszának beszédet is kellett ott tartani. Pap Gábor püspök váratlan halála miatt az avatást megtartották, de a konvent ülése valóban elmaradt, mivel a refor-

Ezeokról és a komáromi dolgokról³⁸ szeretnék még Darányi úrral beszélni.

Nem tudom nem lehetne-e 5–6 óra között a Körben³⁹ találkozunk. Én megkísérlem.

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 351.

8. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

Geszt, 1896. augusztus 7.

Kegyelmes Uram!

Ezen minisztersége óta úgy hiszem első privát levelemben mindjárt olyat teszek, mit nem szoktam tenni, magam számára kérek valamit.

Régen bánt az hogy midőn annyi képviselőt tegeztek s viszont, a miniszterekkel általában ilyen lábon állok, éppen azzal ne érintkezhessem ily barátságos módon, kit mint gyermeket, ifjonzot apjáért szerettem azután pedig önön magáért tanultam becsülni és szeretni. Ennek óhajtok én véget vetni. Kérem arra, hogy ha ehhez hozzájárul, nyugtasson meg egy az általam kívánt hangon írt levélben.

Másik kérésem már olyan természetű a minővel gyakran vagyok kénytelen minisztereknél alkalmatlankodni.

Szegény Móricz Pali,⁴⁰ kinek még most az a baja is van, hogy felesége⁴¹ haszonbélője megbukott, úgy értesült, hogy a taracsvölgyi vasút ügyében megajánlott 300.000 for[int] helyett csak 282.000 forintot ajánl megadni a pénzügyi referens. Igen kérem tudja meg a dolgot hát ha általában lehet, adják meg az eredeti 300.000 forintot,

mátus egyházi és világi vezetőknek Komáromba kellett menni Pap püspök temetésére. Ld. A kolozsvári theologiai akadémia. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1895/45. 710–711. – A kolozsvári theologiai akadémia felavatása. Uo. 719.

³⁸ „[...] a komáromi dolgokról”: Feltehetően az elhunyt Pap Gábor megüresedett püspöki széke betöltésének kérdésére gondolt Tisza, Darányi pedig a Komáromi Református Egyházmegye gondnoki tisztét viselte.

³⁹ „[...] Körben”: A Szabadelvű Párt klubhelyisége az egykori Lloyd-palotában, ahol esténként a párt képviselői találkoztak és frakcióülést tartottak, vagy a tagok informálisan egyeztettek egymás között.

⁴⁰ Móricz Pál (1826–1903) Tisza Kálmán politikai harcostársa, a Balközép, majd a Szabadelvű Párt színeiben országgyűlési képviselő, a Debreceni Református Egyházmegye segédgondnoka volt politikai pályafutása kezdetén.

⁴¹ Miskolczy Borbála (1833–1913), a mezőtelegdi nemesi előnevet viselő Bihar vármegyei birtokos család leszármazottja.

mindenesetre legyen oly jó tudatni velem mi történt, mert szeretném a szegény embert megnyugtatni.

Ezek után szíves üdvözlettel és tisztelettel vagyok
híve, barátja

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 353–354.

9. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

Geszt, 1896. augusztus 16.

Kegyelmes Uram, kedves barátom!

Azt hiszem van tudomásod arról, hogy Wlassics⁴² szíves vólt a lelkészi javadalmak kiegészítéséről szóló törvényjavaslat első tervezetét velem bizalmasan közölni.

A mai postával elküldtettem neki, hasonlólag bizalmasan észrevételeimet, de azt hiszem, nem véték ő ellene, ha ismerve óvatosságodat és tapintatodat, bizalmasan veled is közlöm azokat, ki ismerve a helyzetet, megítélheted mi van azokban figyelemre méltó, a mit olyanoknak találsz, annak érdekében lesz alkalmad érvényesíteni befolyásodat.

Ha valami közbe nem jön, Sept[ember] 1^{icén} Budapestre megyek, mikor is reményelem mentől előbb találkozunk.

Szíves üdvözlettel és tisztelettel vagyok
barátod

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 355.

⁴² Wlassics Gyula báró (1857–1937) jogász, egyetemi tanár, szabadelvű párti országgyűlési képviselő, vallás- és közoktatásügyi miniszter 1895 és 1903 között.

10. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

Budapest, 1896. szeptember 10.

Kegyelmes Uram!

Most hazajöve vettem feleségetől a táviratot, hogy szegény Gusztáv⁴³ sógorom Tégláson⁴⁴ meghalt.

Ennek folytán lehetetlen hólnap Pápára⁴⁵ mennem, megyek Téglásra a temetésre. Azután mit tehetek még, nem tudom, de ha kell, lehet vasárnap vagy hétfőn még is lemegyek Pápára.

Kérlek, légy szíves ezt előre is tudatni, bár én távírni is fogok Németh Istvánnak⁴⁶ és Uj-Szönybe a püspöknek.⁴⁷

Szíves üdvözlettel
barátod, híved

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 356.

11. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

Budapest, 1896. szeptember 19.

Kegyelmes Uram, kedves barátom!

Ne vedd kérlek rossz néven hogy köszönetem kifejezése mellett kérlek, ments fel a banquetten megjelenésből.⁴⁸

⁴³ Degenfeld-Schomburg Gusztáv gróf (1835–1896) Tisza Kálmán sógora, Balközép, majd függetlenségi párti országgyűlési képviselő, egy időben az Alsó-szabolcsi Református Egyházmegye gondnoka. Haláláról a református sajtóban is jelent meg tájékoztató. Ld. Gyászrovat. Gróf Degenfeld-Schomburg Gusztáv. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1896/38. 607–608

⁴⁴ Téglás város Hajdú-Bihar megyében, itteni kastélyában hunyt el Degenfeld-Schomburg Gusztáv gróf.

⁴⁵ Tisza azért akart Pápára utazni, hogy jelen legyen Antal Gábor, az új dunántúli református egyházkerületi püspök beiktatásán. Ld. A dunántúli református püspök beiktatása. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 1896/38. 606.

⁴⁶ Németh István (1851–1924) református teológus, 1914-től haláláig a Dunántúli Református Egyházkerület püspöke.

⁴⁷ „[...] a püspöknek”: Antal Gábornak.

⁴⁸ A levél keltének napjaiban Budapesten nemzetközi gazdakongresszust tartottak. Darányi Ignác földművelésügyi miniszter a rendezvényre egybegyűltek tiszteletére a Royal Nagyszállóban rendezett ünnepi vacsorát. A sógorát gyászoló Tisza Kálmán a megjelenés alól kért felmentést levelében a tárcavezetőtől. Ld. A miniszter lakomája. *Budapesti Hirlap*, 1896. szeptember 20. 5.

Magam se vagyok banquettező kedvében, félek rosszul esnék feleségemnek is ha most már ilyenén részt vennék.

barátod, híved

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 358.

12. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

H. n. [Budapest]⁴⁹ 1898. jan. 26.

N[agy]m[éltóságú]. Darányi Ignác

Szegény jó öcsém Lajos⁵⁰ ma délután 3 óra után meghalt.

Tisza Kálmán

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 350.

13. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz

Csegőd, 1900. július 9.

Nagyméltóságú Gondnok Úr!

Antal Gábor⁵¹ püspök úr arról értesítvén, hogy egyházkerületünk időszaki tanácsát f[o]lyó]. hó 13^{aa} összehívta, felkért arra is, hogyha én akkora Komáromba nem mehetnék, Nagyméltóságodat kérem fel, hogy miután azon a napon a komáromi egyházmegyei bíróság ülésén úgy is Komáromba lenni méltóztatik, engemet mint elnököt, kit az egyházkerületi időszaki tanács ülésén helyettesíteni méltóztassék, hogy így a tanács megalakulása korrigálva legyen.

⁴⁹ A korabeli sajtóból tudjuk, hogy Tisza Kálmán naponta látogatta a budapesti otthonában haldokló testvérét, Tisza Lajos grófot, így tudható, hogy az értesítés a fővárosban kelt. Ld. Halálozások. *Vasárnapi Ujság*, 1898/1. 5. 82.

⁵⁰ Tisza Lajos gróf (1833–1898) Deák, majd szabadelvű párti politikus, országgyűlési képviselő, főispán, miniszter, az 1879-es nagy szegedi árvíz után a város újjáépítésével megbízott királyi biztos, a Pesti és a Dunamelléki Református Egyházkerület főgondnoka. Szegedi tevékenységéért 1883-ban grófi címet adományozott neki a király, így emelkedett a Tisza család a magyar arisztokrácia soraiba.

⁵¹ Antal Gábor (1843–1914) református lelkész és teológus, a Pápai Református Kollégium tanára és igazgatója, 1896-tól egészen haláláig a Dunántúli Református egyházkerület püspöke és e minőségében a főrendi ház tagja.

Nekem f[olyó]. hó 13ta Komáromba mennem csakugyan nem lehetvén, teljes tisztelettel kérem Nagyméltóságodat, hogy amennyiben ez az itt – Csegődpusztán⁵² – kezeimnél nem lévő egyházi törvényünkbe nem ütközik, engemet mint elnököt említett gyűlésen helyettesíteni szíveskedjék.

Teljes tisztelettel vagyok
Nagyméltóságodnak
kész szolgálja

Tisza Kálmán
a dunántúli ev[angelizált]. ref[ormátus]. egyházkerületnek főgondnoka

MNL OL, P 1441–III.–15– 655. 361.

14. Tisza Kálmán Darányi Ignáchoz intézett levelének kivonata

Geszt, 1900. július 13.

Ifj. Móricz Pál⁵³ szeszgyár iránti kérelmét ajánlja figyelmébe.

Felizgatta őt is a Magyarság cikke⁵⁴ az ünnepélyről, amiben a kat[olikus]. vallást államvallásnak írja. Elhatározta, ír Széllnek,⁵⁵ ha nem cáfolják meg, ellene foglal állást.

„Államvallás nálunk a szó igaz értelmében soha nem volt, most pedig miután felekezetek közötti jogegyenlőség és viszonyosság 48-ban kimondatott és azóta is minden törvényeinkben fenntartott, teljesen kizárt dolog.

⁵² Csegődpusztá a ma Romániához tartozó Erdőgyarak település részét képezte, ahol a Tisza familia birtokkal és kastéllyal rendelkezett.

⁵³ Móricz Pál, ifj. (1869–1918) császári és királyi kamarás, földbirtokos, Tisza Kálmán régi politikai harcostársának, Móricz Pálnak a fia, a levél keltekor szolgabíró a berettyóújfalusi járásban.

⁵⁴ A kereszténység ünnepe. *Magyarság*, 1900. július 11. 1. E cikk a Szent István-i államalapítás kilencszáz éves évfordulójáról való 1900. augusztus 20-i megemlékezésre buzdított, mely alkalomra a magyar katolikus főpapság hirdetett ünnepet. Csakhogy a *Magyarság* az idevonatkozó vezércikk után közölte Széll Ignác belügyminisztériumi államtitkár – Széll miniszterelnök és belügyminiszter testvéröccse – közleményét, melyet az 1900. június 2-án adott ki bizalmasan „valamennyi törvényhatóság első tisztviselőjének a legszigorúbb titoktartás mellett.” Uo. Az államtitkár ebben tévesen államvallásnak minősítette a katolikus vallást: „Bár a Szent-István koronája alá tartozó országok államvallása, [...] a római katolikus anyaszentegyház tanait vallja magáénak, a hivatalos Magyarország ezen ünnepélyen részt nem vehet.” Uo. Az eset részleteit bemutatja KLESTENITZ Tibor: „Ekkora botrányt kánikulai hőség még nem termelt.” Egy szívárogtatási ügy 1900-ban. *Magyar Könyvszemle*, 2015/1. 58–75.

⁵⁵ Széll Kálmán (1843–1915) Deák, majd szabadelvű párti politikus, bankvezér, pénzügyminiszter Tisza Kálmán kormányában (1875–1878), a fenti levél keltekor magyar királyi miniszterelnök (1899–1903).

A valóságnak még csak a látszatával sem mondhatja senki, hogy hosszú nyilvános pályámon a r[ómai]. kat[olikus]. felekezet jogait csonkítani akartam volna, sőt tekintettel honfitársaink egy nagy részének lelki nyugalmára és tisztelettel a történelmi fejlődésre még védtem is olyanokban is, miknek fenntartása rideg jogi szempontból alig lenne igazolható és éppen azért teljes joggal mondhatom, hogy annak ideje, hogy újabban a többi felekezetek fölébe még jobban emelkedhetnék, lejárt.

Ha az ünnep, mely tartani szándékolatik, a keresztyénség behozatalának ünnepe akart volna lenni, akkor annak megtartását a kormány és a törvényhozás útján kellett volna zörgetni, abban felekezeti különbség nélkül teljes örömmel részt vett volna minden keresztyén polgára e hazának, bár még akkor is megfontolandó lett volna, hogy az állam maga – melynek nem csak keresztyén polgárai vannak – részt vehet-e?, de amint a dolog megindított, az maga tisztán mutatja, hogy itt egy tisztán katolikus sőt pápai és ultramontán ünnepély tartása céloztaték, melyet akadályozni sem, de támogatni még inkább nem lehet, s ha közben a törvények korlátai között mozognak, senkinek akármit csinálnak, nem lehet szava.”

OSZKK, Tisza Kálmán levele Darányi Ignác miniszterhez. Fond 32/282.

SCHWARCZWÖLDER ÁDÁM

„HOGY A JÖVŐ SZÁMÁRA DOLGOZHASSUNK, A JELENT KELL ELŐSZÖR MEGMENTENI.”

AZ 1873-AS VÁLSÁG ÉS SZÉLL KÁLMÁN PÉNZÜGYMINISZTERSÉGE

Széll Kálmán (1843–1915) családi hátterét, tanulmányait és ifjúkorát, Vörösmarty Ilonával kötött házasságát, Deák Ferenchez fűződő viszonyát, illetve közéleti pályafutásának legelső lépéseit – 1867 őszén szolgabíróvá, valamint 1868 júniusában országgyűlési képviselővé történő megválasztását Szentgotthárdon – korábban két írásban tárgyaltam már a *VERITAS Évkönyvekben*.¹ Az alábbi tanulmányban azon a kanyargós úton kísérem végig Széll pályafutását, mely a mandátumszerzéstől a pénzügyminiszteri kinevezéséig vezetett 1875 márciusában. Abban, hogy az út kanyargós volt, fontos szerepet játszott az 1873-as gazdasági krach, amely komoly kihívás elé állította a magyar államháztartást. Ezért 1873-at mintegy középpontba állítva, Széllnek a válság előtti, alatti, és azt követő politikai megnyilvánulásai kerülnek bemutatásra.

A KIBONTAKOZÁS ÉS TAPASZTALATSZERZÉS ÉVEI

Amint az ifjú, alig 25 esztendőös Széll elfoglalta helyét a képviselői padosorokban a többi honatya között, igen aktívnak bizonyult. Magára vállalta a képviselőház egyik jegyzői funkcióját, valamint a központi és a pénzügyi bizottságok előadói posztját,² emellett számos eseti (például egy-egy konkrét törvényjavaslat tanulmányozására

¹ SCHWARCZWÖLDER Ádám: Generációkon átívelő építkezés. Széll Kálmán útja a siker kapujáig. In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2019. 7–22. – Uő: Házasság és karrierépítés a kiegyezés Magyarországon – Széll Kálmán, Vörösmarty Ilona és Deák Ferenc. In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia et. al. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 26–39.

² A tekintélyesebb Deák-párti képviselők „nemigen voltak hajlandóak olyan tisztségeket elfogadni, amelyek állandó fáradságos munkásságot igényeltek. Keresve kerestek tehát a pártban olyan képviselőket, akik ilyen tisztségekre vállalkoztak [...], a nemesen törekvő Széll Kálmánnak annyi jutott belőlük osztályrészüil, amennyit csak megfeszített erővel volt képes ellátni.” SÁRKÁNYNÉ HALÁSZ Teréz: *Széll Kálmán életrajza*. Budapest, Vajna és Bokor, 1943. 18. (A továbbiakban: S. HALÁSZ, 1943.)

felállított) bizottságban játszott szerepet. Tisztségeiből eredően sokat szerepelt, bizottsági előadóként ugyanis az ő feladata volt a többségi vélemény megszövegezése és a képviselőház plénuma elé tárása. A jegyzők (összesen hatan voltak) szerkesztették és írták alá az ülések jegyzőkönyveit, összeállították a felszólalók sorrendjét, összeszámolták a szavazatokat, valamint a képviselőház „minden iratait nyilván tartják, a nyomtatványok hibátlanságára felügyelnek, az irattár és az iroda egész személyzete az ő igazgatásuk és ellenőrzésük alatt áll [...]”.³ Széll 1869-től rendre a delegációs üléseken is szerepet kapott. Ezek a tisztségek sok esetben precíz munkavégzést igényeltek és rendszeres lekötöttséget jelentettek, anyagi előnnyel pedig csak részben jártak (a ház jegyzői dupla képviselőiapidíjat kaptak).⁴

Széll tehát sokat dolgozott, ezt viszont alkalomadtán láttatta is.⁵ Sokoldalú tevékenységét a neves publicista, Kecskeméthy Aurél (írói álnevén Kákay Aranyos) is tollhegyre tűzte, aki azonban ironikusan arra is rávilágított, hogy Széll munkásságának egy része „sziszifuszi” jelleggel történt. „Minap azt álmodám, hogy egy napilap szerkesztője vagyok. Kopognak, benyit hozzám Széll Kálmán: »Jó napot!« »Hozta Isten! Minek köszönhetem e szerencsét?« »Hoztam Önnek valamit.« »Örülök rajta s mi légyen az?« »Ez az alsó-háznak a pipaszurkáló-adó ügyében kiküldött bizottmánya által választott albizottmánynak jelentése. Még ezt egy lap sem kapta meg tőlem, kegyedé az elsőség. Mellékesen megemlítheti Ön, hogy a bizottmány engem akart előadóul választani, de minthogy a krumplicukor enquetéről kell holnap referálnom, s azonkívül a házadó-, padlásadó-, kulcslyukadó törvényjavaslatok iránt kiküldött bizottmányok jegyzője vagyok – helyettem Bujanovics Sándor választatott meg.«⁶ Kecskeméthy is elismeri ugyanakkor, hogy Széll „tiszteletre méltó talentum

³ A képviselőház rendszabályai, 181. §. *Képviselőházi irományok 1865–1869.* VII. 221. (454. számú irat).

⁴ E tekintetben továbbra is az 1848-as rendelkezések voltak irányadóak, a képviselők 5 forintapidíjban és évi 400 forint lakbértámogatásban részesültek. Aapidíját minden olyan teljes hónapra kifizették, amelyikben akár csak egyetlen ülés is volt. (1848. évi V. tc. 56. §.) A törvényhozás nyári szünetének hosszától függően tehát az évi mintegy 1400–1600 forintot kitevőapidíjjal Széll esetében duplán kell számolnunk.

⁵ Andrassy Gyula miniszterelnöknek például azt írta, azért nem tudta tiszteletét tenni nála, mert „a ház bizottságaibani elfoglaltságom miatt, mely nem hagyott e héten egy pernyi szabad időt sem, eddig nem teljesíthettem”. Széll Kálmán levele id. Andrassy Gyula grófhoz, Pest, 1870. május 15. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P4, 59. tétel.

⁶ KÁKAY Aranyos [Kecskeméthy Aurél]: *Nagy férfaink. Legújabb fény- és arnyékképek.* Budapest, 1874. 33–34. (A továbbiakban: KÁKAY, 1874.) Bujanovics Sándor (1837–1918) 1865–1881, majd 1887–1896 között képviselte Eperjest az országgyűlésben. Az 1867–1875 közötti években Széllhez hasonlóan számos adminisztratív feladatot látott el a képviselőházban (jegyző, bizottsági előadó, delegáció tagja). „Nincs név, mely oly gyakran fordulna elő – legalábbis magyar lapokban, – mint e kettő. Nincs osztályülés, országos ülés, bizottmányi ülés, delegationális ülés, – de nem is képviselhető – Bujanovics Sándor és Széll Kálmán részvéte és aláírása nélkül.” Uo.

és munkaerő”, továbbá nem törtető, nem minél előbb jól fizető, de kevés munkával járó hivatali állásba vágyó egyén, mint – Kecskeméthy szerint – a többi fiatal „úri-fiúcska”.⁷

Széll tehát egyrészt eltökéltsége és – részben fiatal korából is fakadó – munkakedve révén emelkedett ki a több száz országgyűlési képviselő mezőnyéből. Hajlandó volt magára vállalni rendszeres munkával – igaz, némi plusz fizetéssel is – járó feladatokat, amely pozíciókban jól helyt állt. Tisztségei révén sűrűn szerepelt a képviselőházban, bekerült a politika „vérkeringésébe”, arca, neve egyre ismertebbé vált. Másrészt Deák Ferenc legszűkebb környezetének tagjai közé tartozott, amivel az Andrássy-, a Lónyay-, és a Szlávay-kormányoknak, valamint párttársainak is számolnia kellett. Harmadrészt pénzügyi-közgazdaságtani ismeretekkel rendelkezett, amit a döntően „csak” jogász honatyák közül kevesen mondhattak el magukról. Széll már a kezdetektől jó politikai érzéssel váltogatta a *pénzügyi szakember* és a *pénzügyekhez értő politikus* szerepkörét. Szakmai (pénzügyi) alapon támogatott vagy kritizált egy-egy ellenzéki, vagy – erre is akadt példa – kormánypárti kezdeményezést.⁸ Idővel a képviselőház pénzügyi bizottságában (amelynek szerepe kiemelten fontos volt a költségvetési vitákban) is egyre nagyobb tekintélyre tett szert, az 1871. és különösen az 1872. évi költségvetés összeállításában is kiemelt szerepet játszott, amikor a pénzügyi bizottság jelentős mértékben átszabta a kormány által benyújtott költségvetési tervezetet. Nagy elismerést váltott ki a bizottság jelentése – amelynek szövegezése főként az ő érdeme volt –, valamint Széllnek a vita során tett többi felszólalása.⁹ „Úgy beletanult az államháztartás rendszerébe, összes részleteibe, hogy nincs a Házban, ki vele versenyezhetne, [...] kívülről tudja a budgetet” – írta róla Kecskeméthy Aurél.¹⁰

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy fiatal kora ellenére Széll már 1870 májusától egymás után kapta a kormányzati felkéréseket államtitkári és miniszteri pozíciókba – ő viszont egyik felkínált lehetőséggel sem kívánt élni.¹¹ Bizonyosan

⁷ Uo.

⁸ Széll pályafutásának 1868–1874 közötti éveiről ld. továbbá Ifj. BERTÉNYI Iván: Családi háttér és egyéni karrierépítés. Széll Kálmán útja a politikai elitbe. In: *Törvény, jog, igazság. Széll Kálmán életműve*. Szerk. Uő. Budapest, Széll Kálmán Alapítvány – MCC, 2015. 67–82. (A továbbiakban: BERTÉNYI, 2015.) – S. HALÁSZ, 1943. 21–29.

⁹ BERTÉNYI, 2015. 73.

¹⁰ KÁKAY, 1874. 39.

¹¹ A forrásokból nem derül ki pontosan, hogy Andrássy Gyula miniszterelnök melyik minisztérium vezetésére kérte fel Széllt, amikor 1870 tavaszán átszervezte kormányát (ez akár a pénzügyi, a közlekedési, vagy az ipari tárca is lehetett), mindössze Széll elutasító válaszlevelét ismerjük 1870. május 15-ről. (MNL OL, P4, 59. tétel). 1871 elején belügyminisztériumi államtitkárnak szerették volna megnyerni – erről egy szüleikhez címzett levele árulkodik (S. HALÁSZ, 1943. 25.). 1871

a saját függetlenségére is vigyázó Deák is erre sarkalhatta Széllt, esetleg ő maga sem akart túl korán vezető hivatalt magának, hiszen az a gyors bukás veszélyét is magában hordozhatta. Különösen a pénzügyi válság begyűrűzése óta számított állandó pénzügyminiszter-jelöltnek,¹² Szlávay József miniszterelnök valóságban könyörgött neki Kerkapoly Károly 1873. decemberi lemondása után, Széll azonban köszönettel visszautasította az invitálást. Tegyük hozzá, a válság évében szinte reménytelennek látszott úrrá lenni az ország pénzügyeinek káoszán, Szlávay senki mást sem talált pénzügyminiszternek, így 1874 márciusáig a kormányfő vette át a pénzügyi tárca vezetését is.

A magyar államháztartás ugyanis az 1870-es évek első felében nagyon nehéz helyzetbe került. Az állami kiadások 1868 és 1873 között 147,5 millió forintról 251,2 millióra, vagyis mintegy 70%-kal növekedtek. A kiadások megugrásával a bevételek nem tudtak lépést tartani, 1868–1873 között 154,1 millióról csak 18%-kal, 181,7 millióra emelkedtek. A hiányt, valamint a kiemelten fontos beruházásokkal (mint például a vasútépítésekkel, folyamszabályozásokkal, kormányzati építkezésekkel) kapcsolatos kiadásokat ezért az állam kölcsönökből fedezte: 1867–1872 között mintegy 193 millió forintnyi hitel felvételére került sor, utóbb már a korábbi adósságok törlesztése is csak új kölcsönökből volt lehetséges.¹³ Az 1873-as válság tehát az államháztartást már eleve kritikus állapotban érte.

SZÉLL ÉS AZ 1873-AS KRACH

Az 1873 előtti időszak, a *Gründerzeit* gazdasági-politikai elitjét a túlfűtött bizakodás jellemezte. Sőt, ez az 1850-es évek óta tartó, spekulációs jelleget öltő alapítási láz¹⁴ nem magyar, nem monarchiai, hanem az egész világgazdaságot átható jelenség volt.

júniusában Andrassy a kabinetből távozó Horváth Boldizsár igazságügyi miniszter posztját ajánlotta fel Széllnek, a magyar kormány vezetését 1871 novemberében átvevő Lónyay Menyhért pedig Széll pénzügyminisztersége kapcsán puhatolózott. (HALÁSZ Imre: Széll Kálmánról. *Nyugat*, 1915/17. 945. A továbbiakban: HALÁSZ I., 1915.)

¹² „Mint rendesen lenni szokott, hogy akinek magának is van mit enni, azt mások is meghívják ebédre, aki nem könnyen fogad el hivatalt, hanem szabadkozik: azt kínálgatják.” KÁKAY, 1874. 38.

¹³ KATUS László: Magyarország államháztartása a dualizmus korában. In: *Receptek válságra. Pénz és gazdaság a 20. század első felében*. Szerk. DÉVÉNYI Anna – RAB Virág. Pécs, Pro Pannónia, 2007. 81. (A továbbiakban: KATUS, 2007.)

¹⁴ Ahogy a pikírt mondás tartotta: „ha nekem sincs semmim és neked sincs semmid, akkor már pont van annyink, hogy alapítsunk egy gyárat!” 1867–1873 között 170 ipari részvénytársaságot és több száz pénzintézetet alapítottak Magyarországon. KATUS, László: *Hungary in the Dual Monarchy*. New York, Columbia University Press, 2008. 213. (A továbbiakban: KATUS, 2008.)

Az 1873-as nagy gazdasági világválság¹⁵ az Osztrák–Magyar Monarchia piacait sem kímélte. A pánik hatására 1873. május 9-én összeomlott a bécsi tőzsde, ami a szoros kapcsolat nyomán a budapesti tőzsdét is gyorsan bedöntötte. A tőzsdekrach hatására a kül- és belföldi hitelpiac szinte azonnal befagyott, így a bajba került cégek nem jutottak kölcsönhöz. A válság során Magyarországon 50 bank és 64 ipari részvénytársaság ment tönkre. A csődközelben lévő állam sem segíthetett, sőt a beruházásait is kénytelen volt szinte teljesen visszafogni. A világválság legjobban talán Magyarországot rázta meg, ahol „különösen súlyossá tette a helyzetet, hogy egy fejletlen, gyermekcipőben járó modern szektort érintett, s hatásában egymást erősítve találkozott az első igazán jelentős kapitalista ciklikus válság, s az utolsó hagyományos típusú demográfiai és élelmezési válság.”¹⁶

A mélyponton, 1873 nyarán Magyarországot csak egy hajszál választotta el az államcsödtől, Kerkapoly Károly pénzügyminiszter ugyanis július végén még nem tudta, hogy augusztusban miből fogja kifizetni az állami tisztviselőket.¹⁷ Az utolsó pillanatban összekoldult rövid lejáratú hitelekből tengődött az állam,¹⁸ míg végre novemberben sikerült egy nagyobb volumenű, középlejratú, 153 millió forintos, két részletben lehívható kölcsönt szerezni egy, a válságot viszonylag átvészelő, Rothschild-vezetésű konzorciumtól,¹⁹ azonban igen súlyos feltételek mellett. A hitel első felét, 76,5 millió forintot szinte azonnal szükséges volt lehívni, ezt már 1878-ban vissza kellett fizetni, 6%-os kamatra, fedezet gyanánt pedig nemcsak az állami jövedelmeket, hanem a vagyont is le kellett kötni.²⁰

Miután Széll Kálmán 1875–1878 közötti pénzügyminisztersége a kritikus helyzetben lévő államháztartás rendbetételének jegyében telt, indokoltnak tűnik a kérdés:

¹⁵ Ez a válság volt „a globalizálódó világ első igazán jelentős kihívása”. VÖRÖS Katalin: Az 1873-as gazdasági válság és az 1872-es, 1884-es ipartörvények összefüggései. In: *Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2012. Konferenciakötet*. Szerk. SÍPOS Norbert – GUNSZT Dóra. Pécs, PTE, 2012, 238–239.

¹⁶ KATUS, 2008. 2104. 1873-ban tombolt Magyarországon az utolsó nagy, több százezer áldozatot szedő kolerajárvány, az ország egyes részei karantén alatt álltak. Ráadásul a szélsőséges tavaszi-nyári időjárás miatt rekordalacsony volt a termés, a lakosság jelentős része éhezett. A három kritikus tényező természetesen egymást is erősítette. Ld. továbbá KÖVÉR György: *1873. Egy krach anatómiája*. Budapest, Kozmosz Könyvek, 1986. (A továbbiakban: KÖVÉR, 1986.)

¹⁷ KATUS, 2007. 82.

¹⁸ Kerkapoly pénzügyminiszter Bécsben jutott egy 5 millió forintos váltókölcsönhöz, októberben pedig Berlinben újabb 6 millióhoz. Eljárása miatt az országgyűlés pénzügyi bizottságában azt vágták Kerkapoly fejéhez, hogy egy házaló zsidóhoz hasonló módon kopogtatta végig egész Európát hitelért. KÖVÉR, 1986. 99–104.

¹⁹ A hitelező konzorcium vezetői, „a pénzkirályok szinte packáztak a meggyengült, súlyát veszített magyar állammal”. Vargha Gyula kortárs visszaemlékezését idézi BERTÉNYI, 2015. 80.

²⁰ KATUS, 2007. 82. – KÖVÉR, 1986. 103–104.

a pénzügyi bizottság oszlopos tagjaként, a kormánypárt egyik prominens, pénzügyekhez értő politikusaként terheli-e őt felelősség annak a krízishelyzetnek a kialakulásában, amitől később meg kellett mentenie a magyar államot? Miként vélekedett az ország eladósodásában rejlő komoly veszélyről, amely előbb-utóbb az 1873-as krach elmaradása esetén is könnyen súlyos pénzügyi problémát eredményezhetett volna Magyarország számára?

Széll 1871. szeptember 23-án a pénzügyi bizottság előadójaként (saját véleményét is beleszöve) szólalt fel egy 30 milliós államkölcsön tárgyalása során. Hangsúlyozta, hogy a hitel olyan beruházásokat hivatott fedezni, amelyek „rendes közjövdelemből, általában az állam bevételeiből nem fedezhetők”, az állami jövedelmeket ugyanis „oly mérvre fokozni, hogy azok által rendkívüli befektetéseket lehessen eszközölni: ez ferde financiai politika lenne”. A nagy investíciók gazdaságélénkítő hatásúak, azok tehát előbb-utóbb adóbevételt termelnek, így a kölcsönt könnyebb lesz visszafizetni – hangzott Széll érvelése.²¹ A bökkenő viszont az volt, hogy az eredetileg valóban állami beruházásokra²² tervezett hitel jelentős részét is már a korábbi kölcsönök (és az időközben egyre terhesebbé váló vasúti állami kamatgarancia-összegek)²³ törlesztésére kellett fordítani.²⁴

1871 novemberében, az 1872. évi, 42 milliós deficitet tartalmazó költségvetés tárgyalása során a szeptemberihez hasonló okfejtést láthatunk Széll beszédében. A rendkívüli kiadásokat csak kölcsönökből lehet fedezni, ezekre a stratégiai beruházásokra viszont szükség van, és majd később, amikor ezek a befektetések elkezdnek megtérülni (adóforintokat termelni), akkor az ország képes lesz visszafizetni az adósságokat. Megvédte az egyre terhesebb, a költségvetésben 9 millióra rúgó vasúti kamatgaranciákat. „Ez nem egyéb, mint elhelyezése – megengedem, hogy bizonytalan időre, s megengedem, hogy némely esetben veszteséggel, de elhelyezése – az állam értékének [...] mely később, ha azon vaspályák majd jövedelmeznek: vissza

²¹ *Képviselőházi napló* (a továbbiakban KN), 1869–1872, XVII. 119–122.

²² Állami vasutak és csatornák építését, karbantartását, valamint a fiúmei kikötő kiépítését célozta a kölcsön, (hasonlóan az 1868-ban felvett 65 millió forinthez). Széll szerint már akkor lehetett tudni, hogy legalább 90 millióra lesz majd szükség a tervbe vett beruházásokra. Uo. 119–120.

²³ Azért, hogy a befektetőket ösztönözze, a magyar állam a vasútépítő vállalkozásoknak az egyes vonalakra fix minimális jövedelmet garantált. Amennyiben a forgalom nem érte el a garantált összeget, a kincstár kipótolta azt. Például a később elhíresült korrupciós ügyekbe keveredett, 1875-re csődbe jutott Magyar Keleti Vasút Társaságnak 1869-ben német mérföldenként (mintegy 7,5 km) 46 750 forint jövedelmet garantált a magyar állam. KÖVÉR György: Állam – bank – vasútépítés. A magyar keleti vasút (1868–1873). In: *A felhalmozás íve. Társadalom- és gazdaságtörténeti tanulmányok*. Budapest, Új Mandátum, 2002. 274–283.

²⁴ KÖVÉR, 1986. 91.

fognak téríttetni. Ha valamely kiadást jogosítva van ezen nemzedék megosztani a jövőjével [...] és hitelművelettel fedezni: úgy állítom, hogy ezen kiadás az.”²⁵

A képviselőházban 1872 decemberében tárgyalta újabb 54 milliós állami hitelszerződés már sokakkal szembeállította az államkassza súlyos helyzetét. Ezt az összeget ugyanis – Magyarország történetében először, de közel sem utoljára – már bevallottan nem újabb beruházásokra, hanem a korábban keletkezett adósságok törlesztésére tervezték igénybe venni. Ráadásul Széll volt az, aki az amúgy is sokkolt honatyáknak megadta a kegyelemdőfést, kifejtve, hogy az eladósodás lejtőjén egyelőre nincs megállás, mert a jelenleg hiányzó 40 millió mellett 1873-ra újabb (minimum) 26 milliós deficit van előirányozva a költségvetésben, tehát még további kölcsönökre is szükség lesz, mert máshonnan nem lehet fedezetet találni a hiányzó összegekre.²⁶

Egy hónappal később viszont, az 1873. évi költségvetés vitájában elmondott terjedelmes beszédében²⁷ (1873. január 31.) Széll a pénzügyi bizottság előadójaként összességében ismét megvédte az 1867 óta működő kormányok gazdálkodását – ezúttal is a már szokott érvekkel: az „évszázados mulasztásokat” pótló állami beruházások az országot erősebbé, műveltebbé, végső soron vagyonosabbá teszik, megteremtik a szebb jövőt a haladás biztosításával.²⁸ Ugyan a takarékoság szükségességéről is beszélt, azonban csak azokon a területeken, „ahol vitális érdeket nem sért”, és abból a célból, „hogy több maradjon azon kiadásokra, melyekben fukarkodni nem szabad”.²⁹ Az adórendszer reformját is szóba hozta, de hangsúlyozva, hogy az adók nem támadhatják a tőkeképződést, a takarékoság lehetőségét és a „szerzési képességeket” sem.³⁰

Miután Széll Kálmánnak is annyira tetszett a „birtokos gazda – magyar állam”-hasonlat, hogy az 1871-es, az 1872-es és az 1873-as költségvetés vitájában is élt vele,³¹ összegezzük mi is ezen a párhuzamon keresztül Széll 1873. januári nézeteit a magyar állam gazdaságpolitikájával kapcsolatban. „A helyzet, melyben ma az ország áll, sokban hasonlít azon gazda helyzetéhez, ki [...] hogy elmaradt gazdaságát a kor viszonyaihoz emelje: nagy áldozatokat vállal, nagy költségekkel és nagy tőkékkel előteremtí az azon sok szükségletet, melyekkel előbbre akarja vinni gazdaságának állapotát, itt-ott többet is költ, mint amennyi a folyó jövedelme. [...] Az ily gazdának

²⁵ KN 1869–1872, XVIII. 108–111.

²⁶ KÖVÉR, 1986. 90–91.

²⁷ KN 1872–1875, III. 361–375.

²⁸ „Nekünk emelkednünk kell és haladnunk minden irányban, [...] finánciális politikánknak alap és fő kérdése a haladásban rejlik.” Uo. 375.

²⁹ Uo. 374.

³⁰ Uo. 375.

³¹ Természetesen nem szóról szóra ugyanazt mondta mindhárom alkalommal, maga a hasonlat és a fő tartalmi elem viszont ugyanaz.

bizonyára lesznek napjai, midőn kétszeres súllyal érzi e terheket, lesznek idők, midőn talán a mostoha viszonyok következtében e terhek alatt leroskadni látszik, lesznek idők, midőn befektetései még nem hozván meg a várt gyümölcsöket, helyzete komolyan inti, hogy egész erejét szedje össze. [Ha azonban] egész eréllyel, elszántsággal, és biztos, határozott célok kitűzésével lankadatlanul munkál azon célok elérésére, és az arra megfelelő helyes eszközöket megválasztja és okszerűen alkalmazza: övé lesz a jövő, kezében tartja azt s nem kell kétségbe esnie.”³²

A tőke (akár hitel útján) természetesen elengedhetetlen a modernizációt jelentő és hosszú távon jövedelmet termelő beruházásokhoz, a magyar állam helyzete azonban ekkor már inkább az adósságszpirálra emlékeztetett. A ház többségéhez hasonlóan optimista Széll bizonyára úgy gondolta, hogy a „mostoha viszonyok” már beálltak, ennél rosszabb már nem lesz, ezt átvészelve a „gyümölcsözés” időszaka következik. A feketeleves azonban hátra volt, 1873 májusától érkezett csak el az az időszak, amikor „egész eréllyel, elszántsággal, biztos, határozott célok kitűzésével” és lankadatlan munkával kellett dolgozni – igaz már nem a szebb jövőn, hanem a totális csőd elhárításán.

Már a krach után, a 153 milliós kölcsön képviselőházi tárgyalásakor, 1873. november 25-én tett felszólalásában Széll – ezúttal a központi bizottság előadójaként – azzal indokolta a hitel felvételének szükségességét, hogy másként az állam egyszerűen nem tudná kifizetni kötelezettségeit. A korábban optimista Széll ezúttal már „szomorú tapasztalásokról” beszélt a vasúti kamatgaranciák kapcsán, amely összegek jelentősen megszaladtak. Az 1874-re várható bevételeket illetően is pesszimista volt, mondván elképzelhető, hogy az 1873-as szintet sem fogják elérni. „A bizottságok [a pénzügyi és a központi] más utat, mint azt, hogy kölcsön útján szabaduljon az ország e helyzetéből, nem láttak, és nem látják azt sem, hogy az európai jelen, teljesen megrázkódott hitel- és pénzügyi viszonyok között, más előnyösebb és kedvezőbb kölcsönnek [...] kieszközlésére valaki felelősséget vállalhasson. [...] Hogy a jövő számára dolgozhassunk, a jelent kell először megmenteni.” Széll ezúttal nyomatékosította, hogy a hitel által nyert időt „a háztartás bajainak gyökeres orvoslására” kell fordítani.³³ Felszólalásán tisztán érezhető a mentalitás megváltozása, ugyanakkor feltűnő, hogy ezúttal teljesen elkerülte beszédében az egyes szám első személyt, és a borús helyzetről kizárólag a bizottság nevében beszélt. Széll gondolkodásában a szigorú takarékoság irányába történő elmozdulást figyelhetünk meg akkor is, amikor a pénzügyi bizottság előadójaként a rossz termés miatti inség enyhítésére tervezett, 13 millió forintos kormányzati beavatkozásról nyilatkozott. Az elkép-

³² KN 1872–1875, III. 373–374.

³³ KN 1872–1875, VIII. 79–82.

zelést Széll és a bizottság nem tehetette magáévá, ugyanis „ha az ország pénzügyei megengednék, hogy az állam közvetett úton a pénzhiányon segítsen, [...] a baj forrását sok helyen megszüntetné. Ez azonban nem történhetik meg.” A bizottság inkább a „nagyon üdvösnek” tartott önszegélyezést ajánlotta: „az önszegély felébresztése és az arra való buzdítás a legteljesebb út, melyet az állam a segély nyújtásában követhet.”³⁴ Mindez élesen eltér attól, ahogy Széll néhány hónappal korábban vélekedett: „az állam föladata: adni minél többet, [...] és ha többet ad: akkor többet is követelhet.”³⁵

Konkréten az 1873-as gazdasági válság előidézésében Széllt értelemszerűen nem terhelheti felelősség. A magyar állam pénzügyi helyzete 1873 elején viszont már a tőzsdekrach, a kolera vagy a rossz termés nélkül is igen aggasztó volt. Az előző oldalakon idézett felszólalásai ellenére sem szabad azonban ebben a folyamatban Széll Kálmán felelősségét túldimenzionálni, ugyanis közel sem magányos sziklaként állt nézeteivel a pesszimizmus tengerében. Magyarország gazdálkodására nála sokkal nagyobb befolyással rendelkező politikusokat (miniszterelnököket, pénzügyminisztereket, pártvezéreket) és általánosságban a gazdasági-politikai elitet is a túlfűtött bizakodás jellemezte.³⁶ Mindettől függetlenül tény, hogy Széll a képviselőházban következetesen kiállt a Deák-párti kormányok gazdaságpolitikája mellett, azzal szemben semmilyen alternatívát sem vázolt fel,³⁷ felszólalásaiban a *Gründerzeit* általános optimizmusa érhető tetten, és gondolkozása csak a válság hatására változott meg.

„CSINÁLJATOK JÓ POLITIKÁT, ÉS ÉN CSINÁLNI FOGOK JÓ PÉNZÜGYPOLITIKÁT”³⁸ – AVAGY MIKOR ÉRDEMES PÉNZÜGYMINISZTERI TÁRCÁT VÁLLALNI?

Különösebben nem szükséges hangsúlyozni, hogy milyen végzetes következményekkel járt volna, ha mindössze hat évvel azután, hogy az alkotmányos-parlamentáris Magyarország saját kezébe vehette állami életének és pénzügyeinek kezelését, államcsődöt kellett volna jelentenie. Ezzel alapvetően kormánypárti és ellenzéki oldalon egyaránt tisztában voltak, konszenzus alakult ki az átfogó reformok szüksé-

³⁴ Idézi: KÖVÉR, 1986. 121–122.

³⁵ KN 1872–1875, III. 375.

³⁶ Bővebben ld. KÖVÉR, 1986. 90.

³⁷ Ld. BERTÉNYI, 2015. 73–74.

³⁸ A korábbi híres francia államférfi, Jacques Turgot mondását idézi SCHLETT István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon*. II. köt. Budapest, Századvég, 2010. 643.

gességéről – azonban ettől függetlenül a pártok nem mulasztották el kölcsönösen egymás felelősségét felhánytorgatni és taktikailag kihasználni a helyzetet.

Az államkincstár katasztrofális helyzetének orvoslásához keserű pirulákat – szigorú takarékossgot és megvonásokat, illetve jelentős adóemelést – kellett volna lenyelni. Egyértelmű volt, hogy a népszerűtlen intézkedések ódiúmat csak egy erős és egységes, jelentős képviselőházi többséggel rendelkező kormánypárt által támogatott pénzügyminiszter vállalhatja fel. Az 1867 óta kormányzó Deák-párt bomlási folyamata viszont éppen ezekben az években gyorsult fel. A párt centruma – melyhez Deák Ferenc közvetlen környezetének tagjaként Széll is tartozott – mellett egyre inkább önállósodott a Sennyey Pál körül szerveződő konzervatív csoport, továbbá a volt miniszterelnök, Lónyay Menyhért személyes hívei (a „vacsorapárt”) is egyre inkább külön frakciót alkottak.³⁹ Érthető tehát, hogy az 1875-ös pártegyesülés előtt Széll nem látta megfelelőnek a politikai hátteret a szanáláshoz, a nagyon valószínű kudarc miatt nem vállalkozott a pénzügyminiszterségre, hiába kérelték.

A Deák-párt és az elvileg a dualista rendszer „lojális ellenzékének” számító, Tisza Kálmán nevével fémjelzett Balközép Párt valamilyen formában történő egyesülésének gondolatát nem csak a pénzügyi problémák idézték elő, hiszen már viszonylag korán, 1868–1869 fordulóján történtek kezdeti tapogatózások.⁴⁰ A pénzügyi összeomlás réme mindazonáltal erőteljes lökést adott a nehézkesen haladó folyamat-hoz.⁴¹ Ghyczy Kálmán, a Balközép elnöke és „egyetlen valódi pénzügyi kapacitása”⁴² 16 követőjével kilépett pártjából, majd miután a Deák-pártból is 16-an csatlakoztak hozzájuk, 1873 decemberében Középpárt néven alakítottak pártot. A Középpárt lett volna hivatott arra, hogy eljuttassa a pártfúzió előfutárának szerepét, csak hogy erre egyszerűen még nem érett meg a politikai helyzet. Amikor 1874 márciusára a Szilávy-kormány helyzete immár teljesen tarthatatlanná vált, az új, Bittó István⁴³ vezette

³⁹ CSENGERY Antal: *Hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1928. 332–333. (A továbbiakban: CSENGERY, 1928.) – KATUS, 2008. 115–116.

⁴⁰ DEÁK Ágnes: „Ő csak Deák és nem Deákparti.” Deák és pártja 1869 után. In: *Zala követe, Pest képviselője. Deák Ferenc országgyűlési tevékenysége 1833–1873*. Szerk. MOLNÁR András. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2004. 312. (A továbbiakban: DEÁK, 2004.)

⁴¹ A „fúziós frazeológia” szerint a két párt egyesülésére eleve azért volt szükség, hogy így az eddig megosztott erőknél ezután összefogva sikerül kilábalniuk a pénzügyi válságból. Valójában a fúzió nélkül mind a Deák-pártra, mind a Balközép Pártra elgyengülés és bomlás várt volna. SZÁSZ Zoltán: A konzervatív liberalizmus kora. A dualista rendszer konszolidált időszaka. In: *Magyarország története tíz kötetben. VI/2. Magyarország története 1848–1890*. Szerk. KOVÁCS Endre. Budapest, Akadémiai, 1979. 1170.

⁴² HALÁSZ I., 1915. 946.

⁴³ Bittó Istvánt, a képviselőház elnökét Deák ajánlotta Ferenc Józsefnek, mindazonáltal ő is tudta, hogy Bittónak a hátszaga és a „személyes tekintélye is hiányzott ahhoz, hogy új életet leheljen a politikai és pénzügyi válság által sújtott ország vezetésébe”. BERTÉNYI, 2015. 79.

kabinet megalakítása körüli tárgyalások (amelyeket személyesen a Budapestre érkező Ferenc József vezetett) során Tisza Kálmán és Sennyey Pál sem volt hajlandó támogatásáról biztosítani az új kormányt. Bittó eleve csak a pártfúzió létrejöttéig vállalta el a miniszterelnökséget, de így is kijelentette, hogy „épkézláb” pénzügyminiszter nélkül nem hajlandó kabinetet alakítani.

Így hát valóságos „pénzügyminisztervadászat” vette kezdetét Budapesten. Talán véletlen, talán az izgalmak viselték meg őket, mindenesetre érdekes, hogy a potenciális jelöltek közül Sennyey Pál és Széll Kálmán is hirtelen beteget jelentett. Az ennek ellenére Széllhez hivatlanul beállító Ghyczy Kálmán nem érezte súlyosnak Széll állapotát. „[B]eteg hírére hallván meglátogattam [Széllt], feküdt, vagyis inkább leöltözve ült az ágyban, az igaz, de ép, jó színben, és egészen élénk volt. Persz Wadeáltam a pénzügyminiszteri tárca elfogadására, azonban erősen szabadkozott, egyáltalában megtagadta.”⁴⁴ A szintén „nagybeteg” Sennyeyvel ugyanígy járt. Szegény Ghyczy jól érezte, hogy ezek után ő maga lehet az „elejtendő nemes vad” ezért fel-alá kocsikázgatott a városban, hogy senki se találja otthon. Amikor azonban azért, hogy vizeljen, visszatért lakásához, ott találta az őt már órák óta váró Pápay Istvánt, Ferenc József titkárát, aki felcitolta a Várba. Ott egyből fogadta őt Ferenc József, Ghyczy pedig hazafias érzelmeitől áthatva a király szemébe nem tudott nemet mondani, így végül ő lett a Bittó-kormány pénzügyminisztere. A megkönnyebbült Széll egy rövid üzenetben fejezte ki háláját és megbecsülését, amiért – kvázi helyette – Ghyczy magára vállalta a reménytelen küldetést. Ghyczy meg is jegyezte naplójában, miszerint pénzügyminiszterségének hírére „úgy látszik, ő [Széll] is meggyógyult, mert a cédulát még az ágyban írta, de másnap már kimehetett [...]”⁴⁵

Ghyczy Kálmán korábban sem csinált titkot abból, hogy csak adóemeléssel, szigorú megszorításokkal és az adóbehajtás hatékonyságának fokozásával tudja elképzelni az államháztartás rendbetételét. Pénzügyminiszterré történő kinevezése után a képviselőházban is ilyen értelemben nyilatkozott, felvállalva a kezdeményezés népszerűtlenségét. Hirtelenjében viszont ő sem tudott mást tenni a fizetésképtelenség elhárítására, mint hogy már 1874 tavaszán lehívja a 153 milliós kölcsön második felét (az első 76,5 milliót ugyanis jórészt az 1873-as hiányok fedezésére kellett fordítani), erre meg is kapta a felhatalmazást a képviselőháztól. Az 1875 januárjában kezdődő költségvetési vita során viszont már ösztűz fogadta Ghyczyt. A Deák-párt és a Bal-közép soraiból is hevesen támadták az adóemelési koncepcióját. A pénzügyi bizott-

⁴⁴ Ghyczy Kálmán naplóját idézi KOZÁRI Monika: Ghyczy Kálmán naplója az 1874. évi kormányválságról. *Történelmi Szemle*, 38 (1996/1.) 120.

⁴⁵ Uo. 120–122. Az események részletes elemzéséhez ld. továbbá SZIGETI István: „*Hazámnak hasznos polgárja kívánok lenni.*” *Ghyczy Kálmán élete és politikai pályája (1808–1888)*. Budapest, Gondolat, 2012. 282–284, 290–293. (A továbbiakban: SZIGETI, 2012.) – BERTÉNYI, 2015. 78–79.

ságban is parázs viták zajlottak. Széll támogatta Ghyczy politikáját, a többség viszont ellenezte, emiatt Széll nem volt hajlandó ismertetni a bizottság többségi jelentését a képviselőházban és lemondott előadói tisztségéről.⁴⁶ A Deák-párt és a Balközép részéről egyaránt mutatkozó bizalmatlanság azt is kétségessé tette, hogy a kormány egyáltalán meg tudja-e szavaztatni a költségvetést, ami egyértelművé tette a Bittó-kabinet kudarcát. Ghyczy pénzügyminisztersége mindazonáltal úttörő jellegű volt, mert a pártfúzió után Széll Kálmán többé-kevésbé az ő javaslataira támaszkodva kezdett hozzá a pénzügyi konszolidáció megvalósításához.⁴⁷

A Balközép vezére, Tisza Kálmán 1875 februárjában végül már elérkezettnek látta az időt a Deák-párttal történő egyesülésre. Február 3-i elhíresült beszédében Tisza kijelentette, hogy a súlyos pénzügyi helyzet miatt a közjogi kérdéseket háttérbe kell szorítani.⁴⁸ Tiszát február 15-én fogadta az uralkodó, akit meglepéssel töltött el Tiszának a közjogi kérdések tekintetében megváltozott álláspontja, legalábbis úgy gondolta, hogy meg lehet vele egyezni.⁴⁹

Természetesen Széll is aktív részese volt az eseményeknek, egyrészt a Deák Ferencsel való kommunikációban,⁵⁰ másrészt a fúziót közvetlenül megelőző február 19-i és 25-i, szűk körű, kétpárti egyeztetésekben játszott fontos szerepet. A Balközép

⁴⁶ MATLEKOVITS Sándor: *Magyarország államháztartásának története 1867–1893*. I. köt. Budapest, 1894. 535.

⁴⁷ Ghyczy Kálmán pénzügyminiszteri működését bemutatja SZIGETI, 2012. 293–306. – HALÁSZ I., 1915. 947–948. – BERTÉNYI, 2015. 79–81.

⁴⁸ 1874-ben főleg azért futottak zátonyra a koalíciós egyezkedések, mert Tisza fenn kívánta tartani szabadságát a kiegyezési törvény megváltoztatására, ez viszont Ferenc József számára volt elfogadhatatlan. Tisza 1875. január–februári „pálfordulásában” egyéb tényezők mellett Andrássy Gyula külügyminiszter játszhatott fontos szerepet, aki Bécsben Ferenc Józsefet, Budapesten Tiszáékát „puhítva” szorgosan egyengette a fúzió útját. Bővebben ld. WERTHEIMER Ede: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. II. köt. Budapest, MTA, 1913. 218–219.

⁴⁹ Bár a beszélgetés tartalmát közvetlenül nem ismerjük, a különböző beszámolók alapján közvetve erre lehet következtetni. (Vö. M. KONDOR Viktória: *Az 1875-ös pártfúzió*. Budapest, Akadémiai, 1959. 136–137.) Tisza 1875. február 19-én a Deák-párt vezetőinek (köztük Széll Kálmánnak) megnyugtatására is megerősítette, „[...] hogy nézete szerint egy miniszternek semmi irányban nem szabad bárminő akciót megindítani a korona előleges beleegyezése nélkül.” CSENGERY, 1928. 339.

⁵⁰ Deák Ferenc megromlott egészségi állapota miatt 1874-től személyesen már nem vett részt a párt-életben. Ettől függetlenül még mindig jelentős tekintélye volt a kormánypártban, a fontosabb ügyekről tájékozódott, kikérték a véleményét. (DEÁK, 2004. 318–319.) Nem lehetett biztosan tudni, hogy Deák miként fog reagálni a fejleményekre, ugyanis több felejegyzés árulkodik arról, hogy ugyan elismerte Tisza Kálmán politikusi nagyságát, tisztelte, de nem kedvelte őt. Az aggodalmak végül alaptalannak bizonyultak. „[T]i benne éltek a pártban; tegetek úgy, mint a legjobbnak találjátok a hazára” – monda Deák Széllnek, áldását adva a fúzióra. (SZÉLLNÉ VÖRÖSMARTY Ilona: *Emlékeim Deák Ferenc politikai és magánéletéből*. Budapest, Pallas, 1926. 142–143.) Más leírásokból tudjuk ugyanakkor, hogy Széll mellett bizonyosan a leköszönő miniszterelnök, Bittó István, és a leendő kormányfő, Wenckheim Béla is egyeztetett Deákkal a fúzióról.

és a Deák-párt vezetőinek február 19-i tanácskozásán hamar kiderült, hogy a két párt közötti egyetlen komoly vita a közeljövő pénzügyi politikájának kérdésében van.⁵¹ A Deák-pártiak a kiadások szigorú csökkentése mellett az azonnali és jelentős adóemelés is elengedhetetlennek tartották. Széll Kálmán számszerű adatokkal alátámasztva, részletesen bemutatta, hogy adóemelés nélkül 1876 elejére Magyarországnak igen súlyos helyzettel kellene szembenéznie. A megszorításokat Tiszáék is szükségesnek vélték, a lakosság adóterheinek intenzív növelését viszont *egyelőre* nem, hiszen Ghyczy ezen javaslatát korábban hevesen támadták az országgyűlésben. Így „[...] a politikai morál kényszere alatt állván, lehetetlennek tartották ez évben – erre különös súlyt helyeztek – az adóemelés bármely módjába beleegyezniök”⁵² – így az értekezleten nem is sikerült dűlőre jutni a kérdésben.⁵³

A leendő miniszterelnök, Wenckheim Béla⁵⁴ lakásán február 25-én este újra összeültek a Balközép és a Deák-párt vezetői.⁵⁵ Sokáig úgy tűnt, ezúttal sem közelednek az álláspontok. Széll ismét azon aggodalmának adott hangot, hogy az állami jövedelmek jelentős és haladéktalan fokozása nélkül 1876 elején beáll a fizetésképtelenség. Tisza viszont úgy gondolta, hogy előbb a végletekig kell elmenni a takarékoskodásban, aztán a lakosság adózóképességét kell növelni (vagy legalábbis elindítani a folyamatot), valamint mielőbb meg kell kezdeni az új gazdasági kiegyezési tárgyalásokat Ciszlajtániával.⁵⁶ Ha még ezek után is szükséges, csak akkor lehet az adókat tovább emelni. A balközépi képviselők ezúttal is a korábban már említett „politikai

⁵¹ A Deák-pártot Szlávay József, Csengery Antal, Gorove István és Széll Kálmán képviselték, míg a Balközép Párt részéről Tisza Kálmán, Simonyi Lajos, Péchy Tamás és Várady Gábor voltak jelen.

⁵² CSENGERY, 1928. 339.

⁵³ Az értekezletről bővebben ld. OLÁH Gyula: *Az 1875-ik évi fúzió története*. Budapest, Franklin, 1908. 307–308. (A továbbiakban: OLÁH, 1908.) – CSENGERY, 1928. 336–339.

⁵⁴ Wenckheim Béla, a korábbi Ófelsége személye körüli miniszter eleve csak ideiglenesen, az 1875 nyarán esedékes országgyűlési választásokig vállalta el a kormányfői posztot.

⁵⁵ A Deák-párt részéről Széll Kálmán, Csengery Antal, Gorove István, Kerkapoly Károly, Horváth Lajos, Pulszky Ferenc és Wahrmann Mór, míg a Balközép részéről Tisza Kálmán, Tisza László, Simonyi Lajos, Várady Gábor, Péchy Tamás, Nikolics Sándor és Móricz Pál voltak jelen.

⁵⁶ Tisza legalább a gazdasági közösség néhány kérdésében igyekezett fenntartani korábbi ellenzéki programjának egyes elemeit, amelyek az állami pénzügyek rendezése szempontjából sem voltak mellékeseek. Tisza a közös jegybank helyett önálló magyar jegybankot szeretett volna felállítani, amelyiktől olcsó hitelt remélt Magyarország számára. Emellett magyar szempontból kedvezőbb vámtételeket kívánt, illetve a közvetett adók rendszerének megváltoztatását indítványozta. A Monarchiában ugyanis az egyes termékek árába épülő adókat a piac közössége miatt Ciszlajtánia és Magyarország csak együtt szabályozhatta. A fennálló rendszer azért volt hátrányos Magyarország számára, mert a fogyasztási adókat közvetlenül a termelők a gyárak fizették annak az országnak, ahol a telephelyük volt. A Magyarországon eladott sör és cukor nagy részét osztrák gyárak termelték, amelyek tehát Ciszlajtániának fizették az adót. A magyar államot így ért éves veszteséget 6–13 millió forintra becsülték. KATUS, 2008. 121.

morálra” hivatkoztak, miszerint 1875-ben nem tehetik meg, hogy támogatják az adó-emelést, de jelezték, hogy utána viszont már hajlandóak lennének rá. Széll erre azt felelte, hogy az állami jövedelmek fokozása nélkül számításai szerint 1876-ra mindössze 17 millió forintot lehet átvinni 1875-ről, holott 53 millióra lenne szükség. Ez akkora különbség, hogy azonnali adóemeléssel sem lehet kiegyenlíteni, hitelre lesz szükség. Viszont már csak azért is szükséges a bevételek növelése, „[...] mert oly nemzet, mely még készséget sem tanúsít önerején, bár erőfeszítéssel is, segíteni magán, a hitel használásához sikerrel nem folyamodhatik, vagy igen drágán kénytelen azt megfizetni.”⁵⁷ A legtöbben lógó orral, kiábrándultan távoztak az értekezletről, csak Csengery Antal, Wenckheim és Széll maradtak ott Tisza Kálmánnal. Ebben a szűk körben végül sikerült kompromisszumra jutni, Tisza megígérte, hogy a törvényhozás következő ülészakának elején, tehát az 1875 nyarán esedékes választások után, már támogatni fogja az intenzív adóemelést. Ezt az ajánlatot a többiek elfogadták, továbbá abban is megállapodtak, hogy néhány új adónemet minél hamarabb keresztülvisznek az országgyűlésben, a nyári választásokat mielőbb megtartják, az új törvényhozást pedig már szeptemberre összehívadják a királlyal.⁵⁸

Mindezek után viszonylag gyorsan eldőlt az is, hogy a fúzió utáni új párt Sennyey Pál konzervatív csoportja és Lónyay Menyhért „vacsorapártja” nélkül fog megalakulni.⁵⁹ Széll Kálmán volt a pénzügyminiszteri poszt egyértelmű várományosa. Február utolsó napjaiban a Wenckheim-kormány többi tagját is kiválasztották. Tisza Kálmán – bár ennek ideiglenességével mindenki tisztában volt – belügyminiszter lett, így rá hárult a nyári választások lebonyolításának feladata. Az előre megbeszélt forgatókönyv szerint 1875. március 1-én, a Hungária szálló dísztermében gyűlt össze a Deák- és a Balközép Párt, hogy megalakítsák a Szabadelvű Pártot, majd bemutatkozott az új kormány, végül mindannyian átvonultak a Dorottya utcába, a volt Deák-párt klubjába.⁶⁰ Március 2-án a Budapesten tartózkodó uralkodó fogadta és kinevezte a kabinet tagjait,⁶¹ Wenckheim Béla miniszterelnök pedig március 3-án ismertette a képviselőházban a kormány tízpontos programját, amely teljes egészében az államháztartás rendbetételét célozta.

⁵⁷ CSENERY, 1928. 340–341.

⁵⁸ A február 25-i értekezletről ld. OLÁH, 1908. 309–310. – CSENERY, 1928. 339–344.

⁵⁹ Lónyay és hívei politikájához ld. CIEGER András: *Lónyay Menyhért 1822–1884*. Budapest, Századvég, 2008. 404–406.

⁶⁰ MÓRICZ Pál: *A magyar országgyűlési pártok küzdelmei a Deák és Balközép pártok egybeolvadásáig*. II. köt. Budapest, 1892. 152–155.

⁶¹ A kinevezés uralkodói megerősítése: Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Kabinettskanzlei, Vorträge, 799/1875 (Karton 4).

A korban bevett szokás szerint miniszteri kinevezése után Széll Kálmán lemondott képviselői mandátumáról, 1875. március 30-án azonban egyhangúlag újraválasztották kerületében. Az eredetileg Deák-párti Széll azon döntése tehát, hogy a Szabadelvű Párt pénzügyminisztere lesz, választói útján is megerősítést nyert. Mindez az esetleges ellenjelöltek számára is demoralizáló lehetett, ugyanis a mindössze pár hónappal későbbi általános képviselőválasztások alkalmával sem akadt kihívója Szentgotthárdon, 1875. július 8-án egyhangúlag nyerte el a mandátumot.⁶²

Az 1875 nyarán rendezett választásokat a Szabadelvű Párt hatalmas fölényrel nyerte meg, az ősszel megnyíló országgyűlésben 80%-os többséggel rendelkezett, ráadásul az ellenzék is megosztott volt. Széll tehát immár megfelelő politikai erővel a háta mögött kezdhette hozzá a magyar állam pénzügyeinek rendezéséhez.

⁶² VIGH Péter Levente: *Szemelvények Széll Kálmán pályakezdéséből és a korai dualizmus politikai jellegzetességei*. Történelem szakos szakdolgozat, témavezető: Ifj. Bertényi Iván. PPKE BTK, 2010. 16.

DUBNICZKY ZSOLT

EGY KIÁLLÍTÁS KÉPEI ÉS EREDMÉNYEI

IPARMŰVÉSZETI KIÁLLÍTÁS KÁROLYI ALAJOS PALOTÁJÁBAN 1876-BAN

A Nemzeti Múzeum mögötti Károlyi-palotában 1876-ban megrendezett iparművészeti kiállítás az első ilyen nagyobb szabású esemény és rendezvény volt a nemrég megszületett magyar fővárosban, amelynek egy saját, rezidenciális célokat szolgáló főúri épület adott otthont. A kiállított tárgyak jelentős részben az akkori arisztokrácia magángyűjteményeiből származtak, részben pedig egyházi és világi közgyűjtemények, illetve az uralkodói pár felajánlásából tevődtek össze. A rendezvény olyan jelentőségre tett szert, ami nemcsak a hazai, de a külföldi érdeklődők – laikus személyek és szakemberek – figyelmét is felkeltette.¹

A KIÁLLÍTÁS TERMEI

A kiállítást a palota földszintjén, a középső átriumos, valamint az egybenyíló termekből álló északi traktusban rendezték be. Az 1+4 terem, a télikert, valamint a későbbi táncterem, az ebből nyíló és a zöld szalonba vezető tükörfolyosó, továbbá az ebédlő folyamatos haladást biztosított a látogatóknak az épület belsejében.

A palota pompásan megvilágított télikertje (előcsarnok) meglepő díszletekkel fogadta a látogatót. A legyezőpálmákkal és egyéb egzotikus növényekkel gazdagon díszített terem az arisztokrácia férfi tagjai kedvenc és költséges kedvtelésének a tanújelét adta, ugyanis Czetwertynski Boris herceg kelet-ázsiai, indiai utazása során elejtett vadjai, tigris-, párduc- és medvebőrei fogadták a látogatót, ami különös színt kölcsönzött a terem hangulatának. Így valószínűleg nem volt véletlen, hogy az uralkodó ambrasi gyűjteményéből származó tárgyak is itt, ebben a teremben lettek elhelyezve: egzotikus környezetben, rögtön az első, kitüntetett, méreteiben is lenyűgöző helyiségben. A terem középső fülkéje Magyarország 16. és 17. századi történelmét, a török ellen folytatott küzdelmek korát idézte. A fülke előterének közepén Mátyás király és hitvese, Aragóniai Beatrix mára már jól ismert páros domborműve volt

¹ A kiállítás feldolgozásának első része a *VERITAS Évkönyv 2020.* kötetben jelent meg: DUBNICZKY Zsolt: Ahol a jótékonyosság és a művészet találkozott. Iparművészeti kiállítás Károlyi Alajos palotájában 1876-ban. In: *VERITAS Évkönyv 2020.* Szerk. FARKAS Judit Antónia et. al. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2021. 31–46.

látható, ahol a magyar uralkodó az ókori hadvezérek ábrázolását idéző antikizáló stílusban tárult a nézők elé: érett férfiként, vállra omló hosszú hajjal és tölgykoszorúval, amik az antikvitas óta az uralkodói reprezentáció fontos kellékeinek számítottak. Balra mögöttük egy másik portré – olajba festett kis alakú mellkép – II. Lajos királyt ábrázolta, mellette pedig acélvértézete volt látható. A fülkében található tárgyak a végvári harcok idejéből származtak. Magyar és török fegyverek: páncéling, kardok, sisakok, nyergek voltak láthatóak, köztük II. Apafi Mihályé, Zrínyi Miklósé és a híres törökverő Thury György várkapitányé. Ugyanakkor bemutatnak darabokat az albánok nemzeti hőségnek, Kasztrióta Györgynek (Szkander bég) vagy I. Szulejmánnak fegyverzetéből is. Emellett a fülke két falát értékes, régi szőnyegek, kardok, lovagsarkantyúk és más nevezetes, apróbb tárgyak díszítették.²

Az első, nagyterem az Esterházy család tárgyi gazdagságát reprezentálta, emellett pedig a törökök ellen vívott harcaiknak állított emléket. A kiállított tárgyak között látható volt gazdagon díszített asztal, valamint ébenfa szekrény ezüst aranyos díszítéssel, a fejedelmi holmik között pedig nyergek, nyeregtartók, elefántcsontból készült és különböző domborművekkel – bacchanália, Salamon király ítélete – ellátott billikomok, szépen hímzett ruhák. Ez utóbbiak közül többen kiemelték I. Lipót császár, magyar király fehér selyemből készült és arany hímzéssel ellátott koronázási köpenyét vagy Esterházy Orsolya arannyal, ezüsttel és klárisal kivarrott sötétkék bársonyöltönyét.

Ebben a teremben is szép számmal voltak fegyverek, jórészt a török korszak világát, de más eseményeket (például ónodi országgyűlés) is megidéző különféle kardok, buzogányok, pajzsok, amelyeknek sokszor az egykori tulajdonosát is (például Báthory István, Teleky Mihály, Mikes Kelemen, Rakovszky Menyhért kardjai) számon tartotta az emlékezet. Szép számmal voltak kiállítva zászlók, amelyekkel Esterházy Pál, későbbi nádor több országnagy kíséretében vonult be I. Lipót császár menyegzőjére. Ezeket a nagy alakú, három részből összeálló olajfestmény fölé helyezték, amely azt az 1652-es vezekényi csatát ábrázolta, ahol az Esterházy család négy tagja halt hősi halált: Esterházy Ferenc balassagyarmati főkapitány, Esterházy Tamás lévai vicekapitány, Esterházy Gáspár aranysarkantyús vitéz, valamint az egykori nádor, Esterházy Miklós legidősebb fia, a huszonhat éves Esterházy László pápai főkapitány. A csatát, továbbá Esterházy László halálát és megdicsőülését egy 1654-ben készült, kimagasló ötvösmunkát felmutató ezüsttálon is megörökítették, ami a kiállításon sokak figyelmét felkeltette. A hősi halottak emlékét emellett azok az élet-

² A műtörténelmi kiállításból (Az előcsarnok). *Fővárosi Lapok*, 1876. május 17. 529. *A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten gf. Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett műipari és történelmi emlék-kiállítás tárgyainak lajstroma*. Készítették HENSZLMANN Imre, BUBICS Zsigmond, s. a. f. SZALAY Imre. Budapest, Egyetemi Ny., 1876. 3–4. (A továbbiakban: HENSZLMANN – BUBICS, 1876.)

nagyágú, olajba festett arcképek is megidéztek, amelyeket a csatát ábrázoló olajfestmény jobb és bal oldalán helyeztek el.

A kisebb tárgyak a teremben elhelyezett tizenkét darab tárolóedényben, üveggel fedett szekrényekben és asztalokban kerültek kiállításra. Kiemelhető ezek közül Lehel kürtje – a jászberényi múzeum ajándékaént –, vagy a 15. századból származó aranyozott ezüstserleg, amely egykor állítólag Mátyás király tulajdonát képezte, később pedig a Rummy családe lett (Rummy-serleg). Ezek a kiállítás alkalmával olyan kuriózumoknak számítottak, amelyeket egyes lapok külön-külön is bemutatnak, elemeztek.³ Ezen kívül láthatóak voltak megannyi díszítéssel ellátott csészék, kelyhek, serlegek, tálcák, korsók, aranyozott poharak – köztük gróf Zichy Edmund aranyserlegei, illetve azok az ónodi egyházi edények, amelyeket II. Rákóczi Ferenc ajándékozott az ónodi református egyháznak.

Tematikusnak mondható kiállítási szekrényeket is berendeztek. Ezek közé sorolható a Pfeffer Ignác és Eggert Samu gyűjtéséből származó régészeti tárgyakat felvonultató szekrény, vagy az, amelyik gróf Széchenyi István relikviáit tartalmazta, akinek életét és működését szintén számos, személyes és hivatali tárgy idézte. A teremben az Esterházyak mellett Széchenyi Istvánnak állítottak még emléket fiának, gróf Széchenyi Bélának a kiállításra küldött tárgyaiból, amiket a rendezvény után a Nemzeti Múzeumnak adományozott. Kiállították a „legnagyobb magyar” rendjeleit, kedvenc kardját, a Batthyány-kormány közmunka- és közlekedésügyi miniszterként használt pecsénnyomóját, illetve azt az aranyzománcos tollat, amelyet Alsó-Fehér vármegye rendjei ajándékoztak neki a *Hitel* – más források szerint a *Kelet Népe* – megírását követően. Látható volt ezüst burnótszelencéje „két garas” felirattal – ebből kínálgatta annak idején az adózni nem akaró urakat, valamint az a zsebórája, amely halálakor volt nála. Emellett bemutatnak „Erény és Haza 1836” véséssel ellátott jegygyűrűjét, illetve azt a Kőrösi Csoma Sándor dardzsilingi síremlékéről készült olajfestményt, amelynek bronzkeretébe Széchenyi István emlékező sorait vésték.⁴

A második terem egy hosszú, viszonylag keskeny helyiség, a palota későbbi tükröfolyósója volt, mely az első és a harmadik termet kötötte össze egymással. Falát olajfestmények, történelmi (arc)képek foglalták el, részben a (fő)nemesi ösgalériák nevezetesebb darabjai kerültek itt kiállításra. Látható volt a magyar barokk festészet

³ Lehel kürtje (A műtörténelmi kiállításból). *Fővárosi Lapok*, 1876. június 1. 584–585. HENSZLMANN Imre: Az árvíz-károsultak javára rendezett kiállítás némely nevezetesebb műdarabja. *Archaeologiai Értesítő*, 1876/6. 165–175. – Uő: A műipari és történelmi emlék-kiállításból. *Archaeologiai Értesítő*, 1876/7. 205–210.

⁴ A gr. Károlyi Alajos palotájában. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 9. 497. – A műtörténelmi kiállítás. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 10. 501. – BOROSTYÁNI Nándor: A Károlyi-palotában. *Vasárnapi Ujság*, 1876. május 14. 313–314. (A továbbiakban: BOROSTYÁNI, 1876.) – HENSZLMANN – BUBICS, 1876. 5–18.

két kiemelkedő alkotójának, Kupeczky Jánosnak és Mányoki Ádámnak egy, illetve két képe, utóbbitól a Ráday Pált és feleségét, Kajali Klárát ábrázoló festmény.⁵ Kiállításra került a Koháry család több tagja, Nádasdy Julianna arcképe, illetve a Batthyány Lajosné tulajdonából idekerülő II. Rákóczi Ferenc képe, akiről ezen kívül egy másik festményt is bemutatnak. A képek alatt a terem teljes hosszában egy egybefüggő, négy darab öt osztatú vitrinsor helyezkedett el, amelyek berendezése annyiban mondható tematikusnak, hogy bennük leginkább ékszerek és mindennapi használati tárgyak kerültek elhelyezésre különböző korszakokból. Ötletes volt a portréknak és az ékszereknek ez az együttes felvonultatása abból a szempontból, hogy a festményeken ábrázolt viseletek kiegészítői a maguk valóságában is megjelentek. A kiállítás ezen része a hölgyek teljes ékszerkészletét felvonultatta, a férfiak – érthető módon – itt szerényebb módon képviseltették magukat. A női ékszerek között láthatóak voltak hajékek (diadém), hajtűk, nyakékek, fülbevalók, láncok, csatok, brosstűk, karperecek, kövekkel díszített aranygyűrűk, kapcsok, festett legyezők, díszkendők, főkötők, zsebkendők, amelyek részint különböző korszakokból, részint népvándorláskori leletegyüttesekből származtak. Erzsébet királyné magyarok iránti megbecsülését jelentheti az a magyar, aranyhímzésű főkötő koronával és hosszú fátyollal, amit a saját tulajdonából küldött a kiállításra. Az ünnep- és hétköznapi használati tárgyak közül herendi porcelánedények és tálak, zsebórák, (burnót)szelencék gazdagították a tárlatot, illetve azok a kereszteléshez használt tárgyak (keresztelési takaró és tál, a hozzá való fedeles kannával; aranyszövetű vánkos; arannyal és gyöngyökkel hímzett gyermeking), amelyek Batthyány Lajosné jóvoltából kerültek ide. A szórakozás kellékeit a kiállított sakktábla, illetve Joseph Haydn hegedűje fémjelezte, mely utóbbit eladásra is kínálták.

A közönség láthatott itt régi okmányokat, könyveket is. Eredeti oklevelet Báthory Zsigmond megválasztásáról, amelyen a lengyel országnagyok pecsétjei függtek, vagy Selmec város régi bányajogát tartalmazó könyvet, bársonykötésben és miniatűrökkel díszítve.

Külön érdekesség volt gróf Andrassy Manó szekrénye, aki a palota más termeiben is kiállította azokat a tárgyakat, amelyek az 1873-as bécsi világkiállításon is láthatóak voltak, és a *Magyarországi régészeti emlékek* II. kötetének második részében részletes bemutatásra kerültek.⁶ Tőr, arcvéd és sisak, érembélyeg, tarsoly és különféle buzogányok alkották a tárló jeles gyűjteményét.⁷

⁵ Kupeczky és Mányoki (A műtörténelmi kiállítás alkalmával). *Fővárosi Lapok*, 1876. május 11. 504–505.

⁶ HENSZLMANN Imre: *A bécsi 1873. évi világ-tárlatnak magyarországi kedvelőinek régészeti osztálya*. (Monumenta Hungariae Archaeologica – Magyarországi régészeti emlékek 2. köt. 2. r.). Budapest, MTA Archaeologiai Bizottsága, 1875–1876.

⁷ A műtörténelmi kiállításból (A folyosó-terem). *Fővárosi Lapok*, 1876. május 20. 543. – HENSZLMANN – BUBICS, 1876. 18–27.

A harmadik terem legértékesebb része az Esterházy Miklós gróf tulajdonát képező Leonardo da Vinci Szent Annát, Máriát és kezében a báránnyal játszó kis Jézust ábrázoló szénrajza volt, amelyről úgy vélték, hogy a párizsi Louvre-ban őrzött képnek a mintájául szolgálhatott, vagy pedig egy arról készült másolat. A kép nemcsak a harmadik terem, de az egész kiállítás legértékesebb darabja volt, a terem pedig a kép nyomán Leonardo-teremként emlegették. Vallási témát ezen kívül a terem északi oldalán található kis oltár mutatott, mely a Szent Családot ábrázolta.

Emellett a terem leginkább Rákóczi-emlékekben volt gazdag, amelyeknek nagy része a sárospataki várból származott. A falakat itt is többségében festmények, kisebb részben fegyverek és zászlók díszítették. Többek között II. Rákóczi Ferencről, Thurzó György nádorról és feleségéről, Czobor Erzsébetről, Zrínyi Ilonáról, Báthory Istvánról láthatott képet a közönség, de egy csatajelenetet ábrázoló festmény is kiállításra került. Jó érzékű választás volt, hogy a Thurzó házaspár képe mellett levelezésük egy-egy darabját is – keretezett üveg alatt – kiállították, hiszen missziliseik már a 19. században is jelentős értéknek számítottak az episztolográfiái irodalomban, így valószínűleg nem véletlen, hogy a kiállításon is szerepeltettek ezek közül kettőt 1594-ből. A levelek ekkor az érdeklődés előterében állhattak abból a szempontból, hogy megjelentek kötetben kiadva nyomtatott formában, melyet gróf Zichy Edmund megbízásából Kubinyi Miklós történész rendezett sajtó alá,⁸ s alighanem kuriozitásnak számított eredetiben is látni belőlük kettőt. Emellett látható volt festmény Koháry István országbíróról és testvéréről Jánosról, József nádorról és Keglevich Péter horvát bánról. Ez utóbbi két képhez azonban tárgyak is tartoztak. József nádor képe alatt általa használt eszközöket gyűjtöttek egybe, Keglevich Péter képével szemben pedig – amit stílusosan egy festőállványra tettek – azt a vérteteket helyezték el, ami az arcképen volt látható.

A teremben összesen tíz tárlót állítottak ki, melyből négy gróf Andrassy Manó régiség-gyűjteményéből mutatott be jó néhány darabot: a kollekciónak számos ezüst-edény (serleg, ostyatartó, kanna) és érem volt látható, valamint gyűjteményének a legérdekesebb darabjai, amelyek szintén szerepeltek már az 1873-as bécsi világkiállításon. Egy másik tárlót a Pozsonyi Múzeum tárgyaival töltöttek meg, mely céhes kannákat és korsókat tartalmazott. Némely tárlóban fegyverek, illetve mindennapi, jórészt használati tárgyak (serleg, óra) voltak láthatóak. Külön tárlót szenteltek József nádor emlékének, s ebben olyan tárgyakat állítottak ki, amelyeket ott-hon, utazásain és kertészkedése során használt: kard, sétabot, egy nagy zöld esernyő és kertészeti szerszámok voltak láthatóak. A tárgyak a nádor polgárius jellemét

⁸ *Bethlenfalvi Gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez.* Közrebocsátva id. gr. ZICHY Edmund megbízásából. I–II. köt. Budapest, Athenaeum, 1876.

illusztrálták, és fiának, József főhercegnek a küldeményei voltak. Az előcsarnok egzotikuma ebben a teremben is visszaköszönt, ugyanis az egyik szekrényt keleti (kínai, japán, perzsa, kelet-indiai) műipari termékekkel (edény, szelence, korsó, virágtartó, öblöny/petróleumtartó) rakták tele. Érdekességük a keleti formavilágban és a díszítésben, valamint az egyedi zománcolási technikájukban rejlett. A tárgyak gróf Zichy Edmund és Tivadar, Tisza Lajos, valamint Czetwertynski herceg gyűjtéséből származtak.⁹

A negyedik, egyházi terem az egyházmegyék és egyháznagyok beküldött gyűjteményeit tárta a látogató elé. Itt is érvényesült az előbbieken már megszokott megoldás, miszerint a falakat festményekkel díszítették, a tárgyak pedig a terem tárlóiban – összesen tizenháromban – kerültek elhelyezésre. Az olajfestmények és rézmet-szetek egyházi (például Morus Tamás, Verancsics Antal, Forgách Ferenc, Kollonich Lipót) és világi (például Bocskai István, Thököly Imre, Bethlen Gábor, Zrínyi Miklós, Báthory Zsigmond) személyekről készült portrék voltak. Ezek közül több a kiállítás szervezésében részt vevő Bubics Zsigmond gyűjteményéből származott.¹⁰ Az egyházi élethez kapcsolódó, mives gondossággal készített tárgyak széles választékban kerültek bemutatásra. Kiállítottak többek között egyházi és miseruhákat, püspöksüvegeket, kelyheket, olaj-, gyertya-, szentség-, ereklye- és szenteltvíztartókat, feszületeket, oltárképeket (diptichon), domborműveket, pásztorbotokat és mellkereszteket. Más, a szentmise kellékeihez is tartozó tárgyak (pohár, csengettyű, kendő, misekönyv) ugyancsak bőséges változatban voltak láthatóak.

Több olyan tárló is volt, amelyet egy-egy gyűjtemény anyagának szenteltek. Ilyen volt az Ipolyi Arnold gyűjteményét bemutató tárló, illetve az esztergomi székesegyház kincseit tartalmazó szekrény, mely olyan értékes tárgyakat tartalmazott, mint számos egyháznagy (Pázmány Péter és Lósy Imre esztergomi érsek, Telegdy János kalocsai érsek, Bőjte Miklós esztergomi kanonok) mellkeresztje vagy Pázmány Péter házi oltára, illetve az inkább eszmei értéket hordozó Árpád-házi Szent Erzsébet vándorbotja, amelynek aranyszalagján a tübingiai hercegek nevei voltak olvashatók. A tárgyak értékét jelzi, hogy Bőjte Miklós mellkeresztje több mint 80 000 forintot ért. Érdekes volt már maga az a nyolcoldalú üvegszekrény is, amelyet a terem közepén helyeztek el és a szepesi egyházmegye kincseit tartalmazta. Felső párkányzatára Szűz Máriát és Szent Istvánt ábrázoló olajfestményeket tettek, a tárló felső részében egyházi kellékeket, az alsó részében pedig könyveket és kódexeket mutattak be a közönségnek. A kegyesrendiek gyűjteményét bemutató tárló különbözött abból a szem-

⁹ HENSZLMANN – BUBICS, 1876. 28–37. – A műtörténelmi kiállításról. *Vasárnapi Ujság*, 1876. május 21. 326–327. – BOROSTYÁNI, 1876. 314.

¹⁰ BUZINKAY Péter: Főpapi műgyűjtőink a modern kor hajnalán (1895–1924). *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 2008/1–2. 44.

pontból, hogy benne – a terem arculatától eltérően – világi tárgyak (lőportartó, karperec, óra, burnószelence, Nagy Frigyes elefántcsont furulyája, római érmék) kerültek bemutatásra.¹¹

S végül ebben a teremben voltak láthatók gróf Apponyi Sándor könyvritkaságai is, melyeknek külön tárlót szenteltek. Ugyanakkor könyveket, valamint térképeket más teremben és más gyűjteményekből is kiállítottak. Az első teremben volt látható ugyancsak az Apponyi-gyűjtemény anyagából az a kézzel színezett fametszetű térkép, amit „Lázár-térkép” vagy *Tabula Hungariae* néven tart számon a magyar és a nemzetközi térképtudomány. A főúri könyvtárak közül Festetics Tasziló altábornagy gazdagította a tárlatot a kiállításra küldött könyveinek egyes darabjaival, közöttük azzal a feltehetően Hunyadi Mátyás király korából származó, hártýára írt imakönyvvel, mely az első teremben, a Széchenyi István tárgyait tartalmazó tárlóban került elhelyezésre.

KATALÓGUSOK ÉS FÉNYKÉPEK

A kiállításához több katalógus is készült, amelyek egyrészt a számbavételt, másrészt pedig a tájékoztatást szolgálták. Már előzetesen elhatározták, hogy a beérkezett műkincseket összesítik, ez a nagy katalógus azonban a megnyitás napján – 1876. május 10-én – még nem állt a látogatók rendelkezésére. A május 18-án tartott kiállítási bizottsági ülés jegyzőkönyve szerint csak a nyitást követő tizedik napon, május 20-án jelent meg. Ekkor az Egyetemi Nyomdában¹² összesen ezer darabot nyomtattak belőle, s az első napon már szépen jövedelmezett.¹³ A bizottság úgy kalkulált, hogy ennek az ezer darabnak az előállítási költségét ötszáz példány eladásából fedeznék, ezért az árát 30 krajcárban határozták meg. Mivel azonban nem öt – mint ahogy azt tervezték –, hanem csak három ív terjedelmű volt, az árát 20 krajcárra mérsékeltek.¹⁴ A megjelentetett ezer darabot követően még többet is nyomtattak, összesen 4700 példányt, amiből 4435 került eladásra.¹⁵ A kisebb terjedelem egyúttal azt is eredményezte, hogy ez a nagy katalógusnak nevezett lajstrom – miként az előszóban is írták – nem tartalmazott minden műtárgyat, csak a nevezetesebb tárgyak kivona-

¹¹ HENSZLMANN – BUBICS, 1876. 37–48. – A műipari és történelmi kiállításból (Az egyházi terem). *Fővárosi Lapok*, 1876. május 14. 519.

¹² *A Magyar Királyi Egyetemi Nyomda termékeinek címjegyzéke, 1777–1877*. Összeáll. BALOGHY István. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1882. 154–155. (a továbbiakban: BALOGHY, 1882.)

¹³ A műtörténelmi kiállítást. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 21. 548.

¹⁴ Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK), Fol. Hung. 1720, 4–5.

¹⁵ OSZKK, Fol. Hung. 1720, 49.

tos leírását adták közre benne. Tartalmazta a sorszámot, a tárgy megnevezését és rövid leírását, a korát, és dőlt betűvel szedve a tárgy tulajdonosát függetlenül attól, hogy magánszemély vagy intézmény volt-e. A katalógus összesen 1201 számozott tárgyleírást tartalmazott, de szerepeltek benne azok a tárgyak is számozatlanul, amelyeket a termék falain, ablakok mélyedéseiben, a terem sarkaiban helyeztek el. A beazonosíthatóságot szolgálta, hogy a katalógusban található számok a kiállított tárgyak mellett elhelyezett aranypapírra nyomtatott számoknak feleltek meg. Sőt, a katalógusban csillaggal jelölték meg azokat a tárgyakat, amelyeket különösen figyelemre méltónak ítélték. A katalógus összeállításában Henszlmann Imre, Bubics Zsigmond és Szalay Imre vett részt, s nemcsak magyarul,¹⁶ hanem németül is megjelentették.¹⁷

Emellett az egyházi tárgyról – az esztergomi, besztercebányai, győri és szepesi műkincsekről – külön, a nagy katalógusnál részletesebb és időben is előbb megjelenő katalógusok (szaklajstromok) készültek,¹⁸ amelyeket a kiállítás alkalmával ugyancsak árultak. Az esztergomit és a győrit ugyancsak az Egyetemi Nyomdában állították elő.¹⁹ A szepesi püspökség és Ipolyi Arnold műkincseit bemutató lajstromokat a közönség már a kiállítás első napján kézbe vehette.²⁰ Az esztergomi székesegyház kincstárának tárgyairól készült katalógusban például – amelyet Maszlaghy Ferenc hercegprímási szertartó és levéltárnok állított össze – közölték a tárgyak részletes leírását, többnyire megadták azoknak a pontos vagy becsült korát és történelmi jelentőségét.

A kiállításon szereplő műtárgyak közül egyről a katalógusok mintájára külön nyomtatott leírás is készült.²¹ A rövid ismertető az első teremben kiállított Pálffy-serleget mutatta be, amelyet Győr városának hősiek megvédelmezéséért 1598-ban ajánlottak föl az alsó-ausztriai rendek Pálffy Miklósnak. A tárgy művészeti értékét

¹⁶ HENSZLMANN – BUBICS, 1876. 48.

¹⁷ *Zum Besten der Überschwemnten Ungarns zu Budapest im Palais des Alois Károlyi im Mai 1876 veranstalteten Ausstellung kunstgewerblicher und historischer Denkmäler.* Katalog. Zgest. von Emerich HENSZLMANN, Sigismund BUBICS; red. Emerich SZALAY. Budapest, Univ.-Druck., 1876.

¹⁸ *Esztergomi egyházi műkincsek, melyek Budapesten az árvízkarosultak javára rendezett országos műtárlaton kiállítottak.* Budapest, Egyetemi Ny., 1876. – *Ipolyi Arnold besztercebányai püspök által a magyar árvízkarosultak javára rendezett mű-, ipar- és történelmi emlékek kiállítására küldött egyházi mű- és régiség-tárgyainak névsora.* Budapest, 1876. – *A Budapesten rendezett iparmű- és történelmi emlékkiállításra méltóságos és főtisztelendő Dr. Zalka János győri megyés püspök úr által küldött egyházi műtárgyak és régiségek.* Győrött, Sauervein Géza, 1876. – *Szepesi egyházi műkincsek, melyek Budapesten az árvízkarosultak javára rendezett országos műtárlaton kiállítottak.* Budapest, Franklin, 1876.

¹⁹ BALOGHY, 1882. 154.

²⁰ A történelmi emlékek és müipari tárgyak kiállítása. *Ellenőr*, 1876. május 11. [2.]

²¹ PÁLFFY István: *A herceg Pálffy-serlegré vonatkozó adatok.* Budapest, Hornyánszky, 1876.

jelzi, hogy a nagy katalógusban – ahol a jelentősebb tárgyakat csillaggal jelölték meg – ezt a műtárgyat két csillaggal látták el. A billikomot a kiállítás tárgyairól fotókat készítő Klösz György is megörökítette.²²

A kiállítási katalógusok mellett fényképek is készültek a tárgyakról, amelyeket a kor két kiváló fényképésze, Schrecker Ignác és Klösz György készített. A kiállítási bizottság május 18-ai ülésén Bubics Zsigmond tájékoztatta a jelenlévőket arról, hogy Császka György szepesi püspök kérésére Schrecker a szepesi egyház műkincseit már lefényképezte, és ezeket a kiállítás megnyitása óta folyamatosan árulják. Sőt, ezen kívül a fotós már három olyan képet is készített, melyek nem az egyes tárgyakat, hanem magát a kiállítást, azaz az egyes termeket mutatják be. Mivel a képek már elkészültek, a bizottság ezt tudomásul vette és jóváhagyta, de a jövőre nézve inkább egy helybeli kiváló fényképészt akart megbízni a kiállított tárgyak lefényképezésével, aki remélhetőleg a jótékony célra engedményt is tesz a munka árából. Bubics Zsigmondot, Henszlmann Imrét és Telepy Károlyt bízták meg azzal, hogy az erre alkalmas személyt megtalálják. A kiállítás műtárgyfotóinak elkészítését végül Klösz György vállalta, aki emellett katalógust is készített az általa lefényképezett műkincsekről.²³ A *Vasárnapi Ujság* információja szerint Klösz a kiállítás bezárása után készítette el a műtárgyfotókat Trefort Ágoston kultuszminister, illetve Bubics apát felkérésére, akiknek a célja a többi rendezővel együtt az volt, hogy a kiállításnak ezzel ne csak emléke és nyoma maradjon, hanem „annak hatása is állandósíttassék”, azaz a későbbiekben a magyar iparművészet számára is gyümölcsöző mintául szolgáljon.²⁴ Klösz összesen 363 képet készített, s hogy az arányokat érzékeltetni tudja, a lefényképezett műtárgyak mellé egy mércét helyezett, s azzal együtt fényképezte le a tárgyakat. Az így elkészült fényképgyűjtemény²⁵ olyan értéket képviselt, mely kellő emléket állított az 1876-os kiállítás egészének, megörökítve az abban szereplő jelentősebb tárgyakat. Egyúttal pedig maguk a fotók a művészi rajziskolák mintanyagává válhattak, ugyanakkor pedig alkalmasnak mutatkoztak arra is, hogy a fényképeket felhasználják mindazon helyeken – elsősorban múzeumokban –, ahol

²² KLÖSZ György: *Műtárgyfotó – Pálffy Miklós díszszerlege az 1876. évi műipari kiállításon Pálffy Antal gyűjteményéből*. Iparművészeti Múzeum, FLT 26617 lt.sz.

²³ *A magyarországi árvízkárosultak javára Budapesten gróf Károlyi Alajos palotájában 1876. évi májusban rendezett műipari és történelmi kiállítás kitünőbb tárgyainak lajstroma*. Fényképezte és kiadta KLÖSZ György. Budapest, Hatvani utca = *Katalog der hervorragendsten Objekte der zum Besten der Ueberschwemmten Ungarns zu Budapest, im Palais des Grafen Alois Károlyi im Mai 1876 veranstalteten Ausstellung Kunstgewerblicher u. historischer Denkmäler*. Budapest, Wilckens F. C. és Fia, 1876.

²⁴ A műipari és műtörténelmi kiállítás. *Vasárnapi Ujság*, 1876. november 12. 731.

²⁵ A kiállításról készült képek elérhetőek az Iparművészeti Múzeum Virtuális gyűjteményében.

műtárgymásolással foglalkoznak.²⁶ Az elkészült képeket rajziskoláknak és művészeti intézményeknek szándékozták elküldeni, de valószínűleg végül a Tudományos Akadémiához kerültek.²⁷

BEVÉTELEK

Akik látták az előkészületi munkálatokat, a beérkezett műtárgyak nagyságrendjét és a rendezvény sikerességét, azok joggal értékelhették úgy, hogy a rendezők eredendő célkitűzése, az árvízkárosultak megsegítése jelentős eredménnyel fog zárulni és számottevő összeget sikerül majd összegyűjteni. Mondhatjuk, hogy nem tévedtek, mert már az első napok szépen jövedelmeztek, s be is hozták azokat a 3000 forintra becsült költségeket, amelyek a kiállítás megrendezését ölelték fel.²⁸

A szervezőbizottság dokumentumai között fennmaradtak azok az iratok, amelyekben a bevételeket és a kiadásokat tételekre lebontva számszerűsítették. Ez lehetőséget nyújt arra, hogy a kiállítás pénzügyi oldalait részletesebben is megnézhesük. Ezeket a zárszámadó dokumentumokat Perlaky Elek ügyvéd, a bizottság tagja hitelesítette. Az 1876. augusztus 3-án kelt kimutatás szerint az összes bevétel 15 923 forint 67 krajcár volt,²⁹ az egy évvel később készült végszámadás az 1876. augusztus 3-i összeghez képest már csak pár forinttal emelkedett, s eszerint a bevétel 15 928 forint 65 krajcárt tett ki.³⁰

A kimutatás szerint a bevétel négy forrásból eredt: felülfizetésekéből, a belépti jegyek eladásából, a műtárgyokról készített fényképek és katalógusok eladásából befolyó összegekből, valamint a takarékpénztárban elhelyezett bevételek kamataiból (ld. 1. és 2. melléklet).

A bevételek több mint fele (66%) a jegyeladásból származott, amiben a kiállítást szervező Zichy Pál Ferencné grófnőnek és özv. Damjanich Jánosnének is aktív szerep jutott. Ugyanis a napi pénztárnál eladott jegyeken felül, melyek bevétele 9 908 forint 30 krajcár volt, Zichy Pál Ferencné eladott még 85 darab 5 forintos állandó belépti jegyet, Damjanichnének pedig 37 ilyen jegyet sikerült értékesítenie.

²⁶ A műipari és műtörténelmi kiállítás. *Vasárnapi Ujság*, 1876. november 12. 732. – LUGOSI LUGO László: *Klősz György (1844–1913) élete és munkássága. Monográfia*. Budapest, Polgart, 2002. 26.

²⁷ Az akadémia, *Fővárosi Lapok*, 1877. május 1. 484.

²⁸ A műtörténelmi kiállítás. *Vasárnapi Ujság*, 1876. május 21. 332.

²⁹ OSZKK, Fol. Hung. 1720, 49.

³⁰ A gróf Zichy Pálné. *Fővárosi Lapok*, 1877. június 2. 610. – A múlt évben rendezett műtörténelmi kiállítás. *A Hon*, 1877. május 31. [2].

A bevétel másik jelentős részét a felülfizetések alkották (26%), amelyek három csoportra oszthatók. Az így befolyó 4287 forint 27 krajcárból a napi pénztárnál 823 forint 50 krajcár plusz bevétel keletkezett, ami elsősorban a belépti jegyek megvásárlásakor fizetett többletből adódott. A másik részt a gróf Károlyi Alajostól és gróf Károlyi Sándortól a kiállítás megszervezéséhez adott 230 forint hozzájárulás jelentette. A felülfizetéseken belül a legnagyobb részt (76%) a Zichy grófnő által beszedett 3233 forint 77 krajcár tette ki, ami egyúttal az összes bevétel 20%-át is adta. Ez a jelentős arány alighanem Zichy Pál Ferencné társadalmi megbecsültségének a jele volt. Mutatta áldozatos munkájának az elismerését, egyúttal pedig azt a segítségnyújtást és összefogást, ami az árvízkárosultak megsegítésére, a károk mérséklésére és enyhítésére irányult. Ugyanakkor az iratok között fennmaradt egy olyan kimutatás is, amely a felülfizetők névsorát és az általuk felajánlott összeg nagyságát tartalmazza. A kimutatás szerint – mely a magyarországi árvízkárosultak javára rendezett iparmű- és történelmi emlékkiállítás pénztárához befolyt adakozások teljes lajstroma címet viseli – összesen 81 személy támogatta még külön összeggel a jótékony rendezvényt, de – miként olvasható benne – többen adtak névtelenül is. Emellett a kiállítás összes bevételét taglaló kimutatásban még egy olyan személy neve is olvasható, aki felülfizetéssel járult hozzá a jótékony célhoz, de neve a 81 név között nem szerepel. A támogatások között több jelentősebb összeg is felajánlásra került, és a forinton kívül akadt köztük frank, márka és cs. kir. arany is. Sokan támogatták a rendezvényt 100 forint vagy annál nagyobb összegű adománnyal. A legnagyobb összeget maga a grófnő adta (1400 Ft), de jelentős volt gróf Festetics úr³¹ hozzájárulása is (853 Ft 77 kr). Miként a lapok korábban beszámoltak róla, Ferenc József 500, a belga királyné 100 forintot adott a látogatása alkalmával. Kiemelkedik még a magára a kiállításra is tárgyakat küldő Czetwertynski herceg adománya (245 Ft) és a kiállítási költségek fedezését is támogató gróf Károlyi Sándor felülfizetése (190 Ft). A főúri családok közül a Károlyiak, Zichyek, Wenckheimék, valamint a Blaskovichok támogatták többen is felülfizetéssel a rendezvényt.³²

Az eladott tárgylajstromokból, katalógusokból és fényképekből befolyt összeg a bevételek 7%-át adta. A nagy katalógus 876 forint 80 krajcár, a többi, egyes tárgyat vagy gyűjteményt bemutató katalógus összesen 92 forint 62 krajcár, a szepesi múkin-cseket bemutató fényképek pedig 33 forint 84 krajcár bevételt hoztak. A kiállítás időtartama alatt befolyt összegeket takarékpénztárban helyezték el, melynek kamatai (109 Ft 82 kr) ugyancsak a bevételi oldalt növelte.

³¹ Lehet gróf Festetics György vagy gróf Festetics Vilmos is.

³² OSZKK, Fol. Hung. 1720, 46–47.

KIADÁSOK

A szervezőbizottság a bevételek mellett összeszámolta a kiadási oldalt is, részletezve, hogy mire mennyit költöttek. Az augusztus 3-i elszámolás szerint összes kiadásként 3142 forint 75 krajcár összeget számoltak össze – az egy évvel későbbi kimutatásban ez 3170 forint 66 krajcár volt. Az, hogy a kiadási oldal végül ilyen alacsony maradt, köszönhető volt részben a különböző felajánlásoknak, de annak is, hogy a különböző iparosok, akik a kiállítás fizikai megvalósítását segítették, részint ingyen, részint jelentős árengedménnyel dolgoztak, valamint a gáztársulat és a Botanikus kert is jelentős árengedményt adott³³ (ld. 3. és 4. melléklet). A kiadások ötven tételt tettek ki, és hat csoportra osztották azokat. A legnagyobb tételt a berendezési tárgyak jelentették, ami az összes kiadás 41%-át alkotta. Az itt felsorolt egyes munkák a kiállítás megrendezhetőségének fizikai hátterét biztosították, azaz főlegasztalos, üveges, kárpitós, valamint festési munkálatok voltak. De pénzbe került a kiállítási szekrények beszerzése és szállítása is – kivéve azok, amelyeket ingyen bocsátottak a kiállítás rendelkezésére –, a Thonet Testvérektől kölcsönvett székek, a Fűvészkertből kölcsönzött pálmák szállíttatása. Jórészt ugyanennyit tettek ki a belépti jegyek és a katalógusok járulékos költségei (42%), amiből a jegykiadás és a kiállítás őrzése 705 forint 50 krajcárba került (22%). A jegykiadónak, aki 37 napig teljesített szolgálatot, napi 4 forintot fizettek. Mivel jelentős értékek halmozódtak fel a palotában, nagy gondot fordítottak a biztonságos őrzésükre, ami összesen 557 forint 50 krajcárt tett ki. Ebbe a következő biztonsági intézkedések tartoztak bele: egyházi terem őrzése 37 napon át napi 2 forintért és plusz még két ünnepnapra; szintén 37 napon át egy-egy órnek 2-2 forinttal számolva a második és harmadik terem őrzéséért; egy őrmesternek az első terem őrzéséért 39 napon át napi 1 forinttal számolva. Ezen kívül fizetni kellett a császári kincstári szolgáltnak napi 50 krajcárt 40 napon át, a városi rendőrbiztosoknak 51 nappali és 52 éjjeli szolgálatukért napi 1 forint 50 krajcárt, valamint a katonai őrizetnek fejenként 20 krajcárt. Mivel a kiállításba két ünnepnap (úrnappja, pünkösöd) is beleesett, erre az időre külön öröket kellett fogadni összesen 12 forintért.

A belépti jegyek és katalógusok nyomdai díja (nyomtatás, és katalógusok esetében fűzés) 623 forint 37 krajcár volt. Összesen 17 300 darab belépti jegyet nyomtattak, a nagy katalógusból 4700, az esztergomiból 2000, a győriből 300 darab készült. A szepesi egyházi tárgyakról készített fotókért Schrecker Ignácnak 32 forint 40 krajcárt fizettek, míg a hirdetési költségek összesen 195 forint 94 krajcárt tettek ki, mely-

³³ A gróf Zichy Pálné. *Fővárosi Lapok*, 1877. június 2. 610. – A múlt évben rendezett műtörténelmi kiállítás. *A Hon*, 1877. május 31. [2].

ből a falragaszok előállítása volt a súlyosabb tétel (190 Ft), a *Pester Lloyd*ban megjelenő hirdetés ugyanis csak 5 forint 94 krajcárba került. S végül az összkiadás 10%-át a becsomagolási, tisztogatási, elszállítási és egyéb költségek tették ki.³⁴

A BEVÉTEL SZÉTOSZTÁSA

A kiállítás tiszta jövedelme, amit az árvízkárosultak megsegítésére lehetett fordítani 12 780 forint 92 krajcár volt. Ha a sajtóban megjelenő, a bevétel szétoztásáról szóló tudósításokban szereplő összegeket összeadjuk, akkor 12 600 forintnyi szétoztandó összeggel számolhatunk. A következőkben ez utóbbit vesszük alapul. A még fennmaradt különbözetet később szintén a belügyminisztériumnak utalták át utólagos szétoztás végett³⁵ (ld. 5. és 6. melléklet). A fennmaradt levéltári dokumentumok és sajtóinformációk szerint a rendezvény bevételét a következő módon osztották szét. A bevétel majdnem felét (6100 Ft) a magyarországi árvízkárosultak kapták, amit Zichy Pál Ferencné augusztus elején küldött meg a belügyminiszteri posztot is betöltő Tisza Kálmán miniszterelnöknek.³⁶ A grófnő a megküldött összeggel egy időben külön rendelkezett arról, hogy az összeg egy részét (2000 Ft) a Heves, Szolnok megyei települések: Fegyvernek (500 Ft), Taskony (400 Ft), Csépa (600 Ft), Roff (500 Ft) árvízkárosultjainak adják, valamint a Vajszkán összedőlt épületek és az iskola felépítésére fordítsák (200 Ft). Ugyanakkor Győr és Torontál megye leginkább károsult községei, valamint a Komárom megyei Csallóközi járás 1000-1000 forintot, Bács megye alsó részének települései pedig 900 forintot kapjanak.³⁷

Szeptember 23-án Heves megye alispánja jelentésben számolt be Tisza Kálmán-nak arról, hogy a részükre megküldött 2000 Ft-ot miként osztották szét a települések lakói között. Az elosztásról részletes kimutatások készültek, ami arról tanúskodik, hogy összesen 303 emberen tudtak segíteni ebből a pénzből. Fegyverneken az 500 forintból összesen 41 embert sikerült segélyben részesíteni, akik 4 forint 28 krajcár és 17 forint 14 krajcár közötti összegeket kaptak – feltehetően az elszenvedett veszteségek és károk arányában.³⁸ Tiszaroffon az 500 forintból 114 károsultnak jutott

³⁴ OSZKK, Fol. Hung. 1720, 48.

³⁵ A múlt évben rendezett műtörténelmi kiállítás. *A Hon*, 1877. május 31. [2].

³⁶ *Budapesti Közlöny*, 1876. augusztus 9. 5307. – A hivatalos lapból. A gr. Zichy Pálné. *Fővárosi Lapok*, 1876. augusztus 10. 853. – A történelmi és műipari kiállítás. *Ellenőr*, 1876. augusztus 10. [3].

³⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K-150. 1876. IV-25./a. 9802. II. 536. csomó. 37160.

³⁸ A településen 16 személy 8 Ft 57 kr, 11 személy 4 Ft 28 kr, 5 személy 12 Ft 85 kr, 1 személy 6 Ft 42 kr, 6 személy 17 Ft 14 kr, a két jegyző pedig 50 Ft, ill. 92 Ft 20 kr segélyben részesült.

segély, többségében 5 forint és 2 forint 50 krajcár nagyságrendben.³⁹ Csépa és Szelevény település 600 forintját a 116 károsult között egyenlő arányban (5 Ft 17 kr) osztották szét. Taskony településen a 400 forintot 32 károsult között osztották szét. Mivel a taskonyi kimutatásban a károk nagyságrendjét is feltüntették, megállapítható, hogy a felmért vagy bejelentett károk 63%-át sikerült ebből az összegből megtéríteni, a 635 forintnyi kárból 400 forintot. S ez az arány mondható el az egyes személyek esetében is, akiknél a pénzádományt az elszenvedett károkhoz mérten osztották szét, s mindenkinek megtérítették az általa elszenvedett kár több mint felét. Említésre méltó, hogy az a két személy, akik kirívóan magas – 66, illetve 108 forintnyi – kárt szenvedtek,⁴⁰ a térség országgyűlési képviselőjétől, gróf Szapáry Gyulától még külön 16, illetve 19 forintnyi segélyben részesültek.⁴¹

A kiállítás bevételeiből még fennmaradó, segélyezésre fordítható 6500 forintot további három térség kárvallottjai kapták. A fővárosi árvízkárosultaknak 3000, az erdélyieknek 2000, a horvátországiaknak 1500 forintot adott a grófnő.⁴²

A KIÁLLÍTÁS JELENTŐSÉGE

Mit jelentett ez a 37 nap itt a Nemzeti Múzeum mögötti Károlyi-palotában? Két szóval lehetne leginkább jellemezni: egyediséget és folytonosságot, valamint a politikai élet után, de a nyitvatartás ideje alatt még azt is megelőzve, a legnagyobb izgalmat és szenzációt a fővárosban. Emellett ismereteket terjesztett, növelte a művészeti ízlést, erősítette a történelmi öntudatot és a nemzeti büszkeséget, s nem utolsósorban segítette „meggyőzni magunkat és a világot, hogy szegények csak akkor vagyunk, ha kincseinket nem ismerve, tetteképeségünket elhanyagoljuk”.⁴³ Kézzelfoghatóan bizonyította, hogy a magyar nemzet műveltsége régi századokon alapszik, egyúttal pedig arra sarkallt, hogy a hazai műipart hazai hagyományokból fejlesszék tovább. De ösztönzőleg hatott arra is, hogy az iparművészet tudományos ápolása és az ezt szolgáló múzeumok alapítása fellendüljön hazánkban.

Ugyanakkor a tárlat a maga szakszerűségével (fényképek, műtárgyleíró katalógusok) a modern muzeológia és művészetpolitika egyik fontos mérföldkövének,

³⁹ A településen 68 személy 5 Ft, 6 személy 10 Ft, 2 személy 3 Ft, 2 személy 2 Ft és 36 személy 2 Ft 50 kr segélyt kapott.

⁴⁰ A károk nagyságrendje többségében 10 és 20 Ft között volt.

⁴¹ MNL OL K-150. 1876. IV-25./a. 9802. II. 536. csomó. 45067. – Az adományok nagyságrendjét érzékelteti, hogy ebben az időben egy juh 2–6, egy sertés pedig 8–10 forintba került.

⁴² Gr. Zichy Pálné. *Fővárosi Lapok*, 1876. augusztus 8. 845. – Rövid hírek. Gróf Zichy Pálné. *Fővárosi Lapok*, 1876. augusztus 13. 870. – A múlt évben rendezett műtörténelmi kiállítás. *A Hon*, 1877. május 31. [2].

⁴³ Gróf Zichy Pál-Ferenczné. *Vasárnapi Ujság*, 1876. június 4. 354.

kezdeti lépésének és elindítójának számított. Alighanem nem véletlen, hogy az 1876-ban készült nagy katalógus a napjainkban is keletkező műtárgyleírások irodalmi hivatkozásaiban is sokszor megjelenő, a kiállítási katalógusok sorában az egyik legkorábbi tétel.

Egyediséget jelentett, mert a tárlat egyedülálló és páratlan volt a maga nemében, a nemrég egyesített fővárosban nem rendeztek még ehhez fogható kiállítást. Egyedülálló volt a műkincsek nagyságrendje, művészi és anyagi értéke, s nem utolsósorban maga a helyszín is. A palota termei a tárlat kiváló kulisszáinak bizonyultak – persze dolgoztak is érte, hiszen asztalos, kárpitos stb. munkák segítették a kiállítás megrendezését, a tárlókról nem is beszélve. Ugyanakkor kézzelfoghatóvá vált az egyház és az egyes főúri családok egyedülálló – a nemzeti múlt szempontjából is jelentős – gazdagsága, mindennapi életük, időtöltésük, kedvtelésük egy-egy részlete. Alighanem nem véletlen az a sok tudósítás és beszámoló, ami a készülődést és a nyitvatartást kísérte, és azok a megjelenő tárcacikkek, melyek az egyes termekről vagy az érdekesebbnek ítélt műtárgyakról készültek. A *Fővárosi Lapok* és a *Vasárnapi Ujság* hasábjain több ilyen is olvasható a közönség, amik egyben hírverői is voltak a rendezvénynek. Buzdítottak a kiállítás megtekintésére, – mai szóval élve – kampányoltak mellette, ami – a bevételt is tekintve – értéknövelő tényezőként hatott. De a kiállítás jelentőségére utalnak azok a tanulmányok is, amelyeket a kor elismert műértői a szaklapokban közöltek. A legjelentősebbnek számított Ipolyi Arnold közel öt ív terjedelmű tanulmánya a *Századokban*,⁴⁴ amely különlenyomat formájában is megjelent. A kimerítően részletes cikkben a püspök a kiállítás tárgyait először korszakok szerint ismertette, bemutatva a nevezetesebb darabokat, majd pedig iparművészeti ágak szerint írta le azokat a darabokat, amelyeket kevésbé tartott nevezetesnek, vagy bizonytalan volt a kor és történeti jellegük meghatározása szempontjából. Emellett külön rovatot szentelt a képeknek és a könyveknek, valamint az egyházi kincseknek és régiségeknek. Mivel részletesebb és tartalmasabb volt, mint maga a katalógus, sokan fájalták, hogy nem a kiállítás alatt látott napvilágot. Ezt kiegészítve, illetve folytatva jelentetett meg szintén egy részletes leírást Emich Gusztáv, aki a kiállítás írott vagy nyomtatott emlékeinek, könyveinek szentelt nagyobb figyelmet,⁴⁵ emellett pedig a Történelmi Társulat november 9-i ülésén olvasták fel azt az értekezését, amelyet szintén a kiállítás írott és nyomtatott könyveiről írt.⁴⁶ Az *Archeológiai Értesítő*ben a kiállítási katalógus elkészítésében is részt vevő Henszlmann Imre közölt három nevezetes tárgyról (zágrábi casula, Rummy-serleg, iglói ereklyeke-

⁴⁴ IPOLYI Arnold: Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása. *Századok*, 1876/6. 486–561.

⁴⁵ EMICH Gusztáv: Írott és nyomtatott könyvek a Budapesten 1876. évi május hónapban rendezett műipari- és történelmi emlékkiállításon. *Magyar Könyvszemle*, 1876/6. 261–271.

⁴⁶ A történelmi társulat. *Vasárnapi Ujság*, 1876. november 12. 732.

reszt) leírást, amit a katalógus sietős elkészítése miatt ott csak röviden, illetve pontatlanul tudott megtenni.⁴⁷

Emellett a kiállítás jelentőségét mutatja, hogy külföldi tudósítások is születtek róla, s így részben nemzetközi hírűvé is vált. A bécsi művészettörténész, Jakob von Falke a párizsi *L'Art*-ban két részes cikket jelentetett meg az 1876-os pesti kiállításról, sőt egyes nevezetes tárgyairól (Pálffy-serleg, Rummy-serleg) képet is közölt,⁴⁸ egyszersmind pedig a bécsi *Wiener Abendpost* mellékletében is részletes leírást adott a rendezvényről.⁴⁹

Az 1876. évi karitatív arisztokrata műgyűjteményi tárlat ugyanakkor sajátos nemzeti jelentőséggel is rendelkezett, hiszen az arisztokrácia magángyűjteményeinek a műkincseit a nemzeti emlékezet szerves részévé formálta. Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy bár a műkincsek túlnyomó többsége a főúri kincstárakat gazdagította, de így, kiállítva és a nagyközönségnek bemutatva, katalogizálva és lefényképezve a nemzeti vagyon és büszkeség kellékeivé is váltak, s idővel ténylegesen is a hazai múzeumi gyűjteményeknek lettek a részei. A kiállított tárgyakban ott tükröződött a főnemesi és egyházi társadalom gazdagsága, hatalmas anyagi, vagyoni háttere, de emellett a tárgyaknak a nemzeti múlttal való kapcsolatára is hangsúly helyeződött, és fölsejlett a tárgyaknak a magyar múltat és történelmet idéző nemzeti jellege.

A kiállított tárgyak a főúri vagyont gyarapították, de egyúttal a nemzeti hagyományok és emlékezés fizikai kellékeivé is váltak, és elismerést, tiszteletet ébresztettek hazánk állandó harcokkal tarkított történelme, több évszázados múltja iránt. S nemcsak a hazai látogatókban ébreszthette fel ezt az érzést, de a kiállított tárgyak révén a külföldi közönség előtt is jelentős országgént mutatkozhatott be hazánk. Gondolhatunk itt a bécsi delegáció tagjaira, akik budapesti időzésük alkalmával megtekintették a kiállítást, vagy arra, hogy az 1873-as bécsi világkiállításon⁵⁰ több olyan tárgy is szerepelt már, amit itt szintén kiállítottak. S ezek a tárgyak nemcsak a főurat, a hazai politikai elitet, de egyúttal hazánkat is képviselték, jelezve Magyarország

⁴⁷ HENSZLMANN Imre: Az árvíz-károsultak javára rendezett kiállítás némely nevezetesebb műdarabja. *Archeológiai Értesítő*, 1876/6. 165–175. – HENSZLMANN Imre: A műipari és történelmi emlékkiállításból. *Archeológiai Értesítő*, 1876/7. 205–210.

⁴⁸ FALKE, J[akob]: D'Objets d'art ancien a Pesth. *L'Art. Revue Hebdomadaire Illustrée*. Paris, 1876. IV. köt. 160–162, 184–188. – PAPP Júlia: A Rummy-serleg magyarországi története. (Papp Júlia művészettörténész honlapja. https://pappjulia.eoldal.hu/cikkek/tanulmanyok/a-rummy-serleg-magyar-orszagi-tortenete.html#_ftn43 2021. november 02.)

⁴⁹ FALKE, Jakob: Die Ausstellung alter Kunstgegenstände zu Pest. *Beilage zur Wiener Abendpost*, 1876, Mai 22. 465–466.

⁵⁰ FARKAS ZSUSZA: A bécsi világkiállítás legérdekesebb magyar fényképei. *Fotóművészet*, 2010/4. 104–110.

területéből és múltjából is adódó nagyságrendjét az Osztrák–Magyar Monarchián belül.

Persze a kiállításban valamilyen szinten ott volt az arisztokrácia társadalmi állásának és szerepének igazolása is, amit ma talán úgy mondanánk: önfényezés – de a szó pozitív értelmében! A kiállított tárgyak által megidézett „régicdicsőségünk”, a nemzeti múlt kiemelkedő hősei, tettei nemcsak a kor romantikus történelemszemléletét tükrözte, hanem a sokszor negatív fényben feltűnő arisztokráciát is pozitív megvilágításba helyezte. A haza védelmében szerepet játszó személyek (például Zrínyi Miklós, Esterházy László), valamint Széchenyi István alakján keresztül a hazai arisztokrácia önmagát is dicsérte. Részben rajtuk keresztül demonstrálták a társadalmon belül fennálló különleges helyzetüket, ami a neves elődök által nyert igazolást és értelmet. Joggal lehettek büszkék arra az évszázados, a hazai történelemmel is szervesen összefonódó múltra – persze akadtak ezzel kapcsolatban kivételek is –, ami a tárlaton a tárgyak, festmények és egyéb kellékek révén idéződött meg a látogató előtt. Természetesen mindezt a korabeli közvélemény sem vitatta, de elismerni és értékelni akkor tudta leginkább, ha a kései utódok is méltón viszonyultak ehhez a hagyományhoz, és visszaélés nélkül, a nemzetet szolgálva képviselték azt.

A kiállítás továbbá bemutatta a hazai iparművészet magas színvonalát, feltárta százados gyökereit, páratlan és egyedülálló értékét, valamint kedvezően hathatott a kortárs ipar fellendülésére, a műízlés, a formaérzék és esztétikum fejlődésére is. A rendezvény fontos hozadékának tekintették, hogy ne csak a kincsekben gyönyörködő szakmai vagy laikus közönség látogassa a kiállítást, hanem azok az iparosok is, akiknek a kiállított tárgyak révén a formaérzékük és ízlésviláguk nemesedhet és fejlődhet, vagy ötleteket, formavilágot és műízlést meríthetnek saját iparos vállalkozásuk tárgyainak elkészítéséhez. Felismerte ezt a jelentőséget a bécsi *Wiener Abendpost* mellékletében a kiállításról hírt adó Jakob Falke művészettörténész is, azt azonban már kevésbé tudhatta, hogy a hazai iparosok közül alig, jórészt senki sem látogatta a kiállítást,⁵¹ ami a kiállítás rendezőbizottságának május 18-i ülésén is szóba került.⁵² Az iparosok távolmaradása leginkább annak volt köszönhető, hogy a kiállítást főúri rendezvénynek tekintették s úgy gondolták, hogy ott semmi keresnivalójuk sincsen. A *Fővárosi Lapok*hoz eljuttatott levelében az egyik iparos a fennálló társadalmi viszonyokkal és morállal magyarázta mindezt. Úgy érezte, mivel a legtöbb helyen a saját társadalmi rétege lenézésben részesül, elmarad onnan is – így többek között erről a kiállításról is –, ahol örömmel és szívesen látnák, sőt, megjelenésére

⁵¹ Műtörténelmi tárlatunkról, *Fővárosi Lapok*, 1876. május 27. 567.

⁵² A műtörténelmi kiállítást, *Fővárosi Lapok*, 1876. május 21. 548. – OSZKK, Fol. Hung. 1720, 4–5.

feltétlenül számítanának.⁵³ A látogatásuk ösztönzését előmozdítandó, a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter arra kérte a bizottságot, hogy az ipari és segéd munkások részére ötszáz darab kedvezményes, 20 krajcáros belépti jegyet biztosítson, amit a bizottság meg is tett. Arról viszont nincsenek kimutatások vagy beszámolók, hogy mindez megtette-e a kellő hatását. Eljöttek viszont a fiatalabbak, azok, akik még csak most ismerkedtek a különböző szakmák mesterfogásaival. Erre enged következtetni a Pesti Katolikus Legényegylet elnökének a kiállítási bizottsághoz intézett folyamodványa, melyben 60 darab 20 krajcáros belépti jegyet kért a kizárólag csak iparos segédekből álló egyleti tagok részére, mivel a kiállítás jelentős mértékben a hasznukra válhat.⁵⁴ Ezen felül 1500 darab kedvezményes jegyben részesültek az iskolák tanulói is, akik szép számmal látogatták a kiállítást. Erről külön kimutatás is készült, s eszerint május 31-étől összesen 31 intézmény tanulói jöttek el, melybe egyházi és állami, fiú- és leány-, alsó- és középfokú iskolák, nevelő- és tanintézetek egyaránt beletartoztak.⁵⁵

A kiállításban megmutatkozó sajátos iparművészeti értéket persze mások is felismerték. Mivel a tárgyak között több férfi és női ruhanemű, kiegészítő és ékszer is szerepelt, a Nemzeti Színház tervbe vette, hogy a legérdekesebb darabokat – például a vezekényi csatában elesett Esterházyakról készült egész alakos portrékat – Pálik Bélával, a kor ismert, színházi területen is jártas festőjével lefesteti, hogy a történelmi színműveket korhű jelmezben tudják majd színre vinni.⁵⁶

Ugyanakkor folytonosnak is tekinthető a rendezvény abból a szempontból, hogy részben nemzetközi és hazai vonulatokhoz is illeszkedett. A kiállítás megrendezését az 1867-es párizsi és az 1873-as bécsi tárlat egyaránt motiválta, de valószínűleg azok a németországi műipari régiségkiállítások is ösztönözték, amelyeket 1875-ben Drezdában és Frankfurtban rendeztek. Hazai vonatkozásában pedig azoknak a jótékony célú rendezvényeknek volt a következő állomása, amelyek az 1860-as évek elején, a nemzeti érzés fellángolása idején kezdődtek Pesten. 1860-ban a horvátországi éhezők megsegítésére rendeztek a Nemzeti Színházban karitatív célú előadást, 1864-ben pedig a Lloyd-palota földszinti termében az alföldi szűkölködők támogatására szerveztek egy jótékony bazárt.⁵⁷ A párhuzam adta magát ezekkel a rendezvényekkel,

⁵³ Egy iparostól, *Fővárosi Lapok*, 1876. június 1. 587.

⁵⁴ OSZKK, Fol. Hung. 1720, 15.

⁵⁵ Uo. 75.

⁵⁶ A műtörténelmi kiállítás. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 9. 497. – Rövid hírek. A nemzeti színház. *Fővárosi Lapok*, 1876. május 17. 529. – A műtörténelmi kiállításból (A nagyterem). *Fővárosi Lapok*, 1876. május 18. 533.

⁵⁷ TOMSICS Emőke: Fotográfia a hon oltárán. Jótékonyág és fotográfia az 1860-as években. *Fotóművészet*, 2007/4. 120–132.

s nem véletlen, hogy egyes tudósítások vissza is utaltak ezekre a szintén sokakat megmozgató eseményekre.

Egyúttal pedig az 1876-os kiállítás elindítója is volt azoknak a karitatív célokat is szolgáló rendezvényeknek, melyek később itt – de érthető módon nem rendszerességgel – a Károlyi-palotában folytak. Talán megkockáztathatjuk kijelenteni, hogy ezeknek az alapjait és a mintát, azaz az ötletet ez, az 1876-ban megrendezett tárlat szolgáltatta.

S végül ne feledkezzünk el a grófnő személyéről sem! Mert – mint ahogy a méltói is kiemelték – Zichy Pál Ferencné valóban komoly és kiemelkedő szerepet játszott ennek a kiállításnak a megszervezésében és lebonyolításában. Így valószínűleg nem véletlen, hogy őt is ott találjuk azon a tablón, amely néhány évvel később, 1880-ban készült és Magyarország közművelődési és jótékonyági nőegyesületeinek pártoló és vezérhölgyeit mutatta be.⁵⁸

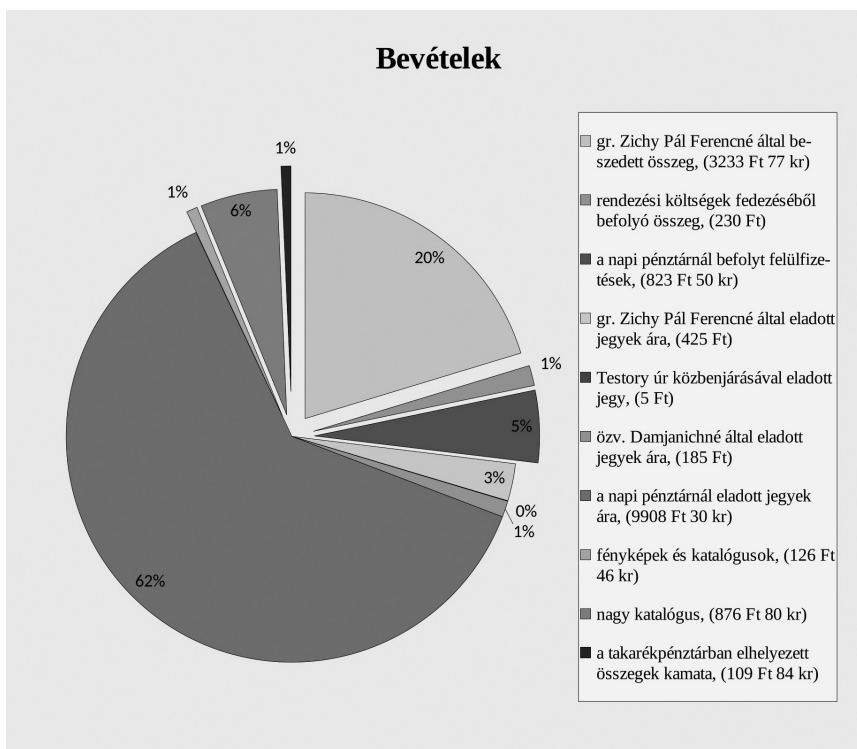
⁵⁸ GRUND Vilmos: Magyarország közművelődési és jótékonyági nőegyesületeinek pártoló és vezérhölgyei 1880-ban, (litográfia). In. *ELTE EDIT*. <http://hdl.handle.net/10831/8249> (2021. november 02.)

MELLÉKLET

Bevételek		
Felülfizetések	gr. Zichy Pál Ferencné által beszedett összeg	3233 Ft 77 kr
	rendezési költségek fedezéséből befolyó összeg	230 Ft 00 kr
	a napi pénztárnál befolyt felülfizetések	823 Ft 50 kr
Jegyek eladásából befolyó összegek	gr. Zichy Pál Ferencné által eladott jegyek ára	425 Ft 00 kr
	Testory úr közbenjárásával eladott jegy	5 Ft 00 kr
	özv. Damjanichné által eladott jegyek ára	185 Ft 00 kr
	a napi pénztárnál eladott jegyek ára	9908 Ft 30 kr
Eladott katalógusokból és fényképekből befolyó összegek	szepesi fényképek	33 Ft 84 kr
	szepesi katalógus	41 Ft 76 kr
	esztergomi katalógus	16 Ft 42 kr
	besztercei katalógus	12 Ft 24 kr
	győri katalógus	6 Ft 30 kr
	gr. Pálffy katalógus, billikom	15 Ft 90 kr
	nagy katalógus	876 Ft 80 kr
a takarékpénztárban elhelyezett összegek kamata		109 Ft 84 kr
Bevételek összesen:		15 923 Ft 67 kr

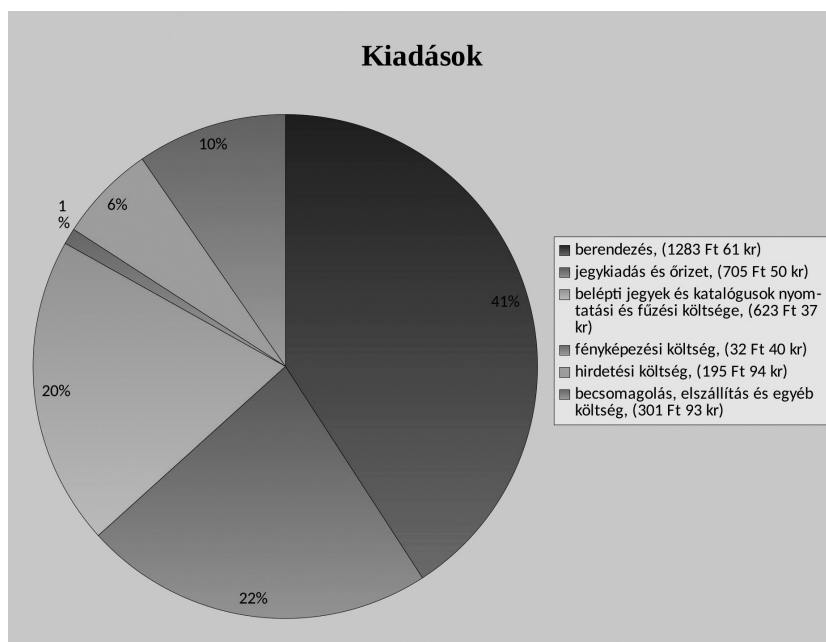
1. melléklet: A kiállítás bevétele tételenként

2. melléklet: A kiállítás bevételeinek százalékos megoszlása

Kiadások	
Berendezés	1283 Ft 61 kr
Jegykiadás és őrizet	705 Ft 50 kr
Belépti jegyek és katalógusok nyomtatási és fűzési költsége	623 Ft 37 kr
Fényképezési költség	32 Ft 40 kr
Hirdetési költség	195 Ft 94 kr
Becsomagolás, elszállítás és egyéb költség	301 Ft 93 kr
Kiadások összesen:	3142 Ft 75 kr

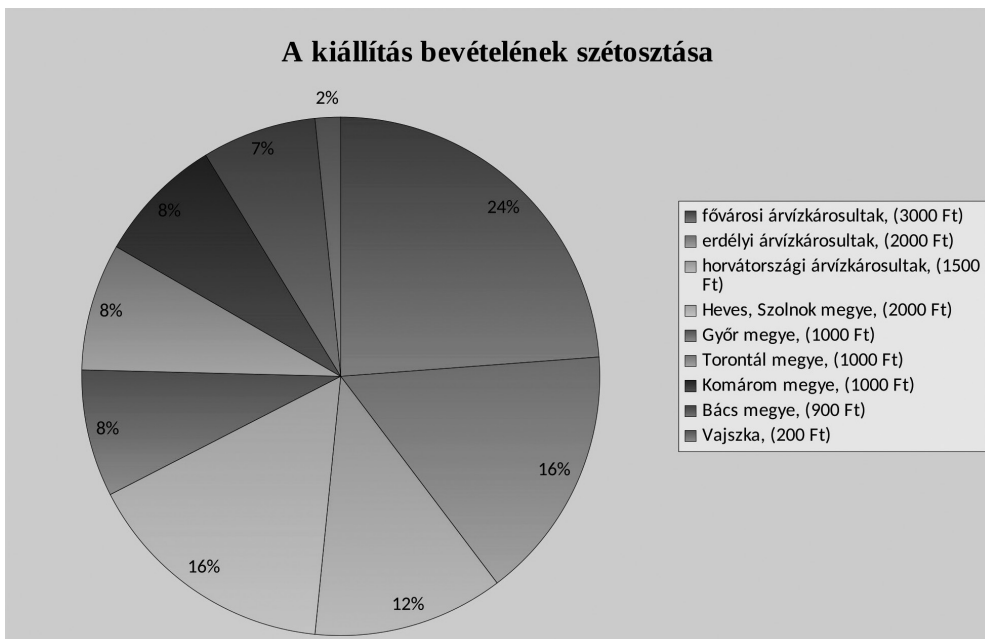
3. melléklet: A kiállítás kiadásai tételenként

4. melléklet: A kiállítás kiadásainak százalékos megoszlása

A kiállítás bevételének szétosztása			
Belügyminiszteriumnak szétosztásra	Heves, Szolnok megye, (2000 Ft)	Fegyvernek, (500 Ft)	6100 Ft
		Taskony, (400 Ft)	
		Csépa, (600 Ft)	
		Roff, (500 Ft)	
	Győr megye, (1000 Ft)		
	Torontál megye, (1000 Ft)		
	Komárom megye, (1000 Ft)		
	Bács megye, (900 Ft)		
Vajszka, (200 Ft)			
fővárosi árvízkarosultak			3000 Ft
erdélyi árvízkarosultak			2000 Ft
horvátországi árvízkarosultak			1500 Ft
Összesen:			12 600 Ft

5. melléklet: A kiállítás bevételének szétosztása az árvízkarosultak között

6. melléklet: A bevétel árvízkárosultak közötti szétosztásának százalékos megoszlása

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A REFORMÁTUS NEOKONFESSZIONALIZÁCIÓ (1864–1887)

BEVEZETÉS, MÓDSZERTAN

A dualista időszak református „sajtókapitalizmusának” öntudatvitái leginkább jelzőszerű képződmények körül zajlottak. Az alábbi fogalmak különböző olvasatokban forogtak közszájon. „Evangéliumi”: a) a Biblia magyarázata Luther vagy Kálvin tanításai szerint; b) a Hegyi beszéd alapján megvalósítandó humanista moralizmus; c) a „keresztről szóló beszéd” hirdetése alapján megtérés-újjászületés és az ezt szükségyszerűen követő megszentelődés. „Ortodox”: a) hit a feltámadás és a csodák lehetőségében a megváltás ereje és fensége érdekében; b) avított konzervatív dogmatizmus és konfesszionalizmus, mint ilyen lényegében rejtett katolicizmus; c) olyan irányzat híve, amely tudományos-hitbeli ütközés esetén a Bibliának és nem a tudománynak adja meg a kritika jogát. „Puritán”: a) egyszerű, dísztelen szertartásokra törekvő egyház; b) a külsőségekben, életmódban nem hivalkodó ember; c) tiszta családi életű, egyfeleségű férfi. „Pietista”: a) kegyes, hívő életet élő; b) túlzó, rajongó, szószátyár, világtól elforduló kegyeskedő. „Liberális”: a) a teológiai liberalizmus híve; b) a politikai liberalizmus híve; c) a *Korinthusi I. levél* 10. rész 23. verse, a *II. levél* 3. rész 17. verse, illetve *Jakab apostol levele* 1. rész 25. verse alapján vallott bibliai szabadság híve.

Jelen tanulmány beilleszti a néhány korábbi között hiányzó láncszemeket.¹ Megszületése abból a felismerésből nőtt ki, hogy Eröss Lajos (1857–1911) újjászületésügyben és hitvallásügyben tett megnyilvánulásai fogaskerékszerűen illeszkednek egymásba, illetve egészítik ki egymást.² A lelki újjászületés-vita volt a kor egyik

¹ Kovács Kálmán Árpád: A belmisszió mint térátlépés In: *Térátlépések*. Szerk. GÉCZI János – ANDRÁS Ferenc. Veszprém, Pannon Egyetem MFTK Antropológia és Etika Tanszék, 2015. 223–238. – Uő: A szabadság és üdvbizonyosság toposzai Baltazár Dezső 1921. november 8-i hódmezővásárhelyi beszédeiben. In: *A hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2017*. Szerk. PRESZTÓCZKI Zoltán. Hódmezővásárhely, k. n. [Szeremlei Társaság], 2018. 85–102. – Uő: Az erdélyi belmisszió oktatásügyi és társadalomszervezési kihívásai 1895–1907. In: *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018. 586–603. – Uő: A 19. századi református újjászületés-viták eszmetörténeti háttere. In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia et al. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 9–25. (A továbbiakban: KOVÁCS K., 2020a.)

² PETRÓCZINÉ PETROV Anita: A hitvallások szerepe Eröss Lajos dogmatikájában. In: *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia*. Szerk. KOVÁCS Ábrahám. Budapest–Nagyvárad, L’Harmattan,

legsajátosabb tükre, amely hosszú távú meghatározójává is vált a református egyház-közéletnek. Ezt már annak nyomán is kénytelenek vagyunk így látni, mert ennek az országos lefedettséggel folyó vitának már korábban is 16 (!) szereplőjét tudtam azonosítani.³ Azokra a kérdésekre, hogy „Ez a debatt miért éppen 1891–1897 között, miért éppen a *Debreczeni Protestáns Lap* hasábjain dühöngött legnagyobb erővel, és milyen társadalmi-politikai meghatározók hogyan determinálták a közbeavatkozók oldalválasztását?”, már adtam egyfajta választ.⁴ Ha azonban az ott is megjelölt „revivalizmus contra ortodoxia” problémát összekötjük „a református felekezeti hitvallásosság újjáéledése” vagy a „református közélet liberalizálódás utáni újrafelekezeteződése” koncepcióival, még inkább kidomborodik előttünk a vita országos súlya és jelentősége.

AZ ÚJRAFELEKEZETESÉSI VITÁNAK A LIBERÁLIS–ORTODOX VITÁBA NYÚLÓ GYÖKEREI

Tony Lane (1944–2016) szerint a 19. századi teológiai liberalizmus lényege, hogy a nem haragos Isten a nem bűnös emberiséget a krisztusi, megváltó szenvedés nélkül, a folyamatos fejlődés és javítás útján az evangéliumi szellem jézusi ideálképével vezeti a nem túlvilági mennyországba.⁵ A liberálisok tudatosan nem alkottak konfessziót. A keresztyén vallás iránt általában annak immanens jellege szerint tanúsítottak érdeklődést. Bár az általuk vallottak „hitbeli” tételek voltak, nem kerültek rendszerezett bemutatásra. Az alapkérdésekben közöttük uralkodó konszenzus – például Jézus istenségének, halálának és feltámadásának tagadása – egyfajta „negatív” hitvallásnak, dogmának tekinthető. Nemcsak az lehet ugyanis dogma, amit pozitív előjellel fogalmazunk meg, hanem aminek a létét markánsan tagadjuk. Bár a magyarországi teológiai liberálisok elvetették azt, hogy tételekben rendezzék teológiai hitlátásukat, ezeknek mégis megvannak a nyomai publikációikban. Peremartoni Nagy Gusztáv (1844–1900) sárospataki teológiai tanár szabadgondolkodóként már látott lehetőséget a tételek megfogalmazására, de végül azokat ő sem vetette papírra. Az egyházban markánsan jelen lévő liberalizmusnak tehát úgy voltak meg saját „kétség-

2016. 213–228. – Kovács, Kálmán Árpád: Debates on Spiritual Rebirth in the Pages of the *Debreczeni Protestáns Lap* (Debrecen Protestant Journal) (1891–1897). In: *Revival, Social Reform and Spiritual Renewal in Central and Eastern Europe*. Szerk. Kovács, Ábrahám. Oradea-Nagyvárad, Partium Christian University, 2021. 15, 18, 20, 23–24. (A továbbiakban: Kovács K, 2021.)

³ Kovács K, 2021. 24–25.

⁴ Mint látni fogjuk, a közelmúlt kutatásai újabb hozzászólók személyére is fényt derítettek.

⁵ Lane, Tony: *A keresztyén gondolkodás rövid története*. Budapest, Harmat-Kálvin, 2001. 195.

telen” előfeltételezései, premisszái, azaz „hittételei”, hogy azok valójában gyökerelesen különböztek az elfogadott egyházi tanításoktól.⁶

A tradicionálisan elfogadott egyházi tanításokhoz ragaszkodókat a liberális teológiai tábor ellenfeleinek tekintette, és igyekezett „konfesszionalista”-ként megbélyegezni őket. A tudati váltást ebből a szempontból az jelentette, amikor a teológiai illiberálisok egy csoportja ezt a szitokszóként használt jelzőt már büszkén magára vállalta; harcot kezdett az egyházat átjáró „filozófiai méreg” ellen, a másik oldal gondolkodásából bátran kiemelte a bibliakritikus nézeteket, és ezt az egész gondolkodásmódot racionalizmusként kezdte kárhóztatni. A magyar tendenciák a német példához igazodtak. Ott az *Evangelische Kirchenzeitung* már az 1820-as években zászlajára tűzte a racionalizmus elleni harcot, hogy azután a küzdelem a Julius August Ludwig Wegscheider (1771–1849) és Heinrich Friedrich Wilhelm Gesenius (1786–1842) hallei professzorok eltávolítására való törekvés formájában nyílttá váljon.⁷

Magyarországon az 1840-es évekre a vallási és egyházi élet terén a némethez hasonló viszonyok uralkodtak el. Kialakult egyfelől a felületes tudomány által valóltalanokká tett félműveltek serege, akik a „felvilágosult” emberre nézve feleslegesnek, sőt méltatlannak tartották a vallás kérdéseivel való foglalkozást; másfelől a közönyösekké, akik hol ezért, hol meg amazért értek rá érdeklődni iránta. A felekezetek közötti, sőt az egy felekezeten belüli teológiai megosztottság is sokak elől rejtette el az igazságot. A modern filozófiai és természettudományos diszciplínák által felkelített kételyek mellett sokan úgy érezték, a konfessziók olyan tantételek elhívését követelik meg tőlük, melyek a modern világnézettel is szöges ellentétben állnak. Mivel pedig ezen tantételekhez semmiféle modern műveltségből származtatott képzetet nem tudtak kötni, emiatt magában a vallásban ingott meg a hitük.⁸ A sajtópolémia formájában lefolytatott, kölcsönösen terjesztett stigmatizálás gyökerei is visszavezethetőek erre az időszakra,⁹ de az osztrák önkény vagy neoabszolútizmus időszaka a magyar protestáns egyházi élet fejlődésében érezhető törést okozott. Ennek megfelelően az 1840-es évek vitáinak fonalát 1857-ben, de bizonyos tekintetben csak 1867-ben lehetett újra fölvenni.¹⁰ A református egyházi közélet ezután bekövetkező újrafé-

⁶ KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával* (Vallástudománytudományi Könyvtár IV.). Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan, 2010. 144.

⁷ SZLÁVIK Máttyás: A legújabb teológia történetéből. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30 (1887). 233–234. (A továbbiakban: SZLÁVIK, 1887.)

⁸ KENESSEY Béla: A régi Isten él még! *Protestáns Szemle*, 1 (1889). 140–141.

⁹ Konkrét, az 1844. évi III. tc. által gerjesztett példáira ld. KOVÁCS Kálmán Árpád: Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. *VERITAS Évkönyv 2014*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2015. 32–38.

¹⁰ Ld. részletesebben KOVÁCS K, 2020a. 19–24.

lekezetesedését három eltérő, de egymással mégis szorosan összefüggő folyamatban szemlélhetjük: a *Heidelbergi katekizmussal*, a *Bibliával*, illetve a modern evangélicizációval kapcsolatos hozzáállás kérdésében.

A cenzúrapolitika Mária Terézia uralkodásának utolsó szakaszában még úgy működött ellenreformációs (katolikus szempontú) reflexek szerint, hogy külsődleges érvelésében már a felvilágosodás bizonyos jegyeit is magára aggatta. Így kezdődött hajsza 1773-ban a *Káté* mint a vallásbékét megzavarni képes irat ellen. Az ezzel együtt járó időhúzó politikát megunva a magyarországi egyházkerületek 1787-re belenyugodtak egy átírt és csonkított kátészöveg kiadásába. Noha a francia forradalom általános vallásellenessége 1797-re – legalábbis elméletben – megteremtette volna az egy évtizeddel korábbi döntés revíziójának lehetőségét, a terjedő racionalizmus hatására a magyarországi reformátusság az 1791. évi XXVI. tc. által biztosított kedvezőbb közjogi helyzet birtokában is elszalasztotta a kedvező alkalmat. A társadalmi szekularizáció szellemi változásai belülről erodálták a *Káté* tekintélyét. Még abban az Erdélyben is, ahol pedig a nagyobb vallásszabadsági garanciák révén mindvégig szabadott az eredeti, csonkítatlan változatot használni. A sokáig utolsónak kiadott magyar nyelvű kátémagyarázat 1854-ben jelent meg,¹¹ hogy azután ez a szimbolikus irat az 1850-es évek végére teljesen kiszoruljon a református vallás-oktatásból és a – kátémagyarázó istentiszteletek formájában végzett – gyülekezeti használatból.¹²

A Heidelbergi Káté jogait és tekintélyét a kiegyezés idején német–holland református pietista hatásra kezdte visszanyerni.¹³ Rácz Károly (1842–1925) 1867-ben

¹¹ VARJU István. *A helv. hitv. heidelbergi káté rendszerében foglalt keresztyén hitágazatokra kidolgozott 56 urnapi és ünnepélyiekké is fordítható elmélkedések*. Pest, Trattner – Károlyi, 1854.

¹² ANTAL Géza: Előszó. In: Van Oosterzee János Jakab: *A Heidelbergi Káté. Ötvenkét egyházi beszédben*. Ford. ANTAL Géza. Pápa, k. n. [Pápai Ev. Ref. Theológiai Akadémia], 1902. v. – *A magyar református egyház története*. Szerk. BÍRÓ Sándor – SZILÁGYI István. Budapest, Kossuth, 1949. 366–367. (A továbbiakban: BÍRÓ – SZILÁGYI, 1949.) – TÓTH Endre: *A Heidelbergi Káté története*. In: *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai*. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 17–20.

¹³ Ld. részletesebben KÖRTNER, Ulrich J.: Calvinismus und Moderne. Der Neocalvinismus und seine Vertreter auf dem Lehrstuhl für Reformierte Theologie in Wien. In: *Zeitenwechsel und Beständigkei*t. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996. Hrsg. von SCHWARZ, Karl – WAGNER, Falk. Wien, Wiener Universitätsverlag, 1997. 429–431. – FORSTER, Thomas R. V.: *Eduard Böhl's (1836–1903) Concept for a Re-emergence of Reformation Thought*. New York, Peter Lang, 2009. 20–24. – JUHÁSZ Zoltán: Eduard Böhl (1836–1903) bécsi dogmatikus eszkatológiai gondolkodása. *Református Szemle*, 113 (2020), 242–265. – Uő: Eduard Böhl (1836–1903) Messiás-interpretációja. *Uo.* 452–481. – KOVÁCS, Teofil: Die Alliierten. Der österreichische reformierte Pietismus begegnet die ungarische Neuorthodoxie. In: *Reformation in Mitteleuropa. Beiträge zur Reformationsgeschichte in den Ländern der Donaumonarchie*. Hrsg. von LÁŠEK, Jan B. – KÖNYA, Peter. Prag–Prešov, 2017. 151–170.

kiadta Hermann Friedrich Kohlbrügge (1803–1875) kátémagyarozatát, amit 1891-ben át is dolgozott. Erdős József 1884-re készítette el saját kátéfordítását, amelyet saját költségén jelentetett meg. Erre figyelt fel a Tiszántúli Református Egyházkerület, amely az Erdős-féle – mindmáig legnépszerűbb – fordítás jogait megvásárolta, és 1891-ben azt saját hivatalos szövegvariánsaként ismerte el.¹⁴ A Tiszáninnen az 1882-es Nagy Gusztáv-ügy kapcsán mutatta meg, hogy él benne az igény az újrafelkezelésre. De ez az országos jellegűvé dagadó botrány azt is megmutatta, hogy a szélső vagy doktrinéer liberalizmus az általa elméletileg uralt Dunamelléken is hátrányba szorulhat az ortodoxiával szemben.¹⁵ Távlatilag, hosszabb időperspektívában és szélesebb összefüggérendszerben vizsgálva a neokonfesszionalizációt, a folyamathoz a református Dunántúl – Antal Géza révén – 1902-ben,¹⁶ Erdély viszont – Makkai Sándor és Tavaszy Sándor Géza révén – csak a Nagy Háború után, az 1920–30-as években csatlakozott.¹⁷

A „konfesszionizmus” vagy „felekezetiiség” fogalmát a minta- vagy doktrinéer liberálisok már a „liberalizmus contra ortodoxia” vita 1867 és 1871 közötti szakaszában előszeretettel kötötték össze, hogy minél érzékletesebben szemléltethessék a „modern versus kora újkori állam” közötti különbségeket. Ballagi Mór szerint: „A felekezetiiség[re] az iskolában [...] [a] mai időben [...] szükség nincs.” Nem a törvényhozás szabadelvű áramlata miatt, mely akár múltó is lehet, hanem azért, mert a társadalmi fejlődés a vallásszabadságot az egész világon oly erővel sorolta az egyértelműsített kérdések közé, hogy az nem képes többé tartós izgalmakat az európai emberekben előidézni. Az uralkodó, kiváltságos vallás eszméje, ha a középkor némely híveiben még tán él is, szégyenkedve kénytelen magát védni, nemhogy támadólag léphetne fel. Erre reagált Szeremlei Sámuel, aki szerint a konfesszionizmus a középkori vallási államot az azt követő századokban felváltó felekezeti állam megfelelője. Szerinte az állam konfesszionális formája továbbra is törekedett a társadalom vallási egységének megteremtésére, de alapként már nem volt meg a nyugati kereszténység középkori egysége, az istentisztelet kérdésében pedig a konfesszionális állam a kialakuló újkori hitvallások szellemében köteleződött el. A szövegszintű elemzés előhossa a Ballagi Mór-féle „felekezetiiség”, illetve a Szeremlei Sámuel-féle

¹⁴ CSOHÁNY János: Rác Károly (1842–1925) lelképásztor élete és munkássága. In: *Vallási néprajz*. III. köt. Szerk. DANKÓ Imre – KÜLLÖS Imola. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1987. 156–177. – Uő: Simai Erdős József. *Egyháztörténeti Szemle*, 2011/3. 67–71.

¹⁵ Ld. alább.

¹⁶ Ld. időbeli sorrendben a 36., illetve 12. lábjegyzeteket.

¹⁷ KOVÁCS Kálmán Árpád: Külszkapcsolati paradigmatváltás? Magyar református korszék Trianon árnyékában. In: *„Valami fáj, ami nincs”. A trianoni békekötés előzményei és következményei*. Szerk. ANKA László. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2020. 39. (A továbbiakban: KOVÁCS K, 2020b.)

„konfesszionizmus” kifejezések használatának árnyalatnyi különbségeit és egybecsengéseit. A felekezetiiség Ballaginál a türelmi politikának azt a minimumát jelentette, miszerint a Magyarországon bevett felekezeteknek – a katolikus vallás gyalázása nélkül – joguk volt iskoláikban hitvallásaik tanításait védelmezni. Mindennek szerinte addig volt értelme és jelentősége, míg az iskola a mindenfelől fenyegetett vallásszabadságnak szolgált elővédül. Szeremlei azzal érvel az 1868-as Eötvös-féle népiskolai törvény szekularizációs elemei mellett,¹⁸ hogy a felekezetek dogmatikai tételei és ellentétei amúgy sem funkcionálhatnak a továbbiakban az állami lét tükréiként.¹⁹

Ballagi Mór 1864-ben tartott felolvasásán felvetette a *Károli-biblia* – egyébként régtől fogva aktuális – revíziójának kérdését. A pesti teológiai akadémiai tanár a munkálat mindenek előtti feltételeként nevezte fordítási és revíziós elvek tudományos meghatározását. Ez az ügylet azután a hangzatos szólamok és a látványos semmittevés zűrzavarába sülyedt. Az 1871-ben német mintára, liberális dominanciával alapított Protestáns Egylet 1873-ban felkarolta ugyan a kérdést, de a *Károli-bibliát* 1832 óta gondozó és kiadó Brit és Nemzetközi Bibliatársulattal, illetve annak utazó-ügynökeivel (kolpoltőreivel) egyáltalán nem egyeztetett. Ennek kapcsán Révész Imre annak a félelmének adott hangot, hogy a – megkérdőjelezhető hithűségű – liberális teológusok szűk, kirekesztő grémiumot alkotva netalán nemcsak szövegében, hanem tartalmában is modernizálni kívánják a Bibliát.²⁰ Szembe kell szegülni azon katolikus jellegű törekvésekkel is, amelyek szerkeszteniének valami néhány lapnyi rövid *Bibliát*, amelyet majd „értsen” és „szeressen” a nép. Szerintük ráadásul ez lenne a fő alapja az egyházi reformnak! Ehelyett inkább a Brit és Nemzetközi Bibliatársulat, valamint a Tract-Society pozitív példáit kellene követni. Előbbi az egész *Bibliát* a nép kezébe akarja adni. Azoknak, akik az utóbbi minta követésével kapcsolatban szkeptikusan nyilatkoznak, figyelmükbe ajánlják, hogy a tiszántúli egyházkerület traktuális konzisztórium 1794/66. számú (augusztus 12-i) határozata már rendelkezett az igaz hit védelméről olyan értelemben, hogy „[...] amikor a vallást ostromló sok könyvek jönnek ki, és az azokból beszívott vélekedések hazánkban is

¹⁸ A legfőbb szervezeti, működési és tananyag-szabályozó entitás az állam, mely ezen jogát saját ellenőrző közegein keresztül érvényesíti is. A vallásoktatás már nem az oktatás szíve és centruma, hanem elkülönített tananyagblokk az államilag szabályozott közismereti tárgyak után. Lehetséges a felekezetszemleges községi közoktatás, ahol zsidó és ateista elemek is alkalmazást nyerhetnek tanítóként.

¹⁹ BALLAGI Mór: Révész Imre úr harca a népiskolai törvény ellen. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 13 (1870). 490. – SZEREMLEI Samu: A népiskolai kérdéstről. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 13 (1870). 1598.

²⁰ RÉVÉSZ Imre: Néhány szó a bibliafordítás kijavításáról. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 6 (1875). 165, 172–176.

terjednek; azonban olyan könyv nincs az emberek kezében, mely a keresztyén vallást védelmezné és az annak igazságának hívében erősítené inkább.” Ez a határozat mindeztől lényegében végrehajthatlan maradt, noha ennek nyomán keletkezett két mű. A kinevezett bizottság egyik tagja, Szikszai György (1738–1803) elkészítette ugyanis *A természeti és keresztyén vallás* című munkáját, mely határozottan apologetikai, illetőleg polemikai irányzatúra sikeredett. Az 1799-es előszóban egyébként a szerző maga szép példáját adja a keresztyén egyetértésnek: „Ideje is volna már, hogy a három keresztyén felekezetek (róm. kath., evang., reformátusok) felébredjenek és az egymás bántása helyett a naturalismusnak, socinianismusnak, indifferenzismusnak, moralismusnak, racionismusnak sat., a melyek a tiszta keresztyén tudomány ellen törekednek, [...] megvetésében s a keresztyén tudománynak oltalmazásában egygyé legyenek.” Ez a mű a magyar keresztyén hitépítő irodalom ínséges mezején mindmáig használható. Mellette Szentpéteri Hodor Pál (?–1842) akkori vattai (Borsod vm.) református lelkipásztor fordította magyarra Georg Seiler (1733–1807) erlangeni professzortól *A keresztyén vallásnak rövid védelmezését*. Ez könyvformában 1799-ben Debrecenben jelent meg, 8 számozatlan és 398 lapon, Vay József tiszán-inneni főkurátornak és Szőke Ferenc borsodi esperesnek ajánlva.²¹

A szűk(keblű) felekezeti(eskedő) karaktert kárhóztató liberálisok és a sajátlagos jellegzetességet megerősíteni kívánó konfesszionalisták ellentéte szűk egy évtized múlva ismét a felszínre tört. Tisza István (1861–1918) nevelőjének, Géresi Kálmán-nak (1851–1921) 1880. január 8-án Heidelbergből címzett levelében már a szenteskedő, hipokrita kálomista jezsuitáknak Magyarországon is szépen virulásnak indult irányzatára panaszkodott. A 19. században éppen ők a vallás igazi ellenségei, mivel elidegenítik attól a művelt elemet. Tiszát a kálvinizmus, és főleg a magyar kálvinizmus helyzete, sorsa azonban túlon túl érdeklik ahhoz, hogy ne látna rajtuk túl. Őt a magyar kálvinizmushoz – ha nem is a *Helvetica Confessio* minden dogmájához – kételyek után szerzett ragaszkodás fűzi, mivel meggyőződött missziójáról, és hisz jövőjében is.²²

Tisza István – a nemzeti szabadelvűség determinizmusa alapján álló – hite szilárd maradt, de a liberális optimizmus nemsokára újabb valós megrendülésen ment át. 1882-ben peremartoni Nagy Gusztáv *A húsvéti igazság* című cikke²³ támasztott nagy

²¹ Sz. n. [RÉVÉSZ Imre?]: Három nyilatkozat a bibliáról jelen korunkban. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 6 (1875). 205–206. – Sz. n. [RÉVÉSZ Imre?]: A tiszántúli ref. egyházkerület egy szép határozata a keresztyén hit védelme ügyében 1794-ből. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 6 (1875). 335.

²² Idézi SZENTPÉTERI KUN Béla: Tisza István ifjúkori levelei. In: *Tisza-émlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*. Debrecen, k. n. [Tisza István Tudományegyetem], 1926. 62.

²³ NAGY Gusztáv: A húsvéti igazság. *Sárospataki Lapok*, 1 (1882). 265–269, 289–294, 305–310.

vihart. A teológiai ortodoxia a tanárnak a sárospataki tanszékéről való eltávolítását követelte, sőt közgyűlési tárggyá is tették az ügyet. Ballagi Mór Nagy Gusztáv védelmére kelt. Szerinte a reformációnak az volt a kiindulópontja, hogy a gondolat- és lelkiismereti szabadságot az egyén felségjogaiként (sic!) proklamálta, és így a tudományt és különösen a teológiai tudományt minden tételes törvény alól emancipálta. Konfesszióját is a vitakérdésekben a *Szentírás* alapján való bővebb kifejtés elve mellett szerezte.²⁴ Ha valakinek tehát kérdése van a sárospataki teológiai tanárhoz, azt az időszaki sajtóban (sic!) vesse fel neki, és vitassa meg vele. Olyan protestáns gyűlés, mely tantételek felett kívánna többségileg bíraskodni, a „Roma locuta est” elvét tenné magáévá, melynek szükségszerű következménye egy infallibilitás-dogma kimondása, az egyház iránti vak engedelmesség elvárása, illetve az egyéni lelkiismeretet követők exkommunikációja.²⁵

A kritika ezúttal egyházkerületen belülről jött, de a Tiszántúl adott neki felületet. Nagy Ignác Ballagi Mór politikai érvelését visszajára fordította. A kölkedi (Baranya vm.) lelkész szerint a pesti teológiai akadémiai tanár eleve felháborító és hibás alapozó-foglalásával korlátozás nélkül mond igent a kormányzat által újonnan beterveztett vallásszabadsági és polgári házassági törvényjavaslatokra. Ez azt jelenti, hogy igent mond a válasra mint „egyéni felségjog”-ra, illetve a nazarénusok szabad vizeknél végzett tömeges, fehér inges bemeztési szertartásaira. Felháborító, hogy Ballagi ilyeneket támogat ahelyett, hogy a református egyház békítéssel egybekötött házassági bíraskodásainak visszaszerzésén, illetve gyülekezeteinek épségén és békességén munkálkodna! Ha Nagy Géza tényleg szociniánus, zsidós vagy mohamedán tanokat kívánna hirdetni, akkor örüljön, hogy jelen világban már nem végzi bitón, mint ahogy az a reformáció idején történt Nagyharsányban az unitáriusok misszionáriusával. Ha viszont így van, hirdesse egyéni nézeteit saját erőből, „názaréti mester”-e példáját követve, tanítványokat gyűjtve maga mellé, ne pedig a tisztán belüli reformátusok által nagy anyagi áldozatok által fenntartott sárospataki főiskola költségén.²⁶ Ha a református egyház tagja akar maradni, munkálkodjon annak építésén. Ha ezt nem akarná, nyugodjon meg ama gazdasági cseléd sorsában, aki tönkretette gazdája munkaeszközeit. A reformátorok lelkiismereti szabadság alatt soha mást nem értettek, mint hogy szabad legyen minden embernek a *Szentírást* vizsgálni, a katolikus egyházat pedig büntetlenül elhagyni és áttérni a protestáns egyház keblére. De magukat és lelkiismeretüket hozzákötötték a keresztyénség ősi okmá-

²⁴ Utalás az 1530-as *Ágostai hitvallás* befejező passzusára.

²⁵ BALLAGI MÓR: A tanszabadság védelmében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 25 (1882). 1021–1024.

²⁶ Utalás Orbán József (1818–1896) jeles tanárnak 1880-tól kezdve datálható tevékenységére és a sárospataki iskola autonómiaügyére.

nyaihoz, azt maguk számára kötelező zsinórmértékül ismerték el. Ha ezt nem tették volna, már a korabeli világ is joggal kárhoztatta volna őket, hogy az ateizmus ösvényeit kövezik ki. De ők az őskeresztység alapjára állottak, és ehhez képest akarták az idők során – akár katolikus néven – hozzájuk ragasztott emberi találmányoktól megtisztítani a hitet és egyházat. A Ballagi által javasolt hírlapi polémiák valójában a „szabadelvűség” zászlaja alatt a „megölő betűk” forgatását jelenti, ahol „demokrácia”, „népfelség”, „közös (valójában pápista) iskola”, „vallási türelem” jelszavai alatt az egyházat az örvény szélére viszik, a családi életet megrontják, eltűrik a reformátusok katolikus célú megadóztatását,²⁷ gyermekeinek elkeresztelését.²⁸

Nem véletlenül foszlott a századvég idejére a liberális optimizmus végleg köddé. „A század vége reactionárius eszméktől, törekvésektől kezd terhes lenni. A hosszú fegyveres béke a katonát, a conservatív törekvések a papot és a rendőrt, ezt a hármas szövetséget kezdik a társadalom oszlopai gyanánt oda állítani. Hogy ez a hármas szövetség aztán mit tud csinálni: arról eleget beszél a történelem” – szemléli a hazai egyházi közélet nemzetközi hatalmi-politikai beágyazottságát Szóts Farkas.²⁹

NEMZETKÖZI ÉS MAGYAR SZELLEMI-POLITIKAI HÁTTÉR

Az Alliance mozgalmat 1846-ban indították útjára Nagy-Britanniában a vallás- és lelkiismereti szabadság, valamint a felekezeti határokon túlnyúló protestáns ökumenizmus propagálására. Apologetikus programjához idősebb Révész Imre (1826–1881) 1871-ben csatlakozott. Az Evangelical Alliance (EA) elnöke, a genfi Theodor Necker (1830–1881) 1873-ban tanácskozás céljából fel is kereste Révészt Debrecenben.³⁰ 1884-ben tartották meg az első Alliance imahetet, Budapesten. 1887-ben formálisan is megalakult Magyarországon az EA magyarországi fiókszervezete Evangéliumi Szövetség néven, szintén a fővárosban. A századvég idején bizonyos magyar ébredési körök a keresztény Alliance-ot szánták a valódi protestáns szellem összefogójának, amellyel az ismét diadalmas világnézet-formáló erővé léphet elő, és egyszerre ellensúlyozhatja a kizárólagos tudományosság nevével kérkedő irányzatokat (főleg a német idealizmuson alapuló teológiai liberalizmust, a darwini elméletet továbbfej-

²⁷ A kérdésre ld. KOVÁCS Kálmán Árpád: Adalékok a protestáns patronátus dualizmus kori kérdésköréhez. *Sárospataki Füzetek*, 2017/4. 23–45.

²⁸ NAGY Ignác: Tanszabadság-e vagy Confessió? Krisztus-e vagy Barnabás [sic!]? *Debreczeni Protestáns Lap*, 1 (1882). 258–259.

²⁹ Sz. n. [Szóts Farkas:] Hazai egyházi szemle. *Protestáns Szemle*, 9 (1897). 41.

³⁰ BALOGH Ferenc: Révész Imre (szócikk). *Pallas Nagy Lexikona*, XIV. köt. Budapest, Pallas, 1897. 522. (A továbbiakban: BALOGH, 1897.)

lesztő haeckeli monizmust és a szocialista materializmust), valamint a pápaságnak a keresztényszocialista törekvések mögé rejtett, megújult világhatalmi törekvéseit.³¹ Bár Alliance-imaheteket ettől kezdve itt-ott tartottak az országban, ezek korántsem tudtak a Fekete Gyula (1857–1941) által várt minőségre emelkedni. Ennek egyik oka volt, hogy – az angolszász modellel ellentétben – a neoprotestáns szabadegyházi közösségek társadalmi szempontból rendkívül gyengék maradtak. Ráadásul ellenében hatott az alább tárgyalandó, az 1800-as évek végétől kibontakozó kettős folyamat, melynek részeként a magyar protestáns egyházközélet erőteljes visszafelekezetedése is bekövetkezett.³²

Az Evangéliumi Szövetség lényegi kudarca következtében a magyar református közélet visszafelekezetedeségi folyamatának legerősebb külső támogatójává – a Skót Misszió mellett – a Presbiteri Világszövetség (PVSZ) vált. A PVSZ-t 1877-ben az infallibilitás-dogma kimondása utáni pápai véleményterror elleni tiltakozásul, a katolikus előretörés megakadályozása érdekében hozták létre. Az alakuló presbiteri Alliance-ra Édouard Sayous (1842–1898) genfi születésű párizsi tanár és történétíró hívta fel Révész Imre figyelmét, aki 1875-ben látogatta meg, és szólította fel a csatlakozásra.³³ Révész megható üdvözlő szövegében az országos egyházszervezés gondjaival, zsinat-presbiteri alkotmánya fenntartása érdekében folytatott küzdelmével, illetve az egyház sok tekintetben szomorú állapotával hárította el a meghívást. A debreceni egyházközség és kollégium mértékadó férfiai azonban aláírták az 1875. július 8-i nyilatkozatot, melyet a londoni nagygyűlés lelkesen fogadott. Révész volt tehát a református egyházak presbiterelvű szövetségéhez való csatlakozásnak első magyarországi kapcsolatteremtője.³⁴

A szervezet világgyűléseire nemcsak tagegyházait, hanem a világ összes református egyházát hívta, és hasonlóképpen magát azok nagy eseményein is képviseltetni igyekezett. A PVSZ I. konzíliumán a közgazdász György Endre (1848–1927) és Balogh Ferenc (1836–1914) képviselték a magyar reformátusokat. Viszonzásképpen a PVSZ már a debreceni alkotmányozó zsinat (1881–1884) eseményeit is élénk érdeklődéssel követte, George David Matthews (1827–1913) titkár pedig az 1891-ben megnyílt

³¹ FEKETE Gyula: Az evangéliumi hit világmeggyőző erejéről. Sch.[leiermacher] után. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39 (1896). 804–806, 820–822. – Elemzését ld. KOVÁCS Kálmán Árpád: Igazság, történelem, hatalom és a protestáns teológiai irányzatok a századfordulón. In: *História est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. Szerk. ANKA László et al. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016. 319–330.

³² Vö. KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom (1756–1951)*. 1. köt. Budapest, Harmat – Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet, 1995. 144, 156.

³³ BALOGH, 1897. 522.

³⁴ Sz. n. [Révész Imre]: Üdvözlő szózat Magyarországból. *Evangéliumi Protestáns Lap*, 1 (1875). 261. – BALOGH, 1897. 522.

I. budapesti zsinaton a Világszövetség reprezentánsaként járt el. A Magyarországi Evangélium Szerint Reformált (1904-től Református) Egyház számára azonban nem véletlenül maradtak a PVSZ törekvései sokáig idegenek. Mereven ragaszkodott püspöki egyházszervezetéhez, „politikai község”-ekhez (alapvetően közigazgatási egységekhez) kötődő hagyományos beosztásához és választójogához, „magyar vallás” jellegéhez, illetve kontinentális [értsd: németes] szemléletmódjához. Nem segítette a közeledési folyamaton az sem, hogy már a Révész-korszak idején állandóvá váltak azon, nemzetközi kapcsolatokat is felhasználó panaszkodások, melyeknek nem leplezett célja és igénye volt demonstratív nyilatkozatok kicsikarása. Ezeket azután a magyar református közvélemény elé az aggódó külföldi testvéreknek a magyar viszonyokról alkotott elítélő véleményeként lehetett odatárni. Ennek az eszköztárnak a politikai háttere akkor bukott ki először, amikor a Révész–Balogh-féle református körök csatlódtak a Deák-párt és a Balközép fúziójában, valamint Tisza Kálmán miniszterelnöki kinevezésében. Az a Trefort Ágoston (1817–1888) maradt ugyanis hosszú miniszteriális válság után is a kultuszminiszter, akiben ők addigra már egyházipolitikai várakozásaikat tekintve mélységesen csalódtak. A fennálló kapcsolatok révén viszont a *Neue Evangelische Kirchenzeitung* 1875. május 22-i véleményeként lehetett idézni, hogy Trefort már megkezdett, alapvetően a szabadelvűek és a jezsuiták igényeit szolgáló, „népszerű” [értsd: nem elvszerű, populista] úton fog továbbhaladni. „Vajjon az evangéliumi egyház szemei felnyílnak-e már? [...] A magyar egyházban jelenleg uralkodó irányzat [értsd: a Ballagi-párt] bizonyonnyal nagyon kevésbé alkalmas arra, hogy a romlást feltartóztassa [...] Ha az evangéliumi nyáj ily pásztoroknak [értsd: a protestáns egyuletéseknek] van martalékul dobva, akkor a leselkedő jezsuitáknak nagyon könnyű a játék.” Hasonlóképpen az *Evangelische Kirchenchronik* év eleji összevont száma hozta le, hogy „A [Trefort-féle] szabadelvű kultuszminisztérium egészen a klérus vezérlete alatt áll.” Az ezután következő rész a protestáns iskolák pusztulását és a felsőbb iskoláikat fenyegető veszélyt vázolja, majd felháborodásának ad hangot: „És a szabadelvű protestánsok az országgyűlésben a miniszter mellett állanak.”³⁵

AZ ÚJRAFELEKEZETESÉDÉS FOGALMÁNAK 1887-ES MAGYARORSZÁGI MEGJELENÉSE

A Presbiteri Világszövetség lapja, a *Quarterly Register* 1887 elején James Isaac Good (1850–1924) tollából terjedelmes beszámolót jelentetett meg a kontinentális protes-

³⁵ Sz. n. [Révész Imre?]: Tekintélyes külföldi közlemények a magyarországi egyházügyi politikáról. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 6 (1875). 335–336.

tantizmus helyzetéről a brit, de még inkább az észak-amerikai protestáns közösség számára. A tanulmány Magyarországra vonatkozó részét kritika alá vonó Antal Géza feltételezése szerint a honi fejleményekre vonatkozó adatokat Erdős József (1857–1947) szolgáltatta, sőt valószínűleg a teljes fejezet tényleges szerzőjének ő tekinthető, aki szerint „[...] a rationalismus bemocskolta ugyan a magyar ref. egyházat is, de az evangéliomi igazság ismét kezd hódítani s zászlóvivője Debrecen”. A pápai főgimnáziumi vallástanárság (és távlatilag a teológia) felé törekvő Antal utal arra, hogy ez a nyilatkozat az újsóvéi (Bács vm.) lelkeséséből a debreceni teológiai tanárság felé kacsintgató Erdős gesztusa a Balogh-tanítvány Csiky Lajos (1852–1925) felé. Sértődötten csatolja hozzá Csiky programjának azt a pontját, miszerint a *[II.] Helvét hitvallás és Heidelbergi káté* alapján álló egyházra van szükség.³⁶

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1887. évi hasábjain Szlávik Mátyás alapvetően német szakirodalom alapján már az új konfesszionális fogalmáról értekezett. Az eperjesi evangélikus teológiai akadémia tanára szerint a modern konfesszionális a keresztyén tan ortodox restaurációja. Eredete azon vallásos újjáébredésben keresendő, mely kezdetben a személyes vallásosságot hangsúlyozta, azonban valláserkölcsei megismerés tekintetében – és itt vált el végleg a szintén hasonló célkitűzésekkel induló teológiai liberalizmustól³⁷ – mindinkább az óprotestáns hittan álláspontjára helyezkedett. A magában álló [értsd: dogmamentes] személyes vallásosság nem keresztyénség. A valódi keresztyénységhez ugyanis szükséges az a rendszeres dogmatikai ismeret is, ami a személyes vallásosság tartalmát evangéliumszerűen képes megfogalmazni. Szlávik – a mérsékelt teológiai liberalizmus híveként – a modern konfesszionális komoly kárhóztatással is illeti azért, hogy a protestáns egyház középkorának álláspontjára regretálódott,³⁸ és – különösen német területeken – teljesen föl is olvadt az óprotestáns dogmatizmusban.³⁹

³⁶ ANTAL Géza: A magyar protestáns egyház története a XIX-ik században (könyvismertetés). *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30 (1887). 236–238. – Matthewsra, Goodra és magyarországi hatásukra ld. részletesebben KOVÁCS K., 2020b. 47–50, 72–74. – A Balogh Ferenc körüli történésekbe külkapcsolati szálon bele kell kapcsolnunk a bécsi református teológiai fakultásig elható németalföldi (holland) református pietizmus szálát is. Ld. részletesebben Uo. 38–39.

³⁷ Ld. részletesebben KOVÁCS K., 2020a. 19–21.

³⁸ Az óprotestáns dogmatizmus vagy „halott ortodoxia” Szlávik által kárhóztatott felfogására ld. KOVÁCS Kálmán Árpád: A filozófia nyelve a magyar református ébredésben az előző századfordulón. Vita az erdélyi racionalizmusról. In: *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok* (EREF 25.). Szerk. KOLUMBÁN Viktor József. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019. 250–251, 253–255, 267–268.

³⁹ SZLÁVIK, 1887. 233.

BEFEJEZÉS, TOVÁBBVEZETÉS

A skót szabadegyházi teológiai főiskolába az 1860-as évek közepén meginduló magyar református peregrináció tudatos alapkonceptióra épült. A magyar ösztöndíjak odaítélésére működtetett bizottság fő szempontjai az alábbiak voltak. 1.) Az ösztöndíjakat a magyar református teológiák hallgatói között arányosan kellett megosztani. 2.) Az ösztöndíjasokat a gyakorlati lelkipásztorkodásban hasznos ismeretekre kellett oktatni, tanítási időhatékonyságra törekedve. 3.) A származási és a működési hely, illetve a valamikori skót ösztöndíjasok együttműködésre bátorítása segítségével országos lefedettségű hálózat kialakítására kellett törekedni. 4.) A valamikori ösztöndíjasoknak irodalmi működés által is terjeszteniük kellett a Skóciában tanult és magyar viszonyok között is hasznosnak bizonyult gyakorlatokat.⁴⁰

Az 1880-as években a Skót Misszió vasárnapi iskolája, a vasárnapi egylete (nőszövetsége), illetve evangelizáló munkája is német volt. Szabó Aladár egyik legnagyobb érdeme volt, hogy a főváros, illetve zsidó lakosságának magyarosodásával az evangelizációs istentiszteleteken megjelentek az – először csak rövid – magyar nyelvű szónoklatok is. Szabó megjegyzi, mennyire egyedülállónak és – saját hitsorsosai részéről is – törődés nélkülinek élte meg Budapestre kerülését, amely helyzetben egy idegen, Andrew Moody skót missziós lelkész és missziói iskolaigazgató törődése jelentett számára vigaszt. Ehhez képest – szerencsétlenül rövidre sikerült – edinburgh-i félévének tanulmányai mintegy „betegség”-ként törlődnek emlékei közül.⁴¹ 1886-ban a Budapesti Református Egyházközség tanácsstermében megindult az első nyilvános általános imahét, amely nagyban segített leküzdeni a „pietizmussal” szemben addig táplált ellenérzéseket. 1887-től fogva a Lónyay utcai gimnázium nagytermében az októbertől húsvétig tartó időszakban heti rendszerességűvé váltak az evangelizációs vallásos estélyek. A résztvevők száma olyan dinamikusan növekedett, hogy 1892-től ezeket a Kálvin téri templomban kellett megtartani. Az 1890. szeptember 5-én megnyitott Erzsébet körúti teremben a magyar nyelvű beszédeket már a teológia buzgó tanárai (Szabó mellett főleg Kenessey Béla), vallástanárok és teológusok (közülük Kecskeméthy [Csapó] István emelkedett ki) tartották. A Hold utcai nagyteremben 1892 és 1910 (a skót komplexum eladása) között, vasárnap esténként a skót misszió engedélyével folytak az immár teljesen magyar nyelvű összejövetelek.⁴²

⁴⁰ WEBSTER Jakab: Nyílt levél. *Debreczeni Protestáns Lap*, 17 (1906). 379. – *Dunántúli Protestáns Lap*, 17 (1906). 417.

⁴¹ Szabóra élete további részében is jellemzőek maradtak ezek a depressziós lelki mélypontok. A Nagy Háború történéseiből – hasonló módon – alig néhány emléke maradt. KOVÁCS K, 2020b. 62.

⁴² FORGÁCS Gyula: *A belmisszió és cura pastoralis kézikönyve* (Református Egyházi Könyvtár XIV.). Budapest, Magyar Református Egyház, 1925. 216–218. – BIRÓ – SZILÁGYI, 1949. 390–394.

Kovács Ábrahám szerint hosszú távon, mélységében a magyar református életet a skót kapcsolat alakította át az uralkodó liberális közszellem ellenében.⁴³ Amikor azonban az egyházi tradicionalisták az „albioni lelki köd” ellenében támadtak, azt gyakran egyáltalán nem oktanul tették. 1893-ban rendkívül éles vita bontakozott ki a lelki újjászületés kérdésében, ahol az egyik oldalon Tóth József, a másikon Szalay József és Kecskeméti Ferenc álltak. A debatt hangvételét az adta meg, hogy a nagyváradi hitoktató lelkész azzal vádolta meg délvidéki társait, hogy számukra a „miszsió” azt jelenti, hogy a békési szektáskodást Nagyváradra is át kell telepíteni. Tóth igazi szándékát akkor árulta el, amikor – csak úgy mellesleg – megemlítette, hogy Szalay József és Kecskeméti Ferenc által a „kiképzett” prédikátorok „farkas munkájá”-nak⁴⁴ legfőbb vadászterülete a város környéki hegyek. Az itteni valamikori tehetős vincellér réteg ugyanis a filoxéra miatt elszegényedett, beköltöző békési szegényekkel egészült ki, és jelenleg földhözragadt napszámosokként tengődik. A baptizmus ebből a szempontból nem más, mint egyfajta farizeizmo-szocializmus, és Szalay „újonnan születettség”-e sem különbözik egy hamis és baptista jellegű önhittségtől. Szalay – Tóth szerint – annál inkább tévelyeg, mivel a református felfogás szerint a megszenteltetésben mutatkozó valódi megtérés a lelki születés biztos jele, ő pedig a Bibliában a szív szavát kívánja megtalálni.⁴⁵

Utóbbi gondolat nagyon szerencsétlen megfogalmazású, bár a szöveggörnyezetből nyilván kiderül, hogy Tóth József azt értette alatta, hogy olyan módon kívánja értelmezni a Bibliát, amely nem vezet szeretetlen, ítélkező lenézéshez. Szalay József mindezt mégis feladott magas labdaként fogta. A nagybecskereki lelkész a szerinte legjobb angol teológiai szakirodalom alapján kioktatta Tóthot, hogy az újonnan születés az az előzetes lelki regeneráció, amely a megtérést lehetővé teszi, és az eligazítást Kecskeméti Ferenc is folytatta. A nagyváradi katekéta – jobb híján – régi magyar és német szakirodalommal válaszolgatott, a kantianus filozófiát is képbe hozva. A felek egyházközéleti lapnál szokatlan bibliai ige- és teológiai szaktekintély-arsenált vonul-

⁴³ Kovács Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Hungary and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Oxford–Vienna–Frankfurt, Peter Lang, 2006. 317–340. – Uő: Két kálvinista centrum egymásra találása. A skóciai ösztöndíj létrehozása. In: *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*. Szerk. GAÁL Sándor. Debrecen, DRHE, 2004. 177–186. – Kovács, Ábrahám – HÖRCSIK, Richárd: A Transplanted Scottish Presbyterian Culture: the Peregrination to New College, Edinburgh and the Impact of Free Kirk Evangelicalism on Debrecen Reformed College in Hungary. *Records of the Scottish Church History Society*, XLIV. (2015), 103–132.

⁴⁴ Utalás *Máté evangéliuma* 7. rész 15. versére, illetve az *Apostolok cselekedetei* 20. rész 29. versére.

⁴⁵ Tóth József: Nagyváradi levél. Vallás-oktatás. – Áldozatkészség. – Baptizmus. A „Keresztyén”. *Debreceni Protestáns Lap*, 13 (1893). 386–388.

tattak fel,⁴⁶ de nem sikerült megegyezniük abban, hogy mit is jelent valójában a mindenki által oly igen vágyott élő hit helyes prédikálása és terjesztése.⁴⁷

1893 szeptemberében azonban Nagy Sándor (1835–1897) a „szív szava” kitévelt helyesen értelmezve támadt Szabó Aladár ellen. Az ágyai (Arad vm.) lelkész ciceroi Catilina-beszéd kemény felütésével lényegében összeesküvőnek és felforgatónak nevezte a pesti teológiai akadémiai tanárt. De Nagy érveit miért éppen Szabónak – és nem Szalaynak vagy Kecskemétinek – szegezte? Az ok az volt, hogy benne látta azt a bujtogatót, aki a többieket is rosszra csábítja. Szabó nem sokkal korábban vette pártfogásába Lukács Ödön (1843–1896) felső-szabolcsi esperesnek a *Sárospataki Lapok*ban közölt előadása azon gondolatát, miszerint a népesebb (mezővárosi jellegű) gyülekezetekben egy fődiakónusi poszt alá rendelt világi aldiakónusokkal kellene megoldani az intenzívebb lelkigondozás kérdését.⁴⁸ Nagy Sándor számára e törekvést fenyegetően keretezték a csökmői (Bihar vm.) és csengeri (Szatmár vm.), tanítóssággal egybekapcsolt segédlelkészi pályázatok. Nagy Sándor szerint már így is meggyökeresedett a vád a református gyülekezetekben, hogy lelkészeik túl keveset dolgoznak. A lelkészek amúgy is szeretnek a segédlelkészeikkel prédikáltatni, hát még ha okleveles tanítóként káplánjukkal műveltethetik ezt. Ő már 1882-ben írt a tanítók papoltatásának visszaélése ellen *Hora canonica* című cikkében.⁴⁹

A diakónusságot valóban életbe kellene léptetni, de nem azért, hogy az egyetemes papság eszméjéből a jelenleginél valami nagyobb rész öltön testet, tehát hogy szaporodjék az egyházi ügyeket intéző világiak száma, hanem hogy legyenek az egyházban világiak, akik a valláserkölcsei élet virágoztatásának nagy és nehéz munkájában a lelkipásztoroknak segédkezet nyújtsanak. Ehhez pedig értelmes, okos és mindenek felett bibliás emberekre van szükség, akiknek segítségével a – lelkipásztori tudomány tekintélyének megőrzésével – a lelkész legyőzheti a pásztori gondozás elé gördülő akadályokat. Ilyen egyháztagnak ma még sehol nincsenek, és nem is lesznek addig, míg maguk a lelkipásztorok nem képeznek ilyeneket. A tanítók képezhetnek (és képeznek is) értelmes, okos embereket. Megtanítják a vallást s annak igazságait mint tudományt, mint kiszabott tantárgyat, amelynek anyagát a gyermeknek tudnia kell. De a lelkész vegye át azokat a gyermekeket, akik már tudnak, és cselekedje, hogy amit tudnak, azt érezzék is. Lám, az ács is – aki nem akarja a tetőt egy-

⁴⁶ Ld. részletesen KOVÁCS K., 2021. 17, 31.

⁴⁷ SZALAY József: Válasz Tóth József vádjaira. *Debreczeni Protestáns Lap*, 13 (1893). 433–434. – KECSKEMÉTI Ferenc: Válasz T.[óth] J.[ózsef] vádjaira *Uo.* 446–448. – TÓTH József: Baptisták-e hát? *Uo.* 496–497, 512–513, 529–530.

⁴⁸ LUKÁCS Ödön: Az egyházpólitikai helyzet és teendőink. *Sárospataki Lapok*, 12 (1893). 732. – SZABÓ Aladár: Egy életrevaló gondolat. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 36 (1893). 593–595.

⁴⁹ NAGY Sándor: *Hora canonica*. *Debreczeni Protestáns Lap*, 2 (1882). 21–22.

magában elkészíteni – maga képezi segédeit, és nem bízza azok tanítását a kömüvesre. A valláserkölcsei élet diplomának felépítésénél is minden egyházközségben a tanítók a falrakók, de a tetőt a lelkésznek kell elkészítenie. Ezt a nagy feladatot azonban a nagy egyházközségekben még az ott alkalmazott kettő-öt rendes lelkész sem végezheti el egyedül. Vegyék át tehát a népiskolai két felsőbb, illetve az ismétlődő osztályokat, hogy azok tanulóival külön legalább egy-egy órát vallással foglalkoztassanak. Az eklézsia számára nevelt bibliás, hitük igazságait átérző, diakónusnak is alkalmas hívek képzését kellene tehát zsinati törvényileg előírni, nem bibliás tudományokkal megtöltött fejű világi „okosok”-ét.⁵⁰

Nagy Sándor cikke – minden Szabó Aladár elleni kritikája mellett is – köztes álláspontot foglalt el. Ahogy Nagy Lajos sérelmezte is: ágyai lelkipásztortársa a „Péternek szólok, hogy Pál is értsen belőle” leckéztetési elv alapján szólt. Az akkori felsőbbányai (Szatmár vm.) lelkész a tanítókáplán intézményének védelme mellett becsmérőleg szólt Nagy Sándor „bibliás emberei”-ről is. „Hogy [...] valaki a bibliát jól értse, nagyon jól tudtuk, magasabb ismeret, nagyobb qualitikáció kívántatik; közönséges embereket ilyenekké képtelenség képezni, lehetetlenség. Ismerék én u. n. bibliai embereket. Czitálnak derüre-borúra a szentírásból; dicsekesznek vele, hány-szor elolvasták már a bibliát. Ahoz értő ember azonban ismerni fogja e tudás, e jártasság értékét.”⁵¹

Szabó ezt a felvetést akkor látszólag szó nélkül hagyta. Valójában nagyon is komolyan készült vitázó ellenfelei gondolkodásmódjából. Amikor tehát Csiky Lajos a tiszántúli egyházkerületi értekezlet 1895. június 12-i nagyválasztmányi gyűlésén előterjesztette, hogy a református lelkészek fogadják be és támogassák a *Biblia* és a vallásos iratok terjesztésének ügyét, a pesti teológiai akadémiai tanár föllelevení-tette a Révész-kör húsz évvel azelőtti hasonló kezdeményezéseit. Szabó szerint, ha az evangéliumi egyházak akkor valóban kezükbe vették volna ezt az ügyet, és a Krisztust szerető, az egyházat pedig nem megosztani, hanem erősíteni akaró embereket állítottak, őket képzéssel, egyháztörténelmi ismeretekkel is ellátták volna, akik lelkészi felügyelet mellett munkálkodhattak és egyházhatósági számadás alá tartoztak volna, akkor 1895-re alig lenne baptizmus, és a református és az evangélikus egyház virágoznának.⁵²

Válaszul Csiky Lajosnak be kellett ismernie, hogy a belmisszió nem annyira külföldi, sokkal inkább még nem honosodott intézmény, és hogy a külföldi példák tanulmányozására nagyon is szükség van. A debreceni teológiai tanár a külföld bel-

⁵⁰ NAGY Sándor: Quousque tandem...? *Debreczeni Protestáns Lap*, 13 (1893). 565–568.

⁵¹ NAGY Lajos: Rövid észrevétel a Quousque tandem...? cz. cikkre. *Debreczeni Protestáns Lap*, 13 (1893). 606–607.

⁵² SZABÓ Aladár: Nyilatkozatok a belmisszió vitás ügyében. *Debreczeni Protestáns Lap*, 15 (1895). 318.

missziói mintáit pozitív (Norvégia, Hamburg, Bazel) és negatív (Svédország, Skócia) jellegűekre osztotta. Véggövetkeztetése az volt, hogy a gyülekezeti lelkészeknek tudniuk kell maguk mellé állítaniuk saját híveik köréből egyes, inkább belmissziói teendők végzésére alkalmas embereket, ezeket képezni kell, sőt nem kell félni az ilyen, jól megválogatott egyéneket a szórványokban lakó hívek összegyűjtésére s ideiglenes összetartására sem kiküldeni.⁵³

⁵³ CSIKY Lajos: Tisztázzuk a kérdéseket. *Debreczeni Protestáns Lap*, 15 (1895). 362–363, 373–374.

LAJTAI L. LÁSZLÓ

A HAZAI TÖRTÉNELEM NEMMAGYAR NYELVŰ TANKÖNYVEI A DUALIZMUS KORI MAGYARORSZÁGON

Közismert tény, hogy hazánk 1918 előtt soknyelvű és soketnikumú ország volt. Számos kutatás tárgyát képezi annak vizsgálata, hogy ebből kifolyólag a hazai oktatási rendszer vonatkozásában milyen speciális törekvések fogalmazódtak meg a korszak oktatáspolitikai döntéshozóiban, milyen volt az a (változó) szabályozási környezet, amelyben működtek azt, vagy miképpen alakult magának a közoktatás nyelvének a helyzete. E vizsgálatok jellemzően a tanügyi szabályozás nyelvi magyarosodást/magyarosítást elősegítő erőfeszítéseire helyezik a hangsúlyt, ami a korabeli nemzetállam-építő folyamatok általános logikáját tekintve magától értetődik. Viszonylag kevés figyelemben szokott részesülni ugyanakkor azoknak a fejleményeknek a közelebbi számbavétele, amelyek a tárgyalt korszakbeli hazai oktatásügy egészét annak *sok-* illetve *többnyelvűsége* szempontjából jellemezték. Ezt az összetett kérdéskört kívánom az alábbiakban érinteni, ám hangsúlyozottan csupán egyetlen forrástípus, a magyar történelem nemmagyar nyelven kiadott és iskolai használatra készült tankönyveinek (elsősorban mennyiségi szempontú) számbavételére szorítkozva. Áttekintésemben szándékosan *nemmagyar* és nem „idegen” jelzővel illetem azon nyelveket, amelyek a korabeli országterületen élő lakosság jelentős hányadának lévén anyanyelve – elvileg legalábbis – ugyanannyira *hazai* nyelveknek minősültek, mint az állam hivatalos nyelvével¹ az 1840-es évek közepe óta – majd némi megszakítással azontúl mindvégig – azonosított magyarságé.

¹ Az 1790-es évek eleje óta már világosan megmutatózó törekvések ellenére végül csupán 1844-ben („A magyar nyelvről és nemzetiségről” címet viselő törvénycikk következtében) lett a magyar az addigi latin helyett – a szűkebb értelemben vett – Magyarország hivatalos nyelve. Mivel az 1849 ősztől Magyarországra is kiterjesztett osztrák összbirodalom-építési mechanizmusok egy bő évtizedre e fejleményt is zárójelbe tették, így a magyar hazai államnyelvi státusát majd csak az 1860. október 20-i uralkodói rendelet (az ún. „októberi diploma”) állította vissza. Horvátországban 1868-tól immár törvényesítetten is a horvát lett a közigazgatás és közoktatás nyelve, az 1867-es közjogi kiegyezés eredményeképp az anyaországgal sok évszázad után újraegyesülő Erdély esetében pedig az 1860-as évek provizóriumának idején kialakulóban lévő háromnyelvű (magyar, német és – helyenként már itt-ott kiépülő – román) közigazgatás nagyjából az évtized végétől szintén magyar hivatali nyelvre váltott.

A TANNYELV KÉRDÉSE AZ 1918 ELŐTTI MAGYARORSZÁGI KÖZOKTATÁSBAN

A hazai közoktatási intézetek tannyelve számos kérdést felvető komplex és szerteágazó problematika, amelyet – terjedelmi okokból – az alábbiakban csak madártávlatból és nagyon leegyszerűsítve áll módomban összefoglalni.

A közoktatás alsó szintjén az első központi szabályrendeletek (az uralkodó által kibocsátott 1777. és 1806. évi *Ratio Educationis*) még egyértelműen *anyanyelvi* iskolákkal számoltak. Míg azonban az 1777-es uralkodói szabályrendelet még kifejezetten nagy figyelmet szentelt az ország nyelvi-etnikai sokféleségének, és emiatt a latin, de különösen a német nyelv elsajátítása hasznosságának, addig a napóleoni háborúk hatására felerősödő patriotizmus fémjelezte második *Ratio* már egyértelműen a „haza nyelve”-ként aposztrofált magyar elsajátításának szükségességét hangsúlyozta. A politikai elit a reformkorban és a forradalom idején a magyar nyelv elemi iskolai térnyerésének ugyan törvényhozási úton is több ízben megpróbált már érvényt szerezni, ám más-más okból, de egyik korabeli tervezetből sem lett törvény. Így végül az Eötvös József másodszeri kultuszminisztersége idején elfogadott népiskolai törvény (1868. évi XXXVIII. tc.) szabályozta először törvényhozás útján a népiskolák tannyelvét, nemcsak a tanulók anyanyelvi oktatását előírva, hanem – a korábbi hazai tervezetektől eltérő, markánsan új fejleményként – említést sem téve a magyar nyelv elemi iskolai oktatásáról. Mindez természetesen a sok vonatkozásban szintén Eötvös fémjelezte (és az előbbivel csaknem egyidejűleg tárgyalt és megszavazott) nemzeti-ségi egyenjogúságot szabályozó (1868. évi XLIV.) törvény vonatkozó rendelkezéseivel és általános szellemével, de mindenekelőtt azoknak az (1848–49-ben helyenként népiirtásba is torkolló) közelmúltbeli etnopolitikai fejleményeknek a következményeivel állt szoros összefüggésben, amelyek részletezésére itt nincs most lehetőség. Mindezek fényében válik érthetőbbé, hogy miért bő tíz évvel később, immár a dualista rendszer tartós megszilárdulását követően rendelték csak el törvényi úton először a magyar nyelv tanítását az ország nemmagyar tannyelvű elemi népiskoláiban (1879. évi XVIII. tc.). Mivel azonban ez utóbbi törvény lényegében végrehajthatlan maradt, ezért már az 1890-es évektől kezdve újabb törvényi szabályozással kívántak érvényt szerezni az alsó szintű magyarnyelv-oktatásnak, amelyet végül csak a – némely rendelkezései okán persze indokoltan – hírhedtté vált átfogó iskolapolitikai törvény (a „Lex Apponyi”-nak nevezett 1907. évi XXVII. tc.) rendelkezéseivel kodifikáltak.²

² A magyar nyelv tanításában elérendő és számonkérhető *eredményesség* célkitűzését is első ízben megfogalmazó törvény szigorán azonban pár évvel később már miniszteri rendelettel enyhítették

A népiskolákkal szemben hagyományosan a hivatali-értelmiségi pályákra felkészítő középiskolák tannyelve – az 1780-as évek jozefinista intermezzójától eltekintve – ugyanakkor értelemszerűen a latin volt egészen addig, amíg azt a magyar lassacskán ki nem szorította a hazai államnyelv pozíciójából. Bár 1806-tól már oktatták a magyar nyelvet az ország királyi (azaz központi pénzalapból fenntartott katolikus) gimnáziumaiban, és esetenként (főleg a református tanintézetek) már évtizedekkel korábban áttértek egyik-másik vagy akár az összes tantárgy magyar nyelvű oktatására, végül 1844-ben rendelte csak el a Helytartótanács – néhány kivételt leszámítva – valamennyi tantárgy magyar nyelvű oktatását a királyi gimnáziumokban (a 61-ből 17-ben pedig egy átmeneti szakasszal számolva még ekkor is meghagyta a latin tannyelvet). Az 1849. őszi fordulatot követően viszont – az osztrák birodalomfél mintájára – a hazai középiskolákban is az országban használt nyelvek bármelyikét tanítási nyelvként ismerték el, majd pár év múlva megkezdődött a gimnáziumok felső osztályainak fokozatosan német tannyelvűvé alakítása. Az októberi diplomával megindult közjogi visszarendeződés, majd az azt részben megakasztó provizórium következtében az 1860-as évektől azonban minden korábbinál nyitottabbá vált a hazai gimnáziumok tannyelvének kérdése, amelynek eredményeképp a tanügyi igazgatás helyenként a kortársak számára is már-már „bábelinek” érzékelt állapotokat tolerált (esetenként párhuzamosan négy tannyelvvel működő gimnáziumokkal). A kiegyezés után egymást gyorsan követő és eltérő alapokon nyugvó minisztériumi koncepciók és tantervek miatt egyre zavarosabb viszonyok közé kerülő középiskolák helyzetét pedig végül az 1880-as évek elején elfogadott középiskolai törvény (1883. évi XXX. tc.) rendezte tartósan, amely – többek között – a nemmagyar tannyelvű gimnáziumokban és reáliskolákban is elrendelte a magyar nyelv és irodalom kötelező oktatását, és azt az autonóm hitfelekezetek³ által fenntartott középiskolák számára szintén kötelezővé tette.

A magyar és nemmagyar tannyelvű hazai iskolák dualizmus kori arányát dióhéjban az alábbi trendek jellemezték. A korszak kezdetén (az 1868/69-as tanévben) a magyarországi elemi népiskolák nagyjából 42,5%-a volt magyar és 48%-a nemmagyar tannyelvű (a maradék 10,5 % vegyesen magyar és nemmagyar tannyelvet használt, azaz a hazai elemi iskolák nagyjából 53%-ban oktattak ekkor részben vagy teljesen magyarul). Ez az arányszám szűk négy évtized alatt nemcsak egyneműsödött, de az államnyelv javára igen látványosan el is tolódott. Miközben ugyanis a vegyes tannyelvű alsó szintű intézmények eltűntek, az elemik háromnegyede (körülbelül

(lehetővé téve például, hogy az állami elemi népiskolák nem magyar anyanyelvű diákjainak anyanyelvét az első és második évfolyamon kiegészítő nyelvként használhassák).

³ Autonóm hitfelekezetek alatt a korban a protestáns, a görögkeleti és az erdélyi katolikus egyházak értendők.

76%-a) – a hivatalos összesítések értelmében legalábbis – teljesen magyar tannyelvűvé lett (vagy jött létre ekként) és csupán szűk egynegyedük (24%) működött tovább nemmagyar nyelven az 1907/08-as tanév kimutatásai fényében,⁴ majd csökkent még tovább, nagyjából 20%-ra az utolsó békeévekre.⁵ Ennél is markánsabb túlsúlya volt a magyar nyelvnek a középiskolákban, amelyek közül az 1883/84-es tanévben 119 volt magyar, 17 nemmagyar, 43 pedig vegyes tanítási nyelvű (közülük 24 esetben két, 19-ben pedig három tanítási nyelvvel),⁶ ami a 20. század elejére annyiban változott, hogy a nemmagyar kiegészítőnyelvek használata megszűnt, így a korábban többé-kevésbé vegyes tannyelvű középiskolák is magyar tannyelvre váltottak. Ismét az 1883-as állapotokból kiindulva: az ország területén 55 magyar tanítási nyelvű mellett 10 nemmagyar és 5 vegyes tannyelvű tanítóképző működött, és ugyan 1914-re a nemmagyar nyelvű tanító- és tanítónőképzők száma 11-re gyarapodott, ám közben az ezen iskolatípusba tartozó intézmények száma is háromszorosára nőtt. Mindezen kívül 15 nemmagyar tannyelvű polgári fiú- és leányiskola, valamint két felső kereskedelmi iskola létesült még a világháború végéig.⁷ A fenti adatokat tanítási nyelvenként és etnikumonként áttekintve összefoglalóan azt érdemes kiemelni, hogy saját tanítási nyelvvel csak az autonóm hitfelekezetük intézményrendszerére támaszkodó erdélyi szászok, a románok és a szerbek tudtak fenntartani az elemi népiskoláktól a polgári fiú- és leányiskolákon, valamint a tanító- és tanítónőképzőkön át a középiskoláig terjedő komplex iskolahálózatot.

⁴ *A magyar szent korona országai népoktatásügyének fejlődése.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal (Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat 31. köt.) Budapest, Athenaeum, 1913. 27.

⁵ *A m. kir. kormány 1914. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Budapest, Athenaeum, 1916. 356. (A továbbiakban: *Statisztikai évkönyv 1914.*)

⁶ A statisztika annyiban torzít, hogy több két- vagy háromnyelvűnek feltüntetett középiskola is dominánsan valamely nemmagyar nyelven oktatott, miközben a vegyes tannyelvűek többsége már ekkor is jellemzően magyar volt, és a nemmagyar nyelveket főleg az első két osztályban használták segédnyelvként. BENISCH Artur: Nemzetiségi iskolák Magyarországon (1868–1914). *Kisebbségi Körlevél*, 1943/4. 212–213.

⁷ Uo. 211–213. A 15 nemmagyar tannyelvű létesítmény arányszáma még inkább eltörpült a polgári iskolák nagyságrendjéhez képest, amelyekből az 1913/14-es tanévben már 526 működött. Hasonló arány tapasztalható a korszak végén már több mint félszáz létesítményt számláló felső kereskedelmi iskolák vonatkozásában is. Vö. *Statisztikai évkönyv 1914.* 360, 364–365, 368.

A HAZAI TÖRTÉNELEM OKTATÁSA, A TANKÖNYV-ENGEDÉLYEZTETÉS ÉS -KIADÁS AZ 1918 ELŐTTI MAGYARORSZÁGON

Ugyancsak az első központi tanügyi szabályozás részeként rendelték el első ízben 1777-ben a kötelező történelemoktatást Magyarország összes közép- és felsőfokú tanintézetében, amely a felvilágosult abszolutizmus kívánalmainak megfelelően hangsúlyosan a hazai történelem oktatására fókuszált (az Erdélyi Nagyfejedelemségben pedig 1781-től vált kötelezővé szintén Magyarország történelmének iskolai oktatása). A neoabszolutista kormányzat aztán a birodalom összes középiskolájában egységesen az Osztrák Birodalom történetének (*Geschichte des österreichischen Staates*) oktatását tette kötelezővé – jóllehet a „sajátosan a szülőházát (*Heimat*) érintő események kiemelésével”⁸ A rendelkezés szó szerinti betartásával a Lajtától keletre azonban már az 1850-es évek végén egyre több kifogás fogalmazódott meg. Az 1861. október 21-én kelt 58.244. számú helytartótanácsi rendelettel pedig hivatalosan is szentesítették azt az addigra spontán kialakult gyakorlatot, miszerint 1860-tól kezdve újra rendes tárgyként oktatták Magyarország történetét a hazai középiskolákban. Végül az *Entwurf* rendelkezéseit Magyarországon végérvényesen felváltó 1883-as középiskolai törvény immár törvényhozási úton is kötelező tantárgyaként írta elő a hazai történelem oktatását valamennyi tanintézményben.

Lényegesen más volt a helyzet az oktatási rendszer alsóbb szintjén. Jóllehet már a reformkor idején megkísérelték bevezetni – és ugyan számos helyen korábban is működtek az országban olyan kiemelt népnyelvű alsó szintű iskolák, illetve az előkelőbb családok leányai számára létesített felsőbb elemi tanodák, amelyekben már Magyarország történelmét is kötelezően tanítani kellett –, az elemi népiskolákban csak 1868-tól vált általánosan kötelezővé a hazai történelem oktatása.⁹ Ekkortól rendelte el ugyanis a népoktatási törvény a hazai történelem kötelező oktatását minden iskolafenntartóra vonatkozóan és valamennyi alsó szintű általánosan képző isko-

⁸ *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*. Vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. Wien, Kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei, 1849. Magyarul ld. *Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák szervezeti terve (Organisationsentwurf)*. Ford. SCHAFFHAUSER Ferenc. (A tantervelmélet forrásai 12.) Budapest, OPI, 1990. 27–210. (A továbbiakban: *Szervezeti terv*, 1990.) Az 1849 szeptemberében kibocsátott osztrák középiskolai szabályzat ugyan csak 1854 végétől vált hivatalossá Magyarországon, ám 1849 őszétől a polgári ügyekben meghatalmazott teljhatalmú császári biztos rendelkezett a hazai oktatás ügyeiről is, természetesen az összosztrák birodalmi oktatáspolitikai aktuális irányelveit maradéktalanul gyakorlatba ültetve.

⁹ Önálló tárgyként mindazonáltal csak az 5. és 6. osztályokban tanították. Vö. *Tanterv a' népiskolák számára*. Az 1868-dik XXXVIII. t. cz. értelmében kiadja a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minister. Buda, Magyar Kir. Egyetem, 1869. 31–32.

latípusban, tehát a szintén a népoktatási törvény hatálya alá tartozó felsőbb népiskolákban, polgári iskolákban és tanítóképzőkben egyaránt.¹⁰

Magyarország történetét azonban nemcsak a hazai történelemnek szentelt tanórakon oktatták 1868 után, hanem azzal az elemi népiskolák 3. és 4. osztályainak íródott *olvasókönyvek*, magasabb szinten pedig az egyetemes vagy világtörténelem oktatását szolgáló tankönyvek is foglalkoztak több-kevesebb részletességgel. Az amúgy is széles és – ahogy arról még szó lesz – teljes volumenében nem is megismerhető tankönyvkínálatra tekintettel azonban az alábbiakban ez utóbbiaktól eltekintve kizárólag a Magyarország történetének *önálló tantárgy*ként oktatása céljából íródott tankönyvek áttekintésére szorítkozom.

Előbb azonban még igyekszem a tankönyv-engedélyeztetés 1918 előtti szabályozástörténetét is röviden vázolni. A hazai iskolákban használatos kiadványok egyéb könyvektől elkülönített szabályozásáról először szintén az 1777-es *Ratio Educationis* rendelkezett, amely az (akkor még egyetlen) hazai egyetem kizárólagos hatáskörébe utalta a tankönyvek használatnak engedélyeztetését. Ez utóbbi monopóliumát előbb II. József rendeletileg a bécsi cenzúrára, majd II. Lipót a magyar Helytartótanácsra ruházta át, mentesítve alóla a protestáns iskolákat, amelyek az immár törvény garantálta autonómiájuk értelmében saját felekezeti cenzúrárt működtettek. Az előzetes cenzúrárt követően a 19. század második felében tértek át az utólagos tankönyvjóváahagyás illetve -betiltás gyakorlatára, tekintve hogy a sajtószabadságot kodifikáló (1848. évi XVIII. tc.-ként szentesített) sajtótörvény „az előző vizsgálatot”, tehát a tankönyvek kiadására vonatkozó cenzúrárt is eltörölte. Arról viszont már az *Entwurf* bevezetésével rendelkeztek csak, hogy „a tankönyveket az oktatási minisztérium hagyja jóvá” (54. §. 4.).¹¹ A neoabszolutizmus bukásával azután a visszaállított Helytartótanácshoz került vissza ismét a tankönyv-engedélyeztetés immár utólagos jogköre, miközben a hazai történelem újból kötelező oktatását előíró (1861. okt. 21-én kelt 58.244. sz.) rendeletben arról is határoztak, hogy „oly tantárgyakra [...] melyekre helybenhagyott tankönyvek még nem léteznének: azoknak választása [...] a tanár testületekre bízatik”.¹²

¹⁰ A két előbbi, átfogó műveltséget nyújtó, de szakképzést nem adó és felsőoktatási intézményekben való továbbtanulásra sem jogosító tanintézetípust szokás – a középiskoláktól megkülönböztetendő – *középfokú* iskoláknak is nevezni. MÉSZÁROS István: *Magyar iskolatípusok 996–1990*. (A Magyar Neveléstörténet Forrásai VI.) Budapest, OPKM, 1991. 6, 56–58.

¹¹ *Szervezeti terv*, 1990. 57. Ugyanitt rendelték el azt is, hogy egyetlen olyan tantárgyat sem szabad jóváahagyott tankönyv használata nélkül (azaz kéziratból) tanítani, amelyhez már van engedélyezett tankönyv, illetve nem követelmény egy-egy tantárgyból ugyanazon tankönyv használata a különböző gimnáziumokban.

¹² KLAMARIK János: *A magyarországi középiskolák újabb szervezete történeti megvilágítással*. Budapest, Eggenberger, 1893. 134.

Tankönyvet írni a dualizmus kori Magyarországon mindazonáltal elvileg bárkinnek jogában állt, és ha akadt a kellő profit reményében vállalkozó kiadó, valamint elnyerte az 1871-ben felállított miniszteri szakmai tanácsadó és döntés-előkészítő testület, a szaktudósokból álló Országos Közoktatási Tanács, majd 1896-tól az *egyéni szakmai lektorálás* rendszerét bevezető vallás- és közoktatásügyi minisztérium¹³ illetve az illetékes egyházi főhatóságok *utólagos* jóváhagyását, akkor munkája újabb tétellel gyarapította a hazai tankönyvek mindinkább zavarba ejtően színes kínálatát. A szabadelvű korszak hazai oktatáspolitikája az újabbnál újabb tankönyvek piacra kerülésének megakadályozására ugyanis nem igazán volt képes, ám nem is tett komoly erőfeszítéseket annak korlátozására,¹⁴ inkább az utólagos betiltással élt adott esetben.¹⁵ A hazai iskolarendszer szervezeti és fenntartói sokszínűségéből és a szabadelvű korszak piacorientált pezségéből következően a dualizmus korának Magyarországon végeredményben szinte áttekinthetetlen bőségu tankönyvkínálat alakult ki.¹⁶

Mindezekre tekintettel válik jobban érthetővé az elsőre talán meglepőnek tetsző megállapítás, miszerint valójában nem rendelkezünk megbízható ismeretekkel a korban kiadott és használatban lévő magyarországi tankönyvek tényleges mennyiségéről. Tudtommal nem született ez idáig még olyan átfogó összesítés sem, amely számon tartaná az összes hazai iskolában használt tankönyv listáját az 1918 előtti országterület vonatkozásában. Az alábbi észrevételeim ezért szükségképpen a rendelkezésekre álló kiadott katalógusok, a témával kapcsolatos irodalomban található közvetlen (vagy akár közvetett) forráshivatkozások,¹⁷ valamint a tárgykörben legje-

¹³ VKM 1896. évi 1940/eln. számú rendelete: *Szabályzat a tankönyvek megbirálása, engedélyezése és használatba vétele tárgyában.*

¹⁴ Mindazonáltal az 1896-os szabályzat értelmében a tankönyvszerzőnek magának kellett kérvényezni a minisztériumnál tankönyve engedélyeztetését, részletesen megindokolva, hogy mik annak „előnyei a már engedélyezett, azonos rendeltetésű könyvekkel szemben” (4. §), a tantestületeknek pedig tankönyvváltoztatás esetén indokolniuk kellett, hogy „miben áll az új könyv előnye a régi fölött” (14. §).

¹⁵ A tankönyvbírálat szakmai szempontjainak részletezésekor a minisztériumi szabályrendelet jellemzően annak tisztázását írta elő első pontként, hogy „nem tartalmaz-e állam- vagy alkotmányellenes, illetőleg a valláserkölcsei nevelés szellemébe ütköző tanokat, részleteket vagy kifejezéseket” (6. §. a). A középiskolai törvény értelmében pedig a kultuszminiszternek a felekezeti tanintézetekben használt tankönyveket is jogában állt megvizsgáltatni annak megállapítása érdekében, hogy „nem foglalnak-e magokban állam-, alkotmány- vagy törvényellenes tanokat vagy tételeket” (48. §. d).

¹⁶ SZEBENYI Péter: Fejezetek a tankönyvjóváhagyás történetéből. *Educatio*, 1994/4., 610.

¹⁷ Ez utóbbiak egyik legfontosabb lelőhelye a korabeli hivatalos tanügyi periodika, a *Néptanítók Lapja*. Ennek hasábjain tíz évtizedeken keresztül jelentek meg tankönyvhirdetések (esetenként tankönyvismertető/recenziók) is, amelyek áttekintése számos, máshonnan nem ismert népiskolai szerző és kiadvány felkutatásához és beazonosításához segített hozzá. Ennél is fontosabb forrástípust jelentenek az iskolai értesítők, amelyek komoly hányada újabban már digitalizálva is hozzá-

lentősebb két országos gyűjtőkörű hazai könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár és az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum szakkatalógusainak módszeres áttekintése alapján összeállított forráskorpusz elemzésén alapulnak.

TANKÖNYVKÍNÁLATI ÉS NYELVI SOKSZÍNŰSÉG

A tankönyvvariánsok nagy, lényegében teljes pontossággal utólag már aligha megálapítható számára tekintettel könnyebben bemutatható a vizsgálatunk tárgyát képező korpusz felépítése, amennyiben a benne szereplő kiadványok címei helyett a *szervezők* felől osztályozzuk az egyes tételeket.¹⁸ A fentebb meghatározott tematikai és kronológiai követelményeknek megfelelő,¹⁹ általam tanulmányozott tankönyvek összesen bő kétszáz, egész pontosan 203 „szerzői név”-hez köthetők. Ez az összlétszám úgy értendő, hogy a név szerint ismert szerzők és szerzőpárosokon kívül közéjük számítottam a név szerint feltüntetett *átdolgozókat* és *fordítókat* is. Hogy az adott tankönyv

férhető. Közülük jellemzően a középiskolai értesítők közöltek felvilágosítást az egyes évfolyamokban aktuálisan használatos tankönyvekről, ám ezt korszakonként, iskolatípusokként, sőt iskolákként is változó részletességgel tették. A nemmagyar nyelvű tankönyvek vonatkozásában pedig különösen hasznos adatbázis a magyarországi iskolákból kitiltott könyvek és nem engedélyezett taneszközök időről időre közzétett hivatalos jegyzéke.

¹⁸ Fontos hangsúlyozni, hogy azokat a szerzőket is felvettem a vizsgálati korpuszba, akikről – megbízható forrásból – tudható, hogy a vonatkozó témában ugyan írtak tankönyvet, amelyeknek címe (esetleg kiadása egyéb adatai is) ismertek, ám sem könyvtárban, sem online formátumban nem sikerült a szóban forgó munka példányára akadnom.

¹⁹ A már említett, történelmi témákat is feldolgozó elemi iskolai olvasókönyveken és a középiskolák kifejezetten világtörténelmi tankönyvein túl az (esetenként ugyan szöveges összefoglalót is magukban foglaló) iskolai történelmi atlaszok, továbbá a főiskolai és egyetemi kézikönyvek vizsgálatától szintén eltekintek. Felvettem mindazonáltal a korpuszba az érettségi segédkönyveket, az önálló kiadványként megjelent szöveges időrendi táblázatokat, valamint az 1850-es évek történelemtankönyveit, hiszen ebben az időszakban a Gesamtmonarchie országainak *közös* múltja illetve előtörténetük keretei között taníthattak csak – hivatalosan legalábbis – Magyarország-történetet. Figyelmen kívül hagyom ugyanakkor a kifejezetten az Osztrák–Magyar Monarchia történetét tárgyaló tankönyveket, amelyekből esetenként hazai iskolákban is tanítottak (mint pl. a fiumei középiskolákban használt alábbi: HANNAK, Emanuele: *Compendio di Storia, Geografia e Statistica della Monarchia Austro-Ungarica per le classi inferiori e superiori delle scuole medie*. Vienna, Alfredo Hölder, 1877). Bevontam ugyanakkor a vizsgálatba az önálló Erdély-történet témában íródott műveket, amelyek ráadásul a kiegyezést megelőző években már mindhárom fő erdélyi nyelven közkezen forogtak. Érdemes megjegyezni azt is, hogy egyes iskolákban meglepően sokáig nem tankönyvből, hanem az adott tárgyat oktató tanár saját kéziratából tanították a hazai történelmet. A balászfalvi görögkatolikus főgimnáziumban például még az 1880-as évek derekán is ez volt a helyzet. Vö. pl. *Program'a Gimnasiului superioru, Preparandiei, Normei și scolei populare de fetițe de Blasiu pre anulul scolastescu 1883/84*, Blasiu, Tipariulu Seminariului Archidiecesanu, 1884. 44, 49.

címnegyedében (általában már a címlapon) feltüntetett átdolgozó maga is szerzőnek minősíthető arra meggyőző érvnek tűnik, hogy a tankönyv-engedélyeztetés fentebb ismertetett dualizmus kori szabályozása a tankönyvek új, bővített vagy módosított kiadását szintén újabb engedélyeztetési eljárásra kötelezte még ugyanazon (!) szerző esetén is. A mindenkori fordítótól pedig ugyan vélelmezhetően a forrásszöveg értelemhű átültetését várták, ám az a fordítások természetéből adódóan szövegről-szövegre, sőt akár szövegegységről-szövegegységre önálló (valódi mikrofilológiai odafigyelésen alapuló) kutatást igényelne, hogy egy-egy adott tankönyvszöveg esetében mennyire és milyen pontig minősül „csak” fordításnak vagy nevezhető (legalább részlegesen) átdolgozásnak, tehát komolyabb mértékű átértelmezésnek is. Mindezekre tekintettel nem tartom indokolatlannak a szerzők és szerzőpárosok mellett a név szerint ismert átdolgozók és fordítók számításba vételét és a tankönyvszerzők legtágabb értelemben vett csoportjába sorolását sem. E tágan tágan értett szerzői körbe számítom továbbá azokat is, akiknek 1848 és 1867 között jelent meg közoktatási céllal született munkája, így valószínűsíthető róluk, hogy azok a dualista időszakban (legalábbis annak kezdetén) még használatban voltak,²⁰ az 1848 előtt író tankönyvszerzők közül viszont már csak azokat vettem fel a korpuszba, akik tankönyvének bizonyíthatóan volt 1848 utáni²¹ kiadása is.

A fentebbi kritériumoknak megfelelő, tág értelemben vett 203 szerző közel harminc százaléka, konkrétan 59 személy írt (dolgozott át vagy fordított le magyarról) nemmagyar hazai nyelven történelemtankönyvet a dualizmus idején, illetve az azt közvetlenül megelőző időszakban. A hazai történelem nemmagyar nyelven megjelentetett tankönyvei azonban ennél lényegesen szélesebb kört fednek le, ugyanis 30 további magyar történelemtankönyv-író munkáját fordították le valamelyik, esetenként akár több hazai nyelvre is.²² A korpuszbeli szerzők mindent egybevetve bő negyven százalékáról tudható tehát, hogy eleve nem magyar nyelven írt történelem-

²⁰ A népiskolai tankönyvszerzők közül ide sorolható Cenner József, Grynaeus Alajos, Kossics József, Ioane V. Rusu, Somossy István, Tánczos János, Vachott Sándorné és Warga János; a középiskolaiak közé pedig Batizfalvy István, Bozóky Alajos, Fraknoi Vilmos, Grynaeus Alajos, Hornyánszky Viktor, Mailáth János, Szász Károly, Georg Daniel Teutsch és V. Vladivoj Tomek.

²¹ Közülük Bedeó Pál, Peregriny Elek és Schirhuber Móric tankönyvét újabb kiadásokban jellemzően az 1860-as években jelentették meg, Dierner Endre, Horváth Mihály, Neumann Salamon és Rajcsányi János tankönyveinek viszont még 1867 utáni kiadásai is voltak (sőt, még az eredetileg 18. századi LOSONTZI István-féle *Hármas Kis Tükör* kései verzióját is újranyomták nemcsak 1850-ben, de 1868-ban is).

²² Balaton Géza, Györffy Iván, Györffy János, Faludy János és Kuttner Sándor tankönyvének német és szlovák, Mangold Lajosénak német, olasz és román, Vargyas Endréének német, olasz és szlovák, Ribáry Ferencének német, román és szerb, Kiss Áronának pedig román, szerb, szlovák és rutén kiadásai maradtak fenn, illetve van hitelt érdemlő adatunk egykori létezésükről.

tankönyvet vagy lett munkája arra/azokra is lefordítva mások által.²³ E relatíve magasnak tűnő nominális érték azonban annyiban mindenképp statisztikatorzító hatású, hogy a korszak nemmagyar nyelven író hazai tankönyvszerzői jellemzően egy-egy címmel gazdagították csupán a korabeli tankönyvkínálatot, munkájuk többnyire néhány kiadást ért meg,²⁴ sokuk tankönyvét pedig előbb-utóbb ki is tiltották a hazai iskolákból.²⁵ Az eredetileg magyar nyelven íródott, nemmagyar nyelv(ek)re lefordított tankönyveket ugyan be nem tiltották, ám egynél több kiadást jellemzően szintén nem éltek meg ezek sem, miközben számos olyan magyar nyelvű történelem-tankönyvet ismerünk, amelyeket akár tucatszám (változatlan vagy átdolgozott) kiadásban is megjelentettek,²⁶ és nem egy olyan magyar szerző akadt a korban, aki több iskolatípus számára is írt tankönyvet,²⁷ ami a kifejezetten nemmagyar nyelven tankönyvet írók esetén nem volt jellemző.²⁸ Miközben a nemzeti történelmet tárgyaló

²³ Külön alcsoportot alkotnak közöttük a kétnyelvű kiadványok szerzői. Közülük hárman magyar–német bilingvisták írtak (Cenner József, Kuttner Sándor, Neumann Salamon), Benedek Elek eredetileg magyarul írt tankönyvét pedig – a korban egyedülállóan – öt különböző bilingvis kiadásban is megjelentették (német, román, szlovák, szerb és rutén tükörfordítással). Ez utóbbiról bővebben lásd LAJTAI L. László: Ezer esztendő. Egy késő dualizmus kori hazai népiskolai történelem-tankönyv és az államilag sugallt patriotizmus. In: *VERITAS Évkönyv 2017*. Szerk. UJVÁRY Gábor. VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, Budapest, 2018. 113–128.

²⁴ Nyelvenként eltérő tendenciák mindenesetre kirajzolódnak. Amíg a szlovák szerzők történelem-tankönyvei esetében nem tudni egynél több kiadásról, a román Nicolau Popu görögkeleti elemi népiskolák számára íródott történelemkönyve például viszont legalább tíz kiadást megért.

²⁵ További torzító tényező, hogy amíg a magyar nyelvű történelem-tankönyvek esetén 18 nevesített szerzőpárosról tudunk, az egyik erdélyi szász középiskolai tankönyv olyan népes és név szerint feltüntetett szerzői munkaközösség gondozásában jelent meg, amelynek tagjai alapvetően nem írtak a korban és a vizsgált tárgyban másik történelem-tankönyvet, tehát szorosabb értelemben inkább tekinthetők kizárólag társszerzőnek, mintsem „teljes értékű” (önállóan tankönyvet író) szerzőnek. Vö.: TEUTSCH, Friedrich: *Bilder aus der vaterländischen Geschichte*. Unter Mitwirkung von R. Briebrecher, W. Schiller, Dr. A. Schuller, Fr. Schuller, Dr. A. Schullerus, O. Wittstock. Hermannstadt, W. Krafft, 1895. A megállapítás annyival árnyalendő, hogy Rudolf Briebrecher a saját neve alatt is megjelentett a hazai történelem tárgyában tankönyvet (amely alapjában véve azonban inkább tekinthető fordítás-átdolgozásnak), Friedrich Schuller tollából pedig megjelent egy rövid kronológiai összefoglaló.

²⁶ Az elemi népiskolai szerzők közül például Vargyas Endre tankönyvének 12, Kuttner Sándorénak 17, Győrffy Ivánénak pedig 36 újabb, átdolgozott kiadása ismert.

²⁷ E vonatkozásban Sebestyén Gyula volt a csúcstartó, aki az elemi népiskolák, a felsőbb leányiskolák, a tanítóképzők, a polgári iskolák és a középiskolák tanulóinak, ám Baróti Lajos, Gaál Mózes, Ribáry Ferenc, Török István, Vargyas Endre és Varga Ottó úgyszintén négy-négy különböző iskolatípus számára is írt hazai tárgyú történelem-tankönyvet. A kiadások számánál a hatástörténet feltérképezése szempontjából természetesen jóval lényegesebb volna tudni, hogy egy-egy kiadás valójában mekkora *példányszámban* jelent meg, amiről persze még nehezebb releváns információhoz jutni.

²⁸ Kivétel alóla az erdélyi szász Carl Werner, aki a középiskolák felső osztályai számára, valamint a felsőbb népiskolák, a polgári iskolák és a középiskolák alsóbb osztályai számára egyaránt írt

hazai tankönyvek elsősorban többsége eredetileg kétségkívül magyarul íródott,²⁹ azt is fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy lényegében *minden* jelentősebb hazai nyelven született tankönyvre található példa Magyarország-történeti tárgyban, így – gyakorlatilag szerint csökkenő sorrendben – német, román, szlovák, szerb, olasz, horvát, rutén és szlovén nyelvű kiadvány is szerepel a korpuszunk anyagában.

A kérdést immár *forrás-* és *célnyelvenként* külön-külön vizsgálva az alábbi tendenciák látszanak körvonalazódni. Kezdve a legnépesebbel: a korabeli német nyelvű Magyarország-történeti tankönyvek összesen harmincnégy szerzőt felölelő halmozásának közelebbi vizsgálatával megállapítható, hogy nyilvánvalóan egyben a legheterogénebb csoportról van szó esetükben, tekintettel szerzőik és célközönségük sokszínűségére. Az ötvenes évek sajátos viszonyaiból kifolyólag természetesen a legkevésbé sem meglepő, hogy a hazai nemmagyar nyelvek közül német forrásnyelven íródott tankönyvet fordítottak csak magyarra, ahogy arról a legutóbbi lábjegyzetben már említés történt. Nem kevésbé szimptomatikus ugyanakkor azt is leszögezni, hogy a német nyelvű Magyarország-történeti tankönyvek zöme is vagy fordítás volt magyar eredetiből, vagy pedig olyan szerző tollából látott napvilágot, aki maga is írt magyar nyelvű tankönyvet ugyanebben a témában, sőt alapvetően magyarul publikált. Az előbbi alcsoportba tartozik az a két szerző, akinek eredeti munkája még az 1848 előtti korszakban született magyar nyelven,³⁰ illetve a korabeli hazai középiskolai tankönyvirodalom jeles képviselője, Mangold Lajos műveinek németre ültetése, amelyeknek a középiskolák alsóbb és utolsó osztálya számára írott változatából is készült fordítás egy-egy erdélyi szász fordító-átdolgozó tollából. Az összes többi német nyelvű Magyarország-történeti tankönyv viszont egyazon személy neve alatt jelent meg németül és magyarul, feltételezhetően tehát mindkét verzió az adott szerző munkájának tekinthető. Leszámítva (a 23. lábjegyzetben már

tankönyvet. A szintén erdélyi szász Briebracher és Karl Thomas tankönyvéből pedig nemcsak a szász tanítóképzők és középiskolák, hanem a felsőbb népiskolák, polgári iskolák és a középiskolák (reál- és aligmnáziumok) osztályaiban is tanítottak.

²⁹ Mindösszesen három olyan, a vizsgált korszak legelején alkotó szerzőről tudunk, akik tankönyvének nem magyar a forrásnyelve (figyelmen kívül hagyva ez esetben természetesen a szisztematikusan kétnyelvű kiadványokat). Ezek közül kettő (Hornyánszky Viktor, Kuttner Sándor) munkája illetve munkái németül, egyiküké (Václav Vladivoj Tomeké) pedig eredetileg cseh nyelven íródott mielőtt magyarra ültették volna át őket, ami a megjelenési évüket tekintve összhangban állt a Bach-korszak iskolapolitikájának nyelvhasználati elvárásaival és praxisával. Tomek tankönyve ráadásul nem magyar, hanem osztrák birodalomtörténet volt.

³⁰ DIERNER Endre reformkori munkáját (*Magyarhoni történetek*. Pest, Kilian György, 1846²) a szerző halála után Hanthó Lajos szerkesztette újra majd fordította németre is, az 1849 után száműzetésbe kényszerülő szabadelvű politikus, történész és katolikus pap HORVÁTH Mihály klasszikusát (*Magyarok története*. Bécs, 1847) pedig nem kisebb személyiség dolgozta át és fordította szintén németre, mint a későbbi hercegprímás, akkoriban gimnáziumi tanár Vaszary Kolos.

említett) bilingviseket, a többi tankönyv teljes egészben vagy zömében német szövegésben gazdagította római katolikus,³¹ evangélikus³² és izraelita³³ felekezetű³⁴ szerzőik jóvoltából a hazai német tannyelvű felekezeti, társulati vagy községi elemi népiskolák, középfokú iskolák és középiskolák történelmi tanirodalmát. A szóban forgó harmincnégy tankönyvszerző közül mindösszesen kilenc olyan akadt, akinek a munkáját egyáltalán nem fordították magyarra, azaz csak német eredeti kiadásban volt hozzáférhető. Márpedig e kilenc tankönyvszerző – két speciális kivételtől eltekintve³⁵ – születésüket és szakmai működésüket tekintve is egytől egyig az erdélyi szászok sorai közül került ki,³⁶ ami a szakirodalom által a felekezeti autonómia ereje és a saját tannyelvű tanintézmények fenntartására való képesség között hagyományosan feltételezett összefüggéseket látszik megerősíteni.

Az összes többi nemmagyar forrásnyelven íródott tankönyv³⁷ esetében azt érdemes általános jellemzőként – és az erdélyi szászok praxisához hasonlóan – kiemelni, hogy az eredetileg román, szlovák, szerb, horvát, rutén vagy szlovén nyelvű, jellemzően *népiskolai* használatra szánt tankönyvekből nem készült magyar fordítás. Jellegzetes különbség figyelhető meg ugyanakkor aszerint, hogy az egyes célnyelveken

³¹ Bedeő Pál, Faludy János, Györffy Iván, Györffy János, Nogáll János és Vargyas Endre e felekezethez tartozása biztonsággal állítható, KUTTNER Sándornak pedig erősen valószínűsíti katolikuságát, hogy egyik tankönyvváltozata legelső kiadását az esztergomi érseknek ajánlotta (*Első oktatás a magyarok történetében, kérdésekben és feleletekben. Erster Unterricht in der ungarischen Geschichte in Fragen und Antworten*. Pest, Lampel Róbert, 1864).

³² Közéjük tartozik: Bánhegyi István, Dierner Endre, Ebenspanger János és Hornyánszky Viktor.

³³ Ballagi Károly, Fischer Márk és Führer Ignác mellett közéjük sorolható az egyik magyar–német bilingvis szerzője, Neumann Salamon is.

³⁴ A rendelkezésemre álló források nem tették lehetővé Balaton Géza, Cenner József és Schwicker János Henrik felekezeti hovatartozásának a tisztázását.

³⁵ Egyikük az 1850-es évek közepén életének Bajorországban önként véget vető konzervatív történetíró-publicista, gróf Mailáth János, aki német nyelvterületen a magyar (és osztrák) történelem legjelentősebb 19. század közepi népszerűsítője volt. A másíkról viszont családnévén, tankönyve címén és kiadási adatain túl (WIENER P. J.: *Geschichtsbilder für die ungarischen Volksschulen. Nach den besten Quellen zusammengestellt von P. J. Wiener Communal-Hauptschullehrer*. Pest, Rosenberg testvérek, 1871) semmi közelebbi nem maradt fenn (sőt a tankönyvből sem találtam példányt), így a születési helye és szociokulturális háttere nem azonosítható be, ahogy az sem, hogy a későbbiekben írt-e más, esetleg magyar nyelvű tankönyvet (akár álnéven vagy névmagyarosítás révén új családnévvel).

³⁶ Georg Manchen, Johann Michaelis, Friedrich Schuller, Friedrich Teutsch, Georg Daniel Teutsch, Karl Thomas és Carl Werner. E lista ráadásul tovább bővíthető a 25. lábjegyzetben szereplő Briebrecher és a szintén Mangold Lajos középiskolai tankönyvét fordító-átdolgozó, hasonlóképp erdélyi szász Friedrich Schuster nevével. Ha pedig ebben a körben a Friedrich Teutsch-féle sokszerzős középiskolai tankönyvvállalkozás szerzőtársaival is számolnánk, akkor természetesen még tekintélyesebbre duzzadna az erdélyi szász szerzők csoporton belüli aránya.

³⁷ Az olasz nyelvűek kivételével, amelyek kérdésére alább még visszatérek.

születő tankönyvek milyen arányban voltak magyar(országi) forrásnyelvből készülő fordítások, illetve milyen mértékben íródtak kizárólag vagy döntően a saját etnikai közösségből származó szerzők által.

A skála egyik végén a már említett erdélyi szász tankönyvírók munkái,³⁸ a másikon pedig a *magyarországi* horvátok számára készült tankönyvek illetve fordítások találhatók.³⁹ Ez utóbbiak ráadásul vagy névtelenül⁴⁰ láttak napvilágot vagy vállaltan fordítások voltak.⁴¹ A magyarországi horvát nyelvű, hazai tárgyú történelemtankönyvekéhez részben hasonlítható az olasz nyelvűek helyzete, amennyiben többnyire szintén fordítások voltak. Ahogy a horvát esetben közöttük is található középiskolai tankönyv,⁴² a többi azonban értelemszerűen – hiszen Fiumében használták őket – nem elemi népiskolai, hanem polgári iskolai oktatásra készült.⁴³ Esetükben ráadásul

³⁸ Leszámítva az egész korpusz legkorábbi darabját és egyedüli – ezért statisztikai tekintetben szignifikánsnak értelemszerűen nem is tekinthető – szlovén nyelvű Magyarország-történeti tankönyvet. Vö. KOSSICS József: *Zgodbe Vogerszkoga Králesztva*. Szombotel, Bertalanffy Imre, 1848. Szerzőjéről lásd M. KOZÁR Mária: Egy ismeretlen vasi tudós, Kossics József (1788–1867), *Vasi Szemle*, 1998/1., 29–36.

³⁹ Az 1868-as magyar–horvát kiegyezés következtében törvényesítetten is tanügyi *önrendelkezés*ben részesített Horvát-Szlavónország területén megjelent és használatos történelemtankönyvekkel ehelyütt annak ellenére sem foglalkozom, hogy az addigi horvát történelem természetesen alapvető átfedésben volt Magyarország történetével. Külön vizsgálat tárgya lehetne a fiumei királyi főgimnázium (Kraljevska Viša Gimnazija) tankönyvhasználati gyakorlata, amely intézmény 1863-tól lett végleg horvát tannyelvű, majd 1896-ban át is települt a Horvátországhoz tartozó Sušak területére. A rendelkezésemre álló iskolai értesítők tanúsága szerint ebben az intézményben mindenestre már a fiumei periódusban is horvátországi tankönyvekből oktatták a történelmet.

⁴⁰ *Povest Ugarska i najznamenitija pripetenja obće povesti. Po poučnoj osnovi školske oblasti*. U Gyuri [Győr], Nakladom Franje Klenka, 1880 – *Povest Ugarska i najznamenitija pripetenja obće povesti. Po poučnoj osnovi skolenske oblasti. S dopuštjom duhovnoga poglavarstva gjurskoga*. U Gyuri [Győr], Nakladom Andor Zeichmeister, 1901. Mindkettő esetében KÁRÁLL Máté nyugatdunántúli címzetes kanonokot sejtí szerzőként a szakirodalom. Vö.: BENČIĆ, Nikola: Stariji hrvatski udžbenici u zapadnoj Ugarskoj (Franjevci kao začetnici školskih knjiga). In: *Hrvati u Budimu i Pešti. Zbornik radova, 1997–2000*. Szerk. LUKAČ, Stjepan, Budimpešta, Hrvatska Samouprava Budimpešte – Croatica, 2001. 183–192. – *Kulturhistorische Aspekte der burgenlandkroatischen Druckwerke bis 1921 mit einer primären Bibliographie*. Szerk. KUZMICH, Ludwig, Eisenstadt, Amt der Burgenländischen Landesregierung, 1992.

⁴¹ Huszár Károly tankönyvét Mate Pavitsich, P. Szathmáry Károlyét pedig Josip Lerman ültette át horvátra. Az előbbi fordítás ráadásul nem is kanonizált horvát irodalmi nyelven, hanem a nyugatdunántúli (magyar helyesírású *čakav* dialektust követő) népnyelven íródott.

⁴² Mangold Lajos Csepreghy Kálmán által átdolgozott tankönyvét – az utóbbihoz hasonlóan a fiumei állami főgimnáziumban tanító – Pietro Zambra fordította olaszra. Megjegyzendő, hogy a fentebb már említett, eredetileg cseh nyelvű Tomek-féle tankönyvből szintén született olasz nyelvű kiadás.

⁴³ Bibliográfiai leírásokból tudható, hogy Vargyas Endre egyik népiskolai tankönyvét egy fiumei polgári iskolai tanár, Antonio FONDA fordította olaszra (*Storia degli Ungheresi ad uso delle classi superiori delle scuole cittadine*). Ennek nem sikerült nyomára akadnom, ám az OSZK állományában található egy majdnem azonos címen megjelentetett tankönyv, amelynek címlapja viszont egyedül

a középiskolai használatra szánt tankönyvek között nemcsak fordítás, hanem eredetileg olaszul írt munka is fellelhető.⁴⁴

Az erdélyi szászokéhoz hasonlítható leginkább a román nyelvű tankönyvek helyzete. A hús ismert szerző által írott román nyelvű Magyarország-történeti tankönyv közül hat volt fordítás,⁴⁵ a maradék bő kétharmad viszont már – az egyetlen (Benedek Elek-féle) bilingvis kivételével – született román szerző⁴⁶ tolla alól került ki. Esetükben nagyobb részt egyházi személy által írott és egyházi (görögkatolikus illetve görögkeleti) jóváhagyásban részesített, felekezeti népiskolai használatra szánt tankönyvekről van szó, a maradék hat fordításból pedig – egy elemi és egy polgári iskolai kivételével⁴⁷ – a többség magyar (eredetileg Jászai Rezső, Mangold Lajos, Ribáry Ferenc és Varga Ottó tollából származó) középiskolai tankönyvek román nyelvű változatának tekinthető. Ez utóbbiak – Ribáryét leszámítva – ráadásul ugyanott, a legjelentősebb hazai román iskolakomplexumot fenntartó Brassóban jelentek meg.⁴⁸

Valószínűleg a rendelkezésemre álló források szűkösségéből fakadó torzító hatásból is fakadóan, de az erdélyi szászokénál és a románokénál jobban dominálta a fordításkényszer a szerb Magyarország-történeti tankönyvirodalmat,⁴⁹ amennyiben

Fondát tünteti fel szerzőként, valószínűsíthető tehát, hogy ez utóbbi Fonda többé-kevésbé saját munkájának tekinthető (különösen, hogy megjelenése idején Vargyas is élt még). Vö. FONDA, Antonio: *Manuale di Storia degli Ungheresi per le scuole cittadine*. Fiume, Tipografia P. Battara, 1904.

⁴⁴ A szintén a fiumei állami főgimnáziumban tanító Gresits Miksa művéről van szó, amely azonban a címlapján közöltek értelmében Horváth Mihály és Ribáry Ferenc munkáira támaszkodott. Vö. GRESITS Miksa: *Storia degli Ungheresi con introduzione ed aggiunte relative alla storia universale*. Fiume, Emidio Mohovich, 1873.

⁴⁵ Valószínű azonban, hogy további magyar szerzők munkáinak fordítása is közkézen forgott. A brádi görögkeleti román algimnázium hivatalos értesítői szerint például legalább 1882-ig éveken keresztül „Peregriny szerint” oktatták a hazai történelmet. Hogy ez a „szerint” (*după*) vajon kéziratos vagy nyomtatott fordítást-átdolgozást jelentett-e, az nem derül ki az értesítőkből, mindenesetre nem találtam nyomát, hogy Peregriny Elek sok kiadást megélt Magyarország-történeti tankönyve román nyelven is megjelent volna.

⁴⁶ Zacharie Boiu, Ion Dariu, Meletiu Dreghiciu, Vasile Goldiș, A. Treboniu Laurian, Iosif Marian, Joane M. Moldovanu, Teodoru V. Petrisioru, Giorgiu Popa, Nicolau Popu, Ioane V. Rusu, Ioanu Tuducescu és Iuliu Vuia.

⁴⁷ Kiss Áron elemi népiskolai tankönyvét az erdélyi román középiskolákban oktató Artemie Feneșean, a Herczeg–Farkas szerzőpáros polgári iskolai tankönyvét pedig a nagyszebeni román polgári leányiskolában tanító Vasile Bologa és Eleonora Lemény ültették át románra.

⁴⁸ A brassói román iskolák határon átnyúló korabeli román nemzetpolitikai jelentőségéről ld. SZÁSZ Zoltán: A brassói román iskolák ügye a századvég nemzetiségi politikájában. *Történelmi Szemle*, 1976/1–2., 35–63.

⁴⁹ Nem számítottam a korpusz elemei közé, de feltétlenül említést érdemel annak a két hazai születésű szerb tankönyvírónak a belgrádi kiadású munkája, amelyek ugyan nem Magyarország, hanem a szerb nép történetét dolgozták fel, ám a korszak kezdetén a karlócai és az újvidéki szerb

a vizsgált tárgyban összesen hét szerb nyelven megjelent tankönyv fele fordítás volt (a Benedek Elek-féle bilingvist nem számítva).⁵⁰ A három magyarról szerbre fordított munka nagyobbik része, ahogy a román nyelvűek esetén is láthattuk, *középiszkolai* tankönyv volt (a fentebb román fordítása kapcsán már említett Ribáry-mű mellett a másik a Baróti–Csánki-szerzőpáros tankönyve) egyazon fordító (az újvidéki szerb gimnázium tanára, Milan A. Jovanović) munkájaként.⁵¹ Kiss Áron több hazai nyelvre is lefordított népiskolai tankönyvét pedig a Szinnyei-féle életrajzi lexikonban olvasható megjegyzés értelmében „Acza Popovics” ültette át szerbre, akit Popovics Sándorral, a miniszterelnökség fordítói osztályának egykori tisztviselőjével vélek beazonosíthatónak.⁵² Említést érdemel, hogy éppen szerb és román nyelven születtek olyan hazai történelem tárgyú tankönyvek, amelyeket a szerző (esetleg a fordító/átdolgozó) nevének feltüntetése nélkül találtak szerencsésnek megjelentetni.⁵³

középiszkolában tanítottak belőlük (az előbbi persze csak jelképesen tekinthető hazai tanintézménynek, mivel a Katonai Határőrvidék, a Temesi Bánság és Szerb Vajdaság, majd végül Horvát-Szlavónország területén működött). Vö. ДАВИДОВИЋ, Димитрије: *Историја народа србскогъ*. У Београду, У Княжеско-Србској Књигопечатње, 1846. – [KRSTIĆ, Nikola] *Историја србскогъ народа* (Прегледала и одобрила Школска Комисија). У Београду, У државној штамарји, 1862. Megjegyzendő az is, hogy a dualizmus korai szakaszában külön kultuszminiszteri rendelet született arról, hogy a szerb nép történetét is oktathassák a hazai szerb népiskolákban és tanítóképzőkben. Vö. *A vallás és közoktatásügyi magyar királyi miniszternek a karloviczi görög keleti érsekség és szerb patriarchatus administratorához 1872. évi július 17-én 17.565 szám alatt intézett rendelete* (I. 18. és 97. §, II. 4. §).

⁵⁰ Ráadásul a két szerb nyelvű közül az egyik szerzője biztosan nem született szerb (hanem szlovák) volt, munkája kiadási helyét tekintve pedig külföldi (Belgrádban megjelentetett), a másik tankönyvíró viszont hazai születésű szerb volt. Vö.: MATZENAUER, Otto: *Историја српскогъ народа за основе српске школе*. Beograd, 1869 és Nikola Đ. Vukićević (magyarosan: Vukicsevits György Miklós) tankönyvei. Sajnos mindkét tankönyvszerző munkáiról csak másodkézből, egyrészt a hivatalos betiltásuk okán, másrészt (Vukićević esetén) bibliográfiai leírásból értesültem, kézbe venni nem tudtam őket hazai könyvtárban. Az utóbbi tankönyveinek könyvészeti adatait részletesen ismerteti: СТЕПАНОВИЋ, Милан – СЕЛИХАР, Карла: *Никола Ђ. Вукићевић (1830–1910). Животопис и библиографија*. Сомбор, Универзитет у Новом Саду Педагошки факултет у Сомбору, 2010. 244.

⁵¹ RIBÁRY FERENC: *Историја Угарске са уводом у историју света за ниже разреде средњих школа*. У Новом Саду, Пајевић, 1884. – BARÓTI LAJOS – CSÁNKI DEZSŐ: *Историја Угарске*. У Новом Саду, Поповић, 1903–1904.

⁵² Utóbbi nekrológját lásd *Budapesti Hirlap*, 1894. július 1. 7–8.

⁵³ A román nyelvű Magyarország-történeti tankönyv a görögkatolikus érsekség jóváhagyásával az érseki nyomda kiadásában jelent meg: *Istori'a Ungariei pentru scolele poporali. Aprobata de comisiunea scolastica Archi-diecesana*. Blasiu, Tipografi'a Seminarului gr.-cat., 1878, 1896⁴, 1902⁵. A szerb nyelvű viszont a magyar minisztérium jóváhagyásával, pancsovai magánnyomdában előállítva: *Слике из историје Угарске за ученике основних школа у кратко нацертане*. Панчево, Накладом књижаре браће Јовановића, [1908].

Mivel az ország három szlovák tannyelvű középiskoláját még az 1870-es évek közepén bezáratták,⁵⁴ ezért kevésbé meglepő, hogy az eddigi kutatások során nem akadtam nyomára szlovák nyelvű középiskolai történelemtankönyvnek. A tizennégy szlovák nyelvű elemi népiskolai munka esetében ráadásul csak négyet jegyzett szlovákul publikáló szerző,⁵⁵ döntő többségük tehát olyan tankönyv volt, amelyet magyar (olykor német) eredetiből ültettek át szlovákra. A szlovák célnyelvű fordításirodalom ráadásul markánsan kettéválik, amennyiben a tisztán szlovák nyelvű szövegeket elkülönítjük az elvileg kétnyelvű, valójában dominánsan magyar vagy szlovák nyelvű változatoktól (kivéve közülük ismét a Benedek Elek-féle „paritásos” bilingvist), amelyek rendeltetése nyilvánvalóan az volt, hogy a szlovák anyanyelvű tanulókat többé-kevésbé fokozatosan átszoktassa az államnyelven történő iskolázásra, különösen az elemi népiskolák felsőbb osztályaiban. Jóllehet a magyar eredetiből készült szlovák nyelvű tankönyvek nagyobbik része tisztán szlovák szöveget tartalmazott,⁵⁶ kialakult esetükben egy speciális tankönyvszöveg-alkotási metódus is. Ez vélhetően a tannyelv váltás minél zökkenőmentesebb elősegítése érdekében egyfelől a magyar szakszókincs zárójeles beillesztésével készítette elő a szlovák tannyelv fokozatos elhagyását,⁵⁷ másfelől pedig lényegében olyan magyar nyelvű történelemtankönyvet adott a szlovák ajkú (vagy kétnyelvű közegből jövő) elemi iskolások kezébe, amelyben a leckeszöveget és a rá vonatkozó kérdéseket már teljes egészében

⁵⁴ A tanintézetek megszüntetésének lokális és országos politikai háttéréről, valamint a kezdeményező, Grünwald Béla szerepének árnyalásáról ld. DEMMEL József: *Szörnyeteg Felső-Magyarországon. Grünwald Béla és a szlovák–magyar kapcsolatok története*. Budapest, Ráció, 2021. 153–189. Mivel az állam – figyelmen kívül hagyva a nemzetiségi törvény vonatkozó rendelkezését (17. §) – nem létesített (a magyartól eltérő) anyanyelven képző középiskolákat, így szlovák tannyelvűt sem, ezért a segédnyelvek fokozatos visszaszorulásával a szlovák nyelvű középszintű oktatás lassacskán teljesen felszámolódott.

⁵⁵ Ján Kožehuba, František Otto Matzenauer, Ľudovít Vladimír Rizner és Andrej Radlinský. A legutóbbi Bécsben adta ki tankönyvét, amelyből szintén nem találtam példányt a hazai könyvtárakban. Létezéséről (hivatalos betiltásán túl) az alábbi korabeli forrásokból lehet még tudni: ZELLIGER Alajos: *Egyházi Írók Csarnoka. Esztergom-főegyházmegyei papság irodalmi munkássága. Bio- és biblio-graphiai gyűjtemény*. Nagyszombat, 1893. 423–424. – HURBAN, Joz. Mil.: Rozpomienky, *Slovenské Pohľady. Ilustrovaný Časopis pre Literatúru, Vedu, Umenie a Politiku*, 1887/2., 25–27.

⁵⁶ Györffy Iván, Györffy János, Kuttner Sándor és Seidel Pál tankönyveinek szlovák változata esetében.

⁵⁷ Példa rá ERTL Heribert fordítás-átdolgozása: *Učebná Kniha. Tankönyv pre slovenské každodenné a opakujúce ľudové školy. Obsahuje zemepis, dejepis uhorska, ústavovedu, prírodopis, silozpyt a zdravotvedu. Dľa uhorskej učebnej knihy Aladárom Csizmadiom spísanej slobodne sostavil Heribert Ertl, učiteľ železodielne herc. Coburga v Nándorvölgyi*. Budapest, Nákkladom Singera a Wolfnera, 1893. 39–65.

magyarul adták elő, ám azokat szlovák szószedettel egészítették még ki.⁵⁸ Az alapvetően magyar nyelven íródó⁵⁹ tankönyv más nyelvű szószedettel történő kiegészítésére azonban nemcsak szlovák–magyar, hanem, némileg meglepően szerb–magyar és – a legkevésbé sem váratlanul – német–magyar példát is találhatunk.⁶⁰

Az utolsó nagyobb lélekszámú anyanyelvi beszélőközösséget felölélő hazai nyelv, a rutén kapcsán szintén megállapítható, hogy az elemi népiskolai használatra szánt Magyarország-történeti művek kétharmada fordítás volt: a népszerű tanügyi szerző, Kiss Áron munkája,⁶¹ illetve a Benedek Elek-féle bilingvis. Az egyetlen rutén születésű szerző által írott rutén nyelvű történelemtankönyv esetében viszont – mivel létezéséről szintén csak közvetett forrásból van tudomásom – nem derült ki, hogy vajon teljesen egynyelvűnek, vagy a rutént a magyarral – a fentebb ismertetett változatok valamelyikének mintájára – kombináló „hibrid” kiadásnak tekinthető-e inkább.⁶²

Érdeemes még pillantást vetni a nemmagyar nyelvű hazai tárgyú történelemtankönyvek kiadási helyére és célközönségük oktatási szintjére is. A német nyelvű szerzők nagyobbik felének munkája a fővárosban (illetve elődvárosaikban) jelent meg (20), miközben két száz város (Brassó és Nagyszeben) gondoskodott az erdélyi száz iskolák tankönyvutánpótlásáról (4-4), a többiek munkája pedig a többségében vagy részben németajkúak lakta dunántúli és dél-magyarországi helységek (Magyaróvár, Győr, Esztergom, illetve Óbecse és Nagybecskerek) nyomdáiból került ki (1-1).⁶³

⁵⁸ Sebesztha Károly illetve az imént hivatkozott Ertl Heribert egy másik tankönyvében látunk rá példát. Vö.: SEBESZTHA Károly: *A magyarok története tótajku elemi iskolák számára. Dejiny Uhorska pre slovenské elementárne školy*. Budapest, Méhner Vilmos, 1887. – ERTL Heribert: *Magyarország története tót és tót-magyar elemi iskolák számára. Dejepis Uhorska pre slovensko-uhorské elementárna školy*. Pozsony–Budapest, Stampel Károly – Eder István, 1896.

⁵⁹ Ebből a megfontolásból és a címadásával ellentétben nem is számítottam Sebesztha Károly vonatkozó tankönyveit a nemmagyar nyelven készült vagy azokra lefordított munkák közé.

⁶⁰ Mindkettő SEBESZTHA Károly neve alatt jött ki *Magyarok története szerbajkú elemi iskolák számára. Угарска повесника за српске основе школе*. Temesvár, Csendes Jakab, 1895. – *Magyarország története németajkú elemi népiskolák számára. Geschichte von Ungarn für die deutschen Elementar-Schulen geschrieben von Karl Sebesztha*. Budapest, Lampel Róbert, 1901².

⁶¹ KISS Áron: *Исторія Мадяро́въ* (Rutén nyelven Bereg-ugocsa-máramarosi tájszólás szerint). Lásd pl. *Néptanítók Lapja*, 1890/53., 428. A kiadványt ugyan folyamatosan hirdették a tanügyi szaklap számaiban, mégsem sikerült nyomára akadnom. Mivel Szinnyei életrajzi lexikona szerint Kiss Áron tankönyveit is Csopej László fordította ruténra a vallás- és közoktatásügyi minisztérium megbízásából, ezért elképzelhető, hogy fordítóját és szövegezését tekintve is azonos lehetett az alábbi, ruténra szintén Csopej fordította kiadvány Magyarország-történeti részével (vagy legalábbis kivonatolta annak szövegét): Водительна книга ко учъню историѣ у народныхъ школахъ [...] по мадырски написали Др. Кишъ Аронъ и Маіеръ Микша, Budapest, 1884, 230–376.

⁶² ВАЛКОВСКИ Михаилъ: *Исторія Угорцины* (Rutén nyelven Bereg-ugocsa-máramarosi tájszólás szerint). Lásd pl. *Néptanítók Lapja*, 1890/53., 428.

⁶³ Hasonló kép rajzolódik ki a négy magyar–német bilingvis megjelenési helyének topográfiájából is, amelyek közül három Budapesten, egy pedig Magyaróváron látott napvilágot.

Ahogy az erdélyi szászok által írott munkák esetén, a magyar történelem olasz tankönyveit is kivétel nélkül helyben, azaz az egyetlen és speciális jogállású hazai olasz többségű településen, Fiumében adták ki.⁶⁴ A már említett Brassó után a román görögkatolikus egyház központja, Balázsfalva, illetve az erdélyi görögkeleti metropolita székhelye, Nagyszeben volt a második legjelentősebb hazai román nyelvű történelemtankönyv-kiadási központ (6 illetve 5-5 címmel), amelyeket a szűken vett Magyarországon Arad követett (3), majd egyéb erdélyi és bánáti városok (Szamosújvár és Temesvár is egy-egy szerző esetében). Budapest viszont csupán két magyar szerző fordítása révén szerepelt román nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyv kiadási helyeként. A szlovák, horvát és rutén nyelvűek esetében – a német nyelvűekéhez hasonlóan – viszont egyértelműen Budapest volt a legjelentősebb Magyarország-történelmi tankönyvkiadási helyszín (a szerb nyelvűeknél pedig holtversenyben állt Pancsovával). A jelenség magyarázata, hogy a fővárosban megjelenő történelemtankönyvek egytől egyig fordítások voltak. Szlovákra és szerbre fordított hazai tárgyú történelemtankönyvet viszont nemcsak Budapest, hanem egyéb, az adott etnikum törzs-területén vagy ahhoz közel eső városok nyomdáiban is előállítottak (az előbbieket Esztergomban, Pozsonyban és Óbecsén, az utóbbiakat Temesváron és Újvidéken). Ahogy a román eredetű munkák vonatkozásában, az utóbbiak esetében sem tudni arról, hogy született szlovák, szerb, horvát, rutén vagy szlovén iskolai szerző Budapesten adta volna ki a saját magyar történelmi tárgyú művét. Ehelyett olyan regionális központok vagy az adott etnikai bázis területén fekvő városok biztosítottak helyet a megjelentetésüknek, mint Selmecebánya, Szokolca, Turócszentmárton a szlovák, Pancsova a szerb, Győr a horvát és Szombathely a szlovén esetében.⁶⁵

A kiadási helyek topográfiájánál némileg kevésbé összetett kép rajzolódik ki a tankönyvi célcsoportok oktatási szintjének áttekintéséből. Miközben szlovák, rutén és szlovén nyelvű Magyarország-történelmi iskolai kiadványok kizárólag elemi népiskolai használatra készültek, addig német, román, szerb, olasz és horvát nyelven egyaránt rendelkezésre álltak középiskolák számára kiadottak is. Egyedül német nyelven volt azonban elérhető a korban magyar történelem témájú tankönyv a hazai iskolatípusok döntő többsége számára: így az elemi és felső népiskolák, a polgári iskolák, a tanítóképzők és a középiskolák (azaz gimnáziumok és reáliskolák) számára egyaránt készültek német nyelvű Magyarország-történetek. Esetükben ráadásul (a tanítóképzők számára íródottak kivételével) valamennyi iskolatípusnál

⁶⁴ A bécsi kiadású Tomek-fordítás kivételével természetesen, amely azonban eleve Osztrák Birodalom-történet volt.

⁶⁵ Volt már szó róla, de kiegészítésképp idekivánkozik, hogy nemcsak német és olasz, de egy esetben szlovák szerző Magyarország-történelem tárgyú tankönyvének is Bécs volt a kiadási helye, az egyik hazai szerző a vonatkozó tárgyban írott tankönyvét pedig Belgrádban jelentette meg.

találni olyan saját szerzőt, aki nem írt más nyelvű tankönyvet,⁶⁶ ami éles kontrasztba állítható a más nemmagyar nyelvű hazai középiskolai történelemtankönyvek kapcsán tapasztaltakkal, amelyek alapvetően valamelyik magyar szerző munkájának a fordításai voltak.⁶⁷

Fentebb utaltam már rá, hogy a magyar tanügyi hatóságok némelyik tankönyv iskolai használatát időnként megtiltották. Nos, a korpusz tankönyveinek esetében 18 szerző illetve (névtelen kiadvány esetén) cím kapcsán tudtam hitelt érdemlően beazonosítani, hogy azokat miniszteri rendelet útján a korszak vége előtt valamikor kitiltották a hazai oktatási intézményekből. Beszédesebb kép rajzolódik ki a hivatalos magyarországi oktatásügynek a hazai történelem nemmagyar nyelvű iskolai diskurzusát érintő félelmeiről és óvintézkedéseiről,⁶⁸ amennyiben számszerűsítjük, és konkrét nyelvekhez kapcsoljuk ezeket az adatokat. A kitiltások ugyanis a nyolc hazai nemmagyar nyelvből mindössze hármat érintettek: kifejezetten a román, a szerb és a szlovák nyelven kiadott történelemtankönyvek kínálatát igyekeztek hatósági úton szűkíteni.⁶⁹ Ennek a 18 tételnek ugyan több mint a fele (tíz cím) román nyelvű volt, arányaiban mégis a szerb nyelvűek jártak a legrosszabbul, amennyiben a korpuszbeli hét címből négyet is szankcionáltak (az összes szerb szerző mellett még Ribáry tankönyvének a Jovanović-féle fordítását is). Csak látszólag részesültek enyhébb elbírálásban a szlovák nyelvű Magyarország-történetek, az önálló szlovák történelmi narratíva iskolai meghonosítása szempontjából viszont a többiekénél sokkal hátrányosabb helyzetben voltak, ugyanis mind a négy korpuszbeli szlovák tankönyvszerző munkáját betiltották. Ez a szigor azért is figyelmet érdemel, mert legalább négy román szerzőjű hazai történelem tárgyú tankönyv is elkerülte a betiltást, ahogy magyar szerző

⁶⁶ E bonyolultnak ható megfogalmazással arra célok, hogy a tanítóképzők kivételével valamennyi iskolatípus esetén találni erdélyi szász szerzőt, akiknek az etnikai értelemben vett németisége nemigen vonható kétségbe. Annak tisztázása viszont, hogy a magyar és német nyelvű történelemtankönyvet egyaránt megjelentető, vagy magyarul író, de családneve, felekezete vagy születési helye miatt akár (eredetileg) német etnikumúnak tekinthető szerzők közül ki tartható (és milyen mértékben) „németnek” nem egyértelmű, ezért szerzőről-szerzőre változó mélységű további biográfiai kutatást igényel.

⁶⁷ Mint fentebb láthattuk a Gresits-féle olasz nyelvű Magyarország-történet sem volt – saját bevallása szerint – teljesen önálló munka, Fonda tankönyve pedig szintén felveti az eredetiség kérdését.

⁶⁸ Egy-egy betiltás mögött azonban nem feltétlenül ideológiai-politikai indíték sejthető minden esetben, hanem azt szakmai-módszertani okok is indokolhatták, hiszen a kor hazai tanintézményeiből igen jelentős számú magyar nyelvű tankönyvet is kitiltottak vagy tagadták meg az engedélyt a használatbavételüktől.

⁶⁹ Fontos mindazonáltal leszögezni, hogy a megállapítás csak a Magyarország-történelmi tankönyvekre igaz, más tantárgyak esetén ugyanis számos német, rutén vagy horvát nyelvű kiadványt szintén betiltottak a korban (a rendelkezésemre álló kimutatásokban azonban nem találni nyomát olasz vagy szlovén nyelvű tankönyvek betiltásának, amire azok relatíve ritkább előfordulása is magyarázatul szolgálhat).

románra fordított tankönyvét sem szankcionálták a nevezett tárgyban, így a szerb Ribáry-fordítással szemben annak román verziója is betiltatlan maradt.⁷⁰ A hazai hivatalos oktatáspolitikai szempontjából problematikusnak ítélt tankönyvek és egyéb kiadványok betiltásának ismételt elrendelése mindenesetre arra enged következtetni, hogy a minisztériumi szigor ellenére a szóban forgó munkák továbbra is közkézen forogtak,⁷¹ vélhetően ezért szerepelhettek tehát még a 20. század első évtizedében született miniszteri rendelet tiltólistáján is adott esetben az 1860-as években megjelent kiadványok.

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

A rendelkezésemre álló terjedelmi keretek között természetesen nem nyílt lehetőség arra, hogy a korpusz nemmagyar nyelvű tételeit részletesebb, immár azok tartalmi elemzését magában foglaló vizsgálatnak is alávetessem. A fenti áttekintésnek ez magától értetődően nem is lehetett célkitűzése, hiszen a szövegszintű elemzés értelem szerűen sokkal aprólékosabb és a források száma és heterogenitása miatt is jóval összetettebb elemzési stratégiát kíván. A forrásbőség mindazonáltal szerencsére lehetővé tette a *mennyiségi* paraméterek összehasonlító elemzését, amelyből remélhetőleg néhány helytállóan minősíthető általános következtetés volt nyerhető. Egyrészt megállapíthatónak látszik, hogy a dualista korszak hivatalos oktatáspolitikájának az idő előrehaladtával a nemmagyar nyelvű (alsó szintű) iskolázás terén jellemzően represszívebbé váló jogszabályalkotó tevékenysége és a nemmagyar tannyelvű intézmények számának drasztikus csökkenése (illetve egyes iskolatípusok

⁷⁰ Mivel nem vettem fel őket a vizsgálati korpuszba, ezért csak utalni tudok rá, hogy számos külföldi kiadású román, szerb, német és horvát történelemtankönyv is szerepelt a hazai iskolákból miniszteri rendelet útján kitiltott tankönyvek illetve taneszközök listáján, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy a nemmagyar tannyelvű hazai iskolákban számos esetben tanítottak a magyar nemzeti mester-narratívával markánsan szemben álló, de legalábbis azzal ellentmondásban lévő kiadványokból is. A legtöbb kitiltott kiadvány jól érzékelhetően Romániából származott, a nemzeti történelem tárgyában kiadott betiltott romániai tankönyvek közül pl. Florentiu, Tocilescu és Xenopol munkáit nevesítették.

⁷¹ Annak tisztázása, hogy a miniszteri rendelet útján betiltott egyes tankönyvek iskolai használata a valóságban is megszűnt-e (és pontosan mikor) természetesen aprólékos, mikroszintű kutatómunkát igényelne. Árulkodó jelek mindenesetre mutatkoznak arról, hogy a folyamat korántsem lehetett zökkenőmentes. A hazai kiadású *Слика из историје српске* (Pančevo, 1885) című tankönyvet ugyan már az 1887/10.034. sz. v-k. m. rendelettel betiltották, ennek ellenére a zombori szerb görögkeleti felső leányiskolában az intézmény hivatalos értesítőjének tanúsága szerint még évek múlva is abból tanítottak. Vö. *Извештај о вишој девојачкој школи српске православне црквене општине Сомборске за 1889/90. школски год.*, У Сомбору, Битерман, 1890. 11.

esetén stagnálása) dacára a korszak végéig fennmaradt a nyelvi sokszínűség. Másrészt fontosnak vélem kiemelni azokat a lényegi különbségeket, amelyek az egyes hazai nyelvek és célközönségük vonatkozásában többé-kevésbé markánsan megmutatkoztak. Ha homogenizáló madártávlatból csupán nyelvenként tekintjük a kérdést, akkor például az anyanyelvi történelemtankönyvek vonatkozásában népességáronyosan nem tűnik különösebben hátrányosnak a korszakbeli szlovákság helyzete. Ha viszont közelebbről és összehasonlító szempontból is szemügyre vesszük ugyanezen szegmensét a korpusznak, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy saját nemzetépítési szempontból sokkal rosszabb helyzetben voltak, mint például a hazai román vagy szerb közösség, hiszen nemcsak középfokú és középszintű anyanyelvi iskoláknak voltak híján (a kezdeti néhány év kivételével), de a szlovák nyelvű elemi iskolai történelemtankönyvek is lényegében fordításirodalomnak tekinthetők, hiszen az amúgy is kevés számú szlovák szerző munkáját viszonylag gyorsan betiltották. Azt is lényegesnek tartom jelezni, hogy nem lehet mechanikusan megfeleltetni egymással egy-egy hazai nyelvet és etnikai közösséget. A német nyelvű hazai tárgyú történelemtankönyvek példája ugyanis világosan mutatja, hogy szociológiai-felekezeti és etnikai tekintetben is mennyire különböző célcsoportok számára készültek német nyelven iskolai kiadványok: a (részben vagy egészen magyarosodó) különféle szórvány- illetve tömbben élő városi és falusi németajkúaktól az izraelitákon át az erdélyi szászokig, akiket német anyanyelvükön és közös állampolgárságukon kívül más aligha kovácsolt egymással szorosabb tudati közösségbe. Paradox módon mégis ezen leginkább heterogén csoporton belül található az erdélyi szászok révén az a kulturálisan leghomogénebb hazai etnikai közösség, amely nemcsak a magyarsághoz hasonló struktúrájú és színvonalú iskolahálózat létesítésére és fenntartására volt képes mindvégig, de történelemtankönyv-írásból is igyekezett *önellátásra* berendezkedni. Mindebben számukra a legnagyobb segítséget természetesen – és ez az utolsó tényező, amelyre fel szeretném hívni a figyelmet – a törvényi garanciákban részesített vallásfelekezeti autonómia nyújtotta. Ugyanennek a felekezeti autonómiának az erejére tudott támaszkodni a hazai szerb és román közösség is, amelyeket az előbbi esetben a saját nemzeti egyház jelentékeny anyagi erőforrásai, utóbbiban pedig a komoly demográfiai súly, valamint mindkettejüknél a számukra is egyre gyorsuló ütemű polgárosodás felhajtóereje erősített tovább. Végszóként megkockáztatható tehát a fentebbi szűk fókuszú, ám viszonylag gazdag forráskorpusz áttekintése után annak rögzítése, hogy a dualista korszak hazai témájú történelemtanítási kínálatának soknyelvűsége az idő múltával ugyan szűkült, ám ez a szűkülés nem volt teljes körű, miközben nyelvenként és etnikai közösségenként eltérő pályát írt le: sokuknál fokozatosan elsorvadt, másoknál, főként ahol kikezdehetetlen intézményes támaszt talált, stabilizálódott, esetenként pedig még némileg erősödni is tudott.

KINCSES KATALIN MÁRIA

FRAKNÓI VILMOS RÁKÓCZI-KÉPEI

EGY 1903-BAN ELMONDOTT ÜNNEPI BESZÉD TANULSÁGAI*

II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) politikai kultuszának egyik csúcspontja a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 200. évfordulója volt 1903-ban, amikor valójában nem is a szabadságharc állott a megemlékezések középpontjában, hanem a fejedelem személye. Ekkorra Rákóczi a magyar szabadság szimbolikus alakjává vált, a sikertelen kuruc szabadságharc miatt bekövetkezett személyes tragédia, a politikai emigráció miatt pedig az elbukott hős helyett áldozattá, mártírrá, sőt szentté.¹ Arra, hogy ez miért következett be, már azok a kortársak is megkísérelték a válaszadást, akik a fejedelem neve elé a szent jelzőt maguk is odaírták. Közéjük tartozott Fraknói (1874-ig Frankl) Vilmos (1843–1924) katolikus püspök, történetíró is, aki *II. Rákóczy Ferenc vallásos élete és munkái* című, Budapesten 1903. december 15-én a Katolikus Körben tartott felolvasásán² az eszményített Rákóczit egyenesen a katolikus szentekre emlékeztető vonásokkal ruházta föl. Ily módon a Rákóczi-kultusz sajátos, katolikus „színezet” is kapott általa:³ Rákóczi gyakorlatilag egy „klasszikus” katolikus szentként jelenik meg az ünnepi beszédben, amikor a püspök kifejti, hogy „a katolikus egyház története nem mutat föl világi férfit, aki [nál]a a belső hitélet legfelsőbb irányának, az askézisnek irodalmi művelésében magasabb tökélyre emelkedett” volna.⁴ Fraknói, aki önmagát ekkor katolikus főpapi – és nem historikus – szerepben pozicionálta, beemelte az askézis motívumát az ekkorra már

* A tanulmány az Emlékezetkultúra az Antikvitástól a Modernitásig Kutatócsoport 20708B800 témaszámú, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara által finanszírozott pályázat keretében készült.

¹ Erről legutóbb ld. KINCSES Katalin Mária: Rákóczi szent neve és kultusza. In: *Hősök, mártírok, áldozatok, szentek*. Szerk. CSÍZY Katalin – HÓVÁRI János. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan, Budapest, 2021. 233–246.

² A beszéd nyomtatott változatai: FRAKNÓI Vilmos: *II. Rákóczy Ferenc vallásos élete és munkái*. (Új kiadás.) Szent-István-Társulat, Budapest, 1906. (Első kiadása: uo., 1903. Tanulmányunkban a továbbiakban az 1906-os kiadásra hivatkozunk, a továbbiakban: FRAKNÓI, 1906.) – Az 1888-ban létrejött Kat(h)olikus Kör a katolikusok szociális összetartozását, anyagi és kulturális érdekeinek előmozdítását a politika kizárásával szolgáló társadalmi egyesület volt. 1946-ban oszlatták föl.

³ A Rákóczi-kultusz tudományos definíciójáról, annak komplex jelentéstartamáról legutóbb összefoglalóan ld. KINCSES Katalin Mária: *A Rákóczi-kultusz*. In: *Rákóczi Emlékkönyv*. Szerk. BÓDVAI András. Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt., Budapest, 2021. (Második, átdolgozott kiadás.) 229–230.

⁴ FRAKNÓI, 1906. 4.

kialakult Rákócziról szóló kultikus narratívába, ami mindenképpen szükséges volt ahhoz, hogy a fejedelem kvázi szentté válhasson. Életvitele alapján ugyan nem volt az – hiszen, ha mást nem, politikusként és hadvezérként felkelést vezetett a fennálló törvényes hatalommal szemben, amit megkérdőjelezett –, azonban a bukás után felvállalta a bujdosás szent mártíromságát, lemondva világi hatalmáról és vagyonáról, ráadásul a bujdosását is megörökítő irodalmi műveiben, az *Emlékiratok* és a *Val-lomások (Confessio peccatoris)* lapjain saját maga alkotta meg mártírológiájának alapjait.

Fraknói Vilmos beszédében kifejtette azt is, hogy „Miként politikai missiója, szintúgy a vallásos buzgóság örökségképpen szállott” Rákóczira.⁵ – A misszionáriusokra vonatkozó áthalláson kívül felfigyelhetünk családi örökségének lényeges vonására, a vallásos hitre. Ha Rákóczi tehát a maga korában politikusként a felkelés alatt nem is válhatott szentté, de a családi örökségből származó vallásosság, a száműzetés éveinek élénk vallásos buzgósága miatt mégiscsak egy szent vonásait mutatta a beszédben. Ennek már voltak előzményei, jelei a fegyveres harc idején is, fedezi föl Fraknói eszmefuttatásában: eme vallásos buzgósága vezette ugyanis a fejedelmet akkor, midőn „Seregében a vallásosság szellemét honosította meg és élesztette”: ő volt az első az erdélyi fejedelmek között, tudjuk meg, aki a hadseregben minden ezrednél katolikus tábori lelkészek vagy szerzetesek alkalmazását határozta el.⁶ A vallási toleranciáról elhíresült II. Rákóczi Ferencnek a teljes kuruc hadsereg lelki gondozására kizárólag katolikus papokat delegálni szándékozó törekvése történelmietlen, forrásokkal nem igazolható kitaláció, ami egyértelműen Fraknói saját protestánsellenességének visszavetítését jelenti a Rákóczi-szabadságharc időszá-kára. Mindezek alapján jól látható, hogy Fraknóit 1903-ban ünnepi beszéde elmon-dásakor nyilvánvalóan semmiképp sem a történeti hűséghez való ragaszkodás mo-tiválta, amikor törekvéseit, életvitelét, intézkedéseit tekintve felruházta Rákóczit olyan tulajdonságokkal, amelyek őt elsősorban kegyes, buzgó, hithű katolikusként, továbbá a magyar szabadságharc áldozataként, mártírjaként, sőt szentjeként, nem pedig politikusként, diplomataként, hadvezérként láttatták. Sőt, Fraknói még tovább-ment buzgalmában, amikor valótlanul állította – az amúgy magát protestáns politi-kusokkal és katonai vezetőkkel körülvevő – Rákócziról, hogy „a protestáns felekeze-tek ellen leküzdhetetlen ellenszenvet látszik tanúsítani”.⁷

Fraknói Vilmos a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 200. évfordulója kapcsán elmondott ünnepi beszédében nem a szabadságharc történeti felelevenítésére töreke-

⁵ Uo. 5.

⁶ Uo. 14–15.

⁷ Uo. 62.

dett, hanem Rákóczi kultikus alakjának felidézésére. Ebbéli igyekezetében, mint láttuk, teljes mértékben „megfeledkezett” arról, hogy tudósként tartozik/tartozna hallgatóságának a történeti hűséggel is. Fraknói szerepvállalásának az a tanulsága, hogy abban a kultikus beállítódás és a történeti hitelesség két teljesen különböző dimenzióban mozgott. Ez az oka annak, hogy egy, a valóságtól teljesen elrugaszkodott, katolikus szentre emlékeztető Rákóczi-képet vázolt fel.

Ez a viszonyulás azonban nem mindig jellemezte őt. A 200. évforduló előtt éppen három évtizeddel jelentette meg fő történeti művét, *A magyar nemzet története* című háromkötetes szintézist,⁸ benne a Rákóczi-szabadságharc történetjével és Rákóczi politikusportréjával, amelyben az ekkor még ifjú pályakezdő történész historikus koncepcióját fogalmazta meg az eseményekről.

FRANKNÓI VILMOS TUDOMÁNYOS ÁLLÁSPONTJA A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARCRA ÉS RÁKÓCZIRÓL

Előtanulmányok

A dualizmus korának első felében keletkezett nagy történeti összefoglalóknak, Szalay László (1813–1864) és Horváth Mihály (1809–1878) munkájának⁹ árnyékában húzódik meg Fraknói Vilmos háromkötetes monográfiája Magyarország történetéről, *A magyar nemzet története*, melyben a szerző a Rákóczi-szabadságharcnak és benne Rákóczinak mintegy 35 oldalt szentelt.¹⁰

Fraknói Vilmos a dualizmus kori magyar történetírás egyik legtermékenyebb, konzervatív alakja. Az egyháztörténetírónak elkönyvelt tudós munkásságának szisztematikus historiográfiai áttekintése azonban még várat magára.¹¹ Ezzel elsősorban a katolikus egyháztörténetírás adós, hiszen a széles pályáivet befutott Fraknói rendkívüli munkabírása és agilitása többek között igen nagyszámú és színvonalas egy-

⁸ FRANKL Vilmos: *A magyar nemzet története*. 1–3. füzet. Szent-István-Társulat, Pest, 1872–1873. (A továbbiakban: FRANKL, 1872–1873., valamint arra a kötetre hivatkozunk, amelyik a Rákóczi-szabadságharcról szól: FRANKL, 1873.)

⁹ SZALAY László: *Magyarország története*. I–IV. köt. Geibel Károly, Lipcse, 1852–1854. V–VI. köt. Lauffer és Stolp, Pest, 1857–1859. (Második kiadás: Pest, 1859–1866.) – HORVÁTH Mihály: *A magyarok története*. I–IV. köt. Pest, 1842–1846. A második, átdolgozott, bővített kiadás 1860–1863 között jelent meg 6 kötetben Pesten, a 3. kiadás pedig 1871 és 1873 között 8 kötetben jelent meg ugyanott.

¹⁰ FRANKL, 1872–1873. A Rákóczi-szabadságharcot áttekintő fejezetek a harmadik füzetben jelennek meg: 231–265, 288, 389.

¹¹ Egyedül pályakezdésének első, 1871-ig tartó szakaszát tárta fel RÖTTLER Ferenc: Fraknói Vilmos történetírói pályakezdése, 1861–1871. *Századok*, 1969/5–6. 1046–1076. (A továbbiakban: RÖTTLER, 1969.)

háztörténeti monográfiát és forráskiadványt eredményezett. Azonban az egyháztörténeti munkák mellett sokat köszönhet neki általában a történetírás is, különösen a középkorra vonatkozóan, talán elég, ha csak a magyar országgyűlések iratanyagának publikálására, Mátyás-kutatásaira, római forrásfeltáró eredményeire, valamint tudományszervezői munkásságára utalunk. 1879-től a Magyar Tudományos Akadémia titkára, 1889 és 1892 között annak másodelnöke, szintén 1879-től a múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelője volt. Ő alapította 1892-ben a római magyar történeti intézetet, és többek között kivette részét a Rákóczi és bujdosótársai hamvainak felkutatását bonyolító hivatali munkából. Tudományos pályafutásának eredményei felülmúlják az egyházi tisztségei által megszabott feladatok teljesítésének eredményeit.¹² Mindemellett a kora újkori történetírásban is jelentős szerepe volt, mert nagy számban tárt fel és adott közre levéltári forrásokat.¹³ Legutóbb Romsics Ignác értékelte átfogóan történetírását,¹⁴ helyét a függetlenségi szemlélettel szemben álló aulikus és markánsan katolikus történetszemléletet képviselő historikusok között jelölve ki. Méltatása szerint a Rákóczi-kutató és Rákóczi politikai kultuszának fardhatatlan gerjesztője és ápolója, Thaly Kálmán (1839–1909) nemzedékéhez tartozott, akivel azonban nyílt vitába keveredett annak a jezsuitákat illető negatív elfogultsága miatt.

A magyar nemzet története Fraknói egyik korai műve, melynek alapkoncepcióját az állam és a katolikus egyház áldásos összefonódása adja. Fraknói kedvenc műfaja a történeti életrajz volt, s egész munkásságát áthatotta a konzervatív, katolikus és Habsburg-párti politikai és egyházpolitikai szemlélet. Bár nem volt nagy hatása a magyar történettudományra, és a mű megírásához sem tárt föl újabb levéltári forrásokat, de érdemel némi figyelmet eme első és egyetlen történeti összefoglalója, amely historikusi pályakezdésének egyik legfontosabb publikációja. Szempontunkból azért is fontos, mert mint utaltunk rá, a Rákóczi-szabadságharcról is megírta benne elképzeléseit.

A mű megírásának előzményeként meg kell említeni, hogy annak volt egy előképe, egy rendkívül fiatalon, 18 évesen írt összefoglaló, Fraknói Vilmos első tudományos közleménye, *A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata az első fejedelmek korában*, Pesten, 1861-ben megjelent munkája. Ekkor körvonalazódott írói

¹² Az országgyűlési iratok kiadása terén szerzett érdemeire hívja föl a figyelmet: GUNST Péter: *A magyar történetírás története*. (Történelmi Kézikönyvtár.) Csokonai, Debrecen, 2000. (Javított kiadás.) 215. – Fraknói (Frankl) Vilmos 1878-tól nagyváradi kanonok, 1879-től szekszárdi címzetes apát volt, majd 1892-től lett címzetes püspök.

¹³ Uo. 218.

¹⁴ ROMSICS Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekin-téssel*. Osiris, Budapest, 2011. 130–132.

szándéka az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követő megtorlások utáni politikai és művelődési viszonyokat is érintő konszolidációs időszak közéletben terjedő kívánsága kapcsán. Felmerült az igény ugyanis a szélesebb olvasói közeg számára szánt tudományos igényű munkákra. Rottler Ferenc, aki Fraknói pályakezdésének első szakaszát tárta fel mintegy öt évtizeddel ezelőtt, rámutatott, hogy a leendő püspök bölcsészkarai tanulmányai során észrevette: az 1850-es évek második felében a kibontakozó tudományos igényű történetírás a korábnál sokkal szélesebb olvasói közeget akart szerezni magának, a reformkor élénk szellemi és történelmi érdeklődése kezdett felelevenedni. Fraknói a népszerű munkák iránti igény kielégítését a tudományosság rovására tett engedménynek tekintette. Úgy vélte, nem ez a járható út, és mindennek az ellenkezőjét kell tenni: a szélesebb olvasóközönséget kell a szak tudomány színvonalára emelni, nem pedig a tudományos színvonalat leszállítani annak érdekében, hogy az eredményeket minél többen értsék.¹⁵ Ugyan a középkori magyar történelemre vonatkozóan, de már ekkor találkozott munkájának megírása során olyan kérdésekkel, mint a nemzet (natio) és a haza fogalma. Előtanulmányként áttekintette a 18–19. századi fontosabb európai történetírók köteteit is.¹⁶ Továbbá, ekkorra már elkülönültek számára az olyan vizsgálati szempontok, témák, mint az alkotmány, a törvényhozás, a had- és pénzügy, valamint a szellemi műveltség, sőt, az életmód és szokások kérdése is, ami úgy véljük, ebben az elsősorban a politikai történetírásra fókuszáló időszakban új gondolat volt a magyar történetírásban, a művelődéstörténet diszciplínájának egyik korabeli megközelítését jelentették.

A magyar nemzet története előmunkálatainak tekinthetjük Fraknói Vilmosnak egy másik korai munkáját is, az 1863-ban megjelent gimnáziumi tankönyvet Magyarország történetéről¹⁷ az ekkor mindössze húszéves szerző tollából. A 19. század utolsó harmadában a legelterjedtebb történelemtankönyv a tíz kiadást is megélt, Horváth Mihály által írt *A magyarok története* volt, amely egészen 1890-ig meghatározta a történelemoktatást.¹⁸ Úgy véljük, Fraknói eme – tendenciózus katolikuspártisága és protestánsellenessége miatt – nagy visszhangot kiváltott tankönyvének is Horváth Mihály kötetei adták az alapját a történelmi kérdések, csomópontok megválasztása és a tényanyag vonatkozásában. Horváth Mihály nyomán Fraknói is a dinasztikus periodizációt alkalmazta: a korszakhatárokat az uralkodóváltások jelölték ki,

¹⁵ ROTTLER, 1969. 1052, 1054.

¹⁶ Uo. 1056.

¹⁷ FRANKL Vilmos: *Magyarország története. Kath. gymnasiumok középosztályai számára.* Pfeifer Ferdinánd, Pesten, 1863. (2. javított kiadás: uo., 1864., harmadik változatlan kiadás: uo., 1865.) Az első kiadásban 1835-ig, I. Ferenc császár haláláig tárgyalja Magyarország történetét. A mű keletkezéstörténetére ld. ROTTLER, 1969. 1057.

¹⁸ Uo.

ezért a kora újkori részeknél is a Habsburg-uralkodóváltások tagolták a tankönyvet fejezetekre. Rottler Ferenc mutatott rá a tankönyv középkor-centrikusságára,¹⁹ melynek oka, úgy véljük, nyilvánvalóan az volt, hogy a szerző katolikusként ez iránt a felekezeti problémáktól még mentes, számára (ekkor még) egységesnek tekintett korszak iránt volt a legfogékonyabb. Ennek ellenére viszonylag visszafogottan írt a katolikus egyház szerepéről (osztjuk Rottler Ferenc véleményét, hogy óvakodott a polémiától), és általában tárgyilagos a hangneme, eltekintve néhány erősebb jelzőtől, melyek azonban a további munkáiban már nem találhatók meg. Ebben a tankönyvben, úgy látjuk, megmutatkoznak tehát azok az erények is, melyek majd *A magyar nemzet történetében* megtapasztalhatók.

Ugyanebben az időszakban formálódik elsősorban történeti publicisztikájában az álláspontja a Habsburg-kérdésről is, melynek a hagyományos „jó király, rossz tanácsadók” toposza lesz az alapja: ezzel alkot egységet aktuális politikai álláspontja is, ami szerint a hangsúlyt a Habsburgokkal való megegyezésre kell helyezni, mintsem az 1848–49-es forradalom és szabadságharc megtorlására.²⁰ Mindez kiegyezéspárti politikai nézeteinek is szerves részét képezte.

A kora újkor tekintetében Pázmány-kutatásait kell megemlíteni. A témaválasztás, úgy véljük, egyértelmű volt Fraknói nagyszombati évei, ott-tartózkodása, a papi hivatás választása és a történeti érdeklődés találkozásának eredményeképp. Első komoly történeti munkája, a háromkötetes *Pázmány Péter és kora*²¹ harmadik, szerkesztését, stílusát tekintve legkiforrottabb része 1872-ben jelent meg, melyet aztán közvetlenül *A magyar nemzet története* követett 1873-ban. A Pázmány-monográfia megírása igen nagy és érett áttekintőképességet követelt meg, mely feladatot a szerző sikeresen meg tudta oldani. A munka elvégzésével pedig egy magyar történeti szintézis megírásához is elsajátította a szükséges szakmai-módszertani ismereteket. A Pázmány-kötetek egyik „öröksége” történetírásában a jezsuiták iránti pozitív elfogultsága volt, amit a Rákóczi-kérdésben sem lehetett majd megkerülni. Ugyanakkor ennél is fontosabb: Fraknói Vilmosnak köszönheti a magyar történetírás, hogy ráirányította a figyelmet egy kortárs politikus, Bethlen Gábor (1580–1629) erdélyi fejedelem történeti szerepére is: bár a protestáns fejedelmet elítélte mint Pázmány ellenfelét, azonban kiváló politikusi képességeit, történeti érdemeit, nagyságát elismerte, európai formátumú uralkodónak tartotta.²² Bethlen erdélyi fejedelemségének nagyon

¹⁹ Uo. 1058. A tankönyv viharos korabeli fogadtatásáról, értékeléséről ld. uo. 1058–1059.

²⁰ Vö.: Uo. 1058–1061.

²¹ FRANKL Vilmos: *Pázmány Péter és kora*. 1–3. köt. Ráth Mór, Pest, 1868–1872.

²² Uo. 2. köt. 193. skk., különösen 253–266. Bethlen képességeiről pl.: „Bethlen hatalmas lelkének Erdély csekély működési tér volt. Nagyratörő szellemében hozzá méltó terv született”. Uo. 499. Bethlen jellemzésében annak európai nagyságáról: uo. 498.

sok politikai, hadtörténeti vonatkozását feltárta (több évtizedet kell majd várni egy hasonló gondolatmenet alapján elkészített Bethlen-tanulmányra, melyet majd Angyal Dávid ír meg).²³ Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy Fraknói Vilmos oly mértékben foglalkozott érdemben és új források feltárásával ebben a Pázmány-monográfiában Bethlen Gábor uralkodásával, hogy egyúttal a 17. század első felének Erdélyéről is fontos áttekintést nyújtott és gyakorlatilag elkészített egy Bethlen Gábor-életrajzot is. A Pázmány-monográfia fontos vonása az is, hogy a katolikus főpapot politikusi mivoltában ábrázolta. Végül, de nem utolsósorban hangsúlyozni kell, hogy a monográfia nagy érdeme a hatalmas forrásfeltáró munka, amelyre épült.²⁴

Szalay László és Horváth Mihály nyomdokain

Ilyen előzmények után jelent meg a Szent István Társulatnál Frankl Vilmosnak *A magyar nemzet története* című háromkötetes összefoglalója,²⁵ benne a Rákóczi-szabadságharc történetével. R. Várkonyi Ágnes mutatott rá, hogy Fraknói „minden sora azt bizonyítja: alaposan ismeri Horváth történetírói munkásságát”, ám vele ellentétben romantikus történetírónak tartja a szerzőt.²⁶ Horváth Mihály hatásával egyetértünk, ez alól *A magyar nemzet története* sem jelent kivételt.²⁷ Úgy véljük azonban, hogy a Fraknói romantikus attitűdjére utaló értékelés erre a korai művére még nem érvényes, hanem majd csak a későbbiekre. Fraknói munkájában Horváth Mihály mellett, sőt nála is nagyobb súllyal inkább Szalay László munkásságára támaszkodott. A tartalmi egyezéseken kívül ezt az is alátámasztja, hogy Horváth Mihály munkája csak pár hónappal a sajátja előtt jelent meg, 1872-ben, ezért úgy véljük, hogy azt ugyan felhasználta, de alapvetően a korábbi összefoglaló, Szalay László munkája jelentette a kiindulópontot számára.

Az ifjú szerző áttekintésének több fontos kora újkori vonatkozása van, melyek saját koncepcióját is tartalmazzák. Egyik önálló gondolata, hogy az erdélyi fejedelmek sorában, Bocskai Istvántól (1557–1606) egészen II. Rákóczi Ferencig jelöli ki annak a politikának az időszakát, amely a Habsburgok ellen vívott fegyveres harcok történetét jelenti.²⁸ A számára mindvégig oly fontos vallási kérdést ennek sorában

²³ ANGYAL Dávid: *Bethlen Gábor életrajza*. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), Budapest, [1899.]

²⁴ ROTTLER, 1969. 1074–1075.

²⁵ A mű keletkezésének története is feltárára vár, ez most jelen munkánk keretét szétfeszítené, azonban valószínűleg bizonyos a kiadónál is dolgozó, Fraknóit protezsáló Ipolyi Arnoldon keresztül kaphatta meg a feladatot.

²⁶ R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitívista történetelmélet a mai magyar történetírásban I. A pozitívista történetelmélet Európában és hazai értékelése 1830–1945*. Akadémiai, Budapest, 1973. 210.

²⁷ Itt HORVÁTH Mihály: *Magyarország történelme*. VI. köt. Heckenast Gusztáv, Pest, 1872. munkája jön szóba. (A továbbiakban: HORVÁTH, 1872.)

²⁸ FRANKL, 1873. 231.

a Rákóczi-szabadságharc tekintetében tartotta a legkevésbé jellemzőnek, mint írja: „II. Rákóczi Ferenc fölkelése az ezt megelőzőktől annyiban különbözött, hogy a valódi érdek nem volt legelső rúgója.”²⁹ A kora újkori magyar történelem ívét egyébként egészen a Habsburg I. Ferdinánd (1503–1564) magyar trónra jutásától (1527) a Rákóczi-szabadságharc végéig rajzolta meg. Távtatos értékelésének négy fontos eleme van. Az első, hogy a Habsburgokkal szemben I. Ferdinánd uralkodása óta bizalmatlan volt a magyar politika, sőt, eme politikának ez volt a legjellemzőbb vonulata. A másik, hogy ennek az volt az oka, hogy a magyarok a Habsburgoktól a nemzet alkotmányában – és erre Szalay Lászlót követve mutat rá – és egyéb kiváltásaikban sérelmet szenvedtek, mely sérelem – s ez a harmadik elem – Bocskai István, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György (1593–1648) és Thököly Imre (1657–1705), s nem utolsósorban II. Rákóczi Ferenc felkelésének az okát jelentették. Végül negyediként megállapítja, hogy mindezen felkelések közös célja, a nemzet elszakítása az ausztriai háztól ugyan egyiküknek sem sikerült, de mégis megvolt az eredménye a harcnak: „Azonban lényeges hatásuk és érdemök az, hogy meghiúsították az ellenkező irányzatot: Magyarország nem lett az ausztriai ház tartományává”³⁰ – fogalmazott, azaz megmaradt az ország függetlensége és államisága.

Fraknoi Vilmos a Rákóczi-szabadságharc okait, előzményeit s teljes történetét gyakorlatilag a Szalay Lászlónak a korszakról megjelent kötetében³¹ leírtak alapján foglalta össze. Rendkívül tömör, azonban olvasmányos stílusa is Szalayt idézi. A politikai, diplomáciai és hadi eseményeket Szalay nyomán foglalja össze. Erdély történetéről egyébként – amit Szalay László a kötetben a magyarországi eseményekkel párhuzamosan, de azoktól mindvégig elkülönítve tárgyal – megfélemedezik, egyedül Bottyán János (1643–1709) kuruc generális erdélyi sikereit említi meg,³² mint ahogyan Rákóczi erdélyi fejedelemségét is csak az említés szintjén találjuk meg a műben. A felkelés okai között a súlyos adóterhet és az idegen katonaság zsarnokoskodásait említi meg,³³ ahogyan ez Szalay Lászlónál is szerepelt. Rámutat a felkelők számának dinamikus növekedésére, arra – és ezt ugyancsak Szalay László nyomán emeli ki –, hogy az ekkor még a császári hadseregben szolgáló szatmári főispán, Károlyi Sándor (1669–1743) figyelmeztetését a felkelés terjedéséről és veszélyeiről 1703 legelején, valamint a megoldandó problémák égető mivoltát a Habsburgok nem vették komolyan, mert a közelgő francia (értsd: spanyol örökösödési) háborúval voltak elfoglalva, aminek többek között az lett a következménye, hogy a generális, miután

²⁹ Uo. 287.

³⁰ Uo. 264.

³¹ SZALAY László: *II. Rákóczi Ferencz bujdosása*. Lauffer Vilmos, Pest, 1864.

³² FRANKL, 1873. 250.

³³ Uo. 236.

nem hallgatták meg, átpártolt a felkelőkhöz.³⁴ Végigveszi a katonai eseményeket, s ezzel párhuzamosan vezeti végig a béketárgyalások menetét is, melyek kapcsán mindvégig hangsúlyozza, hogy a megegyezés kudarcának alapvető oka egészen a gyöngyösi értekezletektől (1704. március 18–29., augusztus 20-tól és szeptember 6.) a selmebányai tárgyalásokon (1704. október 17–20.) át a nagyszombati béketárgyalásokig (1705. október 27-től) az volt, hogy a Habsburgok nem voltak hajlandók ígéreteiket nemzetközi garanciákkal alátámasztani.³⁵ A vallási kérdésről szűkszavúan, visszafogottan, alig érezhető katolikus elfogultsággal nyilatkozik. Csak annyit ír, hogy a felkelés alatt a protestánsok, főleg a Felvidéken, számos templomot elfoglaltak. Ugyanakkor felidézi a szécsényi országgyűlés (1705) végzéseit, „miszerint oly helyeken, hol két templom van, a nagyobbikat azon felekezet használja, mely a lakosság többségét bírja kebelében. Egyébkint több rendelkezés állapított meg a három felekezet közötti egység [sic!] megszilárdítására, és ennek emlékére érem veretett” – teszi hozzá. A vallási kérdést az ónodi országgyűlésen (1707) kimondott vallásfelekezeti jogegyenlőség törvénybe iktatásával zárja, bár hozzáteszi, hogy ezt a kuruc állam „sajátságos módon kezdte alkalmazni, midőn a jezsuitákat az országból száműzte, amely határozat ellen több vármegye óvást nyújtott be Rákóczinak.”³⁶

Részletesen bemutatja a császári oldalról Pálffy János (1663–1751) generális és a kurucok oldaláról Károlyi Sándor tárgyalásait – immáron a Horváth Mihálynál annak említett, 1872-es kötetében olvasott tényanyag alapján.³⁷ A szatmári megegyezést, benne Károlyi Sándor és a vele egyetértő kuruc tábornokok – Bercsényi Miklós (1665–1725) főgenerális, Forgách Simon (1669–1729) tábornagy – szerepét Horváth Mihályhoz hasonlóan pozitívan, Rákóczi szerepét – akinek szerinte, miután a szabadságharc elbukott, egyetlen célja maradt, hogy Magyarországot a megkötendő békébe belefoglalják³⁸ – viszont itt, a kötet végén, eltérően korábbi politikájától, negatívan értékeli (amire még kitérünk), valamint megjegyzi, hogy a megegyezést Bécsben is többen ellenezték.³⁹ A szatmári béke (1711) szerinte visszaállította a vallásügyi viszonyokat a Rákóczi fölkelését megelőző állapotba (ami a valóságban a Habsburg ellenreformáció legintenzívebb protestánsüldözését jelentette), amit a teljes kora újkort tárgyaló fejezetben pozitívan értékel.⁴⁰

³⁴ Uo. 237.

³⁵ Uo. 239, 244.

³⁶ Uo. 288.

³⁷ Úgy véljük, hogy Horváth Mihály vonatkozó kötete (HORVÁTH, 1872) akkor jelent meg, s férhetett hozzá Fraknói 1872-ben, amikor éppen a Rákóczi-szabadságharcot lezáró 1710-es eseményeket tárgyalta.

³⁸ FRANKL, 1873. 259.

³⁹ Uo. 253–258, 389.

⁴⁰ Uo. 389.

A fejedelmi portré

Fraknói Vilmos meglepően részletesen foglalkozik Rákóczi politikai és katonai szerepével, és ennek során alapvetően pozitív véleményt alkot róla, ami Szalay Lászlónál egyáltalán nem, s ily mértékben, mint nála, Horváth Mihálynál sem jellemző. A Rákóczi-szabadságharcra vonatkozó összefoglalásnak ez a vonulata, ami már-már egy Rákóczi-portréval ér fel, úgy véljük, munkájának egyik érdeme, hiszen kortársai nem írtak Rákóczi-életrajzot. Mindjárt azzal kezdi a felkelésről szóló fejezetet, hogy Rákóczinak „nemcsak politikai tevékenysége, hanem személyének rokonszenves tulajdonai és életpályájának részvétet keltő fordulatai által is, az újabb hazai történelem legfigyelemreméltóbb alakjai közé tartozik”.⁴¹ A fejedelem származását, gyermekéveit illetően kiemeli: gyermekkorát az határozta meg, hogy az ország legjelentősebb arisztokrata családjainak, a Zrínyieknek és a Rákócziaknak volt a sarja. Korai neveltetéséről és Kollonich Lipót (1631–1707) érsek szerepéről ugyan nem szól, valamint a csehországi neuhausi jezsuitákról⁴² is csak egyetlen mondatot ír – pedig katolikus pap lévén, elfogultságát: a jezsuitákhoz kapcsolódó szimpátiáját is bővebben kifejezésre juttathatta volna –, de ettől a fentebb említett gimnáziumi tankönyvét szélsőséges katolikussága miatt korábban ért heves támadásokból okulva tartózkodott: „Tanárainak sikerült lelkébe meleg vallásos szellemet önteni, mely sírjáig kísérté, és később száműzetésének szenvedéseit enyhítette; de Kollonics hő óhaját, hogy papi pályára lépjen, erős határozottsággal utasította vissza.” Elfogadja Horváth Mihály nyomán a teóriát, miszerint a főpap Rákócziból szerzetest akart neveltetni Csehországban, azonban szó sincs a jezsuiták érdemének túlzott kidomborításáról. A családi tragédiák: „anyai nagyatyjának, Zrínyi Péternek véres emléke, és mostoha-atyjának Thököly Imrének sorsa, visszariasztották [...] a merész eszmék felkarolásától. Sőt, hogy elhárítsa magától a bécsi udvar gyanakodását, 1697-ben Bécsbe tette át lakását, és ajánlatot tett magyarországi javainak Ausztriában fekvő hasonló értékű birtokkal való felcserélése iránt.”⁴³ Ily módon osztja Szalay László véleményét, mely szerint a politikától Rákóczi kezdetben mereven elzárkózott. Távol tartotta magát a 17. század végi parasztfelkelésektől, azonban hamarosan „Hazájának

⁴¹ Uo. 231.

⁴² Kollonich Lipótot bízta meg a kiskorú Rákóczi Ferenc hivatalos gyámja, I. Lipót (1640–1705) Habsburg császár és magyar király a Rákóczi-birtokok igazgatásával és Rákóczi neveltetésével, miután édesanyja, Zrínyi Ilona (1643–1707) a Thököly-felkelés utolsó erősségét, Munkács várát a császári katonaságnak feladni kényszerült 1688 januárjában, és gyermekei felügyeleti jogától megfosztották. Rákóczit Kollonich a csehországi neuhausi jezsuita kolostorba vitte tanulmányait folytatni.

⁴³ FRANKL, 1873. 232. Zrínyi Péter (1621–1671) hadvezér, költő, horvát bán. A Wesselényi-összeesküvésben való részvételéért elfogták, majd felségárulás vádjával kivégezték. Zrínyi Péter Zrínyi Ilona atyja, Rákóczi nagyapja volt.

szomorú állapota, s azon tapasztalás, mint gazdálkodnak az idegen hadak zsarnoki önkénnyel, mint maradnak a nemzet sérelmei orvosolatlanul, a nemzet jogosult kívánatai meghallgatás nélkül: élénk elégtelenséget költöttek benne, melyet a vele érintkező urak ápoltak és élesztettek” – a tisztánlátásban és abban, hogy a felkelés élére állt, elsősorban Bercsényi Miklós ungi főispán gyakorolt rá nagy befolyást.⁴⁴

Szalay László, majd Horváth Mihály nyomán Fraknói Vilmos is nagy hangsúlyt helyezett a francia diplomáciai eseményekre – már a szabadságharc kitörése előtti-ekre is. A francia diplomácia szerepének fontosságát Rákóczi önálló felismerésének tartja,⁴⁵ ez a kapcsolat lesz a diplomata Rákóczi külpolitikájának a fő csapása. Végül arra a következtetésre jut, hogy eme biztató diplomáciai kapcsolatok ellenére elsősorban mégiscsak személyes okok motiválták a felkelésre Rákóczit, hiszen csak ily módon tudott szökése és elítélése után a birtokaihoz hozzájutni, miután 1701-ben fej- és jószágvesztésre ítélik a Habsburgok. Emellett elismeri, hogy fontos szerepe volt annak is a politikai és katonai szerepvállalásban, hogy Rákóczi úgy ítélte meg: a francia háború a magyarországi Habsburg-ellenes fegyveres felkeléshez megteremtette az alapot.⁴⁶

A felkelésben Rákóczi mindvégig cselekvő hadvezérként, hadseregszervezőent, aktív politikusként, diplomataként jelenik meg Fraknói leírásában. Ez Horváth Mihály megközelítésével mutat rokonságot, de az ő véleményén túlmenően Fraknói rámutat Rákóczi önálló államszervező tevékenységének fontosságára is: a selmecebányai béketárgyalások alatt (1704. október) „a hadimunkálatokat intézte, és az elfoglalt országrészek kormányát vezette” Egerben – írja, mellyel rámutat arra, hogy itt egy újonnan szerveződő államról és annak kormányzásáról is van szó.⁴⁷ Rákóczi kiváló reálpolitikai képességeit, tisztánlátását emeli ki, amikor kifejti, hogy a fejedelemség saját politikustársaival ellentétben nem osztotta a reményt és az optimizmust, ami az új császár, I. József (1676–1711) nyilatkozatai nyomán elterjedt, miszerint az uralkodóaváltás 1705-ben a megegyezést fogja elhozni.⁴⁸ „Nem vonta ugyan kétségbe az új uralkodó őszinteségét és szándékainak tisztaságát; de nem hitte, hogy képes legyen a mélyen meggyökerezett irányt, mely hazánk alkotmányára nézve ellenséges állást foglal el, teljesen megsemmisíteni; nem remélte, hogy a két lényeges föltétel, melytől a békekötést függővé tette: »Erdély függetlensége és a külhatalmak kezes-

⁴⁴ Uo. Ez idézet talán az, amelyik a leginkább rávilágít a reformkorban gyökerező, hazafias, de véleményünk szerint a kultikus látásmódtól mentes szemléletre és szóhasználatra, ami Fraknóinak ezt a munkáját végig jellemzi.

⁴⁵ Uo. 232–233.

⁴⁶ Uo. 236.

⁴⁷ Uo. 242.

⁴⁸ Uo.

sége« elfogadtassék. Végre még mindig bízott abban, hogy XIV. Lajos segítségével kivívhatja és biztosíthatja Magyarország függetlenségét” – foglalja össze politikai koncepcióját elsősorban a fejedelem emlékiratai alapján, s hozzáteszi: „Mindazáltal nem akart akként feltűnni, mintha, a kibékülésnek ő maga, s talán személyes érdekből, volna akadály.”⁴⁹ A franciákkal folytatott tárgyalások kudarcáról, Rákóczi emiatti kiábrándultságáról, melyeknek fontos szerepük volt a szabadságharc bukásában, Horváth Mihályt követve ír.⁵⁰ Ugyanakkor a felkelés utolsó szakaszában, amikor az erdélyi szuverenitásra és a nemzetközi garanciákra épített politikai elképzelések realitása végképp szertefoszlik, Rákóczi Ferenc továbbra is élénk diplomáciai tevékenységet folytat Fraknói interpretációja szerint.⁵¹ Historikus elődjeitől eltérően nem nevez meg fordulópontot a szabadságharc menetében, de a bukáshoz vezető okokat 1710-re datálja, „amikor a hadi szerencse József király fegyvereinek kedvezett”, melynek következtében a romhányi csatavesztés (január 22.) bekövetkezett, valamint Rákóczinak több fontos hadvezére is elpártolt vagy elhagyta az országot és Lengyelországba menekült – Forgách Simont és Esterházy Antal (1676–1722) kuruc tábornagyot nevezi meg.⁵² Ily módon a szabadságharc bukásának okát elsősorban a katonai vonatkozású eseményekben – csatavesztés, a kuruc hadvezetés egységének szétesése – véli felfedezni.

Fraknói Vilmos reformkori elődjeihez, Szalay Lászlóhoz és Horváth Mihályhoz képest, akik mindvégig elzárkózását hangsúlyozták a külföldi hatalmak által biztosított garanciák nélküli megegyezéstől a Habsburgokkal, új szerepben tüntette fel II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelmet a szatmári megegyezéshez vezető események tekintetében – a források közül elsősorban a Rákóczi-emlékiratokban olvasottak sajátos, újszerű értelmezése okán. Eszerint Károlyi Sándor a fejedelem tudtával veszi fel a kapcsolatot az öt fegyverszüneti ajánlással felkereső Pálffyval. Tárgyalásaik után, 1711. január közepén Rákóczi és Károlyi vajai találkozásán kifejtji a fejedelem, hogy csak a szövetkezett rendek beleegyezésével óhajt továbbtárgyalni, és ha kell, hajlandó lemondani fejedelmi címéről és elhagyni az országot, ha a rendek a megegyezés mellett döntenek.⁵³ Ezek után „Rákóczi február 3-án elküldötte a királyhoz intézett levelét, melyben alázatteljes hangon kér kegyelmet a maga és párthívei számára” – állítja Fraknói. Azonban ezen a ponton mintegy „megcsavarja” az eseményeket, amikor azt írja, hogy mielőtt a válasz megérkezett volna a levélre, Rákóczi megváltoztatta szándékát: „s arra határozta el magát, hogy még egy kísérletet teend

⁴⁹ Uo. 243.

⁵⁰ Uo. 246–249.

⁵¹ Uo. 250.

⁵² Uo. 253.

⁵³ Uo. 253–254.

a külsegély kieszközlésére. E végből Lengyelországba utazott, hol Lemberg közelében remélte Péter cárt találni. Távolléte idejére Károlyi Sándort nevezte ki helynökévé.⁵⁴ Ily módon tehát Rákóczit is megegyezéspártinak (Fraknói szóhasználatában: kiegyezés pártinak) tekinti, amit azzal bizonyít, hogy a fejedelem kinyilvánította behódolási szándékát a Habsburgoknak. Az ellentmondást, hogy végül mégsem egyezett meg a velük, úgy oldja föl, hogy kifejti: Rákóczi szándékát hirtelen ötlettől vezérelve megváltoztatta és újabb diplomáciai lépésekbe kezdett. Mindennek realitását azzal támasztja alá, hogy megállapítja: a békefeltételekkel amúgy a kuruc hadvezetés – élükön Bercsényivel – sem volt elégedett, ezért a „fejedelem eltiltotta Károlyit a Pálffyval való további érintkezéstől, és meghagyta neki, hogy a magyar- s erdélyországi rendeknek április 27-ére hirdessen gyűlést, hogy ott a béke ügyében határozzanak”.⁵⁵ Károlyi azonban „nem akarván magára vállalni a felelősség terhét, ha elmulasztja fölhasználni az egész országra nézve előnyös béke megkötésére kínálkozó végső alkalmat”, megköti a fegyverszünetet, lebonyolítja a fegyverletételt, majd véghez viszi a béke megkötését, amit Rákóczi Fraknói szerint „nagy haraggal” fogadott. Károlyit illetéktelenséggel vádolta meg, a rendeknek szemrehányást tett, Pálffy ígéreteit pedig csalárdnak minősítette.⁵⁶ Ily módon tehát a megegyezést szerinte a felkelők – Rákóczi kivételével, aki menetközben meggondolta magát – mindannyian hön óhajtották. A szatmári békekötést mindezek után észszerűnek és eredményesnek tartja – következésképp Rákóczi véleményét észszerűtlennek –, mely béke Fraknói értékelése szerint „az állami önállóság, az alkotmányos szabadság biztosítása, s ezáltal a nemzet jövőjének megmentése” érdekében létrehozott egyezség volt.⁵⁷

Személyes viszonyulás

A politikai eseményeken keresztül áttűnő Rákóczi-kép mellett Fraknói Vilmos az emigrációval kapcsolatosan fogalmazta meg személyes viszonyulását Rákóczihoz, amit elsősorban Mikes Kelemen *Törökországi levelekjére* alapozott. Ez a hozzáállás meglepően eltér a fenti kritikus viszonyulástól. Hosszasan és nagy szimpátiával írt a száműzetésbe kényszerült, mélyen vallásos katolikus főúrról: a Napkirály udvarában „Rákóczi szerény és nemes föllépése, magas műveltsége és szeretetreméltó tulaj-

⁵⁴ Uo. 254. – I. (Nagy) Péter (1672–1725) orosz cárról van szó, aki 1705-ben támogatta Rákóczi esetleges lengyelországi királlyá választását, s akivel Rákóczi 1710-ben újabb diplomáciai kapcsolatfelvétellel próbálkozott.

⁵⁵ Uo. 255.

⁵⁶ Uo. 256.

⁵⁷ Uo. 265.

donai [értsd: tulajdonságai] által köztiszteletet vívott ki. [...] Az agg király kiváló rokonszenvet tanúsított iránta, és sokat társalgott vele. Rákóczi az év legnagyobb részét a király környezetében töltötte, részt vón a vadászatokban és udvari mulatságokban” – írja,⁵⁸ azonban a hangsúlyt a Mikes-levelek, az *Emlékiratok* és Rákóczi *Confessio peccatoris*ának nyomán buzgó vallásos elmélkedéseire teszi: „Rákóczi lelkében, ki mindig megőrizte tiszta erkölcsiségét és buzgó vallásosságát, mely száműzetéséiben mind nagyobb uralmat nyert lelke fölött [...] Már XIV. Lajos életében többször visszavonult ő a kamalduli szerzetesek grosbois-i híres zárdájába, hol gyakran több hetet töltött, távol a világ zajától, buzgó imák és ájtatos elmélkedések között. 1715. vége felé úgyszólván állandó lakást vett a zárdát környező kis házak egyikében. Kevés szolgát tartott, nem fogadott látogatásokat, maga is ritkán ment Párisba, s a legnagyobb egyszerűségben élt. Éjjel-nappal megjelent a szerzetesek imáin, részt vett vallási gyakorlataikban, és hetenkint egyszer vagy kétszer szigorú böjtöt tartott. Szórakozást egyedül a kertészkedésben, és emlékiratainak s önéletírásának kidolgozásában keresett.”⁵⁹

Végül a szabadságharc témakörét egyben Rákóczi életútjának utolsó, törökországi emigrációs éveivel szintén Mikes Kelemen *Törökországi levelekje* alapján zárja le. Egy politikailag még ekkor is aktív (sorra veszi diplomáciai próbálkozásait), minduntalan új utakat kereső, hazájába visszatérni szándékozó, mélyen vallásos, ám emberileg magába forduló, keserű emigráns alakját tárja olvasói elé.⁶⁰

Összegzésképp, Fraknoi Vilmos eme korai, 1873-ban kiadott munkájában a Rákóczi-szabadságharcról és Rákóczi alakjáról – nagy teret szentelve a katolikus fejedelem emigrációjának – jórészt Szalay László és Horváth Mihály munkái, továbbá Rákóczi emlékiratai, a *Vallomások* és Mikes Kelemen *Törökországi levelek* című műve alapján egy rövid, a politika-, diplomácia- és hadtörténet eseményeire koncentráló, kiegyensúlyozott, a reformkor szemléletét megidéző, de annak pátoszától tartózkodó összefoglalást adott. Elsősorban történetíró elődjeinek a megállapításai köszönnek vissza a harmincöt oldalas összefoglalóban, azonban mivel ez tartalmazta Rákóczi emigrációjának történetét is, történészelődjeinél összetettebb, sőt náluk elfogultabb, saját szimpátiáját kifejező értékelést adott. Bár az emigráns fejedelemtől annak elmélyült vallásossága miatt pozitívan, meleg szavakkal emlékezik meg, nem véltük felfedezni munkájában a romantika vagy a Rákóczi-kultusz három évtized múlva jelentkező túlzó jegyeit. Ugyanez a mértékletesség tapasztalható a történetíró Fraknoinál a szabadságharc vallási kérdéseinek tárgyalásakor, a Habsburgok megíté-

⁵⁸ Uo. 259.

⁵⁹ Uo. 260.

⁶⁰ Vö.: uo. 261.

lésében vagy a jezsuiták szerepének említésekor. Bár ebben az 1870-es évek elején írt munkájában kiegyezéspárti, aktuális politikai felfogása érződik a fegyverszüneti tárgyalások és a szatmári békekötés kapcsán is, azonban egyéb, a Rákóczi-szabadságharc történéseit vizsgáló leírásaiban ekkor még mindvégig az események tárgyszerű elbeszélését tapasztaljuk, hiszen itt még egy tudományos mű megalkotójaként, historikusként viszonyult mind az eseményekhez, mind II. Rákóczi Ferenc személyéhez. Ez a viszonyulás három évtized múlva, II. Rákóczi Ferenc politikai kultuszának egyik kiemelkedő időszakában, 1903-ban a nevével fémjelzett szabadságharc kezdetének 200. évfordulós, katolikus körben rendezett ünnepségén elmondott beszédben nem mutatható ki. A historikus ugyanis ekkor átadta helyét a Rákóczi személyét széles körben övező rajongásnak, ami a kultikus beállítódás része, s amely a történeti hűséget ekkorra már egyáltalán nem tekintette mérvadónak.

LIGETI DÁVID

VESSZŐFUTÁS. FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF GYALOGSÁGI TÁBORNOK A NAGY HÁBORÚ ELSŐ HÓNAPJAIBAN

Franz Conrad von Hötzendorf báró az osztrák–magyar Vezérkar főnökeként irányította – operatív értelemben – a Monarchia első világháborús harcait, egészen 1917 februárjának végéig, amikor e beosztásból felmentették. A 2018-as, illetve a 2020-as *VERITAS Évkönyv*ben áttekintettem a tábornok működését és pályafutását a Vezérkar élén 1906 és 1914 között, vagyis a boldog békeidők során.¹ Jelen tanulmányomban ezt a sort folytatva Conrad első világháborús időszakának kezdetét tekintem át.

MOZGÓSÍTÁS, FELVONULÁS

A júliusi válságot követően a Monarchia július 28-án hadat üzent Szerbiának. A Balkánon már dörögtek a fegyverek, amikor a konfliktus végzetes módon néhány napon belül összeurópai háborúvá eszkalálódott. Július 29-én éjfélkor az oroszok hozzáláttak a részleges mozgósításhoz, de egyes vélemények szerint – titokban – már július 25-én elrendelték azt.²

Conradot hidegzuhanyként érte az Orosz Birodalom mobilizációja. Eddig a pontig nem volt egészen bizonyos, hogy az eurázsiai impérium kardot ránt-e Szerbia védelmére. Most kétségbeejtő stratégiai helyzet alakult ki. A Monarchia haderejének felét, nyolc hadtestet mozgósított a balkáni intervencióra. A maradék nyolc hadtest mozgósítása és felvonulása az orosz határra elkerülhetetlenné vált. A Vezérkar főnöke nehéz dilemma elé került: ha folytatja a balkáni hadműveleteket, a galíciai fronton kerülhet kritikus helyzetbe, ha pedig a déli frontról von el csapatokat, akkor a szer-

¹ LIGETI Dávid: A preventív háború apostola. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok a Monarchia Vezérkarjának élén (1906–1911). In: *VERITAS Évkönyv 2018*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2019. 79–94. – LIGETI Dávid: Úton a háborúba. Franz Conrad von Hötzendorf tábornok az osztrák–magyar Vezérkar élén (1912. december 12.–1914. július 28). In: *VERITAS Évkönyv 2020*. Szerk. FARKAS Judit Antónia et. al. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2021. 105–119.

² HAJDU Tibor – POLLMANN Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918*. Budapest, Osiris, 2015. 61.

bek kerekedhetnek felül a Monarchián. Conrad végül egy köztes megoldást választott: eleinte két hadtestet Szerbia ellen vetett be, ezeket azonban szeptember elején Galíciába csoportosította át.

Az első világháború elején a tábornokok úgy vélték, hogy a konfliktust alapvetően a mozgósítás és felvonulás gyorsasága fogja eldönteni – ez a magyarázata az osztrák–magyar Vezérkar főnöke ekkori döntéshozatalainak is. Kéri Kálmán magisztrális megfogalmazása szerint: „Az első világháború előtt a vezérkarok rövid háborúval számoltak, melyben a kezdeti sikereknek különös fontosságot tulajdonítottak és ezért mindent elkövettek, hogy az ellenséget a felvonulásban megelőzzék és a hadműveleteket mind korábban megkezdhessék. A Monarchia katonai doktrínáját is fenti elgondolás uralta, az összes fegyveres erők vezérkarának főnökét, hötzendorfi Conrad Ferenc gyalogsági tábornokot és beosztottjait is: rövidebb idő alatt mozgósítani, mint az ellenfél, gyorsabban felvonulni a hadszíntéren, hamarabb elérni a hadműveleti készséget és a még felvonulását be nem fejezett ellenfelet összefogott erővel megtámadni, a hadászati kezdeményezést megragadni és azt az ellenség megtöréséig megtartani.”³

A gyalogsági tábornok 1914. július végén–augusztus elején követett stratégiájának kétségkívül legnagyobb hibája az volt, hogy kezdetben alábecsülte az orosz intervenció lehetőségét, majd amikor az bizonyossá vált, helytelen módon mérte föl annak gyorsaságát. Szemlélete átragadt a Monarchia vezérkarára, sőt politikai vezetésére is, például a Külügyminisztérium egyik magas beosztású munkatársa a mobilizáció kezdetén így fogalmazott a Vezérkar egyik irodájában: „Az oroszok! Az egész csak egy blöff! Mire elkészülnek [a mozgósítással] már rég elintéztük Szerbiát!”⁴ Amikor bizonyossá vált az orosz beavatkozás, a szociáldarwinizmus eszmerendszere mentén gondolkodó vezérkari főnök súlyos aggodalmak közepette tekintett a kibontakozó háborúra, amelyet „a hataloméért és a létezésért való, utolsó, döntő küzdelemként”⁵ aposztrofált.

Conrad a felvonulás során igencsak tartott attól, hogy a lovasság terén is fölényben lévő cári birodalom esetleg lerohanja a gyülekező és összpontosítási körzeteket,⁶

³ KÉRI Kálmán: Az Osztrák–Magyar Monarchia vasúthálózata 1914-ben és felhasználása az első világháborúban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985/2. 292.

⁴ ARZ Artúr: *Harc és összeomlás. Az Osztrák–Magyar Monarchia vezérkari főnökének emlékirata az első világháborúról*. Budapest, Kossuth, 2021. 43. (A továbbiakban: ARZ, 2021.)

⁵ CONRAD, Feldmarschall: *Aus meiner Dienstzeit 1906–1918*. Band IV. Wien–Leipzig–München, Rikola, 1923. 400. (A továbbiakban: CONRAD, 1923.)

⁶ *Österreich–Ungarns letzter Krieg. Band I. Das Kriegsjahr 1914*. Főszerk. Edmund GLAISE-HORSTENAU. Wien, Militärwissenschaftliche, 1930. 155.

ezért a szerelvényeket csak mélyen a határ mögött, 2-3 napi járóföldre merte irányítani, a katonák így igen kemény meneteléssel kezdték a háborút.

KEZDEMÉNYEZÉS NYUGATON ÉS KELETEN

A mozgósítás és felvonulás mellett a Vezérkar főnökének gondjait a német nyugati fronti hadműveletek jelentették. Augusztus elején a német haderő hozzálátott az úgynevezett Schlieffen-terv végrehajtásához. Az elgondolás szerint körülbelül hat hét alatt végezni kellett volna a franciákkal, majd ezután az erőket keletre lehetett volna vezényelni, hogy az addig ott szinte egyedül küzdő osztrák–magyar haderőt megsegítve kivívható legyen a végső győzelem.

A terv Ausztria–Magyarországot érintő részét az 1913-ban elhunyt Schlieffen tábornagy egykori *bon motja* foglalta össze a legtömörebben: a dualista állam sorsa nem a Bugnál, hanem a Szajánánál dől el.⁷ E szemléletnek megfelelően a német haderő csapatai közel 90%-át a nyugati hadszíntéren bevetve kezdte meg offenzíváját.⁸ A németek a háború első heteiben komoly győzelmeket arattak: alig egy hónap alatt Belgium túlnyomó részét, és Észak-Franciaország jelentékeny területét is megszállták. A döntő győzelmet azonban nem sikerült kivívni, és a szeptember eleji marne-i csatában az antant megállította a német offenzívát. Mindebből következően egészen szeptember közepéig a dualista állam viselte a keleti front fő terhet, hiszen négy császári és királyi hadsereg mellett pusztán egy német hadsereg harcolt ezen a hadszíntéren. Ez a tény arra készítette Conradot, hogy támadólag lépjen föl az Orosz Birodalommal szemben – elsődlegesen erőlekötési célból.

Conrad bajait a szerb front tovább növelte. A balkáni erők parancsnoka, Oskar Potiorek tábornagy elérkezettnek látta az időt az offenzívára. Conrad korábbi legfőbb riválisa – nem függetlenül a két tábornok közötti korábbi feszültségektől – lényegében szabad kezet kapott a Balkánon. A déli fronton napok alatt fény derült a korábbi katonai doktrínák elavultságára, amely tény hamarosan a háború összes hadszínterén rémisztő haláltáncokhoz vezetett. Ez egyben keserű lecke volt Conradnak is, hiszen elméleti munkáiban megfogalmazott elveit csak részben tudta átültetni a szabályzatok, de még inkább tábornok kollégái gondolkodásába, és ez katonák életeinek tízezreibe került.⁹

⁷ ARZ, 2021. 42.

⁸ SONDHAUS, Lawrence: *Franz Conrad von Hötzendorf. Architekt der Apokalypse*. Wien–Graz, Neuer Wissenschaftlicher, 2003. 161. (A továbbiakban: SONDHAUS, 2003.)

⁹ Conrad például már a századfordulón felismerte, hogy „a legújabb háborúk eléggé megmutatták, hogy a gyalogság támadása a mai fegyverekkel szemben nem állhat többé az ellenséges álláshoz

A VERESÉG ÍZE

A dualista állam csapatai hamarosan megalázó vereségeket szenvedtek a jól felfegyverzett és a két Balkán-háború friss tapasztalatával bíró, harcedzett szerb haderőtől. A kezdeti kudarcok ellenére szeptember 4-én maga Conrad is újabb offenzívára ösztökélte Potioreket, ezt követően azonban egyáltalán nem szólt bele az itteni hadműveletek irányításába.¹⁰ A balkáni ország gyors elfoglalásának esélye elszállt. A keleti – ekkor még inkább északnak hívott – fronton csak augusztus 15-én kezdődtek meg a komolyabb harcok, amikor Conrad parancsba adta, hogy tíz lovas divízió kezdjen felderítésbe a határ mentén 400 km-es szakaszon, és akadályozza meg az orosz mobilizációt a határ környezetében.¹¹ A gyalogsági tábornok ezen a napon elhagyta Bécsset, hogy főhadiszállását Przemyslben elhelyezze. Az agg uralkodó, Ferenc József a következő szavakkal fordult a pályaudvarra induló tábornokhoz: „Isten adja, hogy minden rendben menjen, de ha rosszul is történnek a dolgok, ki fogok tartani!”¹²

Conrad a lovasság bevetésével már a keleti fronton tervezett átfogó támadást készítette elő, amelyet augusztus 23-án indított el. Ennek keretében két cs. és kir. hadsereg (az 1. és a 4.) észak felé, a kongresszusi Lengyelország irányába támadt, Galícia keleti részéről pedig a 3. hadsereg, valamint a 2. hadsereg itt lévő egyetlen hadteste az Orosz Birodalom ukrán területei ellen nyomult előre. Az oroszok felismerték, hogy a Monarchia Lemberg térségében elégtelen erők birtokában készül támadni, és ezért ebben a zónában nyomasztó erőfölényt alakítottak ki, szinte negligálva az osztrák–magyar bal szárny hadműveleteit.

A következő napokban a cs. és kir. 3. hadsereg négyszeres orosz túlerőre rontott,¹³ és emiatt valódi katasztrófa bontakozott ki. Az első lemergi csatában ez a hadsereg döntő vereséget szenvedett és szeptember 2-án maga Lemberg is elesett. Ennek hatására Conrad már augusztus 30-án a következő sorokat vetette papírra: „Szerencsésillagom lehanyatlott, a mai nap életem legszörnyűbb napja: harmadik hadseregünket az ellenség túlereje leverte, és visszavonulásra kényszerítette. Reményem ezzel eltemetve, és sorsom megpecsételődött. Nem tudok többet írni.”¹⁴ Ez egyben reflexió is volt egy nappal korábban megfogalmazott levelére, amelyben leendő (második)

való alakias megközelítő gyakorlatból és végül a szuronyrohamból”, ez azonban írott malaszt maradt. CONRAD, Franz von Hötzendorf: *A gyalogság harci kiképzése*. Budapest, k. n., 1908. 204.

¹⁰ JERÁBEK, Rudolf: *Potiorek. General im Schatten von Sarajevo*. Graz, Styria, 1991. 142.

¹¹ SONDHAUS, 2003. 163.

¹² CONRAD, 1923. 399.

¹³ KOCSIS András: *A k. u. k. hadsereg az első világháborúban. (Tények, vélemények)*. Budapest, ELTE, 2001. (PhD disszertáció, kéziratban). 79. (A továbbiakban: KOCSIS, 2001.)

¹⁴ CONRAD, Gina Gräfin von Hötzendorf: *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*. Leipzig, Grethlein&Co., 1935. 128–129.

feleségének így fogalmazott: „Ma már zajlik az a két csata, amelyek végső döntést hoznak fegyvereink sikere felől. Ez életem legizgalmasabb pillanata [...] mivel tudom, hogy két gyermekem is tűzben van! Egy kicsit sok terhet pakolt rám a sors [...] előttem áll egy fal, amely mögött egészen sötét jövő fekszik. Ha nem lesz szerencsém, akkor elbujdosom.”¹⁵

Nagyobb eredménnyel küzdöttek a Nyugat-Galíciából támadó osztrák–magyar hadseregek. Az 1. hadsereg Krašniknál győzött, míg a 4. hadsereg Komarównál mért vereséget az oroszokra. Ez utóbbi siker végül a Monarchia legnagyobb olyan győzelmét jelentette a Nagy Háború folyamán, amelyet kizárólag a dualista állam erői vívtak ki.

A cári haderő vártnál jóval gyorsabb mobilizációja hamarosan a Német Birodalmat is súlyos helyzetbe hozta még augusztus közepén. A kritikus helyzetet végül a német hadiszerencse, valamint a jóval kedvezőbb logisztikai háttér mentette meg, amely lehetővé tette a frissen reaktivált Hindenburg tábornoknak, hogy Tannenberg-nél és a Mazuri-tavaknál egyenként legyőzze a gyatra együttműködésben küzdő 1. és 2. orosz hadsereget.¹⁶

VISSZAVONULÁS

A Kelet-Galíciában kibontakozó katasztrófa hatására Conrad arra kényszerült, hogy szeptember 11-én általános visszavonulást rendeljen el.¹⁷ Ezzel a paranccsal bebizonyosodott, hogy Oroszországot nem lehet térdre kényszeríteni gyors háború révén. Mi több, a hírszerzés nyugtalanító hírek tucatjaival bombázta a Vezérkar főnökét: az orosz mobilizáció felgyorsulása révén napokon belül számolni kellett a turkesztáni, szibériai hadosztályok felbukkanásával, miközben a németek még fel sem ocsúdtak a marne-i kudarcból. Conrad felismerte, hogy amennyiben az oroszok Berlin felé akarnak vonulni egy modern kori Kunersdorf¹⁸ fenyegeti a német fővárost. Ezért

¹⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Nachlass Conrad B/1450 Nr. 146. (A továbbiakban: ÖStA-KA NL.)

¹⁶ A németek a közeli Tannenberg számukra vészes emlékezete, vagyis a lengyel–litván (szláv) erők Német Lovagrend fölött aratott győzelme (1410) miatt, propaganda-megfontolásból második tannenbergi csatának nevezték el az itteni harcokat.

¹⁷ E témáról részletesen írtam intézetünk első évkönyvében. LIGETI Dávid: *A Monarchia szeptember tizenegyedikéje. A Nagy Háború első hetei a keleti fronton*. In: VERITAS Évkönyv 2014. Szerk: UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2015. 81–96.

¹⁸ 1759. augusztus 12-én az Odera menti Frankfurt közelében lévő Kunersdorf-nál Nagy Frigyes porosz király nagy vereséget szenvedett. Az osztrák–orosz szövetséges haderő azonban nem használta ki a lehetőséget Berlin elfoglalására. CONRAD, 1923. 289.

csapataival nem adhatta fel az offenzív személetet, és a visszavonulást követően újra támadásba lendült: az év hátralévő három hónapjában újabb három offenzívát hajtott végre.

A visszavonulás napján Conrad elkeseredett hangvételű táviratot küldött a Katonai Iroda főnökének, Bolfras tábornoknak, amely kimutatta, hogy az oroszok mintegy 30%-os túlerőben vannak, így a harcoló állományt nézve kb. 200 000-rel kevesebb fő állt a Monarchia rendelkezésére.¹⁹ A kiegyenlítetlen létszámviszonyok melletti támadások így szükségszerűen újabb hatalmas véráldozatokhoz vezettek – abszolút számokban a legsúlyosabbakhoz a birodalom történetében.

Az 1914. évi nyári hadjárat Conrad reputációjára rendkívül negatívan hatott: a veszteségek mértéke nyomán a tábornok rövidesen támadások keresztüzébe került, mivel a Monarchia hadereje oly mértékben meggyengült, hogy a háború megnyerése esetén is pürrhoszi győzelemről lehetett volna beszélni. Josef Redlich a következőket jegyezte fel erről: „Bécsben mély bizalmatlanság uralkodik Conraddal és a teljes tábornoki karral szemben”.²⁰ A kudarcok ellenére a kettős monarchia elkeseredett rohamai meggátolták jelentősebb orosz erősítések Kelet-Poroszországba való küldését, amely így tehermentesítette a német 8. hadsereget, és időt adott a német haderő főparancsnokságnak az erősítések nyugatról történő átvezénylésére.

A visszavonulás elrendelésekor Conradot nagy személyes csapás is érintette: négy fia közül ketten szintén Galíciában harcoltak. A tábornok Herbert fia szeptember 8-án a fronton hősi halált halt, Erwin fia pedig október 19-én megsebesült.²¹ Herbert elvesztése valósággal összetörte Conradot, akiben legkedvesebb fiát siratta,²² és hátralévő éveiben mindig az asztalán tartotta az utolsó fényképét. Ekkori érzéseiről így vallott: „Ez az árnyék mindig életemre fog vetülni”.²³

A helyzet súlyosságát mi sem jelezte jobban, mint hogy az osztrák–magyar hadsereg-főparancsnokság (AOK) már Lemberg elestének napján, szeptember 2-án kétségbeesett táviratot küldött II. Vilmos luxemburgi főhadiszállására. Ebben Frigyes főherceg, a k. u. k. haderő főparancsnoka az 1. és 4. hadsereg sikereit ecsetelve megállapította, hogy a dualista állam hadereje magára vonta az orosz katonai erők zömét, miközben német szövetségese franciaországi és belgiumi előrenyomulását is

¹⁹ CONRAD, 1923. 707.

²⁰ SONDDHAUS, 2003. 169.

²¹ CONRAD, 1923. 929.

²² GLAISE-HORSTENAU, Edmund: *Ein General im Zwielficht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*. Band I. K. u. k. Generalstabsoffizier und Historiker. Eingeleitet und herausgegeben von BROUCEK, Peter. Wien–Köln–Graz, Hermann Böhlau Nachf., 1980. 299. (A továbbiakban: GLAISE-HORSTENAU, 1980.)

²³ SONDDHAUS, 2003. 167.

fedezte. A főherceg tolmácsolta Conrad erélyes követelését, hogy Németország is indítson offenzívát Oroszország ellen, melynek csapásirányául a Narew folyót és Siedlecét jelölte meg. A háború előtt ugyanis létezett egy hallgatóságos megállapodás a két haderő között, hogy a németek is offenzíven lépnek fel és ebben a szektorban támadni fognak. Azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a német fél pusztán blöffölt a siedleci támadás tervével, mert ehhez már augusztusban 12 hadosztályt kellett volna a Visztula alsó mentére küldeni, de eddig az egész keleti fronton csak 9 divíziót vetett be, amelyek zömét északkeleten kellett harcba küldenie. Conrad elkeseredetten állapította meg, hogy emiatt az orosz gőzhenger „teljes terhét egyedül viseljük, és Lembergől keletre a torkunknál van az ellenség túlereje. [...] Mi osztrákok sajnos lovagiasan önfeláldozók vagyunk, ez van a vérünkben, de az ellentétes felfogás célravezetőbb.”²⁴

A jelentős kelet-porosországi győzelem ellenére maga a német főparancsnokság (OHL) is megrettent a gyors és masszív orosz offenzívák hatásától, ezért a nyugaton támadó hadseregektől tíz hadosztályt csoportosított át a keleti hadszíntérre. Az osztrák–magyar erők galíciai helyzete további német erősítést igényelt, mert a Monarchia erejét meghaladó módon sem tudta egyedül viselni az orosz támadások súlyát. A dualista állam offenzíváját a keleti fronton 1914. augusztus 23-án, az 1–4. hadsereg 1 125 000 katonával indította el, és a szeptember 11-én elrendelt általános visszavonulásig, nem egészen három hét alatt mintegy 325 000 embert és több mint 200 löveget veszített. A véres veszteség, valamint a hadifoglyok együttes száma alapján tehát nagyjából egy teljes hadsereg tűnt el a határcsaták borzalmai közepette, és ehhez járult még a szerbiai fronton elszennvedett, szintén nem jelentéktelen veszteség. A legsúlyosabb következmény azonban a pszichológiai tényezőben rejlett, mert a cári Oroszország hamar a Monarchia területére tudta áthelyezni a fegyveres küzdelmet, és Galícia keleti és középső részét meg is szállta. Mindennek dacára szeptember közepén Conrad úgy vélte, hogy „a cs. és kir. haderő a közös tervekben előírt célt teljesítette. Mégha ezek nem is győzelemmel értek véget, az orosz haderőt lekötötték ezek a küzdelmek, megakadályozták a Németországba való betörésüket, és időt, lehetőséget adtak a francia földön való döntéshez”²⁵

²⁴ URBAŃSKI, August: *Conrad von Hötzendorf. Soldat und Mensch*. Graz–Leipzig–Wien, Ulrich Mosers, 1938. 253.

²⁵ Uo. 292.

A HÁBORÚ FOLYTATÓDIK

Az 1914. szeptember közepére kialakult stratégiai helyzet hosszan kísértette a tábornokot. 1915. január 1-jén ezzel kapcsolatban így fogalmazott Bolfrasnak: „A második lemergi csatát követően szükségessé vált hadseregeink visszavonása és csakúgy mint a Sanhoz való másodszori visszavonulásunkkor, vagyis az első esetben négy, másodszor pedig három hadsereget kellett nyugatra vezényelnem, mivel a németekkel való együttműködésben a siker esélye is felcsillant számunkra. Ha ezt nem tettük volna meg az oroszok minden erejükkel ránk törhettek volna, miközben a németek sem kényszerültek volna arra, hogy erősítést küldjenek Lengyelországba. Ebben az esetben az orosz túlerő már régen végzett volna velünk.”²⁶

A marne-i csata legsúlyosabb következményeként Conrad hiába teljesítette a német fél azon korábbi kérését, hogy a német hadüzenet után 43 napig kintartson az oroszokkal szemben,²⁷ mert így beláthatatlanul hosszú ideig kellett tovább háborúzni jelentős német segítség nélkül. A csaták sorozata hamarosan a Monarchia sorozatos vesszőfutásához, a régi haderő megalázásához, végeredményben pedig a dualista állam nagyhatalmi státusának végéhez vezetett. Szeptember 12-én magát az AOK-t is ki kellett telepíteni Przemyslből, pontosabban szólva fejvesztett menekülés történt, ahol a trónörökös Károly főherceg szinte az utolsó pillanatban tudta elhagyni a várost. Az AOK új főhadiszállása – átmenetileg – a 150 kilométerrel nyugatabbra fekvő Újszandec lett.²⁸ A San vonala mentén az osztrák–magyar csapatok fő támasza maga az itteni, przemysli erőrendszer volt, amelyet most bekerített az ellenség. Conrad ismét óriási dilemma elé került, hiszen döntenie kellett, hogy kiüríti-e a X. hadtest központjával is szolgáló várost, vagy megkísérli annak megvédését, kockáztatva, hogy az általa igen alaposan ismert 1870–71. évi porosz–francia háború defenzív kudarca megismétlődik.²⁹ Végül az OHL-lel való egyeztetés után, Conrad a maradás mellett döntött és hat divízió várta a felmentést.

A német hadvezetésben fontos változás történt: leváltották ugyanis Helmuth von Moltkét, aki a szó legszorosabb értelmében belebetegedett a marne-i kudarcba. Utódja Erich von Falkenhayn gyalogsági tábornok lett. Conrad azonban – ellentétben német kollégájával – maradhatott. Míg Conrad jó barátságot ápolt Moltkéval, az új német vezérkari főnökkel lényegesen rosszabb viszony alakult ki, amely hamarosan súlyos vitákhoz vezetett. Ez mindenképpen megnehezítette a szövetségesek

²⁶ ÖStA-KA NL Conrad B/1450 Nr. 153. 3.

²⁷ SONDHAUS, 2003. 167.

²⁸ CONRAD, 1923. 729.

²⁹ A háborúban Bazaine francia tábornok defenzív stratégiája katasztrófába torkollott, amikor csapatai zömét Metz erődjében bekerítették. SONDHAUS, 2003. 168.

egyvezetéseit is. Az OHL új vezetője elődjéhez, és tulajdonképpen a teljes német hadvezetői körhöz hasonlóan továbbra is a nyugati frontot tekintette a fontosabbnak, és keleten pusztán a helyzet stabilizálására törekedett.

A sziléziai iparvidék, és különösen a szénmezők védelme miatt hamarosan egy új német hadsereg felállítására került sor, amelyik a 9. sorszámot kapta. Szeptember közepére azonban félő volt, hogy a Monarchia hadereje magára hagyva egyszerűen összeroppan az orosz gőzhenger prése alatt, ezért a két vezérkar 18-án megállapodott: a cári hadsereg Visztula mentén várható októberi offenzíváját ellentámadással zavarják meg, ezzel is késleltetve az orosz rohamot.³⁰ Egy – két nappal később a németekhez küldött – táviratban az AOK elkeseredetten állapította meg, hogy a 102 orosz hadosztály közül 82 a Monarchiával szemben harcolt, és a központi hatalmak 30 hadosztálynyi – lényegében három hadsereg erejű – túlerővel néznek szembe a keleti fronton.³¹

ÚJABB OFFENZÍVA

Ennek ellenére miután a korábbi veszteségeket október elejére pótolták, Conrad újra a támadás mellett döntött, és október 2-án ismét mozgásba lendült az egész front. A visszavonulás idején lévő rossz időjárás folytatódott, emellett jelentősen fékezte a támadók lendületét, hogy a térség infrastruktúrája alaposan megsínylette a korábbi harcokat, így szinte az összes híd és gázló újjáépítésre szorult. A felfrissült erőkkel Svetozar Boroević 3. hadserege sikerrel mentette fel Przemyslt október 7. és 12. között, ez a fegyvertény egyúttal Conradot is igazolta, hiszen helyes döntésnek bizonyult az erőd megtartása. Conrad ekkor még nem sejtette, hogy hamarosan ismét bezáródik az orosz ostromgyűrű a város körül, és a felmentési kísérletek majdan fel fogják morzsolni hadereje javát.

A Vezérkar főnökének azon célja, hogy az oroszokat a San partjáról teljesen kiszorítsa azonban kudarcot vallott, bár a harcok egészen október 26-ig tomboltak. A csata abbahagyását végül a Visztula menti orosz győzelem kényszerítette ki: a varsói csatában a cári seregek súlyos vereséget mértek Hindenburgra, így a központi hatalmak ismét visszavonulásra kényszerültek. Október közepén a németek arra kérték az osztrák–magyar tábornokot, hogy Varsó felé törjön előre csapataival, azonban ezt a Vezérkar főnöke megtagadta.³²

³⁰ KOCSIS, 2001. 71.

³¹ REGELE, Oskar: *Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1906–1918*. Wien, Herold, 1955. 330–331.

³² CONRAD, Feldmarschall: *Aus meiner Dienstzeit*. Band V. Wien–Leipzig–München, Rikola, 1925. 172.

A harctéri kudarcok nyomán Conrad november 2-án már másodszor volt kénytelen elrendelni az általános visszavonulást és a főhadiszállást ismét 150 kilométerre nyugatra telepítették át, ezúttal a német határ közelében fekvő Teschenbe.³³ Conrad ekkor még nem sejtette, hogy ezen a helyen több mint két évig fog működni az AOK, és újabb helyszínváltozásra már csak Ferenc József halála után kerül sor. Az osztrák–magyar vezérkari főnök és törzse itt – az első világháborús tábornoki karokhoz hasonlóan – a fronttól távol, háborítatlan nyugalomban tologathatta a csapatokat a térképeken. A vezérkar munkája számos „polgári” elemet hordozott magában, amelynek egyik legszembevetőbb jele volt, hogy a *Generalstab* tagjai Teschenbe költöztették feleségeiket.³⁴ A vezérkari tisztek szabadidejükben teniszeztek, lovagoltak, valamint gyakran látogatták a környékbeli kávéházakat is.³⁵ Mindent egybevetve Conrad tescheni működésével csatlakozott az első világháborús „kristálytábornokaihoz”.

A november 2-i visszavonuláskor a másfél hónappal korábbi helyzethez hasonlóan, újfent könnyen el tudtak szakadni a cári seregektől a cs. és kir. csapatok, mivel ez a retirálás „nem kikényszerített visszavonulás volt, hanem célzott: a sereget kívánta kedvezőbb helyzetbe hozni, hogy vagy csapást mérjen a Visztulától délre hátráló ellenségre, vagy ha lehetséges erejét a Visztulától északra vesse be.”³⁶ Jóllehet szükségszerűvé vált ez a fajta átcsoportosítás, mégis az újabb hátrálás vereségizét nem vehette el a racionális megfontolás. Az ellenség két nappal később, 4-én ismét körülzárta Przemysl erődjét. Az újabb visszavonuláskor rengeteg trén került az oroszok kezére,³⁷ ráadásul a tábori hadseregek az erődrendszer készleteit is alaposan leapasztották, így a védők helyzete még nehezebbre fordult.

AZ OROSZ GŐZHENGER ERŐSÖDIK

A Kárpátok védelme a 3. hadseregre maradt, miután a Vezérkar főnöke egy később zseniálisnak bizonyuló döntést hozott: a teljes 2. hadsereget vonatra szállította, és átdobta a sziléziai frontra. Ezzel nagymértékben segítette a német 9. hadsereget, és megakadályozta, hogy az orosz gőzhenger legázolja a Német Birodalom lengyel lakosságú keleti részét. Ez az új diszlokáció minden korábbinál egyértelműbben jelezte, hogy a Monarchia mennyire alárendelte saját érdekeit német szövetségese igényeinek.

³³ Ma: Cieszyn, Lengyelország.

³⁴ GLAISE-HORSTENAU, 1980. 339.

³⁵ SONDHAUS, 2003. 193.

³⁶ Generaloberst Baron ARZ: *Zur Geschichte des Grossen Krieges*. Wien, Rikola, 1924. 36.

³⁷ Östa-KA NL Bartha B/1286. 212.

A novemberi harcok folyamán a legnagyobb gond abból adódott a központi hatalmak erői számára, hogy az egyelőre jó utánpótlással bíró orosz csapatok ereje szinte felfoghatatlan módon növekedett a fronton, és egyszerűen az a veszély fenyegetett, hogy az irdatlan tömeg legázolja a Monarchia erőit és a német csapatokat is. Mindközben Conrad hangulatát mélységes melankólia és rezignáltság jellemezte. Egy levelében így fogalmazott: „Nevemmel kell viselnem a felelősséget mindazért, amely elkerülhetetlenül bekövetkezett, mivel azon sürgető indítványokat, amelyeket évek óta megtettem, mellőzték. [...] Most ezek az évek elszálltak, napjaim meg vannak számlálva, életem szerencsecsillaga lehanyatlóban.”³⁸

A helyzet kritikus voltát jól jelezte, hogy alapjaiban ingott meg Conrad pozíciója, leváltásáról egyre többen és bátrabban sugdostak. Ferenc József ezért november 6-án táviratot intézett a gyalogsági tábornokhoz: „Különös kötelességem, hogy Önt teljes bizalmamról biztosítsam, amelyet az Ön értékes és önfeláldozó tevékenysége iránt érzek, és amelyekhez a legjobb sikereket kívánom! Számítok Önre.”³⁹

Az orosz gőzhenger időközben Boroević 3. hadseregét nekiperéselte a Kárpátoknak, és ennek, valamint a Krakkó környéki harcoknak folyományaként egy majd 100 kilométeres hézag jött létre a 4. hadsereg jobb szárnya, valamint a 3. hadsereg bal szárnya között. A hadi helyzet alakulása folytán immár a Magyar Királyságot is közvetlen orosz invázió veszélyeztette. Conrad ezért úgy döntött: felhagy a Krakkó körüli támadásokkal, és csapatokat küld a veszélyeztetett zóna védelmére. Az osztrák–magyar tábori hadseregek katonái kellemetlen *déjà vu*-vel szembesültek: csakúgy, mint három hónappal a kraśniki és komarówi győzelem után, ismét heves és sikeres harcokat követően, szinte azonnal egy újabb csatába küldték őket és érdemi pihenőre nem nyílt mód.

LIMANOWA

Decemberig tehát Conrad négy offenzívát hajtott végre keleten, Potiorek pedig három délen. A háború mérlege azonban a Monarchia vesszőfutását idézte: keleten jelentős területi veszteséget szenvedett el, elveszett Kelet- és Közép-Galícia, valamint Bukovina, és az oroszok több ízben betörték a Magyar Királyság területére is. Ráadásul a hadihelyzet révén Krakkó is közvetlen veszélyben forgott. A vezérkari főnök ekkor újabb támadásra szánta el magát, amely az első győzelmet hozta el a dualista állam fegyvereinek 1914 szeptemberét követően – a limanowai csatában.

³⁸ ÖStA-KA NL Conrad B/1450 Nr. 147.

³⁹ Uo. 148.

A gyalogsági tábornok helyesen ismerte fel, hogy a Szilézia irányában előretörő oroszok jobb szárnya védtelenné vált, így ezen a ponton rendelt el támadást. Ennek ellenére a csata – amely az első világháború egyik legjelentősebb „magyar” győzelmévé vált, nem a conradi stratégia zsenialitásáról, hanem inkább hazánk katonáinak hősiességéről és önfeláldozásáról vált ismertté.⁴⁰

A csata egyszerre mutatta a Monarchia haderejének pozitív és negatív vonásait is, amely egyszerre mind a vezérkari főnök működésének lenyomatát is alkotta. Döntő tényező volt például, hogy a magyar huszárság nem volt felszerelve gyalogsági ásóval, vagy szuronnal, ezért a pusztá kézzel, karabélytussal, valamint egyéb *ad hoc* eszközzel való közelharcuk a cári csapatokkal egyszerre viseli a heroizmus, de az AOK bűnös mulasztásának jegyeit is. Limanowa után az orosz támadás lendülete lefékeződött, jóllehet 1915 elején Máramaroszigetnél ismét sikerrel törtek be a Magyar Királyság területére. Mindenesetre nyugat felé az oroszok 1914 decemberében jutottak el legmesszebb az első világháború folyamán.⁴¹

POTIOREK BUKÁSA

Miközben tombolt a limanowai csata, délről vegyes hírek érkeztek, amelyek tovább növelték a Krakkó környéki krízist. December 2-án Potiorek elfoglalta Belgrádot, amely az addigi legnagyobb fegyvertényt jelentette a Balkánon. Ekkor az AOK fiatalabb tisztjei Potiorekben már Conrad utódját látták,⁴² és végre alkalom kínálkozott arra, hogy ezzel a jó hírrel növeljék a csapatok morálját. Az öröm nem tartott sokáig, mert a szerbek – végső erejük megfeszítésével – visszafoglalták a fővárost és visszaszorították a Monarchia csapatait. Conrad ekkor attól tartott, hogy a szerbek akár Budapest, akár Bécs felé is törhetnek.⁴³ Valójában Belgrád erői is végsőkig kimerültek, így egészen 1915 októberéig nem is került sor nagyobb hadműveletre ezen a fronton. Ezzel a balkáni fronton hosszú időre véget értek a hadműveletek: mindkét fél végzetesen kimerült; sem a szerbek, sem a Monarchia nem volt képes újabb offenzívát indítani. A kudarcba belebukott Potiorek táborszernagy is,⁴⁴ amely azonban

⁴⁰ E helyütt nem kívánom ismertetni a csata részletes hadtörténetét, amelyhez ld. LIGETI Dávid: *Előre Arz!* Kolozsvár, Kriterion, 2019. 70–73.

⁴¹ SONDHAUS, 2003. 171.

⁴² RAUCHENSTEINER, Manfred: *Az első világháború és a Habsburg Birodalom bukása*. Budapest, Zrínyi, 2017. 231.

⁴³ JERÁBEK, 1991. 191.

⁴⁴ Potiorek idegei ekkortájt elkezdtek felmondani a szolgálatot, és 1915 elején az a hír járta róla az AOK-ban, hogy „szellemileg nincs rendben, patológiás tüneteket mutat és a sarajevói merénylet hatására állandó üldözési mániája van”. ÖStA-KA NL Conrad B/1450 Nr. 124. 10.

Conrad pozícióját megerősítette, hiszen a Vezérkar-főnöki beosztás egyik legkomolyabb aspiránsa esett ki a sorból.

Míg a balkáni kudarcokat számonkérték Potioreken, Conrad pozíciója továbbra is szilárd maradt, és komoly ellenjelölt hiányában nem merült fel leváltása.⁴⁵ Cramonnak tehát igaza volt, amikor úgy vélte, hogy „Conradot Potiorek vereségéért felelőssé tenni, ez nem járható út. Potiorek értett hozzá, hogy operatív szempontból hogyan kell teljesen elszakadni az AOK-tól, s ezért lett ő az egyedüli felelős. Az erőviszonyok a Balkánon kedvezőbbek voltak, mint keleten. Az érzékeny vereség egyedül arra vezethető vissza, hogy Potiorek nem eléggé tartotta egyben erőit és így lehetővé tette a szerbeknek, hogy jobbszárnya ellen túlerőt képezzenek.”⁴⁶ A vezérkari főnök 1914. évi érdemeit még a vele kritikus tábornokok is elismerték, kevés hibát felröva Conradnak. Tevékenységének legfontosabb negatívumát kristálytábornoki attribútuma jelentette, azaz gyakorlatilag nem fordult meg a fronton, így valós képet nehezen formálhatott a háborúról.⁴⁷

1914. december 19-én fontos találkozóra került sor Conrad és Falkenhayn között Oppelnben. Ekkor robbant ki a két vezérkari főnök között a világháború későbbi menetét alapjaiban meghatározó vita: míg a német tábornok a nyugati hadszínteret tekintette fontosabbnak, osztrák kollégája a keleti hadszíntér fontosságát hangsúlyozta.⁴⁸ A német tábornok tárgyalási stílusa valósággal feldühítette az osztrák-magyar vezérkari főnököt, aki három nappal később így dühöngött kedvesének leveleiben: „Kezdetben Németországért véreztünk, és most a szükség idején a nagylelkű segítő szerepét játsszák. Társadalmuk megérdemelte volna, hogy a kozákok eljussanak Berlinbe, ami kétségtelenül bekövetkezett volna, ha másképp cselekszünk.”⁴⁹ Conrad nem pusztán hadereje nehéz helyzete miatt kardoskodott egy erőteljes keleti fronton végrehajtandó ellentámadás mellett, hanem mert úgy vélte, hogy a cári haderő könnyebben megtörhető, ezért először Oroszországot kell kiiktatni az antant

⁴⁵ SONDHAUS, 2003. 172. Az angolszász történész megállapítását némileg árnyalnunk kell abban a tekintetben, hogy két kiváló parancsnokot – Böhm-Ermollit és Boroevicet mindenképpen „kitermelt” 1914; nem véletlen, hogy mindkettőjük a háború későbbi szakaszában potenciális vezérkari főnöki jelöltnek számított.

⁴⁶ CRAMON, August von: *Unser Österreichisch-Ungarischer Bundesgenosse im Weltkrieg*. Berlin, Ernst, 1920. 83.

⁴⁷ 1914 folyamán csak egyszer járt a fronton, ahová csak a győzelmes 1915. évi hadjáratok után tért vissza, megtekintve a gorlicei hadszínteret, Lemberget, valamint fia sírját is. GLAISE-HORSTENAU, 1980. 434.

⁴⁸ *Österreich-Ungarns letzter Krieg. Band II.* Főszerk. GLAISE-HORSTENAU, Edmund. Wien, Militärwissenschaftliche, 1931. 54–55. (A továbbiakban: ÖUIK, 1931.)

⁴⁹ HÖBELT, Lothar: „*Stehen oder fallen?*” *Österreichische Politik im ersten Weltkrieg*. Wien, Böhlau, 2015. 24. Márciusban pedig Conrad Bolfrasnak panaszkodott a németek „gátlástalan, brutális egoizmusáról”. ÖStA-KA NL Conrad B/1450 Nr. 124. 18.

táborából. A limanowai győzelem ugyanakkor magával hozta az orosz stratégia megváltoztatását is. Ezen körülmények közepette köszöntött be az új esztendő, amely hamarosan egy addig példátlan mértékű felőrlő küzdelmet hozott a Kárpátokban.

SZÁMVETÉS

1914 apokaliptikus második feléve megrendítette és át is alakította a békeidők dualista haderejét. A súlyos veszteségek valamennyi fegyvernemet és alakulatot érintettek. A hivatásos állomány, különösen a tiszt és altiszt réteg drámai csökkenése miatt a Monarchia hadereje lassan sokkal inkább emlékeztetett egy milícia jellegű hadseregére,⁵⁰ ahogy azt az év végén elkeseredetten maga Conrad is megállapította.⁵¹ Arz Artúr tábornok így emlékezett vissza erre a jelenségre: „Az a megoldási mód, amelyet Conrad von Hötzendorf az osztrák–magyar haderő számára választott, nem volt eredménytelen. Az orosz túlerő előretörését végül is megállította, de ez irtózatossá áldozatba került és az nemcsak számbelileg – kb. 350 000 ember –, de ami különös súllyal esett latba, harcértékben sem volt pótolható. Az osztrák–magyar hadsereg elvesztett harmadában szerepeltek a jól kiképzett, teljesítőképes, kiszolgált katonák és a legértékesebb, hivatásos tisztek megrendítően nagy számmal. Ezt a veszteséget a haderő soha többé nem tudta kiheverni.”⁵²

A Monarchia 1914. évi harcai az első világháború egyik legelfeledettebb időszakát jelentették. A birodalom összesen nyolc offenzívát hajtott végre 1914 folyamán, a háború minden hónapjára jutott offenzíva keleten, miközben Szerbia ellen is három támadó hadművelet történt. Augusztus–szeptember folyamán rövid ideig a cári birodalom területén, majd Galíciában harcolt; e gigantikus összecsapásokat a lebergi vereség, majd a szeptember 11-i általános visszavonulás zárta le.

Októberben a Visztula mentén folytatott támadó hadműveleteket – immár szoros együttműködésben a német szövetséggel. Ekkor vált egyértelművé, hogy a Monarchia mennyit is áldozott a szövetség oltárán, hiszen a Visztulánál három hadsereggel harcolt Szilézia védelméért, miközben maradék galíciai területét egyetlen hadsereg védte. Conrad merész átcsoportosításai ekkor a központi hatalmakat a háború gyors elvesztésétől mentették meg.

Novemberben került sor a Krakkó környéki hadműveletekre, amelyek révén a Szilézia felé irányuló orosz előretörés megrekedt, végül decemberben a kárpáti hadjárat

⁵⁰ ÖUIK, 1931. 30.

⁵¹ ANDICS, Helmut: *Der Untergang der Donaumonarchie. Österreich von der Jahrhundertswende bis zum November 1918*. Wien–München, Molden, 1974. 161.

⁵² ARZ, 2021. 47.

keretében fontos sikert ért el Limanowa–Lapanównál, egyúttal azonban újabb vereséget is szenvedett a Duklai-szorosban.⁵³ Ekkorra a front a Kárpátok gerincére húzódott, és az orosz fél állandó presszió alatt tartotta az itteni vonalat, hogy áttörve kijusson az Alföldre. Bár égető szükség lett volna pihenőre, Conrad nem várhatott, hiszen felmentésre várt Przemysl. Ez a kényszer vezetett a rendkívül véres kárpáti csatákhoz 1915 első négy hónapja folyamán.

1914 háborús hónapjai végzetes módon kimerítették a dualista állam haderejét, ennek felelősségét pedig Conrad viselte. Augusztusban Galiciában 810 000 fő volt a harcoló létszám, és november végéig három részletben 300 000 főnyi utánpótlás érkezett; ennek ellenére decemberre a küzdő állomány 274 000 emberre olvadt.⁵⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia összes vesztesége meghaladta az egymillió katonát. Galícia döntő részének elvesztése miatt Ausztria nem tudta teljesíteni a rá vonatkozó kontingenslétszámot, így az emberállomány utánpótlására a Magyar Királyság tartalékait kellett még jobban igénybe venni. Mindent egybevetve: hazánk 20. századi hadtörténetének legvéresebb hónapjait jelentették az 1914. évi harcok, amelyek totalitását csak az ország 1944–45. évi szovjet megszállása múlta felül, elsődlegesen is a civil lakosság veszteségei miatt. Katonai értelemben azonban a vizsgált „conradi” időszak súlyosabb katasztrófát jelentett.

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a tábornok 1914 szilveszterén így értékelt: „1914-et a legszomorúbb érzésekkel zárom, és a következő esztendőre is magammal viszem azokat a sebeket, amelyeket az elmúlt év okozott. Bárcsak kegyesebben bánna velünk 1915!”⁵⁵ Egy másik ekkori levelében meglátásait így összegezte Bolf-rasnak: „Keleten a küzdelem többé-kevésbé statikussá vált. Azonban januárban, vagy az év elején szembe kell néznünk a semlegesek (Olaszország és Románia) támadásával, amely bizonyosan kedvezőtlen lesz számunkra, hiszen addig nem tudunk dűlőre jutni [az oroszokkal]. Céлом az, hogy ezt a helyzetet megelőzzük.”⁵⁶

1915 elején Conrad lényegében össze is foglalta a háború első szakaszának legfontosabb eredményét: az orosz offenzív törekvések megállítását. Ezzel egy nemzedék megmenekült attól, hogy a keleti birodalom érdekszférájában éljen. A dualista állam azonban igen súlyos veszteségeket és megaláztatásokat szenvedett el – mégis további négy hónapos harcok után 1915 tavaszán nagy sikerek következtek, amelyek egy-szersmind Franz Conard von Hötendorf pályájának zenitjét jelentették.

⁵³ KOCSIS, 2001. 72–73.

⁵⁴ JULIER Ferenc: *1914–1918. A világháború magyar szemmel*. Budapest, Magyar Szemle, 1933. 75.

⁵⁵ ÖStA-KA NL Conrad B/1450 Nr. 153. 6.

⁵⁶ Uo. 2.

RÉFI ATTILA

CSÉCSI NAGY IMRE ALTÁBORNAGY ÉVSZÁZADOS ÉLETÚTJA (1868–1967)

III. RÉSZ. ÉLETE ÉS KÖZÉLETI TEVÉKENYSÉGE A HORTHY-KORBAN
(1920–1944)¹

MEGÉRKEZÉS ÉS FOGADTATÁS MAGYARORSZÁGON

Romániai perének és fogságának lezárultát követően, Csécsi Nagy Imre nyugálmányú huszár ezredes elhagyta az elcsatolt Partiumot és Budapestre utazott. A megmaradt Magyarország fővárosába 1920. október 31-én, vasárnap reggel érkezett meg, néhány családtagja, valószínűsíthetően a felesége és két legkisebb fia kíséretében. Részben háborús szereplésének, főként azonban a nagy visszhangot kiváltó, „összeesküvés” pernek köszönhetően, neve ekkorra már széles körben ismertté és tiszteltté vált. Ennek nyomán a közvélemény nagy érdeklődéssel várta megérkezését, amelynek alkalmából elsőként a Magyar Királyság Pártja üdvözölte, személyét „a magyarság sokat szenvedett mártírjaként” aposztrofálva.²

Természetesen a sajtó képviselői is jelen voltak az előre beharangozott, fontos eseménynél, amelyről a következőképp tudósítottak: „Csécsy ezredes szívós természetű dacolt a börtön nélkülözéseivel és ma már – alig egy hónappal kiszabadulása után – újból a régi kiváló katona áll előttünk, akinek arcáról elmúlt az elviselt szenvedések nyoma és fiatalos frissességgel beszél el az összeesküvés pör történetét.”³ Vagyis megérkezését követően rögtön interjút is adott a rendszerint szívesen szereplő ezredes.

A különböző tudósításokból az is kiderül, hogy kezdetben bátyjához, a még a Monarchia idején udvari tanácsosi címmel felruházott dr. Csécsi Nagy Miklós ügyvédhez, a gróf Károlyi Alajos-féle hagyatéki uradalmak jószágigazgatójához

¹ Jelen tanulmány elkészítése az Innovációs és Technológiai Minisztérium Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatása és az NKFI Hivatal által kibocsátott Támogatói Okirat révén (száma: FK 137816) valósult meg. Ezúton is köszönöm továbbá az altábornagy leszármazottainak, különösen Illéssy Ádámnak, hogy lehetővé tették számomra Csécsi Nagy Imre hagyatékának tudományos feldolgozását.

² Csécsy ezredes Budapesten. *Friss Ujság*, 1920. október 31. 4. – Egy korábbi tudósítás szerint Csécsi Nagy három fia és édesanyja Budapesten volt a per idején, így a felesége mellett valószínűleg a két kisebbik fia lehetett vele a románok által megszállt területen. Ld. A Cserey–Lukács-pör vádlottai a hadbíróóság előtt. A második és harmadik nap. *Nagyvárad Napló*, 1920. július 20. 2.

³ A kétszer halálraítélt nagyváradai ezredes Budapesten. *Új Barázda*, 1920. november 3. 3.

költözött.⁴ Utóbbi a család legvagyonosabb tagja volt. Olyannyira, hogy a 20. század elején Ipolybélen, neogótikus stílusban, még egy impozáns kastélyt is emeltetett, továbbá egy szeszfőzdet is alapított. A trianoni békediktátumot követően pedig Csopakon vásárolt jelentős szőlőbirtokot, ahol modern villát építtetett. Így a Szentkirályi utca 35. szám alatt található, tágas fővárosi lakásában, amelynek szalonját XV. Lajos korabeli stílusban rendezték be, minden bizonnyal öccse családjával együtt sem kellett szoronganiuk.⁵

Csécsi Nagy, illetve vádlott-társai a csonka hazába történő településüket követően jó ideig az érdeklődés középpontjában álltak és szabadulásuk alkalmából több ünnepélyes rendezvényt is tartottak. Elsőként november 16-án szombat este a Bihar-megyeiek és Nagyváradiak Szövetsége rendezett a nagyváradi halálraítéltek tiszteletére társasvacsorát a Piarista utca 6. szám alatt lévő Equisit-panzióban.⁶ A *Pesti Napló* tudósítása szerint „[a] vacsorán részt vett a bihari társadalom színe-java és a magyar irredenta gondolata ezen az összejövetelel, mikor a bihariak a román bitófa alól megmenekült barátaikat üdvözölték, valóban könnyek között nyilvánult meg. Dr. Hoványi Géza⁷ üdvözölte először a hazaszeretet mártírjait és Csécsy-Nagy Imre ezredes válaszában azt hangoztatta, hogy mikor a román börtönből kikerültek, fájdalmas csalódás érte őket, mert ahelyett, hogy minden magyar embert egy táborban találtak volna, széthúzás, viszálykodás és gyűlölködés között találták a magyar társadalmat.”⁸

1920. december 13-án, hétfőn este az Írók és Hírlapírók Otthon Köre rendezett az előzőnél is illusztrisabb társaság részvételével tiszteletükre ünnepélyes vacsorát. Ezen megjelent József királyi herceg és fia, József Ferenc királyi herceg is, valamint Rubinek Gyula kereskedelmi miniszter, Pekár Gyula államtitkár, továbbá számos neves író és újságíró is, mint például Harsányi Zsolt, Heltai Jenő vagy Zilahy Lajos,

⁴ Csécsy Imre ezredes Budapesten. *Pesti Napló*, 1920. október 31. 5. – Csécsi Nagy Miklósról vonatkozóan ld. *A Magyar Feltámadás Lexikona* (A magyar legújabb kor története). Szerk. Dr. SZENTMIKLÓSSY Géza. Budapest, Magyar Feltámadás Lexikona kiadása, 1930. 513. – Utóbb, viszonyai rendeződésével, Csécsi Nagy és családja az V. kerület Hold utca 15. szám alatti Kármánbérházba költözött, amelynek a III. emeletén béreltek lakást. Ld. *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1922–1923*. Budapest, Franklin Társulat, é. n. 924. (A továbbiakban: *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1922–1923*.) – <http://urbface.com/budapest/a-karman-berhaz> (2021. október 30.)

⁵ *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék, 1922–1923*. 178. – Állami kedvezmények. *Az Újság*, 1912. október 12. 20. – https://mandadb.hu/tetel/130236/Csopak_CsecsiNagy_Miklos_villa (2021. november 20.) – <https://emlekhelyek.csemadok.sk/emlekhelyek/csecsy-kastely-ipolybelen/> (2021. december 29.)

⁶ Társasvacsera a nagyváradi halálraítéltek tiszteletére. *Pesti Napló*, 1920. november 6. 4.

⁷ Dr. köröstarjáni Hoványi Géza (1853–1939), politikus, jogász, bankigazgató, Nagyváradi utolsó országgyűlési képviselője.

⁸ A nagyváradi halálraítéltek ünneplése. Fájdalmas csalódás érte a kiszabadultakat. *Pesti Napló*, 1920. november 21. 4.

de itt volt a színtanodájáról elhíresült kiváló színész és színészpedagógus, Rózsahegy Kálmán is.⁹

Csécsi Nagy növekvő tekintélyét jelzi, hogy az asztalfőn kapott helyett a két királyi herceg, Rubinek miniszter és az Otthon Kör elnöke, a kor ünnepelt sajtófejedelme, Rákosi Jenő társaságában. Mint házigazda, utóbbi mondta az első pohárköszöntőt, amelyben József királyi herceget és a váradi per „mártírjait” köszöntötte. Szavaira elsőként József királyi herceg válaszolt, aki a magyar haza nevében üdvözölte a sok szenvedés után kiszabadult nagyváradi magyarokat. Beszédében a hazaszeretetről és azokról a férfiakról beszélt, akik ennek jegyében meghalni is készek. Nemzetünk a trianoni sokk által meghatározott általános hangulatának megfelelően kiemelte ugyanakkor azt is, hogy „nem szabad megfélelkezni a másik rabról, akinek szintén halálos ítélet függ a feje fölött: szegény, szerencsétlen hazánkról”. A királyi herceget követően az üdvözlő szavakra Csécsi Nagy válaszolt nagy tetszés mellett. Az egyik tudósítás szerint egyúttal az ünnepeltek nevében, megható szavakkal, fogadalmat tett, „hogy a hazához hűek lesznek és beszéde alatt mindenki érezte, hogy az ezredes szavai, akit kétszer ítélték halálra a románok, komoly és szent fogadalom”. A jól sikerült ünnepség az éjszakába nyúlt, a *Magyarország* című napilap beszámolója szerint a két királyi herceg is, szívélyesen elbeszélgetve a jelenlévőkkel, éjjel egy óráig maradt a rendezvényen.¹⁰

REAKTIVÁLÁS ÉS VITÉZZÉ AVATÁS

Az ilyen alkalmaknak köszönhetően a korábban is népszerű és kiváló társasági emberként ismert Csécsi Nagy nyilvánvalóan nagymértékben gyarapította, illetve erősítette kapcsolatrendszerét és társadalmi pozícióját, amit még fokozott katonai karrierjének újraindulása és felívelése is. A honvédelmi miniszter ez irányú előterjesztése nyomán ugyanis Horthy Miklós 1921. január 21-én kelt kormányzói elhatározásával jóváhagyta a nyugállományban lévő ezredes visszaténylegesítését.¹¹ Ezzel egyidejűleg tábornoki előléptetésben részesült és kinevezést nyert a törzstiszti fellebbezési tanács élére, annak elnökeként.¹²

⁹ József és József Ferenc főhercegek az Otthon-körben. Ünnepi vacsora a váradi per szereplőinek tiszteletére. *Magyarország*, 1920. december 14. 2.

¹⁰ Uo.

¹¹ HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár, Legfelsőbb elhatározások 1921. január 21. (220/K.I.–1921.)

¹² Csécsi Nagy Imre hagyatéka, Telki (a továbbiakban: CsNI-hagyaték), *Katonai előléptetésem*, (Csécsi Nagy kéziratos feljegyzése); *Katonai állomásaim* (Csécsi Nagy kéziratos feljegyzése). –

Társadalmi státuszának erősödését azonban egyéb fontos megbízások és kitüntető címek elnyerése is jelezte. Így 1921 májusában a kormányzó, a földművelésügyi miniszter előterjesztése nyomán, a földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről szóló 1920. évi XXXVI. törvénycikk 4. §-a értelmében megalakítandó Országos Földbirtokrendező Bíróság egyik póttagjává nevezte ki.¹³ Szerepet kapott továbbá az ekkor megalakult Vitézi Rendben, a Horthy-kor emblematis és nagy tekintélyű szervezetében is. Kinevezték ugyanis az 1921. július 30-án megalakult Veszprém megyei vitézi szék ideiglenes székkapitányává, és megbízólevelét már az alakuló ülés napján át is vette.¹⁴

E tisztségében – 1921. augusztus 4-én – ő képviselte a megyei vitézi székét, amikor Dég községben két legénységi vitézt ünnepélyesen beiktattak telkeikbe. Így a kormányzó képviseletében megjelent Magasházy László őrnagy, első szárnysegéd és Hunkár Béla főispán mellett Csécsi Nagy is beszédet mondott. Majd részt vett a Festetics Sándor gróf dégi kastélyában rendezett díszében is.¹⁵ Székkapitányi megbízása, ideiglenes mivoltának megfelelően, ugyanakkor nem tartott hosszú ideig, és már 1921. november 30-ával meg is szűnt.¹⁶

Természetesen magának Csécsi Nagynak a Vitézi Rendbe történő felvétele sem váratott sokáig magára. Az általa elnyert kitüntetések közül ugyanis mind a Lipót Rend lovagkeresztje, mind a Vaskorona Rend II. osztálya jogosulttá tették a vitézi címre. Így már az első nyilvános avatáson sor került vitézzé ütésére.

A vitézavatás ünnepélyes szertartása a királyi várkertben 1921. augusztus 21-én, vasárnap délelőtt zajlott le. A vitézek az üvegház melletti lépcsőzet alján elhúzódo teraszon, egymásnak szembefordult sorokban álltak fel. A kormányzó kilenc órakor érkezett meg, majd elfoglalta az emelvényen a számára kijelölt helyet. Kíséretében megjelentek a kormány tagjai, élükön gróf Bethlen István miniszterelnökkel, továbbá a Vitézi Szék tagjai, valamint József és József Ferenc királyi hercegek, a katolikus főpapság Csernoch János hercegprímás vezetésével, a többi keresztény egyház főpapjai, a nemzetgyűlés tagjai és a törvényhatóságok képviselői is.

SZAKÁLY Sándor: Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) hadseregének felső vezetése. Adattár. I. rész A–K. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1984/2. 367. (A továbbiakban: SZAKÁLY, 1984.)

¹³ A földbirtokrendező bíróság tagjai. *Budapesti Hirlap*, 1921. május 25. 4. – Hivatalos rész. *Földművelési értesítő*, 1921. június 5. 75.

¹⁴ *A tízéves Vitézi Rend 1921–1931*. Szerk. SZÉCSY Imre – OSZLÁNYI Kornél – OSZLÁNYI József – FARKASS Jenő. [Budapest], Országos Vitézi Szék szerkesztőbizottsága, [1931.] 197. (A továbbiakban: SZÉCSY et al., [1931].) – Vitézi telkek átadása. *Új Barázda*, 1921. augusztus 6. 2.

¹⁵ Beiktatás vitézi telkekbe. *Nemzeti Ujság*, 1921. augusztus 4. 5. – Vitézi telkek átadása. *Új Barázda*, 1921. augusztus 6. 2.

¹⁶ SZÉCSY et al., [1931]. 195.

Az ünnepség táborig misével vette kezdetét, amelyet páter Zdravec István tábori püspök celebrált. Ezt követően a többi felekezet képviselői mondtak rövid, áldó imát, majd érces kúrtszó jelezte a szertartás kezdetét. A kúrtók elcsendesedése után a kormányzó, mint a Vitézi Rend főkapitánya intézett beszédet az avatandókhoz, amelyben többek közt a következők hangzottak el: „[...] örökké égő oltárt emelek, amikor a nagy háború legjobbjait hozzákötöm a haza rögéhez, amely évtizedeken keresztül nemcsak tovább táplálja a hősök nemzetségét, hanem megteremti, fennen hirdeti és ápolja a magyar vitézség kultuszát is.”¹⁷

A beszéd elhangzása után vitéz Igmándy-Hegyessy Géza testőr őrnagy, a vitézek törzskapitánya felolvasta az avatandók neveit, majd vitéz Gálócsy Zsigmond főhadnagy, a Vitézi Rend főszéktartója, a főkapitány díszkardjával három ütést mért a díszpajzsra és a következő szavakkal nyitotta meg a szertartást: „Tisztelet adassék az igaz Istennek, akit a mi őseink Hadúrnak neveztek.”¹⁸ Ezután átnyújtotta a díszkardot vitéz Nagy Pál gyalogsági tábornoknak, aki azt a kormányzó kezébe adta. A vitézek esküre emelték kezüket, és a Nagy Pál által felolvasott eskü szövegét hangosan elismételték. A kormányzó ezt követően végighaladt köztük és a soronként letérdelő vitézeket, sorról sorra lépkedve, a díszkarddal bal vállukat érintve, vitézzé ütötte. Az egyes ütéseket a következő szavakkal kísérte: „Hadúr nevében vitézzé ütlek.” Ezt követte az ezüsttálcákon előhozott vitézi jelvények feltűzése. A tábornokoknak, így Csécsi Nagynak is, a jelvényeket a bal mell alá maga a kormányzó tűzte fel, a többieknek pedig a törzskapitányok. A szertartás a kormányzó éltetésével és a *Szózat* hangjaival fejeződött be. Az ünnepség azonban ezzel nem ért véget, miután délben, a tiszti kaszinó épületében a 120 felavatott vitéz tiszteletére még egy „vitézi áldomásként” aposztrofált fogadást is tartottak, amelyen pohárköszöntőt mondott többek között Bethlen István, Horthy Miklós, Nagy Pál tábornok és Szabó István földművelésügyi miniszter is.¹⁹

A vitézzé avatás kapcsán szólnunk kell arról is, hogy Csécsi Nagy vitézi várománya, a szintén Imre nevet viselő – akkoriban főhadnagyi rangban szolgáló – másod-

¹⁷ Fölvatták az első vitézeket. *8 órai Ujság*, 1921. augusztus 23. 5.

¹⁸ Ez súlyos történelmi tévedés, amire néhányan már a Horthy-korban is felhívták a figyelmet. A „Hadúr” kifejezés ugyanis csupán a 19. század elején keletkezett műszó. Megalkotója aranyosrákosi Székely Sándor későbbi unitárius püspök volt, aki a *Székelyek Erdélyben* című 1822-ben írt eposzában használja először „Haddur” formában. Az ő nyomán vette át „Hadur”-ként Czuczor Gergely *Augsburgi ütközet* című munkájába, majd Vörösmarty Mihály is a *Zalán futásába*, immár „Hadúr” alakban.

¹⁹ Fölvatták az első vitézeket. *8 órai Ujság*, 1921. augusztus 23. 5. – Vitézavatás a királyi várban. *Kecskeméti Közlöny*, 1921. augusztus 23. 1–2. – Vitézek avatása. *Magyarország*, 1921. augusztus 23. 7. – „A vitézi rendet a véráztatta, televény magyar földre ültetem”. *Új Barázda*, 1921. augusztus 23. 3.

szülött fia lett. Az ő avatására egy esztendő múlva, az 1922. augusztus 15-én, Nagybaldogasszony napján tartott vitézavatáson került sor.²⁰

A tábornok a katonai és társadalmi ranglétrán ez időben történő gyors emelkedése kapcsán érdemes megjegyeznünk, hogy személyes érdemei mellett ezt talán elősegítette az is, hogy a vele egykorú Horthyval minden bizonnyal már régebről jó kapcsolatban voltak. Csécsi Nagy ugyanis még a romániai per alatt, a kolozsvári tárgyalás során, 1920. február 4-én délután a következő kijelentést tette: „[...] ha katonai állást akartam volna vállalni, megtehettem volna, mert úgy Schnetzer²¹ hadügyminiszter, mint Horthy régi jó barátaim voltak.”²² Ehhez kapcsolódóan érdemes megemlíteni azt is, hogy sógora Erzsébet nevű húgának férje, az ugyancsak Csécsi (Nagy) Imrének hívott református lelkész adta össze Aradon 1901. július 22-én az ifjú Horthy Miklóst és jószáshelyi Purgly Magdolnát.²³

Csécsi Nagy vitézzé avatása felett érzett örömét minden bizonnyal beárnyékolta, hogy rövidebbel azt megelőzően, augusztus 6-án, hosszú, súlyos betegséget követően elhunyt a fent említett húga, Erzsébet. A költőként ismertté vált lelkészfeleség mindössze 46 éves volt. Temetésére augusztus 7-én, késő délután, az aradi felső temetőben került sor, amelyen a beszámolók szerint a városban élő egész magyarság megjelent. Ugyanakkor – Trianon személyes sorsokban is megnyilvánuló tragédiája folytán – megrázó módon, az elhunyt asszony Csonka-Magyarországon élő édesanyja és testvérei, így a tábornok sem tudtak ezen részt venni.²⁴

Csécsi Nagy gyakran kapott a személyiségéhez és habitusához illő, alkalmi megbízásokat feletteseitől. Így például a honvédelmi minisztert képviselte az elkobzott vadászfegyverek visszaszolgáltatására kiküldött bizottságban, amely a belügyminiszter 88.279/1919. B. M. számú rendelete nyomán került felállításra, de működését valószínűsíthetően csak 1921 nyarán kezdte meg.²⁵ 1921. november 21-én a Magyar

²⁰ A fölvatott vitézek névsora. *Szózat*, 1922. augusztus 18. 6. – Belföldi hírek. *Magyar Távirati Iroda*, 1922. augusztus 16. 9. kiadás, 20 óra 30 perc, számozatlan 3. ([https://library.hungaricana.hu/en/view/NapiHirek_1922_08_2/?query=SZO%3D\(kadar\)&pg=14&layout=](https://library.hungaricana.hu/en/view/NapiHirek_1922_08_2/?query=SZO%3D(kadar)&pg=14&layout=)) (2022-01-13)

²¹ Schnetzer Ferenc (1867–1944), vezérőrnagy, 1919. augusztus 7. és november 24. között hadügyminiszter.

²² Nagyváradia a hadbírótság előtt. *Ujság*, 1920. február 5. 3.

²³ A kormányzó ezüstlakodalma. *Reformátusok lapja*, 1926. augusztus 1. 5.

²⁴ Csécsi Nagy Imréné gyászjelentése. Gyászjelentések, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára (https://library.hungaricana.hu/hu/view/Gyaszjelentések_DebreceniRefKoll-Nagykovnyvtara_NAGYD_NAGYM/?pg=173&layout=s&query=Cs%C3%A9csi) (2021. szeptember 10.) – Gyászrovat. *Budapesti Hirlap*, 1921. szeptember 8. 8. – Halálozás. *Az Ujság*, 1921. szeptember 8. 3.

²⁵ A magyar belügyminiszternek 88279/919 sz. rendeletével az elkobzott vadászfegyverek visszaszolgáltatására kiküldött bizottság. *Vadászati Útmutató*, 1 (1923). 151. – A m. kir. belügyminiszter 1921. évi 37.700. számú rendelete, az elkobzott fegyverek visszaszolgáltatása céljából kiküldött

Cserkészszövetség Gólyavárban tartott rendkívüli közgyűlésén képviselte Csécsi Nagy a honvédelmi minisztert, és egyúttal beszédet is mondott.²⁶ Majd 1922. január 6-án, vízkeresztkor, a Vitézi Szék által a Vigadó nagytermében rendezett ünnepi hangversenyen vett részt, ugyancsak a honvédelmi miniszter képviselőjeként.²⁷ Mindközben, 1922. január 1-jei hatállyal, a kormányzó 1921. december 23-án kelt legfelsőbb elhatározása nyomán altábornagyi kinevezést nyert.²⁸

1922 márciusában viszont újabb szomorú veszteség érte, miután elhunyt egykori vádlott-, illetve fogolytársa, Jankovich Tihamér táblabíró, akit nagy részvét mellett a Kerepesi úti temetőben helyeztek végső nyugalomra. Természetesen az összeesküvési per szereplői is megjelentek a temetésen Csécsi Naggyal az élükön.²⁹

AZ OSTENBURG-MORAVEK ÜGY

Ugyanebben a hónapban történt, hogy a Legfelsőbb Honvéd Törvényszék ideiglenes elnökévé nevezték ki. E minőségében rögtön egy rendkívül kényes, akkoriban az érdeklődés homlokterében álló s nagy vihart kavart ügyben, Ostenburg-Moravek Gyula őrnagy³⁰ perében kellett eljárnia. A tiszti különítménye, illetve a nyugat-magyarországi felkelésben való közreműködése révén híres-hírhedtté vált Ostenburg-Moravek ugyanis, csendőrnek nevezett zászlóaljával az 1921. október 20–23. között lezajlott úgynevezett második királypuccs során IV. Károly mellé állt és a királpárti erők élén részt vett a Horthyhoz hű csapatok ellen vívott budaörsi csatában is.

A legitimisták vereségét követően a visszatérési kísérletben részt vevő politikai és katonai vezetőket, így Ostenburg-Moraveket is, őrizetbe vették. Az október 26-án este a Margit körúti katonai fogházba szállított őrnagy azonban a vizsgálati fogságban súlyosan megbetegedett. Így november második felében – ügyvédei követelése, valamint egy katonaeorvos, sőt az őt meglátogató Korányi Sándor professzor javaslata alapján is – az Alkotás utcában lévő, XVII. számú helyőrségi kórházba vitték át. Itt

bizottság ügyrendjének megállapításáról. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 55 (1921). Budapest, 1922. 542–544.

²⁶ A Magyar Cserkészszövetség, *Magyarság*, 1921. november 22. 10.

²⁷ A Vitézi Szék hangversenye. *Szózat*, 1922. január 8. 5.

²⁸ CsNI-hagyaték. A m. kir. honvédelmi miniszter megbízásából kiállított igazolvány, 1921. december 30. 38.149/Eln. 8. – 1921. szám.

²⁹ Gyászrovat. *Nemzeti Ujság* 1922. március 29. 6.

³⁰ A király, visszatérését követően, ezredessé nevezte ki, de Horthyék ezt csak később ismerték el, visszamenőleges hatállyal ugyan, de némileg felemás módon, „átmeneti viszonybéli őrnagy, címzetes ezredes” megnevezéssel.

gondos kezelésben részesült, de természetesen továbbra is őrizet alatt állt.³¹ December második felében a puccs politikai vezetőinek jelentős részét és valamennyi katonai vezetőt szabadlábra helyezték, kivéve Ostenburg-Moraveket, akit betegsége ellenére sem engedtek ki őrizetéből.³² Védői ezért, szabadlábra helyezése érdekében, Nagy Pál gyalogsági tábornokhoz, a Nemzeti Hadsereg főfelügyelőjéhez fordultak beadványukkal.³³ A tábornok azonban csak az ünnepek utánra ígért döntést, amelyet végül 1922. január 8-án hozott meg, a kérelmet elutasítva.³⁴

A védők erre a Legfelsőbb Honvéd Törvényszékhez nyújtottak be folyamodást. Ebben kérelmezték, hogy a Törvényszék az időközben Magyar Királyi Honvédség megnevezést kapott haderő főparancsnokává kinevezett Nagy Pál határozatát megváltoztatva, helyezze szabadlábra Ostenburg-Moraveket.³⁵ A Legfelsőbb Honvéd Törvényszék – sepsiszek-nagyborosnyói Bartha Lajos altábornagy elnökletével – február 1-jén tárgyalta az ügyet, és a védők folyamodásának helyt adva elrendelte Ostenburg-Moravek szabadlábra helyezését. Az őrnagy még aznap este el is hagyhatta a helyőrségi kórházat, ahonnan ügyvédje és gróf Esterházy Jánosné autóval a Városmajor utcai János szanatóriumba vitték.³⁶

Február 10-én délelőtt azonban Nagy Pál, mint a Honvédség főparancsnoka, vádparancsot adott ki. Ebben elrendelte Ostenburg-Moravek ismételt őrizetbe vételét azon a címen, hogy szökésétől kell tartani. A parancsot oly módon fogatosították, hogy négy civil ruhás detektívet rendeltek Ostenburg-Moravek betegszobájának őrzésére, amelyet egyébként is elszigeteltek. Az őrnagy a továbbiakban látogatókat sem fogadhatott. Ügyvédei természetesen már másnap felfolyamodást adtak be az intézkedés ellen.³⁷

³¹ Ostenburg őrnagy beteg. *Szegedi Napló*, 1921. december 10. Déli kiadás, 2. – Rakovszkyt, Andrásyt, Gratzot beszállították a fogházba. Ostenburg a katonai fogházban. *Magyarország*, 1921. október 27. 3. – A királypárti tiszteket Ostenburg kivételével szabadlábra helyezték. *Nemzeti Ujság*, 1921. december 25. 6. – Interpellációk. *Szózat*, 1922. január 12. 5.

³² Ostenburg további fogsága. *Az Ujság*, 1921. december 23. 4.

³³ Ostenburg kivételével szabadonbocsátották a királypuccs összes katonai foglyait. *Pesti Napló*, 1921. december 25. 12.

³⁴ Ostenburg továbbra is fogva marad. *8 Órai Ujság*, 1922. január 8. 4. – A királypárti tiszteket Ostenburg kivételével szabadlábra helyezték. *Nemzeti Ujság*, 1921. december 25. 6.

³⁵ Ostenburg azonnali szabadlábrahelyezését kérik védői. *Az Est*, 1922. január 21. 3. – E héten döntenek Ostenburg ügyéről. *A Nép*, 1922. január 26. 6.

³⁶ Ostenburg szabadlábrahelyezésének kérdése a honvéd katonai törvényszék előtt. *8 Órai Ujság*, 1922. február 2. 4. – Ostenburgot szabadlábra helyezték. *Friss Ujság*, 1922. február 2. 2. – Ostenburg őrnagyot szabadlábra helyezték. *Nemzeti Ujság*, 1922. február 2. 5. – Ostenburgot szabadlábra helyezték. *Ruszinzkói Magyar Hírlap*, 1922. február 4. 3.

³⁷ Ostenburg Gyulát újból őrizetbe vették. *Magyarország*, 1922. február 10. 1. – Ostenburg ezredes szabadlábrahelyezésének ügye a katonai törvényszék előtt. *Magyarország*, 1922. március 4. 6.

A hosszúra nyúlt, szövevényes ügy kapcsán – mint korántsem mellékes körülményt – érdemes megemlítenünk, hogy a budaörsi csatában a Horthyhoz, illetve a kormányhoz hű csapatok parancsnoka történetesen éppen Nagy Pál tábornok volt, aki nyilván cseppet sem rokonszenvezett a IV. Károlyt támogató erők élén ellene harcoló Ostenburg-Moravekkel. Utóbbit, a vádiratban foglaltakkal egyezően, minden bizonnyal maga is árulónak és lázadónak tartotta.³⁸ Ez talán némi magyarázatot nyújt a további fejleményekre vonatkozóan is. A katonai bűnvádi perrendtartás értelmében ugyanis a védők beadványát a Honvédség főparancsnokának huszonnégy órán belül a Legfelsőbb Honvéd Törvényszékhez kellett volna továbbítania. Erre azonban csak több mint három hét után, márciusban került sor, miután a Legfelsőbb Honvéd Törvényszék Ostenburg-Moraveket korábban szabadlábra helyező elnökét, Bartha altábornagyot tartósan szabadságolták. A katolikus és egyes források szerint legitimista érzelmű Bartha helyére ekkor nevezték ki ideiglenes elnökké egykori ludovikás évfolyamtársát, a Horthyhoz feltétlenül hű Csécsi Nagy Imrét.³⁹

Így a Legfelsőbb Honvéd Törvényszék április 15-én – immár Csécsi Nagy elnöklése alatt – hozta meg döntését a szabadlábra helyezés érdekében beadott felterjesztés ügyében. A jogerős döntés az őrnagy további fogva tartását rendelte el. A határozatot azonban, Nagy Pál távolléte miatt, napokig nem hozták nyilvánosságra és a döntésről szóló értesítést csak április 26-án este kézbesítették Ostenburg-Moraveknek.⁴⁰

ÁTMENETI VISZONYBA MAJD NYUGÁLLOMÁNYBA HELYEZÉS, A KÖZÉLETI AKTIVITÁS KEZDETE

Előbbiekkel egy időben, mindössze pár hónappal altábornagyi kinevezését követően, Csécsi Nagy nyugállományba helyezésének előkészítése is kezdetét vette. Erről

³⁸ A vádiratra ld. Ostenburg Gyulának Weber őrnagy tegnap kézbesítette a vádiratot. *Uj Nemzedék*, 1922. február 19. 3.

³⁹ Ostenburg miatt szabadságolták a legfelsőbb honvédtörvényszék elnökét. *Bécsi Magyar Újság*, 1922. március 18. 4. – Miért távolították el a legfelsőbb honvéd főtörvényszék elnökét? *Magyarság*, 1922. március 17. 5. – BALLA Tibor: A magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémia parancsnokai a Nagy Háború idején. *Hadtudományi Szemle*, 12 (2019). Különszám. 21–24.

⁴⁰ Ostenburg őrnagy ügye, *8 Órai Ujság*, 1922. április 25. 5. – A honvédfőtörvényszék Ostenburg őrnagy további fogvatartását rendelte el. *Kis Ujság*, 1922. április 27. 5. – Ostenburg fogságban marad. *Magyar Jövő*, 1922. április 25. 4. – A napokban hirdetik ki a honvédfőtörvényszék döntését. *Pesti Napló*, 1922. április 25. 7. – Végül, a sok huzavonát követően, Ostenburg-Moraveket a hadsereg-főparancsnokság július 9-én szabadlábra helyezte. Az ellene és a királypuccsban részt vevő, lázadással vádolt társai elleni per törlesztés azonban hivatalosan csak 1924 júliusában rendelte el kegyelemből a kormányzó.

Belitska Sándor altábornagy, honvédelmi miniszter 1922. évi április 25-i keltezésű levelében így tájékoztatta: „A trianoni béke értelmében a m. kir. honvédség tisztikarát lényegesen csökkenteni vagyunk kénytelenek. Ezen kényszerű csökkentés azonban, – amely annyi derék fiatal tisztet is fájdalmasan érint, – akkor lesz csak a tisztikarral szemben méltányosan keresztül vihető, ha a honvédségnek a szolgálati években idősebb tisztjei csakis a legszükségesebb szolgálat helyeken alkalmaztatnak s ezáltal helyet adnak a rangban fiatalabb társaik előrehaladásának. Bár NAGYMÉLTÓSÁGOD kitűnő szolgálatait nélkülözni fogom, azoktól a fentebb előadottak alapján mégis megválni vagyok kénytelen.”⁴¹

Előbbiek nyomán Csécsi Nagyot 1922. július 1-jétől, átmeneti illetékkal, úgynevezett átmeneti viszonyba helyezték. „A trianoni békeszerződés következtében elbocsátandó hivatásos katonai havidíjasok és hivatásos altisztek kivételes átmeneti ellátásáról” szóló 1921. évi XXXV. törvénycikk 1. §-a alapján ugyanis nyugállományba helyezését megelőzően, meghatározott időre, „mindazok a hivatásos rangosztályba sorolt katonai havidíjasok (tisztek és tisztjelöltek), akik a fegyveres erő kötelékéből a trianoni békeszerződés folytán végrehajtandó létszámcsonkítás következtében bocsátatnak el, átmeneti viszonyba helyeztetnek és átmeneti illetményekben részesítetnek.”⁴² Ugyanakkor, átmeneti viszonyba helyezésével egyidejűleg, hivatalosan is a Legfelsőbb Honvéd Törvényszék elnökhelyettesévé nevezték ki.⁴³

Ekkoriban már kezdetét vette az altábornagy sokrétű érdeklődését híven tükröző közéleti és társadalmi szerepvállalása is. Így például Csécsi Nagy volt az egyik díszelnöke az állat- és növényismeret nagyszabású, egész napos ünnepének, amelyet 1922. június 29-én rendeztek meg Budapest Főváros Állat- és Növénykertjében, József királyi herceg és Augusztia királyi hercegasszony fővédnökségével. A rendezvényt egyúttal jelentős adománygyűjtéssel kötötték egybe, sőt egy lómentő kocsiszerzését célzó akció is kapcsolódott hozzá. E célra utóbb Csécsi Nagy maga is 200 koronát adományozott.⁴⁴ A természet, illetve a vadászat iránti vonzódása újabb megnyilvánulásának tekinthető, hogy a szeptember 3-án Sárosdon – a „Hubertus” Országos Magyar Vadászati Védegylet ebtenyészési szakosztálya által Horthy kormányzó és József királyi herceg védnöksége alatt – megrendezett nagy sikerű vizsla

⁴¹ CsNI-hagyaték. A m. kir. honvédelmi miniszter 10112/Eln. 8.–1922. számú leirata. Számozatlan 1.

⁴² <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92100035.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39> (2021. október 5.)

⁴³ SZAKÁLY, 1984. 367. – Az elnöki tisztséget névlegesen továbbra is Bartha töltötte be.

⁴⁴ Az Állat- és növényismeret ünnepe. *A Természet*, 1922. július 15. 84–86. – A lómentőkocsira újabban befolyt összegek. *Mi újság az állatkertben? Budapest Főváros Állat- és Növénykertjének Közleményei*, 1922. október 1–15. 1.

versenyen ő képviselte az értékes versenydíjat adó honvédelmi minisztert. Sőt egyúttal a verseny rendezőségének társelnöki posztját is betöltötte.⁴⁵

Társadalmi pozíciója mellett vagyoni helyzete ugyancsak erősödött, többek közt a trafikengedélyek revíziójának következtében is. Az 1920 végén kezdetét vett revízió keretében ugyanis az addigi trafikengedélyeket felülvizsgálták, majd „nemzeti, keresztény és szociális szempontból megfelelőeknek” minősített személyeknek, elsősorban hadirokkantaknak, hadiözvegyeknek és árváknak, menekült tisztviselők családtagjainak, önhibájukon kívül elbocsátott állami tisztviselőknek és családtagjaiknak adták, de nagy számban adományozták katonatisztek számára is.⁴⁶ Így Csécsi Nagynak is, aki 1922 novemberében elnyerte a soproni dohány nagyáruda negyedrészenek tulajdonjogát. Egyenlő résszel bíró társtulajdonosai báró Hauer Lipót vezérezredes, Pintér Jenő ezredes és Vangel Viktor mérnök lettek.⁴⁷

Aktív társasági emberként az altábornagy a báli szezonok során sem tétlenkedett, így az 1923. február 1-jén „a legnagyobb magyar” emlékére a Vigadóban rendezett, előkelő Széchenyi-bál rendezőségének is oszlopos tagja volt.⁴⁸

Csécsi Nagy nyugállományba helyezésére, egyévnnyi átmeneti viszonyt követően, 1923. július 1-jével került sor. Erről a honvédelmi miniszter 1923. június 6-án kelt levelében tájékoztatta. Ennek alapján nyugilletménye évi 22 400 korona volt, ami kiegészült egy később megállapítandó lakbérnyugdíjjal is.⁴⁹ Az ekkoriban rendkívül felgyorsult infláció következtében azonban, már 1923 decemberében, július 1-jei visszamenőleges hatállyal, 360 000 korona alapilletéket állapítottak meg a számára. Ezt kiegészítette továbbá a felesége és Miklós nevű fia után (negyedéves részletekben) folyósított évi 1600–1600 korona családi pótlék is.⁵⁰

Az 1921. évi XXXII. törvénycikk, a katonai nyugdíjtörvény alapján – a tartós szolgálatképtelenné válás esetét kivéve – a tisztek állandó nyugdíjra 60. életévük betöltése vagy 40 év szolgálati időt követően tarthattak igényt. Nyugállományba helyezésekor Csécsi Nagy azonban még csak 55 éves volt. Az ő és számos további

⁴⁵ Sárosdi Országos Vizslaverseny 1922. szeptember 3-án. *Nimród-Vadászlap*, 1922. augusztus 15. 42. – A »Hubertus Orsz. Magyar Vadászati Védegylet« ebtényésztési szakosztálya. *Uo.*, 1922. szeptember 15. 272.

⁴⁶ A jogosítványok revíziója. *Az Ujság*, 1920. március 28. 2. – Pályázat 150 dohánytőzsdére. *Magyar Jövő*, 1920. december 19. 3.

⁴⁷ Az Est mai számának hírei. *Magyarország*, 1922. november 26. 7.

⁴⁸ Farsang. Széchenyi-bál. *Pesti Hírlap*, 1923. február 2. 3. – A mai báli éjszaka. Széchenyi-bál. *Az Ujság*, 1923. február 2. 3.

⁴⁹ CsNI-hagyaték. A m. kir. honvédelmi miniszter 45.368/4–1923. számú leirata. Számozatlan 1.

⁵⁰ CSNI-hagyaték. Budapest Fő- és Székváros V. Kerületi Előljáróságának 1923. július 21-én és 1923. december 13-án kelt értesítései. (A július 21-i levélben minden bizonnyal tévesen említik az idősebb László nevét a legfiatalabb gyermek, Miklós helyett.)

katonatiszt nyugdíjazását a már említett 1921. évi XXXV. törvénycikk tette lehetővé. Ez ugyanis a vis maior folytán történő elbocsátásokra tekintettel, méltányosságból biztosította a végleges nyugdíjigényt az átmeneti viszonyba helyezéskor legalább 15 évi valóságos szolgálati idővel rendelkező tisztek számára is.⁵¹ Ennek a kritériumnak pedig Csécsi Nagy maximálisan megfelelt, miután átmeneti viszonyba történő helyezésekor közel 36 évnyi katonai szolgálatot tudhatott maga mögött, ebbe ugyanis beleszámítottak a ludovikás évek is.

AZ AKTÍV NYUGDÍJAS, TELJES ERŐVEL A KÖZÉLET FRONTJÁN

Nyugállományba vonulását követően a nyugodt és csendes nyugdíjas évek helyett Csécsi Nagy életének egy új, rendkívül sokszínű és mozgalmas időszaka köszöntött be. A még életerős és tenni akarástól fűtött, nyugalmazott tábornok rendkívül aktív szereplője lett a magyar közéletnek és a különféle társadalmi eseményeknek. Ez irányú tevékenységét elősegítette, hogy kiváló társasági ember volt, valamint – talán református lelkész őseinek is köszönhetően – szeretett és tudott is szerepelni. Másrészt, hosszú katonai szolgálatából és parancsnoki beosztásaiból fakadóan is, határozott, vezetésre termett egyéniség volt.

Szerepvállalásaiból a teljesség igénye nélkül mutatjuk be a legfontosabbakat, mindenekelőtt a hadviseltek, hadigondozottak és hadirokkantak érdekvédelmével kapcsolatos tevékenységét. A véres és pusztító világhégést követően az addigi háborúkhöz képest új és akut kérdésként jelent meg a hadirokkantak, hadiözvegyek és hadiárvák ügye, amely egyszerre jelentett nagy fokú társadalmi, szociális, egészségügyi és gazdasági problémát is. Csécsi Nagy, mélyen gyökerező keresztyén hitéből és bajtársias együttérzéséből fakadóan, tevékenyen próbált ennek enyhítésében közreműködni. Így aktív szerepet vállalt a korban összefoglalóan hadisújtottaknak nevezettek érdekképviseleti szervezetében, a Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvák Nemzeti Szövetségében, közkeletű nevén a HADRÖÁ-ban.

Ennek előbb elnökségi tagja volt, majd amikor a szervezet 1924. május 25-i közgyűlésén az addigi elnök, vitéz békési Csanády Frigyes gyalogsági tábornok lemondott tisztségéről, Csécsi Nagyot választották új elnökké.⁵² A tisztséget kezdetben csak feltételesen vállaló altábornagy ekkor elmondott beszédében felvázolta, hogy mely elvek szerint és milyen keretek között kívánja elnöki működését megvalósítani: „Mélyen tisztelt Közgyűlés! Kedves Bajtársaim! Méltóztassanak megengedni, hogy

⁵¹ 1921. évi XXXV. törvénycikk indokolása. A 10. §-hoz.

⁵² A Hadröa viharos közgyűlése. *Friss Ujság*, 1924. május 27. 4.

mindenekelőtt hálás szívvel mondjak köszönetet azon kitüntető bizalomért, amely engem a Hadirokkantak, özvegyek és árvák nemzeti szövetségének díszes elnöki állásába helyezett. Díszesnek mondom ezt az állást, mert valóban annak tartom. Hiszen az ügy, amelyet mostantól fogva képviselnem kell egy – a hosszú háborút végig küzdött öreg katonának talán mindeneknél szebb és magasztosabb: azoknak a társainknak az ügyét szolgálni, akik a háborúban legtöbbet vesztek, kik feláldozták a Haza oltárán egészségüket, épségüket, vagy a szerető hitvest, vagy az édesapát.

És mégis megvallom, szorongó szívvel vállalom e hivatalt, [...] mert szegény Hazánk mostani szomorú helyzete a legtöbb esetben gátként emelkedik a legméltányosabb kívánságok s azok teljesülése közé.

Óh milyen boldogító érzés volna, ha módunkban állana a hadisújtottaknak mindent megszerezni, ami az ő nagy veszteségükért némi kárpótlást nyújthatna! [...]

S ha ilyen körülmények közt még is vállalkozom a csekély eredménnyel kecsegtető, sok fáradságot és önmegtágadást igénylő munkára, ezt bizton csak az ügy iránti lelkesedésemből s azon reménységben teszem, hogy a szép és magasztos ügynek még is csak hasznára lehetek. Engem mindenkor ezek a szempontok fognak ténykedéseimben vezérelni, mert szívvel és lélekkel együttérzek a hadisújtottakkal. Minden igyekezetem azon lesz, hogy a méltányos kívánságok teljesítenek, a jogos panaszok és esetleges sérelmek orvosoltassanak.

De éppen azért mert teljesen tudatában vagyok azon feladat nehézségének, amelyre vállalkozom – méltóztassanak megengedni, ha az elnöki állást egyelőre csak feltételesen vállalhatom. Én a kormány részéről garanciákat óhajtok szerezni és pedig erkölcsi és anyagi garanciákat, amelyek az eredményes működést biztosítanak, mert [...] garanciák nélkül az egész működésünk csak meddő küzdelem lenne [...]. Egyet azonban már most ki kell jelentenem [...], a komoly, következetes munkának vagyok a híve [...] s kijelentem, hogy soha semmiféle erőszakos fellépéshez vagy fenyegető jellegű demonstrációkhoz hozzá nem járulok, mert tudom, hogy a mérvadó köröket ilyen eljárás csak a szövetség ellen hangolná. [...] Ellenben [...] [s]zívesen fáradok, szívesen kilincselek és szívesen kérek az ügy érdekében, s szent a meggyőződésem, hogy eredményt csak ily módon érhetünk el.”⁵³

Programbeszédének megfelelően Csécsi Nagy aktívan kereste a kormányzati támogatás lehetőségeit, amiről 1926 szeptemberében a *Magyarország* című napilapnak így nyilatkozott: „A hadirokkantak helyzetének rendezése tárgyában már hosszabb idő óta folytatok tárgyalásokat. Felfogásom szerint a rokkant törvényjavaslat, amit a népjóléti minisztérium már kidolgozott, meglehetősen hosszú ideig nem kerülhet

⁵³ CsNI-hagyaték. Csécsi Nagy Imre a HADRÖÁ 1924. május 25-i közgyűlésén elmondott beszéde (kézirat).

még tető alá. Pedig a probléma sürgős megoldást követel. Konkrét kívánságunk arra irányul, hogy minden rokkant mielőbb megkapja az őt megillető járandóságot.

Az a tervezet, amelyet a népjóléti miniszter úrral elfogadtatni szeretnénk, azt célozza, hogy miután a százszázalékos rokkantak illetményeinek kérdését már rendezték, a többi rokkant ennek a rendezésnek megfelelően kapja meg a maga illetményét. A 75 százalékos rokkant tehát a százszázalékos rokkant illetményeinek háromnegyed részét, az ötvenszázalékos a felét és a 25 százalékos a negyedrészt.

A hadiözvegyek helyzetét is teljesen tarthatatlannak látjuk. 40–50 000 koronás havi illetményből tengődnek. Irtózatos a nyomoruk és kétségbeesésük. [...]

Erős küzdelmet folytatunk az álrokkantak ellen is, akik meglehetősen nagy számmal lepték el az utcasarkokat. Aki tényleg tönkrement, azt a rokkantak menházában kell ápolni, hogy vége legyen a mostani a szégyenteljes állapotnak.”⁵⁴

Gyakran egyéni ügyekben is próbált segíteni. Így például 1924 nyarán személyesen járt közben a Sződligeten kis kocsmát üzemeltető Kristóf Istvánné hadiözvegy érdekében, akit meg akartak fosztani italmérési jogától, ami teljesen ellehetetlenítette volna a magatehetetlen édesanyját is eltartó özvegy megélhetését.⁵⁵

A hadisújtottak ügye iránti elkötelezettségét bizonyítja a Gunsberger Elemér fűszergyarmatárú nagykereskedő és hatósági élelmiszer-főelőadó által utóbb, a kommunista hatalomátvétel idején Csécsi Nagy számára kiállított igazoló nyilatkozata is: »A Hadrőá«-nak [...] melynek én is tagja voltam – Csécsi Nagy Imre altábornagy úr az [...] elnöke volt, [...] ezen minőségében mindent elkövetett, hogy a múlt háború hadigondozottainak ügyét előbbre vigye [...], néha még a Kormány tagjaival szemben is erélyesen kellett fellépnie az ügy érdekében.

Igazolom, hogy minden egyes hadigondozottnak igazságos egyéni ügyét is a magáévá tette s ezekben is a legnagyobb lelkiismeretességgel, – fáradságot nem ismerve – teljes önzetlenséggel járt el [...].

Mi – volt hadigondozottak – mindenkor a legnagyobb tisztelettel, hálával és szeretettel gondolunk vissza volt elnökünk áldásos működésére.”⁵⁶

Bár Csécsi Nagy az elnöki tisztséget végül a szervezet 1929-es megszűnéséig betöltötte, a beszédében megfogalmazott aggodalmai beigazolódtak és ez irányú tevékenysége kevésbé bizonyult eredményesnek. A HADRŐÁ ugyanis – többek közt – különböző leányvállalatokat alapítva próbált meg bevételekhez jutni. Ezen

⁵⁴ Csécsi-Nagy altábornagy sürgeti a rokkantak, hadiözvegyek és árvák helyzetének rendezését, *Magyarország*, 1926. szeptember 4. 5.

⁵⁵ A sződligeti hadiözvegy tragikus sorsa. *Friss Ujság*, 1924. július 13. 2.

⁵⁶ CsNI-hagyaték. Gunsberger Elemér nyilatkozata. Budapest, 1948. május 27. (Kézirat).

vállalkozások azonban nem jártak sikerrel, ráadásul teret adtak némely ügyeskedőnek is, így a szervezet anyagilag csődbe ment.⁵⁷

Csécsi Nagynak azonban ez, úgy tűnik, nem vette el a kedvét a háború károsultjainak érdekében folytatott tevékenységtől. Később ugyanis a Hadviseltek Országos Gazdaságpolitikai Pártjában is jelentős szerepet vállalt. Így 1935 folyamán előbb társelnök, majd országos elnök lett. Utóbbi hivatalába 1935. november 5-én iktatták be ünnepélyes keretek között. Ekkor elmondott programbeszédében kifejtette, hogy a napi politika helyett mindenkor a hadviseltek gazdasági helyzetét fogja szem előtt tartani és elsősorban a hadviseltek munkanélküliségének enyhítéséért fog síkra szállni, továbbá igyekszik a hadviseltek által létrehozott különféle szervezetek egyesítését is megvalósítani.⁵⁸

Mint már utaltunk rá, Csécsi Nagy életét katona mivolta mellett – őseihez híven – a protestantizmus iránti sziklaszilárd elkötelezettség is meghatározta. Így nem meglepő, hogy a magyar protestánsok 1924-ben létrehozott közös egyesületében, az Országos Bethlen Gábor Szövetségben is aktív szerepet játszott.⁵⁹ Sőt, 1931. február 17-én e tekintélyes, a protestáns társadalmi érdekek érvényre juttatását célzó szervezet ügyvezető társelnökévé is megválasztották. Tisztségét Csécsi Nagy 1933. december 15-ig töltötte be, ekkor ugyanis új vezetőség került megválasztásra.⁶⁰ Szintén a református egyházhoz kötődő jelentős szerepvállalása volt az 1932-ben létrehozott Baross-téri Református Egyház főgondnoki tisztségének másfél évtizeden át való betöltése, 1933 és 1948 között.⁶¹

Némely korábbi ténykedéséből is kitűnt, hogy Csécsi Nagy a természet iránt szintén erős vonzódással bírt. Így nem meglepő, hogy a „Hubertus” Országos Magyar

⁵⁷ Ld. Felmentették a Hadröa-gyár csalárd bukással vádolt igazgatóját. *8 órai Ujság*, 1929. november 12. 12. – „A mulatságok eltiltását kérték a polgármestertől”. *Debreczeni Ujság*, 1929. december 17. 8. – Felmentették a HADRÖA r.-t. igazgatóját, akit csalárd bukással vádolt az ügyészség. *Pesti Napló*, 1929. november 12. 11.

⁵⁸ Csécsi Nagy Imre nyugalmazott altábornagy került a hadviseltek pártjának élére. *Magyar Hirlap*, 1935. november 7. 7. – A Magyar Hadviseltek Országos Gazdaságpolitikai Pártja. *Friss Ujság*, 1935. november 5. 7. – Arra vonatkozóan, hogy fenti tisztségét pontosan meddig töltötte be, nem sikerült adatot fellelnünk.

⁵⁹ A Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 25. fond. Protestáns Diákszövetség Bethlen Gábor Köre iratai, 5. doboz. BORBÉLY László: Az Országos Bethlen Gábor Szövetség története (I. rész) 1924–1944. (Kézirat). Számozatlan 1. – A Bethlen Gábor Szövetség protestáns választóblokkja. *Magyar Hirlap*, 1930. október 23. 9.

⁶⁰ Pesthy Pál a nemzeti és felekezeti összetartásról. *Pesti Hirlap*, 1931. február 18. 6. (A tudósítás tévesen alelnökként említi Csécsi Nagyot). – Pesthy Pál lemondott a Bethlen Gábor Szövetség elnökségéről. *Budapesti Hirlap*, 1933. december 16. 7.

⁶¹ Csécsi Nagy altábornagy a Baross-téri református gyülekezet gondnoka. *Budapesti Hirlap*, 1933. március 14. 6. – CsNI-hagyaték. Csécsi Nagy Imre gyászjelentése, 1967. július.

Vadászati Védegyletben is hosszú időn át meghatározó szerepet játszott. A szervezetnek ugyanis 1921. március 3-tól előbb tagja, majd 1923-tól igazgatósági tagja, 1924-től első alelnöke, 1928-tól 1940-ig pedig elnöke volt. Ezenkívül elnöke volt a „Tápió” Vadásztársaságnak is.⁶²

Összességében – a két világháború közötti időszakban – Csécsi Nagy közel félszáz (!) különféle társadalmi, kulturális, hazafias és gazdasági társaság, egyesület vezetésében foglalt helyet. E felettébb impozáns társadalmi, közéleti tevékenysége 1940 körül zárult le. Ebben nyilván egyrészt előrehaladott életkora és hanyatló egészsége, másrészt talán a közélet stílusának fokozatos megváltozása is szerepet játszhatott. Így a továbbiakban egyedül református főgondnoki tisztségét tartotta meg. Csendes, nyugodt öregkor azonban a háború, majd az életének addigi kereteit teljesen elsöprő, szovjet típusú diktatúra kiépülése következtében még sokáig nem adatott meg Csécsi Nagy Imre számára.

⁶² „Hubertus” Országos Magyar Vadászati Védegylet. *Vadászat*, 1925. január 1. 15. – A Hubertus O. M. V. V. rendkívüli közgyűlése Festetics Pál grófot választotta meg új elnökévé. *Vadászat–Halászat*, 1940. június 15. 691–692. – Vadásztársaságok. *Vadászati Útmutató*, 1 (1923). 165.

OROSZ LÁSZLÓ

A „NEMZETI KISEBBSÉGEK MEGTARTÁSA ÉLETBEVÁGÓ ÉRDEKE A JÖVENDŐ MAGYAR ÁLLAMNAK [...]”

BLEYER JAKAB KORMÁNYZATI SZEREPVÁLLALÁSA (1919–1920)
A HAZAI NÉMETSÉG NEMZETISÉGI TÖREKVÉSEINEK KONTEXTUSÁBAN

A Tanácsköztársaság bukásával hatalomra került ellenforradalmi rendszer kezdeti (rövid) időszaka teljes mértékben a legfőbb politikai prioritást, a területi integritás megőrzését szolgálta. A nemzetiségek irányában tanúsított előzékeny kormányzati magatartás kommunikálásában különösképp felismerhető e törekvés. Abból a naiv reményből kiindulva, hogy az egyidejűleg zajló békekonferencia döntéshozatali eljárása során talán nincs még minden lefutva, egyértelműnek tűnt mindenki számára, hogy csakis példamutató nemzetiségpolitikával és a nem magyar ajkú népesség centrifugális törekvéseivel szemben érdemi alternatívát kínálva lehet bármi reményt táplálni.

Szó sem lehetett ily módon arról, hogy az 1918. őszi összeomlás nyomán bekövetkezett baloldali előretörés látványos (bár a gyakorlatba átültetni nem tudott) nemzetiségpolitikai intézkedéseit a radikális jobboldali visszarendeződés maga alá gyűrje – úgy, ahogy tette azt a közélet más területein. A régi rendhez, amit az őszirózsás forradalom felszámolt, nyilvánvalóan nem lehetett már visszatérni, így az átalakulás polgári demokratikus kísérlete (majd annak szélsőbaloldali kisiklása) idején a nem magyar népesség önigazgatási kereteinek kiépítésére tett döcögős lépéseket most, a békefeltételekre várva, nem lehetett visszacsinálni: a csak nemrégiben megadott koncessziók visszavonása aligha gyakorolt volna vonzerőt a még megnyerhetőnek vélt nemzetiségekre. 1919 augusztusában a hatás-ellenhatás mechanizmus folytán az inga visszalendült ugyan a baloldal térfeléről, ám a hatalom új birtokosainak számolniuk kellett azzal, hogy amennyiben a nemzetközi közvéleményt és a döntéshozó nagyhatalmokat egy pozitívabb Magyarország-kép révén kívánják befolyásolni, akkor bizony saját maguknak is a progresszió látszatát kell kelteniük.

Szóba sem jöhetett persze a baloldalisággal és a liberalizmussal azonosított progresszió! Ehelyett egy keresztény és konzervatív, a felforgató ideákkal szakító, de a különböző etnikumok békés szimbiózisában érdekeltnek mutatkozó, „korszerűen állagórzó” arculat felöltése tűnt üdvözítőnek, mely ugyanakkor az új rend feszítő belső indulatait, revánsvágját és az éledező sovén hangokat taktikusan leplezni igyekezett.

E kísérlet, ahogyan korábban Jásziék csábító politikája is, csak kevés eredménnyel kecsegtetett. A nemzetiségek jó része aligha volt már meggyőzhető (hisz többségük a polgári demokratikus kurzus időszakában ki is nyilvánította elszakadási és csatlakozási határozatát), ám a kormányzat a nagyhatalmak jóindulatától még sok tekintetben érdemi korrekciókra számított. Ennek azonban előfeltétele volt az, hogy sikerüljön neki olyan erők létezését demonstrálni, méghozzá épp a hazai nemzetiségek részéről, amelyek – a szeparatizmussal szembe fordulva – centripetális (tehát befelé húzó) törekvést hangoztatnak.

Erre nyilvánvalóan a hazai németiség tűnt a legalkalmasabbnak, őket ugyanis minden más nemzetiségünknel szétszórta területi elhelyezkedésük, valamint az anyaországtól való földrajzi távolság révén korábban sem hajtottak olyasféle irredenta törekvések, mint mondjuk az anyanemzeteikkel egyesülni vágyó románokat, szerbeket. Nekik 1918 őszén sem állt érdekükben az elszakadás, ők akkor sem láttak önnön népi állományuk egyben tartására a fennállónál kedvezőbb alternatívát, így aligha kívánhattak egy másik – nem kevésbé nacionalista – államalakulat keretei közé átkerülni. Ennek számos elszakításra ítélt német településterület hangot is adott akkoriban.¹ A megszerveződő utódállamok ezért választották azt a stratégiát, hogy a korábban tőlük megtagadott jogok megadásának vagy kiterjesztésének ígéretével igyekeztek elcsábítani őket.² A törést azonban, amit a Kárpát-medencei közös hazaszétverése, valamint a wilsoni önrendelkezési jog megtagadása (illetve voltaképp kizsarolt csatlakozási nyilatkozatok formájában történő látszat-megnyilvánulása) okozott az egymástól szétszakított németiségnek, ezek az utódállamok nem tudták (s akarták) orvosolni.

¹ A szepesi szászok érzelmeit jól példázza, hogy tiltakozó gyűléseket szerveztek a cseh megszállás ellenében, annak alternatívájaként pedig – 1918. december 9-én – egy szepesi szász köztársaság kikiáltásával próbálkoztak, ami azonban meghiúsult a Felvidék területének csehek általi annektálásával. A bánáti svábok is tartottak az impériumváltástól. Az 1918. november 3-án Temesváron megalakult Schwäbische Nationalrat a régi Magyarországhoz való ragaszkodásának adott hangot. A gyorsan változó körülmények hatására vezetőjük, Kaspar Muth 1918. december 8-án a terület hovatartozását eldöntő népszavazást követelt, illetve nemzeti autonómiát és a bácskai-bánáti sváblakta területek felosztásának tilalmát. Természetesen őket sem hallgatta meg senki. Vö. *Deutsches Volkswerden im Banat. Reden und Aufsätze Dr. Kaspar Muths*. Szerk. RIESS, Josef. Temeschwar, 1935. 46. – Ld. még OROSZ László: Egy centripetális nemzetiség az impériumváltások korában: a hazai németek magatartása 1918/19 fordulóján. In: *„Valami fáj, ami nincs.” A trianoni békekötés előzményei és következményei*. Szerk. ANKA László. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 362–394., 385–392.

² Az 1918. december 1-i gyulafehérvári román proklamáció az együtt élő nemzetiségek egyenjogúságát hirdette meg. Szövegét ld. *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, Osiris, 2000. I. köt. 70–71.

Nos, épp ez a körülmény volt az, ami lehetőséget teremtett a budapesti kormánzatnak arra, hogy az iránta eredendően nem ellenséges német közösség pozitív hagyományaira és jóindulatú támogatására – mint példaértékű nemzetiségi attitűdre – alapozza stratégiáját. Vagyis lényegében egy egymásra utalt és kölcsönösen előnyös partneri viszony formájában, bizonyos koncessziók garantálásáért cserébe, a német kisebbség állampatrióta érzületének látványos kinyilvánításában reménykedett.

Ez a kormányzati alapállás ideális társra lelt Bleyer Jakab, a hazai sváb közösség tekintélyes vezetője, a budapesti egyetem germanista professzora személyében.³ Bleyer tökéletesen alkalmasnak látszott a forradalmi időszak kormányait váltó új kurzus elvárásainak kielégítésére. Politikai arculata remekül illett az ellenforradalom eszmerendszerébe: hangsúlyozottan keresztény és nemzeti, baloldallelles és integritásvédő volt, ráadásul még német származású is. A főnebb jelzett érdekazonosság és partnerség úgyszólván őbenne öltött testet: Bleyer szerepvállalása előnyös volt az államnak is, ugyanakkor saját közösségét szolgálva legalább annyira hasznos volt az ő számára is. Bleyer ugyanis, aki a német mozgalom sajtójában már 1918 előtt is hangoztatta a területi integritás fontosságát a németiség szempontjából,⁴ mostanra, a leszakított országrészek német lakosságát veszni látva, egy újabb s még ijesztőbb kontextusba helyezhette a történeti államterülethez való ragaszkodást. Hitelesen kommunikálhatta tehát fő aggodalmát, nevezetesen azt, hogy elveszítve az erősebb népi öntudatú német tömböket, a csonkaországi németiség mind mennyiségileg, mind minőségileg olyannyira megcsappan, hogy ezentúl nem fogják már respektálni, így várhatóan még tovább gyorsul az asszimilációs folyamat. Az érdekazonosság folytán lett 1919 augusztusában Bleyer a Friedrich-, majd a soron következő Huszár-, Simonyi-Semadam- és Teleki-kormányok nemzetiségi ügyekkel foglalkozó minisztere.⁵

Az augusztus 7-én felálló Friedrich-kormány már a kezdetektől számolt Bleyer részvételével (ahogyan egyéb német származású politikusok, mint maga Friedrich István, továbbá Haller István, Huszár Károly, Schnetzer Ferenc, Grün János és

³ Bleyer (1874–1933) működése kapcsán máig alapvető munka SCHWIND, Hedwig: *Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums*. München, Südostdeutsches Kulturwerk, 1960. (A továbbiakban: SCHWIND, 1960.) – FATA Márta: *Jakob Bleyer, politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917–1933*. Freiburg i.Br., szerzői magánkiadás, 1991. – GRÓSZ András: *A deutschungar Bleyer Jakab, különös tekintettel a katolikus egyházhoz fűződő kapcsolatára (1920–1933)*. Doktori (PhD) disszertáció, Budapest, ELTE BTK, 2014.

⁴ OROSZ László: A hazai svábok és a magyar integritás viszonyának kérdéséhez. Bleyer Jakab megnyilatkozásai a Neue Post című napilapban az I. világháború idején. In: *VERITAS Évkönyv 2015*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet, 2016. 123–145.

⁵ TILKOVSKY Loránt: *Hét évtized a magyarországi németek történetéből 1919–1989*. Budapest, Kosuth, 1989. 35–36.

Heinrich Ferenc is miniszteri tárcához jutottak). Bleyer azonban vonakodott belépni a kormányba mindaddig, amíg az egyelőre ideiglenesen megbízott kabinetben – a kortársak szerint az antantmisszió nyomására – helyett kapott egy általa nem odaillőnek gondolt személy, Polnay (Polacsek) Jenő, az Atlantica hajózási társaság vezérigazgatója, később a Magyar Zsidók Országos Szövetségének elnöke.⁶ Augusztus 15-ére azonban elhárult ez az akadály, és Polnay távozását követően Bleyer elfoglalta helyét Friedrich újjáalakult kormányában. Ám még csak nem is a kezdetben neki szánt oktatásügyi tárcát választotta, hanem – saját kérésére, hisz törekvéseihez ez passzolt jobban – „a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere” lett.⁷

A Friedrich-kormány létrejötte a nemzetiségi kérdés kezelése s ily módon a hazai németiség lehetőségei tekintetében is új keretrendszert teremtett. Mindjárt első intézkedései egyikével 1919. augusztus 8-án felszámolta a kömmün teljes közigazgatási rendszerét, s deklarálta az 1918. október 30-i állapotok visszaállítását.⁸ Nem sokkal ezután, augusztus 12-én pedig a kormányzó (József főherceg) az osztrák kormány által a béketárgyalásokon magának igényelt nyugat-magyarországi területsáv és Sopron városa „rendkívüli közigazgatási hatalommal felruházott” kormánybiztosává nevezte ki Sigray Antal gróf legitimista nagybirtokost. A kérdéskör egyik legjobb ismerője találóan jegyzi meg: a „[...] nyugat-magyarországi kormánybiztosság magyar jellege annyira szemet szűrő volt, hogy még hivatalos részről sem próbálták meg soha a német autonómia valamiféle változatának kijátszani.”⁹ E két intézkedés – a tanácsrendszer megszüntetése és a nyugat-magyarországi kormánybiztosság felállítása – a forradalmi időszakban megteremtett létalapjától fosztotta meg a hazai német önkormányzatiságot. A hatás nem is maradt el: legfőbb szervei, a Németek Országos Tanácsa és a nyugat-magyarországi német autonóm terület önkormányzati testületei – anélkül, hogy ezt a kormány külön elrendelte volna – szinte azonnal eltűntek.

Megmaradt viszont egy másik testület, a kömmün német népbiztosságával annak idején szorosan együttműködő – mégis, több kommunista állami szerv által a tudatos germanizálás vádjával illetett – Kulturbund. Ez a polgári demokratikus kurzus két országos német néptanácsa egyikének, Rudolf Brandsch Deutscher Volksratjának utódszervezeteként 1919 márciusától tovább élhetett. (A másik központi szervezetet, Bleyer autonómiaellenes Deutschungarischer Volksratját viszont a hatalomátvételt

⁶ GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora*. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1935. 233.

⁷ BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1987*. Budapest, Akadémiai, 1987. 97.

⁸ 3886/1919. M. E. sz. rendelet „a törvényes közigazgatás felvételéről”. Vö. *Magyarországi Rendeletek Tára, 1919*. Budapest, Magyar Kir. Belügyminisztérium. 627–628.

⁹ BELLÉR Béla: *Az ellenforradalom nemzetiségi politikájának kialakulása*. Budapest, Akadémiai, 1975. 31. (A továbbiakban: BELLÉR, 1975.)

követően azonnal fölszámolta a kommün.) A Kulturbund persze most is az egykori autonomista néptanács politikai irányvonalát vitte tovább; ez derül ki a hozzá kötődő – 1919 novemberétől megjelenő – hetilap, a *Deutsche Arbeit in Ungarn*¹⁰ profilját, illetve szellemi holdudvarát (Ernst Imrich, Alexander Giesswein, Otto Herzog, Guido Gündisch, Peter Jekel, Nikolaus Hochstrasser, Bruno Schwicker) szemügyre véve. Mindez előrevetítette a hazai németsegen belüli egység hiányának megmaradását, a két egykori német néptanács rivalizálásának továbbélését.

A Károlyi–Jászi-időszakhoz képest azonban (minthogy Bleyernek a területi integritás veszélyeztetését vizionáló Cassandra-jóslatai tragikusan igazolódtak) az erőviszonyok alaposan eltolódtak. Az 1919 februárjában – tehát még a kommunista hatalomátvétel előtt – sikeresen háttérbe szorított Bleyer, akit a magukat már-már győztesnek vélő német ellenfelei úgyszólván „politikai halottnak” nyilvánítottak, részint belső ellenzékének a forradalmi időszakhoz való kötődésük miatt bekövetkezett kompromittálódásával, részint pedig saját ellenforradalmi elkötelezettsége és érdemei nyomán főnixmadárként föltámadt, és egyszeriben a hazai német politikai élet megkerülhetetlen, központi alakjává vált.¹¹

Érdeemes röviden utalni arra, hogy az 1920 januárjában lebonyolított nemzetgyűlési választások a „belnémet” ellentéteket és az 1918. őszi árkokat újjáélesztették. Míg azonban Bleyer keresztény pártja (Deutsch-Christliche Wirtschaftspartei) egyedüli német erőként sikeresen szerepelt (s parlamenti párttá vált), addig a korábban Károlyi és Jászi szekerén utazó ellenlábasai által 1919 októberében megszervezett Deutsche Bauern- und Bürgerpartei¹² – melyet a vele személyi állományában összefonódó, ám már a 20-évek elejére szinte észrevétlenül kimúló Kulturbund holdudvara, valamint egy ütőképes harci orgánus, a *Neues Politisches Volksblatt* is támogatott – a továbbra is hangos autonómiapropagandája ellenére csúfosan megbukott (s a kudarc után beszüntette működését).¹³ A harmadik német pólus, a német szociál-

¹⁰ A lap kapcsán WIRTHOVEN, Anton Franz Christian [TAFERNER, Anton!]: Die volksdeutsche Forschungsarbeit im Nachkriegsungarn. Die ersten Anfänge: die Wochenschrift „Deutsche Arbeit in Ungarn”. *Deutsche Forschungen in Ungarn [Budapest]*, 1939/1–2. 1–17.

¹¹ SPIEGEL-SCHMIDT, Friedrich: Das Deutschtum Ungarns zwischen dem Putsch gegen Peidl und der Ödenburger Volksabstimmung (1919–1921). *Südostdeutsches Archiv*, 1987/88. 102–105., ill. 83. (A továbbiakban: SPIEGEL-SCHMIDT, 1987/88.)

¹² A pártot Guido Gündisch és Otto Herzog irányította, tiszteletbeli elnökké a századelő német mozgalmának vezéralakját, a már korábban Bécsbe emigrált Edmund Steinackert választották.

¹³ A későbbiekre kitekintve ugyanakkor azt is érdemes jelezni, hogy az egykori rivális német néptanácsból való (erdélyi szász származású, végül azonban mégsem Romániát választó) legfőbb belső ellenfelek, Gündisch és Jekel, már 1921 tavaszára Bleyer szövetségeseivé válnak, miközben az új törésvonal (mely a hazai németek belső életét végig a két világháború között meg fogja határozni) épp saját korábbi híve és munkatársa, a Bleyert kiszorítani igyekvő, ám az öntudatos németek által „magyarórnak” bélyegzett s egyöntetűleg gyűlölt Steuer György irányába nyílik

demokrácia – önként vállalt választási bojkottja miatt – úgyszintén képviselet nélkül maradt.¹⁴

Bleyer, mint az új politikai kurzus nemzeti kisebbségekkel foglalkozó minisztere, kinevezése után azonnal nyilvánosságra hozta programjának elvi alapjait. A kormány hivatalos szócsöve, a *Budapesti Közlöny* augusztus 17-én hozta le – egymással párhuzamosan, magyar és német nyelven közzétett – nyilatkozatát. Ez, jóllehet nem csinált titkot abból, hogy a forradalmi időszak kisebbségi törvénykezését alapvetően elhibázottnak tartja,¹⁵ legfőképp mégis a nemzetiségi közeg megnyugtatását kívánta szolgáltni: „A kommunista bitorlók rémuralma erősen kiélezte azokat az ellentéteket, amelyek a magyarság és a nemzeti kisebbségek között fennállottak. Ezeknek az ellentéteknek a kiegyenlítését az újra felépítendő fejlődésképes magyar állam legfontosabb, legegésőbb problémájának tekinthetjük. Ennek a problémának a megoldását a nemzeti kisebbségek minisztériuma vállalta magára.” A következőkben fő célként határozta meg, hogy a kisebbségi közösségek szervesen bekapcsolódjanak „a magyar állami élet teljességébe”, ám ezzel párhuzamosan „a sajátos nemzeti egyéniség megőrzése a nyelvi és etnográfiai határokon belül” biztosíttassék számukra. A kormányzat ugyanis felismerte, hogy „e nemzeti kisebbségek megtartása életbevágó érdeke a jövő magyar államnak”, ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy szolidaritásukat ki kell érdemelnie, s „ezt a magyarsággal benső közösségben élő másnyelvű népek érdekeinek messzemenő kielégítésével lehet csak elérni”. Ennek érdekében nyelvi, gazdasági és kulturális jogosítványokat ígért nekik. Az esetleges autonómia kérdéséről viszont – egyelőre – hallgatott.¹⁶

Bleyer minisztériumának léte, annak pusztja ténye, már önmagában is fontos oszlopát képezte az előzékeny kormányzati politika külföld felé irányuló demonstrálásának.¹⁷ Olyannyira fontos oszlopát, hogy egyes vélemények szerint „a miniszté-

majd meg. Utóbbi kapcsán SPANNENBERGER Norbert: György Steuer, Regierungskommissar für die deutsche Minderheit in der Bethlen-Ära. *Suevia Pannonica*, 1999. 65–80.

¹⁴ SPIEGEL-SCHMIDT, 1987/88. 92. – BELLÉR, 1975. 123–130.

¹⁵ Bleyer nemcsak a forradalmi korszak magyar politikai elitjétől, de a német mozgalom önáluk jogkiterjesztésért kilincselő autonomista szárnyától is egyértelműen elhatárolódott. Az ő alkujuk „gyümölcsként” megörökölt vívmányokat nem ismerte el, azokra hivatkozni nem tudott s nem akart. Teljesen előről kezdve, új alapokon kívánt építkezni. Vö. SCHLERETH, Ludmilla: *Die politische Entwicklung des Ungarländischen Deutschtums während der Revolution 1918/19*. München, Max Schick, 1939. 97.

¹⁶ A nemzeti kisebbségek minisztériumának nyilatkozata. / Eine Erklärung des Ministeriums der nationalen Minderheiten. *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 17. 6.

¹⁷ A kérdéskorról máig alapvető monográfiát készítő Bellér Béla még azt a kijelentést is megkockáztatja, hogy „reálisan nézve a dolgokat, a háború utáni Magyarországnak helyes nemzetiségi politika megvalósításához Nemzetiségi Minisztériumra talán nem is lett volna okvetlen szüksége, hiszen lakosságának 89,6%-a [...] magyar anyanyelvű volt”. A németeken túl a többi nemzetisége együtt-

rium feladata – nevével ellentétben – nem a magyar kormány jövőbeli kisebbségi politikájának kidolgozása volt, hanem a magyar területek – Felső- és Nyugat-Magyarország, a későbbi Burgenland – leválasztása elleni propagandatevékenység.¹⁸ Bleyer első életrajzi monográfiájának készítője is hasonlóképp látja: „A nemzetiségi minisztérium munkája [...] elsősorban egy nagyszabású reklám kellett legyen annak érdekében, hogy visszanyerjék azon népcsoportokat, amelyek leforgácsolódással fenyegettek.”¹⁹ Ennek megfelelően bőkezűen felszerelt és finanszírozott intézmény volt, mely a miniszter (illetve a második vonalat képviselő Zsombor Géza és Kutkafalvy Miklós politikai, valamint Steuer György adminisztratív államtitkárok²⁰) irányítása alatt külön főosztályokkal rendelkezett a csonka országterületen visszamaradt egyes nemzetiségek ügyeinek vitelére,²¹ ezek pedig saját politikai, sajtó- és propaganda-részlegekkel bírtak. Az utóbbi fölöttébb nagyvonalú támogatásban részesült.²²

A minisztérium tevékenysége, kodifikációs előkészítő munkája valóban alátámasztja azt a megállapítást, miszerint felállítása teljességgel a területi integritás védelmét szolgálta. Miniszterként maga Bleyer is arra törekedett, hogy összehangolja saját német nemzetiségi mozgalma (s vele együtt az összes többi hazai nemzeti kisebbség) érdekeit az eminens magyar nemzeti érdekekkel, s ennek szellemében vonzerő gyakorlására képes, látványos intézkedésekkel tudjon gravitáló erőt kifejteni az elszakított területek lakosságára, köztük saját német testvéreire is.

E koncepció egyik első elemeként Bleyer koordinálása alatt készült el az 1868. évi XLIV. tc. (a „nemzetiségi törvény”) eredeti szellemiségéhez visszatérő, s így propagandafegyverként is kiváló 1919. augusztus 21-i kormányrendeletet „a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról”,²³ ami aztán megteremtette annak lehetőségét, hogy az alaprendelet tizenhét paragrafusának célkitűzéseit későbbi szakminiszteri rendeletekkel konkretizálják. A viszonyokat jól jellemzi, hogy a fővárost megszállva tartó

véve is csak az összlakosság 3,5%-a volt. A minisztérium létrehozásában „[...] nem is ezek a reális nemzetiségi viszonyok tükröződtek, hanem a soknemzetiségű »Magyar Birodalom« délibábja”. BELLÉR, 1975. 35.

¹⁸ SPANNENBERGER Norbert: A Volksbund. Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi szervezet? *Aetas*, 2004/4. 50–63., 50.

¹⁹ SCHWIND, 1960. 80.

²⁰ A kinevezésekhez ld. *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 28. 1. [cím nélkül – O. L.]

²¹ A német főosztály irányítását maga Steuer államtitkár látta el, emellett délszláv, tót, román és rutén főosztályok szerveződtek. A munkatársak többsége szülőföldjéről elmenekült – jó adag irredenta szellemmel és revánsvágygal átitatott – felvidéki, erdélyi és délvidéki tisztviselő volt.

²² FATA Márta: Jakob Bleyers Bemühungen um die Bewahrung der ungarischen Staatsintegrität (1918–1920). In: *Geschichte, Gegenwart und Kultur der Donauschwaben. Texte aus dem Jahresprogramm 1992 der Landsmannschaft der Donauschwaben Bundesverband – Heft 3*. Sindelfingen, 1993. 129–138., 132. (A továbbiakban: FATA, 1993.)

²³ *Rendeletek Tára, 1919.* 659–662.

románok által működtetett cenzúra a kormány hivatalos orgánumban nem engedte leközoľni a rendeletet – tartva annak a magyar fél által jól hasznosítható propaganda-értékétől –, ezért az csak a román megszállást elkerülő Szombathelyen láthatott napvilágot, lényegében semmilyen hatást sem kiváltva. A *Budapesti Közlöny* csak három hónapos késéssel, a románok kivonulása után pótolhatta a kisebbségi kérdés kezelésében oly fontos kormányzati alapelv közzétételét.²⁴

A szóban forgó 4044/1919. M. E. sz. rendelet Bleyer személyes irányítása alatt az igazságügyi minisztériumban került kidolgozásra. Minthogy a polgári demokratikus és a kommunista kormányzatok nemzetiségi jogalkotásához képest érdemi visszalépésre (az integritásvédő politikát szem előtt tartva) gondolni sem lehetett, így bizonyos tekintetben még tovább is tágitották a dualizmus kori kereteket.²⁵ Elsősorban a nyelvhasználat terén: míg az 1868-as törvény magyar hivatali nyelvet írt elő, a Bleyer által levezényelt kodifikáció a kisebbségek szabad nyelvhasználatát irányozta elő mind Budapesten, a nemzetgyűlésben, mind vidéken, a helyhatóságok hivatali gyakorlatában. Utóbbiak közgyűlései maguk határozhatták meg hivatali nyelvüket, ám amennyiben a magyarnál maradtak, úgy a jelenlévők egyötödének kívánságára további nyelveken is biztosítani kellett a jegyzőkönyvezést. Hasonló jogokat kaptak a nemzetiségek az iskoláztatás, a nyelvi és kulturális egyesületek alapítása terén. E tekintetben érdemes felidézni, hogy Bleyer – 1917-ben – a politikai entrée-ját jelentő programirátában²⁶ még csupán a kulturális alapigényeket kielégítő nemzeti-
 ségi népiskolákat igényelt, ezzel szemben most már (13. §) az anyanyelvi oktatás teljes (a közép- és felsőfokra is kiterjedő) skálájában gondolkodott, márpedig ez a saját – radikálisnak egyáltalán nem nevezhető – koncepciójában érdemi elmozdulást jelent. Ugyanez érvényes a nemzetiségi kultúregyesületek alapítására is (14. §), amiről a háború előtt még lemondott, de most már lehetővé tette azt.

Vitathatatlanul pozitív irányú rendelkezésről beszélhetünk tehát, még ha csökkeneti is értékét az, hogy az iskoláztatásra vonatkozó alapelvek csak az állami és helyhatósági (községi) fenntartású intézményekre vonatkoztak, az egyháziakra nem. Így aztán, minthogy nem nyúltak a magyar nacionalizmus fellegvárának számító katolikus egyház iskolaügyi monopóliumához, az továbbra is maga határozhatta meg a tannyelvet az általa fenntartott intézményekben. Végül nem hallgathatjuk el azt sem, hogy bár számos – elsősorban kulturális – téren de facto kollektív jogokat kap-

²⁴ A magyar kormány 4.044/1919. M. E. számú rendelete a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról. *Budapesti Közlöny*, 1919. november 19. 1.

²⁵ A rendelet e felfogásban született értékelését ld. Gleichberechtigung der nationalen Minderheiten. *Neue Post*, 1919. november 23. 1.

²⁶ BLEYER Jakab: A hazai németség. *Budapesti Szemle*, 169. köt. 483. sz. (1917). 428–441.

tak a nemzetiségek, mindazonáltal most is óvakodott a kormányzat (mint ahogy 1868-ban is) a nemzeti kisebbségek jogi személyiségként való elismerésétől.²⁷

A nemzetiségi kodifikáció újabb állomása volt a főnti nemzetiségi keretrendelet szakminiszteri végrehajtási utasítása, vagyis Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter („a nemzeti kisebbségek miniszterével egyetértőleg” jegyzett) 1919. december 23-i nemzetiségi iskolarendelete,²⁸ mely az alsófokú állami és községi iskolákban a gyermekek anyanyelvét tette az oktatás nyelvvé. Vegytiszta helyzet természetesen igen ritkán állott elő, így a nemzetiségi oktatásban érintett települések többsége (minthogy nem csupán egyetlen etnikum lakta), nem állhatott át tisztán nemzetiségi nyelvre. A rendelkezéssel érintett iskolákat (az egyházi fenntartásúakra mindez nem vonatkozott) három csoportba osztották. Az első csoportot azon községek iskolái alkották, melyeknek teljes lakossága valamely magyarul egyáltalán nem tudó (egy vagy akár több) nemzeti kisebbséghez tartozott. A másodikat azon községek iskolái, amelyek népessége bár ugyanígy teljességgel nemzetiségi volt, ám legalább a felük beszélte azért a magyar nyelvet. A harmadik csoportba tartoztak a nem kizárólag nemzetiség(ek) által lakott községek, vagyis azok, ahol magyar lakosság is élt (kisebbségben ugyan, de legalább 20 iskolaköteles gyermekkel). Fontos tehát, hogy a vegyes lakosságú községek e típusában „nemzetiségi többség” „kisebbségi magyarsággal” élt együtt; az ellentétes felállással (magyar többség nemzetiségi kisebbséggel) nem kívántak foglalkozni! A rendelkezés szerint az első csoport iskoláiban az oktatás kizárólag nemzetiségi anyanyelven zajlik (azzal a kiskapuvál, hogy az iskolaszék, vagy a községi képviselőtestület kívánságára egyes tárgyak magyarul is taníthatók). A második és harmadik csoport községei külön nemzetiségi iskola vagy párhuzamos nemzetiségi osztály felállítására kapnak lehetőséget, ahol a tantárgyak egy részét (a népi identitás szempontjából fontosakat, de legalább a hittant, az írás-olvasást, a számolást, a beszéd- és értelemgyakorlatot és az éneket) nemzetiségi anyanyelven kell oktatni, az egyéb tárgyak taníthatók magyarul is. Ugyanakkor az is

²⁷ Terminológiai szempontból mégis fölöttébb előremutató gesztusként értékelhették az érintettek, hogy az 1868-as nemzetiségi törvényben szereplő „faji különállás” kifejezés helyett az új rendelet a „nemzeti kisebbség” alakot alkalmazta. A nacionalista magyar közvélemény és a vidéki közigazgatás elutasító reakciója persze már egy egészen más kérdés. Az ő elutasító álláspontjuk egyenes következményeképp viszont a német társadalom is mozgásba lendült: ezt jól példázza 1919. december legelején az egyik – Bleyer jelenlétében zajló – gyűlésük, mely az alaprendelet mihamarabbi szakminiszteri kidolgozását, s így az anyanyelvi oktatásra vonatkozó elvek gyakorlatba átültetését követelte. Vö. Für die deutsche Schule. *Neue Post*, 1919. december 6. 2.

²⁸ 209.494/1919. VKM sz. rendelet „a nemzeti kisebbségek egyenjogúságáról szóló 4.044/1919. M. E. sz. kormányrendelet 12., 13. és 14. §-ai alatt foglalt és az állami és községi kiseddóvodákra, elemi népiskolákra és ismétlőiskolákra vonatkozó rendelkezések végrehajtásáról” (1919. december 23.). *Rendeletek Tára*, 1919. 1587–1600.

szerepel a rendeletben, hogy a nem magyar tannyelvű iskolákban a harmadik osztálytól kezdve kötelező tárgyként kell tanítani a magyar nyelvet (írás-olvasás, beszéd- és értelemgyakorlat), mégpedig olyan („megfelelő”) óraszámban, hogy a hatodik osztály befejeztével a diáknak ne okozhasson gondot a leírt szövegek megértése, illetve gondolatainak kifejezése magyarul.²⁹

A rendelet taktikai motivációit maga Bleyer sem tagadja. Csernoch hercegprímáshoz írott 1920. április 26-i levelében kendőzetlenül kifejti, hogy a tisztán anyanyelvű oktatás (az első csoport) voltaképp a demarkációs vonalon túlra került, elszakítani kívánt területek homogénebb etnikai tömbjeinek szóló ajánlat a visszatérésük esetére, míg a magyar fennhatóság alatt maradt (magyarul amúgy is nagyobb arányban tudó) kisebbségi közösségeket magába foglaló másik két csoport esetében a tárgyak egy részének magyar tannyelvre amúgy sem okozhat problémát, s csupán a nemzetiségi kultúra fenntartásához elengedhetetlen tantárgyak estében biztosítandó az anyanyelvű oktatás.³⁰

Gesztusértékűként értelmezhető ugyanakkor, hogy a nemzetiségi iskolák felügyeletét a vezető tanfelügyelőtől függetlenített, önálló hatáskörű külön tanfelügyelő kapta meg,³¹ valamint az is, hogy – kielégítendő a német nemzetiségi iskolák tanerő-szükségletét – a VKM („a nemzeti kisebbségek m. kir. miniszterével egyetértőleg”) már a következő évben magyar és német tanítási nyelvű tanító- és tanítónőképző intézetek felállítását rendelte el.³² A rendelkezés célját Haller így fogalmazta meg: „[...] módot és lehetőséget kívánok nyújtani arra, hogy a jövő tanítósága, melynek hazánk újraépítésében jelentékeny osztályrész jut ki, hazafias érzületével hatékonyabban szolgálhassa és ápolhassa németajkú polgártársaink hitét, erkölcsét, nyelv-

²⁹ A kézenfekvő párhuzamot megtalálva egyes történészek a Lex Apponyi enyhébb változatát látják ebben. Vö. FÜZES Miklós: Die Nationalitäten-Schulpolitik Ungarns zwischen 1918 und 1945. *Suevia Pannonica*, 1989. 57–67., 60. – A rendelet értékeléséhez ld. még BELLÉR, 1975. 46. – SPIEGEL-SCHMIDT, 1987/88. 86–87. Utóbbi több (jogos!) kritikát is megfogalmaz, egyebek közt azt, hogy tisztázatlan, ki határozza meg a besorolást a fentebbi csoportokba, továbbá hogy, noha a nemzetiségi közösségek magyar kisebbségeiről látható mód gondoskodtak, nem tették meg viszont ugyanezt a magyar többségű közösségek nemzetiségi kisebbségével.

³⁰ TILKOVSKY Loránt: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). *Századok*, 1995/6. 1251–1274., 1253.

³¹ 209.494/1919. VKM sz. r., 28. §. – Ld. még A nemzeti kisebbségek népoktatásügye. *Néptanítók Lapja*, 1920/1–3. 14–15., 15. (V.2. Tanfelügyelőség.)

³² 48.696. VKM sz. rendelet „a magyar és német tanítási nyelvű tanító- és tanítónőképző-intézetek felállítása, illetőleg ily nyelvű tanfolyamok szervezése tárgyában” (1920. június 5). *Hivatalos Közlöny* [a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium heti információs lapja – O. L.], 1920. június 24. 173–174. – A kérdéshez részletesebben DONÁTH Péter: *Iskola és Politika. Az állami német nemzetiségi tanítóképzés magyarországi történetéhez 1919–1944*. Budapest, Budapesti Tanítóképző Főiskola, 1996.

vét, kultúrhitvatását és ezzel is bensőbbé tegyük Magyarország iránti hagyományos hűségét és rendületlen honszeretetét, mely a magyar hazával és a magyar kultúrával elválaszthatatlanul évszázadok óta összeforrasztotta.” Az egyenjogúsítási és az iskolarendelet kibocsátása vitathatatlanul összefüggésben állt a nyugat-magyarországi németek megnyugtatására irányuló törekvéssel, akik nem csupán a forradalmi időszakban számukra biztosított önkormányzati vívmányok elvesztésétől tartottak, de attól is, hogy a nemzetiségi oktatás tekintetében is vissza fognak térni az 1918 előtti állapotok.³³

Szintén a nemzetiségpolitika irányvonalának integritásvédő prioritásait kell látnunk abban, hogy Bleyer minisztériuma újra elővette a forradalmi időszakban kidolgozott autonómiaterveket, és például szlovák viszonylatban egy mintaértékű (de sajnos a békekonferencia által figyelemre sem méltatott) tervezetet tett le az asztalra.³⁴ Hogy miért épp a szlovákok számára? Mert az új status quo megváltoztatásának lehetőségeit mérlegelve még leginkább az igen heterogén csehszlovák államkezdemény megbontása tűnt kivitelezhetőnek. Feltűnő volt ugyanis, hogy a Felvidék nyugati területein hamar megtörtént a határvonal (vagyis a Duna) bebiztosítása, a keletiekkel szemben jócskán elhúzódott az előrenyomulás és a konszolidálódás folyamata. Bleyer minisztériuma ezért azt a feladatot kapta, hogy az igazságügyi minisztérium államtitkára (Rassay Károly) és a magyarbarát szlovák néppárt vezetője (Jehlicska Ferenc) bevonásával dolgozza ki a szlovákok lakta terület Magyarországon belüli öngazgatásának tervezetét. A munkához szabad kezét és teljes támogatást adott a kormányzat. A munkaanyag (melyben a szóban forgó területet „Szlovenszkó” névvel illetik) egyes vélemények szerint „[...] olyan messzire ment, hogy már a föderatív megoldás határát súrolta, és gyakorlatilag a korábbi horvát-magyar kiegyezéshez hasonló megoldást kínált”.³⁵ 1920. január elején, amikor a szlovák autonómiatervezet a Huszár-kabinet megtárgyalta (és elfogadta), a szakminiszter maga is így fogalmazott: „Tényleg sokat adunk e tervezetben a tótoknak, de mindamellét megmentjük a magyar állam magyar jellegét és egységét.” A koncesszió mögötti taktikai megfontolásokat ezúttal is jelzi, hogy – állítása szerint – mindvégig

³³ SCHWIND, 1960. 82. A szerző ennek kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy egész Nyugat-Magyarországon nem volt akkoriban egyetlen német középiskola sem. Sőt, Moson vármegyében még német népiskola sem létezett, míg Sopron vármegyében csupán egy, Pozsony vármegyében mindössze három ilyen működött.

³⁴ A szlovák autonómiatervezet szövegét ld. *A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993*. Szerk. BALOGH Sándor. Budapest, Napvilág, 2002. 245–249.

³⁵ VITÁRI Zsolt: Új kisebbségpolitika ellenérzésekkel? Etnopolitikai irányváltások Magyarországon 1918 és 1920 között. In: *Sed intelligere. Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*. Szerk. SLACHTA Krisztina et al. Pécs, Kronosz, 2016. 181–199., 195.

arra törekedtek, hogy „[...] a minimumra redukáljuk a tótok kívánságait, de a mai időpontban nem lehetett olcsóbban megcsinálni, különösen nem a wilsoni elvek hangsúlyozása után és azon tervek után, amelyeket Jászi Oszkár annak idején Keleti Svájc formájában a nyilvánosságra hozott [...]”.³⁶ A tervezetet egyébiránt Bleyer még évekkel később is minisztériuma egyik legbeszédesebb s legnagyobb intellektuális teljesítményének tekintette.³⁷

Nyitva maradt azonban a nyugat-magyarországi német autonómia kérdése, sőt a többségi német lakosság körében inkább az igény elaltatása folyt. Mindez valójában épp azért történt, hogy az 1919. szeptemberi saint-germaini békében Ausztriának ítélt terület ügyében az átadást késleltető magyar félnek játéktere maradjon az esetleges változtatás elérésére.³⁸ A terület megtartása ugyanis a legfontosabb feladatok egyike volt. Nem véletlen, hogy Sigray gróf, a nemrég kinevezett kormánybiztos (akivel, mint Bleyer utóbb állította, „én két esztendeig együtt működtem télen-nyáron, minden nap, teljes erőnk felhasználásával Nyugatmagyarország megmentéséért”) maga vállalta a főntebb már említett, a román cenzúra által elhallgatásra ítélt 4044-es kormányrendelet kinyomtatását és terjesztését a működési területén.³⁹ Ez ugyanis kétségkívül alkalmasnak tűnt arra, hogy vonzerőt gyakoroljon a térség német ajkú lakosságára, akiknek évszázados „hungarus-érzetét” és inkább csak lokális, a szűkebb környezetükhöz kötődő népi identitását a magyar tradíciók ellenében fellépő osztrák propaganda céltudatosan igyekezett a német népközösség gondolatával fölülírni, azaz elfogadtatni velük egy „olyan kívülről, készen kapott csoporttudatot [...], ami nem elsősorban saját belső fejlődésük következménye volt”.⁴⁰

³⁶ MNL OL, K 27 Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1920. január 9., 3. n. p.

³⁷ Ld. Bleyer Jakab 1929. tavaszi parlamenti megszólalásait: *Képviselőházi napló, 1927–1931*. XXI. kötet (1929. május 22. – június 6.), 301. ülés. 241–244. (különösen 244.), ill. 249–251. (Utóbbiban szó szerint fölolvasta az egykori tervezetet és a kormány ezzel kapcsolatban közzétett nyilatkozatát is.)

³⁸ A kérdéskör legújabb szakirodalmából ld. SCHLAG, Gerald: „*Aus Trümmern geboren...*” *Burgenland 1918–1921*. Eisenstadt, Burgenländisches Landesmuseum, 2001. – Tóth Imre: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs, Kronosz, 2020. – MURBER Ibolya: *Burgenlandi impériumváltás 1918–1924: kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. Múltunk*, 2019/2. 181–214. – Uő.: *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918–1924. Határtörténetek az első világháború után*. Budapest, BTK Történettudományi Intézet, 2021. – UJVÁRY Gábor: „*Hűség városa, légy hű öre önmagadnak*”. *Nyugat-Magyarország 1918–1921 közötti sorsa és a soproni népszavazáshoz vezető út*. Sopron, MNL GyMSML SL, 2021. (A továbbiakban: UJVÁRY, 2021.)

³⁹ Bleyer 1928. március 27-i parlamenti felszólalásában emlékeztetett erre. *Képviselőházi napló, 1927–1931*. X. kötet (1928. március 14. – március 30.), 150. ülés. 320–327., 323.

⁴⁰ UJVÁRY, 2021. 37.

A nemzetiségi minisztérium a térség majd minden községében bizalmi emberek hálózatát működtette, akik tevékeny szerepet vállaltak a közhangulat alakításában, és a Bleyerhez politikailag közel álló német nyelvű országos napilap, a *Neue Post* is különösen erőteljes propagandát fejtett ki a területi integritás érdekében. Ezzel párhuzamosan a nemzetiségi minisztérium sorra szervezte az „elszakadással” szemben a „maradás” mellett agitáló nyugat-magyarországi német népgyűléseket. Könnyű dolga korántsem volt a frusztrált és a korábbi ígéretekben már épp elégszer csalódott német ajkú lakosság meggyőzése terén.⁴¹ Bleyer egyik munkatársától, Török Árpádtól tudunk egy esetről (vele még a szemtanú, Huber János osztotta meg), amikor kampánykörútja során a nemzetiségi miniszter Huber képviselő társaságában a Moson vármegyei Gálos (Gols) községbe érkezett. Egy Ausztriát hangosan éltető nagyobb tömeg gyorsan körülvette az autójukat, ahonnet kiszállni sem nyílt módjuk, mert olyan fenyegető magatartást tapasztaltak. Sofőrjük, a tettelegességet elkerülendő, kénytelen volt azonnal továbbhajtani.⁴² Egy másik alkalommal dühös parasztok egy csapata vasvillával támadt rá a miniszterre, amint erre az őt kísérő magántitkára – a későbbi neves irodalomtörténész – Pukánszky Béla visszaemlékezett.⁴³

Propagandatevékenységét Bleyer a terület parlamenti képviselőinek támogatásával folytatta (német és magyar származásúakkal egyaránt), akikkel a nemzetiségi minisztérium gyakorta egyezettett, sőt egy állandó nyugat-magyarországi parlamenti csoport alakításáról, illetve egy Párizsba küldendő tiltakozó jegyzékről is megállapodott,⁴⁴ amit aztán a térség legolvasottabb lapja le is közölt, mégpedig az összes nyugat-magyarországi választókerület (többnyire német ajkú) képviselőjének aláírásával.⁴⁵ Legalább ilyen fontos támasznak bizonyult azonban az a Gratz Gusztáv, aki ekkor Magyarország bécsi követe volt, hazatérve pedig megkapta a külügyi

⁴¹ A kérdésről részletesebben OROSZ László: „[...] Nyugat-Magyarország német nyelvű, de államhű népe Magyarországhoz akar és fog tartozni örökre.” Nyugat-Magyarország ügye a hazai németiség perspektívájában. (Megj. alatt a 2021. november 24–25-én Sopronban megrendezett „Haza – szeretet – hűség. A soproni népszavazás elő- és utóélete” című konferencia tanulmánykötetében.)

⁴² TÖRÖK Árpád: Jakob Bleyer als Nationalitätenminister. *Ungarische Jahrbücher*, 1934. 35–45., 41. (A továbbiakban: TÖRÖK, 1934.)

⁴³ SCHWIND, 1960. 84. (51. láb.)

⁴⁴ Nyugatmagyarország képviselői követelik a népszavazást. *Sopronvármegye*, 1920. február 7. 1.

⁴⁵ Bleyer Jakab (Szentgotthárd), Nitsch Mátyás (Zurány), Klebelsberg Kunó (Sopron), Huber János (Nezsider), Haller István [ő, miután majd Cegléden is megválasztják, itt lemond, helyére Ferták Jenő kerül – O. L.] (Lövő), Sabel János (Kismarton), Scholtz Ödön (Nagymarton), Lingauer Albin (Kőszeg), Thomas Ferenc (Németújvár), gr. Ambrózy Migazzi István (Felsőőr), Dömötör Mihály (Kapunvár). Vö. Nyugatmagyarország nemzetgyűlési képviselői az elcsatolás ellen. *Sopronvármegye*, 1920. február 15. 2. – Szövegét az országos német sajtó is leközölte: Ein Protest der Abgeordneten Westungarns. *Neue Post*, 1920. február 14. 1.

tárcát, a későbbiekben pedig – Bleyerrel számos kérdésben polemizálva – maga is a nemzetiségi politizálás irányába fordult.⁴⁶

Bleyernek a terület sorsát alakítani igyekvő különleges aktivitását mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy – levélben⁴⁷ vagy személyesen – sorra kereste fel a hangadó németországi és ausztriai köröket, hogy meggyőzze őket a határmódosítás káráiról. Legfőbb érve az volt, hogy ha az erdélyi, délvidéki és felvidéki erős német tömbök elcsatolása után immáron Nyugat-Magyarország németisége is elszakad, akkor a csonka-magyarországi németiség menthetetlenül asszimilálódni fog, márpedig általa elvész az összekötő láncszem az újonnan keletkezett államok németjei között, így eltűnik a természetes híd is a német nyelvű államok és a délkeleti németiség szétszabdalt közösségei között, ami pedig bizonyosan nem lehet német érdek.⁴⁸ Németországban egyes vezető politikusok (Ludendorff tábornagy, Stresemann, Marx, Luther későbbi kancellárok, Westarp, Reventlow, Helfferich képviselők, Kahr és Held bajor miniszterelnökök, Rupprecht bajor trónörökös) megértéssel viszonyultak Bleyer – ügyesen „gesamtdeutsch” kontextusba ágyazott – érvrendszeréhez, támogatást azonban nem tudtak nyújtani.⁴⁹ Ezzel szemben Ausztriában bármilyen színezetű politikai erőnél vagy épp egyházi méltóságnál csakis visszautasításra találtak Bleyer meggyőzési kísérletei. Képzeltük, milyen ellenszenv és bizalmatlanság vette őt körül, amiért német emberként az új Német-Ausztria ellenében tevékenykedik.⁵⁰

Jól tükrözi a német nyelvterület Bleyer iránt táplált érzelmeit az a jelentés, amit Karl Christian von Loesch, a Németország határain kívül élő németiség védelmét felkaroló számos népiségi szervezet fedőszerveként működő Deutscher Schutz-

⁴⁶ Kapcsolatukhoz ld. PÁL Vince: Kontrahenten oder Weggefährten? Jakob Bleyer und Gustav Gratz an der Spitze des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins. In: *Jakob Bleyer als Volkstumspolitik. Akten der JBG-Tagung vom 5. Dezember 2003*. Budapest, k. n., 2004. 39–58., különösen 42–43.

⁴⁷ Az időközben elkallódott Bleyer-hagyatékot a két világháború között még tanulmányozhatta életrajzírója, Hedwig Schwind, aki a miniszter Franz Xaver Zahnbrecher bajor tartományi képviselőhöz intézett 1920. december 19-i leveléből hosszasan idézve rajzolt képet a miniszter érvrendszeréről. Vö. SCHWIND, 1960. 84–85.

⁴⁸ Vö. FATA, 1993. 135–136.

⁴⁹ TÖRÖK, 1934. 42–43. – BELLÉR, 1975. 101. – A Magyarországgal együttérző németországi megnyilatkozások egyike Ernst zu Reventlow grófnak a saját lapjában (*Der Reichswardt*) közzétett vezércikke, mely igen érdekes érvrendszer által világítja meg, miért nem szabad azonosulnia Németországnak a Burgenland-kérdés kezelésével. Vö. OROSZ László: Egy német Reichstag-képviselő a Burgenland-kérdésről 1921 nyarán. *A VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár honlapjának Olvasnivaló rovata*, 2022. 02. 28.

⁵⁰ Ezzel Bleyer is tisztában volt, s keserűen idézte föl a halála előtt elmondott hírhedt parlamenti beszédében. Vö. *Képviselőházi napló, 1931–1935*. XV. kötet (1933. május 2. – május 17.), 176. ülés. 210–215., 212.

bund⁵¹ elnöke készítette a berlini külügy számára az 1921 nyarán tett magyarországi látogatását összegezve. Ebben a Burgenland-ügy Magyarország javára történő megoldásán serénykedő minisztert igen kedvezőtlen színben láttatja („kétségkívül kétszínű jellem, kevésbé szimpatikus személyi tulajdonságokkal”), ám azt is kénytelen elismerni, hogy az itteni németiség érdekvédelmének megvalósítására rajta kívül nem lát alternatívát.⁵²

A trianoni béke, majd alig valamivel később a nyugat-magyarországi kérdés rendezése révén mégis bekövetkezett az, amitől Bleyer a leginkább tartott, és aminek elkerülésére hajlandó volt a magyar kormány nemzetiségpolitikai arca lenni. Egyfelől az, hogy a csonka országban visszamaradt németiség arányaiban még a magyarságnál is nagyobb veszteséget szenvedett, amikor kétmillió állományának háromnegyedétől elvágták, ráadásul épp a leginkább felgyorsult asszimilációjú néptömegeit meghagyva.⁵³ Másfelől pedig az, hogy a békeszerződés aláírásával végképp megszűnt a német nemzetiség kifelé aduként való kijátszásának stratégiája, ám ebből adódóan respektálásának kényszere is!

S valóban, a diktátum miatt sokkolt hazai közvélemény immáron minden felgyülemlett indulatát és tehetetlen haragját az egyedül megmaradt hazai kisebbségen, a németiségen vezette le. Az éledező sovíniszta hangok már Bleyer miniszteri ténykedése kezdetétől végigkísérték a területvédő törekvéseket a jogos nemzetiségi igényekkel egyeztetni próbáló jószándékú kisebbségi törvénykezést. A vidéki közigazgatás is azonnal támadásba lendült a nemzeti kisebbségek asszimilációs folyamatát megállítani, horribile dictu visszafordítani igyekvő, ezért hazafiatlannak nyilvánított kormányzati szakpolitika ellenében,⁵⁴ a nemzetiségek iskolaigényének „élesztgetésében”⁵⁵ a további irredenta törekvések melegágyát látó különféle nacionalista

⁵¹ A szervezetről LUTHER, Tammo: *Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten*. Stuttgart, Steiner, 2004. 45–47.

⁵² A jelentést elemzi TILKOVSKY Loránt: Németország és a magyarországi német kisebbség (1921–1924). *Századok*, 1978/1. 3–48., az idézet helye: 6. – A további, Bleyerről megfogalmazott német és osztrák véleményekből bőségesen idéz SCHWIND, 1960. 88.

⁵³ Mindez előrevetítette a hazai németiség fogyásának fölgyorsulását, amit már az 1920 és 1930 közötti dekád elmozdulását rögzítő következő népszámlálás eredményei (13%-os veszteség egyetlen évtized alatt!) is világosan igazoltak. Az adatokat részletesen elemzi KOVÁCS Alajos: *A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában*. Budapest, Hornyánszky, 1936.

⁵⁴ MARCHUT Réka: A helyi közigazgatás viszonya a német kisebbségi törekvésekhez (1920–1940). In: *A magyarországi németek elmúlt 100 éve. Nemzetiségpolitika és helyi közösségek*. Szerk. EILER Ferenc – TÓTH Ágnes. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Argumentum, 2020. 47–64., 51–53. – BELLÉR, 1975. 46–48.

⁵⁵ Az iskolakérdés kiéleződését igen jól szemlélteti a *Neue Post* 1920. január–februári számaiban Törökbalint kapcsán folyó polémia, ahol is a helyi plébános állt az iskola „elnémetesítése” elleni harc élére.

szervezetek pedig (Magyar Országos Véderő Egylet, Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, Magyar Nemzeti Szövetség, Ébredő Magyarok Egyesülete, Kettőskereszt Vérszövetség) hamar előálltak a nemzetiségi miniszter menesztésének követelésével.⁵⁶

1920 decemberében a még mindig nyitott burgenlandi kérdésben folytatott ausztriai tárgyalásából Bleyer arra érkezett haza, hogy Teleki átalakított kormányából kihagyták, azaz gyakorlatilag menesztették. A bukott miniszter még ezt követően is (1921 tavaszán) folytatott németországi tárgyalásokat a burgenlandi kérdésben, ám az 1921. októberi velencei egyezményt és a szóban forgó terület átadását (kivéve a decemberi népszavazással megtartott Sopront)⁵⁷ követően végleg jelentőségét veszítette a nemzetiségi minisztérium, amit aztán 1922 februárjában fel is számoltak.⁵⁸

E csapásokat további politikai kudarcok követték, például az, hogy az 1922-es választásokon egyetlen Bleyer irányvonalú jelölt sem jutott be a parlamentbe (maga Bleyer is kibukott onnan), pedig az 1920-as választásokon – a kormányerővé emelkedett Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja soraiban – még 9 képviselői helyet szerzett Bleyer tömörülése,⁵⁹ mely aztán a nemzetgyűlés összeülését követően átkezesztelte magát, s 1920. február 21-én a Keresztény Német-Magyar Integritáspárt (Christlich Deutsch-Ungarische Integritätsparthei) nevet vette föl. E régi-új Bleyercsoport, minthogy a nevében kifejezésre juttatott cél mellett a német nemzetiségi érdekeket is felkarolni igyekezett, mind többször került konfliktusba a kormánypárttal; különösen azt követően, hogy 1920 legvégétől a kormányból eltávolított Bleyernek immár a lojalitás öncenzúráját sem kellett magára erőltetnie. A keresztény pártok egyik közös tanácskozásán aztán – 1921 januárjában – heves kritika alá vette a kormány nemzetiségpolitikáját, egyebek mellett kijelentve, hogy örül annak, hogy már

⁵⁶ TILKOVSKY Loránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században*. Debrecen, Csokonai, 1998. 40–41.

⁵⁷ A már hivatkozott munkákon túl e tekintetben ld. még FOGARASSY László: *Die Volksabstimmung in Ödenburg (Sopron) und die Festsetzung der österreichisch-ungarischen Grenze im Lichten der ungarischen Quellen und Literatur. Südost-Forschungen*, 1976. 150–182. – ORMOS Mária: *Civitas Fidelissima. Népszavazás Sopronban 1921*. Győr, Gordiusz, 1990.

⁵⁸ A döntés háttéréről és a későbbiek során fölkeményedő nemzetiségpolitikai irányvonalról EILER Ferenc: *Magyarország nemzetiségpolitikája (1918–1989)*. In: EILER–TÓTH szerk., 2020. 11–46.

⁵⁹ A főntebb említett Bleyer, Huber, Scholtz, Sabel, Lingauer és Thomas nyugat-magyarországi választókerületei mellett Schiessl Henrik Pomázon, Frühwirth Mátyás Soroksáron és Eberhardt Antal Bián tudott nyerni. Vö. *Nemzetgyűlési Almanach 1920–1922*. Szerk. VIDOR Gyula. Budapest, Magyar Lap- és Könyvkiadó Rt., 1921. 25–26, 65, 124, 120, 85–86, 150, 123, 49–50, 39. – A teljes képhez az is hozzátartozik, hogy Bleyer párttársain kívül más pártok német származású jelöltjei is mandátumhoz jutottak (a kisgazdapárti Nitsch Mátyás Zurányban és Weber János Bonyhádon, továbbá az ellenzéki Keresztény Szociális Gazdasági Pártból Giesswein Sándor Magyaróváron), ily módon 1920-ban 12 német származású képviselő ült a nemzetgyűlésben. Vö. BELLÉR, 1975. 130.

nem tagja a kormányszatnak. 1921 tavaszán német képviselőcsoportjával együtt végül a kormánypártból is kilépett, úgyhogy május 31-én már az ellenzéki padsorokban helyet foglalva szólalt fel a költségvetési vitában (kül- és nemzetiségpolitikai összefüggéseket tárgyalva). Ezek után nincs mit csodálkozni azon, hogy – elveszítve a háta mögül a kormánypárti hátszelet – kicsiny német keresztény tömörülésével simán elbukott az 1922-es választásokon.⁶⁰

Mіндеzek a kudarcok, a sovíniszta közhangulat, a fokozódó magyarosító kampány, és a német kisebbség sikertelen önvédelmi politikája lényegében előkészítette az utat a 30-as évek radikális, nemzetiszocialista irányú elmozdulásához a hazai németségben belül. Eközben a magyar nemzetiségpolitika a méltányos magatartás és a jogos kisebbségi igények kielégítése helyett egyre leplezetlenebb asszimilációs nyomással igyekezett elejét venni a hazai németség bármiféle etnopolitikai aktivitásának. Márpedig ezek a nemzetiségi sérelmek csak még inkább ráerősítettek a mélyben lappangó disszimilációs törekvésekre, meghasonlás és válaszut elé kényszerítve a népi öntudatát a magyar hazafiságával korábban mindig összeegyeztetni képes német ajkú közösséget.

⁶⁰ SPIEGEL-SCHMIDT, 1987/88. 91–92, 98–99.

HOLLÓSI GÁBOR

A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR KÉPVISELŐJELÖLÉSI RENDSZER EURÓPAI KONTEXTUSBAN

BEVEZETŐ

A képviselőjelölés intézménye a két háború között már jól ismert volt az európai választási rendszerek többségében. Célját tömören abban foglalhatjuk össze, hogy a választók szavazatukat csak olyan személyre adhassák le, akit előzőleg jogszabályban meghatározott feltételek szerint országgyűlési képviselővé jelöltek.¹ A korabeli magyar jelölési rendszert az európai mezőnyön belül a rendkívüli bonyolultsága jellemzi, összetettségéből a visszaélések magas száma természetesen következik. Tanulmányunkban azonban nem ezekkel a visszaélésekkel foglalkozunk, hanem a hazai szabályozást ismertetjük úgy, hogy közben folyamatosan annak európai vonatkozásait kutatjuk. Ennek megfelelően munkánkat három egységre tagoltuk.

Mindenekelőtt a kontinens képviselőjelölési rendszereit osztályozzuk, hogy a két háború közötti magyar szabályozás helyét megmutathassuk. Ezt követően a magyar szabályok fejlődését tekintjük át, az 1922. évi választójogi rendelet,² az 1925. évi (első) választójogi törvény,³ az 1937. évi úgynevezett „ajánlási” novella,⁴ valamint az 1938. évi (második) választójogi törvény⁵ alapján. Végül, az említett törvények indokolását, illetve nemzetgyűlési/országgyűlési⁶ vitaanyagát felhasználva keressük a megalkotásuk során felmerült európai (komparatistikai) példákat. Vizsgálódásunkból látható lesz az is, hogy egy-egy külföldi ország jelölési rendszeréből

¹ A képviselőjelölés jogintézményének korabeli magyar dogmatikájához ld. ZSEDÉNYI Béla: A képviselőjelölés. *Miskolci jogászelet. Jog- és államtudományi közlöny. A miskolci ev. jogakadémia hivatalos lapja*, 1927/1. 1–7.

² A m. kir. minisztérium 1922. évi 2.200. M. E. számú rendelete, az 1922. évben összeülő nemzetgyűlés tagjainak választásáról. In: *Magyarországi Rendeletek Tára*, LVI. köt. Budapest, Magyar Kir. Belügyminisztérium, 1923. 14–70. (A továbbiakban: 1922. évi 2.200. M. E. sz. rend.)

³ 1925. évi XXVI. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról. <https://net.jogtar.hu/> (A továbbiakban: 1925: XXVI. tc.)

⁴ 1937. évi VIII. törvénycikk az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról. <https://net.jogtar.hu/> (A továbbiakban: 1937: VIII. tc.)

⁵ 1938. évi XIX. törvénycikk az országgyűlési képviselők választásáról. <https://net.jogtar.hu/> (A továbbiakban: 1938: XIX. tc.)

⁶ Magyarországon 1920 és 1926 között egykamarás nemzetgyűlés, 1927 és 1944 között kétkamarás országgyűlés működött.

a kormánypárti álláspontot tükröző törvényi indokolás vagy éppen a parlamenti ellenzék mit tartott érdemesnek kiemelni.

EURÓPAI MODELLEK

A két háború közötti Európa választási rendszereihez – s egyben a komparatiztikai megközelítéshez – a legfontosabb egykorú magyar forrás Berecz Sándor 1932-ben megjelent könyve, melyben a szerző természetesen az egyes államok képviselőjelölési rendszerét is áttekintette.⁷ Berecz kitűnő munkájában országról országra halad, itt azonban nem lehet célunk a vonatkozó fejezetének átfogó rekonstruálása. Ezért az egyes európai államokból csoportokat alakítottunk ki, a különböző csoportokból pedig néhány, általunk jelentősebbnek tartott országot csak példálózva emelünk ki.

A jelölés intézményét a svéd választási törvény nem ismerte, ugyanúgy, ahogy a német Reischrat által 1931-ben elfogadott Wirth–Kaisenberg-tervezet – a német választójogi reform – sem. (Hitler csak 1933-ban került hatalomra, a tervezet tehát még megelőzte a náci uralmat.) Bár Franciaországban formálisan létezett jelölési eljárás, az mindössze abból állt, hogy a jelölt hitelesített fellépési nyilatkozatot adott át az illetékes prefektusnál.

Tekintettel azonban arra, hogy a jelölésnek a választás megkönnyítése a célja, azaz az olyan személyek előzetes kiválogatása, akiket a választók egy-egy jelentősebb csoportja támogat, a jelölési eljárást az európai országok többsége alkalmazta. Ám e szempontból különleges volt a fasiszta (a Mussolini-féle) Olaszország, illetve Szovjet-Oroszország rendszere, ahol nem a választópolgárok jelöltek. Olaszországban meghatározott gazdasági, kulturális, nevelésügyi és segélyezési szervezetek ajánlottak, akik közül – de akár más személyek figyelembevételével is – a képviselőket a Fasiszta Nagytanács választotta. Az állampolgárok csak az így kijelölt képviselők elfogadására vagy elutasítására szavazhattak. A szovjet rendszerben is csak a párt-szervezetek és szakszervezetek állíthattak jelölteket a választási gyűléseken, akiket a választók nyíltan (felkiáltással) szavaztak meg. Berecz mindkét esetben hangsúlyozza, hogy Magyarországon az ilyen megoldások nem kívánatosak. Például az olasz rendszer szerinte a „magyar alkotmányos alaptörvényeink szellemétől és rendelkezéseitől merőben idegen”.⁸

⁷ BEREZ SÁNDOR: *A tökéletes választójog*. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1932. 106–130. (A továbbiakban: BEREZ, 1932.) Berecz könyvének legfontosabb forrása Karl Braunias 2020-ban reprintben is megjelent német nyelvű munkája: BRAUNIAS, KARL: *Das parlamentarische Wahlrecht. Das Wahlrecht in den einzelnen Staaten*. Berlin–Leipzig, De Gruyter, 1932.

⁸ BEREZ, 1932. 117.

Annál inkább támogatta viszont az angol minta átvételét, ahol mindössze tíz választó ajánlására volt szükség, de egyúttal 150 font választási biztosíték (kaució) letételét is megkövetelték. A jelölt a pénzt csak akkor kapta vissza, ha a választáson rá esett a leadott szavazatok legalább egynyolcada. Bár számos magyar politikus úgy látta, hogy ez a megoldás a kevésbé vagyonos jelölteket a versenyből eleve kizárja, Berecz arra hivatkozott, hogy sokkal többbe kerül a számos pártiroda fenntartása, illetve az aláírások gyűjtésére egy egész korthadsereg toborzása, tehát mégiscsak ez a legalkalmasabb mód az „önjelöltek” távol tartására. A két háború közötti Észtország lényegében az angol rendszer listás változatát működtette: csupán öt választópolgár hitelesített aláírását követelte meg, ugyanakkor a pártlista benyújtójának 500 észt korona biztosítékot kellett letennie. Ezt az összeget csak akkor nem fizették vissza, ha egyetlen mandátumot sem szerzett a lista. Megjegyezzük, hogy Észtországban (de Finnországban is) már az ajánlásoknál védtek az állami rendet: ajánlólistát nem nyújthattak be olyan szervezetek, amelyek az állami rend vagy a fennálló társadalmi rend erőszakos megváltoztatására törekedtek.

A negyedik csoportba azok az európai államok sorolhatóak, amelyekben az érvényes jelöléshez szükséges aláírások száma már egy magasabb értékben volt meghatározva. Például száz választó ajánlást követelték meg Belgiumban, Ausztriában vagy Csehszlovákiában. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy jellemzően listás választási rendszerek működtek ezekben az országokban.

Az utolsó kategóriát azok az államok alkotják, amelyek az imént megismert rendszerekhez képest jóval nagyobb számú ajánláshoz kötötték a jelölt indulását. Például a „rég” olasz törvény (1923) úgy rendelkezett, hogy legalább háromszáz, de legfeljebb ötszáz választó aláírása szükséges. Lengyelországban egy-egy ajánlólista csak akkor volt érvényes, ha azon legalább 650 választó aláírása szerepelt. A kortársak a jugoszláv választási törvényt tartották a leghírhedtebbnek: ott az országos lista ajánlásához egy-egy pártnak több mint hatvanezer aláírásra volt szüksége!

A KÉPVISELŐJELÖLÉS HAZAI SZABÁLYOZÁSA

A korabeli magyar rendszer leginkább a lengyellel volt rokon, azzal együtt tehát az említett csoportok közül a legutolsóba tartozott. Az alábbi táblázatban azt mutatjuk be, hogy a képviselőjelölt indításához szükséges ajánlások száma Magyarországon miként emelkedett 1848-tól kezdve:

	1848. évi V. tc. 27. §	1874. évi XXXIII. tc. 70. §	1899. évi XV. tc. 156. §	1913. évi XIV. tc. 85. §	1918. évi XVII. tc. 97. §	5988/1919. M. E. rend. 17. §
A megkövetelt ajánlások száma	1	1	10	50	50	500

Jól megfigyelhető, hogy a magyar rendszer 1919-ben „tömegesedett el”, melynek vizsgált időszakunkon kívül eső okával nem foglalkozunk ezen a helyen, pusztán tényként állapítjuk meg, hogy a Horthy-korszak már ezt az állapotot örökölte. (Pedig 1919-ben még csak egyéni választókerületek voltak, sem területi, sem országos listát nem alkalmaztak.⁹)

Az 1922-es Bethlen-féle választójogi rendelet¹⁰ a képviselőjelöltek ajánlására is új szabályokat vezetett be. Ekkortól már nem ötszáz, hanem ezer választó aláírására volt szükség, bár ennél valamivel kevesebb – de legalább a választók 10%-ának aláírása – is elég volt kisebb (legfeljebb tízezer választót számláló) kerületek esetén. Az új rendelkezést azzal indokolták, hogy – különös tekintettel arra, hogy a választókerületek népeesebbé váltak a dualizmust követően a választójogosultság kiterjesztése nyomán – az olyan „önjelöltek”, akiknek a megválasztása egyáltalán nem való-

⁹ Ld. ehhez: VÉGH Loretta Vivien: „Az én választójogomból született az egész ma is uralkodó rendszer...” Friedrich István és a választójog kérdése a két világháború között. In: „*A mi tendenciáink...*” Szakkollégiumi Tanulmányok 6. Szerk. SZAKÁCS János – SZENDREI Ákos – VÉBER Zoltán – VÉGH Loretta Vivien – ZILÁHI Alexandra. Debrecen, Hatvani István Szakkollégium, 2018. 59–68. – A trianoni Magyarország első választását a Friedrich-féle választójog alapján tartották. Ld. erről például LIGETI Dávid: Tanítóból miniszterelnök. Huszár Károly élete és pályafutása. In: „*Valami fáj, ami nincs*”. A trianoni békekötés előzményei és következményei. Szerk. ANKA László. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 338–339. – Magáról a békediktátumról annak centenáriumán számos írás jelent meg, melyek közül szintén csak egyet emelünk ki ezen a helyen: LIGETI Dávid: „Száz éve írták alá.” In: *Harangokkal írt évszázad 1920–2020*. Szerk. JÁNOSI Zoltán. Budapest, Magyar Napló, 2020. 11–12.

¹⁰ Bár a választójogi rendeletet jellemzően Bethlen nevével kötik össze, megjegyezzük, hogy egészen az 1922-es választásokig Klebelsberg Kunó volt a belügyminiszter, akit a választójog újraszabályozása – nem mellesleg – személyesen is érintett. Ld. ehhez: OROSZ László: „[...] aki rám adja szavazatát, a magyar haza mellett való megmaradásra szavaz.” Klebelsberg Kunó soproni mandátuma, 1920–1922. In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – GALI Máté – SCHWARCZWÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 159–173. Ld. még: OROSZ László: Klebelsberg Kunó és Sopron, 1920–1922. *Soproni Szemle*, 2019/3. 306–313.

színű, ne nehezíthessék meg céltalanul az eljárást.¹¹ Lényeges, hogy a szóban forgó rendelet listás – korabeli kifejezéssel: lajstromos – választást hozott be a fővárosban és az úgynevezett „budapestkörnyéki” választókerületben.¹² Ennek a szociáldemokratákkal kötött megállapodás (a Bethlen–Peyer-paktum) volt a politikai háttere. Az olyan helyeken, ahol a választás lajstromos volt, ott ötezer aláírás kellett egy-egy pártlista indításához.¹³ E rendelkezésnek az volt az oka, hogy a lajstromos választókerületek az egyéni választókerületeknél nagyobbak voltak, így attól tartottak, hogy kevesebb aláírás megkövetelése esetén a választók számos apró pártcsoportra oszlának, és így a rendszer „elfajulna”.¹⁴ (Hogy ezt megértsük, megjegyezzük, hogy a korabeli választójogok többsége – beleértve a magyart is – nem ismerte a „parlamentari kuszoböt”.)

Az 1925. évi Bethlen-féle választójogi törvény már csak kisebb reformokat léptetett életbe a jelöltajánlás terén. Mivel az egynél több országgyűlési képviselőt választó törvényhatósági (ma: megyei) jogú városokban – összesen hét vidéki nagyvárosban – is bevezették a lajstromos választást,¹⁵ az ajánlók száma ekkortól listás kerületben is lehetett öteznél kevesebb, ha meghaladta volna az ottani választójogosultak 10%-át.¹⁶ Másrészt megjelent a „képviselői kedvezmény” intézménye. Ha az egyéni választókerületben jelölendő személy országgyűlési képviselő volt korábban is, elég volt megszereznie a törvényben előírt aláírások számának felét is.¹⁷ Nyilvánvalóan törekedtek tehát arra, hogy az országgyűlésnek állandó legyen a személyi állománya. Végül, a Bethlen-féle törvény már ismerte az országos listát (bár azt a gyakorlatban sohasem alkalmazták), és annak ajánlását a mai szemszögből nézve igen érdekes módon rendezte. A pártok ugyanis – meghatározott feltételek mellett – jelöltjeik listáját a képviselőház elnökéhez nyújthatták (volna) be, már a választásokat követően.¹⁸

Az 1937. évi választójogi novella kizárólag a jelölés szabályait módosította, és azt is csak az egyéni választókerületekre vonatkozóan. Azért volt szükség a gyökeres reformra, mert a képviselőjelölés intézményét addigra már mindenki a magyar választójog legtöbb visszaélésre alkalmas, legsebezhetőbb pontjának tartotta.

¹¹ Indokolás „az országgyűlési képviselők választásáról” szóló törvény javaslatához. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára összehívott Nemzetgyűlés irományai*, XIII. köt. Budapest, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1925. 351. (A továbbiakban: Indokolás, 1925.)

¹² 1922. évi 2.200. M. E. sz. rend., 11. §.

¹³ Uo. 11. §.

¹⁴ Indokolás, 1925. 353.

¹⁵ 1925: XXVI. tc., 13. § (1).

¹⁶ Uo. 93. § (2).

¹⁷ Uo. 62. § (5).

¹⁸ Uo. 12. § (4), (7).

Igyekeztek ugyanis a választókerületekben minden választópolgár aláírását összegyűjteni – természetesen még hamisítások útján is –, hogy az ellenfél ne tudjon kellő számú ajánlóhoz jutni.¹⁹ A kormány arra törekedett, hogy a választójog kérdésében átmenetileg „nyugalmi állapotot teremtsen”,²⁰ és így a kormányzói és felsőházi jogkör kiterjesztését, illetve a választójog átfogó reformját felölelő alkotmányjogi reformcsomag útját előkészítse. A novellát tehát csak néhány időközi választás alkalmára szánták, és mivel a listás kerületekben nem létezett időközi választás – mert a képviselőkkel együtt a pótképviselőket is előre megválasztották –, azokra nem is terjesztették ki a hatályát.²¹ Egyébként a jelölési szabályok külön törvénybe iktatása Európában nem volt teljesen ismeretlen: a korabeli norvég szabályozás a példa erre.

A novella egyik legfontosabb újítása a maximálás volt: egy jelöltet 150-nél több személy nem ajánlhatott.²² (Emlékezzünk vissza a „régii” olasz törvényre, amely a felső korlátozást szintén ismerte.) A jelöltnek legalább száz olyan választó aláírását kellett összegyűjtenie, akik közül ötven a 30. életévét betöltötte.²³ E szabálynak az volt a célja, hogy az olyan jelölt fellépését, aki csak a „politikai kiforrottsággal” még nem rendelkező választók bizalmát élvezzi, kizárja.²⁴ (Gondoljunk a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom fenyegető térhódítására.) Ekkortól már nem volt elég az

¹⁹ Megjegyezzük azonban, hogy nemcsak Magyarországon voltak jellemzőek a választási visszaélések a két háború közötti időszakban. Példaként felhozhatjuk akár a Szerb–Horvát–Szlovén (Jugoszláv) Királyságot is, ahol bizonyos visszaéléseknek ráadásul volt magyarellenes színezete is. Ld. ehhez többek között: DÉVAVÁRI Zoltán: Viharban. A Magyar Párt története a Délvidéken 1923–1925. *Aetas*, 2018/2. 40–55. Uő: *Új partok felé: kisebbségi kiutkeresés, szellemi és politikai irányzatok a Délvidéken és a Magyar Párt megalakulása (1918–1923)*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2014. Uő: A jog erejével, az igazság fegyverével. Jogászok a délvidéki/vajdasági magyar kisebbségi közösség megszervezésében (1918–1941). In: *Délvidéki (vajdasági) magyar jogászok a Monarchiától a Tito-korszak végéig*. Szerk. VÁRADY Tibor. Újvidék, Vajdasági Magyar Jogász Egylet, 2020. 61–113. – Megemlítjük továbbá, hogy az 1945-ös fordulat Magyarországon sem hozta el a szabad választások korszakát, legfeljebb a választásokat befolyásoló tényezőkben, illetve a módszerekben történt változás. Ld. ehhez KISS Dávid: A kommunisták és a hazaérkező hadifoglyok. In: *VERITAS Évkönyv 2021*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – OROSZ László – SCHWARCZWÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2022. 311–327. Ld. még: KISS Dávid: Egy majdnem szabad választás. https://www.magyarhirlap.hu/tudomany/Egy_majdnem_szabad_valasztas (2020. június 9.)

²⁰ Indokolás „az országgyűlési képviselőjelölés újabb szabályozásáról” szóló törvény javaslatához. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés Felsőházának irományai*, IV. köt. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1937. 253. (A továbbiakban: Indokolás, 1937.)

²¹ Uo. 254.

²² 1937: VIII. tc., 2. §.

²³ Uo. 1. § (1).

²⁴ Indokolás, 1937. 255.

üres ajánlási íveket hitelesíttetni, hitelesíttetni kellett az ajánlók aláírásait is.²⁵ Formailag ez indokolta azt – bár érzésünk szerint innen hiányzik a logikai kapcsolat –, hogy azokat, akik ajánlottak, úgy kellett tekinteni, mint akik a jelöltre leszavaztak.²⁶ Az ajánlók számának 100–150-re csökkentével a magyar rendszer tehát – sajnos csak átmenetileg – az előző fejezetben említett negyedik csoport (például Belgium, Ausztria vagy Csehszlovákia) megoldása felé vette az irányt.

A novella másik jelentősége, hogy a választási biztosítékot – angol mintára – bevezette. Ennek kétezer pengő volt az összege, mely az indokolás szerint „komoly jelölt fellépésének akadálya nem lehet”.²⁷ Ahhoz, hogy a jelölt e „kauciót” visszakapja, legalább egynegyedét meg kellett szereznie a választáson leadott szavazatoknak.²⁸

Egy évvel később, 1938-ban jelent meg a korszak utolsó választójogi törvénye, mely alapján már csak egyetlen választást tartottak, és amely rendkívüli összetettsége miatt a legkevésbé sem nevezhető a választójogi kodifikáció remekművének. Ez a jelölési szabályokat ismét módosította, tekintettel arra, hogy ekkortól az egyes vármegyék is egy-egy listás választókerületet alkottak²⁹ (viszont az egyéni választókerületek is megmaradtak),³⁰ ami maga után vonta, hogy felülvizsgálják a pártlisták ajánlására vonatkozó szabályokat.

Az új jelölési szabályok nemcsak a választókerületek típusai szerint különböztek, hanem aszerint is, hogy fellépését a jelölt országos vagy nem országos párt színeiben tervezte-e.³¹ Egyéni választókerületben ötszáz aláírásra volt szüksége, de ha országos pártnak volt a hivatalos jelöltje, csak 150-re. Listás kerületben ezeröttszáz választó aláírásával lehetett egy pártlistát elindítani, országos párt esetében azonban elég volt jelöltként 150, de összesen legfeljebb 750 választó ajánlása is.³² Az eltérő szabályozást azzal indokolták, hogy az egészen apró pártok érvényesülését így korlátozni tudják. A parlamentáris rendszerek „nagy veszedelme” ugyanis, ha a pártok túlságos elszaporodását nem sikerül megállítani. Másrészt a korábban már több országgyűlési képviselővel is rendelkező pártoknak „politikai előiskolázottsága” van, tehát a köz-

²⁵ 1937: VIII. tc., 1. § (2).

²⁶ Uo. 6. § (1).

²⁷ Indokolás, 1937. 255.

²⁸ 1937: VIII. tc., 4. § (1) és (3) b).

²⁹ 1938: XIX. tc., 3. §.

³⁰ Uo. 2. §.

³¹ Országos párt csak olyan párt lehetett, amelynek legalább négy országgyűlési képviselője volt, vagy legalább húszezer választójogosult taggal rendelkezett. Ld. 1938: XIX. tc., 82. §.

³² 1938: XIX. tc., 80. § (2), (3).

vélemény azok célkitűzései és működése felett már kritikát gyakorolhat.³³ Az ajánlók száma továbbra is maximálva volt, az említett minimumértékek csak 50%-kal voltak meghaladhatók.³⁴

Egyúttal bevezettek egy területi szabályt is: az aláírásoknak legfeljebb egynegyed részéig lehetett ugyanazon község ajánlóinak aláírását elfogadni.³⁵ Ezzel azt kívánták elérni, hogy az olyan helyi jelöltek, akik csak a saját községükben ismertek, ne ronthassák le a komolyan számításba jövők esélyeit.³⁶ Az 1938. évi törvény a választójogi novellából átvette az ajánlók korosztály szerinti megoszlására és az aláírások hitelesítésére vonatkozó rendelkezést, elvetette azonban azt, hogy az ajánlókat egyúttal leszavazottnak tekintsék.³⁷ A választási biztosíték intézményét viszont megtartotta: egyéni választókerületben az összegét változatlanul hagyta (kétezer pengő), listás kerületekben azonban – a betölthető képviselői helyek számától függően – három–ötezer pengőben állapította meg azt.³⁸ Végül, a törvény idevágó fejezete már az elején rögzítette, hogy az állam és a társadalom törvényes rendjének felforgatására irányuló politikai programmal nem lehet jelölni senkit sem.³⁹ (Emlékezzünk vissza az említett finn és észt rendelkezésekre!)

KOMPARATISZTIKAI SZEMPONTOK A MAGYAR KÉPVISELŐJELÖLÉSI RENDSZER MEGALKOTÁSÁNÁL

Az alábbiakban a fenti törvényszakaszok indokolását és parlamenti vitáját abból a szemszögből tekintjük át, hogy azokban miként jelenik meg más államokra való hivatkozás.

Jelölési rendszerének támogatására külföldi példát nem hoz az 1925. évi törvény indokolása. Vonatkozó részének nemzetgyűlési vitáján is csak egy ízben jelentkezik a komparatiztikai szempont. A belügyminiszter ugyanis a kitöltött ajánlóivek községi elöljáróság általi hitelesítésére vonatkozó indítványt arra hivatkozva utasította vissza, hogy a Csehszlovák Köztársaság ezt a megoldást alkalmazza, és erről neki

³³ Indokolás „az országgyűlési képviselők választásáról” szóló törvényjavaslatához. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére összehívott Országgyűlés Felsőházának irományai*, VII. köt. Budapest, Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1938. 91. (A továbbiakban: Indokolás, 1938.)

³⁴ 1938: XIX. tc., 80. § (6).

³⁵ Uo. 80. § (5).

³⁶ Indokolás, 1938. 123.

³⁷ 1938: XIX. tc., 80. § (4) és 81. §.

³⁸ Uo. 78. § (2).

³⁹ Uo. 75. § (2).

személyes és rossz tapasztalatai vannak.⁴⁰ Azt azonban nem tudjuk meg, hogy e tapasztalatok pontosan mit fednek. (Emlékezzünk vissza: a kitöltött ajánlási ívek hitelesítése csak 1937-ben épül be a magyar jogba!)

Természetes, hogy témakörünket illetően az összehasonlító szempont legmarkánsabban az 1937. évi választójogi novellánál jelenik meg. Indokolása felsorolja az érvényes képviselőjelöléshez szükséges ajánlások számát Európa országaiban: „Ha a külföldi viszonylatokat tekintjük, azt mondhatjuk, hogy a törvényjavaslat középúton halad, mert az egyes külföldi államokban az ajánlók száma 5–10–15–20–25–50–100–200–650 között váltakozik. Ehhez a törvényjavaslatához hasonlóan 100 választó aláírása van kikötve Belgiumban, Csehszlovákiában és Lettországbán.”⁴¹

Az idézett részt az országgyűlés képviselőházában hevesen támadta az ellenzék. Tagadta, hogy a törvényjavaslat középúton haladna, mert ahol százban van meghatározva az érvényes jelöléshez összegyűjtendő aláírások száma – például Ausztriában, Csehszlovákiában, Lettországbán és más országokban – ott lajstromos (listás) a választás, nem pedig egyéni, mint hazánkban. Továbbá figyelmeztetett, hogy bár némely külföldi államban – a magyar rendszerhez hasonlóan – az aláírások hitelesítése szükséges, lajstromos választásnál az ezzel való visszaélés kevesebb. Márpedig Belgiumban, Németországban, Finnországban, Észtországban, Bulgáriában és Romániában lajstromos választás van, így sehol sem kell egyéni választókerületben hitelesíteni az aláírásokat.⁴²

Az indokolás idézett szakaszát azonban a képviselőházi többség mellett a magyar országgyűlés felsőháza is védelmébe vette, és a százat helyes középszámnak tekintette. Megállapította, hogy bár Angliában tíz, Hollandiában negyven, Dániában minimum 25, de maximum ötven, Belgiumban pedig száz főben van az ajánlók száma rögzítve, más államok az ajánlók számát ennél magasabban állapítják meg. Az utóbbi államokra azonban egy példa sem hangzott el.⁴³

⁴⁰ Rakovszky Iván belügyminiszter beszéde, 1925. július 2. In: *Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója*, XXXIV. köt. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1925. 361.

⁴¹ Indokolás, 1937. 254.

⁴² Meizler Károly országgyűlési képviselő beszéde, 1937. február 18. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*, XI. köt. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1937. 420. (A továbbiakban: Képviselőházi napló, 1935–XI.)

⁴³ Tomcsányi Móric előadó beszéde, 1937. március 16. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Felsőházának naplója*, II. köt. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1937. 89. (A továbbiakban: Felsőházi napló, 1935–II.)

Az 1937. évi választójogi novella indokolása a Magyarországon bevezetésre kerülő választási biztosíték („kaució”)⁴⁴ alátámasztására is hoz külföldi példákat: „A külföldi államok közül a képviselőjelölés – többek között – ugyancsak biztosíték letételéhez van kötve Angliában, ahol a biztosíték összege 150 font; Írországból 100 font, Észtországban 500 észt korona, Lettországból 1.000 lat a biztosíték.”⁴⁵ Az ellenzék azzal vette célba e magyarizációt, hogy az egyes külföldi államokban az ajánlók száma és a választási biztosíték értéke között párhuzamot vont: „Mert míg Észtországban öt ajánló szükséges és 500 észt-korona kaució, Angliában tíz ajánló és 150 font kaució, Albániában 15 ajánló és 100 arany frank kaució, Írországból 100 ajánló és 100 font kaució, Lettországból 100 ajánló és 1000 lat kaució, addig nálunk 100–150 ajánlóra van szükség 2000 pengő kaució mellett.”⁴⁶ (Az idézet értelmezése nem problémamentes, mivel ma már elég nehéz megállapítani, hogy akkoriban miként viszonyultak egymáshoz az egyes valutánemek.)

Az ellenzék nemcsak a választási biztosíték magas értékét kritizálta, hanem hogy a magyar szabályozás alapján a jelölt elveszíti a teljes összeget, ha nem esik rá a leadott szavazatok legalább 25%-a. Az angol példa feltűnik az érvelésben itt is: Angliában elegendő, ha a jelölt a leadott szavazatok egynolcadát, azaz 12,5%-át megkapja, és akkor a kauciót visszaadják neki.⁴⁷

A választási biztosítékról szóló intézkedést a felsőházi vitán ugyancsak komparatistikai alapon védték, hangsúlyozva, hogy Anglián kívül más országokban is létezik kaució, csak költségekhez való hozzájárulás címén. Célja azonban mindenütt ugyanaz: az, hogy a „komolytalan” jelölteket, akik egy bizonyos minimumát sem tudják megszerezni a szavazatoknak, távol tartsa. Bár azt elismerték a felsőházban is, hogy vannak olyan államok, ahol a kauciót már a leadott szavazatok kevesebb mint egynegyedének megszerzése esetén vissza kell adni (megemlégették ekkor is, hogy például Angliában elég a szavazatoknak az egynolcadát megszerezni), az egynegyedes arányt nem tekintették túl magasnak, csak olyan maximális határnak, amit még épp el lehet fogadni.⁴⁸

⁴⁴ Ezzel az ötlettel már korábban is foglalkoztak az angol mintából kiindulva: „Felmerült angol mintára a kaució gondolata is, amely szerint a jelölteknek óvadékot kellene letenniük és teljesen komolytalan eredmény esetén ezt elvesztenék.” ACSAY Tihamér: *Lajstromos szavazás egyéni választással. A választójog kérdései*. Budapest, Magyar Nemzetpolitikai Társaság, 1934. 221–222.

⁴⁵ Indokolás, 1937. 255.

⁴⁶ Vázsonyi János országgyűlési képviselő beszéde, 1937. február 19. In: Képviselőházi napló, 1935–XI. 437.

⁴⁷ Rakovszky Tibor országgyűlési képviselő beszéde, 1937. február 24. In: Képviselőházi napló, 1935–XI. 488.

⁴⁸ Tomcsányi Móric előadó beszéde, 1937. március 16. In: Felsőházi napló, 1935–II. 90.

Ha tehát komparatistikai szemszögből ítéljük meg az 1937. évi „ajánlási” novellát, akkor megállapítható, hogy az kumulatív halmazott fel Európa országaiból mindenféle megoldást. A külföldi államokban ugyanis jellemzően vagy az összegyűjtött ajánlásokat kellett hitelesíttetni, vagy választási biztosítékot kellett letenni. Ez alól kivétel csak Románia és Észtország volt, ahol egyszerre követelték meg a hitelesítést és a kauciót. E párhuzamos rendszeren viszont sokat könnyített, hogy Romániában mindössze húsz, Észtországban pedig csak öt aláírás hitelesítése volt szükséges.⁴⁹

Jelölési szabályainak alátámasztására az 1938. évi választójogi törvény indokolása nem sorol fel külföldi példákat. Képviselőházi vitáján azonban több országra is hivatkoztak. E tekintetben a törvénynek különösen azt az új rendelkezését érdemes kiemelni, miszerint olyan programmal, mely a nemzeti állam és a társadalom törvényes rendjének felforgatására vagy megsemmisítésére irányul, országgyűlési képviselőül senkit sem lehet jelölni.⁵⁰ Az ellenzék úgy látta, hogy hasonló rendelkezés csak az Oroszországgal határos Finnországban és Észtországban van, ahol az Oroszországból származó bolsevista agitáció elleni védelmet szolgálja.⁵¹

A választási biztosíték kérdésében hasonló komparatistikai színezettel újultak ki a nézeteltérések, mint az ajánlási novella vitáján a megelőző évben. Az ellenzék ismét hangsúlyozta, hogy bár kaució egyes külföldi államokban is van, nálunk magasabb az összege, mint például Angliában vagy más országokban.⁵² Másrészt, ahol választási biztosítékot vezettek be, ott nagyszámú ajánlót sehol sem követelnek: a legtöbb ajánló Írországból szükséges – összesen száz –, másutt ez a szám a 3–5–10–15-öt nem haladja meg.⁵³ Továbbá, ahol ajánlások nagyobb mennyiségét kell hite-

⁴⁹ Meizler Károly országgyűlési képviselő beszéde, 1937. február 18. In: Képviselőházi napló, 1935–XI. 420.

⁵⁰ 1938: XIX. tc., 75. § (2). Megjegyezzük, hogy az állami és a társadalmi rendet már a '20-as évek elején külön törvény védte. Ld. erről DRÓCSA Izabella: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvénycikk elhelyezése a XX. századi magyar büntetőjogi rendszerben. *Iustum Aequum Salutare*, 2017/2. 215–231. – Uő: Az államellenes bűncselekmények szabályozása Magyarországon különös tekintettel az 1921. évi III. törvényben meghatározott államfelforgatás büntetétére. *Jogtörténeti Szemle*, 2016/4. 64–67. – Uő: A politikai bűncselekmények szabályozása Magyarországon, különös tekintettel a 20. században megalkotott rendtörvényekre. In: *Jog határok nélkül*. Szerk. FEJES Zsuzsanna. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola, 2018. 61–72.

⁵¹ Vázsonyi János országgyűlési képviselő beszéde, 1938. április 5. In: *Az 1935. évi április hó 27-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*, XVII. köt. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, 1938. 574. (A továbbiakban: Képviselőházi napló, 1935–XVII.)

⁵² Buchinger Manó országgyűlési képviselő beszéde, 1938. április 6. In: Képviselőházi napló, 1935–XVII. 599.

⁵³ Vázsonyi János országgyűlési képviselő beszéde, 1938. április 5. In: Képviselőházi napló, 1935–XVII. 578.

lesíttetni, ott kaució egyáltalán nincs. Ahol kaució van, ott a hitelesítendő ajánlások száma alacsonyabb.⁵⁴ Végül, az ellenzék azt is igazságtalannak tartotta, hogy a jelölt elveszíti a választási biztosítékot, ha nem esik rá a szavazatok 25%-a. Ismét előkerült Anglia példája – és hogy a hazai közviszonyok sajnos mennyire nem hasonlítanak arra –: ott ugyanis nem kötik a kaució visszafizetését 25%-hoz, illetve három választópolgár ajánlhat⁵⁵

ÖSSZEGZÉS

Ha a két háború közötti magyar képviselőjelölési rendszer helyét keressük a korszak Európájában, akkor megállapíthatjuk, hogy Magyarország azon államok közé tartozott, ahol meglehetően magasán volt meghatározva az érvényes jelöléshez szükséges ajánlók száma. Ez azonban csak az általunk vizsgált időszak jellegzetessége, hiszen korábban nem kellett több ötven választópolgár ajánlásánál, még az Osztrák–Magyar Monarchia végóráiban sem.

A képviselőjelölés intézményét illetően a komparatiztikai szempontok legmarkánsabban az 1937. évi választójogi novellánál jelentkeznek, ami aligha meglepő, hiszen ez a jogszabály kizárólag ezt a részterületet reformálta meg. Bár a novella csak rövid ideig, az 1938. évi választójogi törvény életbeléptéig volt hatályban, mégis kiemeljük, hogy a kor Európájában Magyarországon kívül csak Norvégia helyezte a jelölésre vonatkozó rendelkezéseit külön jogszabályba. Mindazonáltal nagyon érdekes, hogy ez a tény a magyar választójogi novella indokolásába nem került bele, országgyűlési vitáján pedig egyetlen képviselő sem említette.

A magyar képviselőjelölési rendszer egyes elemei – önállóan vagy bizonyos kombinációkban alkalmazva – ismertek voltak Európa más országaiban is. A hazai szabályozás rendkívüli bonyolultsága abból következik 1937-től kezdve, hogy a jogalkotó gyakorlatilag minden megoldást egybedolgozott, ami Európa különböző államaiban létezett. Bonyolultságát még egy „saját” rendelkezéssel is fokozta: a harmincadik életévét betöltöttnek kellett lennie az ajánlók ötven százalékának. Ez volt a magyar szabályozás „hungaricum”: a korabeli Európa országaiban erre nem volt példa. Mindezek alapján azonban fel kell tennünk azt a kérdést, hogy az akkori magyar kormány a választójogi novella elfogadtatásával vajon valóban őszintén

⁵⁴ Vázsonyi János országgyűlési képviselő beszéde, 1938. április 6. In: Képviselőházi napló, 1935–XVII. 584.

⁵⁵ Propper Sándor országgyűlési képviselő beszéde, 1938. április 5. In: Képviselőházi napló, 1935–XVII. 576.

kívánta-e szolgálni a már a '20-as években annyi visszaélésre lehetőséget adó képviselőjelölés reformjának ügyét?

Végül, arra kívánunk rámutatni, hogy az általunk használt dokumentumokat – különösen az országgyűlési beszédek anyagait – csak erős kritikával szabad a korabeli európai választójogok forrásaként felhasználni. A képviselők tévedhettek, különösen politikai meggyőződésük hevében. Így beszédeik komparatiztikai tartalma inkább arra példa, hogy ők hogyan látták az egyes európai államok választójogát akkoriban, és mit gondoltak azokból elvetendőnek vagy éppen alkalmazhatónak az itthoni viszonyokra.

Az általunk áttekintett beszédekben egyébként az egyes államok jellemzően érzelmentesen jelennek meg. Mindössze két ország – de az is csak egy-egy múltó alkalmal – tűnik fel negatív kontextusban: Csehszlovákia az ajánlóívek hitelesítése körüli csalások, Szovjet-Oroszország pedig a bolsevik agitáció miatt. Anglia viszonylag gyakori említése viszont utal arra, hogy Magyarországon (is) mérvadónak tartották az ottani közviszonyokat.

KOCSIS LAJOS

AZ ORSZÁGZÁSZLÓK SZEREPE A DIÁKOK HAZAFIAS NEVELÉSÉBEN A TRIANONI MAGYARORSZÁGON

Az első világháborút lezáró, 1920. június 4-én a versailles-i Nagy-Trianon-palotában aláírt békediktátumot a magyarság a mohácsi csatához hasonló nemzeti tragédiaként élte meg, hiszen az – a súlyos gazdasági, katonai rendelkezései mellett – a történelmi Magyarország felbomlását szentesítette.¹ De a békediktátum születésének körülményei, valamint annak mérhetetlen szigora ugyanakkor szinte mindenkiben azt a reményt keltette, hogy rövid időn belül sor kerülhet annak megváltoztatására. A trianoni rendezést élesen elítélő magyar társadalom tehát nem véletlen, hogy már a béke aláírásától annak felülvizsgálatára törekedett.

TRIANON ÉS A KÖZOKTATÁS

A békediktátum okozta sokkhatás természetesen az élet minden területén éreztette hatását. Nemcsak társadalmi, bel- és külpolitikai, gazdasági, vagy pénzügyi téren következtek be jelentős átalakulások, de a magyar kultúrpolitikában is komoly irányváltásra került sor. „Létszükségletté vált a trianoni ország igényeihez alkalmazkodó kulturális rendszer kialakítása; az idők szava gyökeres változásokat követelt” – foglalta össze az új helyzethez való igazodás kényszerét Ujváry Gábor.² Trianon után a kultúra szerepe felértékelődött és a bethleni konszolidáció egyik alappillérévé vált. Gróf Klebelsberg Kuno, vallás- és közoktatásügyi miniszter (1922–1931) az ország talpra állásának, felemelkedésének legfőbb eszközét a kultúrában látta.³ Tevevény-

¹ Az okmány II. részében részletesen leírt új országhatárok ugyanis azt jelentették, hogy Magyarország területe – Horvátországot nem számítva – 282 870 km²-ről 92 952 km²-re zsugorodott (ez kisebb volt, mint a Romániához csatolt 102 813 km²), lakossága pedig kevesebb mint a felére, 18 264 533 főről 7 615 134 főre esett vissza. *Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása.* Szerkeszti és kiadja a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Magyar statisztikai közlemények. Új sorozat. 76. köt. Budapest, 1929. II. Részletes kimutatások, 4. táblázat: A megmaradt és elvesztett területet és lélekszám; népsűrűség az eredeti és a jelenlegi területen az 1910. évi népszámlálási adatok alapján. 5–6.

² UJVÁRY Gábor: *A harmincharmadik nemzedék.* Budapest, Ráció, 2010. 15.

³ Ezzel kapcsolatos elképzeléseit már miniszteri beköszöntő beszédében (1922. június 19.) egyértelműen megfogalmazta: „Nekünk dolgozni kell, és ne feledjük, hogy a magyar hazát ma elsősorban

ségének eredményeképpen a két világháború közötti időszakban a kultúra igazi stratégiai ágazat volt. Klebelsberg meg volt győződve, hogy az ország műveltségének emelése lényegesen növeli a békediktátum felülvizsgálatának esélyét, hiszen így „a tudás erejével döngetjük a trianoni börtönajtót és a szellem szavával hirdetjük a világ nemzetének a magyar igazságot”⁴

Gróf Klebelsberg Kuno kultúrpolitikájában fő szerepet szánt a közoktatásnak, amelyet lényegesen megreformált: a gazdaság stabilizálása után került sor az iskolahálózat jelentős fejlesztésére, illetve az iskolarendszer szerkezetének átszervezésére. A békediktátum okozta tragédia komoly változást hozott az oktatás tartalma és a nevelés céljai tekintetében is, hiszen jelentősen megerősödött a nemzeti nevelés, és az egész oktatásügyet áthatotta az irredentizmus, a történelmi Magyarország visszaállításának eszméje.⁵ „Iskoláink tantervében – mutatott rá már 1921-ben az oktatáspolitikában követendő elvekre Kornis Gyula, közoktatásért felelős államtitkár – minden nemzeti tárgynak (magyar nyelv, történelem, irodalom, földrajz, gazdaságtan) csak egy tengely körül kell forognia: az integer Magyarország körül. Meg kell teremtenünk az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiáját.”⁶ A politikai vezetéshez hasonlóan vélekedett természetesen a pedagógustársadalom is. A tanítók, tanárok már kezdettől fogva kötelességüknek érezték, hogy tájékoztassák a diákokat a békediktátum igazságtalan rendelkezéseiről, és hogy erősítsék bennük a „feltámadásba” vetett reményt. Meg voltak győződve, hogy a Trianon elleni harcot már az iskolában el kell kezdeni és „[...] senki más nem tudja azt gondolni, nevelni, egyedül a tanító [...]”⁷ Az állami tanítók országos egyesületének 1920. október 27-i közgyűlésén például a résztvevők határozati javaslatban kimondták, hogy az ország megcsonkítása miatt Magyarország földrajzát, történelmét, alkotmányát ugyanolyan terjedelemben tanítják a jövőben is, mintha nem került volna sor a trianoni békediktátumra. A területi épség visszaszerzése céljából tehát úgy döntöttek, hogy a tanítóság az irredentizmus szolgálatába lép és ezt esküvel is megerősítették.⁸ Az új helyzetben

nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá.” *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai, 1916–1926.* Budapest, Athenaeum, 1927. 604.

⁴ KLEBELSBERG Kuno: *Jöjjetek harmincas évek!* Budapest, Athenaeum, 1930. 92.

⁵ A korszakban az irredenta kifejezést a trianoni békediktátumban elveszített összes terület visszaszerzésére irányuló törekvésekre használták. A revízió jelentése lényegesen eltért ettől, hiszen a békeszerződés felülvizsgálatát jelentette. A második világháború utáni időszakban az irredentizmus és revizionizmus kifejezést pejoratív értelemben, gyakorlatilag szinonimaként használták.

⁶ KORNIS Gyula: *Kultúrpolitikánk irányelvei.* Budapest, Magyar Középiszkolai Tanárok Nemzeti Szövetsége, 1921. 21.

⁷ PÁRTOS Ferenc: A földrajzoktatás és az irredentizmus. *Néptanítók lapja*, 1920. december 23. 7.

⁸ *Pesti Hírlap*, 1920. október 28. 3.

mindenki többet várt az iskolától, a magyarság jövője szempontjából a diákok nemzeti nevelése létfontosságú lett. A társadalomban konszenzus alakult ki, hogy a történelmi Magyarország visszaállításában komoly szerep fog hárulni az ifjúságra, ezért minél jobban meg kell erősíteni a történelmi Magyarországhoz való ragaszkodásukat, illetve az elcsatolt területek mielőbbi visszaszerzésébe vetett hitüket. Sajó Sándor, a Magyar Tanárok Nemzeti Szövetségének elnöke, hazafias verseiről is ismert költő például „életbevágóan fontos feladatnak” nevezte az ifjúság nevelését amelynek „[...] egyetlen egy célja, hogy nálunknál erősebb és magyarabb magyarokat neveljen, – nem azért, hogy majdan visszaszerezze, amit mi most elvesztettünk, hanem a most visszaszerzendő soha többé veszendőbe ne mehessen”.⁹

A trianoni tragédia után az oktatáspolitikai is természetesen a nemzeti nevelés erősítését helyezte előtérbe. A közoktatás szervezeti és tartalmi átalakítást célzó reformokat megelőzve a minisztérium több olyan újítást vezetett be az oktatási intézményekben, amelyek célja a revízió szükségességének tudatosítása volt. 1920. október 27-én Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter rendeletének megfelelően a Védő Ligák Szövetsége pályázatán nyertes nemzeti imát¹⁰ minden iskolában a diákoknak naponta kétszer (az első óra elején és az utolsó óra végén) el kellett mondani.¹¹ A Horthy-korszak „nemzeti imája” már kezdettől fogva nemcsak az osztálytermekben hangzott el, hanem szerves részét képezte a különböző iskolai megemlékezéseknek is (népszerűségét tovább növelte, hogy a Szabados Béla által 1921-ben megzenésített fohászt az énekórákon és ünnepélyeken is énekelték, így gyakorlatilag a magyar irredenta mozgalom himnuszává vált). A *Magyar Hiszekegynek* az irredenta gondolat ébrentartásában játszott kiemelkedő szerepét jelezte, hogy a korszak legkülönfélébb tankönyveinek többségében is olvasható volt.

Az iskolai nevelés során a *Magyar Hiszekegynek* a „nemzeti önértékünknek, valamint a jövőben való törhetetlen reménységünknek épségben tartása érdekében” való

⁹ SAJÓ Sándor: Középiskoláink és a magyar irredenta. *Magyar művelődés*, 1922. szeptember–október. 204.

¹⁰ Az Urmánczy Nándor vezette egyesület 1920. június második felében pályázatot hirdetett egy rövid ima és jelmondat megalkotására, amelyek azt a gondolatot kellett kifejezniük, hogy „minden törekvésünk elrablott országrészeink visszafoglalására irányul és addig nem lesz pihenésünk, míg hazánk újra egységes nem lesz”. (*Pesti Hírlap*, 1920. június 24. 3.) A Liga által felkért bírálóbizottság az ima kategóriában Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna *Hitvallás* című versének első szakaszát (Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, / Hiszek egy isteni örök Igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában / Ámen) hirdette ki győztesnek. A jelmondatok közül pedig a B. Szabó Mihály nyugalmazott főispán által beküldött alkotást (Csonka Magyarország nem ország, / Egész Magyarország mennyország) találta a legjobbnak.

¹¹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1920. évi 114 233. V. számú rendelete a nemzeti ima tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1920. november 25. 379.

elimádkozása mellett más központi előírás is hozzájárult az irredentizmus ápolásához. A vallás- és közoktatásügyi miniszter, egy nemzetgyűlési határozat példáját követve¹² 1921-ben például úgy rendelkezett, hogy a közoktatási intézményeken a nemzet gyászának jeléül a nemzeti lobogót mindaddig félárbocon kell tartani, amíg „[...] a magyar szent korona birodalma a maga teljes épségében vissza nincs állítva.”¹³ A zászló ezáltal már nem csak mint nemzeti jelkép volt jelen az iskolákban, hanem a diákok irredenta szellemű nevelésének fontos eszközévé is vált. Mivel ezentúl a félárbócra engedett zászló Trianon-ellenes jelentéssel gazdagodott, egyre fontosabbá vált, hogy a kormányzat a lakosság körében is erősítse a zászló tiszteletét. Ennek érdekében Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter előírta a nemzeti zászló kultuszának elmélyítését: az intézmény egyik pedagógusának évenként legalább egyszer (például az évnyitó ünnepély alkalmával) hazafias beszéd keretében kellett felhívnia az ifjúság figyelmét a nemzeti zászló jelentőségére, akik az ünnepség végén tisztelgő menetben vonultak el a lobogó előtt.¹⁴ A rendelet bevezetése nemcsak indokolt volt, de hasznos is, hiszen a korábbi évtizedekhez képest komoly előrelépés történt a nemzeti zászló használatában: az intézmények oktató-nevelő munkájában egyre jobban megerősödött a zászlókultusz ápolása és fokozása. Ebben jelentős szerepe volt az 1930-as években megerősödő országzászló mozgalomnak.

AZ ORSZÁGZÁSZLÓ MOZGALOM KIBONTAKOZÁSA

Az országzászló mozgalom elindítója, Urmánczy Nándor (1868–1940) örmény származású erdélyi politikus volt.¹⁵ Az első országzászlót Budapesten a Szabadság tér

¹² A Nemzetgyűlés 1920. november 13-án elfogadta őgróf Pallavicini György képviselő indítványát (az indítvány szövegét ld.: *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett nemzetgyűlés irományai*. VII. kötet. Budapest, 1921. 76.), hogy a nemzet gyászának jeléül mindaddig félárbocon engedik az országház épületén lévő magyar lobogót, „[...] míg a magyar szent korona birodalma a maga teljes épségében vissza nincs állítva”. Az indítványnak megfelelően a Nemzetgyűlés elvárta, hogy a magyar nemzeti lobogó használatára jogosított testületek, egyének, követni fogják ezt a példát.

¹³ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1920. évi 4 463. eln. számú rendelete a nemzeti lobogónak mikénti használata tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1921. január 13. 4.

¹⁴ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszternek 640–05–85/1929. számú rendelete a nemzeti zászlókultusz elmélyítése tárgyában. *Hivatalos Közlöny*, 1929. március 1. 43–44.

¹⁵ A Maros-Torda vármegyei Toplicán (ma Maroshévíz) született Urmánczy 1902–1918 között országgyűlési képviselő volt. A katonai vereséget követően tevékenysége szinte kizárólag az ország területi épségének megvédésére, visszaállítására irányult. A kül- és belpolitikai változásoknak köszönhetően erősödő revíziós légkör hatására az 1920-as évek második felében Urmánczy az eddigieknél is nagyobb szerepet vállalt a békediktátum elleni mozgalomban: az egyik legnagyobb

közepén állították fel 1928. augusztus 20-án. A nagyszabású avatónnepségen több tízezeren vettek részt. Az emlékmű alapját egy – a történelmi Magyarország egész területéről összegyűjtött ereklyeföldet tartalmazó urna fölé épült – szószék képezte. Az árbócra keresztrúddal felfüggesztett címeres, nyolc méter hosszú lobogót helyeztek, amelyre az egykori Védő Ligák Szövetsége jelmondatát („Így volt, így lesz”) hímezték, s a nemzeti gyász jeléül félárbócra vonták.

Az ereklyés országzászló már kezdettől fogva betöltötte azt a szerepet, amelyet megálmodója szánt neki: amellet, hogy a Trianon okozta gyászra emlékeztetett mindenkit, a revíziós törekvések országos jelképévé vált, központja, zarándokhelye lett minden hazafias mozgalomnak. Bár a Szabadság téri ereklyés országzászló felállítása egyáltalán nem azzal a céllal történt, hogy újabbak kövessék, több mint két év után a félárbocon lengő lobogó hódító útra indult, a mozgalom irányítója pedig a Magyar Szövetség Ereklyés Országzászló Nagybizottsága lett. Az országzászlók sorában elsőként beiktatott vidéki országzászló avatására 1931. március 15-én került sor, a Csanád, Arad és Torontál közigazgatásilag egyelőre egyesített (k. e. e.) vármegyéhez tartozó Battonyán. A következő évektől egyre több – a Szabadság téri ereklyés országzászlóhoz hasonló – félárböcos emlékművet avattak; a Felvidék visszatérésekor (1938. november 2.) már 370 országzászló állt a trianoni Magyarországon.

Már elindulása pillanatában komoly támogatottsága volt az országzászló mozgalomnak a különböző társadalmi rétegek körében – kortól, vallási, politikai hovatartozástól függetlenül. Ez nemcsak azzal magyarázható, hogy az ezeréves határokhöz való rendíthetetlen ragaszkodást hirdette, hanem a követendő célok mellett jelképként állított országzászlók körül nagyobb tömegeket megmozgató „megnyilatkozásokat” is rendeztek.

Rendeltetésük tekintetében az országzászlók között nem volt különbség, hiszen mindegyik a feltámadás reményét, a történelmi Magyarországot jelképezte. Voltak azonban olyan országzászlók, amelyek a mozgalom szervezése, hatékonyabb működésének elősegítése tekintetében kiemelkedtek a többiek közül. Ezeknek az országzászlóknak nagy része az elszakított Magyarország egyes történelmi országrészeit képviselte, ezért az előkészületi tudnivalókban foglaltaknak megfelelően a talapzaton „több odatartozó törvényhatóság” címerét, esetleg történelmi vonatkozású magyar címet kellett elhelyezni. Minden esetben az Ereklyés Országzászló Nagybizottsága döntött, hogy melyik országzászlóknak jut ez a megtisztelő cím, és hogy milyen nevet viseljenek. De elsősorban nem a külsőségekben (név, díszesebb talapzat

sikere az ő ötlete alapján megvalósított ereklyés országzászló felállítása volt. A második bécsi döntést (1940. augusztus 30.) követően 22 év kényszertávollét után hazalátogatott szülőföldjére, ahol október 31-én, 72 éves korában váratlanul elhunyt. Maroshévízen temették el a családi sírboltba.

stb.) különböztek ezek az úgynevezett területi országzászlók, hanem az országos mozgalomban betöltött szerepük miatt. Az érintett országzászlók avatása után ugyanis a helyi bizottságok területi bizottsággá alakultak, és mint ilyen, a környező régióban a mozgalom felügyelői, irányítói lettek. Területi országzászlóként avatták fel a délvidéki (Szeged), a Dráva-Mura vidéki (Nagykanizsa), a felvidéki (Miskolc), a nyugati (Szombathely) és a Pest környéki (Kispest) országzászlókat.

AZ ORSZÁGZÁSZLÓK ÉS AZ IFJÚSÁG

A Trianon-ellenes intézményes kiállítás minél erőteljesebb megvalósulása érdekében az országzászló mozgalmat irányító Ereklyés Országzászló Nagybizottság fontosnak tartotta, hogy az avatás után a helyi bizottságok minél hatásosabban szervezzék meg a magyar célokért folyó munkát. „Az Országzászló felállítása tehát – olvasható az erre vonatkozó tájékoztatás az Előkészületi tudnivalókban – nem befejezett cselekmény, hanem egy további elmélyülő nemzeti munka megindulásának forrása és erőt adó intézménye.”¹⁶ A Szabadság téri ereklyés országzászlónál, majd a vidéki országzászlóknál is, már felavatásukat követően rendeztek különböző alkalmak kapcsán ünnepeket. Általában március 15-ét és Szent István napját mindenhol a Nagybizottság elvárásainak megfelelően, méltó keretek között ünnepelték meg. Ezek mellett a területi országzászlóknál máskor is tartottak megemlékezéseket, ünnepeket (aradi vértanúk emléknapja, trianoni béke aláírásának és törvénybe iktatásának évfordulója, Horthy Miklós névnapja stb.).

A megszokott időpontokban – illetve a különböző alkalmak kapcsán – szervezett nagyszabású ünnepek természetesen az országzászlóknál tartott rendezvények csúcspontjai voltak, de lelkesítő s emelkedett érzéseket kiváltó őrsváltásokra gyakrabban került sor. A Szabadság téri ereklyés országzászlónál évente 52–58, míg a vidéki országzászlóknál általában kevesebb őrsváltást tartottak. A vásár- és ünnepnapokon megtartott őrsváltásokra helyi leventék, frontharcosok, cserkészek, tűzoltók, egyetemisták, vitézek, vasutasok stb. szakaszai önként jelentkeztek. Az őrsváltást teljesítő állandóan a figyelem középpontjában voltak, így a vezetés elvárta, hogy magatartásukat „a magasztos ügy iránti odaadás és katonás fegyelem” jellemezze. Az őrsváltások többnyire nagyobb nézőközönség előtt zajlottak, így gya-

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza megyei város polgármesterének iratai. V.B 77. 1221/1932. Országzászló felállítása. Előkészületi tudnivalók.

korlatilag az országzászlók alatt hetente egybegyűlt emberek egységesen juttatták kifejezésre a trianoni békediktátummal kapcsolatos elutasító álláspontjukat.

Az EreklYES Országzászló Nagybizottsága nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy minél több diák kapcsolódjon be az országzászló körül kibontakozó hazafias munkába. Az ereklYES országzászló felavatását követően meginduló vasárnapi őrsváltások többségét a különböző fővárosi és környékbeli (Kispest, Rákospalota, Újpest) iskolák cserkészcsapatai látták el nagy lelkesedéssel (az első szeptember végi őrsváltáson voltak olyanok, akik három őrseget is vállaltak). Nem véletlen, hiszen mindenki úgy érezte, hogy ezzel a tettükkel nagyon sok embert „[...] magyarságukban, hazafias érzésükben megerősítünk és a jelen megcsonkításunkra emlékeztetünk”.¹⁷

De a vezetés nemcsak arra törekedett, hogy minél több fiatal teljesítsen őrszolgálatot, hanem hogy minél többször és minél nagyobb számban látogassanak el az országzászlóhoz. Urmánczy Nándor már 1928 őszén például arra kérte az iskolákat, hogy az intézményben tartott ünnepeket, „amennyiben összeegyeztethető és kivihető”, a Szabadság téren fejezzék be.¹⁸ Mivel az ereklYES országzászló néhány hónap alatt a magyar irredenta törekvések országos jelképévé vált, egyre több diák ismerkedett meg az országzászlóval. Már nemcsak az őrszolgálatokat teljesítő cserkészek kerültek kapcsolatba a mozgalommal, de a fővárosi intézmények diákjai szervezeten is felkeresték a megcsonkított Magyarország gyászát szimbolizáló emlékművet. Ugyanakkor az országzászló a Budapestre kiránduló vidéki iskolai csoportoknak is egyik leglátogatottabb turisztikai célpontjává vált. A diákok itt általában elénekelték a *Himnusz*t, vagy/és a *Magyar Hiszekegyet*, irredenta verseket szavaltak illetve kíséző tanáraiktól megismerték az országzászló állításának történetét és az irredenta mozgalomban betöltött szerepét.¹⁹

Mivel a Szabadság téri ereklYES országzászlóból kisugárzó irredenta gondolat hatására folyamatosan nőtt a vidéken állított országzászlók száma, a „magyar hit és reménység jelképe” egyre több diák mindennapjának részévé vált. A Szabadság téri ereklYES országzászlóhoz hasonlóan azokon a településeken, ahol már felállították a félárbócos emlékművet, vasár- és ünnepnapokon a cserkészek teljesítettek őrszol-

¹⁷ Az első Szabadság-téri Országzászló-felvonás. *Magyar Cserkész*, 1928. október 1. 336.

¹⁸ URMÁNCZY Nándor: Zászló-őrszolgálat. *Pesti Hírlap*, 1928. október 7. 1.

¹⁹ A hódmezővásárhelyi Állami polgári fiúiskola diákjai 1929 nyarán tettek látogatást a fővárosban. Az országzászló megtekintéséről az iskola értesítőjében megjelent rövid beszámoló jól szemlélteti, hogy milyen hatással volt ez a diákcsoportokra: „A második napon útjuk a Batthyányi-örökmécs, a Szabadság-téren felállított irredenta-szobrok mellett az országzászlóhoz vezetett, hogy annak félárbócon lengő lobogója alatt a nemzeti imával ajkukon fohászt küldhessenek az Egek Urához Magyarország talpra állásáért.” *A Hódmezővásárhelyi Állami polgári fiúiskola értesítője az 1928–29. iskolai évről*. Hódmezővásárhely, 1929. 7–8.

gálatot, illetve a különböző megemlékezések, ünnepek alkalmából (október 6., március 15., hősök napja, június 4., augusztus 20.) legtöbbször az iskolák szervezeten vonultak az országzászlókhöz. Sok esetben még létesítése előtt a diákok lelkes támogatói voltak a mozgalomnak, hiszen több településen (például Békéscsaba, Kispest, Hódmezővásárhely, Kaposvár, Nyíregyháza, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Mátészalka, Pécs, Pápa, Jászberény, Makó, Tápé) anyagilag is hozzájárultak az országzászló minél hamarabbi felállításához.

Az mozgalom örvendetes kiszélesedésének köszönhetően (a jubileumi, századik országzászlót Sátoraljaújhelyen avatták 1934. július 1-jén) az Erekyés Országzászló Nagybizottsága egyik fő törekvésévé vált, hogy erősítse a tanulóifjúságnak a Trianon elleni nemzeti küzdelem szimbólumával való kapcsolatát, illetve hogy az általa képviselt irredenta eszmék minél jobban érvényesüljenek az iskolai nevelésben. Ezt jelentősen előmozdította, hogy 1935-től országosan az országzászlóknál tartották a tanévnyitó ünnepségeket. A kispesti területi bizottság javaslatára már 1934-ben több településen itt zajlottak az iskolák évnyitó ünnepségei. Kispesten két csoportban összesen hétezer elemi, polgári és középiskolai tanuló vett részt az országzászló előtti tanévnyitón.²⁰ Szegeden – a polgármester rendelkezésének megfelelően – az oktatási intézmények összes diákja kivonult az országzászlóhoz. „A kis diák első Veni Sancte-ja – lelkesedett az intézkedésért a *8 Órai Ujság* egyik cikkírója – fiatal életének talán legmaradandóbb és legszebb emléke. S nagyon mély és szép elgondolás, hogy ez az emlék oda rögződjék minden célunk és minden vágyunk minden hitünk és minden akarásunk központjához: az Országzászlóhoz.”²¹ A többi városban nem volt még nagyobb visszhangja a kezdeményezésnek, de egy-egy oktatási intézmény Kiskunfélegyházán (Állami Polgári Fiúiskola) és Miskolcon (Izraelita Hitközség Polgári Leányiskolája) is a nemrég felavatott országzászlóknál nyitotta meg a tanévet.

A Nagybizottság felterjesztésének köszönhetően a vallás- és közoktatásügyi miniszter a következő évtől már rendeletben (60 699/1935.) szabályozta az ünnepségnek az országzászlóknál való megtartását. Ennek alapján azokon a településeken, ahol országzászló állt, az iskolák a helyi bizottsággal együttműködve a „tanévet megnyitó ünnepélynek azt a részét, amely a zászlókultusz céljait szolgálja”, az országzászlóknál tartották. A rendelet előírta az ünnepség „forgatókönyvét” is: a diákok országzászló előtti tisztelgése után egy pedagógus beszédet tartott, amelyet egy tanuló alkalmi szavalata követett, majd az ünnepséget záró hazafias ének után került sor

²⁰ *MTI Napi Hírek*, 1934. szeptember 11. 10. kiadás.

²¹ Veni Sancte az országzászló előtt. *8 Órai Ujság*, 1934. szeptember 12. 9.

a tisztelgő elvonulásra.²² Bár az augusztus 19-én aláírt rendeletet a Nagybizottság pár nap múlva megküldte a helyi bizottságoknak, néhány helyen (például Pestújhelyen) már nem változtattak a tanév szokásos megnyitását, így az ifjúság október 6-án tisztelgett a félérbócos emlékművek előtt. Az országzászlóval rendelkező települések (ekkor közel 200 helyen állt már ilyen emlékmű) nagy többségében tehát 1935-ben a Veni Sancte már az új előírásoknak megfelelően történt: a diákok felekezetek szerint istentiszteleten vettek részt, majd az összes iskolákkal együtt az országzászlónál tartották meg az ünnepélyt, majd tisztelegve vonultak el előtte. A szeptember 9-én megtartott tanévnyitón így igen nagyszámú diák ismerkedett meg az országzászló mozgalommal és az irredenta mozgalomban betöltött szerepével. „A magyar zászló előtt tisztelegtek a gyermekszázvezetők, a magyar élet szimbóluma előtt hajtott főt a magyar iskola” – összegezte a nap jelentőségét egy nyíregyházi újság.²³ A kormány szándékainak megfelelően tehát a tanévnyitó már ebben az évben igazi irredenta megmozdulássá változott (Kispesten például az elcsatolt városok és vármegyék címereivel sorakoztak a diákok az országzászló köré), hiszen a jelenlévők nem csak a békediktátum ellen tiltakoztak, hanem a diákokban újra tudatosulhatott, hogy a csonka hazában mindenkinek fő törekvése a történelmi Magyarország visszaállítása kell hogy legyen.²⁴

A következő években fokozatosan azoknak a településeknek a többsége is csatlakozott az akcióhoz, ahol később létesítettek országzászlót. Pécsen például az 1935. október 6-án avatott országzászló előtt a következő évben 3500 általános iskolai tanuló vett részt a tanévnyitón,²⁵ 1938. szeptember 11-én már az összes iskola mintegy 6000 diákja juttatta kifejezésre „törhetetlen hitét és akarását a magyar integritás érdekében”.²⁶ Természetesen voltak olyan intézmények, amelyek nem minden iskolai év kezdetén vonultak ki az országzászlókhöz. Bár pontos adatokkal nem rendelkezünk, alig-alig lehetett olyan település, ahol legalább egy alkalommal nem került volna sor a diákok tanév eleji országzászló előtti tisztelgésére (ilyen volt például Sátoraljaújhely, mivel itt az emlékmű a városközponttól távol, kb. 2 km-re állt). A többnyire szeptember második vasárnapján megtartott Veni Sancték a magyar ifjúság legnagyobb hazafias ünnepei voltak. A többi ünnepekkel, megemléke-

²² Az ifjúság általános bekapcsolása az Országzászló munkájába. *Országzászló*, 1936. 11.

²³ A magyar zászló. *Nyírvidek – Szabolcsi Hírlap*, 1935. szeptember 11. 1.

²⁴ A szegedi diákok országzászló előtti tanévnyitóján tartott beszédében dr. Málly Ferenc tanár az országzászló jelentőségét magyarázva kifejtette, hogy az az integer Magyarország jelvénye, „[...] amelyért fegyverrel és könyvvel, vitézséggel és tudással kell síkra szállani”. *Délmagyarország*, 1935. szeptember 10. 5.

²⁵ Háromezeröttszáz gyermek felvonulása az Országzászló előtt. *Pécsi Napló*, 1936. szeptember 10. 4.

²⁶ A pécsi tanulói ifjúság lélekemelő ünnepe az Országzászló előtt. *Pécsi Napló*, 1938. szeptember 13. 4.

zésekkel ellentétben, amelyeken a diákok a lakossággal közösen vettek részt, ez kizárólag róluk szólt. Bár a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete nem tette kötelezővé, csak „megengedte” az országzászló előtti tanévnyitókat, egyre több oktatási intézmény élt a lehetőséggel. A mozgalom sikere nem volt véletlen, hiszen az országzászlók alatt a település iskoláinak diákjai szervezett módon, együtt, ünnepélyes keretek között tettek hitet hazaszeretetükről és megfogadták, hogy teljes erejükkel a magyar feltámadásért fognak dolgozni. Annak ellenére, hogy az iskolák részéről több szervezési feladattal járt, a közös, bensőséges ünnepségek mindig nagyobb hatással voltak a diákokra, jobban szolgálva azok hazafias, nemzeti nevelését. Az 1935. szeptemberi kispesti tanévnyitón is „[...] az országzászló, a csonka haza szimbóluma kapcsolta össze a magyar jövő nemzedékét, a magyar művelődés leendő fenntartóit és zászlóvivőit: a középiskolásokat és a gépek, szerszámok jövőendő harcosait, a polgári iskolásokat; az egyakarátú, egycélú közös magyar álmok megvalósítása érdekében”.²⁷

AZ ISKOLAI ORSZÁGZÁSZLÓK

Az országzászló a magyar irredenta gondolat megtestesítőjeként fontos eszméket is képviselt (a nemzeti öntudat ébrentartása, a hazaszeretet erősítése, a zászlókultusz ápolása), amelyeknek kulcsszerepe volt e korszakban a diákok nemzeti nevelésében. Érthető, hogy a mozgalom kibontakozásával az oktatási intézmények is igyekeztek saját félárbócos emlékművet létesíteni. Ezeket a jól körülhatárolható, kisebb (ilyen volt még például a vasútállomás is) területen állított országzászlókat az Erekyés Országzászló Nagybizottsága hivatalosan „zárt területű” országzászlóként tartotta nyilván (a beiktatott zárt területű országzászlók közül a legtöbbit az oktatási intézményekben állították). Annak ellenére, hogy az eredeti terveknek megfelelően csak egy kisebb közösség irredenta törekvéseit szolgálták, az Elnökség igen nagy jelentőséget tulajdonított ezeknek, hiszen úgy ítélte meg, hogy a mozgalom elmélyülését, „[...] az eszmének szűkebb körben, a mindennapi élethez mintegy még közelebben fekvő otthonra találását tanúsítják”.²⁸

A mozgalom megerősödésével párhuzamosan tehát az országzászló, mint nevelési tényező, az iskolák küszöbét is „átlépte” és mindenhol az irredenta gondolat állandó ébrentartását szolgálta. Kutatásaink szerint Magyarországon az első iskolai országzászlót Pestszenterzsébeten, a Pöltenberg utcai állami elemi népiskolában avatták

²⁷ *A Kispesti M. Kir. Állami polgári fiúiskola értesítője az 1935–1936-os tanévről.* Kispest, 1936. 25.

²⁸ Új Országzászlók. *Országzászló*, 1937. 11.

(1933. november 20.), ezzel az „iskola tette kész hazafias nevelésének igen hathatós tényezőjévé” vált.²⁹ Jelentőségét növelte, hogy sokáig ez volt az egyetlen a városban, hiszen csak 1938-ban állították fel a település országzászlóját. (Kispesten, Cinkotán, Abonyban, Veszprémben, Pápán, Székesfehérváron, Putnokon is hamarabb került sor iskolai országzászló felállítására.) A fővárosban először (1937-ben) – az Ereklýés Országzászló Nagybizottsága nyilvántartása szerint – a Budapesti községi felső mezőgazdasági iskola „emelt állandó emléket a magyar tiltakozásnak és élni akarásnak”.³⁰ Érdekes módon Budapesten – az oktatási intézmények számához mérten – kevés, csak két-három ilyen jellegű országzászlót avattak 1938 őszéig. A vármegyék közül a legtöbbet Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében emelték, (Abonyban, Cinkotán, Kispesten kettőt, Sashalmon, Rákospalotán, Rákoskeresztúron, Pestújhelyen és Pestszentlőrincen hármat) amely elsősorban a Pestkörnyéki Országzászló Bizottság lelkes tevékenységének tudható be. Kutatásaink alapján a trianoni Magyarországon több mint 30 iskolai országzászlót avattak. A városok (a fentiekén kívül Győr, Hódmezővásárhely, Magyaróvár, Sátoraljaújhely, Szeged) mellett, az ország különböző településeinek (Dunapentele, Hetes, Komádi, Körmend, Mád, Mezőberény, Vasvár) iskolái is létesítettek „nemzeti érzést ébren tartó, erősítő” lobogókat. Az iskolai országzászlókat a diákok hazafias nevelése érdekében emelték, de volt rá példa, hogy az iskolaiként avatott országzászlók egyben nagyobb közösséget is szolgáltak. Ilyen volt például a sashalmi Kossuth téri állami elemi iskola tantestületének kezdeményezésére 1935-ben emelt félárbócos lobogó, amely alatt a település egész lakossága ünnepelt, vagy a mádi állami elemi iskola udvarán állított országzászló, amely szintén „összekötő kapocs” volt az iskola és község között.³¹

Mivel – függetlenül a létesítése helyétől – minden országzászló ugyanazt a célt (a magyar feltámadás gondolatának hirdetése mellett az elszakított területekre való emlékeztetést) szolgálta, a Nagybizottság természetesen nem tett különbséget közöttük: az iskolai országzászlókat is a mozgalom „teljes jogú” elemeinek tekintette (a vezetők például részt vettek a jelentősebb iskolai országzászlók avatásán is), és támogatta felállításukat.³² Bár a sajátos körülmények miatt az Elnökség által kiadott

²⁹ *Néptanítók Lapja*, 1933. december 18. 934.

³⁰ *Budapesti Székesfővárosi Községi Felső Mezőgazdasági Iskola értesítője az 1937–1938. iskolai évről*. Budapest, 1938. 12.

³¹ A mádi országzászló valóban közösnek tekinthető, hiszen a tantestület (kezdeményezés, tervezés és kivitelezés) és a település (természetbeni adomány) erőfeszítéséből létesült (1938). *Néptanítók Lapja*, 1938. június 1. 450.

³² A Pestszentlőrinci Állami polgári leányiskola iskolai országzászlójának állítását (1937. március 15.) az Ereklýés Országzászló Nagybizottsága a következő szavakkal üdvözölte: „Amidőn az iskola kiváló nevelési munkájában a félárbócos Országzászló felállításával az irredenta gondolatnak, Nagy-Magyarország eszményének jelképesen is helyet ad, példát adó módon szolgálja a magyar

rendelkezések, utasítások végrehajtása nem minden esetben valósulhatott meg (például a vasár- és ünnepnap őr szolgálatok, országos őr ségnapok), az iskolai országzászlóknak is nagyon fontos szerepük volt. Jelentőségük ugyanis nem korlátozódott csak a nemzeti zászló kultuszának elősegítésére, hanem az ifjúság hazafias nevelésének igen fontos eszközei voltak. Ennek megfelelően az értesítőkben sokszor részletezve is bemutatták, hogy milyen szerepet töltenek be a félárbócos emlékművek a nevelői munkában. Többször megemlítik például, hogy létesítésük tovább erősíti a történelmi Magyarország visszaállításába vetett hitet,³³ vagy hogy nagymértékben hozzájárul az ország történelmének alaposabb megismeréséhez.³⁴ Az intézmény vezetése gyakran hangsúlyozta azt is, hogy az országzászlók előtt könnyebb a diákok „lelkébe vésni” a haza iránti kötelességüket.³⁵

Ahhoz, hogy az országzászlók minél eredményesebben és hatékonyabban elősegítsék a diákok hazafias nevelését, az iskolák nagy többségében – a tantestület irányításával – lelkes munka bontakozott ki körülöttük. Amellett, hogy itt tartották meg az évnyitó és évzáró ünnepségeket, illetve a hivatalos ünnepeket, a hazafiasság mélyítésére alkalmas tevékenységek helyszíne is volt. A legtöbb iskolában az országzászlókat a hét első tanítási napjának reggelén, kisebb ünnepség keretében vonták fel, majd az összes tanuló elmondta itt a *Nemzeti Hiszekegyet*, iskolába érkezéskor mindenki tisztelgett a félárbócra engedett lobogó előtt. Az iskolai országzászlókhoz kapcsolódó másik jellegzetes tevékenység a rendszeres őr szolgálat volt. Bár ezt sem egy ségesen bonyolították le az összes iskolában, de általános volt, hogy a zászló mellett minden reggel 7:45-től a tanítás kezdetéig, majd a nap végén iskolánkként változó számú (2 vagy 4) tanuló állt őr séget. Egyes iskolákban azonban más időszakokban is

hivatást, mely a magyar élet minden megnyilatkozásában rámutat a legfőbb nemzeti kötelességre. Az Országzászló mozgalom nagy értéket nyert azzal, hogy az avatás által az iskola lelkes Vezetőségének és növendékeinek kapcsolatát teremti meg ügyünkkel.” *A Pestszentlőrinci M. Kir. Áll. polgári leányiskola értesítője az 1936–37. iskolai évről.* 19.

³³ A sátoraljaújhelyi polgári leányiskola országzászlóját „a hazafias szellem, az irredentizmus és területi integritásunkat biztosító érzelmek mélyítése és erősítése” érdekében állították. *A Sátoraljaújhelyi Zrínyi Ilona M. Kir. Állami Polgári Leányiskola értesítője az 1937–38. tanévről.* Sátoraljaújhely, 1938. 4.

³⁴ A pestújhelyi polgári fiúiskola országzászlójának felállítására (1936. május 31.) többek között azzal a céllal történt, hogy emlékeztesse „[...] ifjainkat a nemzet dicső múltjára, szomorú jelenére, de hitet árasztva megérdemelt szebb jövőnk iránt is”. *Pestújhelyi Rom. Kath. Szent Imre polgári fiúiskola 1936–37. évi XVII. értesítője.* Pestújhely, 1937. 7.

³⁵ A kispesti polgári fiúiskola országzászlója előtti szolgálatot szabályzó rendelkezés külön pontban foglalkozott ezzel a kérdéskörrel: „Az Országzászló arra figyelmeztet benneteket, hogy ti vagytok a hazának reménységei és megalázott, szenvedő nemzetünk töletek várja megváltását, felmagasztaltatását.” *A Kispesti M. Kir. Állami Polgári Fiúiskola XXIII. évi értesítője az 1933–34-es iskolai évről.* Kispeszt, 1934. 38.

teljesítettek őrszolgálatot: a rákoskeresztúri vagy az abonyi polgári fiú- és leányiskolában például az óraközi szünetekben is, míg a pestújhelyi polgári fiúiskolában szép időben 8–12-ig, félórás váltással 2–2 tanuló teljesített szolgálatot. A rendszeres őrszolgálat a diákok egyik legértékesebb jutalmazási formájává nőtte ki magát (az őrseg tagja csak „megfelelő előmenetelű és példás magaviseletű” tanuló lehetett), így igazi megtiszteltetés volt őrseget állni a „hazánk egységét jelképező” lobogó előtt.

Az iskolai országzászlók körül a legélénkebb tevékenység az abonyi polgári fiú- és leányiskolában bontakozott ki.³⁶ Az iskola az országzászló intézményét a „hazafias érzést fejlesztő és mélyítő tényezők koronájának” tekintette és igyekezett minél eredményesebben bevonni a diákokat a köréje szervezett programokba. Az 1935. február 1-jén felavatott országzászlót minden tanév kezdetén felvonták és késő őszig, majd kora tavasztól a tanév végéig a tanulók őrszolgálatot teljesítettek mellette. (Hétköznap ketten, ünnepek alkalmával négyen álltak őrseget). Az országzászló nevelő hatásának fokozása érdekében az 1935–1936-os tanévtől osztályországzászlókat is állítottak. Bár ezek tulajdonképp nem sorolhatóak a zárt területű országzászlók közé (az Erekllyés Országzászló Nagybizottsága nem is vezetett hivatalos nyilvántartást róluk) a minden tanteremben azonos, megjelenésükben is impozáns osztályországzászlók³⁷ járultak hozzá leginkább az ifjúság hazafias neveléséhez. Az osztályországzászlók ugyanis nemcsak egyszerű díszek voltak a tantermeknek, hanem a nevelési folyamat szerves részét is képezték: minden reggel, ünnepélyes keretek között, felvonták a zászlót, „miközben mély áhítatot keltő módon zengett” a *Magyar Hiszekegy*, minden tanítási óra előtt és után a diákok tisztelegtek az országzászlónak, majd az utolsó tanítási óra után, miközben „nagy megilletődést keltve hangzott az osztály ajkáról” a nemzeti ima, levonták a lobogót. Az országzászlóknak a nevelő-oktató munkában szánt erőteljesebb szerepével, az iskola vezetése arra törekedett, hogy „állandóan látva a nemzeti gyász kifejezését – a Kárpátok koszorúza édes hazánk talpra állításában tőlünk telhető túlszárnyalhatatlan közreműködésünkről, mint – legszentebb kötelességünkről, tanár és tanuló egyaránt soha egy pillanatra sem feledkezhessek meg!”³⁸

³⁶ Ez elsősorban az iskola igazgatójának, Gerl Árpádnak köszönhető, aki az országzászló mozgalom aktív tagja volt (az Abonyi Erekllyés Országzászló Bizottság alelnökeként cikke is megjelent a Magyar Szövetség Erekllyés Országzászló Nagybizottságának hivatalos közlönyében, az *Országzászlóban*). Kezdeményezésére 1939 tavaszán az intézmény több országzászlót adományozott felvidéki iskoláknak és településeknek.

³⁷ A télen-nyáron szalmavirággal díszített állvány és rúd 3,5 méter magas volt, melyen félárbócra egy 65X100 cm merinói gyapjúból készült címeres zászló volt felvonva. Ld. *Az Abonyi Magyar Kir. Állami Polgári Fiú- és Leányiskola értesítője az 1936-1937. tanévről*. Abony, 1937. 17.

³⁸ *Az Abonyi Magyar Kir. Állami Polgári Fiú- és Leányiskola értesítője az 1936-1937. tanévről*. Abony, 1937. 5.

De nemcsak az abonyi polgári fiú- és leányiskolában, hanem a trianoni Magyarországon összes iskoláiban, ahol a vezetés országzászló állítása mellett döntött, a magyarság Trianon elleni állásfoglalásának egységes szimbólumai nagymértékben hozzájárultak a diákok hazafias neveléséhez. Ez nyilvánvalóan nem volt véletlen, hiszen az országzászlók alatt a tanulók – akár mindennap – szervezett módon hangot adhattak a revíziós törekvéseknek.

ÖSSZEGZÉS

A Szabadság téri ereklyés országzászló felállításával induló mozgalom országossá szélesedése eredményeképpen avatott országzászlók az „ezeréves magyar földhöz való törhetetlen ragaszkodás” szimbólumaivá váltak. Mivel az egész oktatásügyet áthatotta a történelmi Magyarország visszaállításának eszméje, az országzászló mozgalom – mint nevelési tényező – az iskolák életében is megjelent. Az országzászlók alatt megemlékező, ünneplő diákokra jelentős hatással voltak a magyar feltámadás gondolatát jelképező félárbócos emlékművek, erősítve hitüket, hogy rövid időn belül megvalósul a nemzeti egység. A mozgalom életre hívásakor célként megfogalmazott elvárások az iskolai országzászlók esetében is egyértelműen teljesültek, így nem véletlen, hogy az Elnökség is messzemenően elégedett volt az országzászlók oktatási intézményekben betöltött szerepével. „Az országzászló gondolata és az ezáltal közvetített Nagymagyarország gondolata – összegezték röviden annak hatásait – a legfiatalabb magyar nemzedék lelkében, kitűnő vezetők irányítása mellett mind jobban tudja betölteni azt a missziót, mely az ezeréves ország történetének megismerése, valamint a forró hazaszeretet szempontjából annyira szükséges a már Trianon óta született kis magyaroknál [...]”³⁹

³⁹ MNL Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhely Város Polgármesteri Hivatalának iratai 1902–1950, Közigazgatási iratok 1902–1950. V. 72/b. 934/446. *Az Ereklyés Országzászló Nagybizottságának Értesítője* (1935. március).

Iskolai megnyitóünnepség a kispesti országzászló előtt (1934. szeptember 11.).
(A kép forrása: *Képes Pesti Hirlap*, 1934. szeptember 12.)

Az iskolai országzászló a Kispesti Állami Polgári Leányiskola udvarán.
(A kép forrása: *A Kispesti M. Kir. Állami Polgári Leányiskola XXVI. értesítője az 1936–37. iskolai évről.*)

A mádi (Zemplén vármegye) állami elemi iskola országzászlója.
(A kép forrása: *Néptanítók Lapja*, 1938. június 1.)

SZÚCS LAJOS

A SZOLNOKI BÁBAKÉPZŐ TÖRTÉNETE

1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia elvesztette az I. világháborút. A Károlyi-kormány az 1918. november 13-i belgrádi katonai egyezményben fegyverszünetet kötött az antantot képviselő Franchet d’Espèrey tábornokkal. A fegyverszünet I. pontja alapján a Magyar Királyság lemondott az ország déli és keleti területeinek védelméről.¹ A szomszédos országok csapatai (csehek, románok, szerbek) már 1918. november eleje óta megkezdték a magyar területek megszállását. A Magyar Királyság történelmének egyik legellentmondásosabb időszakát és máig ható traumáit élte át 1918 ősze és 1920 nyara között. Ez alatt az időszak alatt nemcsak a történelmi Magyar Királyság, hanem annak társadalma is szétesett. A veszteségek és a háború elvesztésének ténye sokként érte a társadalmat és a politikai elitet. A megszálló csapatok elől nemcsak emberek tömegei,² hanem intézmények is elmenekültek; ilyenek voltak a pozsonyi és a kolozsvári egyetem (az előbbi Pécssett, az utóbbi Szegeden talált új otthonra), valamint a Bányászati és Erdészeti Főiskola, amely Selmecebányáról Sopronba települt át.

Tanulmányomban bemutatom a szolnoki Bábaképezde történetét, amely a román megszállás és Trianon miatt kényszerült elköltözni új helyére, Szolnokra. Az intézmény megtelepedésének és megépülésének történetén keresztül mutatom be, mennyi akarat erő, elhivatottság és kitartás kellett egy olyan időszakban, amikor nem állt rendelkezésre pénz, és hogy egy közösség milyen erős tud lenni a közös cél érdekében. Kitérek az elődintézmény, a nagyváradi Bábaképezde történetére is.

A tanulmányban előforduló idézetek és forrásrészletek helyesírását kizárólag a hosszú magánhangzók esetében korrigáltam.

¹ A belgrádi katonai egyezmény szövegét ld. RAFFAY ERNŐ: *Magyar tragédia. Trianon 75 éve*. Második kiadás. Budapest, Püski, 1996. 56–58.

² A menekültkérdésről és az Országos Menekültügyi Hivatal tevékenységéről ld. DR. PETRICHEVICH HORVÁTH Emil báró: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Budapest, Pesti Könyvnyomda Rt., 1924. – DÉKÁNY István: *Trianoni árvák*. Budapest, Noran Libro Kiadó, 2018. (A továbbiakban: DÉKÁNY, 2018.) – *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció, Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után*. Szerk. ABLONCZY Balázs. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Történettudományi Intézet, 2020.

A NAGYVÁRADI BÁBAKÉPEZDE

A szolnoki Bábaképezde elődje, a nagyváradai Bábaképezde volt, amely 1873. január 7-én kezdte meg működését. A Nagyváradai Intézet elődjét a városi tiszti főorvos hozta létre az 1823-ban alapított Dudek Joachim Alapítványból. Az Intézetbe olyan, többnyire falusi lányok kerültek be, akik teherbe estek, és a szegény, illetve az előítéletek miatt nem térhettek vissza a falujukba. Itt a fiatal lányok addig maradhattak, amíg meg nem születték a gyermeküket, illetve az intézet új befogadóhelyre nem költöztette őket.³

Az intézmény első igazgatója dr. Konrád Márk⁴ volt 1873 és 1914 között. Dr. Konrád Márk fia, dr. Konrád Jenő⁵ 1928-ban így emlékezett vissza a nagyváradai Bábaképezdéről: „Nagyváradon is egy kis földszintes házban 10-14 ágy befogadóképességgel kezdte meg a működését a Bábaképezde 1873-ban. Nyolc év múlva már nagyobb, 30 ágyas otthonba költözött, 1896-ban pedig 56 ágyra bővült, mert a közönség már akkor felismerte a szülőintézetek jelentőségét és a szülők, valamint a betegek folytonosan emelkedő száma kikényszerítette az intézmény bővítését.”⁶

Dr. Konrád Márk az iskola növendékeit főleg a falvakból toborozta, hogy a képzés elvégzése után oda visszatérjenek. A növendékek legnagyobb része analfabéta volt, így előbb meg kellett őket tanítani írni-olvasni. A szakmai képzési idő öt hónapig tartott. Az innen kikerülő mintegy 2000 bába Bihar, Szilágy, Szatmár, Békés, Hajdú, Maramaros és Temes vármegyékben helyezkedett el. Ennek köszönhetően javult a csecsemő- és gyermekhalandósági mutató az említett területeken.⁷

Dr. Konrád Márk 1914-es nyugdíjazása után az intézmény vezetését fia, dr. Konrád Jenő vette át; amíg az apa a szülészetet és a nőgyógyászatot oktatta, addig a fiú

³ DR. MÓZES KÁROLY: *A nagyváradai egészségügyi oktatás történetéből*. In: *Partiumi Füzetek 21*. Szerk. DUKRÉT Géza. Nagyvárad, 2003. 8. (A továbbiakban: MÓZES, 2003.)

⁴ 1844-ben született Zentán zsidó családban. Édesapja Konrád Dávid kisgazda és malomiparos volt, aki az 1848-as szabadságharc idején nemzetörként esett el a szerbek ellen. A fiatal Konrád Márkot báró Eötvös József küldte hosszabb idejű külföldi tanulmányútra, majd 1873-ban nevezte ki a nagyváradai Bábaképezde igazgatójának. A Biharmegyei Orvosi Egyesület elnöke volt. Érdemei alapján előbb magyar királyi tanácsosi címet, majd 1914. január 6-án Bécsben nemesi címet kapott (ekkor kapta meg a tornyosi előnevet). 1914-ben nyugdíjba vonult. 1919-ben halt meg.

⁵ 1878. április 5-én született Nagyváradon. 1901-ben diplomázott Budapesten, majd 1904-től tanársegéd a kolozsvári egyetem nőgyógyászrészlegén. 1911-től a nagyváradai Bábaképző igazgatója. A szolnoki Rotary Club elnöke volt 1932–1934 között. 1945. december 5-én halt meg szívbénulás következtében. Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára. (A továbbiakban: MNL JNSzML.) Szolnok, halotti anyakönyvi kivonat 1944–1945. 892/1945.

⁶ KONRÁD Jenő: Egy év a szolnoki Bábaképző Intézet otthonából. *A Gyógyászat Tudományos Közleményei*, 1928/15–17. 1. (A továbbiakban: KONRÁD, 1928.)

⁷ MÓZES, 2003. 10.

a kórbonctan és a klinikai laboratóriumi vizsgálatok felé orientálódott. Az ő vezetése alatt boncteremmel bővült az iskola.⁸ Az intézmény és dr. Konrád Jenő életében nagy fordulatot jelentett, amikor Nagyváradot 1919. április 20-án elfoglalták a román csapatok. Egy év múlva, 1920-ban a Bábaképezde vezetését átvette dr. Nemes Alexandru,⁹ így Konrád Szolnokra menekült.¹⁰ A Szolnokon való újrakezdésről így emlékezett vissza: „A románok új, fajromán¹¹ igazgatót állítottak az intézet élére, magam pedig az elvesztett nagyváradai intézet helyett, a Tiszántúlra elhelyezendő Bábaképezdének Szolnokon való megszervezésével megbízva, 1921 nyarán vettem át a hollandi Segítőbizottság adományából az ugyanitt létesített »Szülő-otthon« vezetését.”¹²

A SZOLNOKI BÁBAKÉPEZDE MEGVALÓSULÁSA

a. Az elmeneküléstől a telekkérvényezésig

A Szolnokra menekült intézmény a Vármegyei Közkórházban¹³ kapott helyet. „Az 1921. szeptember 9-én kelt és 136186/IV. ü. o. számú kultuszminiszteri rendelettel Szolnokra helyezett volt nagyváradai m. kir. Bábaképezde J.N.K. Szolnok Alispánjának jóvoltából a kórházban nyert ideiglenes otthont. Az Alispán Urat ezen elhatározására az az akarat vezette, hogy egy olyan nagyfontosságú és J.N.K. Szolnok vármegye és az ezt környező vidékek fejlődésére is nagy hatást gyakorlandó intézményt,

⁸ Uo. 13–14.

⁹ 1891-ben született Szilágy vármegyében. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Orvostudományi karának szülész-nőgyógyász szakára járt. Tagja volt az 1912. május 12-én megalakult Miniszteri Bizottságnak, aminek feladata volt a klinikák átvétele a magyar közigazgatástól. 1920-tól a nagyváradai Bábaképezde igazgatója volt. Különös érdemeiért megkapta a „Románia csillaga” kitüntetést. 1955-ben nyugdíjba vonult. 1973-ban halt meg. <https://www.viata-medicala.ro/na/dr-alexandru-nemes-senior-fondatorul-obstetricii-moderne-bihorene-1267>; <https://www.crisana.ro/stiri/comunitate-13/medici-bihoreni-la-marea-unire-din-1918-42090.html>

¹⁰ A magyar állampolgárságot 1926. május 25-én kapta meg. MNL JNSzML. Szolnok rendezett tanácsú város iratai. Szolnok város iratai. V.473.c. 9513/926.

¹¹ A dualizmus kori magyar nemzetpolitikában (iskolázottságtól függetlenül) jelen volt az országban élő nemzetiségekkel szembeni magyar felsőbbrendűség tudata. Ezért fordultak elő ilyen kifejezések, mint a „buta tót”, a „vad rác” vagy a „bocskoros oláh”. A trianoni trauma ezt a mentalitást még jobban felerősítette. DÉKÁNY, 2018. 299.

¹² KONRÁD, 1928. 1.

¹³ A kórház 1896-ban kezdte meg működését I. Ferenc József Közkórház néven. 1945 után Szolnok Város Tanácsának Kórháza volt. 1971-ben vette fel Hetényi Géza szegedi orvosprofesszor után az új nevet, majd 1990 után lett Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Hetényi Géza Kórház.

mint amilyen egy Bábaképezde és az azzal kapcsolatos szülészeti és nőgyógyászati klinika, szülőmegyéjének biztosítsa.”¹⁴

A Bábaképző 1922. szeptember 1-jén kezdte meg működését a Vármegyei Közkórház belgyógyászati részlegében, eléggé mostoha körülmények között.¹⁵ A munka egy 20 ágyas kórteremben és egy kis méretű szülőszobában folyt. Az egyetlen kórterem egyik oldalán a gyermekágyasok, a másikban a nőgyógyászati betegek feküdtek. A szülőszobában zajlott az oktatás is.¹⁶

Az 1920-as évek elején Szolnokon a közegészségügyet a városi közkórház és szegényház mellett a Stefánia Szövetség¹⁷ látta el. E szervezet foglalkozott az anya- és csecsemővédelemmel, a vagonlakóknak szerveztek jótékonyági bálakat. Szolnok vármegyében az első fiókéntézet 1920-ban jött létre. A Szövetség szolnoki fiókjának Kiss Gábor¹⁸ árvaszéki ülnök volt az ügyvezetője, míg az ügyvezető alelnöke dr. Vidovich Ernő.¹⁹ A főispán-kormányzóbiztos leirata alapján a Stefánia Szövetség anyagi támogatását – addig, míg azt a magyar állam át nem vállalja – a vármegyék voltak kötelesek biztosítani. Ez alapján a szolnoki képviselő-testület 1920. augusztus 25-i rendkívüli közgyűlésén 35 ezer koronát szavazott meg.²⁰

1922-től „a betegfelvételek arányában emelkedő szülészeti és nőgyógyászati műtétek száma is világosan mutatta, hogy az úttörő munka a közönség körében és felsőbb hatóságunknál megértéssel és folyton növekvő bizalommal találkozott. Ezért határozta el gróf Klebelsberg Kunó minister úr, hogy a közszükséglet kielégítésére egy nagy és modern bábaképző – intézetet fog létesíteni.”²¹ Klebelsberg Kuno vállás- és közoktatásügyi miniszter célkitűzését támogatta Almásy Sándor Jász-Nagykun-Szolnok (majd 1923-tól Bihar) vármegye főispánja, és dr. Kenéz Béla Szolnok Egységes Párti nemzetgyűlési képviselője.

¹⁴ MNL JNSzML. Szolnok város közigazgatási és polgármesteri iratai 1903–1949. (A továbbiakban: Polgármesteri iratok.) 4038/1928., 2167/924.

¹⁵ ZÁDORNÉ ZSOLDOS Mária: Adalékok a szolnoki Bábaképző Intézet történetéhez. *Múzeumi Levelek*, 75. Szerk. T. BERECZKI Ibolya – GULYÁS Katalin. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1994. 275.

¹⁶ KONRÁD, 1928. 2.

¹⁷ Az Országos Stefánia Szövetség nevét az 1889-ben meghalt Rudolf trónörökös feleségéről, Stefánia hercegnőről kapta.

¹⁸ Beregszászon született 1895-ben. Szolnokon intézte a menekültek ügyeit kormánybiztosi megbízottként. 1920-tól 1948-ig a város árvaszéki ülnöke volt. 1963-ban halt meg Szolnokon.

¹⁹ ZÁDOR Béláné: Jász-Nagykun-Szolnok megye közegészségügyének szervezeti változásai és intézményeinek fejlődése 1920–1944. In: *Zounok. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 9. Szerk. ZÁDOR Béláné. Szolnok, 1994. 205–209.

²⁰ MNL JNSzML. Szolnok város Képviselőtestületének iratai, városi jegyzőkönyv. (A továbbiakban: Városi jegyzőkönyv.) 8001/1920. 186–187.

²¹ KONRÁD, 1928. 2.

Dr. Konrád Jenő a Bábaképző megépítésének fontosságát ecsetelte a szolnoki képviselő-testületnek címzett 1923. szeptember 3-i levelében: „Egy szülészeti klinika egyfelől a csecsemők életének mentése által az ország emberanyagának az utánpótlását óhajtja biztosítani, ami a magyar alföldön, ahol a tuberkulózis annyira pusztít, nagyon fontos feladat. Ezenfelül az anyák életét és munkaképességét védve fontos szociális missziót teljesít, mert a rendezett államtársadalmi életnek egyik főoszlopát a családot védi és menti az elzülléstől, mert tapasztalható tény az, hogy az anya időelőtti elhunyt a legtöbb esetben az egész családnak erkölcsi és anyagi elzüllését vonja maga után.”²²

Az új Bábaképző építése érdekében dr. Konrád Jenő kérelmet nyújtott be 1923. szeptember 24-én a szolnoki képviselő-testületnek, hogy az ajánljon fel díjmentesen egy üres telket. A város először a Deák Ferenc utca mentén található Vezéri-telket (ez a mai Dr. Sarkady László utcában a Versegly Ferenc Könyvtárral szembeni terület) ajánlotta fel,²³ majd az 1924. február 29-ei rendes közgyűlésén már két telket javasolt a Magyar Királyi Államkincstárnak: a Vezéri-féle és a Baross utcai telket.²⁴ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium végül a Baross-utcai telket fogadta el.²⁵

A szolnoki képviselő-testület 1924. március 28-i rendes közgyűlésén elfogadta a Baross utcai telekre vonatkozó ajánlatot: „a Baross utcai Vásártéren a szegényház és a polgári fiúiskola között elterülő XXX 2102/4. hrsz. 1160 □-öl [négyyszögöl – Sz. L.] (4172 m²) ingatlanrészt a m. kir. Kincstárnak ingyen és teljes tulajdonjoggal 500 M K értékben elajándékozta.” Feltételként szabta ki a város, hogy „a Kincstár köteles az intézetet a saját költségén felállítani és fenntartani, az építkezést haladéktalanul elkezdni és minél hamarabb befejezni. A város hatálytalanítja a telek ajándékozási szerződést, amennyiben a Kincstár nem tesz eleget az építkezési kötelességének, és addig nem írják át a telekkönyvet.”²⁶ A szerződés megkötéséről a *Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok* is cikkezett.²⁷

b. A Bábaképző építőbizottság

A nagyobb szabású középítkezésekre érvényes előírásoknak megfelelően a Bábaképző megépítésének idejére – 1924. június 28-án Budapesten – létrehozták a Bába-

²² MNL JNSzML. Polgármesteri iratok. 4038/1928., 14.756/923.

²³ MNL JNSzML. Polgármesteri iratok. 4038/1928., XVI–4845/923.

²⁴ MNL JNSzML. Városi jegyzőkönyv. 2167/1924. 44–45.

²⁵ MNL JNSzML. Polgármesteri iratok. 4038/1928., 2949/924., 1924. március 4-ei dátummal.

²⁶ MNL JNSzML. Városi jegyzőkönyv. 3949/1924. 126–129.

²⁷ *Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok*, 1924. március 30. 2.

képző építési bizottságot.²⁸ A dr. Tóth Lajos²⁹ kultuszminiszteri államtitkár vezetésével megalakult bizottság feladata az építkezési folyamat végrehajtásának felügyelete volt. A bizottsági tagok a következők voltak:

1. a kultuszminisztérium részéről dr. Tóth Lajos államtitkár, elnök – dr. Nagy Árpád³⁰ osztályvezető-helyettes államtitkár, elnökhelyettes – dr. Jeszenszky Sándor miniszteri osztályos tanácsos, megbízva a bizottság előadói és jegyzői teendőivel – Sváb Gyula miniszteri tanácsosi címmel felruházott műszaki főtanácsos – és helyettese, Jakabffy Gyula műszaki tanácsos.

2. A pénzügyminisztérium részéről dr. Jakab Oszkár miniszteri tanácsos – és helyettese, dr. Csizik Béla pénzügyi titkár.

3. A szolnoki bábaképző részéről dr. Konrád Jenő igazgató-tanár.

4. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye részéről Almásy Sándor³¹ főispán – Alexander Imre³² alispán – dr. Szaller Miklós³³ vármegyei főorvos – dr. Óvári Papp Gábor,³⁴ a vármegyei közkórház igazgató főorvosa.

5. Szolnok város részéről Zrumetzky Viktor³⁵ polgármester – ifj. dr. Sárközy György és dr. Kerekes Sándor városi tanácsnokok – Ungár Dezső³⁶ városi főmérnök – dr. Hubay Miklós városi főorvos – a képviselő-bizottsági tagok közül: dr. Kenéz Béla egyetemi tanár, egységes párti nemzetgyűlési képviselő, Szele Béla gyógyszerész, Komor Arnold³⁷ miniszteri tanácsos, nyugalmazott államépítészeti igazgató.

6. Az építésvezetőség részéről Korb Flóris³⁸ műegyetemi tanár, tervezőépítész – Kappéter Géza³⁹ okleveles műépítész mint Korb Flóris állandó helyettese – és a szolnoki államépítészeti hivatal vezetője, akit megbíztak az építési ellenőrzői teendőkkel is.⁴⁰

²⁸ MNL JNSzML. Polgármesteri iratok. 4038/1928., 6083/924.

²⁹ Dr. Tóth Lajos (1856–1926), kultuszminisztériumi államtitkár 1904-től.

³⁰ Dr. Nagy Árpád (1875–1932) dr. Tóth Lajos munkatársaként részt vett az egészségügy fejlesztésében, s ennek részeként az orvosok, fogorvosok, bábák képzésének újjászervezésében.

³¹ Almásy Sándor (1874–1958), Jász–Nagykun–Szolnok (1922–1933) és Bihar (1923–1927) vármegye főispánja.

³² Alexander Imre (1883–1969), Jász–Nagykun–Szolnok vármegye alispánja 1919–1944 között.

³³ Dr. Szaller Miklós (1884–1968), az 1920-as évektől töltötte be Jász–Nagykun–Szolnok vármegye főorvosi pozícióját.

³⁴ Dr. Óvári Papp Gábor (1867–1945), 1897-től a szolnoki I. Ferenc József Közkórház igazgatója, 1934-es nyugdíjba vonulásáig.

³⁵ Zrumetzky Viktor (1880–1925), Szolnok város polgármestere 1921 és 1925 között.

³⁶ Ungár Dezső (1879–19), 1922-től Szolnok főmérnöke, 1932-es nyugdíjba vonulásáig.

³⁷ Komor Arnold (1861–1938), 1894-től Liptó, majd a Zólyom és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei állami építészeti hivatal vezetője, 1921-es nyugdíjba vonulásáig.

³⁸ Korb Flóris (1860–1930), építőmérnök.

³⁹ Kappéter Géza (1878–1948), Korb Flóris a nagybátyja, 1910-ben nyit önálló tervezőirodát.

⁴⁰ MNL JNSzML. Polgármesteri iratok. 4038/1928.

A szolnoki levéltári iratokban öt bizottsági ülési jegyzőkönyv maradt fent. Az első ülésre 1924. július 10-én került sor a szolnoki városházán, ahol dr. Tóth Lajos elnök köszönetet mondott a tagoknak. A dokumentum szerint a bizottság vezetője „hálával emlékezik meg arról, hogy a vármegye, a város és a helyi társadalom milyen megértéssel és barátsággal fogadta annak idején, a menekült nagyváradi bábaképző intézetet. Ez a megértő fogadtatás és Szolnoknak kitűnő központi fekvése indította a kormányt, hogy az intézet számára végleges otthon emelését határozza el.” Dr. Konrád Jenő igazgató bejelentette, hogy 412 776 000 korona gyűlt össze az építkezésre, amiből a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei községek, magánosok, városok 16 226 000, Szolnok Iparvállalatai 396 000 000 korona értékű szolgáltatást jelentettek be, a bábaképző beteget 550 000 koronát gyűjtöttek össze.⁴¹

Az 1924. október 2-i jegyzőkönyv alapján döntöttek a Baross utcai telek 1600 négyszögöltre való bővítéséről, valamint megtárgyalták az építő cégek szerződéseit is.⁴²

Az 1926. június 28-i ülésen már körvonalazódtak az építkezés költségei, mintegy 2 777 066 560 korona összegben.⁴³

A bizottság 1926-ban a Bábaképezde megnyitásával megszűnt.

c. Az új szerződéstől a megépítésig

1924. augusztus 28-án módosították az ajándékozási szerződést, az eddigi 1160-ról 1600 négyszögöltre (5754 m²) egészítették ki a telket. Ezt dr. Konrád Jenő kérelmezte Zrumetzky Viktor polgármesternél.⁴⁴ Ezek alapján a városi képviselő-testület 1924. szeptember 26-i közgyűlésén határozott az új szerződés megkötéséről, amiben a következő feltételek szerepeltek: „Szolnok előírta, hogy az építkezésekhez helyi iparosokat, fuvarosokat, kereskedő cégeket részesítse előnyben, hogy egyenlő v. 5-10%-nál drágább szolnoki ajánlat mellett a munka v. szükséges anyagok szállítása feltétlenül helyi pályázónak adassék, szolnoki munkásokat alkalmazzanak, a telekkönyvbe át lehetett írni a kincstár javára.”⁴⁵ Az egyik helyi újság így írt erről: „E szép és közegészségügyi szempontból fontos intézmény Szolnokon való felállításának érdeme a város tanácsáé, ez belátva ezen intézmény fontosságát, a képviselő-testület által 1 holdas telket ajándékozott a Baross-utcai vásártérből az épület építési céljaira. A terveket Kappéter Géza nagynevű budapesti műépítész készítette. Az épülendő Bábaképezde építésére 14 pályázat érkezett. [...] A beérkezett ajánlatok közül Sipos István szolnoki és Bogdánfy, Gerlóczy társas cég ajánlata fogadtatott el,

⁴¹ 1924. július 10-i bizottsági jegyzőkönyv. 4038/1928.

⁴² Uo.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Uo. 4038/1928., 12.034/926.

⁴⁵ MNL JNSzML. Városi jegyzőkönyv. 13.001/1924. 324–327.

illetve ezen cég ajánlata terjesztetett fel a kultuszminiszterhez megerősítés, illetve az építkezés vállalatbaadása végett. Így nagy örömmel konstatáljuk, hogy ezen építkezés még a f. évi október hó második felében megkezdődik.⁴⁶

Dr. Konrád Jenő 1924. október 23-án kérelmet nyújtott be a városi képviselő-testületnek, hogy minél hamarabb kezdődjék el az építkezés.

A városi képviselő-testület Kappéter Géza budapesti műépítész tervét fogadta el. A Bábaképző építése 1924. október 23-án kezdődött el. Az építkezés megkezdése előtt délelőtt 10 órakor a Vártemplomban istentiszteleten vett részt az építkezési bizottság képviselőinek nagy része. Az istentisztelet után a bizottsági tagok az építkezésre hajtottak, ahol elkezdődött a kitűzés, a felmérés és a próbaásás.⁴⁷ Az építkezéshez a Pénzügyminisztérium 750 millió koronát adott, Szolnok városa ingyen adta a telket (ami 1924-es árfolyamon 800 millió koronát ért), a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei községek pedig 20 millió koronát ajánlottak fel.⁴⁸

A Bábaképző építése 1926. augusztus 17-én fejeződött be. Október 16-án Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter, valamint Horthy Miklós kormányzó jelenlétében felavatták az intézményt. Az átadási ünnepség előtt (október 7-én) a kabinetiroda főnöke, Bartha Richárd, az átadással kapcsolatosan a következőket írta a városvezetésnek: „A Kultuszministerium igen szívesen venné, ha Nagyságod a Bábaképző Intézetet jobbról-balról környező, jelenleg még rendezetlen utcát, legalább az elején, annyira rendeztetni méltóztatnék, hogy az érkező Főméltóságú Kormányzó Úr szemének tetszetős látványt nyújtson.”⁴⁹

Az új épület a legmodernebb eszközökkel volt felszerelve. A földszinten volt a felvételi terem, a röntgenszoba, a leendő múzeum és könyvtár, az igazgató főorvos magánlakása, és a házi terhesek⁵⁰ szobái. Az első emeleten volt a szülészeti osztály, a műtő a nem normális lefolyású születek számára, valamint a 24 férőhelyes internátus. A második emeleten a nőgyógyászati betegek feküdtek, ahol volt fürdő, nőgyógyászati műtő, sterilizált szoba és hálóterem. Az épület mögött egy park kapott helyett, valamint egy kisebb ház a súlyosabb betegek számára.⁵¹

A Bábaképzőnek már 1923-tól saját körpecsétje volt, aminek a közepén a magyar középcímert ábrázolták, a tetején a Szent Korona nyugodott. A címert két oldalról

⁴⁶ *Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok*, 1924. október 5. 2–3.

⁴⁷ *Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok*, 1924. október 26. 2.

⁴⁸ MNL JNSzML. Polgármesteri iratok. 4038/1928. – *Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok*, 1924. május 29. 2.

⁴⁹ MNL JNSzML. Polgármesteri iratok. 4038/1928., 17.753/926.

⁵⁰ A házi terhesek a szülés előtt 3–4 hónappal korábban felvett, szegény, fizetni nem tudó asszonyok voltak, akik az ellátás és ápolás fejében az intézetben bizonyos szolgálatot teljesítettek. *Szolnoki Ujság*, 1926. július 7. 1. (A lap 1913 és 1939 között heti háromszor megjelenő megyei orgánium volt.)

⁵¹ KONRÁD, 1928. 4–6. – *Szolnoki Ujság*, 1926. október 27. 1.

babérkoszorú szegélyezte. A pecsét oldalán a „M. Kir. Bábaképezde Intézet Szolnok” felirat szerepelt.⁵²

Dr. Konrád Jenő a következőképp az intézményt: „A vasúti indóháztól a városba vezető Baross-utca bal oldalán, nem messze az állomástól, mint egy terjedelmes modern úrilak tárul szemünk elé az aranyos felírású »Magyar királyi Bábaképző Intézet«.”⁵³

A *Szolnoki Ujság* így írt a Bábaképezdéről: „A folyosó tágas és barátságos, egészen szanatóriumszerű külsőt kölcsönöz az épületnek. A szobák magasak, levegősök, felszerelésük mintaszerű. A ruganyos fehéréssárga ágyak és a falak festése nem rideg fehérszíneket ad, hanem valami kellemes, meleg megnyugtató interieurt. [...] dr. Konrád Jenő igazgató-tanár nagy rendszeretét és okos higiéniaját dicséri, amelylyel a szülő anyák legnagyobb ellenségét a tisztátalanságot akarja távol tartani.”⁵⁴

A *Szolnoki Ujság* pár nappal később is lehozott egy cikket a Bábaképezdéről. Eszerint az kettős feladatot látott el, „[...] egyrészt szakavatott és teljesen gyakorlott bábákat nevel, másrészt klinikaszerű berendezésével lehetővé teszi igen sok betegnek a teljes kórházi ápolást, komplikációk esetében pedig műtéti beavatkozással is segíthet”. Az írás az intézmény esztétikai megjelenését is igen fontos erényként üdvözli, mondván, „meglátogattuk a Baross-utcán fekvő impozáns kiállítási épületet, amely a városnak egyik legszebb disze lett”.⁵⁵

Dr. Konrád Jenő a szegény sorsú leányanyák védelmét is hangsúlyozta: „Az itteni rossz lakásviszonyok, a rendkívül szeszélyes, változékony klíma, a por, mely különösen Szolnoktól a Jászság és Cegléd vidéke felé már a tavasz derekától az ősz végéig sokszor az elviselhetetlenséggel határos (Jászeső), mivel oly tényezők, melyekkel számolni kell a tuberkulózis és terhesség szövődményeinek megítélésében, különösen a szegényebb sorsú betegeknél, kik a bábaképezdét felkeresők kilenczted részét teszik.”⁵⁶

1927-ben Dr. Konrád Jenő a *Szolnoki Ujságban* közzétette a Bábaképző Intézet 1926–1927. évi statisztikai adatait. Ezek szerint a szülészetre 1925. augusztus 17-e és 1926. augusztus 17-e között 215 főt, 1926. augusztus 17-e és 1927. augusztus 17-e között 313 főt vett fel. A szülések száma 1925–1926 között 264, míg 1926–1927 között 437 volt. A szülészeti műtétek száma 225-ről 296-ra, a nagyobb műtéteké 32-ről 49-re és a kisebb beavatkozásoké 190-ről 227-re nőtt. A nőgyógyászati felvetek száma 1925. augusztus 17-től 1926. augusztus 17-ig 233, míg 1926. augusztus

⁵² MNL JNSzML. Polgármesteri iratok. 4038/1928.

⁵³ KONRÁD, 1928. 2.

⁵⁴ *Szolnoki Ujság*, 1926. október 21. 1.

⁵⁵ *Szolnoki Ujság*, 1926. október 27. 1.

⁵⁶ KONRÁD, 1928. 8.

17-től 1927. augusztus 17-ig 398 fő volt. A műtétek száma 161-ről 255-re, a laparotómián⁵⁷ átesettek száma 89-ről 222-re, míg a vaginális műtéten átesettek száma 72-ről 133-ra nőtt.⁵⁸

A Bábaképezdéről nemcsak jó híreket közöltek a korabeli újságok, egy ízben sajnos negatív kontextusban is találkozunk vele. Az egyik ápolónő, az abonyi illetőségű Kulin Margit, szerelmi bánata miatt (meghiúsult az esküvője) a műtételnél használatos tutokain⁵⁹ gyógyszerrel megmérgezte magát.⁶⁰

A Bábaképző az 1928. január 27-i végzéssel, 1928. május 10-én, illetékmentesen, a Magyar Királyi Kincstár tulajdonába került.⁶¹

A *Szolnoki Ujság* 1929-ben interjút készített dr. Konrád Jenővel a Bábaképezde működése kapcsán. Az igazgató az újságírónak elmondta, hogy évről évre nő az ápoltak száma, s arra is rámutatott, hogy az Intézet létrejöttében milyen fontos segítséget nyújtott Almásy Sándor főispán, dr. Kenéz Béla Szolnok egységes párti nemzetgyűlési képviselője, valamint Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter. A vármegye és a kultuszminisztérium 11 milliárd koronás költséggel építette fel az Intézményt. Az igazgató elmondta, hogy 1926-ban 350, 1927–1928-ban 400–450, míg 1929-ben 500 főt is meghaladta a felvett ápoltak száma. Utalt továbbá intézménye regionális jelentőségére is, hiszen „az Intézet vonzásköre kiterjed az Alföld szívére, Jász-Nagykun-Szolnok megyére, azonkívül Heves, Bihar, Békés megyékre és Pest megye keleti részére. Bábaképzőintézet csak a szegedi és a debreceni egyetemekkel kapcsolatban van.”⁶²

1932-ben, Almásy Sándor főispánt működésének tizedik évfordulóján ünnepelve, Hegedüs Kálmán a következőket mondta: „Nagyváradról, amelyet az oláh áradat elöntött, idehoztad, felépítetted és felszerelted ezt az intézményt, amely a szülő nőknek otthont és gyógyulást ad és szakszerű kiképzést nyújt azoknak, akik a jövő Magyarország legfontosabb ügyét, az anyavédelmet és a gyermekvédelmet szolgálják működésükkel. Azzal, hogy ez intézményt idetelepítetted, a régi Magyarország egy darabját mentetted meg a biztos pusztulástól, de irredenta lélekkel szolgálatot tettél az integritás nagy eszméjének is Saxa loquuntur! Ennek az épületnek a kövei

⁵⁷ A laparotómia egy olyan nőgyógyászati eljárás, amikor a miómát (a méhben vagy azon kívüli jóindulatú sejtburjánzást) nyitott hasi műtéttel távolítják el.

⁵⁸ *Szolnoki Ujság*, 1927. szeptember 1. 1.

⁵⁹ Nagyon erős érzéstelenítő szer. A tutokainról cikket is írt dr. KONRÁD Jenő: Tutocainos lumbalanaesthesia. *Orvosi Hetilap*, 1928. június 3. 652–653.

⁶⁰ *Jász-Nagykun-Szolnokmegyei Lapok*, 1928. október 21. 3.

⁶¹ MNL JNSzML. Polgármesteri iratok. 4038/1928.

⁶² *Szolnoki Ujság*, 1929. október 24. 2.

hangosan kiáltják: volt és lesz még egyszer magyar Nagyvárad, volt és lesz még egyszer nagy Magyarország!”⁶³

d. A II. világháborútól az Árpád-házig

Dr. Konrád Jenő terve megvalósult. A munka pedig az ő elvei alapján folyt tovább. A II. világháború bombázásai nem kímélték az épületet. A vasúthoz való közelsége miatt találatot kapott az intézmény. Az épen maradt helyiségeket a szovjetek katonai kórházként vették igénybe. Az újjáépítés a front elvonulása után elkezdődött, ami 1948-ban fejeződött be. Így aztán 1947-ben a közkórházból az eredeti helyére költözött vissza. 1948-ban Állami Szülész-nőképző lett a neve. 1950-ben szervezetileg a Szolnok Megyei Kórházhoz csatolták. Ettől kezdve a kórház szülész-nőgyógyászati osztályaként tevékenykedett. 1982. október 18-án a „bábaképzőből” Szülész-nőgyógyászati Osztály alakult, amely átköltözött az új 400 ágyas pavilonba, a Hetényi Géza Kórház területére.⁶⁴ Az egykori épület állaga azonban folyamatosan romlott. 2007-ben társasházzá alakították át, Árpád-ház néven, így mentvén át az utókornak Konrád Jenő egykori álmát.

ÖSSZEGZÉS

A szolnoki Bábaképezde elődje, a nagyváradai Bábaképző volt, ami 1873-ban kezdte meg működését. Az Intézetet Dr. Konrád Márk, Dr. Konrád Jenő édesapja vezette. A nagyváradai Bábaképezde sorsát megpecsételte a románok 1919. április 20-i bevonulása, majd a trianoni békediktátum, amely Nagyváradot a Román Királyságnak ítélte. 1920-ban dr. Nemeş Alexandru vette át a Bábaképezde vezetését, ami miatt Dr. Konrád Jenő és az Intézet Szolnokra menekült, ahol a vármegyei Közkórházban tudta tovább folytatni a tevékenységét.

Klebensberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter és a magyar kormányzat, Almásy Sándor Jász–Nagykun–Szolnok vármegye főispánjával és dr. Kenéz Béla Szolnok Egységes Párti nemzetgyűlési képviselőjével együtt felkarolta a Bábaképezde ügyét és Szolnokon építette fel az új Intézetet. Ebben segítséget nyújtott Zrumetzky Viktor szolnoki polgármester telekadományozása és a vármegyei községek pénzadományai is. A szolnoki Bábaképezde 1926 októberében megnyitotta kapuit. A második világháború után, de főleg a kommunista időszakban sok gyer-

⁶³ *Jász–Nagykun–Szolnokmegyei Lapok*, 1932. február 11. 2.

⁶⁴ *Egy ember fontosabb, mint az egész világ. A Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Hetényi Géza Kórház–Rendelőintézet története*. Szerk. DR. NEMES András. Szolnok, Fotogruppe, 2011. 213–215.

mek, köztük az én nagyszüleim is ott látták meg a napvilágot: az akkor még Beloianisz út 61. (ma Baross utca 41). szám alatt lévő Bábaképzőben.

A Bábaképző sorsa megmutatta, hogy a szomorú és tragikus trianoni sorscsapásból az összefogás erejével lehet építkezni a jövő számára, persze a múltat nem feledve. Ezt jelképezi a ma már Árpád-ház néven ismert lakóház is.

DRÓCSA IZABELLA

A LAKÁSÜGYI NÉPBIZTOSHELYETTES A BÍRÓSÁG ELŐTT: SZÁNTÓ ZOLTÁN ÉS TÁRSAINAK PERE A HORTHY- KORSZAKBAN

1. BEVEZETÉS: SZÁNTÓ ZOLTÁN POLITIKAI TEVÉKENYSÉGE A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG¹ BUKÁSA UTÁN

Szántó Zoltán korábbi lakásügyi népbiztoshelyettest,² a Vörös Hadsereg³ ezredparancsnokát a proletárdiktatúra bukását követően a kommün alatt végzett tevékenysége miatt letartóztatták. Felelősségre vonására azonban nem került sor, ugyanis 1922-ben a magyar–oroszhadifogolycseré-egyezmény⁴ révén távozott Magyarországról.⁵ Bécsbe emigrált, ahol azt az utasítást kapta Landler Jenő volt belügyi és

¹ HATOS Pál: *Rosszfiúk világforradalma – Az 1919-es Tanácsköztársaság története*. Budapest, Jaffa, 2021. (A továbbiakban: HATOS, 2021.) – SALAMON Konrád: *Nemzeti önpusztítás 1918–1920*. Budapest, Korona, 2001. 127–175. (A továbbiakban: SALAMON, 2001.) – GRATZ Gusztáv: *Forradalmak kora – Magyarország története 1918–1920*. Budapest, Magyar Szemle, 1935. 94–25. (A továbbiakban: GRATZ, 1935.) – RÉVÉSZ Tamás: A Tanácsköztársaság kérdőjelei. *Rubicon*, 2017/10. 42–49. (A továbbiakban: RÉVÉSZ, 2017.) – TAKÓ Dalma: A Tanácsköztársaság hatalomra jutása, vázlatos története és a proletárdiktatúra fegyveres erői. *Diskurzus*, 2016/1. 59–60. (A továbbiakban: TAKÓ, 2016.) – *A magyar forradalmi munkásmozgalom története*. Budapest, Kossuth, 1979. 129. (A továbbiakban: *A magyar forradalmi*, 1979.) – KÁROLYI Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Budapest, Európa, 2013. 192. (A továbbiakban: KÁROLYI, 2013.)

² A Tanácsköztársaság ideje alatt Szántó Szamuely Tiborral együtt vezette a lakáshivatalt. Szántó Zoltán beismerő vallomást tett. *Az Est*, 1927. március 1. 2. – Két hónapi „figyelés” után a rendőrség leleplezte a legújabb kommunista szervezkedést. *Népszava*, 1927. március 1. 5. – Vö. továbbá *A Szocialista Forradalomért*. Szerk. BAKÓ Ágnes. Budapest, Kossuth, 1975. 662. (A továbbiakban: BAKÓ szerk., 1975.)

³ SZAKÁLY Sándor: A kommün hadügyei. In: *A katonai megszállástól a magyar béke delegáció elutazásáig 1918–1920*. Szerk. GÜLYÁS László. Szeged, Egyesület Közép-Európa Kutatására, 2021. 265–270. (A továbbiakban: SZAKÁLY, 2021.)

⁴ Az egyezmény 1921-ben Rigában jött létre a két ország között, melynek értelmében magyar hadifoglyokért cserébe Magyarország átadta Oroszországnak a büntetőeljárás során elítélt kommunista politikusokat. *Munkásmozgalom-történeti lexikon*. Szerk. VASS Henrik – BASSA Endre – BETLEN Oszkár – KABOS Ernő – FARKAS Sándor – VÉRTES Róbert. Budapest, Kossuth, 1972. 154. (A továbbiakban: VASS et. al. szerk., 1972.)

⁵ *Szántó Zoltán életrajz*. <https://neb.hu/asset/phpFxSMBk.pdf> (2021. november 23.) – Két hónapi „figyelés” után a rendőrség leleplezte a legújabb kommunista szervezkedést. *Népszava*, 1927.

kereskedelmi népbiztostól⁶ 1926-ban, hogy térjen vissza Budapestre, és álljon az újjászervezett Kommunisták Magyarországi Pártjának (a továbbiakban: KMP)⁷ élére.⁸ Jelen tanulmány a két világháború közti politikai tevékenysége miatt indított büntetőeljárás részleteit mutatja be a rendelkezésre álló levéltári források és a relevánsnak tekinthető sajtó alapján.⁹

2. A TÖRTÉNETI TÉNYÁLLÁS ÉS A BÜNTETŐELJÁRÁS MEGINDÍTÁSA

Poll Sándor grafikus, a Magyar Szocialista Munkáspárt (a továbbiakban: MSZMP) tagja¹⁰ és párttársa, Mózes Viktor szabómunkás¹¹ 1926-ban azzal a szándékkal utaztak el Landler Jenőhöz Bécsbe, hogy egyeztessenek egy új, Magyarországon kibontakozó illegális pártszervezői munkáról, amelynek ők lettek volna a vezetői. Bár a korábbi népbiztos támogatásáról biztosította a párttagokat, az általuk elindított mozgalom egyáltalán nem vált jelentőssé.¹² E probléma kiküszöbölése végett még ugyanebben az évben arra kérték a bécsi emigrációban lévő kommunista vezetést,

március 1. 5. – A bolsevik történetírás szerint Szántó Zoltán 1920–1925 között a KMP Külföldi Bizottságában dolgozott. VASS et. al. szerk., 1972. 543.

⁶ BÖLÖNY József – HUBAI László: *Magyarország kormányai, 1848–1992*. Budapest, Akadémiai, 1992. 83. (A továbbiakban: BÖLÖNY – HUBAI, 1992.) – VASS et. al. szerk., 1972. 297.

⁷ HATOS, 2021. 46. – HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Budapest, Jaffa, 2018. 385–405. (A továbbiakban: HATOS, 2018.) – *A magyar forradalmi, 1979. 135.*

⁸ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), a Budapesti Királyi Ügyészség és a Büntető-törvényszék iratai. BFL, VII.5.c-5506-0927, 67. – Más források szerint Szántó Zoltán moszkvai utasításra tért haza, ugyanis tagja volt a Nemzetközi Politikai Emigránsok Clubjának, aminek a magyar osztálya 1926 júliusában küldte őt Magyarországra. Tekintettel azonban arra, hogy ebben a büntetőeljárásban Landler Jenővel szemben is vádat emeltek, valószínűbb, hogy Bécs nagyobb befolyást gyakorolt a per tárgyát képező összeesküvésre, mint Moszkva. Vö. Két hónapi „figyelés” után a rendőrség leleplezte a legújabb kommunista szervezkedést. *Népszava*, 1927. március 1. 5. – BFL, VII.5.c-5506-0927, 8–9.

⁹ A Szántó-per történetét maga a fővádlott is bemutatta könyvében, azonban műve kizárólag forráskritikával olvasható. SZÁNTÓ Zoltán: *Egy per – ötven év távlatából*. Budapest, Magvető, 1978.

¹⁰ VASS et. al. szerk., 1972. 472.

¹¹ Uo. 372.

¹² A Poll és Mózes által kezdeményezett kommunista mozgalom legnagyobb érdeme az volt, hogy 1926-ban egy agitátorképző iskolát szervezett Berlinben. A pártalapítás sikertelenségének az oka feltehetően az volt, hogy 1926-ban került sor a Rákosi–Vági perre, ami jelentősen megnehezíthette a mozgalom újjászervezését. BFL, VII.5.c-5506-1927, 66. – Vö. DRÓCSA Izabella: *Egy elfeledett politikai bűncselekmény: a Rákosi–Vági per*. In: *Tavaszi Szél*. Szerk. KERESZTES GÁBOR. I. kötet. Budapest, DOSZ, 2017. 192–201. (A továbbiakban: DRÓCSA, 2017a.)

hogy küldjenek egy ismert és tapasztalt agitátort a KMP élére. Ezekkel az előzményekkel nevezte ki Landler Szántó Zoltánt a magyar bolsevik párt vezetőjévé, és utasította őt az országba való visszatérésre.¹³ Tehát megállapítható: a volt népbiztoshelyettesnek nem a KMP újjászervezése volt a feladata, hanem egy már meglévő szervezkedés irányítását kellett átvennie.¹⁴

Annak érdekében, hogy Szántó feltűnés nélkül vissza tudjon térni Budapestre, egy Csillag József nevű KMP-tag átadta számára okmányait, s az iratok felhasználásával útlevél iránti kérelmet nyújtott be a bécsi magyar nagykövetségen.¹⁵ Szántó a hamis személyazonosság megszerzésével 1926 júliusa és 1927 februárja között több alkalommal tartózkodott Magyarországon és Csehszlovákiában.¹⁶ Az új pártvezető tevékenységi körébe tartozott többek között a szervezkedés titkos összejöveteleinek lebonyolítása, a tagság által elkészített jelentések külföldre továbbítása, utasítások adása a sejteknek, a kommunista propaganda irányítása, a pénzügyi eszközök megszerzése és továbbítása, valamint egy titkos nyomda működtetése is.¹⁷ A magyarországi pártmunkát a III. Internacionálé¹⁸ és a bécsi propagandaügynökség irányította.¹⁹ Fontos kiemelni továbbá, hogy Szántó munkájának elősegítése végett Moszkva felszólította Révai József²⁰ későbbi marxista ideológust az új szervezethez való csatlakozásra. Az ő legfontosabb feladata a tanácsadás volt, elősegítve ezzel a sejtek

¹³ BFL, VII.5.c-5506-1927, 67.

¹⁴ Uo. 9.

¹⁵ Szántó Zoltán beismerő vallomást tett. *Az Est*, 1927. március 1. 2.

¹⁶ BFL, VII.5.c-5506-1927, 5, 10, 37. – A sajtó értesülése szerint Szántó orvostanhallgatónak adta ki magát, és a Dembinszky utca és a Városmajor utca 6. szám alatt vett ki albérletet. *Az Est*, 1927. március 1. 2. – Két hónapi „figyelés” után a rendőrség leleplezte a legújabb kommunista szervezkedést. *Népszava*, 1927. március 1. 5.

¹⁷ A nyomda vezetője Glancz Ignác párttag lett volna, azonban a megalapítására végül nem került sor. BFL, VII.5.c-5506-1927, 3, 4, 223. – Vö. Szántó Zoltán beismerő vallomást tett. *Az Est*, 1927. március 1. 2.

¹⁸ ZINOVJEV, Grigorij Jevszejevics – VASZILJEVICS, Gregorij: *Mit mond a III. Internacionálé a magyarországi proletárforradalomról?* Bécs, Kommunisták Német-Ausztriai Pártja, 1920. (A továbbiakban: ZINOVJEV – VASZILJEVICS, 1920.) – BABIRÁK Ilona: *A nemzetközi méretű forradalmi fellendülés: a III. Internacionálé megalakulása és kétfrontos harca 1918–1923.* Budapest, Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskola, Nemzetközi Munkásmozgalom Története Tanszék, 1968. (A továbbiakban: BABIRÁK, 1968.)

¹⁹ BFL, VII.5.c-5506-1927, 9. – A propaganda ügynökséget Landler Jenő vezette, aki oktatásban részesítette a tagokat Magyarországra való visszatérésüket megelőzően, emellett anyagi juttatásban is részesítette őket. Uo. 26.

²⁰ BAKÓ szerk., 1975. 551–553. – VASS et. al. szerk., 1972. 490. – Politikatörténeti Intézet és Levéltár (a továbbiakban: PIL), VI, 793. fond, Révai József iratai.

működését.²¹ Az illegális KMP megalakulását követően Szántó a Lówy Sándor²² által vezetett Kommunkista Ifjómunkások Magyarországi Szövetségével (a továbbiakban: KIMSZ)²³ is felvette a kapcsolatot a két magyar bolsevik csoport működésének összehangolása érdekében. A szövetség elnöke Kun Béla²⁴ utasítása alapján a levanteegyesületek működéséről készített jelentéseket, ugyanis a KIMSZ tagjai ide akartak beépülni a kommunista propaganda terjesztése érdekében.²⁵

Az újonnan megalakult kommunista szervezet elfogadtatása érdekében a mozgalom igyekezett legalitást biztosítani saját magának, amelyet a Rákosi–Vági-összeesküvéshez hasonlóan a Magyar Szocialista Munkáspárton²⁶ keresztül szándékozott megvalósítani.²⁷ E cél elérése érdekében Szántó Zoltán 1926 novemberében belépett az MSZMP-be, ahol személyes kapcsolatot alakított ki a párt vezetőjével, Vági Istvánnal.²⁸ Még ugyanebben a hónapban a kommunizmussal szimpatizáló munkáspárti tagok²⁹ egy titkos találkozót szerveztek, ahol Révai, Szántó és Vági is megjelentek. Ennek keretén belül a résztvevők között létrejött egy megállapodás, mely szerint Vági István tevékenysége arra fog irányulni, hogy a pártján belül terjessze a bolsevizmust, illetve személyes közbenjárása nyomán kizárólag azok a politikusok tölthetnek be vezető tisztséget a párton belül, akik kommunistának vallják magukat. Az összeesküvés ezen résztvevői még két alkalommal találkoztak egymással: a következő megbeszélésre 1926 decemberében került sor, melynek eredményeképpen az MSZMP vezetőjét beválasztották a KMP központi bizottságába, illetve kijelentették, hogy a KIMSZ is csatlakozott a mozgalomhoz.³⁰ Az utolsó találkozó alkalmával arról hoztak döntést, hogy a Munkáspárton belüli agitáció

²¹ BFL, VII.5.c-5506-1927, 25–26. – Vö. Hét bolsevistát tartóztattak le Budapesten. *Népszava*, 1931. január 6. 6.

²² BAKÓ szerk., 1975. 414–415. – VASS et. al. szerk., 1972. 318. – LIPTAI Ervinné: *Lówy Sándor élete és mártírhalála*. Budapest, Ságvári Endre Könyvszerkesztőség, 1980. (A továbbiakban: LIPTAI, 1980.)

²³ VASS et. al. szerk., 1972. 269. – Vö. *Vagyunk az ifjú gárda, emlékezések az ifjómunkás-mozgalomra, 1900–1944*. Szerk. LÁNYI Ernőné. Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1969. (A továbbiakban: LÁNYI szerk., 1969.)

²⁴ BORSÁNYI György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Budapest, Kossuth, 1979. (A továbbiakban: BORSÁNYI, 1979.) – PIL, VI, 709. *Kun Béla iratai*. – BÖLÖNY–HUBAI, 1992. 83.

²⁵ BFL-VII.5.c-5506-1927, 271.

²⁶ LIPTAI Ervinné: *A Magyarországi Szocialista Munkáspárt, 1925–1928*. Budapest, Kossuth, 1971. (A továbbiakban: LIPTAI, 1971.)

²⁷ BFL, VII.5.c-5506-1927, 222–223.

²⁸ BAKÓ szerk., 1975. 724. – VASS et. al. szerk., 1972. 607. – Vö. KÖMÜVES Imre: *Vészben, viharban... Vági István élete*. Budapest, Kossuth, 1972. (A továbbiakban: KÖMÜVES, 1972.) – LIPTAI Ervinné: *Vági István (1883–1940). Párttörténeti Közlemények*, 1966/3. 117–136. (A továbbiakban: LIPTAI, 1966.)

²⁹ A találkozót Poll Sándor vagy Rubin Ede párttagok szervezték meg. BFL-VII.5.c-5506-1927, 222.

³⁰ Ezen a találkozón Vági, Szántó, Révai, Poll, Mózes Viktor és Lówy Sándor vettek részt. Uo.

mellett az SZDP-n belül is igyekeznek egy kommunista ellenzékét létrehozni. Emellett a legalitás fenntartása érdekében az MSZMP hivatalos megkeresést intézett az SZDP felé egy „egységes és közös front” létrehozása érdekében, amelyre végül nem került sor. Vági István ezen tevékenységéért összesen ötmillió korona fizetést kapott Moszkvából.³¹

Mivel a párt vezetőségének meglátása szerint a fővárosi szervezkedés kellően megerősödött, 1927 januárjában vidéken is elkezdtek a bolsevik mozgalom kiépítését, amelynek első lépéseként tanfolyamot indítottak a vidéki kerületek titkárainak kiképzése érdekében.³²

A KMP megszervezése a következő taktika mentén indult el: a párt politikai tevékenységének legkisebb egysége az úgynevezett sejt volt, amiket a tagok különböző munkahelyeken, katonai és társadalmi szervezetekbe beépülve hoztak létre. Ez a néhány főből álló csoport úgynevezett „megfigyelő készenléten” működött, vagyis csak akkor fejtett ki érdemi tevékenységet, ha erre megfelelő alkalom kínálkozott. Amennyiben a sejt eredményesen működött, és több harmadik személyt sikerült beléptetni a pártba, akkor az adott helyen egy úgynevezett frakciót hoztak volna létre. Ezt a kis szerveződést rendszeres beszámolási kötelezettség terhelte a vezetőség felé.³³

A rendőrség már a letartóztatások előtt két hónappal tudomást szerzett a Szántó által vezetett KMP működéséről és a Vági-párttal való együttműködésről.³⁴ A titkos megfigyeléseiknek az volt a célja, hogy pontosan feltérképezzék a mozgalom működését és a tagságot.³⁵ A korábbi népbiztoshelyettest végül szökés közben tartóztatták le a Bécsbe induló vonat átvizsgálása során 1927. február 23-án.³⁶ Ezzel párhuz-

³¹ A Népszava értesülése szerint Vági a kapott összeget nem agitációs, hanem magáncélokra használta fel. BFL, VII.5.c-5506-1927, 223. – Két hónapi „figyelés” után a rendőrség leleplezte a legújabb kommunista szervezkedést. *Népszava*, 1927. március 1. 5.

³² BFL, VII.5.c-5506-1927, 40. – A KMP többek között Debrecenben, Miskolcon, Pécsen, Győrben, Kaposváron, Tatabányán és Szolnokon hozott létre fiókszervezeteket. Vö. Szántó Zoltán beismerő vallomást tett. *Az Est*, 1927. március 1. 1. – Borodin állítólag Braun néven tartózkodott Budapesten. *Az Est*, 1927. március 2. 3.

³³ BFL, VII.5.c-5506-1927, 40.

³⁴ Szántó Zoltán beismerő vallomást tett. *Az Est*, 1927. március 1. 1. – A *Népszava* szociáldemokrata napilap azzal gyanúsította meg a rendőrséget, hogy azért hagyta működni a KMP-t, hogy ezzel igazolja az államellenes bűncselekményekre szakosodott politikai al csoport finanszírozásának szükségességét. Vö. Két hónapi „figyelés” után a rendőrség leleplezte a legújabb kommunista szervezkedést. *Népszava*, 1927. március 1. 5.

³⁵ Uo.

³⁶ Szántót Hegyeshalomnál szállította le a vonatról két határőr. Vö. Szántó Zoltán beismerő vallomást tett. *Az Est*, 1927. március 1. 1. – Két hónapi „figyelés” után a rendőrség leleplezte a legújabb kommunista szervezkedést. *Népszava*, 1927. március 1. 5.

mosan további 57 személyt vettek őrizetbe,³⁷ akiknek a jelentős része tagja volt az MSZMP-nek is.³⁸ A letartóztatásokat követően a gyanúsítottak beismerő vallomást tettek. Szántó elmondása szerint fiatal munkásokat akart beépíteni a KMP-be, majd úgynevezett „rohamcsapatot” szándékozott szervezni az új tagságból, amit március 21-én, a Tanácsköztársaság kikiáltásának évfordulóján vetett volna be.³⁹ Vági István beismerő vallomásában elismerte: az MSZMP-t valójában Moszkva támogatta.⁴⁰ Ez az információ azért volt jelentős a hatóságok számára, mert a Munkáspárttal kapcsolatos gyanút az ügyészségnek eddig még nem sikerült kétséget kizáróan bebizonyítania, holott már 1925-ben, a Rákosi–Vági-per ügyegyesítésére is ezen vád miatt került sor.⁴¹

További bizonyítékként felhasználhatóak voltak a rendőrségi jelentések, valamint a házkutatás során lefoglalt francia, angol és orosz nyelvű röpiratok,⁴² a nyomdaszervezéssel kapcsolatos fuvarlevelek és egyéb fényképek.⁴³

3. A BÜNTETŐELJÁRÁS KEZDETI SZAKASZA ÉS A STATÁRIÁLIS ELJÁRÁSSAL KAPCSOLATOS JOGI PROBLÉMÁK

A rendőrség politikai osztályának hivatalos jelentése szerint március 3-án lezártnak tekintették a nyomozást, ezért ezen a napon elkezdték a gyanúsítottak kihallgatását és egymással való szembesítését.⁴⁴ Az ügyészséghez március 9-én kerültek át a nyomozati iratok, ahol Miskolcgy Ágost⁴⁵ ügyész tanulmányozta át őket,⁴⁶ majd indítványozta a rögtönítélő bíróság összehívását a Csemegi-kódex⁴⁷ 156. §-a szerinti

³⁷ BFL, VII.5.c-5506-1927, 7.

³⁸ Szántó Zoltán beismerő vallomást tett. *Az Est*, 1927. március 1. 1.

³⁹ Uo.

⁴⁰ Vági István beismerte moszkvai összeköttetéseit. *Az Est*, 1927. március 4. 5.

⁴¹ DRÓCSA, 2017a. 196.

⁴² Borodin állítólag Braun néven tartózkodott Budapesten. *Az Est*, 1927. március 2. 3.

⁴³ BFL, VII.5.c-5506-1927, 40.

⁴⁴ A rendőrség hivatalos jelentése a leleplezett kommunista szervezkedésről. *Az Est*, 1927. március 3. 16.

⁴⁵ NÁNÁSI László: Aki Rákosit, Kádárt és Szálasit vádolta. Dr. Miskolcgy Ágost élete, működése és üldöztetése. *Betekintő*, 2012/4. 1–38. (A továbbiakban: NÁNÁSI, 2012.)

⁴⁶ A bolsevista szervezkedés szereplői rögtönítélő bíróság elé kerülnek? *Népszava*, 1927. március 12. 5.

⁴⁷ *A magyar büntető törvénykönyv a büntettekről és vétségekről (1878:5. tcz.) és teljes anyaggyűjteménye. I–II. kötet.* Szerk. Löw Töbiás. Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1880. (A továbbiakban: Löw szerk., 1880.)

lázadásra irányuló szövetség⁴⁸ megalapozott gyanúja miatt.⁴⁹ A gyorsított eljárás jogalapja a 135/1924. sz. I. M. E. rendelet volt (a továbbiakban: statárium-rendelet), mely szerint a lázadás, a gyűjtogatás, a robbanószer, illetve minden egyéb robbanóanyag felhasználásával elkövetett gyilkosság és szándékos emberölés, ezek kísérletei, valamint az arra irányuló szövetség esetében lehetőség volt a különös bírói fórum összehívására.⁵⁰ A kérelmet Strache Gusztáv főügyész elfogadta,⁵¹ így az eljárást ügynevezett statáriális vizsgálat formájában folytatták tovább, ahol Miskolczi kihallgatta a vádlottakat, majd pedig döntött a szabdlábra helyezések ügyében is.⁵² Végül a vádhatóság április 10-én adta át az ügy iratait Töreky Géza törvényszéki elnöknek,⁵³ aki április 13-ára tűzte ki a tárgyalás napját. A statáriális vizsgálat eredményeképpen az 57 főből⁵⁴ 31 vádlott ügyét tárgyalta gyorsított eljárásban,⁵⁵ míg a többi gyanúsított által elkövetett deliktum elbírálását rendes bírói útra tették át, amit a törvényszéknek kellett a későbbiekben lefolytatnia.⁵⁶

A Szántó és társai előzetes letartóztatását követő eljárási cselekmények ismeretében fontos megvizsgálni, vajon a rendőrség és az ügyészség a gyanúsítottak letartóztatását követően helyesen alkalmazta-e a statárium⁵⁷ eljárásjogi szabályait tartalmazó

⁴⁸ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve. 7. kötet: Felségsértés, királykérdés, hűtlenség, lázadás, a hatóságok büntetőjogi védelme.* Budapest, Athenaeum, 1930. 86–87. (A továbbiakban: ANGYAL, 1930.)

⁴⁹ BFL, VII.5.c-5506-1927, 1.

⁵⁰ TÓTH J. ZOLTÁN: A rögtönbíráskodás története Magyarországon. *Iustum, Aequum Salutare*, 2017/4. 162. (A továbbiakban: TÓTH, 2017.) – *Igazságügyi Közlöny*, 1924/1, 3. (A továbbiakban: *Igazságügyi Közlöny*, 1924.)

⁵¹ Szántó Zoltán és ötvenkét társa statáriális bíróság elé kerül. *Az Est*, 1927. március 16. 5.

⁵² Megkezdődött a statáriális vizsgálat a kommunisták ügyében. *Az Est*, 1927. március 18. 12. – Az ügyész megkezdte Szántóék kihallgatását. *Népszava*, 1927. március 18. 4.

⁵³ Töreky volt a rögtönítélő bíróság elnöke is. A letartóztatott kommunisták ügyében jövő héten lesz a statáriális tárgyalás. *Az Est*, 1927. április 3. 4.

⁵⁴ BFL, VII.5.c-5506-1927, 7.

⁵⁵ Kedden kezdődik a harmincegy kommunista statáriális tárgyalása. *Az Est*, 1927. április 12. 6. – Kedden kezdi tárgyalni a statáriális bíróság Szántóék ügyét. *Népszava*, 1927. április 12. 5.

⁵⁶ Szántó Zoltánék ügyét statáriális bíróság tárgyalja. *Az Est*, 1927. április 7. 8.

⁵⁷ TÓTH J. ZOLTÁN: A magyarországi rögtönbíráskodásra (statáriumra) vonatkozó anyagi jogi és eljárásjogi szabályozás a XX. században. *Hadtudomány*, elektr. péld., 2010, 1–30. (A továbbiakban: TÓTH, 2010a.) – TÓTH J. Zoltán: Rendkívüli büntetőjog és halálbüntetés az 1910-es évek Magyarországon. *Themis*, 2007. 49–62. (A továbbiakban: TÓTH, 2007.) – MEZEY Barna: A kivételes hatalom jogi természete. *Jogtörténeti Szemle*, 2015/4. 25–34. (A továbbiakban: MEZEY, 2015a.) – MEZEY Barna: A kivételes hatalom joga Magyarországon. In: *ifj. Andrássy Gyula gróf és az I. világháború*. Szerk. GERGELY András – HOLLÓ József – RÉVÉSZ T. Mihály – SZEILER Erika. Budapest, ifj. Gróf Andrássy Gyula Alapítvány, 2015. 16–29. (A továbbiakban: MEZEY, 2015b.) – SZÉCHY István: *A statárium*. Budapest, Országos Központi Községi Nyomda, 1932. (A továbbiakban: SZÉCHY, 1932.) – ZOLDY Miklós: *Kivételes büntető hatalom*. Budapest, Stephaneum, 1942. (A to-

9550/1915. sz. I. M. E. rendeletben foglaltakat. A 35. § (1) bekezdés szerint a rögtönítélő eljárásban kizárt volt a rendőrség által foganatosított nyomozati szakasz lefolytatása és a vádemelés. Ehhez igazodva a 30. § (3) bekezdés kizárta ezen eljárás alkalmazását, amennyiben a terhelttel szemben rendes büntetőeljárást indítottak. Ennek oka a 30. § (1) bekezdésben keresendő, amely kijelentette: a terhelt tettenérés vagy a bűnösség kétséget kizáró volta esetén állítható e bíróság elé. Tehát azon, a statárium-rendelet hatálya alá tartozó deliktumok esetében, ahol nyomozás elrendelése vált szükségessé, vagy a rendőrség már elkezdte ezeket a munkálatokat, ott nincs helye a gyorsított eljárásnak. A 33. § az őrizetbe vételt követő intézkedésekkel kapcsolatban az alábbiakat szabályozta: a rendőrségnek a letartóztatott személyt azonnal át kell adnia az ügyészségnek, aki felhívja a bírói fórum elnökét a tanács összehívására.⁵⁸ A rendelet nem állapított meg pontos időhatárokat, csupán a „haladéktalanságot” írta elő az eljáró hatóságok számára, ami komoly jogbizonytalanságot eredményezett a statáriális eljárással kapcsolatban, mert a rendelet alapján sem a nyomozó hatóságnak, sem pedig az ügyészségnek nem volt lehetősége egy kiszámítható gyakorlat kialakítására.⁵⁹

A fenti jogszabályt és a hatósági intézkedéseket összehasonlítva megállapítható, hogy mind a rendőrség, mind pedig a vádhatóság olyan hosszasan foglalkozott a büntetőügy bizonyítékainak megszerzésével és vizsgálatával, hogy az felveti a jogszerűség problémáját. Szántó Zoltánt és társait valóban tettenérést követően tartóztatták le, azonban csak több mint két hét elteltével kerültek át a fogvatartottak és a bizonyítékok az ügyészségre. Ezen időszak alatt a nyomozók kihallgatták a gyanúsítottakat és házkutatást is végeztek a KMP vezetőjének albérletében. Így megállapítható: a rendőrség elkezdte a nyomozást, ami szembement a rendelet 33. és 35. §-ában foglaltakkal. Igaz ugyan, hogy a rendőri eljárást követően a vádhatóság saját hatáskörében tovább folytatta a statáriális vizsgálatot, de Miskolczi csak egy hónappal később indítványozta Töreky Géza törvényszéki elnöknel a rögtönítélő fórum összehívását, ami túlságosan hosszú időtartam a statáriális eljárásban. Az ügyben méltányolandó a terheltek magas száma és az a körülmény, hogy a vádhatóságnak el

vábbaikban: ZÖLDY, 1942.) – BATÓ Szilvia: Adalékok a statáriális eljárás korai történetéhez Magyarországon. In: *Sapientia Sat: ünnepi kötet Dr. Cséka Ervin professzor 90. születésnapjára*. Szerk. JUHÁSZ Zsuzsanna – NAGY Ferenc – FANTOLY Zsanett. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2012. 51–60. (A továbbiakban: BATÓ, 2012.)

⁵⁸ DOMOKOS József: *Kivételes hatalom és rögtönbíráskodás a Horthy-uralom alatt*. Budapest, Athenaeum, 1946. 14. (A továbbiakban: DOMOKOS, 1946.)

⁵⁹ A rendelet 35. § (5) bekezdése alapján a tárgyalás hossza az ítélethozatalt is beleértve maximum háromszor huszonnégy óra. Amennyiben látható, hogy a bíróság nem fog tudni ennyi időn belül döntést hozni, az ügyész az eljárást rendes bíróság elé utalja. Uo. 15.

kellett dönten, kiket állít a különös fórum vagy a rendes bíróság elé, megnehezítve ezzel az eljárás gyors lefolytatását.⁶⁰

Összességében az a következtetés vonható le, hogy ebben a perben a rendes bírói eljárásnak a jogalapja igazolható lett volna, míg a statárium alkalmazása jogi aggályokat vetett fel.

4. SZÁNTÓ ZOLTÁN ÉS TÁRSAI A RÖGTÖNÍTÉLŐ BÍRÓSÁG ELŐTT⁶¹

A tárgyalást április 13-án nyitotta meg Töreky Géza elnök a Fővárosi Törvényszék esküdszéki termében. Az előadó bíró Várady-Brenner Alajos, míg a szavazóbírák Méhes Ignác, Ávédik Félix és Litvay Sándor voltak.⁶² A védelmet Lengyel Zoltán ügyvéd vezette,⁶³ aki egy tizenkét fős védői csoport élén állt.⁶⁴

Miskolczy Ágost a vád ismertetésekor arra építette érvrendszerét, hogy a KMP nem tekinthető valódi politikai pártnak, hanem meglátása szerint „bujtogató, mérnyelő szövetségnek” minősül. Cáfolta továbbá a gyanúsítottak azon állításait, mely szerint más országokban a kommunistákat megilleti a szabad pártalapításhoz való jog, és Magyarország volna az egyetlen állam, ahol betiltották a szélsőbaloldali csoportosulásokat. Az ügyész kijelentette: Európában szinte minden országban felszámolták a bolsevik mozgalmakat, miután kiderült, valódi céljuk az alkotmányos rendszerek erőszakos megdöntése. A történeti tényállás rövid ismertetését követően Miskolczy megindokolta a vádhatóság által megállapított törvényi tényállást: érvelése szerint a lázadásra irányuló szövetség bűncselekményét azért követték el a vádlottak, mert céljuk „a magyar közjogi rend eltörlése”, a kormány eltávolítása, a polgári osztály fegyveres felkeléssel való elpusztítása volt. Elismerve, a gyanúsítottak nem rendelkeztek fegyverekkel, ettől függetlenül az erőszakos elkövetési mód iga-

⁶⁰ Hasonló helyzet állt elő a Gerő Ernő és társai elleni büntetőeljárásban, ahol az ügyészség a gyanúsítottak magas számára való tekintettel elállt a rögtönítélő bíróság összehívásától, ugyanis így nem tudták volna kellő gyorsasággal összegyűjteni és mérlegelni a bizonyítékokat. DRÓCSA Izabella: „Kommunista slágerpör.” A Gerő Ernő és társai ellen lefolytatott büntetőeljárás (1922). *Jogtörténeti Szemle*, 2019/2. 49–50. (A továbbiakban: DRÓCSA, 2019.)

⁶¹ A rögtönítélő bíróság előtti eljárásról a *Népszava* számolt be részletesen. A statáriális eljárásról nem maradtak fenn levéltári források.

⁶² Kedden kezdődik a harmincegy kommunista statáriális tárgyalása. *Az Est*, 1927. április 12. 6.

⁶³ Szántóék ügyét a rögtönítélő bíróság a rendes bírósághoz utalta. *Népszava*, 1927. április 13. 1.

⁶⁴ Az eljárásban részt vevő további ügyvédek: Hébelt Ede, Förcs István, Bárd Imre, Bárdoly Sándor, Kiss Jenő, Kiss Sándor, Vámbéry Rusztem, Kohlmann Dezső, Révész József, Rubinyi László, Szőke Sándor és Tímár Miklós. Kedden kezdődik a harmincegy kommunista statáriális tárgyalása. *Az Est*, 1927. április 12. 6.

zolható, tekintettel arra, hogy tevékenységük során a III. Internacionálé utasításait követték.

A védelem részéről Vámbéry Rusztem⁶⁵ szólalt fel, aki a statárium jogszerűtlensége mellett érvelt. Beszédében kritikával illette a bírókat, ugyanis véleménye szerint előzetes vizsgálat alá kellett volna vonniuk a statárium-rendelet érvényességét, ugyanis az 1922/1923. költségvetési év első hat hónapjában viselendő közterhekről és fedezendő állami kiadásokról szóló 1922. évi XVII. törvény 6. § (1) és (2) bekezdése alapján e törvény hatálybalépését követő négy hónapon belül azokat a kivételes hatalom időszaka alatt alkalmazható jogszabályokat, amelyeket feltehetőleg hat hónappal hosszabb ideig kellett volna alkalmazni, törvényjavaslat formájában be kellett volna nyújtani a Nemzetgyűléshez.⁶⁶ Ellenkező esetben e rendelkezések ipso iure hatályukat veszítették.⁶⁷ Vámbéry ezzel kapcsolatban kiemelte: a kormány valóban benyújtott egy törvényjavaslatot a kivételes hatalom büntetőjogi tárgyú rendelkezéseinek békeidőben történő szabályozása végett, azonban ezt az előterjesztést visszavonta, így 1927-ben már nem volt jogalapja a statárium bevezetésének.⁶⁸ A védő ezen megállapítása helytálló: a kormány valóban benyújtott egy törvényjavaslatot a háború esetére szóló kivételes hatalom megszűnésével kapcsolatos igazságügyi rendelkezésekről

⁶⁵ JEMNITZ János: Vámbéry Rusztem születésének 100. évfordulójára. *Budapest*, 1972/8. 20–21. (A továbbiakban: JEMNITZ, 1972.)

⁶⁶ A nemzetgyűlést az 1920. évi I. törvény állította fel, amelyről ld. HOLLÓSI Gábor: A történelmi emlékezet az 1920. évi I. törvénycikk indokolásában. *Jogtörténeti Szemle*, 2019/1. 40–45. (A továbbiakban: HOLLÓSI, 2019.)

⁶⁷ Érdemes megemlíteni azokat a törvényeket, amelyek az első világháború lezárását követően lehetővé tették a minisztertanács számára a kivételes hatalom meghosszabbítását. Az egyik ilyen jogszabály a háború esetére szóló kivételes hatalom meghosszabbításáról szóló 1920. évi VI. törvény volt, amelynek 1. §-a az 1912. évi LXIII. törvényben engedélyezett kivételes hatalom időtartamát a Trianoni békeszerződés hatálybalépésétől számított egy évvel meghosszabbította. Tehát e rendelkezések alapján 1921. július 26. és 1922. július 25. között a fenti rendeletek hatályosak voltak. A 2. § azonban lehetővé tette a Nemzetgyűlés számára azon jogszabályok hatályban tartását, kiegészítését és módosítását, amelyek olyan viszonyokat szabályoztak, amik a háború végét követően sem álltak helyre megfelelően. Ezen törvényhozási előzményeket követően fogadták el a fenti 1922. évi XVII. törvényt. A kivételes hatalom meghosszabbítására irányuló törvények mellett kifejezetten a statáriumra vonatkozó törvények is rendelkeztek azzal a hatáskörrel, hogy a kormány erre vonatkozó rendeletét követően összehívják a rögtönítélő bíróságot. Az egyik a rögtönbíráskodás kiterjesztéséről szóló 1920. évi XXXVIII. törvény 1. §-a, a másik pedig az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvény 13. §-a. Ezek a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló 1912. évi LXIII. törvényben meghatározott deliktumok mellett tovább bővítették a különös bíróság hatáskörébe tartozó bűncselekmények körét. TÓTH, 2017. 161. – Ld. még TÓTH J. Zoltán: Rögtönbíráskodásra vonatkozó jogi szabályozás a Horthy-korszakban. *Hadtudomány*, 2010/4. 122–131. (A továbbiakban: TÓTH, 2010b.)

⁶⁸ Szántóék ügyét a rögtönítélő bíróság a rendes bírósághoz utalta. *Népszava*, 1927. április 13. 2.

címen,⁶⁹ amelyet 1922 decemberében Daruváry Géza igazságügyi miniszter⁷⁰ terjesztett elő a törvényhozásban.⁷¹ A javaslatot átadták az Igazságügyi Bizottságnak, amely végül nem készített jelentést a készülő jogszabályról, így valószínűsíthető, hogy Daruváry azt valóban visszavonta. Vámbéry kritikával illette az ügyészség által megállapított törvényi tényállást is: megállapította, a lázadásra irányuló szövetség deliktuma nem került a statárium-rendelet hatálya alá, így e bírói fórum hatáskörének hiányára hivatkozva utasítania kellene a törvényszéket a büntetőeljárás folytatására.

Töreky valamennyi védői indítványt elutasította. Indokolása szerint a kormány eleget tett a törvényi kötelezettségének azzal, hogy törvényjavaslatot nyújtott be a rögtönítélő bíróság szabályozása végett, ezért a statáriumot szabályozó rendeletek is hatályban maradhattak. A vádhatóság által megállapított bűncselekmény kapcsán kijelentette, bár a történeti tényállás minősítése az ügyészség hatáskörébe tartozik, a bíróság csak akkor tud az ügyben megalapozott döntést hozni, ha megtartja a tárgyalást.⁷² Az elnök érvelése a védelemmel szemben kevésbé volt megalapozott, ami vélhetően azt a büntetőpolitikai célt igazolja, hogy az igazságszolgáltatás a KMP újbóli megszervezését a lehető legszigorúbb eszközökkel szankcionálja.

A tárgyaláson Szántó visszavonta a rendőrségen tett vallomását arra hivatkozva, hogy a nyomozók bántalmazott személyekkel szembesítették. Az ügyész előtt lett volna lehetősége panasszal élni a túlzott rendőri fellépés ellen, azonban ezt elmondása szerint azért nem tette meg, mert a pótnyomozás elrendelése miatt a gyanúsítottakat visszakísérték a rendőrségre, ezért el akarta kerülni az újbóli atrocitásokat. Sőt, a KMP vezetője azzal is meggyanúsította a nyomozó hatóságot, hogy társát, Rubin Edét a kihallgatás során megölték.⁷³ A bírói tanács végül nem fogadta el a vádlott magyarázatát, és a beismerő vallomását vette figyelembe.⁷⁴ Vági István is hasonló taktikát alkalmazott, mint vádlott-társa: tagadta a kommunista pártban való részvételét, és kizárólag csak az MSZMP-ben kifejtett tevékenységét ismerte el. Állítása szerint kényszer hatására tett vallomást, így ő is visszavonta a rendőrségen elmondottakat. Beszámolójának egy aspektusát ismerte el, mely szerint a szervezkedés alatt kapcsolatban volt Szántó Zoltánnal. A Munkáspárt vezetőjének kihallgatása során a bírói tanács a saját erkölcsi álláspontjának többször is hangot adott a tár-

⁶⁹ *Nemzetgyűlési irományok*, 1922. IV. kötet. 85.

⁷⁰ BÖLÖNY–HUBAI, 1992. 88.

⁷¹ *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. IV. kötet. 204.

⁷² Szántóék ügyét a rögtönítélő bíróság a rendes bírósághoz utalta. *Népszava*, 1927. április 13. 1–2., 2.

⁷³ Rubin Ede valójában megszökött a felelősségre vonás elől. Szántóék ügyét a rögtönítélő bíróság a rendes bírósághoz utalta. Uo.

⁷⁴ Uo.

gyalás során. Ezeknek a szubjektív megnyilvánulásoknak a célja feltehetőleg az volt, hogy a radikális politikai ideológiák nyílt elmarasztalásával a társadalom számára egyfajta irányt mutasson. Vági azon megjegyzésére ugyanis, amikor azt mondta „én magyar vagyok”, Töreky elnök a következőt válaszolta: „Nem szégyenli magát, ha vádlottársai [sic!] meghallanak, agyonvernék.”⁷⁵

A kihallgatásokat követően a bírák visszavonultak, és már aznap este meghozták döntésüket: végzésük szerint a vád által megállapított lázadásra irányuló szövetség nem tartozik a rögtönítélő fórum hatáskörébe, tekintettel arra, hogy a statárium-rendelet kizárólag a lázadás törvényi tényállásának befejezett alakzatát⁷⁶ pönalizálta. A tanács kiemelte: mivel e jogszabályt csak megszorítóan lehet értelmezni, nincs helye a deliktum előkészítő szakaszának szankcionálására. Megítélésük szerint jelen bűncselekmény az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvénybe (a továbbiakban: Átv.)⁷⁷ ütközik, ami ekkor nem tartozott a rendelet hatálya alá.⁷⁸ Tehát a különös bíróság helyt adott Vámbéry indítványának, korrigálva ezzel az ügyészség által megállapítottakat.

5. A RENDES BÍRÓSÁGI ELJÁRÁS

A statáriális fórum végzését követően az ügyész a bűnvádi perrendtartásról szóló

⁷⁵ Uo. – További példaként említhető Sallai Imre vádlott esete Törekyvel a Sallai–Fürost statáriális tárgyaláson. Amikor a terhelt beismerő vallomása során úgy fogalmazott, hogy hazaérkezett Magyarországra, az elnök közbeszólt azzal a felkiáltással, hogy „[...] Magyarország nem hazája Önnek”. Később az alábbi kérdést intézte a gyanúsítotthoz: „Köti magát egyáltalán valami Magyarországhoz? [...] valami jóindulatú érzés?” PIL, VI, 686. f. *Sallai–Fürost-78* ö. e. 198. – Statáriális tárgyalás. *Az Est*, 1932. július 30. 2–3. – DRÓCSA Izabella: „A győztes proletárforradalom meg fogja bosszulni halálunkat!” – A Sallai–Fürost-per. In: VERITAS Évkönyv 2020. Szerk. FARKAS Judit Antónia – OROSZ László – SCHWARCZWÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2021. 171–187. (A továbbiakban: DRÓCSA, 2021.)

⁷⁶ ANGYAL, 1930. 79–85. – SZABÓ István: A felségsértés tényállása a Csemegi-kódexben. *Sectio Juridica et Politica*, Miskolc, 2001/1. 107. (A továbbiakban: SZABÓ, 2001.)

⁷⁷ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve. 4. kötet: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. III. t-c.* Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai R.-T., 1929. (A továbbiakban: ANGYAL, 1929a.) – DEGRÉ Miklós: Az állami és társadalmi rend védelméről szóló új törvény (1921: III. t-c.). *Magyar Jogi Szemle*, II. kötet. Budapest, Pallas Rt., 1921. 293–299. (A továbbiakban: DEGRÉ, 1921.) – HELLER Erik: *Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvény ismertetése.* Budapest, Az Ügyvédek Lapja kiadása, 1922. (A továbbiakban: HELLER, 1922.) – DRÓCSA Izabella: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló 1921. évi III. törvénycikk elhelyezése a XX. századi magyar büntetőjogi rendszerben. *Iustum, Aequum, Salutare*, 2017/2. 215–231. (A továbbiakban: DRÓCSA, 2017b.)

⁷⁸ Szántóék ügyét a rögtönítélő bíróság a rendes bírósághoz utalta. *Népszava*, 1927. április 13. 2.

1896. évi XXXIII. törvény (a továbbiakban: Bp.)⁷⁹ 103. §-ának megfelelően kérelmezte a vizsgálóbírónál a vizsgálat elrendelését – ami elsősorban a terheltek ismételt kihallgatását jelentette⁸⁰ –, valamint a vádtanácsnál indítványozta a Bp. 267. §-a alapján az előzetes letartóztatások fenntartását.⁸¹ Az eljárás ezen szakasza alatt a rendőrség további tíz MSZMP-tagot tartóztatott le,⁸² így a Szántó-ügy miatt már közel hatvan fő volt őrizetben,⁸³ amelyből a vádtanács tizenöt személy számára lehetővé tette, hogy a továbbiakban szabadlábon védekezhessenek.⁸⁴ Három gyanúsítottal szemben a vádhatóság a Bp. 101. § (3) bekezdésére hivatkozva megszüntette a nyomozást.⁸⁵ Ezt követően az ügyészség a 40.892/1927. számú indítványával 1927 áprilisában⁸⁶ vádat emelt az Átv. 1. §-a szerinti államfelforgatás esete⁸⁷ miatt. Ez alól a fővádlott, Szántó Zoltán volt kivétel, ugyanis vele szemben a vádhatóság a 2. § (4) bekezdése szerinti minősített eset miatt kérte a felelősségre vonást,⁸⁸ tekintettel arra, hogy a KMP vezetője hamis útlevelet állított ki saját magának, megvalósítva ezzel a Csemegi-kódex 391. §-ában szabályozott közokirat-hamisítás⁸⁹ vétségét is.⁹⁰ A vádirattal szemben a gyanúsítottak nagy része kifogást nyújtott be a vádtanács-hoz.⁹¹ A beérkezett panaszok jelentős száma miatt Ottrubay Dezső vádtanácsi elnök 1927 júliusában nyilvános tárgyalást rendelt el.⁹² A háromnapos tárgyalást követően a vádtanács további húsz gyanúsított szabadon bocsátásáról döntött.⁹³

⁷⁹ ANGYAL Pál: *A magyar büntető eljárásjog tankönyve*. I–II. köt. Budapest, Athenaeum, 1915. (A továbbiakban: ANGYAL, 1915.) – BALOGH Jenő – EDVI ILLÉS Károly – VARGHA Ferencz: *A büntető perrendtartás magyarázata. I–IV. kötet*. Budapest, Grill, 1897–1900. (A továbbiakban: BALOGH et al., 1897–1900.)

⁸⁰ Ma megkezdték Szántó Zoltánék kommunista ügyének vádtanácsi tárgyalását. *Az Est*, 1927. július 22. 6.

⁸¹ BFL, VII.5.c-5506-1927, 7.

⁸² A pótvádirat száma: 46.998/1927. BFL, VII.5.c-5506-1927, 2–3.

⁸³ A kommunista pör vádlottjai ellen az ügyészség kiadta a vádiratot. *Népszava*, 1927. május 18. 10.

⁸⁴ A Szántó-pör 15 vádlottját szabadlábra helyezték. *Népszava*, 1927. július 13. 3.

⁸⁵ Ezek a gyanúsítottak Hoffmann Vilma, Nagy Imre és Orbán István voltak. BFL, VII.5. c-5506-1927, 28.

⁸⁶ Ebben a vádiratban ötvenhét gyanúsítottal szemben emeltek vádat. BFL, VII.5.c-5506-1927, 1, 7.

⁸⁷ ANGYAL, 1929. 28–68. – DRÓCSA, 2017b. 219–226.

⁸⁸ BFL, VII.5.c-5506-1927, 8.

⁸⁹ ANGYAL Pál: *A magyar büntetőjog kézikönyve. 5. kötet: Okirathamisítás, bélyeghamisítás, védjegybitorlás, csalárd és vétkes bukás*. Budapest, Athenaeum, 1929. 25–58. (A továbbiakban: ANGYAL, 1929b.)

⁹⁰ BFL, VII.5.c-5506-1927, 5.

⁹¹ A Szántó-pör 15 vádlottját szabadlábra helyezték. *Népszava*, 1927. július 13. 3.

⁹² Ma megkezdték Szántó Zoltánék kommunista ügyének vádtanácsi tárgyalását. *Az Est*, 1927. július 22. 6. – Ma megkezdték a Szántó-pör vádtanácsi tárgyalását. *Népszava*, 1927. július 22. 2.

⁹³ A Szántó-pör vádlottjai közül huszat szabadlábra helyeztek. *Népszava*, 1927. július 23. 2.

A törvényszéki tárgyalásra ez év októberében került sor Szemák Jenő⁹⁴ elnökle-tével. A szavazóbírák Szabolcska Mihály és Kovács Miklós voltak.⁹⁵ A vádat Lind-mayer Béla, a védelmet Szőke Sándor, Timár Miklós, Vámbéry Rusztem, Varga Béla, Soproni Aladár, Kollmann Dezső és Szabados Manó képviselte.⁹⁶ Az ügyészi és a vádtanácsi eljárások miatt összesen hatvankét vádlottat állítottak bíróság elé, amelyből huszonnégy terhelt volt előzetes letartóztatásban, a többiek szabadlábon védekezettek.⁹⁷ A gyanúsítottak közül hét személyt az Átv. 12. §-ának felhatalma-zása alapján hirdetményi úton idéztek meg, tekintettel arra, hogy az eljárás ideje alatt Bécsben tartózkodtak. Az ellenük megállapított vád szerint ők adták az utasít-ásokat, amely alapján Szántó működtette a kommunista mozgalmat. Ezen vádlottak közül egy sem jelent meg a tárgyaláson.⁹⁸

A tárgyalás megnyitását és a vádlottak személyazonosságának megállapítását követően Vámbéry jelezte az elnöknek, hogy a hatóságok nem biztosították a gyanú-sítottakkal való megfelelő kapcsolattartás lehetőségét, majd indítványozta, hogy a kihallgatások során az ügyvédek is intézhessenek kérdéseket a terheltekhez. Ez irányú kérését a bíróság elutasította.⁹⁹

A bizonyítási eljárás rendkívül feszült hangulatban telt, ugyanis a gyanúsítottak számtalan módon igyekeztek provokálni a bírói tanácsot. Szántó a kérdések megvá-laszolása helyett a kommunista ideológiáról kezdett hosszasan értekezni, és kijelen-tette: a magyar paraszti társadalmi réteg támogatja a bolsevizmust. Amikor Szemák meg akarta vonni tőle a szót, továbbra is állva maradt és folytatta beszédét.¹⁰⁰ Beszá-

⁹⁴ A tanács elnöke a két világháború közötti korszakban több kommunistát is elítélt az Átv. alapján, többek között Rákosi Mátyást is 1926-ban. Horthy Miklós kormányzó 1944. október 15-i lemondását és Szálasi Ferenc kinevezését követően több bírótársával együtt letette az új hivatali esküt, majd a nyilas diktatúra időszaka alatt Szálasi őt nevezte ki a Kúria elnökének. *A Kúria és elnökei*. I. kötet. Szerk. BÓDINÉ DR. BELIZNAI Kinga. Budapest, HVG-Orac, 2014. 99–143. (A továbbiakban: BÓDINÉ szerk., 2014.) – BFL, VII.5.c-5506-1927, 1.

⁹⁵ Megkezdődött a nagy kommunista-per főtárgyalása. *Az Est*, 1927. október 18. 3.

⁹⁶ BFL, VII.5.c-5506-1927, 1. – A sajtó részben eltérő ügyvédek nevezett meg védőnek: Lengyel Zoltán, Vámbéry Rusztem, Hébelt Ede, Admetó Géza, Földes István, Szőke Sándor, Kiss Jenő, Rubin László, Timár Miklós. Megkezdődött a nagy kommunista-per főtárgyalása. *Az Est*, 1927. október 18. 3. – Megkezdtek a Szántó-féle kommunista pör tárgyalását, *Népszava*, 1927. október 18. 7.

⁹⁷ BFL, VII.5.c-5506-1927, 1.

⁹⁸ A vádlottak között volt Landler Jenő, Rubin Ede, Mózes Viktor, Révai József, Bella Sándor, Mócsi Ferenc. Megkezdődött a nagy kommunista-per főtárgyalása. *Az Est*, 1927. október 18. 3. – Meg-kezdtek a Szántó-féle kommunista pör tárgyalását. *Népszava*, 1927. október 18. 7. – BFL, VII.5.c-5506-1927, 3.

⁹⁹ Megkezdtek a Szántó-féle kommunista pör tárgyalását. *Népszava*, 1927. október 18. 7.

¹⁰⁰ Befejezték Szántó Zoltán kihallgatását. *Az Est*, 1927. október 19. 7. – Szántó Zoltán bírósági vallomása szerint azért jött Magyarországra, hogy modernizálja a KMP-t. Tagadta, hogy Moszk-vából utasításokat kapott volna, ugyanis elmondása szerint önként vállalta magára ezt a feladatot.

molójában előadta, teljes mértékben tudatában volt annak, hogy tevékenységével megsérti a hatályos jogszabályokat, de szerinte kommunistaként a „kapitalista polgári társadalmat védő” törvényekre nem kell tekintettel lennie.¹⁰¹ Vági István valamennyi kérdésre megtagadta a válaszádat, helyette sírva beszélt az őt ért állítólagos rendőri brutalitásokról és a fehérterrorról akart előadást tartani.¹⁰² Vallomását a következőkkel zárta: „A kommunistaifjumunkások [sic!] magyarországi szervezete létezett, létezik és létezni fog, bármit is tesznek ellene [...]”¹⁰³ Egy másik vádlott, Gólya Ferenc párttag is tiszteletlen volt a bírósággal, mert arra a kérdésre, hogy tagja-e a KMP-nek, a következőt felelte: „Nem vagyok tagja, de ha az elnök úr volna szíves megmondani, hogy hol léphetnék be a kommunista pártba, azonnal belépnék.” E kijelentéséért bírságot kapott, amit utólag megköszönt.¹⁰⁴

Általánosságban elmondható, hogy a kihallgatások során valamennyi vádlott beismerő vallomást tett, azonban bűnösségüket nem ismerték el. Mindenekelőtt a vád azon részét tagadták, mely szerint céljuk az állami és társadalmi rend megdöntése volt, azt azonban elismerték, hogy politikai tevékenységük egy legális kommunista párt létrehozására irányult. Az ok, amiért titokban kezdték el szervezni a KMP-t abban keresendő, hogy Magyarországon a hatályos alkotmányjogi szabályozás szerint tilos volt bolsevik mozgalmat alapítani.¹⁰⁵ Velük szemben viszont az MSZMP-tagok védekezése az volt, hogy ők kizárólag legális pártmunkát fejtettek ki.¹⁰⁶ A kihallgatásokat követően a terheltek és a védők rámutattak azokra a detektívekre, akik elmondásuk szerint a rendőrségen bántalmazták vagy megfenyegették őket.¹⁰⁷ Ennek hatására két detektívnek a bíróság fel is vette a személyes adatait a vádlottak panaszának kivizsgálása végett. Azonban a tanúként kihallgatott Sombor-Schweinitzer rendőrtanácsos¹⁰⁸ cáfolta a rendőri bántalmazások vádját. Elmondása

Korábbi vallomását indokolás nélkül visszavonta azt állítva, csak azért számolt be a rendőröknek, hogy társait megvédje a bántalmazástól. BFL, VII.5.c-5506-1927, 93–96.

¹⁰¹ Uo. 95.

¹⁰² A levéltári források szerint Vági István Szántó Zoltánhoz hasonlóan azt állította, hogy nem bántalmazták. Uo. 96.

¹⁰³ Erre nem válaszolok, erre nem válaszolok... *Az Est*, 1927. október 20. 4.

¹⁰⁴ Rendbírságokkal kellett megfélemezni az egyik kommunista vádlottat. *Az Est*, 1927. október 21. 5. – Az ítélet szerint a terheltek egy része visszavonta a vallomását, amit a bíróság mégis figyelembe vett és mérlegelt, tekintettel arra, hogy a gyanúsítottak rendőrségi beszámolóit kiegészítették egymást. BFL, VII.5.c-5506-1927, 42.

¹⁰⁵ Uo. 92.

¹⁰⁶ Uo. 109.

¹⁰⁷ A Szántó-pör vádlottai a rendőrségi verésekről. *Népszava*, 1927. október 20. 6.

¹⁰⁸ Kovács Tamás: *Rendőrségi célkeresztben a szélsőjobb. Dr. Sombor-Schweinitzer József feljegyzése a szélsőjobboldali mozgalmakról 1932–1943*. Budapest, Gondolat, 2009. (A továbbiakban: Kovács, 2009.)

szerint a vádlottak azért tettek beismerő vallomást, mert tetten érést követően tartóztatták le őket, emellett a nyomozók fényképeket készítettek a bizonyítékokról, amit a kihallgatás során bemutattak nekik.¹⁰⁹ Hozzátette: akiket ő hallgatott ki, nem panaszkodtak túlzott rendőri fellépésre, emellett az eljáró detektívek munkáját is folyamatos ellenőrzés alatt tartotta.¹¹⁰ A törvényszék végül nem fogadta el a bántalmazásra való hivatkozásokat, így valósnak ismerte el a nyomozati szakban tett vallomásokat, és azokat bizonyítékként értékelte.¹¹¹ A bírói tanács meglátása szerint ugyanis az egyöntetű tagadás már önmagában is bizonyította a vádlottak azonos politikai ideológiáját, ily módon „ez az egyöntetű tagadás közös védekezési érdekből fakad [...], a vádlottak érzelmi közösségének és gondolkodásbeli hasonlóságának eredménye”.¹¹²

A bizonyítási eljárás folyamán a védelem kifogásolta a házkutatás során készített fényképek bizonyítékként való felmutatását arra hivatkozva, hogy azok csupán másolatai az eredeti dokumentumoknak, ezért hitelességük megkérdőjelezhető. A bíróság elutasította az indítványt. Azonban fontos megállapítani, hogy a hitelesség alátámasztása végett az elsőfok csak a dátummal ellátott okiratokat értékelte bizonyítékként.¹¹³ A továbbiakban Szántó Zoltán ügyvédje kifogásolta a vádirat azon részét, ahol a vádhatóság védecével szemben államfelforgatás minősített esetét állapította meg. Jogi érvelése szerint ugyanis a hamis útlevél megszerzése és felhasználása nem minősül bűncselekménynek, hanem a kihágásokról szóló 1879. évi XL. törvény (a továbbiakban: KBTk)¹¹⁴ 71. §-ának hatálya alá tartozik. A törvényszék ettől az állásponttól is elzárkózott, ugyanis kifejtette: ez a cselekmény akkor minősül kihágásnak, amennyiben azt az elkövető eltartási vagy segélyezési okból realizálta.

¹⁰⁹ BFL, VII.5.c-5506-1927, 110.

¹¹⁰ Uo. 111. – Ma Schweinitzer rendőrtanácsos megcáfolta a kommunista vádlottak vádjait. *Az Est*, 1927. október 26., 5. – Schweinitzer rendőrtanácsos vallomása a rendőrség szolgálatában álló „tekintélyes kommunistákról” és a nyomozás egyéb adatairól. *Népszava*, 1927. október 26. 4.

¹¹¹ BFL, VII.5.c-5506-1927, 109.

¹¹² Uo. 118. – A bíróság azért is helyezkedett erre az álláspontra, mert a nyomozati szakaszban tett beismerő vallomások összhangban voltak a tárgyi bizonyítékokkal. Uo. 114.

¹¹³ Uo. 115–116. – A fenti elv alapján értékelte a bíróság az MSZMP pénztárkönyveit. A dokumentum ugyan csekély pártbevételeiről számolt be, azonban a törvényszék így is bizonyítottan találta a párt kommunista „fedőszervként” való működését, tekintettel arra, hogy az MSZMP nyomdát és személyzetet tartott fenn, holott ezt anyagi helyzetéből fakadóan nem tehetné volna meg. Uo. 118.

¹¹⁴ *1879-ik évi XL. törvényezikk a magyar büntetőtörvénykönyvről, a kihágásról*. Budapest, Hornyánszky Viktor, 1879. (A továbbiakban: *1879-ik évi XL. törvényezikk*, 1879.) – MÁTHÉ Gábor: A kihágás intézménye 1–2. *Állam és igazgatás*, 1980/8. 673–683. és 1980/9. 804–818. (A továbbiakban: MÁTHÉ, 1980.) – *Magyar jogtörténet*. Szerk. MEZEY Barna. Budapest, Osiris, 2007. 342–345. (A továbbiakban: MEZEY szerk., 2007.) – *Magyar állam- és jogtörténet*. Szerk. HORVÁTH Attila. Budapest, NKE, 2014. 551–553. (A továbbiakban: HORVÁTH szerk., 2014.)

Ez a körülmény azonban ebben az ügyben nem állt fenn, mert Szántó a közokirat-hamisítást a mozgalommal összefüggésben követte el. Tehát a minősített eset megállapítása indokolt volt.¹¹⁵

Az ügyvédek a továbbiakban indítványozták az állítólagos rendőri bántalmazások részletesebb kivizsgálását, amit az elsőfok Sombor-Schweinitzer tanúvallomása miatt feleslegesnek tartott.¹¹⁶

A védelem egyik legfontosabb érve a váddal szemben a statáriális eljárás jogszerűtlensége volt, tekintettel arra, hogy a vádlottak túlságosan hosszú ideig tartózkodtak a rendőrségen. Érvelésüket alátámasztva a Bp. 145. § (4) bekezdését hozták fel, amely szerint a gyanúsítottat a letartóztatást követően legkésőbb negyvennyolc óra alatt át kell adni az illetékes vizsgálóbírónak vagy a járásbíróságnak. A bírói tanács azonban megállapította: a gyorsított eljárás nem tartozik a Bp. hatálya alá, ezért a rögtönítélő bíróság kapcsán e jogszabályra nem lehet hivatkozni. Másrészt szerinte ez egy nem létező szabály, ugyanis a statáriális eljárást szabályozó 9550/1915. sz. I. M. E. rendelet nem tartalmazott ilyen időhatárt, csak a haladéktalanságot írta elő a rendőrség számára.¹¹⁷ Az ügyvédi érvelés másik része arra szándékozott rámutatni, hogy a KMP tevékenysége csak az aktuális gazdasági helyzetet akarta javítani. Ez a meglátás ugyancsak elutasításra került az elsőfokú bíróság részéről.¹¹⁸

A törvényszék végül elfogadta az ügyészi álláspontot és 1927. november 9-én hozott, B.XIV.5506/52/1927-es számú ítéletében¹¹⁹ Szántó Zoltánt nyolc év és hat hónap fegyházbüntetésre, tíz év hivatalvesztésre és politikai jogai gyakorlásának felfüggesztésére ítélte államfelforgatás minősített esete miatt.¹²⁰ A büntetés időtarta-

¹¹⁵ BFL, VII.5.c-5506-1927, 121–123. – Tekintettel arra, hogy a KMP vezetője a közokirat-hamisítás vétségét Ausztriában követte el, a törvényszéknek figyelembe kellett vennie az osztrák büntető törvénykönyv büntetési tételét is, ugyanis a Csemegi-kódex 12. §-a szerint, ha az elkövetés helyén hatályban lévő szabályozás enyhébben szankcionálja a vád tárgyává tett törvényi tényállást, akkor a magyar jogalkalmazónak azt kell alkalmaznia. Ez a bűncselekmény az osztrák jogban az OBTK 199. § (4) bekezdése alapján csalásnak minősült, amit hat hónaptól egy évig terjedő börtönbüntetéssel pönalizáltak. A büntetési tételből az a következtetés is levonhatóvá vált, hogy a törvényi tényállás az osztrák jog szerint nem minősült kihágásnak, így Szántóval szemben az Átv. 2. §-a megállapíthatóvá vált. Uo. 123. – CSATSKÓ Imre: *Az 1852-ki május 27-ki Austriai Birodalmi Büntető Törvénykönyv Magyarázata*, Pest, Geibel Armin Bizománya, 266. (A továbbiakban: CSATSKÓ, 1853.) – A témáról lásd még SZABÓ Máttyás: A kihágás intézménye az 1852. évi osztrák büntető törvénykönyvben. *Pro Publico Bono*, 2020/3. 130–143. (A továbbiakban: SZABÓ, 2020.)

¹¹⁶ BFL, VII.5.c-5506-1927, 138.

¹¹⁷ Uo. 137.

¹¹⁸ Uo. 139.

¹¹⁹ Uo. 1, 38.

¹²⁰ Szántó a büntetés kiszabása mellett négy nap sötétzárkában eltöltendő büntetést is kapott, mert az ítélet rá eső részének kihirdetése után „Éljen a KMP!” felkiáltással megzavarta a bíróságot. Szántó Zoltánt 8 és fél, Vági Istvánt 4 és fél évre ítélték a kommunista bűnyűben. *Az Est*, 1927. november

mába a statáriális eljárás alatt foganatosított kényszerintézkedés időtartamát is beleszámították, csökkentve ezzel a kiszabott büntetés mértékét.¹²¹ Vági Istvánt az 1. § (1) bekezdése szerinti államfelforgatás alapesete miatt vonták felelősségre, mivel bizonyítást nyert, hogy az MSZMP irányvonalát és vezetését alárendelte a III. Internacionálé céljainak.¹²² Az ellene megállapított szankció négy év és hat hónap fegyházbüntetés, tíz év hivatalvesztés és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztése volt. Ez utóbbi büntetést az elsőfokú fórum végül mellőzte, így azt Váginak nem kellett kitöltenie.¹²³ A Munkáspárt vezetőjéhez hasonlóan több mint húsz vádlottat is az Átv. 1. § (1) bekezdése alapján vontak felelősségre, ami miatt a szabadságvesztés büntetésüket fogház fokozatban kellett letölteniük, ezzel párhuzamosan pedig három-éves időtartamban szabták ki a korábban már említett mellékbüntetéseket. Fontos megemlíteni, hogy az elsőfok minden esetben alkalmazta a Csemegi-kódex 94. §-át, melynek értelmében a főbüntetés tényleges időtartamába beleszámították az előzetes letartóztatásban töltött időt. A bírói tanács további hét terhelt büntetőjogi felelősségét a rendtörvény 3. §-a szerinti feljelentési kötelezettség elmulasztása miatt állapította meg. Huszonkét vádlottat a Bp. 326. § (2) bekezdése alapján felmentettek.¹²⁴ Az ítélet rendelkezett a tárgyi bizonyítékok sorsáról is, ugyanis a büntetőkódex 61. §-ából kiindulva a bíróság elrendelte a házkutatás során lefoglalt iratok elkobzását.¹²⁵

Az ítélet indokolása hosszasan foglalkozott az Átv. bevezetésének szükségességéről, reflektálva ezzel azokra a heves politikai és jogi polémiákra, amelyek a rendtörvény nemzetgyűlési vitáját¹²⁶ végigkísérték az 1920-as évek elején. Bevezetésként a bíróság kifejtette: azért volt szükséges a rendtörvény hatálybalépése, mert Magyarország csak így tudott védekezni a kommunista ideológia terjesztésével szemben.¹²⁷ Külön kihangsúlyozta továbbá, hogy a tudományos és irodalmi művekben

10. 1–2. – Az Est értesülése szerint Szántó és társainak botrányt okozó viselkedése miatt az ügyészség egy újabb büntetőeljárást indított velük szemben lázadás megalapozott gyanúja miatt. Mivel az eset a tárgyalóteremben történt, a vádhatóság megállapítása szerint feleslegessé vált a nyomozás elrendelése. A levéltárban erre irányuló forrás nem áll rendelkezésre. Vö. Lázítás címén eljárás indult az elítélt kommunisták ellen. *Az Est*, 1927. november 12. 2.

¹²¹ BFL, VII.5.c-5506-1927, 3.

¹²² Uo. 6.

¹²³ Uo. 38.

¹²⁴ BFL, VII.5.c-5506-1927, 39–51. – Szántó Zoltánt 8 és fél, Vági Istvánt 4 és fél évre ítélték a kommunista bűnügyben. *Az Est*, 1927. november 10. 2.

¹²⁵ BFL, VII.5.c-5506-1927, 56. – Landauer Árpád, Bleier József, Lándor Miklós és Landler Jenő ellen ismeretlen tartózkodási helyük miatt nyomozólevelet bocsátottak ki. Uo.

¹²⁶ Az Átv. törvényjavaslatát 1921. március 4–14. között tárgyalta, majd 16-án fogadta el az ideiglenes törvényhozás, végül pedig április 6-án lépett hatályba. *Nemzetgyűlési Napló*, 1920. VIII. kötet. 372–576. – ANGYAL, 1929a. 2.

¹²⁷ BFL, VII.5.c-5506-1927, 57.

megjelenő vélemények a tudomány szabad művelésének körébe tartoznak, így nem kerülhetnek a törvény hatálya alá. Így összegzésképpen a következőt állapította meg a törvényszék: „[...] a tudomány az államnak személyes ereje és a tudomány szabadsága egyszersmind az állam szabadsága.”¹²⁸ A törvényszék kitért továbbá annak vizsgálatára is, hogy melyek azok a mozgalmak, amelyek politikai programjukból kiindulva legális pártoknak tekinthetők.¹²⁹ Meglátásuk szerint a politikai egyesületek feladata az állandóság és az ideológiájuknak megfelelő közös érdek képviselése, így próbálva meghatározni a társadalom közakarátát. Ezzel szemben a KMP a III. Internacionálé tanait képviseli, amelynek lényege az alkotmányos rend erőszakos megdöntése. Ez utóbbi azonban nem tekinthető az ország közös érdekének.¹³⁰ Ezen érvelés alapján az elsőfokú fórum azt a következtetést vonta le, hogy az Átv. nem a valóságban realizált erőszakos cselekményeket pónalizálja, hanem azokat a mozgalmakat, amelyek az állami és társadalmi rendet erőszakos úton akarják megváltoztatni.¹³¹

A törvényszék az ítéletben kitért az elkövetési magatartások elhatárolására is. Álláspontjuk szerint a KMP vezetői minőségének kritériumai közé tartozik az irányítás, a tagok toborzása és az utalványozás. Emellett a vétségi alakzatnak számító

¹²⁸ Uo. 59.

¹²⁹ Uo. 57.

¹³⁰ Uo. 60.

¹³¹ Uo. 63. – Az Átv. szükségszerű szigorítása ellenére, az 1. §-ban szabályozott törvényi tényállás kapcsán az erőszakos elkövetési mód fennállása okozta a legtöbb jogértelmezési vitát a bírósági tárgyalásokon. Az államfelforgatási perekben ugyanis visszatérő motívum volt a védelem azon érvelése, mely szerint a vád tárgyává tett cselekmény nem azonos a rendtörvény által szabályozott deliktummal, mert az elkövetők a kivitelezésekor nem alkalmaztak erőszakot. A felvetés logikusnak tekinthető, mivel a kommunista párttagok a legtöbb esetben olyan agitációs tevékenységet folytattak, mint a lapszerkesztés, röpiratterjesztés, bolsevik ideológiát népszerűsítő cikkek írása, vagy találkozók megszervezése. Ezzel szemben viszont az erőszakos elkövetési mód a büntetőjog megközelítése szerint akkor valósult meg, amennyiben annak akaratot megtörő vagy akaratot hajlító hatása volt. Ez a körülmény azonban az illegális kommunista párt szervezkedésének ezen időszakában egyáltalán nem merült fel. Tehát a bíróságoknak ítéleteikben választ kellett adni arra a kérdésre, hogy ezeknél a büntetteknel miért a rendtörvényt alkalmazta a Csemegi-kódex helyett. A bíróság a következő álláspontra helyezkedett: bár ezekben az ügyekben valóban nem valósult meg ténylegesen erőszakos cselekmény, az a mozgalom, amely a kommunista Internacionálé alapjaira épül, megvalósítja az államfelforgatás büntettét. Ugyanis céljai közé tartozik a proletárdiktatúra bevezetése az államokban, amely kizárólag az alkotmányos rend erőszakos megdöntése nyomán érhető el. Mindezek alapján figyelembe véve azt a körülményt, mely szerint a magyarországi kommunisták ezt az ideológiát tették magukévá, cselekményükhöz társul az Átv.-ben meghatározott erőszak, függetlenül annak a valóságban realizálódott mivoltától. BELOVICS Ervin – GELLÉR Balázs – NAGY Ferenc – TÓTH Mihály: *Büntetőjog I. Általános rész*. Budapest, HVG-Orac, 2012. 234. (A továbbiakban: BELOVICS et. al., 2012.) – DRÓCSA, 2019. 96–97. – BFL, VII. 5. c. 8771/1925, 533, 555.

tevékeny résztvevő és az előmozdító olyan cselekményekben vesz részt, mint a párt bizottsági tagságának ellátása vagy agitációs tevékenységek kifejtése.¹³² Az államfel-forgatás deliktuma mellett az elsőfokú bíróság azon vádlottakkal szemben állapította meg a feljelentési kötelezettség elmulasztását, akiknek tudomásuk volt a titkos kom-munista szervezkedésről, de azt mégsem jelentették a hatóságoknak. Ezt a körülményt a tanács abból vezette le, hogy a KMP vezetése csak azokat a személyeket avatta be a bolsevik mozgalom jövőbeni terveibe, akiket megbízhatónak tartott.¹³³

A bíróság azon személyek kapcsán, akiket végül felmentett, a következőket állapí-totta meg: ezek a vádlottak MSZMP-tagok voltak, akikkel szemben a tanács nem látta bizonyíthatónak, hogy tudtak a párt radikalizálódásáról, vagy abban bármilyen módon részt vettek volna.¹³⁴ Vági István KMP-tagsága pedig nem jelentette automa-tikusan a Munkáspárt tagságának tudomását és támogatását is.¹³⁵

Az elsőfokú fórum a cselekmények minősítésének magyarázatát követően áttért a szubjektív tényállási elemek elemzésére. Álláspontjuk szerint a Szántó-féle össze-esküvés olyan kirívóan súlyos veszélyt jelentett a magyar állami és társadalmi rendre, hogy a bíróság eltekintett az elkövetők személyiségében fennálló esetleges enyhítő körülmények értékelésétől.¹³⁶ Ezzel szemben azonban az indokolás mégis felsorolt néhány esetet, amit mégis figyelembe vett az ítélet meghozatala során. E körbe tartoztak az első világháborút követő politikai, társadalmi és erkölcsi változások, a vád-lottak gazdasági nehézségei, és több terhelte büntetlen előélete.¹³⁷ A súlyosító körülmények döntő többsége a terheltek jellemvonásával vagy politikai előéletével volt kapcsolatos. Szántó Zoltánnál a bíróság a „lelki konokságot”, míg Löwi és Poll Sán-dornál a „vad fanatizmust” vette figyelembe, míg Vági István tekintetében a koráb-ban elkövetett államellenes tevékenységét, a haszonszerzési vágyát és az MSZMP „lealacsonyítását” értékelte.¹³⁸ Ez utóbbi körülménnyel kapcsolatban a törvényszék indokolásában a következőképpen fogalmazott: „[...] tisztos és a társadalomban meg-becsült pozícióját ez által a megbecsült vezér a megfizetett forradalmi ügynök szere-pévé alacsonyította le.” Az MSZMP vezetőjével kapcsolatban végül olyan nagy-számú súlyosító körülmény került a bíróság elé, hogy a tanácsnak figyelembe kellett

¹³² BFL, VII.5.c-5506-1927, 120.

¹³³ Uo. 118.

¹³⁴ Uo. 136.

¹³⁵ Uo. 137.

¹³⁶ Uo. 125.

¹³⁷ Uo. 127.

¹³⁸ Uo. 126.

vennie a kódex 90. §-át, ami a megállapított törvényi tényállás büntetési tételének a legsúlyosabb mértékét ajánlotta alkalmazni.¹³⁹

6. A BÜNTETŐELJÁRÁST KÍSÉRŐ POLITIKAI MEGNYILVÁNULÁSOK

A Szántó Zoltán és társai elleni büntetőeljárás lefolytatását megnehezítette az a körülmény, hogy számos magyar és külföldi közéleti szereplő, valamint nemzetközi szervezet szót emelt a per lefolytatása ellen. Magyar szempontból talán a legjelentősebb megmozdulás Schefbeck m. kir. konzul a washingtoni m. kir. követségnek írott levelében olvasható. Írásában arról számolt be, hogy Chicagóban 1927. március 15-én az októbristák és a kommunisták közös sztrájkot szerveztek a New York-i Kossuth-szobor felállítása ellen. Ezen a tüntetésen bejelentették a hallgatóság előtt, hogy a Szántó-per ellen is szerveznek egy közös felvonulást abban a reményben, hogy szervezkedésük „[...] kinyitja Amerika szeméit is”.¹⁴⁰ Röpiratukban a két politikai csoport „Chicago város szabadságot szerető magyar polgáraiként és munkásaiként” definiálta magát.¹⁴¹

A büntetőeljárás statáriális szakasza ellen szót emelt az Emberi Jogok Európai Ligája,¹⁴² meglátásuk szerint ugyanis a vádlottak csak a politikai véleményüket fejtették ki.¹⁴³ Robert Bos párizsi ügyvéd pedig a büntetőeljárás ideje alatt végig Budapesten tartózkodott annak érdekében, hogy figyelemmel kísérje a per kimenetelét.¹⁴⁴

Ezen kijelentések a magyar igazságszolgáltatásra való nyomásgyakorlásként értékelhetők, amelyek úgy akarták láttatni a magyar államot, mint egy elnyomó, diktatórikus rendszert, ahol az egyszerű politikai véleménynyilvánítás is bűncselekménynek számít. Ezek a politikai akciók végül nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Bár voltak a büntetőeljárásnak olyan részei, amelyek kritika tárgyává tehetőek, mégis elmondható, hogy ezeket az anyagi és eljárásjogi aggályokat a törvénytől elsődleges ítéletével korrigálta.

¹³⁹ Uo. 127.

¹⁴⁰ BFL, VII.18.d-03/0102/1927, 19–20.

¹⁴¹ Uo. 23.

¹⁴² Igen valószínű, hogy a nyilatkozatot nem a cikkben szereplő szervezet tette, hanem annak magyar fiókszerve, az Európai Jogok Magyar Ligája, amelynek számos októbrista politikus is a tagja volt. Vö. ABLONCZY Balázs: *Jogvédelem és politikai aktivizmus között – a párizsi Emberi Jogok Magyar Ligája, 1924–1939*. <https://archivnet.hu/jogvedelem-es-politikai-aktivizmus-kozott-a-parizsi-emberi-jogok-magyar-ligaja-1924-1939>. (2021. december 12.)

¹⁴³ Az Emberi Jogok Európai Ligája a statáriális bíráskodás ellen. *Népszava*, 1927. április 22. 9.

¹⁴⁴ Az Est-től reggelig rovat. *Az Est*, 1927. október 22. 6.

GLAUB KRISZTIÁN

MOZAIKOK FARKAS MIHÁLY 1945 ELŐTTI ÉLETÉBŐL

Farkas Mihály tetteinek, gondolatainak és az 1945 után bekövetkezett eseményekben játszott szerepének megértéséhez mindenképpen szükséges életútját, legalábbis annak legfontosabb pontjait végigkövetni, – egészen 1944 végéig. A teljesség igényére való törekvés mellett is ez csupán csonka biográfia lehet, részben terjedelmi okok, részben az életút bizonyos szakaszaira vonatkozó forráshiány miatt.

Farkas Mihály Löwy Hermann¹ néven született 1904. július 18-án, Abaújszántón. Édesanyja Löwy Janka volt, édesapja ismeretlen. Általános és polgári iskoláit Kassán végezte. A trianoni impériumváltás után is itt maradt, nyomdásztanulónak szegődött és végül nyomdaipari gépmester oklevelet szerzett.

AZ ELSŐ LÉPÉSEK A MOZGALOMBAN A CSEHSZLOVÁK KÖZTÁRSASÁGBAN

Nagyon fiatalon, már 15 éves korában bekapcsolódott a munkásmozgalomba: 1919-től tagja, 1920-tól titkára a kassai szocialista ifjúsági csoportnak. 1920 decemberében illegálisan Bécsbe utazott, ahol részt vett a KMP által szervezett hathetes pártfőiskolán, mint a kassai ifjómunkás egyesület titkára. Bécsből visszatérve az egész „Kelet-szlovenszkói Ifjúsági Mozgalom” kerületi titkára lett, a minősítése szerint rendkívüli munkabírással, mert nyomdásztanulói éve alatt a munka után nap mint nap késő éjszakáig fegyelmetten dolgozott, hogy az ifjúsági mozgalommal kapcsolatos feladatait ellássa.² 1921-ben lépett be az abban az évben megalakult és a Csehszlovák Köztársaságban törvényesen működő kommunista pártba, a CSKP-ba (szlovákul: Komunistická strana Československa – KSČ).³ 1923-ban betiltották a Csehszlovák Kommunista Ifjúsági szövetséget. A kassai rendőrség szervezett akciója során más ifjómunkás kommunistával együtt Löwy is előzetes letartóztatásba került. A börtönben több alkalommal is éhségsztrájkot folytatott, illetve annak álta-

¹ A dolgozatban következetesen azokon a neveken említem Farkas Mihályt, amelyeket az adott életrészében éppen használt.

² Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 3.1.9. V–1500019/3, Farkas (Wolf) Mihály életrajzi adatai, munkásmozgalmi tevékenysége. 230.

³ Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZKK), 429. fond, Farkas Vladimír életrajzvázlata. 1.

lános megszervezésében is részt vett, melynek hatására végül szabadlábra került, de rendőri megfigyelés alatt maradt.⁴

TÁRGYALÁS ÉS BÖRTÖN

1924. szeptember 17-én Löwy Kassán illegális kommunista felvonuláson vett részt. Ez a hatóságokkal való összecsapásba torkollt, melynek eredményeképpen előzetes letartóztatásba került. A vádirat⁵ szerint „1924. szeptember 17. napján Kassán több más, mostanáig nem azonosított elkövetővel a kassai rendőrkapitányság parancsa ellenére tüntető menetet szerveztek és Kožuch Martin, Hurt František és Latal Eduard rendőrök által felszólítván a feloszlásra, ennek a felszólításnak nem tettek eleget, azt kiabálták, hogy nem mennek el, hogy a rendőrséget egyáltalán nem ismerik el, és a tömeget különböző kiáltásokkal a rendőrség ellen uszították. Mire az említett rendőri közegek elfogták Löwy Hermann, aki Fried Eugennel vezette a tömeget és a legdühödtében cselekedett és a Fő utca 49. sz. ház udvarára vezették őket, becsukva maguk után a kaput, hogy onnan a tömeg lecsillapodását követően elvezethessék őket a rendőrkapitányságra. A gyanúsítottak azonban más, mostanáig nem azonosított elkövetőkkel együtt, erőszakkal kitörték az említett ház kapuját és kövekkel, téglákkal és botokkal fenyegetve a rendőrséget erőszakkal kiszabadították Löwy Hermann, aki ökölrel védekezett a rendőrökkel szemben, és amikor a rendőrség a további tüntetés során más tüntetőket fogott el, a gyanúsítottak erőszakkal őket is kiszabadították a rendőri közegek kezei közül. Azaz csoportosulást valósítottak meg, melynek célja az volt, hogy a hatóságnak közegét erőszakkal és veszélyes fenyegetéssel hivatásának jogszerű gyakorlásában akadályozza. Ezáltal elkövették az 1914. évi XL. tc. 4. § 1. bekezdés és 6. § 1. bekezdés szerinti büntetést, miközben Löwy Herman és Fried Eugen felbujtók, esetleg vezetők voltak.”⁶

Az 1925. február 5-én keltezett ítéletben összbüntetésül Löwy öt év börtönt kapott. Bírósági ügyének folyamata alatt született Löwy Reginával (mozgalmi nevén Kara Anna) közös fia, Vladimir. Törvényességi óvás után 1926. február 12-én a IV./1922/24/78 számú ítélet „[...] mindkét elsőfokú ítéletet megváltoztatja az ott megállapított

⁴ ÁBTL, 3.1.9. V-1500019/3, Farkas (Wolf) Mihály életrajzi adatai, munkásmozgalmi tevékenysége. 230.

⁵ A cseh nyelvű forrásszövegek fordításért Avar Hajnalkának mondok köszönetet.

⁶ Štátny archív v Košiciach (Kassai Állami Levéltár; a továbbiakban: ŠA KE), Fond Krajský súd Košice I. (Kerületi bíróság anyaga, Kassa I.), Hermann Löwy a spol. Trestné konanie pre účasť na komunistickom demonštračnom sprievode v Košiciach (Löwy Hermann és társai. Büntetőeljárás kommunista demonstrációért és garázdaságért Kassán), Inv. č. 989, č. spisu 1922, šk. 168.

tényállás azon megállapítással történő kiegészítésével, hogy a vádlottak kövekkel, téglákkal és botokkal fenyegették a rendőrséget, tehát a bűncselekményt felfegyverkezve követték el, miközben Löwy Hermann és Fried Eugen vádlottak vezetők és felbujtók voltak. Mindezért főbüntetésként további 1 (egy) év és 6 (hat) hónap börtönbüntetésre, mellékbüntetésként 100 (egyszáz) cseh korona pénzbüntetésre ítéli, és az 1914. évi XL tc. 13. § alapján 3 (három) év hivatalvesztéssel és a települési választójog felfüggesztésével sújtja.”⁷ Mindezen a brnói Legfelsőbb Bíróság 1926. június 26-án kelt ítélete se módosított számottevően, csupán tételesen visszautasította Löwy és védője, dr. Kamensky Kálmán fellebbezési pontjait, valamint számba vette az elítélt korábbi tevékenységét is a munkásmozgalomban. Ezen tevékenység az ítélet szövege szerint: „Löwy Herman[n] vádlott szerzője volt továbbá néhány kiáltvány-nak is, megírta például a »*Kelet-szlovákiai kommunista munkáskör tette hívása*« címűt, melyben hangsúlyozta, hogy épp most van szükség a legnagyobb együttműködésre, amikor a mozgalmat illegálisan korlátozzák, és kifejezetten ezt mondta: »Tíztagú rendszert kell létrehozunk. Tagokat kell szereznünk a katonai helyőrségekben katonai sejtek létrehozásával, hogy a felkelés megindításával a mi oldalunkra állítsuk a hadsereget!« 1923. március 15. napján a vádlott megírta a kommunista párt *Munkás* című lapja konfiskációs alapjának létrehozására vonatkozó *Felhívást*, továbbá mint a kommunista ifjúsági szövetség kassai titkára felhívást írt az *Ifjú Kommunista* 20 részvényének kifizetéséről, melyben azt mondta: »Ne feledjétek, hogy csak felfegyverzett kommunista hatalomátvétellel dönthetjük meg a mai kapitalista rezsimet.« A kelet-szlovákiai ifjúság csoportjaihoz intézett *Kiáltványban* arra szólította fel a csoportokat, hogy azonnal kezdjenek harci szervezetek létrehozásába, kifejti, hogy bővíteni kell a cserkészcsapatok szervezetét, amelyekből a proletariátus erőszakszervezetét kell létrehozni, majd a következő szavakkal fejezte be: »Éljen a fegyveres kommunista forradalom!«”⁸

A NEMZETKÖZI MUNKÁSMOZGALOM HARCOSA

A börtönévek a liberálisnak mondott Csehszlovák Köztársaságban sem számítottak könnyűnek, főleg a hírhedt lipótvári (Leopoldov) börtönben. Noha Löwy 1929-ben feltételes szabadlábra került, azonnal besorozták a csehszlovák hadseregbe, ahol

⁷ Uo.

⁸ ŠA KE, Fond Krajský súd Košice I. (Kerületi bíróság anyaga, Kassa I.), Rozsudok nad Hermannom Löwym a spol. vo veci organizovania násilia proti vrchnostenským orgánom (Legfelső Bíróság ítélete Löwy Hermann és társai ügyében hatóság elleni erőszak miatt), Inv. č. 989, č. spisu 2130, šk. 168.

másfél évnyi szolgálatot kellett teljesítenie.⁹ Időközben felesége, Kara Anna is elhagyta Lőwyt, sőt fiát is hátrahagyva 1929-ben Magyarországra távozott illegális pártmunkára, majd lebukása és az országból való kiutasítása után onnan Franciaországba.¹⁰ Lőwy sem foglalkozott a fiával, katonai szolgálatának lejártá után egyből hátat fordított Kassának, és Prágába tette át a székhelyét, ahol újabb kommunista tüntetést szervezett, amelyért újabb hat hónapnyi börtönt kapott. 1930-ban röviddel szabadulása után az újjáalakított Csehszlovák Kommunista Ifjúsági Szövetség (CSKISZ) másodtitkára lett, innen került ki Moszkvába, mint a CSKISZ hivatalos képviselője.¹¹

Korábbi szervezőmunkájának és kiállításának jutalmaként fontos posztot kapott: a Kommunista Ifjúság Internacionálé Végrehajtó Bizottságának (KII VB) póttagja lett. Ekkortól kezdte használni a Wolf mozgalmi nevet is. Moszkvában ismerte meg és kötött házasságot 1931-ben a német állampolgárságú Käthe Rüdigerrel (a peres iratokban magyaros átírással Rüdiger Katalin), akitől további két gyermeke (Renáta lánya 1935-ben, Sándor fia 1945-ben) született.¹²

A KII megbízásából hamarosan a nyugat-európai iroda székhelyén, Berlinben folytatta a munkát vezető beosztásban, de Hitler 1933-as hatalomra jutása után távoznia kellett Németországból; a továbbiakban így Belgiumban, Hollandiában és Franciaországban tevékenykedett. Ezekben az években alakította ki szerteágazó kapcsolatait a szovjet és a nyugat-európai kommunistákkal. Az ekkoriban folytatott politikai tevékenységéről sajnos vajmi kevés adat áll rendelkezésre. Annyi bizonyos, hogy Wolf gyorsan akklimatizálódott a nyugati viszonyokhoz, többek között folyékonyan megtanult németül és franciául is. Ez utóbbit alátámasztja az ifjabb Farkas memoárja is, mely későbbi börtönméneit idézi fel: „Már említettem, hogy elkezdtem franciául tanulni. Sajnos ezt egy idő után nem tudtam folytatni, mert csak a tankönyv első kötetéhez jutottam hozzá, meg egy kis francia–magyar szótárhoz. Lehetetlen, hogy apám az asztalomon ne vette volna észre ezeket a könyveket. Tehát tudott arról, hogy franciául tanulok, de soha nem ajánlotta fel, hogy segít, mondjuk naponta fél órát beszél velem franciául. Pedig ez sokat jelentett volna.”¹³ Az előkerült

⁹ ÁBTL, 3.1.9 V–1500019/3, Farkas (Wolf) Mihály életrajzi adatai, munkásmozgalmi tevékenysége. 230.

¹⁰ KOZÁK Gyula: Múltbanzés – Interjúteredékek Farkas Vladimírral, az Államvédelmi Hatóság volt alezredesével. *Mozgó Világ*, 1988/2. 90.

¹¹ ÁBTL, 3.1.9 V–1500019/3, Farkas (Wolf) Mihály életrajzi adatai, munkásmozgalmi tevékenysége. 230.

¹² ÁBTL, 3.1.9. V–1500019/2, Farkas Mihály személyi törzslapja.

¹³ FARKAS Vladimír: *Nincs mentség. AZ ÁVH alezredese voltam.* Budapest, Interart. 1990. 532–533. (A továbbiakban: FARKAS, 1990.)

dokumentumok alapján kiderült az is, hogy Wolf ezekhez az utazásaihoz csehszlovák útlevelet használt, mégpedig Stefan Ferencz néven.¹⁴

A berlini tapasztalatok különösen meghatározóak lettek későbbi politikai gondolkodásában, ezek tették lehetővé, hogy aktívan részt vehessen a Kommunista Internacionálé (KI) VII. kongresszusán, ahol megválasztották a KI Végrehajtó Bizottságának póttagjává, később pedig a már említett ifjúmunkás szervezet, a KII VI. kongresszusán a KII titkárának (a francia Raymond Guyot-val egyetemben). A nagyobb beosztásnak köszönhetően 1935 májusában a KII visszarendelte Moszkvába dolgozni.

SPANYOLORSZÁGBAN

1936-ban azonban új pártfeladat érkezett, melynek következtében Wolf Spanyolországba utazott, de – a közhiedelemmel ellentétben – nem a polgárháborúban harcolni, hanem a spanyol antifasiszta ifjúsági mozgalmak egységének megteremtésében közreműködni.¹⁵ A Szovjetunió elsősorban az általános antifasizmus vezérszavának szerepében tündökölve állt ki a II. Spanyol Köztársaság mellett és a felázadt tábornokokkal szemben, akiknek 1936 végére már vitathatatlanul Francisco Franco lett a vezetője. A különféle felszerelés – fegyverzet, élelmiszer, gyógyszerek – mellett tanácsadók és szovjet katonai szakértők is érkeztek a német–olasz támogatást élvező felkelők elleni küzdelemre. Noha a szovjet küldöttek száma nem volt nagy, az eseményekre tett hatásuk kiemelkedőnek bizonyult. Többek között politikai véleményt formáltak, amellyel akarva-akaratlanul éket vertek a kommunista párt és baloldali szövetségesei (szocialisták, anarchisták) közé. A Spanyol Kommunista Párt (SKP, spanyolul: Partido Comunista de España – PCE) kormányon lévő párt volt és vitathatatlan tekintélyt élvezett a köztársasági zónában – amihez a szovjet fegyverszállítmányok is nyilvánvalóan hozzájárultak –, de a Komintern beavatkozása a PCE életében torzulást okozott, mivel túlságosan erőltette a spanyol munkáspártok azonnali egyesülését, illetve erőteljesen ráerőltette a pártra Sztálin személyének kultuszát. A KI küldöttei, Gerő Ernő (Pedro) és Minev (Sztyepánov) balos szektássága is csak erősítette a párt irreális hegemóniaigényeit.¹⁶ Ha mindehhez hozzávesszük a trockizmussal vádolt POUM (Partido Obrero de Unificación Marxista – Marxista Egyesítés Munkáspártja) elleni leszámolást, joggal állítható, hogy a Köztársaság

¹⁴ FARKAS Vladimir: Moszkvai jelentés III. *Reform*, 1992. május 21. 11.

¹⁵ OSZKK, 429 f., Farkas Vladimir életrajzvázlata. 2.

¹⁶ HARSÁNYI Iván: *A Franco diktatúra születése. A Franco-rendszer keletkezése és a spanyol munkásmozgalom. 1938–1939.* Budapest, Kossuth, 1988. 184–185.

pártjai a polgárháborún belül egy szabályos belső háborút is vívtak.¹⁷ Wolf azonban már kimaradt a további ibériai eseményekből: 1937-ben, jóval a Spanyol Köztársaság bukását megelőzően a KII visszahívta Moszkvába.

ÉLETVESZÉLYBEN

Ez a Moszkva azonban már egy másik Moszkva volt, mint amit korábban elhagyott. Pont ekkor zajlottak a szovjetunióbeli nagy „tisztoztatások”. Wolf személye is bekeverült a célkeresztbe, mint Nyugaton járt káderé, akinek neve ráadásul a Komszomol „összeesküvés” ügyében is felmerült. Mi volt ez utóbbi ügynek a lényege? Az NKVD 1937 augusztusában letartóztatta Vaszilij Csemodánovot, a KII szovjet titkárát, aki igencsak bensőséges kapcsolatot ápol a Wolf családdal, sőt Käthe Rüdiger Csemodánov közvetlen munkatársának számított. A hullám beindulásával Wolfnét az „éberség elmulasztásáért” és az ellenséggel való barátkozásért a Komintern azonnal kizárta a pártból és eltávolította a munkahelyéről. A java azonban csak ezután következett. Az ügyben zajló vizsgálat ugyanis megállapította, hogy a Komszomol (Össz-szövetségi Lenini Kommunista Ifjúsági Szövetség) vezetőségébe befurakodott összeesküvők egyetlen befogadott barátjának Mihail Wolf számított.¹⁸ A vádak olyan bizarr elemeket is tartalmaztak, miszerint Csemodánov szerzett dajkát Wolfék újszülött lánya mellé, ezért 1935-ben egy hónapig a Wolf család Csemodánovéknál lakott, ezzel pedig bizonyítást nyert részvételük az összeesküvésben. Mindezt azzal is bizonyítva látták, hogy Csemodánov és társai őrizetbe vétele után Wolf „rövid időn belül lefogyott, pedig ennek semmiféle egészségi oka nem volt”.

Amikor lakásán felkereste Raymond Guyot-t, a KII francia titkárát, zokogásban tört ki, amit azzal magyarázott, hogy emberileg a történetek rettenetesen megrázták.¹⁹ Mindezek miatt a KI VB vizsgálatnak vetette alá, amelynek első, 1938. május 10-én kelt állásfoglalása tényként állapította meg, hogy a Wolf a „csemodánovi politika neveltje”, aki ugyanakkor gazdag és hasznos politikai tapasztalatokat szerzett a Komintern új népfrempolitikájának a végrehajtásában. Konklúzióként – figyelembe véve az enyhítő körülményeket – 1938. szeptember 26-án olyan javaslat készült, hogy Mihail Wolf elvtárs esetében nem tartják célravezetőnek, hogy a továb-

¹⁷ A spanyolországi magyar vonatkozású eseményekről ld. többek között: BARÁTH Magdolna: „Pedro” Gerő Ernő Spanyolországban. *Történelmi Szemle*, 2011/3. 387–423. – ANDERLE Ádám: A Rajk-per spanyolországi előzményei. *Századok*. 2015/6. 1327–1360. – GERGELY Imre: *Magyarok a spanyol néppel*. Budapest, Kossuth, 1977.

¹⁸ FARKAS Vladimir: Moszkvai jelentés IV. *Reform*, 1992. május 28. 11.

¹⁹ FARKAS Vladimir: Moszkvai jelentés V. *Reform*, 1992. június 4. 10.

biakban vezető munkakörben dolgozzon. Így engedélyt sem kapott, hogy a II. Béke Világkongresszuson New Yorkban a KII-t képviselje, noha az I. Világkongresszuson még egyike volt a legfontosabb szervezőknek.²⁰ Végül azonban újra fordult a széljárás: olyan tekintélyes KI-vezetők, mint D. M. Manuilszkij és J. M. Jaroszlavszkij, sőt végül személyesen Georgi Dimitrov is, igazolták Wolf tevékenységét. A KI befolyásos vezetőjének támogatásával aztán 1939-től egészen 1943-as megszüntetéséig a KI-ban és a KII-ban is megtarthatta pozícióit.²¹

ISZAPBIRKÓZÁS MOSZKVÁBAN

1939-ben magához vette Kassáról elsőszülött fiát, Vladimirt is, noha ez a viszontlátás nem sok örömmre adott okot. Az érintett úgy emlékezett minderre, hogy apja azáltal, hogy Csehszlovákia feldarabolása és a közlő háború kitörése után kimenekítette őt Moszkvába, letudta volna vele szemben minden kötelezettségét, és eszébe se jutott az elmulasztott éveket valahogy bepótolni.²² A családi közjátékon túl a következő évben egy döntő fontosságú változás is történt Wolf életében. 1940. november 2-án, miután Rákosi Mátyás Moszkvába érkezett Vas (akkor még Weinberger) Zoltánnal,²³ szembesült azzal a borzalmas vérveszteséggel, ami a „Nagy Terror” idején a magyar párt sorait érte. Az első retorziós hullám 1936-ban még csak háttérbe szorította a Kun Béla által fémjelzett vezetést, a következő, 1938-ra kiteljesedő terror viszont szinte teljes egészében felszámolta azt.²⁴

Maga Rákosi – egy működő párt nélkül – saját bevallása szerint is fonák helyzetbe került, amiből végül Schönherz Zoltánnal²⁵ való találkozása kínált megoldást. A kassai születésű Schönherz arról tájékoztatta Rákosit, hogy a Magyarországhoz az első bécsi döntéssel visszakerült szlovákiai részekben erősödik az ellenzéki hangulat még azok között is, akik 1938 novemberében ujjongva fogadták a visszacsatolást, mert az újonnan érkező állami tisztviselők visszaélései és az örökös kommunistahajszolásuk

²⁰ FARKAS Vladimir: Moszkvai jelentés VI. *Reform*, 1992. június 11. 20.

²¹ OSZKK, 429 f., Farkas Vladimir életrajzvázlata. 2.

²² FARKAS, 1990. 34.

²³ Mint ismeretes, a magyar kormány a Szovjetunió birtokában lévő 1849-ben zsákmányolt honvédszázalókért „cserélte” el 1940 októberében a jogerősen életfogytiglanra ítélt Rákosit és a 13 évre ítélt Vas/Weinberger Zoltánt.

²⁴ KOROM Mihály: A magyar kommunista emigráció vezetőinek tevékenysége a Szovjetunióban a második világháború idején. *Múltunk*, 1997/2. 9. (A továbbiakban: KOROM, 1997.)

²⁵ Schönherzet a kassai vonal miatt szoros barátság kötötte a Farkas/Löwy családhoz is. Többek között ő szervezte meg Farkas Vladimir kiutazását is Moszkvába. A részletekről ld. FARKAS, 1990. 21–22.

sok baloldali gondolkodót elidegenítettek a Horthy-adminisztrációtól.²⁶ Mindezek hatására (a KI-val való egyeztetés után) született meg a döntés, hogy a trianoni határon túli, de magyar nemzetiségű kommunistákkal erősítik meg a magyar pártot. Wolf²⁷ is ezek közé tartozott, aki számára az is megkönnyítette az orientációt, illetve a választást a csehszlovák vagy épp a magyar pártmunka között, hogy az első Csehszlovák Köztársaság feldarabolása után a moszkvai CSKP-emigráció soraiban igencsak felerősödtek a német- és magyarellenes hangok.²⁸ A korábbi jó viszony ellenére végül szakításra került sor a magyar nemzetiségű kommunisták és csehszlovák elvtársaik között, így került át végül a KMP soraiba Wolf mellett többek közt Nógrádi (akkor még Kellermann) Sándor, Skolnyik József és Kassai (Oldner) Géza is.²⁹ Wolf átlépése Rákosi személyes kérése volt, aki ezzel a lépéssel is erősíteni kívánta vezető szerepét a magyar párt élén. A káderbővülés véglegesen eldöntötte a párt vezetéséért a háttérben zajló árnyékbokszolást Rákosi, illetve a Moszkvába spanyolországi megbízatása után visszatért Gerő között, miután a magyar kommunista vezérkar létszáma hatra növekedett és ebből Wolf mellett Weinberger Zoltán és Révai József is Rákosi feltétlen hívének bizonyult.³⁰ Ezt a keserű pirulát a KI befolyásos funkcionáriusai közt számon tartott Gerőnek jó időbe tartott megemésztienie, s ezért sokáig visszahúzódott és távol maradt a magyar párt több rendezvényétől.³¹

²⁶ RÁKOSI Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956*. I. kötet. Szerk. FEITL István – GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta – SIPOS Levente. Budapest, Napvilág, 1997. 27. (A továbbiakban: *Rákosi visszaemlékezései*.)

²⁷ 1941. január 19-én kelt személyzeti kérdőívében Farkas Mihály először nevezte magát magyar állampolgárnak: „1904. július 18-án Magyarországon, Abaújszántón születtem. Korábban csehszlovák állampolgár voltam. Születési helyem most Magyarországhoz tartozik, ezért magyar állampolgárságot kellene kapnom.” FARKAS Vladimír: Moszkvai jelentés V. *Reform*, 1992. június 4. 11.

²⁸ A CSKP nézőpontja ellentmondásosan alakult a kérdésben. Pár évvel később, amikor Beneš emigráns köztársasági elnök Moszkvában Klement Gottwalddal, a CSKP vezetőjével értekezett a háború utáni Csehszlovákiáról, utóbbi úgy fogalmazott, hogy a háború után a német és a magyar nemzetiségű lakosok elűzésével csak differenciáltan ért egyet, vagyis a német és magyar nemzetiségű kommunistákat a CSKP nem kívánja kitelepíteni. Egy idő múlva azonban a CSKP is egyre inkább nemzetiségi álláspontra helyezkedett az internacionalista vonal helyett. Ennek szellemében Gottwald 1944. május 11-én már úgy nyilatkozott a moszkvai rádióban, hogy: „[...] nincs messze az a pillanat, amikor megkezdődik hazánk megtisztítása a német és a magyar áruló szeméttől.” A témához alaposabban ld. GULYÁS László: *Edvard Beneš – Közép-Európa koncepciók és a valóság*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2008. 328–329.

²⁹ OSZKK, 429 f., Farkas Vladimír életrajzvázlata. 2.

³⁰ KOROM, 1997. 12.

³¹ VAS Zoltán: *Viszontagságos életem*. Budapest, Magvető, 1980. 49–50.

HÁBORÚBAN

Az 1941. június 22-i Barbarossa-hadművelet megfogyatkozva és megosztva érte a magyar kommunista emigrációt. A támadás után a helyzet bizonyos módon tovább is romlott. Még Rákosi szerint is megrendült a német, illetve a magyar kommunisták helyzete. A szovjet illetékes szervek több esetben mint ellenséges polgárokkal bántak a magyarokkal, több alkalommal személyesen kellett közbenjárnia, hogy kiszabadítsa a munkatáborba hurcolt elvtársait, példának okáért Révész Gézát.³² A háború első heteiben Wolfot nem érte semmilyen retorzió, ugyanakkor feladatot sem kapott: az emigránsok passzív életét élte. Fiával együtt ugyan belépett lakóhelyének, a moszkvai LUX szállodának önkéntes tűzoltóságába és a német légitámadások idején aktívan részt vettek a szállodára hullott gyújtóbombák eloltásában, mindazonáltal politikai munkát egyelőre nem végzett.³³

A helyzet azután változott meg, hogy a KI Végrehajtó Bizottsága olyan határozatot hozott, hogy a németekkel szövetségben álló, illetve az általuk megszállt országoknak a KI-hoz tartozó kommunista pártjai anyanyelvű antifasiszta rádiót üzemeltessenek Moszkvában. A moszkvai Kossuth adó 1941. szeptember 29-én (szovjet technikai segítséggel és Rákosi legfőbb politikai irányításával) alakult meg, de a fontosabb feladatokat ellátók között már ott találjuk Wolfot is.³⁴ Október 15-én azonban újabb fordulat állt be: a Wehrmacht gyors előrenyomulása következtében megkezdődött Moszkva evakuációja, ami nemcsak a városban tartózkodó külföldieket, hanem a KI törzskarát is érintette. A szemtanú szemével: „Apám váratlanul hazajött azzal, hogy a legszükségesebb holmikát azonnal csomagoljuk össze, mert a német alakulatok megközelítették Moszkvát, és a kormány elrendelte Moszkva kiürítését.”³⁵ A kaotikus evakuáció után – mely során Vladimirt is elveszítették, aki végül csak később, a Vas/Weinberger családdal együtt került rendeltetési helyére – a Wolf család hatnapi utazás után érkezett kijelölt tartózkodási helyére, Ufába, ahol a KI-nak és a KII-nak az új helyét kijelölték. A kormány Kujbisev városába költözött, Sztálin azonban Moszkvában maradt.³⁶

A Kossuth Rádió Ufában újakezdte működését, de Rákosi Mátyás maga is bevalólt, hogy a technikai feltételek jelentősen megnehezültek a Budapesttől való nagy távolság miatt, valamint Ufában nem tudtak a magyar hadifoglyokkal érintkezni, noha ez számított az emigráció elsődleges magyarországi hírforrásának. Az adások

³² *Rákosi visszaemlékezései.* 54–55.

³³ FARKAS, 1990. 45.

³⁴ KOROM, 1997. 12.

³⁵ FARKAS, 1990. 47.

³⁶ Uo. 49.

számát heti négyről azonban sikerült mindennapivá tenni.³⁷ A Wolf család a körülmények ellenére nem panaszkodhatott, Weinbergerékkal közös, fűthető házat kaptak, ellátásukat egy kizárólag funkcionáriusoknak fenntartott zárt bolt biztosította elfogadható módon.³⁸

Wolf rövid időre visszatért a rádióhoz is, de ez csak átmenetinek bizonyult. 1941 vége a front közvetlen hátában találta, ahol újabb feladatot végzett, mégpedig a propaganda terén: az új munka a szovjet oldalra átálló, illetve a hadifogságba került magyar katonák között végzett agitációs tevékenységből állt. Gerővel és Vas/Weinberger Zoltánnal együtt 1942 januárjában már Moszkva mellett sor került egy hadifoglyok között tartott gyűlésre, ahol bemutatásra került „*A magyar néphez és a magyar hadsereghez!*” című kiáltvány is.³⁹ 1942. március 9-én Ufában jelentős politikai eseményre került sor, mégpedig Rákosi ötvenedik születésnapjának a megünneplésére. Az eseménynek az adta a legfőbb politikai vetületét, hogy – leginkább Manuilszkij ösztönzésére – a köszöntőbeszédet Gerő tartotta, aki kijelentette, hogy a KMP vezetőjének vitathatatlanul Rákosit kell tekinteni. Érdekes fordulat lehetett ez a jelenlévők számára, hiszen pár hónappal azelőtt még késhegyre menő rivalizálás volt a két veterán politikus között az első számú posztért.⁴⁰ Az eseményen természetesen részt vett a Wolf család is, és később Farkas Vladimir úgy emlékezett, hogy „az ufai születésnap-i összejövetel szerény vacsora keretében, minimális ital fogyasztása mellett zajlott le. Ezen az összejövetelen egy rendkívül közvetlen, jókedélyű, minden póztól mentes, szép ízes magyar nyelven beszélő, rengeteg magyar népdalt ismerő és szívesen éneklő Rákosit ismertem meg. Ennek ellentéte volt a mogorva, savanyú képű igen zárkózott Gerő Ernő.”⁴¹ Az előzmények ismeretében – a szemtanúval ellentétben – aligha csodálkozhatunk akár Rákosi nótás kedvén, akár Gerő szófukarságán...

A párton belül a legfőbb politikai irányításért folyó harc eldőlése után a szervezőmunkában is új távlatok nyíltak. A Magyar Klub 1937-es felszámolása óta először tarthatott a KMP nyilvános gyűlést, melyen Rákosi előadása mellett felhívást fogadtak el Magyarország háborús politikája ellen. A felhívást a párttagok közül több mint 40-en látták el kézjegyükkel, és leköszölte a *Pravda* és az *Izvesztyija* is április 4-én. A moszkvai csatában aratott szovjet győzelem következtében a Kossuth Rádió és szerkesztőcsoportja visszatérhetett Moszkvába, ahol jelentősen kibővült Gábor Andor, Friss István és Háy László személyével. A felelős szerkesztő Révai József lett.⁴²

³⁷ Rákosi visszaemlékezései. 62.

³⁸ FARKAS, 1990. 49–50.

³⁹ KOROM, 1997. 18.

⁴⁰ VAS, 1980. 225–226.

⁴¹ FARKAS, 1990. 52.

⁴² KOROM, 1997. 18.

Ekkor fogalmazódott meg a pártvezetés részéről, hogy az illegális mozgalom megerősítésére – ejtőernyővel – képzett kommunistákat küldenek Magyarországra. Az első bevetést Kárpátalján hajtották végre Borkanyuk Alex vezetésével. A csoport azonban nem járt sikerrel, röviddel érkezésük után a magyar csendőri szervek elfogták a csoport tagjait, Borkanyukot pedig kommunista- és partizántevékenységért a Vkf. különbírósága halálra ítélte.⁴³ Még ugyanezen év október 9-én hasonló sorsra jutott a szintén Magyarországon tartózkodó Schönherz Zoltán is.⁴⁴ A kudarc azonban nem jelentette az ilyen irányú próbálkozások végét.

Ugyanakkor a legfontosabb terület egyelőre a frontpropaganda maradt. A 2. magyar kir. hadsereg Donhoz érkezésével az MKP – német és román példára – magyar emigránsokból létrehozott egy különleges propagandacsoportot, mégpedig a 2. hadsereggel szemben álló Voronyezsi Front keretében. Parancsnoka a Vörös Hadseregben tiszti rangot elérő Illés Béla lett; az év végig megközelítőleg húszan cserélődtek körülötte. 1942 nyarától jelentősen beindult a sajtópropaganda is. Ez végső formáját az először október 10-én kiadott *Igaz Szó* politikai és társadalmi hetilap révén nyerte el, melyet a Vörös Hadsereg adott ki.⁴⁵ Ide került Szántó Zoltán is, aki korábban a Kossuth Rádió munkatársa volt, amíg a Rákosi–Wolf-tandem ki nem szorította. Szántó a magyar hallgatónak egy érdekes, antifasiszta műsort kívánt szerkeszteni, ami azonban éles ellentétbe került Wolf és az addigra szintén a rádiónál dolgozó Szücs Ernő véleményével, akik inkább a Szovjetuniót dicsőítő, lelkesítő politikai és katonai propagandaanyagok átvétele mellett törtek lándzsát. Utóbbiak véleményét támogatta végeredményben Rákosi is, ami aztán Szántó eltávolításához vezetett.⁴⁶

MENETELÉS A PÁRT CSÚCSVEZETÉSÉBE

Az 1943. január 12-én kezdődő doni (urivi) áttörés eredményeképpen több mint 40 000 magyar katona került hadifogságba, ezáltal a kommunista emigráció számára is új lehetőség teremtődött. A rengeteg fogságba esett magyar katona között még intenzívebben vehette kezdetét a propagandatevékenység. 1943. április végétől a kommunista vezetés már szabályszerű kampányt szervezett a Magyar Hadifoglyok Nemzeti Bizottságának (MNB) megalakításáért. Felhívásuk a legénységi körben termékeny talajra hullott, júliusra habozva bár, de elvi beleegyezését adta a két legma-

⁴³ *Rákosi visszaemlékezései*. 74.

⁴⁴ Borkanyuk és Schönherz kivégzéséről ld. többek között KÁLLAI Gyula: *Életem törvénye*. Budapest, Magvető, 1980. 66–73. és 88–94.

⁴⁵ KOROM, 1997. 18–19.

⁴⁶ Uo. 20.

gasabb rangú főtiszt, Stomm Marcel altábornagy és Deseő László vezérőrnagy is. Rákosi és Weinberger elsősorban a Hitler és a németek elleni harcot várták el az MNB-től, de Gerő és a kérdésben hozzá csatlakozó Wolf ragaszkodott a Horthy elleni háborúhoz is, amit viszont Stommék nem vállaltak fel és a légénységi állomány zöme sem volt rá hajlandó. Mivel a józanabb elgondolás, vagyis a csupán a németek elleni harc kisebbségbe került Gerő és az őt támogató Manuilszkij dogmatikus szempontjával szemben, Rákosi is visszakozott a kérdésben.⁴⁷

A KMP visszatért régi elgondolásához és az újonnan létrejött csúcsszerve, a Külföldi Bizottság (KÜB) újból utakat készített elő a magyarországi partizánháború megkezdésére. Erre a szerepre gondosan kiválogattak és felkészítettek több párttagot is, többek között Kilián Györgyöt, Rózsa Richárdot, Turjannicza Annát és Wolf Mihályt.⁴⁸ Hogy miként került bele a csoportba Wolf, ahhoz vizsgálni kell a változóban lévő politikai helyzetet is: 1943. június 10-én, a háborús szövetségeseinek tett gesztusával (és egyben taktikai okból is) Sztálin feloszlatta a KI-t és a KII-t. Ezzel Wolf állandó munkaterülete is megszűnt, így immár közvetlen Rákosi környezetében dolgozhatott, ennek köszönhetően vetődött fel a gondolat, hogy a KMP Wolfot küldi Magyarországra az illegális pártszervezetek vezetésére.⁴⁹ A terv lényege az volt, hogy egy Lengyelország területén végrehajtott ejtőernyős ugrás után, lengyel kommunista partizánok és vasutasok segítségével Kárpátaljára szállították volna a misszió tagjait.⁵⁰ A feladat azonban a gondos felkészítés ellenére egyáltalán nem számított veszélytelennek, Wolf tervezett útja előtti három misszió mind kudarcba fulladt, Kilián György, Rózsa Richárd és Turjannicza Anna is nyom nélkül eltűnt. Így amikor Wolfra és a mellé beosztott Kerekes Józsefre került sor, Rákosi komolyan a lelkükre kötötte, hogy csak akkor ugorjanak ki a gépből, ha a fogadó jelzőfények alapján mindent rendben találnak.⁵¹ Magáról az útról később Wolf ekképpen számolt be: „A szovjet katonai repülőgépen kétszer is elindultak egy Varsó környéki partizánbázis felé. Ez a partizánbázis a Lengyel Kommunista Párt vezette AN, azaz Armia Narodowa elnevezésű partizánmozgalomhoz tartozott, amellyel Moszkva állandó rejtjeles rádiókapcsolatot tartott fenn. Ezen az úton készítették elő ejtőernyős leszállásukat, egyeztetve annak időpontját és a leszállás engedélyeül szolgáló jelzőrendszert. Időben megérkeztek a leszállás helyére, azonban a megbeszélte fényjelet nem látták. Helyette több perces körözés után néhány szétszórt tábor tüzet

⁴⁷ Uo. 21–23.

⁴⁸ *Rákosi visszaemlékezései.* 106.

⁴⁹ KOROM, 1997. 27.

⁵⁰ FARKAS, 1990. 65.

⁵¹ *Rákosi visszaemlékezései.* 106.

vettek észre. A repülőgép parancsnokával együtt úgy döntöttek, hogy nem ugranak ki.”⁵²

A küldetés kudarca ellenére Wolf személye nagyobb súlyt kapott a KMP-n belül, miután Rákosi erőteljes támogatásával 1943 novemberére végre bekerülhetett a pártvezetés csúcsát tömörítő KÜB-be. Hogy mennyire felértékelődött Rákosi szemében Wolf személye, azt az a tény is mutatja, hogy Gerő Ernő (a párt papíron második embere) csak 1944 áprilisára lett a Bizottság tagja.⁵³

Az emigrációs vezetőség másik jelentős munkaterülete a frontpropaganda és az antifasiszta felvilágosító tevékenység maradt, a foglyok folyamatosan növekvő számával megszaporodtak a tennivalók. Wolf a KÜB határozatának értelmében a frontra került, ahol erre a határozatra hivatkozva egyből vezető szerepet vindikált magának. Végül éles viták után elérte, hogy Gerő közvetlen helyettese legyen az 1. Ukrán Frontnál.⁵⁴ Visszaemlékezések szerint modora és készsége a hadifoglyok irányába kifejezetten barátságos és nyílt volt: „Velem, mint a magyar aktíva vezetőjével akkor hosszan beszélt, észrevételeket tett, tanácsokat adott a további munkához, nagyon szerényen viselkedett. Érdeklődött személyi körülményeim, háború előtti életem után, majd feltette a kérdést, hajlandó vagyok-e a Kossuth Rádióban a régi munkahelyem, a *Wolfner Bőrgyár* dolgozóihoz felhívással fordulni, őket a katonai parancsok intézkedéseinek szabotálására, a termelés visszatartására, a németek kiszolgáltatásának megakadályozására felszólítani. Természetesen igent mondtam, s utána másnap át is adtam a kész szöveget.”⁵⁵

Wolf frontmegbízatása azonban nem nyerte el mindenkinek a tetszését: A szintén agitációs munkát végző Vas/Weinberger Zoltán 1944. május 11-én Rákosihoz írt levelében komoly kétségeinek adott hangot, hogy Wolf alkalmas-e feladatának ellátására. Mindez azonban csak a felszín volt, a valóságban sokkal inkább arról lehetett szó, hogy a párt vezetésének a kérdése az említett 1942. márciusi Rákosi-születésnap után még mindig nem záródott le véglegesen. Wolf – aki ugyan hajlamos volt az intrikára, de ebben a helyzetben továbbra is Rákosi hívének számított – aggodalmát fejezte ki, hogy a fronton tartózkodó Gerő pozíciói erősödhetnek. Ez az aggodalom azonban addigra már felesleges volt.⁵⁶

Június végén Gerőt a KÜB – melynek *de jure* 1944. április 2. óta, viszont *de facto*

⁵² FARKAS, 1990. 65.

⁵³ BARÁTH Magdolna: A KMP Külföldi Bizottságának 1944-es jegyzőkönyvei, 1944. április–október. *Múltunk*, 1997/2. 282.

⁵⁴ KOROM, 1997. 33.

⁵⁵ KORNIS PÁL: *Tanúként jelentkezem*. Budapest, Zrínyi, 1988. 58–59.

⁵⁶ BARÁTH MAGDOLNA: Levelek a frontról, 1944. Rákosi Mátyás, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Vas Zoltán levelezése. *Századok*, 1998/3. 635–636. (A továbbiakban: BARÁTH, 1998.)

nem volt még a tagja – visszahívta a frontról, hogy tevőlegesen is részt vehessen a bizottság munkájában, ahol újdonsült feladatai miatt viszont már Wolf nem vitt érdemi ügyeket.⁵⁷ 1944. július 8-án utóbbi egy újabb jelentős sikert is learathatott: a KÜB Gerő Moszkvába való visszahívása után ideiglenes jelleggel őt tette meg a frontpropaganda-csoport vezetőjének, mégpedig immár a IV. Ukrán Front alárendeltségébe helyezve.⁵⁸ A frontpropagandisták által végzett munka végső soron 1944-ben már az emigráció tudatos hazatérését készítette elő. A KMP KÜB már áprilisban összeállított egy közel 300 nevet tartalmazó listát azokról, akikre a világháború utáni Magyarországon számított. Közülük 1947-ig mintegy 200–250-en települtek vissza.⁵⁹

Az illegális magyarországi párttal a kapcsolat – Schönherzék kivégzése után – 1942 óta már megszakadt, de tisztában lehettek azzal, hogy odahaza nem rendelkeznek tömegbázissal. Ezért is volt szükséges a hadifoglyok minél nagyobb számának „átnevelése”.⁶⁰ Rákosi legkésőbb augusztusra komolyan fontolgatta, hogy a front közeledése miatt Magyarországon országos partizánmozgalmat szervez, ennek vezetésével Vas/Weinbergert vagy Wolfot kívánta megbízni.⁶¹

Szeptember elején azonban a Kijevben történt megállapodás értelmében a pozíciót végül Wolf régi barátja, Nógrádi/Kellermann Sándor kapta. Rákosi elképzelése az volt, hogy Nógrádi partizánjai Magyarországra érve felveszik a Magyar Partizánparancsnokság elnevezést, és majd ehhez küldi haza Wolfot, aki az illegális munka irányítására voltaképp kézbe veszi az egész magyarországi párt vezetését.⁶² Wolf – erről a tervről egyelőre nem tudva – augusztus 15-én újabb levelet írt Rákosinak a propagandamunkáról. Jelentésében immár a magyar határ közelében húzódó frontról szólva azt közölte, hogy a propaganda irányát megváltoztatták és „*menjetek haza*” jelszóval siettetik a velük szemben álló 1. magyar királyi hadsereg felbomlását, illetve igyekeznek minél jobban aláásni a magyar katonák bizalmát az Árpád-vonal szilárdságát illetően.

A legfontosabb – és a legnehezebb – feladat, hogy a magyar félelmeket le kell küzdeni az oroszok irányában, kihangsúlyozva, hogy a Vörös Hadseregnek nincsenek hódítási szándékai Magyarországgal szemben.⁶³ Hasonló szellemű a következő, szeptember 25-i keltezésű levél, mely arról nyújt tájékoztatást, hogy a IV. Ukrán

⁵⁷ KOROM, 1997. 37–38.

⁵⁸ BARÁTH, 1998. 640.

⁵⁹ <https://neb.hu/hu/x-ujra-magyarorszagon>

⁶⁰ BARÁTH, 1998. 636.

⁶¹ VAS, 1980. 636.

⁶² KOROM, 1997. 35–36.

⁶³ BARÁTH, 1998. 679–681. – Géppel írt eredeti: Politikatörténeti Intézet Levéltára, 878. f., 8/307. ó. e.

Front parancsnokságának engedélyével a fogságba esett magyar tisztek levélben fordultak az 1. m. kir. hadsereg parancsnokához, Miklós Béla vezérezredeshez, hogy kössön fegyverszünetet a Vörös Hadsereggel és kezdje meg a harcot a németek ellen. Wolf jó érzékkel utalást tett a levelében arra is, hogy személy szerint ugyan nem hiszi, hogy ez az átállás be fog következni, de biztos abban, hogy a felhívás nagy visszhangra fog találni mind a tisztikar, mind a legénységi állomány körében.⁶⁴ A levélnek van egy további érdekessége is, mégpedig az, hogy első ízben van szignálva Farkas Mihály néven, tehát egyúttal innen datálhatjuk a Wolf név süllyesztőbe kerülését is.

ÚTON MAGYARORSZÁGRA

Ennek a hónapnak az elején történt meg a végső kísérlet is arra, hogy Farkast/Wolfot idő előtt Magyarországra jutassák. Szeptember 4-én a KMP KÜB elhatározta, hogy a Szlovákiába tartó Nógrádi-partizáncsoport segítségével háromtagú testületet küldenek Budapestre, amely előkészíti Farkas fogadását és munkába állítását, miközben segítséget nyújt egy esetleges budapesti fegyveres felkelés előkészítésében is. Október 1-jén az előkészítő csoport készen állt, hogy felvegye a kapcsolatot Nógrádiékkal. Október közepére – mire a találkozás realizálódott – az augusztus 29-én kirobbant Szlovák Nemzeti Felkelés már hanyatlóban volt és az egyre erősödő német ellenállás miatt az egyesített csoport nem tudott átjutni Magyarország területére. Ennek következtében Farkas se tudott megindulni az illegális munkára.⁶⁵

Több frontlevél nem került elő Farkastól, így jelenleg nincs pontos ismeret arról, hogy frontmegbízatása mikor ért véget és mikor kapott konkrét utasítást a politikai munka megkezdésére. E tekintetben még a fia is sötétben tapogatózott: „Ősszel értesültem mostohaanyámtól, hogy apám többedmagával már haza is indult anélkül, hogy tőlem elbúcsúzott volna.”⁶⁶ 1944 októberében Rákosi kezdeményezésére az SZK(b)P vezetősége támogatásával született meg az a döntés, hogy Farkas Magyarországra utazzon a többi kijelölt vezetővel együtt. Ezek után joggal állítható, hogy Farkas Rákosi támogatásával és a volt KI-vezetők jóváhagyásával emelkedett a később szerveződő és gyakorlatilag mindenható „trojka” tagjai közé.⁶⁷

Ami tény, hogy november 5-én Farkas már a Vörös Hadsereg által megszállt Szegeden volt, mégpedig Révai Józseffel, Nagy Imrével, Gerő Ernővel együtt, ahol két

⁶⁴ BARÁTH, 1998. 687–688.

⁶⁵ KOROM, 1997. 40.

⁶⁶ FARKAS, 1990. 67.

⁶⁷ KOROM, 1997.

nappal később, tehát a bolsevik forradalom 27. évfordulóján megalakították a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségét (MKP KV), amely a szovjetek által felszabadított-megszállt területeken megkezdte az országos pártszervezést és hozzálátott a háború utáni kibontakozás megindításához, és ezzel elindult a hatalom megragadásához vezető úton.⁶⁸

⁶⁸ <https://neb.hu/asset/phpJ0FSWf.pdf> - Farkas Mihály életrajza

HAMMERSTEIN JUDIT

EGY MAGYAR KATONAI HÍRSZERZŐ A BOLSEVIKOK ORSZÁGÁBAN – TARÓCZY NÁNDOR EZREDES SZOKATLAN LÁTOGATÁSA A SZOVJETUNIÓBAN

TARÓCZY NÁNDOR AZ OROSZ SZAKÉRTŐ ÉS HÍRSZERZŐ

A két világháború között a Szovjetunióba látogató magyar utazók egyik legizgalmasabb képviselőjének kétségkívül Taróczy Nándort tekinthetjük.¹ Különleges helyzetét érzékelteti, hogy nem íróként, művészként, nem is a tudományos világ reprezentánsaként, hanem mint a tallinni magyar követség diplomatafedésben dolgozó

¹ Taróczy 1874-ben született Debrecenben, Szmazsenka Ferdinánd Ernő néven, szlovák eredetű nevét 1924-ben magyarosította Taróczy Nándorra. (1925-ben szovjetunióbeli tárgyalásai során említést tett arról, hogy felmenői között oroszok is voltak.) A császári és királyi hadapródiskola és a hadiiskola elvégzésével katonai pályára lépett, főhadnagyként teljesített szolgálatot. Az első világháborúban századparancsnokként harcolt a keleti fronton, bátor helyállásáért több ízben kitüntetésben részesült. 1919 januárja és szeptembere között a bécsi Hadilevéltárban dolgozott. 1922 júliusától a bécsi Hadilevéltárban működő bizottságot vezette „levéltári igazgatóként”, feladata a magyar vonatkozású iratok kiválogatása volt. 1923 áprilisától katonai szakelőadó feladatok ellátásával bízták meg az észtországi magyar királyi követségen, ahol I. osztályú konzulként, majd II. osztályú követségi tanácsosi cím használatára jogosult I. osztályú konzulként teljesített szolgálatot. Munkája során az észt nyelvet is kiválóan elsajátította. Feladata a szovjet gazdaság, valamint a szovjet–balti és a szovjet–német katonai, politikai kapcsolatok figyelemmel kísérése, illetve jelentések készítése mellett kiterjedt a sajtófigyelésre, a kulturális ügyekre is. 1929. május 1-én nyugállományba helyezték. A nyugodt nyugdíjas éveknél a második világháború vetett véget. Hiába lépett be a kommunista pártba, XII. kerületi, Szarvas Gábor utcai villájából 1950-ben (77 évesen) kilakoltatták, nyugdíját megvonták, így kénytelen volt éjjeliőrként munkát vállalni. Hosszas levelezés, kérvényezés nyomán nyugdíja egy részét sikerült visszaszereznie, míg anyja után járó ausztriai örökségéből a II. kerületi Feketerigó utcában házat is tudott vásárolni magának és családjának. Hosszú élet adatott neki: 1973-ban, 99 éves korában halt meg Budapesten. Taróczy Nándor életéről bővebben ld. VARGA E. László: Őfelsége katonája, Kádár alattvalója. Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy életútja. *Aetas*, 2011/4. 61–81. (A továbbiakban: VARGA, 2011.) Ld. továbbá TARÓCZY Nándor – VARGA E. László: Taróczy Nándor magyar királyi altábornagy visszaemlékezése. *Aetas*, 2012/3. 96–113. – KUN Miklós: Hogyan került egy magyar katonai hírszerző 1925-ben a Szovjetunióba? *Polgári Szemle*, 2014/3–6. sz. 291–301., https://polgariszemle.hu/images/content/pdf/psz_2014_3-6.szam_22.pdf (A továbbiakban: KUN, 2014.) – SZAKÁLY Sándor: *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés és kémelhárítás történetéből 1918–1945*. Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet, Budapest, 2015. 232–233. Ezúton is hálásan köszönöm Szakály Sándornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta Taróczy életrajzával kapcsolatban készített jegyzeteit.

katonai hírszerzője látogatott el 1925-ben a Szovjetunióba. Taróczy hivatalból foglalkozott a bolsevik országgal: Tallinnban, valamint a lett fővárosban, Rigában a hagyományos konzuli teendők ellátása mellett feladata a szovjet gazdaság, valamint a szovjet–balti és a szovjet–német katonai, politikai kapcsolatok figyelésére irányult. Orosz feleségének köszönhetően személyes tapasztalatokat szerezhettek az orosz mentalitásról és nem mellesleg kiválóan megtanulta a nyelvet is. A bolsevik forradalmat megelőzően arisztokrata feleségével több ízben is megfordult a cári Oroszországban, így helyismeretnek sem volt híján. (Az orosz földbirtokos családból származó Cserjomuskina Mária Boriszovnával Nizzában ismerkedett meg, 1904-ben kötöttek házasságot.) Taróczy 1905-ben (az orosz–japán háború idején) járt először hivatalosan Oroszországban, mi több az orosz–japán fronton is, az Osztrák–Magyar Monarchia katonai megfigyelőjeként.²

Taróczy Jungerth-Arnóthy Mihály³ mellett nem egyszerűen csak a korszak legjobb Oroszország-szakértőjének számított, felkészültsége, tájékozottsága és képességei révén messze kiemelkedett a korabeli diplomataközégből. Hat idegen nyelven – németül, franciául, oroszul, és olaszul tökéletesen, míg angolul és észtül jól – beszélt, széles műveltséggel és nem utolsósorban kiváló megfigyelőkészséggel rendelkezett. Nyelvtudásának és szerteágazó kapcsolatrendszerének köszönhetően információit széles körből merítette: a saját megfigyelések mellett a kiterjedt diplomáciai kapcsolatain keresztül szerzett értesülésekre, a szovjet sajtó híradásaira és az idegen nyelvű szakirodalomra egyaránt támaszkodhatott.

Ugyanakkor más szempontból sem volt szokványos diplomata. A minisztériumi, külképviseleti hierarchikus viszonyok megkívánta közlekedési szabályokat nem minden esetben tartotta be, megfigyeléseit, véleményét markánsan, kertelés nélkül fogalmazta meg, feletteseit kéretlenül is javaslatokkal látta el, ami előjárói nemtetszését, ellenszenvét, vélhetően irigységét is kiváltotta. Az 1925-ös úti élményeire is alapozva jelentéseiben annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az ellenséges országok által körülvelt Magyarország revíziós törekvéseihez leginkább keleten található magának szövetségest, így mielőbb diplomáciai kapcsolatra kellene lépnie

² VARGA, 2011. 63–64.

³ A diplomata Jungerth-Arnóthy Mihály az első világháborút követően kitüntetett szerepet játszott az orosz fogságba esett magyar hadifoglyok hazahozatalában. Az ekkor szerzett tapasztalatokra is támaszkodva hamarosan a szovjet ügyek szakértőjévé vált. Jungerth-Arnóthy ugyanakkor eredetileg csak szerbül tudott, oroszul nem. 1923–1933 között a balti államokban és Finnországban vezette a magyar diplomáciai képviselőket. 1924-ben ő állt annak a magyar küldöttségnek az élén, amely Berlinben tárgyalásokat folytatott a szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Ankarai kiküldetése után 1935 és 1939 között Moszkvában, később pedig Szófiában magyar követként teljesített szolgálatot. 1944. április 6. és október 15. között a külügyminiszter állandó helyetteseként tevékenykedett.

a szovjetekkel. Ezzel a felvetéssel azonban a diplomata magára haragította otthoni katonai és külügyi előjáróit, akik zokon vették, hogy Taróczy szembehelyezkedik főnöke, a tallinni képviselővezető akkori álláspontjával. A jóval óvatosabb Jungerth-Arnóthy ugyanis eleinte még a diplomáciai kapcsolatok felvételét a magyar érdekekre nézvést károsnak ítélte. Az pedig csak olaj lehetett a tűzre, hogy a beosztott diplomata igaza alátámasztásához főnöke inkompetenciájára hivatkozott, azzal érvelt ugyanis, hogy Jungerth-Arnóthy nem beszéli az orosz nyelvet és kellő helyismerettel sem rendelkezik. De Taróczy álláspontja, miszerint a Szovjetunió előbbutóbb komoly katonai nagyhatalommá válik, a Honvédelmi Minisztériumban – Taróczy a HM VI-2. osztályának, azaz a Honvéd Vezérkar főnökének hírszerzésért és kémelhárításért felelős szervezeti egységének jelentett – is kiverte a biztosítékot.⁴ Taróczy hatáskörén túlterjeszkedve fogalmazta meg időről időre javaslatait, ami a feljebbvalói szemében tolerálhatatlannak bizonyult. Kellemetlen figurává vált, ami végül oda vezetett, hogy 1929-ben hazarendelték, majd nem sokkal később beosztásából felmentették, nyugállományba helyezték.

Taróczyt (kiutazásakor rendfokozata ezredes, 1925. május 1-jétől tábornok, 1928. november 1-jétől altábornagy) munkájából fakadóan szenvedélyesen foglalkoztatták a szovjet történések, amelyekről igényes jelentéseket, mélyrehatóan alapos elemzéseket készített. Az volt a kiindulópontja, hogy az ország erejét, fejlődési potenciálját, a bolsevik rendszer természetét és tartósságát tévesen ítélik meg a nemzetközi megfigyelők, ami a magyar hivatalosság vonatkozásában is megállja a helyét. Az agóniáról szóló híradásokat, véleményeket illetően azon az állásponton volt, hogy a Szovjetunió egyáltalán nem áll az összeomlás határán, ráadásul sorsának alakulása meghatározó lesz Magyarország jövője szempontjából is: „[...] törhetetlenül állítom, hogy összes külpolitikai kalkulációinknál a bolsevikok uralmát, mint állandó intézményt kell számításba venni, mely a nemzetközi érvényesülés terén egyre határozottabb lépésekkel halad előre.”⁵ „Szilárd meggyőződésem, hogy az, ami jelenleg

⁴ Varga E. részletesen ismerteti Taróczy és felettesei vitáját, illetve a következményeket. Jungerth-Arnóthy és beosztottja kapcsolata nem volt mentes a szakmai rivalizálástól, a katonai összekötő nyelvtudása és kiváló szovjet kapcsolatrendszere kiválthatta a követ féltékenységét. Ez is szerepet játszhatott abban, hogy Taróczyt végül hazahívták. A Ruszkay Jenő tábornokkal, a Honvédelmi Minisztérium VI-2. osztályának akkori vezetőjével kialakult konfliktus érzékeltetésére Varga E. az osztályvezető 1928-ban Taróczyhoz intézett magánleveléből idéz, amelyben a levél szerzője Taróczy tevékenységét illetően mély elégedetlenségének ad hangot. VARGA, 2011. 75–76.

⁵ TARÓCZY Nándor: *Harmadik összefoglaló helyzetkép Szovjetországról*. 1926. október. 110/71. k.sz. szám. 1926. 7. (A továbbiakban: *Harmadik összefoglaló helyzetkép Szovjetországról*.) – Ezúton is szeretném hálás köszönetem kifejezni Kun Miklósnak azért az önzetlen gesztusért, amivel magánarchívumából rendelkezésemre bocsátotta a Taróczy-jelentéseket.

Oroszországban végbemegy, hatásaiban ránk nézve ezerszert jelentőségesebb következményekkel járhat, mint bármi más, ami a világ többi részeiben történik.”⁶

Meg volt győződve arról is, hogy az ország viszonyait érdemben megérteni, valós ismereteket szerezni a helyben való tájékozódás nélkül lehetetlen, ezért több ízben kérte felettesei engedélyét ahhoz, hogy tanulmányutat tehessen a Szovjetunióban. Taróczynak munkájából fakadóan jelentéseket kellett készítenie az országról, miközben folyamatosan azzal szembesült, hogy hiteles tájékoztatást adni arról a Szovjetunióról, amelyet megállapítása szerint „csak rendesen »a nagy kérdőjelnek szoktak nevezni«”, roppant nehézségekbe ütközik. Különösen pedig akkor, ha az ítéletalkotás másodkézből szerzett, kétes, félrevezető, vagy egyenesen légből kapott információkon alapszik. Taróczy *Szovjetuniói utazásom. 1925 április–május* című, kéziratban fellelhető utazási beszámolójában méltatlankodva ad hangot annak, hogy maga is számtalan szélhámós, értéktelen jelentést olvasott a munkásállamban zajló folyamatokról, anélkül, hogy „sarlatán” szerzőjük a szovjet földön valaha is megfordult volna.⁷ Ezzel a tapasztalattal Taróczy nyilvánvalóan nem volt egyedül: az érdemi tájékozódás lehetetlenségéről, a Szovjetunióval kapcsolatos híradások, beszámolók ellentmondó és kétes voltáról az ország iránt érdeklődők, illetve az országot felkérésők szinte kivétel nélkül beszámolnak.

A negyedik összefoglaló helyzetképben Taróczy, ahogy később például Illyés Gyula is 1934-es útirajzában,⁸ ugyanakkor egy másik olyan körülményre is felhívja a figyelmet, ami a rendszer valóságos természetének értelmezését csaknem lehetetlen vállalkozássá teszi. Jelesül arra, hogy a szemlélő egy folyamatosan mozgásban lévő jelenséggel áll szemben: „A forradalom viharaiban gyökereiből kiforgatott Oroszország mintegy folyékony halmazállapotban van és folyton újabb és újabb elem-kombinációk adódnak, úgyhogy a birodalom külső képe szinte napról-napra

⁶ *Harmadik összefoglaló helyzetkép Szovjetoroszországról. 2.*

⁷ TARÓCZY Nándor: *Szovjetuniói utazásom. 1925 április–május.* (A továbbiakban: *Szovjetuniói utazásom.*) Tallinni (Revali) Magyar Követség 135/98. k.sz. 1925. 34–35. Taróczy számára sokkal érdekesebbnek tűnt magánemberként elutazni, mint később majd a felállítandó nagykövetség munkatársaként. Erre példaként az Osztrák–Magyar Monarchia katonai attaséjának a dualista állam impotenciáját is leleplező esetét hozza fel példaként. A diplomata az orosz hadsereg 1914-es mozgósításának hírérről a Kaukázusban értesült, amint épp az orosz hercegek társaságában vadászattal mulatta idejét. Taróczy joggal háborodik fel, hogy a mozgósításban leginkább érintett nagyhatalom képviselője, katonai attaséja nem vette észre az egyébként egy ideje zajló előkészületeket, sőt éppen ezt az időszakot találta alkalmasnak a kaukázusi vadászatra. Uo. 34.

⁸ Illyés az elfogulatlan, őszinte beszámoló megírásának nehézségeire hívja fel a figyelmet: ennek egyik okát abban látja, hogy nincs mivel összehasonlítani a Szovjetuniót, amelynek lényege az „örök alakulás, a nyughatatlan erjedés”. ILLYÉS Gyula: Oroszország 1934. In: UÓ: *Szíves Kalauz.* Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974. 16.

változik. Ez szokta rendszeresen megtéveszteni a Szovjet-állam kívülálló megfigyelőit.”⁹ Meglátása szerint ezzel magyarázható az a tény is, hogy egymásnak gyökeresen ellentmondó nézetek alakultak ki az ország megítélését illetően.

TARÓCZY BESZÁMOLÓJA 1925-ÖS LÁTOGATÁSÁRÓL A SZOVJETUNIÓBAN

A kiutazás körülményei

A tervezett látogatásra végül 1925 április–májusában kerülhetett sor, miután Taróczy a szovjetektől is megkapta a szükséges hozzájárulást. A kiutazás körülményei számos izgalmas kérdést vetnek fel. Magyarország és a Szovjetunió nem állt ekkor még diplomáciai kapcsolatban, a szovjetek ennek ellenére engedélyezték a látogatást, ráadásul egy olyan diplomatát engedtek be az országba, aki szakelőadóként valójában katonai feladatot látott el. (Az álcázással a szovjetek nyilvánvalóan tisztában voltak.) Aligha hihető, hogy Taróczy beutazási kérelmében megfogalmazott indok hatotta volna meg őket, jelesül az, hogy arisztokrata felesége rég nem látott családját szeretnék meglátogatni. Jóval meggyőzőbbnek tűnhetett az az érv, amelyet Taróczy a tallinni szovjet diplomaták előtt hangoztatott. Kiutazási szándékát itt ugyanis nem magánéleti okokkal, hanem azzal indokolta, hogy a magyar vezetés nem rendelkezik megfelelő ismeretekkel a Szovjetunióról.¹⁰ Európa egyik kémközpontjában, a lett fővárosban dolgozó szovjet diplomaták egyébként szívélyesen fogadták, hiszen tudomásuk volt arról, hogy Taróczy beutazásának ügyét végül is Mihail Triliszer,¹¹ a szovjet politikai rendőrség egyik fontos részlege, a civil hírszerzés, az INO befolyásos vezetője intézte el a Külügyi Népbizottságon.¹² Mindez ugyanakkor nem akadályozta meg őket abban, hogy a kérelmezőt alaposan kifaggassák. A felől érdeklődtek többek között, hogy hol lakik, hol teljesített szolgálatot, volt-e hadifogoly, illetve, hogy a magyar Külügyminisztérium tud-e a kiutazási szándékáról. Taróczy végül nem két hétre, hanem két hónapra szóló beutazó (az ország elhagyására nem feljogosító!) vízumot kapott.

⁹ TARÓCZY Nándor: *Negyedik összefoglaló helyzetkép Szovjetországról*. 1927. augusztus. I. rész. 15.

¹⁰ VARGA, 2011. 75.

¹¹ Triliszer, Mihail Abramovics (szül. Meier Abramovich Trilisser, 1883–1940), Moszkvin álnéven is ismert, az 1920-as években a Cseka, majd OGPU külügyi osztályának, vagyis a „civil” hírszerzésnek vezetője volt.

¹² KUN, 2014. 300.

A látogatás eredményeként születik meg a *Szovjetuniói utazásom. 1925. április–május* című úti beszámoló. Taróczy ezen kívül 1925 és 1928 között további öt nagyobb lélegzetvételű „összefoglaló helyzetképet” készített Oroszországról, valamint *A Kelet emancipációja Európa gyámsága alól. Különös tekintettel Moszkva szerepére* címmel további két elemzést írt a gyarmati országok felszabadítási törekvései és a szovjet külpolitika összefüggéseiről.¹³ Ezek az írások voltaképpen nem is jelentések, sokkal inkább nagyobb lélegzetvételű, igényes tanulmányoknak tekinthetők, amelyek Taróczy rendkívüli felkészültségéről, éleslátásáról és műveltségéről egyaránt árulkodnak. Hallatlanul érdekes megfigyeléseket tett a szerző többek között az új gazdaságpolitikáról, a NEP-ről, a Vörös Hadseregben végbemenő nemzeti fordulatról, az orosz despotizmusról és karakterről, vagy Leninről, a polgárháború kommunista vezetőiről, a „géplelkű”, „drótidegű”, „vasbaöntött szörnyetegekről”,¹⁴ a belső pártviszályról, vagy a Szovjetunió keleti politikájának jellegzetességeiről. Szellemesen fogalmaz, megállapításai merészek és lényeglátóak, még akkor is, ha némelyik jóslatát, prognózisát – például arról, hogy a Szovjetunió kapitalista állam lesz – később a valóság nem, vagy nem úgy igazolta, ahogy megfogalmazta. Merre tart a Szovjetunió? Milyen irányban fejlődik társadalmi, gazdasági, politikai és nem utolsósorban katonai szempontból? Hogyan, milyen érdekek, megfontolások mentén alakulnak külkapcsolatai? Mindebből pedig milyen következtetések, gyakorlati teendők vonhatók le Magyarország számára? Ezek azok a kérdések, amelyekre Taróczy szenvedélyesen igyekezett választ találni.

1925-ös kiutazása a szovjet–magyar kapcsolatok alakulása fényében különösen figyelemre méltó. Az 1922-ben, főként románellenes alapon elindított kétoldalú egyeztetések a diplomáciai kapcsolatok felvételéről 1925-re megakadtak. Az előző esztendőben a berlini szerződés aláírásával még úgy tűnt, hamarosan a külképviseletek felállítására is sor kerülhet. Ám a kontraktus heves belpolitikai viharokat gerjesztett, így budapesti parlamenti (nemzetgyűlési) ratifikációja végül kútba esett.¹⁵ Ezt olyannyira rossz néven vette a szovjet fél, hogy válaszként az összes hivatalos tárgyalásnak véget vetett, így az eredeti tervekkel ellentétben a magyar export sem

¹³ *Szovjetuniói utazásom. – Összefoglaló helyzetkép Szovjetoroszországról.* M. K. Követség, Tallinn/Reval 137/100. k.sz. szám. 1925. szeptember. – *Második összefoglaló helyzetkép Oroszországról.* 1926. április. 9/9. k.sz. szám. – *Harmadik összefoglaló helyzetkép Oroszországról.* 1926. október. – *Negyedik összefoglaló helyzetkép Oroszországról.* 1927. augusztus. – *Ötödik összefoglaló helyzetkép Oroszországról.* 1928. január. – *A Kelet emancipációja Európa gyámsága alól, különös tekintettel Moszkva szerepére. I. rész: A kínai bonyodalmak a Csendes-óceán hegemoniájáért való harc.* 1927. január, *II. rész: A közép-ázsiai és a közel-keleti népek szabadságmozgalma.* 1927. május.

¹⁴ *Második összefoglaló helyzetkép Szovjetoroszországról.* 48.

¹⁵ A hivatalos kapcsolatok felvételére jóval később, 1934-ben kerülhetett csak sor.

számíthatott az oroszok által korábban kilátásba helyezett különleges kedvezményekre. Ez nem zárta ki ugyanakkor a bizonyos mértékű együttműködést a katonai hírszerzés területén.¹⁶ Ennek a kooperációnak volt kulcsszereplője a diplomataálca mögött tevékenykedő Taróczy Nándor ezredes.

Taróczy kéziratban fennmaradt úti beszámolója műfaji szempontból nehezen meghatározható. Olyan írásról van szó, amely a hivatalos találkozók ismertetése mellett valóságos útirajzi elemeket is tartalmaz. Az ezredes látogatása a magán- és a „hivatalos” utazás sajátos egyvelege volt. (Taróczy rendfokozata áprilisi kiutazáskor még ezredes, november 1-től már tábornok. Mivel gyakran nem világos, hogy az április–május hónapokban megvalósuló látogatás eseményei pontosan mikor, melyik hónapban történtek, így az út kapcsán Taróczyt az egyszerűség kedvéért ezredesként szerepeltetem.) Miközben magas rangú szovjet hivatalnokokkal folytatott informális megbeszéléseket, feleségével szovjet kíséret nélkül vidékre is ellátogathatott, bepillantást nyerve a szovjet falu, kisváros életébe is. Kiváló orosz nyelvtudásának köszönhetően könnyedén szóba tudott elegyedni a szovjet társadalom legkülönbözőbb reprezentánsaival. A két vidéki út, valamint a moszkvai élmények taglalása adja a beszámoló útirajz karakterét, ráadásul ez teszi ki a szöveg nagyobbik részét. Mivel azonban ezek rögzítésére mégiscsak egy nem publikus, külügyi jelentés részeként kerül sor, az – a különösen irodalmi – útirajzokra jellemző kellékek egy része, úgymint az orosz irodalmi élményekre történő utalások, tájleírások, néprajzi megfigyelések stb., gyakorlatilag hiányoznak a beszámolóból. Taróczy tájékozottsága vitán felül áll, ugyanakkor nem tűnik humán értelmiséginek. Katonaember volt, diplomáciai és hírszerzési feladatokat látott el, így érdeklődése fókuszában a belső politikai erőviszonyok, a külpolitikai, háborús szándékok, a gazdasági tendenciák stb. álltak. Figyelme nem terjedt ki a tájra, a művészetekre, vagy a szovjet értelmiség helyzetére, nem épített ki kapcsolatot humán értelmiségeikkel, egyszóval nem volt feltétlenül kíváncsi olyan dolgokra, amelyek például Illyést és más kiutazó entellektüeleket, írókat különösen foglalkoztatták. A jelentés jellegéből, a megírás szándékából fakadóan – végül is politikailag motivált anyagról van szó – a privát élmények tálalását óvatosság, visszafogottság jellemzi, igazán személyes benyomásokról nem tájékozódhatunk, így például a szerző feleségéről sem tudunk meg semmi közvetlenebbet. Pedig milyen tanulságos volna arról képet alkotni, hogy az arisztokrata származású orosz asszony nyolc évvel a forradalom után hazalátogatva miként értékelte, élte meg a látottakat, családja sorsának alakulását!

A Külügyi Népbiztosság kiutazási engedélyének birtokában Taróczy Nándor feleségével 1925. április közepén szállt vonatra. Tanulságos a tapasztalatait legalább egy-

¹⁶ KUN, 2014. 295.

egy utalás erejéig Popper József élményeivel összevetni. Az úti körülményekre a Szovjetunióba 1924-ben magánemberként ellátogató Popper Józseffel¹⁷ ellentétben az ezredes egyáltalán nem panaszkodik; sőt megállapítja, hogy az ágynemű kifogástalanul tiszta, míg az ebéd kitűnő és olcsó volt a vonaton. Popper számára a szovjet határ felé közeledést a kényelmes és pontosan közlekedő vonatok, a tisztaság, a poloskamentes szállodai szobák elmaradása szemlélteti, ráadásul az ablakból kinézve mindenütt a háborús/polgárháborús idők lehangoló mementóinak látványa fogadja.¹⁸ Míg Popper a Moszkva felé tartó vonat ablakából kitekintve semmi biztatót nem tapasztal, a Taróczy által rögzített látvány inkább pozitív: nyoma sincs a háborúnak és a polgárháború pusztító hatásának, a hidak jó állapotban vannak, a földeket karbantartják. A községekben látott sok antennából pedig azt a következtetést vonja le, hogy a vidék fejlődik, szinte már mindenkinek van rádiókészüléke.¹⁹

A lettországi határátkelőnél Taróczy a három órán át tartó rendkívül alapos vámvizsgálatra sem tesz negatív megjegyzést, holott a határátlépés nyomasztó élményének kárhoztatása az oroszországi úti beszámolók szinte elmaradhatatlan elemének tekinthető. (Popper sem mulasztja el a határátkelés sokkoló tapasztalatának részletes ecsetelését, annak érzékeltetését, hogy az egy másik, vigasztalanabb, nyomasztó világba történő belépést jelent.) Hangot ad ugyanakkor az állampolgárokat érintő „szovjet diszkréciónak”, amikor feltűnik neki, hogy a határállomásnál kifüggesztett névjegyzék az állomáson dolgozók írás- és olvasástudását teszi közzemlére, ami miatt az egyik analfabétának minősített vasutas okkal háborog.²⁰

Moszkvába érkezve megállapítja, hogy a város a legutóbbi, 1913-as látogatásához képest alig változott, a kétfejű sas, a régi cári címerek mind érintetlenül megvannak a Kreml bástyáin. Az utcákon élénk forgalmat, sok bérkocsit és autót lát. A félelem légkörét a rendfenntartásért felelős kommunista milicistákra utalva érzékelteti: az emberek rettegnek tőlük, mert a legkisebb apróságért is feljelenthetik, letartóztatják őket. A szerző szemtanúja lesz annak a jelenetnek, amikor a villamoson az

¹⁷ A mérnök Popper József nem sokkal, mindössze egy évvel korábban járt a Szovjetunióban abból a célból, hogy tanulmányozza az orosz közlekedési viszonyokat. Ez alkalmat teremtett arra, hogy kisebb körutazást tegyen, így nemcsak Moszkvába és Leningrádba, nemcsak Nyizsnyij Novgorodba, Tulába látogatott el, hanem a Volga vidékét beutazva Kazanyon és Szimbirszen keresztül eljutott egészen Szamaráig, még baskír és kirgiz falvak életébe is bepillantást nyerve. Úti élményeiről útirajzot tett közzé. Ld. POPPER József: *A mai Szovjetország. Egy tanulmányút élményei*. Budapest, Világirodalom Kiadás, 1926. (A továbbiakban: POPPER, 1926.) – A kötetről bővebben ld. HAMMERSTEIN Judit: Előre a múltba. Egy mérnök útibeszámolója a bolsevikok földjéről. *Kommentár közéleti és kulturális folyóirat*, 2021/2. 27–37.

¹⁸ POPPER, 1926. 17–18.

¹⁹ *Szovjetuniói utazásom*. 2–3.

²⁰ *Szovjetuniói utazásom*. 2.

egyik milicista letartóztat egy fiatalembert, akinek pusztán annyi volt a vétsége, hogy nem arra a villamosra szállt fel, amellyel a leggyorsabban, azaz időben beérhetne a munkahelyére.²¹

A tárgyalások

Taróczy bő terjedelemben taglalja moszkvai tartózkodásának „hivatalos” programját is. Több izgalmas, a kétoldalú kapcsolatokat érintő informális találkózónak lehetett részese – meglehetősen magas rangú, fontos beosztásban lévő személyek fogadták. Itt bocsátható előre, hogy Taróczy a tárgyalások során – a beszámoló szerint legalábbis – folyamatosan azt sulykolta partnereinek, hogy magánemberként érkezett a Szovjetunióba, ráadásul a magyar Külügyminisztériumnak nincs is tudomása a látogatásáról. Azt is hangoztatta, hogy a berlini tárgyalásokról egyáltalán nem rendelkezett információval. Aligha hihető persze, hogy ezeket a megjegyzéseket a szovjetek egy pillanatig is komolyan vették volna. A találkozók tartalmából és hangnemből egyértelműen kitetszik, hogy az ezredessel, mint a magyar állam magas rangú katonai hírszerzőjével tárgyaltak, akin keresztül üzeneteket akartak eljuttatni a magyar kormány számára. Mindenki pontosan tisztában volt azzal, hogy ki kicsoda. Taróczy mentegetőzései inkább a tárgyalási retorika részei lehettek és alapvetően a magyar külügyminisztériumi vezetésnek szólhattak. Az ezredes vélelmezhetően azt az instrukciót kapta itthonról, hogy úgy informálódjon a Szovjetunióban, mintha azt nem magyar kormányzati jóváhagyással tenné. A jelentés útján a szerző nyilván azt kívánta érzékeltetni, hogy az utasításnak maximálisan eleget tett.

Szinte rögtön a megérkezését követően felkeresi Borisz Kantorovicst, a Külügyi Népbiztosság főtisztját, valamint találkozik a Külügyi Népbiztosság kollégiumának egyik tagjával, Szemjon Aralovval, a szovjet katonai hírszerzés létrehozójával és egykori vezetőjével is.²² A magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatokról szóló eszmecsereéről Taróczy részletesen, a szovjet partnerek mondandóját több esetben szó szerint felidézve számol be jelentésében. A beszélgetések során Kantorovics és Aralov egyaránt hangot adtak elégedetlenségüknek az elbizonytalanodott magyar álláspontot illetően. Aralov hangsúlyozta, hogy a magyar kormány által elhalasztott berlini egyezmény óta nagyot fordult a világ: miután az Amerikai Egyesült Államokat leszámítva mindegyik nagyhatalom elismerte a Szovjetuniót, a magyar ratifikációnak a Szovjetunió most már jóval kisebb jelentőséget tulajdonít. Taróczy Kantorovics és Aralov mellett Rottsteinnel,²³ a Külügyi Népbiztosság osztályfőnökével, a kollek-

²¹ *Szovjetuniói utazásom*. 4.

²² *Szovjetuniói utazásom*. 5.

²³ Rothstein (Rottstein), Fjodor Aronovics (1871–1953), diplomata, a Külügyi Népbiztosság kollégiumi tagja, 1920–1923 között Iránban teljesített külügyi szolgálatot, 1923–1930 között a *Nemzetközi élet*

tív külügyi vezetés sajtóért és külügyi információért felelős tagjával is konzultált. Rottstein azt a feladatot kapta, hogy a Szovjetunió aktuális helyzetéről nyújtson tájékoztatást, és ő élt is a lehetőséggel: egy magabiztos és egyre gyarapodó, sikeres ország képét vázolta fel. Taróczy kérdéseire is válaszolva aláhúzta, hogy a Szovjetunió helyzete stabil, nemzetközi kapcsolatai folyamatosan rendeződnek. Időközben vonzó kereskedelmi célponttá fejlődött, és a külföldi sajtó híreszteléseivel ellentétben nincs szüksége kölcsönre.²⁴ A Lev Trockijjal szemben folyó vitával (Trockij leváltásával) kapcsolatban megjegyezte, hogy ennek nem kell különösebb jelentőséget tulajdonítani, az pusztán a bolsevik harcmodor részének tekinthető. Rottstein egyik legfontosabb megjegyzése – ha úgy tetszik, üzenete – Budapestnek a Szovjetunió lehetséges háborús szándékainak kérdését érintette: a Szovjetunió nem készül háborúra, elsődlegesen az újjáépítésre koncentrál, így az elkövetkezendő öt évben kizárt, hogy háborúba kezdjen, még Besszarábia visszaszerzése érdekében sem. Kifejtette ugyanakkor, hogy ha a Szovjetuniót megtámadnák, „példátlan lelkesedéssel védené meg magát”. A Vörös Hadseregről szólva kiemelte, hogy az kulcsfontosságú szerepet játszik, nemcsak katonai szempontból, fejlesztése pedig rendületlenül halad előre. Ahogy Kontorovics és Aralov, úgy Rottstein sem mulasztotta el annak hangsúlyozását, hogy a Szovjetunió szempontjából a diplomáciai kapcsolat felvételének már nincs különösebb jelentősége, nem a szovjeteknek van szüksége Magyarországra, hanem éppen fordítva, Magyarország van rászorulva a szovjet nyersanyagokra. Figyelemre méltó, hogy Románia kapcsán mennyire lesajnálóan nyilatkozott, „olyan keresztül-kasul korrupt, mesterségesen felfújtt szerkezetként” írva le az országot, „amelyet minél hamarabb szerényebb határok közé kellene visszaszorítani”.²⁵ Rottstein kétséget nem hagyott afelől, hogy ebben a magyarok így is úgy is együttműködnek majd a szovjetekkel. Erkölcsi, érzelmi húrokat is megpendített, amikor az erdélyi magyarokra terelve a szót megjegyezte, hogy irányukban, tekintettel, arra, hogy elnyomottakról van szó, a Szovjetunió rokonszenvvel viseltetik.²⁶

Ugyanezt fogalmazta meg még markánsabban Mojszej Triliszer, a GPU külföldi osztályának igazgatója, akivel – annak kezdeményezésére – Taróczy szintén bizalmas beszélgetést folytatott. (A szövegből nem derül ki, hogy a találkozóra Triliszer irodájában, vagy egy illegális lakásán került sor.) A magas rangú GPU-hivatalnok is a besszarábiai és az erdélyi kérdés összekapcsolhatósága mellett érvelt, és ő is kifeje-

(*Mezsdunarodnaja zszizny*) c. folyóirat felelős szerkesztője, a Külügyi Népbiztosság kollégiumi tagja. 1927–1945-ben a Nagy Szovjet Enciklopédia egyik szerkesztője, 1939-től a Szovjet Tudományos Akadémia tagja.

²⁴ *Szovjetuniói utazásom*. 12.

²⁵ *Szovjetuniói utazásom*. 14.

²⁶ *Szovjetuniói utazásom*. 14.

tette, hogy az elnyomott erdélyiek iránt a szovjetek szimpátiával viseltetnek. Felvette a katonai hírszerzés terén az azonnali együttműködés lehetőségét, ami szerinte mindkét fél számára előnyös, ráadásul a diplomáciai kapcsolatok felvétele nélkül is működőképes lehetne. Taróczy a magyar fél fogadókészségét illetően kétségeinek adott hangot. Triliszer azonban megalapozatlannak ítélte a magyar aggodalmakat: sem a kisantant államokban, sem a két ország közötti ideológiai ellentétben nem látott akadályt, ahogy a szovjet propagandától való félelmet is indokolatlannak minősítette.²⁷ A Komintern kapcsán a bevett szovjet, egyébiránt meglehetősen cinikus érvelést hangoztatta, miszerint a Komintern önálló szervezet, tevékenységéhez a szovjet kormánynak semmi köze nincsen. Romániát illetően Triliszer még Rottsteinnél is keresetlenebbül fogalmazott: „Mi szovjetoroszok Romániát az egyik legmaradibb és legkorruptabb államok egyikének tekintjük, amelyet, miután bebizonyította, hogy a legkedvezőbb feltételek és messzemenő külföldi támogatás dacára sem képes feneketlen posványából kigázolni, nem tartjuk méltónak, hogy olyan nagy területeknek legyen ura. – A román nemzet nem áll a fejlődés oly magas fokán, hogy akkora nagyságú területeken való uralomra és nálánál magasabb kultúrfokon álló nemzetek vezetésére volna hivatva.”²⁸ Érdekes körülmény, hogy Triliszer a beszélgetés lezárásaként arra kérte Taróczyt, hogy az elhangzottakról a külügyi népbiztosság munkatársainak ne tegyen említést. (A kérés a szovjet állami szervek közötti rivalizálásról árulkodik talán, amellet, hogy nyilván a találkozó jelentőségének, titkos voltának érzékeltetésére is alkalmasnak bizonyult.) Taróczy felvetése nyomán azt is leszögezte, hadtörténeti kutatások, harcászati eszközök szállítása terén együttműködés csak a diplomáciai kapcsolatok rendezése után képzelhető el.²⁹

Az ezredes fenti találkozási, a részben szó szerint rögzített párbeszédnek plasztikus szemléltetik a szovjet tárgyalási, érvelési technika sajátosságait. A szovjetek határozott, sőt fölényes tárgyalópartnereknek bizonyultak, és ha úgy látták célra vezetőnek, nemcsak cinizmusról tettek tanúságot, de nem kis ravaszsággal igen hatásosan mozgósították a másik fél számára érzelmileg, morálisan fontos témákat, szempontokat is.

A vidéki Szovjetunió

Taróczy a tárgyalásokat követően engedélyt kap arra, hogy vidékre utazzon, így a Moszkvától mintegy 100 km távolságra található Szerpuhovban meglátogathatja felesége rokonait. (Az úthoz a Külügyi Népbiztosság külön igazolványt állított ki.)

²⁷ *Szovjetuniói utazásom.* 21–22.

²⁸ *Szovjetuniói utazásom.* 22.

²⁹ *Szovjetuniói utazásom.* 23.

E rövid vizit lehetőséget teremt arra, hogy az ezredes a szovjet vidéki életbe is beleszóljon. Az utazást ezúttal is kellemesnek találja, köszönhetően a vonaton utazó kedélyes parasztnak és munkásoknak. Szerpuhovba érve sajnálkozás nélkül, tárgyilagosan írja le, hogy az előkelő származású unokatestvérek milyen szegényes körülmények között élnek, az egyik a családjával, míg a másik egy aggszűzzel egy kicsi szobában lakik és a munkások számára fehérnemű és munkásruha varrásából tartja fenn magát. A sors forgandóságát szemlélteti a 12 nyelven beszélő helyi kántor esete is, aki nemrég még a teológiai főiskola tanáraként dolgozott, most pedig már csak a hívek adománya biztosítja megélhetését. Mindennek ellenére Taróczy összességében nem fest lehangoló képet a városról: úgy érzékeli, az emberek mintha újra bizakodnának, aminek meg is van az alapja szerinte, hiszen sok munkás háztulajdonossá válik, mindenütt van élelem, amit ráadásul olcsón lehet beszerezni.

A házaspár külön engedéllyel a Tulától délre található Szergievszkoje Szeloba, a feleség szülőfalujába is ellátogathat. Popper lesújtó pályaudvarélményeivel ellentétben, Taróczy a kurszki állomást rendezettnek és tisztának találja. (A házaspár egyébként a Külügyi Népbiztosságtól kapott igazolványra hivatkozva külön fülkét kap a vonaton.) Tulában a pályaudvaron a munkások közé ülnek. A mérnökök kapcsán az ezredes megjegyzi, hogy azok még a régi, cári egyenruhát viselik, a munkások látnivalóan tisztelettel viseltetnek irántuk.

Szergievszkoje Szeloban az előző vidéki látogatással összevetve már lehangolóbb helyzet fogadja. Taróczy feleségének nővére nyomorúságos körülmények között tengeti életét a helyi kovács házában. „Az ember nem hinné, hogy a forradalom s a polgárháború nyomán mennyire süllyed a nép kultúrnívója. – Micsoda hihetetlen vandalizmus söpört itt végig” – haborodik fel a szerző, amikor kiderül, hogy a házaspárnak éjszaka ugyanabban az ágyban kellene nyugovóra térnie, amelyben nemrég még a nővér/sógornő férje haldokolt tifuszos betegként, ráadásul úgy, hogy halálát követően sem a házat, de még a fekvőhelyet sem fertőtlenítették.³⁰

A helyzetet azonban Taróczy itt sem látja reménytelennek. A nép lezüllött állapotáért a cári rezsim uralkodó osztályának erkölcstelen és gátlástalan viselkedését teszi felelőssé. Úgy látja, hogy a falusi népesség zöme felismerte az új rendszer előnyeit; a földek reménykeltően néznek ki, mindenki bizakodik a jó termésben. A falu házaiban egyharmadában itt is rádióantenna van felszerelve – amit szintén a fejlődés jelének tud be a szerző, még akkor is, ha tisztában van vele, hogy az az „ideológiai átgyúrás” hatékony eszköze is egyben. Míg Popper a parasztkról kiábrándítóan lesújtó képet rajzol, már-már civilizáción kívül élő vademberekként ábrázolva őket, Taróczy szerint a nép gyarapszik, a parasztnak sok gyermeket nevelnek, ráadásul

³⁰ *Szovjetuniói utazásom*. 25.

a gyermekekkel szembeni bánásmód szeretetteljesen figyelmes, a családi élet szerepe nő. Tényként állapítja meg, hogy a válás egyszerű aktussá vált, amiben a szerző sajátos logikával nem a női emancipáció felé tett lépést látja, hanem annak lehetőségét, hogy az asszonyok így nagyobb gondot fordíthatnak férjeik boldogítására. Felfigyel a vallási szektákra, a meglátogatott faluban is működik ilyen (jelesül a „Paskov-hívek”), amivel kapcsolatban megjegyzi, hogy a szovjet kormány tudatosan nem akadályozza terjedésüket, mert ezek is a maradinak tekintett pravoszláv egyházat gyengíthetik. A vallásgyakorlást illetően is érdekes észrevételt tesz: azt tapasztalja, hogy Szerpuchovban az élő egyház elveszítette népszerűségét, miközben Moszkvában szemtanúja lehetett a zsúfolásig megtelt templomoknak, a vallásos lelkesedésnek.

Moszkva

Két vidéki útja között az ezredesnek maradt némi ideje arra, hogy az orosz fővárosban is körülnézzen. Miként Popper József ő is hasonló árubőséggel találkozik Moszkvában is: mindenütt éjjel-nappal nyitva tartó élelmiszerüzletekre bukkan, a boltok kínálatát és az éttermi vendéglátást egyaránt jónak találja. Popperhez hasonlóan Taróczy is tapasztalatot szerez az új gazdaságpolitika (NEP) mindennapokat érintő következményeiről. A Taróczy által leírtak megfelelnek a történelmi tényeknek. Az 1921-es gazdaságpolitikai fordulat valóban részleges visszatérést jelentett a kapitalista gazdálkodáshoz, amelynek eredményeként többek között megszüntették a kötelező terménybeszolgáltatást, és – jóllehet a nagyipar állami kézben maradt – engedélyezték a magánvállalkozásokat, újra elindulhatott a magánkereskedelem is. Ennek látványos megnyilvánulása valóban a mindkét utazó által megtapasztalt árubőség volt. 1922-ben a pénzügyi stabilizáció érdekében bevezették az új, aranyfedezetű, konvertibilis pénzt, a cservonyecet. 1921 végén szintén a bolsevik forradalmat követő konszolidáció jegyében megszüntették a Csekát, amelyet Állami Politikai Igazgatóság néven (GPU) szerveztek újjá. Ez persze a szervezet működése szempontjából nem jelentett érdemi változást, mégis sokak számára úgy tűnt, mintha legalább részlegesen helyreállt volna a rend és a jogbiztonság.

Az ezredes eljut moziba és az operába is, ahol az erőltetett szovjet propagandának nyomát sem tapasztalja. Az operalátogatás során egyébiránt nem az előadás bizonyult igazán emlékezetesnek számára, sokkal inkább az a körülmény, ami egyértelművé tette, hogy Taróczy egyáltalán nem érezhette magát biztonságban a Szovjetunióban. Aligha volt véletlen ugyanis, hogy a nézőtérén a mellette lévő székeken két magas beosztású szovjet katonatiszt foglalt helyet, és hogy az egyikkel megismerkedve, hamarosan katonai ügyekre terelődött a szó. A szovjet katonai parancsnok arról győzködte magyar beszélgetőpartnerét, hogy maradjon még néhány hétig az országban, annak érdekében, hogy ellátogathasson a gyakorlótáborba és bemutathas-

sák Tuhacsevszkijnek, a híres magas rangú tábornoknak. Vajon szándékosan csöbbe akarták húzni? Nem tudjuk. Taróczy mindenesetre veszélyt szimatolt és elég óvatos volt ahhoz, hogy az invitálásnak ne tegyen eleget. Diplomatikusan, de egyértelműen fogalmaz: „Tisztában voltam a helyzetemmel és azzal, hogy felelőtlen emberrel beszéltem.”³¹ Arra, hogy szemmel tartották, egyébként másutt is utalást tesz, amikor megjegyzi, hogy moszkvai tartózkodásának idejére egy futárt rendeltek mellé.

A Szergijevszkoje Szelo-i látogatás után Taróczy még egyszer ellátogatott a színházba, ahol Kantorovics javaslatára „A cárné összeesküvése” című darabot tekintette meg. Elég részletesen ismerteti az előadás cselekményét, ami szerinte ügyesen mutatta be a birodalom végnapjait, a cári udvar romlottságát. Felfigyel arra is, hogy – az oroszok idegenekről kialakított hagyományos képéhez illeszkedően – a darab legellenszenvesebb figurájának a cárné, az oroszok lelkétől idegenkedő, oroszul nem tökéletesen beszélő, idegen nő bizonyult.

A május 1-i felvonulást, amelyet a Kreml kertjéből követhet figyelemmel, kimondottan pozitív élményként rögzíti. Dicséri „a pompás fényáradatot”, és a felvonulók fegyelmezettségét. Megállapítja, hogy a masírozó katonák ruházata kifogástalan, lovaik is jó benyomást keltenek. Bár a valóságtartalmáról nincs módja meggyőződni, lejegyzí, hogy úgy hírlík, a börtönök tiszták és jól karbantartottak, szemben a cári idők börtönviszonyaival. Kételynek a szerző ebben az esetben sem ad hangot.³²

A moszkvai látványosságának számító zsidvására, a Szmolenszkij Rinokra, miként Popper és számos utazó, ő is ellátogat. Nem kommentálja a cári rezsim előkelőségeinek nyomorúságos helyzetét, ami arra kényszeríti őket, hogy egykori gazdagságuk maradványait a piacon magukra aggatva, vagy a földre kiterítve árusítsák. Empátiáról egyetlen megjegyzése tanúskodik, amikor kijelenti, hogy semmit sem akar a piacon vásárolni, még ha fillérekért felettébb értékes dolgokhoz is juthatna, mivel nem szeretne más bajából hasznot húzni.

Kantorovics beszámolóján keresztül Popperhez hasonlóan Taróczy is képet kap a moszkvai lakásinségről is, amelyet jól szemléltet, hogy maga a Külügyi Népbiztonság főtitkára is családjával mindössze egy egyszobás apartmanban él.

A Taróczy által megrajzolt Szovjetunió-kép

Az oroszokról a szerző összességében pozitív képet rajzol: nem csak kedélyesnek, közvetlennek, de udvariasnak és előzékenynek találja őket. Azt tapasztalja, hogy a Budapesten megszokottaktól eltérően a villamosokon az emberek egyáltalán nem lökdösődnek, nem durváskodnak egymással. „Ez az udvariasság, mint valami bolse-

³¹ *Szovjetuniói utazásom.* 19.

³² *Szovjetuniói utazásom.* 29–30.

viki különlegesség mindenkinek második természetévé vált.”³³ Taróczy beszámolójában nyoma sincs annak a mindennapokban megnyilvánuló szovjet (orosz, illetve ázsiai) barbarizmusnak, az oroszok (szovjetek) egymással szemben tanúsított primitív és durva viselkedésének, amelyről Popper útirajzában visszatérő jelleggel olvashatunk. Ahogy arról a kíméletlenségről, kegyetlenségről sem, amiről kilenc évvel később Illyés Gyula nem kis megdöbbenéssel (igaz, tapasztalata szerint a villamoson szerinte is udvariasak egymáshoz a moszkvaiak), Nagy Lajos pedig keserű rezignáltsággal számol be.³⁴

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az orosz karakterről az 1927-ben íródott harmadik és negyedik helyzetképben Taróczy már jóval differenciáltabban fogalmaz, kidomborítva annak árnyékos, kegyetlen oldalát is. Egyfelől a romantikus sztereotípiákhoz illeszkedően számos korábbi megfigyelőhöz hasonlóan megállapítja, hogy az oroszok híján vannak minden racionalizmusnak és érzelmeiket a szélsőségesség jellemzi,³⁵ aminek azonban kizárólag a negatív olvasatára helyezi a hangsúlyt. Úgy látja, az orosz jellem sajátosságainak figyelembevétele nélkül a Lenin által bevezetett példátlan diktatúra, a bolsevik despotizmus értelmezhetetlen, az orosz mentalitás egyik legjellemzőbb vonása ugyanis a kegyetlenség: „Az orosz különben sem könnyen kezelhető alattvaló. Született konspirátor, rendkívül bizalmatlan, kevésbé munkaszerető, megbízhatatlan, megvesztegethető, erőszakosságra hajló és adott esetben rendkívül kegyetlen, mint amilyenek legnépszerűbb cárijai, Rettenetes Iván és Nagy Péter voltak.”³⁶ Taróczy meglátása szerint az orosz paraszt nehezen irányítható, ha okot lát rá és módjában áll, kegyetlen bosszút áll földesurán. Ahogy a kegyetlenség az orosz karakter, úgy a despotizmus az orosz fejlődés elengedhetetlen tartozéka. „Oroszország történelmi fejlődése bebizonyította, hogy csak abszolút despotizmussal kormányozható és amint a despotizmus csak valamicskét is enged, nyomban felüti a fejét a zendülés, a forradalom stb.” – állapítja meg végezetül.³⁷ Az 1926-os októberi pártviszály kapcsán megjegyzi, hogy végül a „legdespotább terrorista diktatúra”, a leninizmus győzedelmeskedett.³⁸

Taróczy a fentiekkel összefüggésben a bolsevik forradalmat egy olyan fordulatként szemlélteti, amely despotizmusa és kultúraellenessége miatt visszavezeti az

³³ *Szovjetuniói utazásom*. 32.

³⁴ Érdekes, hogy a szovjetek mindennapos, egymással szembeni kíméletlensége az 1920-ban a Szovjet-Oroszországba látogató, ideológiailag erősen elkötelezett magyar háttérű Arthur Holitscher számára is feltűnik, nem is beszélve a kommunista hívő Sinkó Ervinről, aki a nagy terror idején tartózkodott Moszkvában.

³⁵ *Negyedik Összefoglaló Helyzetkép*. 88–89.

³⁶ *Harmadik Összefoglaló Helyzetkép*. 69.

³⁷ *Harmadik Összefoglaló Helyzetkép*. 71.

³⁸ *Harmadik Összefoglaló Helyzetkép*. 72.

országot abba az ázsiai barbarizmusba, ahonnan az ország a tatár hódoltságot követően az európai reformokkal igyekezett kikecmeregni. A „visszafejlődés” érzékeltetésére példaként említi, hogy Oroszország az első világháború után éppen a legkultúráltabb nyugati területeit veszítette el.³⁹ A bolsevik forradalom ázsiai fordulatként való láttatásával Taróczy persze nincs egyedül. A többször idézett Popper József útirajzában hasonló következtetésre jutott. De az orosz kultúra és a szovjet valóság iránt szenvedélyes érdeklődést tanúsító Márai Sándor is sokat töprengett a bolsevizmus természetén, amelyben végül az európai kultúrát fenyegető ázsiai démonizmus sajátos megnyilvánulását ismerte fel.⁴⁰

Ennek a képnek, a bolsevizmus illetén megközelítésének Taróczy úti beszámolójában azonban nyomát sem látjuk. A bolsevik rendszer kapcsán a szerző tartózkodik az igazán negatív megjegyzésektől, elmarasztalóan sokkal inkább a cári rendszerről nyilatkozik. Mindent egybevetve biztató képet rajzol a Szovjetunióról, ami ráadásul szerinte már egyre kevésbé tekinthető szocialista országnak. A NEP kapcsán arra a következtetésre jut ugyanis, hogy a „klasszikus” kommunizmus vereséget szenvedett, amihez már nem vezet visszaút, az orosz nemzeti fordulat megállíthatatlan. Ezt a gondolatot fogalmazza meg újra – ezúttal a Szovjetuniót egyes európai országokkal párhuzamba állítva – egy évvel később, a második összefoglaló helyzetképben: „Bármily paradoxnak hangozzék is, de a jelenlegi polgári Európában éppen a Szovjetunió a legkevésbé szocialista állam. Angliában, Csehszlovákiában, ezek munkástörvényeit, pénzügypolitikáját, az államnak a gazdasági életre való befolyását tekintve, sokkal több nyomát találjuk az államszocializmusnak, mint a magámaradt, összezsugorodott honi iparára támaszkodó, az »egykor felhalmozott tőkék«-ről álmodozó Oroszországban.”⁴¹ Taróczy úgy ítéli meg, hogy a konzervatív fordulattal a Szovjetunió végérvényesen visszatért a kapitalizmushoz, rálépett a konszolidáció útjára, ami nemcsak az árubőségben, de a parasztok optimista várakozásában is megnyilvánul.

1925-ös összefoglaló helyzetkép

A látogatás nyomán Taróczy nemcsak útiélményeit foglalta össze, hanem még ugyanabban az évben, röviddel a hazatérése után a friss tapasztalatokra is hagyatkozva,

³⁹ *A kelet emancipációja Európa gyámsága alól.* V.

⁴⁰ MÁRAI SÁNDOR: Ázsia és Európa. *Pesti Hírlap*, 1941. november 6. 5. – Hasonló következtetésre jutott Márai előtt Ignotus is 1926-ban a *Nyugat* hasábjain. IGNOTUS: A történelem mögül. Könyv a bolsevizmusról. *Nyugat*, 1926/19. 551–554.

⁴¹ *Második összefoglaló helyzetkép.* 49. – Popper ezt egyébként másképp látja: a szovjet gazdasági rendszert államkommunizmusként jellemzi, és elképzelhetetlennek tart bármilyen érdemi fordulatot a kapitalizmus irányába. POPPER, 1926. 115–116.

egy hosszabb jelentést is készített a szovjet-orsz viszonyokról.⁴² Ez már egy klaszszikus, akkurátus, témákra bontott összefoglaló a bolsevik rendszer jellegéről, a fejlődési tendenciákról és a várható jövőről. Voltaképpen ebben az írásában szárazabb formában, adatok felvonultatásával igyekszik a szerző alátámasztani azt az üzenetet, amit az úti beszámolójában már megfogalmazott. Taróczy a bolsevikokkal szemben itt is megértő álláspontra helyezkedik: a történelmi előzmények taglalásakor Leninék győzelmét a cári rendszer teljes lezülése, erkölcsi, katonai és gazdasági összeomlása, valamint az ideiglenes kormány alkalmatlansága, döntésképtelensége logikus következményeként láttatja. Ez a magyarázata annak, hogy a régi rendszer romlottságát, erkölcsi értelemben is menthetetlen voltát hosszasan részletezi a szerző. Értékelésében a bolsevikok elszánt vezetőkként, a néphangulatot ügyesen kihasználva, határozott programmal és lépésekkel (békekötés, parasztok pacifikálása, anarchia, káosz kezelése stb.) szerezték meg a hatalmat, majd 1921-re, a tömegek legyilkolásához vezető terror eszközét is bevetve, az egész országot birtokba vették. A bolsevik siker arra is visszavezethető szerinte, hogy a fehérek kegyetlenül megtorolták, ha a parasztok kiforgatták földesuraikat vagyonukból. Nem kis részrehajlással állapítja meg, hogy míg a fehérek rendre rekviráltak, a bolsevikok „halálbüntetéssel fenyegető vasszigorral öröködték azon, hogy a vöröskatona el ne vegyen a paraszttól semmit”.⁴³ A rendszer jellegéről – Taróczy itt az autokratikus szót használja – saját vélemény megfogalmazása helyett a bolsevikok érvelésére hagyatkozik, miszerint a rendszer alapvetően demokratikus: a cári uralkodó osztály jogfosztottsága mellett 100 milliónyian váltak jogalannyá, a jogfosztottaktól eltekintve mindenki előtt megnyíltak az iskolák, az állami állások és még a nemzetiségi kérdés is rendeződött. A földreform eredményeként úgy látja, a parasztokat is sikerült megnyerni, ami abból is kiviláglik, hogy felsorakoztak a Vörös Hadsereg mögött. Fontosnak értékeli a nemzetiségekkel való békekötést is a szovjethatalom megszilárdulásának folyamatában.

Statisztikai adatokat felvonultatva részletesen beszámol a NEP-ről, a Szovjetunió egyes gazdasági (agrárium, erdőgazdaság, ipari termelés, fémipar, vasúthálózat, kereskedelem stb.) ágazatairól. Arra a következtetésre jut, hogy a háború alatti rendkívüli visszaesés után mindegyik területen dinamikus fejlődés vette kezdetét. Külön méltatja a külkereskedelmi monopólium bevezetését, amely nélkül megállapítása szerint a Szovjetunió Európa gyarmatává vált volna és iparát sem tudta volna megerősíteni. Többek között a sikeres valutareformnak köszönhetően a Szovjetunió pénzügyileg is talpra állt, így Taróczy szerint minden feltétel adott ahhoz, hogy

⁴² *Összefoglaló helyzetkép Szovjetországáról.*

⁴³ *Összefoglaló helyzetkép Szovjetországáról.* 9.

a „kontinens leggazdagabb, leghatalmasabb kolosszusa” legyen.⁴⁴ Hangsúlyozza, hogy a Szovjetunió konszolidálódott, bizonyos mértékig mindegyik társadalmi réteg támogatottságát élvezzi, ezért biztosan nem fog összeomlani.

Méltatja az egyes oktatási és kulturális intézkedéseket, külön kiemelve az anal-fabetizmus elleni küzdelmet, amely számos korabeli megfigyelő elismerését kiválította. Rendkívül hatékonynak látja a szovjet propagandatevékenységet, amely többek között a külföldi tudósok, újságírók célzott információkkal, a külföldi sajtó szovjetofil anyagokkal való ellátásában, illetve a külföldi látogatók kalauzolásában nyilvánul meg. Az újságirodalom dinamikus fejlődésére is felfigyel, a munkás és parasztlevelezők hálózatát egyes kezdeményezésnek tartja, amely nemcsak annak demonstrálására hivatott, hogy a vörös sajtó a nép hangja, de az emberek szemmel tartására is kiválóan alkalmas, jó szolgálatot téve ezzel a politikai rendőrségnek, vagyis a GPU-nak. A közrendet és a fegyelmet is kiválóan értékeli a hivatalokban és a közlekedésben egyaránt, ahogy az úti beszámolóban, itt is kiemeli a vonatok pontos közlekedését, a szerelvények és a pályaudvarok tisztaságát, valamint a prostitúció hiányát. Ebben a jelentésben is rögzíti a bolsevikoktól hallottakat, miszerint a börtönöket humánus bánásmód, rend és tisztaság jellemzi. Taróczy túlzónak találja azt a külföldi híresztelést, miszerint a Szovjetunió el lenne „zsidósodva”, tudomása szerint például a kormányzósági hatóságoknál és a köztisztviselők között alig akad zsidó, ráadásul úgy tapasztalja, a zsidók mind orosz érzelműek.⁴⁵

A Vörös Hadsereget illetően kiemeli egyrészt, hogy a katonaság és a lakosság között bizalomteljes a viszony, másrészt, hogy a Szovjetunióban maradt cári tisztek a Vörös Hadsereg szolgálatába álltak. Más kortárs utazókhöz hasonlóan méltatja a hadseregben zajló civilizáló, kulturális, oktatási tevékenységet. A GPU-s tisztekről kimondottan dicsérőleg nyilatkozik, megállapítva, hogy kiváló testi adottságokkal rendelkező, elszánt, bátor emberekből válogatják ki őket, akiknek az egyenruhája ráadásul „igen tetszetős”.⁴⁶ Ami már meglepőbb, hogy a GPU kegyetlenkedéseiről, a szabadsághiányról – jellemző módon – itt sem ejt szót. Ahogy az úti beszámolóban, ebben a jelentésben is méltatja a családbarát politikát, a gyermekkultuszt, a kicsik iránt tanúsított szeretetet és gyengédséget, a prostitúció és a lelenházak felszámolását, a „tisztá népi erkölcsök” megerősítését. Taróczy értelmezésében a Szovjetunióval a Nyugatot majmoló, többek között a prostitúcióval, a család elhanyagolásával, a pénz- és élvhajhászattal, a lélek kiüresedésével és az önzéssel jellemzett, igazi fertőként működő cári rezsimet egy jóval egészségesebb, prosperáló rendszer váltotta

⁴⁴ *Összefoglaló helyzetkép Szovjetországról.* 55.

⁴⁵ *Összefoglaló helyzetkép Szovjetországról.* 61.

⁴⁶ *Összefoglaló helyzetkép Szovjetországról.* 106.

fel, amit jól szemléltet egyebek mellett a prostitúció betiltása, a magzatelhajtás szigorú büntetése, a lelenházak felszámolása. Úgy látja, a nyugati nagyhatalmak számos problémával (gyarmatok, nemzetiségi konfliktusok stb.) küzdenek, ezért nagyon is oda kell figyelni arra, hogy mi történik a munkásállamban. „A bolsevikok egy szebb és jobb jövő előharcosainak vallják magukat. A bíráló ellenzék szerepét nem vitathatjuk el tőlük. Az ő messze tűzött céljaikra való törtetésükkel megoldásra intik a világot, – és annak siettetésével a valóságban missziót töltenek be” – írja Taróczy már-már a bolsevik propaganda szófordulataira emlékeztetve.⁴⁷ Végül megjósolja, hogy nagy világnézeti összecsapásra kerül majd sor a nyugati világ és a bolsevik állam között.

Részletesen elemzi a Szovjetunió külkapcsolatait, országokra, országcsoportokra lebontva vizsgálja azokat az érdekeket, szempontokat, amelyek például a német–szovjet, a francia–szovjet, a lengyel–szovjet, vagy a kisantant országokhoz fűződő viszonyt alakítják, befolyásolják. Végezetül külön fejezetet szentel a magyar–szovjet relációnak. Érdekes gondolatmenettel érvel amellett, hogy miért előnyösebb Magyarország számára egy szovjet típusú Oroszországgal együttműködni, mint egy másik, például a régi rendszerhez hasonlító orosz állammal. Rámutat arra, hogy a versailles-i békemű megváltoztatásának szándéka, a kisantant országokkal szembeni ellenséges viszony a két állam között szoros érdekközösséget eredményez, amely megkönnyíti a diplomáciai közeledést. De a gazdasági együttműködés lehetőségei is jóval nagyobbak a bolsevik állammal, a kereskedelmi monopólium, a koncessziók bevezetése ugyanis a kis országok számára nagyobb mozgásteret biztosítanak, ilyen keretek között ugyanis jóval nagyobb eséllyel állhatják a sarat a nagy államokkal folytatott versenyben. Mindennek fényében Taróczy sürgetőnek ítéli a diplomáciai kapcsolatok mielőbbi felvételét, majd második lépésként a kereskedelmi együttműködés kialakítását.

ÖSSZEGZÉS

Taróczy mind úti beszámolójában, mind az 1925-ös helyzetjelentésében összességében pozitív képet festett a Szovjetunióról az 1924-ben útra kelő Popper József tapasztalataival, de későbbi jelentéseinek bizonyos megállapításaival való összevetésben is. Ez annál is meglepőbb, hiszen Taróczy egyébként éles szemű megfigyelő volt és felesége arisztokrata háttere, családjának sorsa sem indokolhatott ilyen részrehajlást. Feltűnő, mennyire kevés kritikai, elítélő észrevételt találunk a bolsevik államról a két

⁴⁷ *Összefoglaló helyzetkép Szovjetoroszországról.* 116.

első jelentésben, miközben megértő és méltató megjegyzést annál inkább, olyanyira, hogy néhol az a benyomásunk, mintha egy színjátékot folytató hírszerző, már-már „társutas-ízű” beszámolóját olvasnánk. A két vizsgált írásban nem a nép szenvedésére, az erőszakra, a kegyetlenségre, a szabadság hiányára, a jogfosztásra helyezi a szerző a hangsúlyt, hanem a normalizálódásra, mind a háborús időszakhoz képest, gazdaságilag, mind pedig a cári rendszerrel összevetésben, elsődlegesen morális szempontból. Míg értelmezésében a cári rendszer lezüllesztette az országot,⁴⁸ addig a bolsevikok minden tekintetben gyarapodó pályára állították azt. Sőt a családok, gyermekek, de még a parasztok kapcsán is szinte idilli állapotokról számol be. Csak egy sokat eláruló példa: míg Poppert (amivel egyébiránt egyáltalán nem volt egyedül az országba látogatók között) Moszkva utcáit járva lépten-nyomon prostituáltak szólítják le (nem is beszélve a mérnök által meglátogatott bordélyokról), Taróczy arra a megállapításra jut, hogy a Szovjetunióban megszűnt a prostitúció. Azok az utazók, akik a tárgyilagosságra nem csak szavakban törekedtek, szinte kivétel nélkül panaszkodtak a rendetlenségre, a mérhetetlen piszokra, a káoszra, a késlekedő vonatokra, az emberek egymással szembeni kíméletlenségére. Ahogy a fentiekben már volt róla szó, Taróczy két írásában ilyenről nem, sőt épp az ellenkezőjéről, rendezettségéről és tisztaságról olvashatunk.

A szerző elfogultsága nyilván azzal magyarázható, hogy az 1925-ös jelentésekkel egyértelmű célja feljebbvalóinak meggyőzése volt annak szükségességéről, hogy Magyarország minél előbb diplomáciai kapcsolatot létesítsen a Szovjetunióval. Vélhetőleg emiatt igyekezett olyan képet festeni az országról, amely nem rettent el a Szovjetunióval szemben eleve ellenszenvet tápláló, azzal ideológiailag szöges ellentétben álló magyar döntéshozókat. Ellenkezőleg, arról igyekszik biztosítani őket, hogy egy olyan, konszolidálódott, békére törekvő, politikailag pedig konzervatív, a kapitalista rendszer irányába tájékozódó országról van szó, amivel lehet és érdemes is értelmesen együttműködni. És persze ez nemcsak lehetőség, de szükséglet is egyben, hiszen a szovjet állam láthatólag egyre hatalmasabb és befolyásosabb birodalomná válik, amellyel szemben Magyarország aligha engedheti meg magának, hogy ne törekedjék a jó kapcsolatok kiépítésére. A szerző meglátása szerint az egyre kevésbé szocialista Szovjetunió kiszámítható, hasznos partner lehet, a vele kialakított diplomáciai kapcsolat nemcsak a magyar gazdaság, a magyar export szá-

⁴⁸ A parasztság lezüllesztése miatt a cári rendszerrel szemben egyébként Popper is meglehetősen kritikus, de Taróczyval ellentétben úgy látja, hogy a bolsevik hatalomátvétellel ez mit sem változott. Az orosz falu cárok uralma alatti erkölcsi viszonyairól Maurice Paléologue, Franciaország szentpétervári követe az első világháború idején szintén lesújtó véleményt fogalmazott meg. PALÉOLOGUE, Maurice: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982. 252–253.

mára kínálhat kitörési lehetőséget, de a külpolitikai érdekek egybeesésére tekintettel a diplomáciailag elszigetelt Magyarországot revíziós törekvéseinek megvalósításához is hozzásegítheti. Taróczy utazási élménybeszámolójával és 1925-ös helyzetjelentésével gyakorlatilag szovjet tárgyalópartnerei érvelését támasztotta alá.

Taróczy felvetései nem arattak elismerést. Ennek egyik oka minden bizonnyal abban rejlett, hogy a diplomáciai kapcsolatok felvételére vonatkozó javaslatát akkor fogalmazta meg, amikor az a berlini szerződés parlamenti (nemzetgyűlési) ratifikációjának meghíusulását követően Magyarországon jó időre lekerült a napirendről. És persze az egyes konkrét megállapítások mellett az sem válthatott ki lelkesedést, hogy a bolsevik országban zajló folyamatokat a szerző mindent egybevetve túlzottan is kedvező fényben tüntette fel.

JOÓ ANDRÁS – ULLEIN-REVICZKY LOVICE MÁRIA

ULLEIN-REVICZKY ANTAL KÖVET ÚTJA FELESÉGÉVEL ÉS LÁNYÁVAL BUDAPESTRŐL STOCKHOLMBA 1943 SZEPTEMBERÉBEN, A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ VIHAROS IDŐSZAKÁBAN

(FORRÁSKÖZLÉS)

BEVEZETÉS

Az alábbiakban egy angol nyelven íródott, minden bizonnyal külföldi sajtóorgánumban közzétételre szánt írásnak a szöveghű fordítását közöljük, amelyet Ullein-Reviczky Antal stockholmi magyar követ felesége a svéd fővárosban vetett papírra valamikor 1944. március vége és ugyanazon esztendő nyárutója közötti időszakban (az időintervallum a szöveg egyik utalásából válik csupán egyértelművé, ugyanis a lapok egyikén sem szerepel dátum). Rövidebb, szubjektív úti beszámolóról van szó, amely érdekes adalékot nyújt a második világháború egy adott időszakának a jobb megismeréséhez. Személyes történetet olvashatunk, amelyen keresztül kifejezetten egyéni benyomások tárulnak elénk, de az értékét épp ez adja az előttünk fekvő forrásnak. A háborús Európa egy részének a viszonyairól kapunk a jelen forrás által sokkal színesebb képet – egy-egy apróbb, triviálisabb kitérő ellenére is – annál, mint amit más kútfők révén megismerhetnénk. Ullein-Reviczky Antalné gépelt kézírata, amely a diplomata magánkézben őrzött hagyatékának egyik értékes irata, támaszkodhatott szerzőjének emlékezetén kívül azokra a naplóbejegyzésekre is, amelyek korábban készültek, vagyis még az Ullein-Reviczky család itt leírt útja folyamán (vonaton, hajón vagy szállodai szobákban).

A diplomatafeleség fennmaradt naplófeljegyzéseinek értékeit méltattuk már az előző, 2020. évi VERITAS Évkönyvben megjelent tanulmányban, amely Ullein-Reviczky Lovice Máriának édesanyja 1941. és 1942. évi bejegyzésekről készített átirataira támaszkodott. Az említett 2020-as tanulmányhoz,¹ valamint a mostani Évkönyvben, az alábbi közleményhez is nyújtott felbecsülhetetlen segítségét elis-

¹ Joó András: A Boszporusz partjaitól Budapesten át Stockholmig. Magyar politika, társasági élet és diplomácia Ullein-Reviczky Antalné (szül. Lovice Louisa Grace Cumberbatch) naplójának tükrében (1941. január – 1942. szeptember). In: *VERITAS Évkönyv 2020*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – OROSZ László – SCHWARZWÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor. Budapest, Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, 2021. 215–248. (A továbbiakban: Joó, 2020.)

merendő, ezúttal társszerzőként is szerepel Ullein-Reviczky Lovice Mária. Az általa megőrzött és rendelkezésre bocsájtott kéziratról² joggal elmondható, hogy jól illeszkedik a többnyire mégiscsak sietve készült, ezért jobbára elnagyolt, de azért igen érzékletes naplófeljegyzések közé, amelyeknek feldolgozásán a közzétevők jelenleg is munkálkodnak.

A Budapestről Berlinen és Koppenhágán át vezető, vonaton és hajón megtett út emlékeit Ullein-Reviczky Antalné bővebben is szükségesnek látta tehát leírni, mégpedig (eltérően a kizárólag a maga számára készített naplófeljegyzésektől) azért, hogy úti élményeit másokkal is megossza. Az utazás egyes állomásainak a bemutatása – köztük különösen a kora őszi háborús Berliné – a meglehetősen élménydús, egyúttal azonban viszontagságos 1943. szeptemberi út alatt a szerző személyes naplójában – érthetően – csak a legnagyobb tömörséggel szerepel. A naplók narratívája egyébként is vázlatos marad, egy-egy nap olykor összetorlódó eseményeit rögzíti a naplóíró, s néhányszor csupán röviden a velük kapcsolatos benyomásokat. A tények ismerete azonban kétségtelenül akkor még friss, így az utólagos elbeszélésnél minden bizonnyal jóval többet is nyújthat. Jelen esetben azonban eredetileg kifejezetten publikálás végett papírra vetett sorokat olvashatunk. Az eredeti kézirat utolsó lapjára írott megjegyzések alapján teljesen egyértelmű, hogy a szöveget valóban újságban vagy folyóiratban óhajtották megjelentetni, mégpedig nagyjából változatlan formában, rajta csak újságszerkesztői szempontok alapján kívántak módosítani, leginkább stilisztikai jellegű korrekciók által.

Miután 1944 tavaszán Ullein-Reviczky követ törvénytelennek minősítette a március 19-i német megszállást követően megalakuló Sztójay-kormányt, a diplomáciai szolgálatból azonnal elbocsájtották és rövidesen állampolgárságától is megfosztották.³ A szövetségesek svédországi diplomatáival azonban ezután is kapcsolatot tartott a legitimitásának érvényét továbbra is hangsúlyozó követ, akit a svéd külügyminiszter is biztosított arról, hogy addigi diplomáciai státuszát továbbra is elismerik, ugyanakkor azon okból kifolyólag, hogy a budapesti svéd követség változatlanul folytatta addigi munkáját Magyarországon, a Sztójay-kormány részéről küldött diplomatákat, legalábbis *ad interim* ügyvivőként hivatalosan is el kell fogadniuk. A követi rezidenciáját Ullein-Reviczky mindemellett nem kényszerült elhagyni,

² A kézirat őrzési helye: Ullein-Reviczky Antal Levéltár, Magyarnándor-Kelecsény (a továbbiakban: URA LT, Magyarnándor-Kelecsény).

³ ULLEIN-REVICZKY Antal: *Német háború – orosz béke: Magyarország drámája*. Budapest, Európa-História, 1993. 179–181. (A továbbiakban: ULLEIN-REVICZKY, 1993.) Ld. uo. a Sztójaytól érkezett táviratok másolatait (az eredeti táviratokat ld. URA LT, Magyarnándor-Kelecsény) – FRANK Tibor: Furfangos sajtófőnök és titokzatos diplomata. Ullein-Reviczky Antal (1894–1955). In: Uő: *Britannia vonzásában*. Budapest, Gondolat, 2018. 199.

a stockholmi külügyminisztériumban pedig változatlanul fogadták. A követ tagja lett természetesen a Sztójay-kormányt el nem ismerő, az úgynevezett „disszidens” követekből megalakult Követi Bizottságnak is.⁴ A német megszállást követően döntően a Követi Bizottság tagjaira hárult a feladat, hogy a korábbi irányvonal mentén a magyar nemzeti érdekeket hazájuktól távol is igyekezzenek képviselni, immár jelentősen megnehezedett körülmények közt, hiszen a semleges országok (így Svájc is például) többnyire formális elismerésben részesítették végül az új magyar kormány által kiküldött diplomatákat. Így leginkább a propaganda területén nyílhatott még komolyabb lehetőség a Sztójay-kormány tevékenységének ellensúlyozására, s arra, hogy valamiképp Magyarország ügyét előmozdítsák. Ilyeténképpen akár még egy könnyedebb stílusú, de a közvéleményre (különösen Angliában vagy az USA-ban) kedvezően ható írás is jó szolgálatot tehetett, s valószínűleg ez a megfontolás húzó-dott a cikknek szánt úti beszámoló elkészítése mögött.

Svédországnak úgyszólván az egész világháború időtartama alatt óvatos és előre-látó politikát kellett folytatnia. A szigorú semlegesség fenntartása viszont könnye-dén, akár nem várt módon is konfliktusba sodorhatta a svédeket Berlinnel vagy pedig a németekkel szemben felsorakozó Hitler-ellenes nagyhatalmak valamelyikével. Geopolitikai fekvésénél fogva is aggodalmak merülhettek fel, hogy képes lesz-e az ország a szuverenitását megőrizni, később pedig nem jelent-e újabb nagy veszélyt számára a szovjet előretörés.⁵ Ugyan több semleges ország fővárosa is lényeges szerepet játszott a háború alatti titkos diplomáciai manőverek színtereként, magyar vonatkozásban pedig különösen így volt ez. Ullein-Reviczky Antal számára más lehetséges állomáshelyek (így például Svájc, Ankara vagy Madrid)⁶ is szóba jöhet-tek 1943 folyamán, Stockholm jelentősége azonban 1943 őszétől egyre csak nőtt, főleg mivel a finnek fegyverszüneti tapogatódzásai ide koncentráltak az esztendő tavaszától kezdve. A Szövetségesek mindegyike (különösen pedig a Szovjetunió) igen aktív diplomáciai és titkosszolgálati tevékenységet fejtett ki itt, amely egyre inkább szem előtt tartotta a Németország vereségét követően várható új európai viszonyokat is.

⁴ Ld. pl. URA LT, Magyarnándor-Kelecsény, Ullein-Reviczky Herschel Johnsonhoz, 1944. július 14. – A Követi Bizottság tagjait ld.: BARCZA György: *Diplomataemlékeim 1911–1945*. II. kötet. Buda-pest, Európa–História, 1994. 365.

⁵ TENNANT, Peter: *Touchliness of War*. H. n., The University of Hull Press, 1992. Az itt hivatkozott szerző egyik legjobb ismerője volt a stockholmi színtérnek, ahol brit SOE-ügynökként működött.

⁶ ULLEIN-REVICZKY, 1993. 160, 164. Vö. URA LT, Magyarnándor-Kelecsény, Mrs. Ullein-Reviczky naplója, 1943. január 24., 30., február 1. A naplóbejegyzések szerint már az esztendő kezdetén felmerült Bern, Ankara és Madrid (részben a miniszterelnök-külügyminiszter javaslata nyomán), mint követi poszt a sajtófőnök számára, aki ezeket – különféle megfontolások alapján – elhárította. Egyedül Ankara tűnt, csupán átmenetileg, vonzónak.

Magyar részről tulajdonképpen már 1942 nyaratól kezdetét vette a terep előkészítése a svéd fővárosban, mégpedig a túlzás nélkül Ullein-Reviczky emberének tekinthető Gellért Andor⁷ révén, akinek bizalmas küldetésére Kállay is áldását adta. Gellért a *Pesti Hirlap* munkatársaként Teleki Pál miniszterelnöksége idején működött Berlinben, ahol az ottani amerikai követség tagjaival került jó viszonyba. Stockholmban aztán Gellért kapcsolatot épített ki Böhm Vilmostal, a brit követség sajtófigyelő irodájának referensével.⁸ 1942. november közepén Kállay jóváhagyásával érkeztek már ide egyes magyar javaslatok, amelyeket a Foreign Office részére sikerült is továbbítani. Böhm véleménye azt a vélekedést erősítette, hogy különösebb ok nem marad végül a Szovjetuniótól való félelemre sem, mert a keleti háborút a németek és szovjetek végkimerülésig folytatják, így a nyugati hatalmak szava döntő súllyal esik latba.⁹ 1943. február végén Szegedy-Maszák Aladár, a külügyminisztérium politikai osztályának későbbi vezetője futárként kelt útra Stockholmba, ahol találkozhatott az amerikai Stratégiai Szolgálatok Hivatala, az ismert OSS (*Office of Strategic Services*) ottani képviselőjével. 1943 októberének végén pedig Robert Taylor Cole-nak,¹⁰ az OSS titkos hírszerző szolgálata (SI, *Secret Intelligence*) helyi képviselőjének mutatta be az amerikai követség egyik diplomatája Gellértet, aki nem sokkal utóbb közvetlenül az OSS számára is dolgozott már.¹¹ 1943 folyamán közben a stockholmi szintéren sok különféle hír terjedt szovjet–német titkos eszmecserekről. A magyar diplomácia szintén nyert ilyen jellegű értesüléseket, így sokan az angol–amerikai szövetségesek és Moszkva együttműködésének közeli megbomlását prognosztizálták.¹² Ullein-

⁷ Gellért Andor (1907–1990), jogász, politológus, az Államtudományi Intézet (Teleki) munkatársa.

⁸ A szociáldemokrata Böhm Vilmos a Tanácsköztársaság egyik prominense volt. A stockholmi követség Sajtófigyelő Irodája a *Foreign Office* hírszerző osztályának (F.O.I.D.) helyi részlegeként működött.

⁹ GELLÉRT Andor: A stockholmi szintér. *Új Látóhatár* (München), 1974/5. 369. – *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította és a bev. tanulmányt írta: JUHÁSZ Gyula. Budapest, Kossuth, 1978. 14. ill. 35–36. (A továbbiakban: *Magyar–brit titkos*.)

¹⁰ Cole, Robert Taylor (Bald Prairie, Texas, 1905. szeptember 3. – 1991. május 5.), politológus, a Duke Egyetem professzora, a háború alatt az OSS munkatársa. Cole emlékirataiban név szerint is megemlíti Gellértet, mint a háborúból való kiváláson munkálkodók reprezentánsát. Ld. COLE, Robert Taylor: *The Recollections of R. Taylor Cole: Educator, Emissary, Development Planner*. Durham (NC), Duke University Press, 1983. 84. (Ezért a hivatkozásért köszönet illeti Vadim Birsteint.)

¹¹ *Magyar–brit titkos*, 38–39., valamint ld. uo. a 16. sz. dokumentumot. – BERGER, Susanne – BIRSTEIN, Vadim: Raoul Wallenberg – Not an Accidental Choice for Hungary in 1944. In: *July 1944. Deportation of the Jews of Budapest Foiled*. Szerk. JESZENSZKY, Géza. Reno (NV), Helena History Press, 2017. 244. ill. az előbb idézett mű szerzőinek felvilágosító közlései.

¹² MASTNY, Vojtech: *Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941–1945*. New York, Columbia University Press, 1979. 1375. – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, K 63 1943-30/1/a-73. pol.sz., *Wettstein János titkos jelentése*, Bern, 1943. április 15.

Reviczky Antal kijelölt utódja a külügy sajtófőnöki posztján, Bede István¹³ azonban – reális, s Stockholmba készülő elődjével minden bizonnyal egyező helyzetmegítéléssel – 1943 augusztusának végén, határozottan mutatott rá a magyar lapszerkesztők előtt arra, hogy „szó sincs” az angolszász–szovjet viszony valódi megromlásáról.¹⁴

1943 kora őszen, közelebbről szeptember 10-i hatállyal, Ullein-Reviczkyt kinevezték tehát Stockholmba követnek. A poszt régóta igen előkelőnek, nagy súllyal bírónak számított. Elutazása előtt Kádár Gyulának a hírszerzés és kémelhárítás (2. vkf. osztály) nemrégiben kinevezett vezetőjének Ullein-Reviczkyt azt fejtegette, hogy Magyarországnak immár „orientálódni” kellene a Szovjetunió felé is. Elmondta, hogy szándékában áll kapcsolatba lépni a szovjetek stockholmi nagykövetével, Kollontaj¹⁵ asszonnyal. A későbbiekben a magyar „katonai attasé” feladata volt (azaz minden bizonnyal a Helsinkiben székelő illetékes katonai attasé úgynevezett segédjéé, vitéz Vági Zoltáné, stockholmi állomáshellyel), hogy rejtjelezett rádióadásokban leadja az erre vonatkozó jelentéseket egyenesen a külügyminiszternek.¹⁶ Gellért Andor mindemellett már az év tavaszán megkísérelte, hogy valamiképp összeköttetést teremtsen Kollontaj felé, vagy legalább közvetlenebb értesüléseket szerezzen Moszkva szándékai felől, azonban ez a szovjet nagykövet súlyos megbetegedése miatt (illetőleg több mint valószínű, hogy a magyar tapogatózásokkal szembeni akkori szovjet érdektelenségből is fakadóan) nem járhatott sikerrel. Gellértet azonban (másokkal együtt) potenciálisan hasznos kapcsolatnak ítélték Moszkva egyes helyi képviselői is.¹⁷

Az új stockholmi követnek ki is kellett jutnia még az állomáshelyére, s mivel a németeknek minden oka megvolt arra, hogy az általuk ellenségnek tekintett diplomatának ezt ne feltétlenül tegyék lehetővé, az utazás átmenetileg kétséges maradt. Végül állítólag a magyar szélsőjobb egyik vezéralakja, Imrédy Béla híve, Rajniss Ferenc segítette „jó német összeköttetései” révén. Már ha hihetünk két visszaemlékezésnek ebben a tekintetben: ezek egyike Újpeéry Eleméré (öt Ullein-Reviczky segítő jóindulatával tüntette ki és a háborús években is megbízhatónak ítélte), aki könyvé-

¹³ Bede István, báróthi (Trebinje, Bosznia, 1904. január 27. – Bad Schachen, 1978. augusztus 2.) diplomata. 1943 szeptemberétől a minisztérium sajtóosztályának vezetője. 1946-tól londoni magyar követ, 1948-ban lemondott tisztségéről és nem tért haza.

¹⁴ „...a háború szolgálatában”: *Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25.* Sajtó alá rendezte és a jegyz. készítette Joó András. Budapest, Napvilág – Magyar Távirati Iroda, 2007. 264.

¹⁵ Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna (1872–1952), szovjet diplomata, stockholmi követ.

¹⁶ KÁDÁR Gyula: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Budapest, Magvető, 1978. II. köt. 638.

¹⁷ BERGER, Susanne – BIRSTEIN, Vadim: *The 1943–1944 Secret Swedish-Hungarian Intelligence Sharing Agreement and Its Possible Implications for the case of Swedish Diplomat Raoul Wallenberg.* H. n., Buxus Edition, 2020. 19–20. (A továbbiakban: BERGER – BIRSTEIN, 2020.)

ben kifejezetten állítja, hogy egyszer magának Ullein-Reviczkynek a szájából hallott erről, viszont már a háború után, Londonban.¹⁸ Mindemellett, ha a szövetséges (jól-lehet ingatag) magyar kormány meghozta – egyelőre még élvezett állami szuverenitása teljes birtokában – önálló döntését egy külképviselőt vezetőjének a személyéről, felettébb nyílt, durva és politikailag sem túl hasznos lépésnek minősült volna az átutazó vízum megtagadása. A német–magyar viszony nyilvánvaló lejtmenetét illetően egyre kevésbé lehetett kétség, de elvileg minden (persze meg nem szállt) ország szuverén joga maradt az, hogy háború alatti helyzetén titkos diplomáciai csatornák útján is javítani igyekezzék. A szituációt voltaképp Zsindely Ferencnek, miniszterelnökségi államtitkárnak, 1943 márciusától pedig a Kállay-kormány kereskedelmi miniszterének az egyik korabeli naplóbejegyzése világítja meg igen jól, miszerint Ribbentrop birodalmi külügyminiszter az alábbi forrásunkban is felbukkanó Sztójay követ előtt – pánccélszékényére mutogatva – azt hangoztatta volna, hogy bizony „tudja, miért ment Ullein-Reviczky Stockholmba”. Mindennek jelentősége mégsem lehetett döntő – érvelt önmaga előtt Zsindely –, mivel minden német szövetséges ezt tette a semleges fővárosokban, így azután, ha – úgymond – „nincsen” is „bizonyíték a pánccélszékényben”, akkor sem foghatott a német külügyminiszter különösebben mellé.¹⁹ A magyar kormány és külföldi képviselői előtt a finnek példája lebegett utóbb, már a Szovjetunió vonatkozásában. A finneknek a háborúból való kiválásra irányuló lépéseit az Egyesült Államok, amellyel 1944 nyaráig diplomáciai kapcsolatuk sem szakadt meg, támogatta. Németország azonban 1943-ban óriási nyomást tudott még gyakorolni ingadozó szövetségeseire, a szovjet területi követelések vagy ideológiai indíttatású szándékok pedig szintén akadályt jelentettek. 1943 augusztusától a finn kormány mégis egyre határozottabb lépéseket tett a háborúból való kiválás útján, példáját pedig mások is követhették.²⁰

Fentebb csupán néhány, forrásokkal is alátámasztott gondolattal kívántuk illusztrálni, hogy Ullein-Reviczky milyen lényeges, diplomáciai és hírszerzési szempontból is kiemelkedő jelentőségű poszt elfoglalására indult útnak 1943. szeptember 20-a kora délutánján a Keleti pályaudvarról. Búcsúztatására felsorakozott a Magyar Tűzharcos Szövetség²¹ egy díszelő alakulata, amely szervezetnek ő 1941-től társelnöke

¹⁸ ÚJPÉTERY Elemér: *Végállomás Lisszabon: Hét év a magyar királyi külügy szolgálatában*. Budapest, Magvető, 1987. 264. – MILOTAY István: *Egy élet Magyarorszáért. Ami Horthy emlékirataiból kimaradt*. Budapest, Gede testvérek, 2001. 197–198.

¹⁹ *Miniszter a frontvonalban. Zsindely Ferenc naplója 1941. február 25. – 1946. március 9.* Szerk. SZEKÉR Nóra. Budapest–Pécs, ÁBTL – Kronosz, 2021. 460.

²⁰ GRIPENBERG, Georg Achates: *Finland and the Great Powers: Memoirs of a Diplomat*. Lincoln, University of Nebraska Press, 1965. 277–278, 284–285, 287.

²¹ Az Országos Frontharcos Szövetség 1939-től használta e nevet.

volt, továbbá a forrás szerint – valamint még az MTI kiadott híradása alapján – a Rongyos Gárda egy díszszakasza ugyancsak jelen lett volna, azonban az eseményről készült és számunkra ismert fotókon Rongyos Gárda egység nem azonosítható.²² A Tűzharcos Szövetség (más hasonló szervezetekkel együtt, így elvileg még az úgynevezett „rongyosokkal” is kooperálva) fedőszervezetként szolgálhatott ahhoz, hogy az országhoz és a kormányzóhoz hűséges, rejtett és tartalékolat alakulatokra lehessen esetleg támaszkodni abban a valószínűsíthető esetben, ha a hadsereg – németbarát vezetőinek lanyhasága miatt – csődöt mondana, nem vetve alá magát az alkotmányos politikai akaratnak.²³ A Tűzharcos Szövetség igen jelentős létszámmal bírt. Mások mellett a Szövetség alelnöke, vitéz Martsekényi Imre²⁴ országgyűlési képviselő és egyúttal a kormánypárt (MÉP) propagandafőnöke búcsúztatta a követet a pályaudvaron. A pályaudvari búcsúztatás túlzások nélkül grandiózusnak minősíthető. Ott volt Homonnay Tivadar, Budapest főpolgármestere, a júliusban kinevezett külügyminiszter, Ghyczy Jenő, továbbá sok más vezető beosztású tisztségviselő a Külügyminisztériumból és egyéb helyekről is. Figyelemre méltó, hogy az MTI híradása szerint Ujszászy István vezérőrnagy, az Államvédelmi Központ vezetője is megjelent.

Az említett „rongyosok” vonatkozásában, elgondolkoztató, hogy kifejezetten erről az elnevezésről (*Ragged Guard*) emlékezik meg forrásunkban (amit, mint említettük, közlésre szánt) Ullein-Reviczky, a naplójában pedig az említett szervezetek neveit – nyilván helytelenül és sietségében a fogalmakat össze is keverve – mintegy egybeolvasztotta (így: *Company of the Combatants' Association Rongyos Tűzharcos*). Ullein-Reviczky Antal a saját kezűleg összeállított és kommentált fényképalbumában egyetlen, világosan csak két képen azonosítható személyt lehet felfedezni, aki a „Rongyos Gárda” ismert, zöld alapú pajzson fehér kettőskeresztet ábrázoló jelvényt²⁵ viseli, egyenruhája alapján pedig kétségtelenül valamely lövészegyesület (Turáni Vadászok, Egyetemi Lövészegyesület vagy talán leginkább a Polgári Lövészegyesület) tagja. A különböző lövészegyesületek tagjai adott esetben (például 1939 elején Kárpátalja területén) mozgósíthatók voltak diverzáns akciókra, bár elnevezésükről is viták voltak. A „rongyosok” esetében lényegében hálózatról és közel sem

²² Magyar Távirati Iroda hírarchívum, Hírkiadás (belpolitika, külpolitika), 16. old., 1943. szeptember 20., 15 óra 45 perc; visszakereshető itt: <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1>

²³ BARTHA Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten*. Budapest, Jaffa, 2021. 23–24. – CZINK Péter: Ullein-Reviczky Antal. Élete szolgálat, hagyatéka reménység. *Magyar Front*, Különszám, 2015. Szerk. CZINK Péter. 7–8.

²⁴ Martsekényi Imre (Diósgyőr, 1898 – ?), építészmérnök, városatya, 1935-től országgyűlési képviselő, 1943-ban a Magyar Élet Pártja képviselője. Ullein-Reviczky 1947-ben írott emlékirata név szerint is megemlékezik róla. Ld. ULLEIN-REVICZKY, 1993. 117.

²⁵ A jelvény viselésére egyébként 1940-től Ullein-Reviczky is jogosult volt. (Czink Péter közlése.)

valamilyen egységes szervezetről volt szó, amelynek tiszta ideológiája sem volt, vezetése azonban szélsőjobboldaliak kezébe került (Héjjas Iván), tehát döntően fajvédő radikálisok alkották, akik 1944–45-ben azután zömükben követték is e nézeteiket a nyilasokhoz pártolva. Itt tehát nyilvánvaló, hogy – némi tisztázást igénylő – fogalmi zavar keletkezett. Forrásunk ugyanis egyértelmű angolbarátságot tulajdonít a felsorakozott alakulatnak (ez pedig csak a Tűzharcos Szövetség esetében volt joggal elmondható).²⁶ Kétség sem igen férhet ahhoz, hogy Ullein-Reviczkyné a maguk által helyesnek ítélt angolszász politikai vonalnak a fegyverrel is küzdeni képes támogatóira kívánta a figyelmet ráirányítani. Ullein-Reviczky Antal fotóalbumában azonban maga is a „Rongyos” megjelölést használta a fentebb említett képek egyikénél (ez Martsekényi és öközötte álló személyt mutat közelebből).²⁷

Visszatérve még Svédországhoz és a stockholmi színtérhez, megállapítható, hogy a svédek diplomáciai és egyben titkosszolgálati érdeklődése megnövekedett a közép-európai és balkáni régió felé, s éppúgy elmondható ez a Stockholmban aktív amerikai OSS-szervezetről is, amely, csakúgy mint balkáni tevékenysége terén, nagyon optimistán ítélte meg Magyarország és a kisebb német szövetségesek ellenállási hajlandóságát Berlinnel szemben. A szovjet hírszerzés is nagyon intenzív munkát végzett eközben, a Szövetségesek pedig lépéseiket korántsem minden esetben hangolták össze, továbbá háború utáni elképzeléseiket illetően bizalmatlanok maradtak egymás felé. A magyar követnek, aki főleg az amerikaiak jó szándékában bízott, messze-menő rugalmassággal volt szükséges közelítenie, miközben igyekeznie kellett – megbízható információk beszerzése által – a szovjet terveket is jól felmérni. Fontos volt, hogy az amerikaiak vagy épp a svédek felderítómunkáját a tőle telhető módon segítse, így szerevezve méltányolható érdemeket Magyarország számára. A katonai hírszerzés vonalán később, már 1944-ben, a svédeknek sikerült szorosabb együttműködésről tárgyalniuk az említett Ujászzy Istvánnal.²⁸

A fentiek természetesen a forrás általánosabb kontextusát világítják meg. Magában a szövegben a legérdekesebb egy korántsem hétköznapi utazás színesen visszaidézett élménye. Még az esztendő kezdetén jelent meg a *Film Színház Irodalom* hasábjain a később tragikus sorsú Zilahy Irén,²⁹ a neves filmszínésznő színes kis

²⁶ Ld. még a forrás vonatkozó részéhez fűzött jegyzetet is. Czink Péternek az Ullein-Reviczky hagyatékban fennmaradt egykorú képanyaghoz fűzött észrevételei, valamint Bartha Ákosnak a Rongyos Gárdával kapcsolatos megjegyzései szolgáltak alapjául az itt közölt megállapításainknak.

²⁷ Francia szöveggel: *Le vice-président des Anciens combattants et un officier des „Rongyos”*. Ld. URA LT, Magyaránador-Kelecsény, Ullein-Reviczky Antal fotóalbuma. Ld. a képmelléletek között a legelsőt.

²⁸ BERGER – BIRSTEIN, 2020. 8–9, 10, 16–18, 20–21.

²⁹ Benedekné Zilahy Irén (Kaposvár, 1902. augusztus 10. – Budapest, 1944. április 3.), színésznő. A Budapest elleni első amerikai légitámadásban veszítette életét.

írása, melyben így jellemezte Stockholmba vezető útját: a „háború miatt mostanában olyan esemény egy észak-európai kirándulás, mint máskor egy indiai út.”³⁰ A németországi úti állomásokon számolni kellett nehézségekkel és légiriadókkal, ami majd az alábbi írásban is tükröződik. Különösen figyelemre méltó – mint fentebb utaltunk is erre – az Ullein-Reviczkyné által a háborús Berlinről rajzolt kép, valamint az ottani magyar követről, Sztójay Döméről írt sajátos karcolat. Az út megterhelőnek bizonyult, azonban Sztójay Berlinben adott pazar ebédje éles kontrasztot jelentett az addigi úti élményekkel és a háborús Európa viszonyaival szemben. A történet a Stockholmba való megérkezésig tart, amely a béke, nyugalom és a boldog révbe érés élményét, valamint a felébredő, s még egy darabig élő reményt is érzékelteti, mindezt a szerző az utolsó soraiban erős átszellemültséggel jeleníti meg. Az utolsó bekezdést így patetikus hangnem hatja át, de ez a rész rövid záróakkord; a megérkezés utáni napokról nem esik már szó, miközben azok protokolláris szempontból igen jelentékenyek voltak.

Az Ullein-Reviczky házaspár szeptember 23-án késő este megérkezett tehát Stockholmba, s a begördülő vonathoz a magyar követség egésze, a svéd kormány képviselőiben megjelenők, valamint a sajtó képviselői is kivonultak. Ezután rögvest a stockholmi Grand Hotelbe³¹ mentek. A magyar követségre a család szeptember 25-én ment át, hogy ott mihamarabb berendezkedjék. Szeptember 29-én Ullein-Reviczky tisztelgő látogatást tett³² Christian Ernst Günther³³ svéd külügyminiszternél, másnap pedig, csütörtökön, dél magasságában következett el a követként való hivatalba lépés főnyompontja: audiencia V. Gusztáv svéd királynál, valamint a megbízólevelének átadása. Az uralkodói kihallgatás, melynek során az újonnan akkreditált követ átnyújtja megbízólevelét, Svédországban hagyományos, ünnepélyes külsőségek között zajlik a mai napig is. Ilyenkor a követért vagy nagykövetért hintó érkezik, mely a palotához viszi a királyi szertartásmesterrel együtt. Ez így történt esetünkben is, egy rövid fogadást követően. A *Nemzeti Ujság* így tudósított: „Háromnegyed tizenkét órakor a magyar követ lakása elé érkezett két udvari hintó, amelyek közül a nagyobbik, úgynevezett »héttükrös kocsi« volt. A kocsi kék és aranyos színű, négy ló volt elébe befogva.” Ebben a követ, míg a másodikban Nagy György követségi

³⁰ DR. BENEDEKNÉ ZILAHY Irén: Villám-beszámoló stockholmi utamról. *Film Színház Irodalom*, 1943. január 1.

³¹ Grand Hôtel Stockholm (franciás írásmóddal), a svéd főváros legelőkelőbb, XIX. században emelt szállodája, amely az óvárosra és a királyi palotára néz.

³² URA LT, Magyarnándor-Kelecsény, Mrs. Ullein-Reviczky naplója, 1943. szeptember 29.: *Anty called on Foreign Minister Günther*.

³³ Günther, Christian Ernst (Stockholm, 1886. december 5. – Stockholm, 1966. március 6.), svéd államférfi, 1939 decemberétől 1945. január 31-ig külügyminiszter.

titkár és Vági Zoltán őrnagy, a magyar katonai attasé segédje foglaltak helyet. Az eseményt a magyar filmhíradó is megörökítette. A negyed egy után kezdődő kihallgatás fél órán át tartott.³⁴ Egy hosszú út ért tulajdonképp véget ezzel a reprezentatív eseménnyel, s egyben Ullein-Reviczky magyarországi pályafutása is – bár ezt akkor nyilván nem tudhatta – lezárult ezután, azonban a békeerőfeszítések, manőverek odisszeája, amelyben országunk hajójának révbe juttatásán oly sokan igyekeztek munkálkodni, nem ért véget, hanem voltaképp csak ekkor kezdődött még igazán.

***

A szövegközlés általánosságban érvényesített szempontjai szerint igyekeztünk eljárni, minél inkább megőrizve az eredeti szöveg elrendezését, tagolását, és ahol csak lehet, még a központozást is (az elhagyást, hiátusokat jelző pontokat azonban mindenütt három pontra változtattuk). Mindazonáltal szükséges volt még az angol szófordulatok magyarázása és olykor, a szöveg megfelelő ritmusa érdekében, egyes mondatrészek sorrendjének a jelentősebb módosítása is. Ahol kiváltképp szükségesnek mutatkozott, ott – a jobb értelmezés kedvéért is – lábjegyzetben, dőlt betűvel szedve megjelenítettük az eredeti szöveget is. Az eredeti szöveg apróbb, de egyértelmű javításainak feltüntetésétől jobbra eltekintettünk. Egy-egy helyen a magyar verzióban nélkülözhetetlennek tűnt – bár ezt kerülni kívántuk – valamely szó beiktatása, amely az angol szöveg konkrét szavai egyikének sem feleltethető meg, de így volt csak az adott mondat valódi jelentése megfelelően visszaadható, ezeket mindig kapcsos zárójelben helyeztük el, ugyanígy a helyesbített vagy kiegészítésre szoruló szavakat is, a megfelelő alakjukban.

³⁴ Ullein-Reviczky Antal bemutatkozó kihallgatása a svéd királynál. *Nemzeti Ujság*, 1943. október 2. 3. – MTI hírarchívum, Hírkiadás (belpolitika, külpolitika), 1943. szeptember 30., 20 óra 48 perc. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx> (2022. 02. 01.) – Az eseményekről, a követ palotába való megérkezéséről mozgóképfelvétel is készült a magyar filmhíradók részére. Magyar Világhíradó 1028. 1943. november: *Ullein-Reviczky Antal az új svédországi követ*, Nemzeti Filmintézet, Filmhíradók online. <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=5509> (2022. 02. 01.)

FORRÁS

A magyarországi Quisling-kormánynak ellenszegülő, náciügylő stockholmi követ felesége, Lovice Ullein-Reviczky³⁵ közli velünk: -X³⁶

„EGY OLDAL NAPLÓMBÓL”³⁷

1943. szeptember 20.³⁸ Budapestről Stockholmba való indulásunkhoz meleg, felhőtlen nap.

A Keleti pályaudvar megérkezésünkkel hemzsegett nem csupán barátainktól,³⁹ hanem ott találtuk a „Rongyos Gárda” egyik századát is.⁴⁰ Erősen németellenes érzületű partizán hazafiak ők. Sapkáik belsejében Anglia címerének nyomata volt.⁴¹ A katonazenekar, a zászlók, az egyenruhák és a roppant nagy tömeg impozáns látványt nyújtott, reménnyel telt szívük a miénkkel egy ütemre dobbant. Ullein-

³⁵ Az eredeti bevezető címsor, egy lehetséges újságcikk ún. „heading” részének tekinthető, így olvasható az eredeti szövegben, a kapitálisok eredeti használati módjával: *Lovice Ullein-Reviczky, wife of NAZI-Hater Hungarian Minister in Stockholm, who Defied the Quisling Government of Hungary, gives us: - X*

³⁶ Az „X” leütés minden bizonnyal azt jelzi, hogy a befejezést követően, nem volt konkrét ötlet a megjelentetés helyét illetően.

³⁷ Az eredeti cím, az eredetileg kapitálisokkal gépelt szavakkal: *A LEAF from my DIARY*. Az eredeti példány megtalálható: URA LT, Magyaránándor-Kelecsény. Az úti beszámoló szerzőjének naplójában a szeptember 20-i bejegyzés ugyancsak ad részletesebb leírást az indulásról. Uo., Mrs. Ullein-Reviczky naplója.

³⁸ A dátum az eredetiben gépelt aláhúzással szerepel.

³⁹ A követ búcsúztatására meglehetősen sokan vonultak ki, így például Homonnay Tivadar, Budapest főpolgármestere, aki Ullein-Reviczky naplója szerint baráti viszonyban állt Ullein-Reviczkyékkel. Ld. Joó, 2020. 235, 238–239.

⁴⁰ Az *Ujság* c. napilap másnapi (1943. szeptember 21.) száma a következőképpen tudósított: „Ullein-Reviczky Antal követet igen meleg és bensőséges búcsúztatásban részesítették. A keleti pályaudvar tornácára kivonult az Országos [Magyar] Tűzharcos Szövetség egy zászlóalja, továbbá egy front-harcos zászlós díszszakasz és a BSZKRT [Budapest Székesfővárosi Közlekedési Részvénytársaság] front-harcos zenekara, valamint a Rongyos Gárda egy díszszakasza.” A Rongyos Gárda (itt: *Ragged Guard*) kérdéséről ld. bevezetőnk, amely megvilágítja az itt említett szervezet részvételét, a névvel kapcsolatos fogalmi keveredést. A BSZKRT zenekarát a korabeli, a pályaudvaron készült fotókon sehol nem lehet felfedezni, nekik nagyon jellegzetes egyenruhák voltak. Megjegyezhető itt, hogy sem az eseményről tudósító lapok, sem pedig az MTI közleményei nem feltétlenül pontosak. (Köszönet a kritikai észrevételekért Czink Péternek.)

⁴¹ Aligha lehet szó itt kifejezetten Anglia címeréről, hanem csupán ahhoz sokban hasonló vagy netán azt is magába foglaló bújtatott márkajelzéstől, amit a sokszor ilyen címeres országjelzéssel ellátott angliai textiltermékek vagy késztermékek többnyire nagyobb számban történt felhasználása magyarázhat. Teljes joggal feltételezhető azonban, hogy a szerző nem minden alap vagy ok nélkül utalt erre ennyire egyértelműen.

Reviczky most indul Stockholmba, Ő⁴² meg fog tenni mindent, mi csak erejéből telik, hogy Magyarországot megmentse kényszerű szövetségesétől, a náci Németországtól.

Férjem szemlét tartott, virágcsokrot nyújtottak felém, számos beszédet tartottak, majd pedig felszálltunk a vonatunkra. A pályaudvar ekkorra hömpölygő embertömegtől sötétlett, emberemlékezet óta nem volt ily búcsúztatás...⁴³

A német és román követségek gondosan elkerülték, hogy képviselőt küldjenek „istenhozzádot” mondani a férfinak, kit Hitler gyűlölt. A DONAU ZEITUNG [*Donauzeitung*]⁴⁴ erről később ekképpen számolt be: „Ullein-Reviczky csendben indult útnak, búcsúztatás nélkül, észrevétlenül!”

A zenekar rázendít kedvelt Rákóczi-indulómra, a szerelvény lassanként mozgásba lendül, [aztán] egyszerre hasít át a levegőn a tömeg kiáltása: „Még ne! Ne még!”... A vonat megáll. Kétszer is megindult, kétszer is leállították...

Tekintetem az elé táruló jeleneten egyszer még végigfut:⁴⁵ külügyminiszterünk,⁴⁶ felsőházi tagok,⁴⁷ képviselők, a semleges országok követei a beosztottjaikkal, mind a barátaink, s végül, de nem utolsósorban, az Isten [is] áldja meg őket, az egyszerű emberek tömege,⁴⁸ kik újra meg újra éljeneztek... és az utolsó szavak, melyeket, [amint] a vonat végül kigördült, még hallottam, egy kövérkés, idős parasztasszonyéi: „Isten óvja és vezesse vissza magukat hozzánk. Az ura lesz a mi Megmentőnk!... Hol vagy most, édes, kedves Katica néni?”⁴⁹

Néhány órával később elértük az utolsó magyar állomást,⁵⁰ leszálltam a vonatról néhány percre, annyi virágcsokorral, amennyivel csak képes lehettem. Letérdeltem

⁴² Az eredeti szövegben kapitálissal szerepel.

⁴³ A teljes bekezdést két egymást keresztező, viszonylag halvány ceruzavonással (laposabb X-alakot formázóan) áthúzták.

⁴⁴ *Donauzeitung* (*Deutsche Zeitung für den Balkan*). Belgrádban 1941-től megjelenő német lap. Az eredetiben is két külön szóban, kapitálisokkal áll.

⁴⁵ Az eredeti angol szöveg tömörebb, de magyarul csak némi módosítással adható vissza jól: *My eyes once more embrace the scene.*

⁴⁶ Ghyczy Jenő, 1943 júliusától magyar kir. külügyminiszter.

⁴⁷ Az eredetiben, a szerző egyéni fordításával: *senators.*

⁴⁸ A gépelt szövegben más állt: *crowds of simple peasants.* Ezt lilás színű ceruzával (tintaceruza?) áthúzták, de nem egyértelmű, hogy a végleges szövegben a „*peasants*” helyett egyszerűen a „*people*” (mint nép, emberek) szót kellene-e végül meghagyni a jelzője nélkül. A „*peasants*” szó eltávolítása egyértelmű, az előtte lévő kifejezés feletti kézírásos szavak azonban nem, egyikük pedig nem is kiolvasható, így a fordításnál a legjobbnak tűnő kifejezést használtuk.

⁴⁹ Az említett „Katica néni” közelebbről nem beazonosítható.

⁵⁰ A vonat utolsó magyarországi megállóhelye Losonc volt. Ezt Ullein-Reviczkyné naplószövege egészen konkrétan említi is, továbbá azt, hogy ott még sokan várták őket az állomáson. A szomszédos Szlovákia területére Ullein-Reviczkyék a feleség diplomataútleivelének a tanúsága szerint Losonctamásinál (Tomášovce) léptek be.

zászlónk elé⁵¹ és elbúcsúztam a magyar földtől: a temérdek vérvörös rózsza és szegfű, szimbólumai a fogadott hazám iránti szeretetemnek.

Néhány perc elteltével Szlovákiában voltunk; idegen területre lépésünket rendhagyó hevességű vihar köszöntötte, mindannak előjele volt-e ez, ami reánk a jövőben várt?

Szeptember 21. Németországban⁵² ébredtünk, mégpedig arra, hogy reggelire nincs lehetőség. Egy termosz teát és egy csomag magyar kekszet, melyeket vészhelyzetre csomagoltunk be, elosztottunk férjem, négy és fél éves Lovice⁵³ lányunk, a nevelőnő, továbbá öreg foxterrierünk, Zaggy között.

12.30-kor⁵⁴ érkezünk Berlinbe. Ragaszkodtam hozzá, hogy magunkkal hozzuk valamennyi értékes személyes holminkat, köztük a családi ezüstöt is. Így tehát három tucát koffert pakoltak le a Zoo Bahnhofon,⁵⁵ s még a gyereket, a kutyát és Ullein-Reviczkyéket.

Követségünk sajtóattaséja⁵⁶ autón jött ki élénk egy gyerekkocsival, s azzal a hírrel, hogy a berlini magyar követ, Sztójay (a jelenlegi Quisling-miniszterelnök)⁵⁷ ebédet⁵⁸ ad részünkre az Adlonban.⁵⁹ Emitt előzőleg szobákat foglaltunk, hogy a napot ott töltsük⁶⁰ el, miután intézkedtünk, hogy a Berlintől hetven kilométerre eső Grunthalban [Grüntalban]⁶¹ éjszakázhassunk.

⁵¹ Itt halványlila (tintaceruza?) javítás látszódik, a következő szövegrész szerepelne (a virágszokrokra vonatkozóan) a javítás következtében: *I lay them down in front of our flag.* A mondat következő részeinél halvány ceruzavonások és olvashatatlan javítások is vannak.

⁵² Ugyancsak Mrs. Ullein-Reviczky diplomataútlevele alapján: áthaladtak a Cseh–Morva Protektorátus területén is, mielőtt a Német Birodalom területére értek, a vonat pedig áthaladt (megállt?) az Odera melletti Frankfurtban is (10.30. a.m.).

⁵³ Ullein-Reviczky Lovice Mária, a jelen közlés társszerzője.

⁵⁴ Naplójában az érkezés időpontjának pontos megjelölése: 11.55.

⁵⁵ *Fernbahnhof Zoologischer Garten*: pályaudvar Berlin-Charlottenburgban. Az 1930-as években kibővített állomásból 1940-re korszerű nemzetközi pályaudvar lett.

⁵⁶ A naplója szerint biz. Mészáros (aki csakis Mészáros György, dr., miniszteri titkár lehetett, beosztásában ideiglenesen I. osztályú követségi titkári címmel, 1943. október végén Szófiába helyezték át). A követség sajtóelőadója Schmidt-Papp Ernő volt ekkor.

⁵⁷ Az eredetiben: *the actual Quisling Prime Minister.*

⁵⁸ Az eredeti írásban itt használt szó: *luncheon.*

⁵⁹ Berlin híres, emblemikus szállodája, amely kapuit 1907-ben nyitotta meg. Az Adlon épülete gyakorlatilag épségben vésztele át a második világháborút és ma is exkluzív hotelként működik.

⁶⁰ Az eredeti gépelt szövegben ennek a szónak az angol megfelelője: *pass.* A gépelt szót áthúzták, fölé pedig tintával, azonos értelemben használva, a következő szót írták: *spend.*

⁶¹ Helyesen tehát: *Grüntal.* Település Brandenburg tartományban (ma Sydower Fließ településhez tartozik). A távolságot (70 km) a szerző túlbecsülte, ugyanis közúton, némi kerülővel haladva is, a távolság legfeljebb 57 kilométer, légvonalban pedig ennél is jóval kevesebb.

Azelőtt soha nem jártam még Németországban. Meglepett az apró fenyők mennyisége, melyek halászhálóba ültetetten a levegőben lógtak, a Pariser Platz⁶² és az Unter den Linden egy része felett lebegő baldachint képezve.⁶³ Úgy értesültem, hogy ezt álcázásra szánták az R.A.F. [Royal Air Force]⁶⁴ ellen.

Az Adlonba érkezésünkkor az a kellemes meglepetés ért minket, hogy a fürdőszobában volt forró víz. Magyarországon csupán vasárnaponként lehetett meleg folyóvíz a fürdőszobákban.⁶⁵ Egy gyors fürdő után lementünk Sztójay⁶⁶ partijára.

Szórakoztató ebéd volt bárki részére, akinek van humorérzéke. Sztójay szerb származású; igazi neve Stojaković [Stojakovics],⁶⁷ rosszul beszél magyarul és gyönyörűen németül.⁶⁸ Termetre alacsony, kopasz fejű, fakó, világoskék szemekkel, zord és ráncos, inkább látszott egy kis szerb falu fogadásának, mint katonának (tábornoknak), ami [valójában] volt!⁶⁹

⁶² A Brandenburgi kapu előtt elhelyezkedő tér, Berlin központjában, a híres Unter den Linden sugárút végpontja is egyben. 1814-ben (a Napóleon feletti győzelem emlékére) kapta a nevét. A környék épületei a bombázások során súlyosan sérültek.

⁶³ A teljes eredeti mondat: *I was surprised by the quantities of tiny fir-trees planted in fishermen's nets that were hanging in the air, providing a floating canopy over the Pariser Platz and part of Unter den Linden.*

⁶⁴ A sztenderd rövidítés pontok nélküli: RAF. A brit Királyi Légierő.

⁶⁵ A tüzelőanyagok hiánya miatt Magyarországon a bérházak melegvíz-szolgáltatását korlátozás érintette, kötelezően csak vasárnapoként reggel 6 és 11 között kellett biztosítani meleg vizet, amit azonban sokszor nem tartottak be. Ld. Öttagú család egyszeri fürdése: 16 pengő. *Nemzeti Ujság*, 1943. április 4. 11.

⁶⁶ A már említett név az eredeti gépelésnél következetesen „Stojay” írásmóddal áll, amit beszúrással és ékezzel megfelelően javítottak.

⁶⁷ Sztójay (Demeter) Döme, vitéz (Versec, 1883. január 5. – Budapest, 1946. augusztus 24.), katonatiszt, diplomata, berlini követ, 1944. március 22. és 1944. augusztus 29. között miniszterelnök. Stojakovics Demeter (Dimitrije) néven született Versecen, görögkeleti vallású volt. A „Stojaković” névnel itt a „c” fölé a jobbra dőlő vesszőt utólag húzták oda kézzel. Az eredeti név 1935. november 4-ig helyesen: Stojakovics Döme (1918 előtt: Demeter), ezt röviddel vezérezredesi rendfokozata elnyerése és berlini követi kinevezése előtt változtatta Sztójayra. Ld. SZAKÁLY Sándor: *A 2. vkf. osztály. Tanulmányok a magyar katonai hírszerzés történetéből 1918–1945*. Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet, 2015. 227–228.

⁶⁸ Sztójayról korábbi követségi munkatársa Szegedy-Maszák Aladár írta: „Általában pattogó hangon, katonásan beszélt, kissé furcsa hangsúllyal és *nem túl jó magyarsággal* [kiemelés tőlünk] [...]” SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszanéz... Egy volt magyar diplomata emlékirataiból*. Budapest, Európa–História, 1996. I. kötet. 20. – Nyelvismeretének hivatali (katonai) minősítése a német nyelv esetében a „tökéletes” volt, hasonlóképpen franciatudása és – a horvátról feljegyzett hasonló minősítésből is következően – mindkét délszláv nyelv (szerb és horvát) ismerete is. Ld. még róla SZAKÁLY, 2015. 227–229.

⁶⁹ 1935. decembertől fogva szolgálaton kívüli viszonyban álló vezérezredes.

Férjemet Sztójay utálta, jól ismert ez, a Szövetségesekkel szemben barátságos érzései és a zsidók iránti szimpátiája miatt. Engem gyűlölt, mert angolnak születtem,⁷⁰ s arról akart meggyőzni minket, hogy Németországban minden csodálatos.

Az ebédünkre az egyik privát lakosztályban került sor, ő [Sztójay] Goebbels szerepét⁷¹ vette fel más alakban; jómagam a háziasszonyt alakítottam (aggregény ugyanis) és a kellemetlenségtől, hogy az asztaltársa legyek, megmenekültem.⁷² Megkönnyebbülésemre, balra tőlem a svéd ügyvivő⁷³ ült, jobbra [pedig] a korábbi magyarországi német követ,⁷⁴ aki legalább úriember. Az ebéd remek volt: egy egész homár személyenként, erőleves,⁷⁵ bifsztek mindenféle zöldséggel, saláta, grízfeldfűjt⁷⁶ csokoládéöntettel, számos különféle sajt és kenyérféle, szőlő és őszibarack! Fehér- és vörösborok, továbbá pezsgő, amit kávé és likőrök követtek.

Midőn megjegyeztem, hogy mostanság senki nem számít effajta ebédre, s nem is nyújt ilyet, vendéglátónk fesztelenül így válaszolt: „Ó, de hát Németországban minden kapható, s mindenből a legjobb!... Elmémben felsejlett Európa éhező lakóinak képe. Visszatérőben a szobáinkhoz, megálltam, hogy tanulmányozzam az Adlon közzétett étlapját, a következő volt olvasható: spenót 2 r.M.,⁷⁷ káposzta 1,50 r.M., burgonya 1,60 r.m.!

Délután elugrottunk meglátogatni követségünket; Sztójay vezetett minket körbe, és meglepve láttam, hogy a tágas fogadóhelyiségekben a padlón lefelé fordítva feküdtek a kincstári tulajdonú képek. Megkérdeztem, miért nem rejti el ezeket a biztonság kedvéért vidéken, minthogy a kormányzat értékes vagyontárgyai. Azt válaszolta, hogy a Szövetségesek soha nem lennének képesek Berlinnek komoly kárt okozni, [bár] megeshet, hogy a rázkódások vagy a betört ablakok miatt a padlóra zuhannak! Rá hat hétre, az egész követségből maréknyi romhalmaz maradt.⁷⁸

⁷⁰ A szerző Cyril James Cumberbatch brit diplomata lánya volt. Ld. róla Joó, 2020. 220–222.

⁷¹ Nyilván arra utal, hogy a náci propagandaminiszter stílusában érvelt és szónokolt.

⁷² *He took on Goebbels [Goebbels'] role in another form; I acted as hostess, (he is a bachelor) and I was spared the unpleasantness of sitting next to him.*

⁷³ Eric von Post, svéd diplomata, követségi tanácsos, költő. Titulusa: *Chargé d'Affaires*.

⁷⁴ Otto von Erdmannsdorff (Drezda, 1888. október 22. – Starnberg, 1978. december 30.), jogász, diplomata, 1937–1941 között budapesti német követ. Ullein-Reviczkyék és a követség diplomatái délutáni meghívást kaptak egyébként Erdmannsdorffékhoz, ami teaidőre (5 p.m.) esett Ullein-Reviczkyéné naplója szerint.

⁷⁵ *Consommé*, azaz a francia gasztronómiából ismert szűrt húsleves.

⁷⁶ *Semolina soufflé*.

⁷⁷ r.M. = *Reichsmark*, azaz a német fizetőeszköz, a birodalmi márka megjelölése.

⁷⁸ *Six weeks later the entire legation was reduced to a handful of ruins.* A berlini magyar követséget november 22-én érte több gyújtóbomba találata, amely helyrehozhatatlan károkat okozott. A berlini magyar követség épülete „részben elpusztult” – írta (némi cizellált eufémizmust is alkalmazva) a Magyar Távirati Iroda Házi tájékoztatója 1943. november 24-én. MTI h irarchívum 1920–1945.

Napnyugta előtt⁷⁹ elautóztunk Grüntalba. Ez több mint egy óránkba telt, békés hely; régi vidéki ház, melyet park és saját kis majorja vesznek körül. Egészen jó éjszakát követően hajnali 4.15-kor fel kellett kelniünk, majd sietős reggeli után teljes sötétségben indultunk útnak Berlin felé. Útközben kétszer állítottak meg bennünket SS-őrjáratok, akik útleveleinket rendben találván, utunkra engedtek. Követségünkre mentünk, hogy a kofferjeinket felvegyük, s ehelyütt kell még hálás köszönetet mondanom az RAF-nak [Royal Air Force] is, hogy nem bombázta Berlint azon az éjszakán. Késedelem nélkül folytattuk utunkat a Stettiner Bahnhof⁸⁰ felé, ahol, cigarettacsomagok okos szétosztogatása révén,⁸¹ biztonsággal pakoltattuk fel a három tucat koffert a Warnemündébe⁸² induló vonatra.⁸³

Dél előtt 11.30-kor érkeztünk⁸⁴ a kikötőbe; az egyetlen rendelkezésre álló hordár közölte velünk, hogy csomagjainkat bizzuk csak a gondjaira, minthogy úgyis azonnal le kell jelentkeznünk az útlevél ellenőrző hivatalnokoknál. Warnemündén látszott, hogy a közelmúlt légitámadásai igencsak megtépázták, a kis méretű hivatali épületek mind sebtében felhúzott fakunyhók voltak. Hosszú sorban kellett várakoznunk a vámvizsgálatra, mely alól, mint diplomatáknak, mentességünk volt. Végére azután a túlvégen egy német és egy dán vizsgálták meg az útleveleinket a szükséges ki- és belépővizumok végett, majd újból visszaballagtunk a hosszú fapallókon, melyek ideiglenes hídként vezettek ki a hajónkhoz. Megrökönnyödésünkre ott kellett álldogálnunk, a meglehetősen rossz szagú népek hosszú sorában,⁸⁵ amíg egy Wehrmacht-ezred fel nem jutott a fedélzetre, s be nem kvartélyozta magát a legjobb helyekre, ezután, mint valami birkanyájat tereltek fel bennünket a kicsiny gőzösre.

Örömmre a kofferjeinket a bejáratnál találtam egymásra pakolva. Ülőhely sehol nem volt, így egy pincérnőnek adtam borraalót, s a gyereket leküldtem a nőrsszel

<https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (2022. 01. 19.) Vö. Újabb angol légiterrortámadás Berlin ellen *Magyarság*, 1943. december 4. 2.

⁷⁹ A szerző naplója szerint este 6.30-kor.

⁸⁰ A német főváros impozáns, nemzetközi vonatokat fogadó pályaudvara. Ma is az egyik legforgalmasabb vasúti közlekedési végpont. A régi pályaudvar a háborúban elpusztult, megmaradt falait később elbontották, a mostani pályaudvar már nem viseli a ma Lengyelországhoz tartozó Stettin (Szczecin) nevét, elnevezése: Berlin Nordbahnhof.

⁸¹ Értsd: a cigaretta a háborús időszakban különösen szívesen vett borraaló volt, melyet a hordárok-nak adtak.

⁸² Az egykori Hanza-város Rostock tengerparti része, kikötő és üdülőhely.

⁸³ A vonat indulása előtt Ullein-Reviczkyék 7.30-kor voltak kint a pályaudvaron.

⁸⁴ A vonat 11.17-kor futott be.

⁸⁵ Az eredetiben a „*humanity*” szó ritkábban és régebben használt értelme jelenik meg a kifejezésben, amely közvetítés és valószínűleg egy prepozíció is kívánczolt volna még ide: *we had to stand waiting there, a long queue of rather smelly humanity, until...*

az egyik kabinba, ahol aludni tudtak. Férjem és én felváltva őrködtünk becses holmink felett.

Amikor nem voltam „szolgálatban”, az alsó fedélzetre mentem, és mivel a német katonák a padokat mind elfoglalták, álltam. Egy idő elteltével egyikük elment és végre legalább leülhettem. Egy perccel később fiatal szőke katona tűnt fel, jobbra-balra tekintgetve. Körülöttem a katonák hangosan felröhögtek: „Fritzi tengeribetegnek látszik!” Az egyetlen nő voltam ott, Fritzi pedig kifinomult náci neveltetéséhez hű szellemben „haletetésre” kerített sort, pont előttem. Szemeimet behunytam.

Messze onnan, a távoli horizonton, két sötét folt... Azt akarom képzelni, hogy Anglia, az én Angliám, nekünk az Igazság és a Szabadság⁸⁶ szimbóluma...

Délután 3-kor érkezünk meg a dániai Gjedserbe [Gedserbe],⁸⁷ ahonnan a Koppenhágába menő vonatra fülkét foglaltunk. Milyen bájos is Dánia! Egymás után suhantunk el szépen gondozott kiskertekben álló piros és cukorrózsaszín házsorok mellett, minden arcon mosoly ült és bátorság mindenütt. A Hôtel d’Angleterre-be⁸⁸ épphogy este 7 után érkezve közölték velünk, hogy ételt 7 óra után nem engedélyezett felszolgálni. Előrelátó konzulunk⁸⁹ rendelt azonban egy palack ásványvizet és négy szendvicset. Grünáli reggelink óta nem volt alkalmunk ételhez jutni, köszönet érte Hitlernek.

Szeptember 23.⁹⁰ Sietős körsétát tettünk Koppenhágában; mintha csak egy tündérmese könyvlapjairól került volna elém, különösen, amint megláttam a postásokat skarlátpiros zubbonyukban! Százával a bájos lányok a kerékpárjaikon, mikor meghallottak bennünket angolul beszélni, arcuk felragyogott az örömtől.

Végre aztán egy svéd gőzösön⁹¹ voltunk, másfél órával később [pedig] Malmöben. Mindez hihetetlennek tűnt számunkra, az is csoda, hogy svéd földön vagyunk, jól és életben!

Felszálltunk a Stockholmba tartó expresszre és álmélkodtunk a svéd vonat kényelmén, tisztaságán, valamint az ételeken.

⁸⁶ Mindkét szó nagy kezdőbetűvel írottan jelenik meg az eredeti szövegben: *symbol of Truth and Freedom*.

⁸⁷ Gedser (máshol: Gjedser), Dánia legdélebbre eső városa és kikötője.

⁸⁸ Koppenhága előkelő, évszázados múltra visszatekintő szállodája, jelenleg is üzemel a francia név alatt.

⁸⁹ Magyar követség nem működött ekkor Koppenhágában, a stockholmi követség látta el Magyarországot dániai képviselőtét. A dán fővárosban tiszteletbeli konzul volt csak. Itt Georg Emil Mathiasen tiszteletbeli főkonzulról vagy pedig Valdemar Thygesen szintén tiszteletbeli konzulról lehet szó.

⁹⁰ A dátum itt is aláhúzottan szerepel, azonban a második számjegyet átgépték és az emiatt olvashatatlaná vált. Nem lehet más azonban, mint 23.

⁹¹ A „Malmö” nevű hajóra szálltak fel.

Este 10-kor⁹² érkezünk meg Stockholmba. Sokszínű fénykoszorúk, rubinláncok, smaragdok és gyémántok ragyogtak városszerte. Színek ezrei értek az égboltig.⁹³ Ez csakis az Isten Országá [sic!] lehet, gondoltam... Stockholm, szépséges álmom, a szabadság álma minekünk [is]?... Hátha igen?... És valóban így volt.

[Az alábbi, ceruzával tett megjegyzések következnek még az utolsó (5.) lapon, jobbra húzva.]

1. oldal az indulás talán kissé túl patetikus.
2. nincs kifogás.
3. nagyon jó, élénk képek.
- 4–5. kiváló.

Úgy gondolom, hogy bármelyik újság ezt befogadná. Az apró változtatások, amelyek zsurnalisztikai szempontból javasolhatók, könnyen megtehetőek.⁹⁵

⁹² Naplója szerint (nyilván a vonat beérkezését értette ez alatt) este 9.37-kor érkeztek meg, tízórányi vonatút után. A követség tagjai eléjük mentek és svéd részről Gustaf Bonde gróf, a miniszterelnöki protokollfőnök (?) és a felesége várták őket. Bonde grófot, aki diplomataként Budapesten szolgált, ismerték korábról.

⁹³ Itt az elbeszélés dinamikája, a lelkesedés kifejezése miatt csak a hasonlat jelenik meg a város esti fényeinek érzékeltetésénél. Az eredeti angol szöveg: *Wreaths of multi-coloured lights, chains of rubies, emeralds and diamonds, scintillated round the city. Myriads of colours reached the sky.*

⁹⁴ A vízszintes vonal kb. ugyanebben a középső elhelyezésben látható az eredeti gépelt lapon.

⁹⁵ Nem tudható biztosan, hogy a megjegyzések kitől származnak. Lehetséges, hogy az Ullein-Reviczkyekkel sűrűbben érintkező, velük jó viszonyt ápoló Arvid Fredborg svéd újságíró véleményezte az írást. Megkíséreltük, hogy másutt fellelhető autentikus kézírásával az itteni dokumentumra írott sorokat nagy alaposággal egybevevessük, ezzel sem jutottunk azonban perdöntő eredményre. (Csak svéd nyelvű szövegmintákkal adódott módunk az összehasonlításra, ami alapján a hasonlóságot nem lehetett teljesen elvetni, különösen figyelembe véve a más nyelv használatát vagy az eltérő íróeszköz milyenségét.)

KÉPEK

Ullein-Reviczky Antal és vitéz Martsekényi Imre országgyűlési képviselő, a Tűzharcos Szövetség alelnöke a Keleti pályaudvaron az induló követ búcsúztatásán. Közöttük a fényképen – az Ullein-Reviczky saját maga által rendezett fotóalbumában szereplő francia nyelvű képaláírás szerint – egy úgynevezett „rongyos” gárdista látható. (Ullein-Reviczky Antal Levéltár, Magyarnándor-Kelecsény; ezt és a további képeket is Ullein-Reviczky Lovice Mária szíves engedélyével közöljük).

Az Ullein-Reviczky család közvetlenül Stockholmba való elindulásukat megelőzően, középen Ullein-Reviczky Lovice Mária látható. A hármast portré kedvéért az itt látható képrészletet különválasztva kinagyítottuk, s e helyütt a vonatra szállás előtti pillanatokban készült csoportképnek csak ezt a kisebb, központi részét közöljük. (URA LT, Magyarnándor-Kelecsény)

Indulás előtti utolsó eszmecsere a Keleti pályaudvaron Laky Dezső országgyűlési képviselővel, volt tárca nélküli közellátásügyi miniszterrel, kiemelkedő statisztikus-sal, Kállay Miklós politikájának támogatójával. (URA LT, Magyaránador-Kelecsény)

A Stockholmban Ullein-Reviczkyék által használt *Buick Special* márkájú követségi autó. (URA LT, Magyarnándor-Kelecsény)

KISS DÁVID

A KOMMUNISTÁK ÉS A HAZAÉRKEZŐ HADIFOGLYOK

BEVEZETŐ

A Magyar Kommunista Párt (MKP) már 1945-től politikájának lényeges elemeként tekintett a hazájuktól távol lévőkre és családtagjaikra. Úgy gondolták, hogy megfelelő „érzékenyítéssel” a számukra kívánt irányba terelhetik a foglyok politikai orientációját, ezért próbálták az útjukat a táboroktól egészen a családjukhoz való hazaérkezésig ellenőrzésük alatt tartani. Ennek során igyekeztek megfelelő propagandát kifejteni közöttük. Mindez a szovjet hadsereg és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEK) munkájának köszönhetően volt lehetséges. A kinti „életforma” során a rabok azonban ízelítőt kaptak a kommunizmusból és a kommunistákból is. Lényeges kiemelni, hogy közöttük sokan a háború során az ország területén összefogdosott civilek voltak.

Az 1945-ös választásoknak is fontos elemét képezte a hazahozataluk, amelynek során a párt azt igyekezett sulykolni a propagandájában, hogy mindez leginkább nekik köszönhető, és befolyásuk növekedése esetén hamarabb haza tudják hozatni a kint lévőket. Az 1946-os esztendőben az előző évinél jóval kevesebb személyt szállítottak haza, nagyobb kontingens csak 1947-ben jött.¹ Ekkorra az MKP mindenütt igyekezett kiépíteni a befolyását a szovjet táboroktól kezdve a romániai két gyűjtőtáboron keresztül a szegedi, majd a debreceni és a nyíregyházi átvevőállomásig, illetve a repatriáltak otthonáig. A hazatérők befolyásolása az adatgyűjtés mellett is kiemelt feladatukká vált a mindenhová beépített kommunista párttagoknak vagy a velük együttműködőknek. Jelen tanulmányomban az MKP tevékenységének azon részét fogom bemutatni, amely 1947-ben a magyarországi átvevő állomások és otthonok között zajlott. Előző munkáimban a párt ilyen jellegű, korábbi munkájával foglalkoztam.²

¹ LAVINSZKAJA, V. Olga: Adalékok az internált és hadifogoly magyar állampolgárok Szovjetunióból való hazatérésének kérdéséhez. In: *Gulag-Gupvi. A szovjet fogság Európában*. Szerk. KISS Réka – SIMON István, Budapest, NEB, 2017. 105–109. – BOGNÁR Zalán: „Málenkij robot.” *A Magyarországról ítélet nélkül szovjetunióbeli kényszermunkára elhurcolt civilek története*. Budapest, Kairosz, 2018. (A továbbiakban: BOGNÁR, 2018.) 597–717.

² KISS Dávid: Az MKP hadifogoly-politikájának alkotóelemei a második világháborút követően és az 1945-ös választások. In: *VERITAS Évkönyv 2020*. Szerk. FARKAS Judit Antónia – OROSZ László – SCHWARCZWÖLDER Ádám – UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2021. 268–284. – KISS Dávid: *Az MKP hadifogoly-politikája 1947-ben*. In:

MAGYARORSZÁG: DEBRECEN ÉS NYÍREGYHÁZA

A romániai táborokból, Máramarosszigetről (Sighetu Marmăției) és Foksányból (Focșani), vagy Debrecenbe, vagy pedig Nyíregyházára vezetett az útja a hazatérőknek. A szenvedés utolsó stációját követte a szabadulás. Debrecenben, a Pávilon laktanyában kialakított hadifogoly Átadó-Átvevő Táborban sikerült a kommunistáknak megszervezniük az adminisztratív pozíciókat, mintegy 140 főt képeztek ki erre a feladatra, sőt a MÁV által összeállított orvosi szerelvényre is a párt szatellit szervezeteinek, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége (MNDSZ) és a Nemzeti Segély (NS) tagjait küldték ki dolgozni. Debrecen egyébként 3600-4000 fő azonnali elhelyezésére és fertőtlenítésére készült fel, a Foksány és Debrecen közötti vasútvonalon az Erdélyi Magyar Népi Szövetség segítségével gondoskodtak a betegek helyi kórházakba történő felvételéről. Debrecenben tüdőgümőkör-szűrés is történt röntgenes vizsgálattal. Erre 100 000 forintot utalt ki az állam 1947-ben. Emellett általános orvosi vizsgálatot, továbbá húgycsőkankó és maláriaszűrést is végeztek. Debrecenben 150 férőhelyet biztosítottak a kórházban. Ugyanakkor rendelet született arról, hogy a hazatérteket négynaponta 20 napig a helyi orvos vizsgálja meg. Erre azért volt szükség, mivel adott esetben a kiütéses tífuszos személy lappangási idő alatt, tetves környezetben a betegséget továbbterjeszthette. A reumás betegeknek a fővárosban és Hajdúszoboszlón 65 helyet biztosítottak. A posta 100 000 ingyenesen elküldhető lapot adott a kórházban lévők részére. Lipótmezőn 200 ágyas TBC-s hadifogolygógyintézetet létesítettek, ez utóbbira 300 000 forintot küldtek. Ugyanitt 350-500 ágyas üdülő is létesült.³

Debrecenben Nagy Lajos⁴ végezte a kommunista pártmunkát a foglyok között. 140 MNDSZ-tag és 60 diáklány dolgozott a Pávilon laktanyában. Mellette Vadászi Sándor⁵ is itt tevékenykedett, ő korábban a Nemzeti Parasztpárt (NPP) tagja is volt.

Kényszerű rabság, kettétört sorsok, jelöletlen sírok. A GULAG-kutatás fehér foltjai, konferenciakötet. Szerk. Kovács Emőke, Budapest, a Gulágokban Elpusztultak Emlékének Megörökítésére Alapítvány, 2021. 92–115.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) Magyar Kommunista Párt (a továbbiakban: M-KS 247.) fond (a továbbiakban: f.), 7. csoport (a továbbiakban: cs.), 302. őrzési egység (ő. e.). Beszámoló a hadifoglyok helyzetéről. 1947. július 11.

⁴ Hivatalosan mint a Népjóléti Minisztérium megbízottja, miniszteri tanácsosként fejtette ki működését. Vasárnap és hétfőn. *Néplap*, 1947. július 1. 1.

⁵ Hivatalosan szociális felügyelő volt. A Hajdú megyei szociális főfelügyelőségénél Debrecennel foglalkozott. 1948-ig töltötte be ezt a hivatalt. 1948-ban, háromévi szolgálat után a Népjóléti Minisztériumba került. Vasárnap és hétfőn. *Néplap*, 1947. július 1. 1. – Miért léptem a kommunista pártba? *Néplap*, 1947. augusztus 24. 5. – Hírek. *Tiszántúli Néplap*, 1948. december 7. 5. A Köztársasági érdemrend kiskeresztjével tüntették ki Vadászi Sándor elvtársat. *Tiszántúli Néplap*, 1948. december 3. 3.

A kommunistáknak több problémája is akadt, ugyanis nem sikerült mindent kézben tartaniuk. „A tábor területén belül működik a Honvédelmi Minisztériumnak a leszerelő bizottsága, melynek összetétele teljesen reakciós. Ezt a bizottságot feltétlenül le kell váltani. Úgyszintén működik a tábor területén belül a katonapolitikai osztálynak⁶ egy kirendeltsége. Ennek vezetője Vadnai Dezső őrnagy. Vadnai a pártunk tagja ugyan, de a helyi pártszervezet és mi is megállapítottuk, hogy alkalmatlan arra, hogy ezt a fontos pozíciót betöltse. Több esetben előfordult, hogy a munkaszolgálatosokkal kivételes helyzetet akart teremteni. A Joint⁷ helyi szervezetét becsempészte a táborba, azon kívül az Izraelita Hitközség rabbiját is behozta, hogy ott istentiszteletet tartson. Ezzel igen nagy károkat okoz. Ezért helyes volna, ha helyette a katona politikai osztály más valakit küldene. A tábor területén állandó inspekción tartanak a Kisgazda Párt 1-1 nemzetgyűlési képviselői. Ezeket az embereket a táborparancsnokság kénytelen beengedni, de állandó megfigyelés alatt tartja őket. A táborban működik a *Magyar Hadifogoly Híradó* és a Vöröskereszt közös kirendeltsége, amelynek feladata a tudósító iroda fenntartása. Ezt a kirendeltséget használta fel a Vöröskereszt arra, hogy becsempéssze embereit és a névsorokat megszerezze. Azonnal intézkedtünk, és kettőre csökkentettük a Vöröskereszt kiküldötteinek létszámát, míg a *Híradónak* négy kiküldöttét állítottuk be. Ezek mind elvtársak. Ennek a kirendeltségnek a vezetője Herencsár⁸ elvtárs. Herencsár elvtársat a Debreceni Hadifogoly Irodának a vezetőjévé bízta meg. Ezenkívül a feladata az, hogy az összes névsorokat megszerezze kizárólag a párt részére, tekintettel arra, hogy Focsaniból [helyesen Foksány] és Máramaroszigetről nem érkeznek rendszeresen névsorok.” A cél a hozzátartozók értesítése volt, a *Magyar Hadifogoly Híradó*ban is meg-

⁶ Vagyis a KATPOL, a HM-en belül a katonai elhárítással és hírszerzéssel foglalkozott, később az ÁVH-ba tagolták. Végig kommunista befolyás alatt állt.

⁷ American Jewish Joint Distributoin Committee (Amerikai Zsidó Segélyalap).

⁸ Herencsár Lajos (1919–?) április 8-án Pereden született, gazdasági cselédként dolgozott, a 22/II. zászlóaljjal 1942-ben állt át a szovjetekhez, ott az „antifasiszta mozgalomba” kapcsolódott be. 1943-ban a Magyar Nemzeti Bizottság delegátusaként Krasznogorszkba utazott. „A bizottság, illetve a magyar légió létrehozása a fasiszta beállítottságú tiszt urak ingadozása és ellenállása miatt nem történhetett meg.” – írta 1976-os életrajzában. 1943–1944-ben felsőfokú antifasiszta iskolára került, 1944-ben a front-ra, ahol frontpropagandista lett. – 1947-ben jött vissza Magyarországra, ekkor a debreceni MKP Hadifogoly Iroda vezetőjévé nevezték ki. 1948. november 1-től a hadseregben, majd a BM-ben dolgozott kisebb megszakításokkal 1973-ig. Visszaemlékezése a *Két front között* címmel jelent meg 1980-ban. <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:aeQDTTrLvXV4J:https://mnl.gov.hu/download/file/fid/139006&cd=14&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-b-d> (2020. május 27.). 1943-ban mintegy 100 táborból gyűjtöttek össze küldötteket Krasznogorszkba, ahol egy magyar légió felállítása volt a cél. Farkas Mihály ötletére azonban ezt a magyar haderő ellen is be akarták volna vetni, ezt a küldöttek többsége elutasította, így elhalt a kezdeményezés. <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/m-F0B8D/magyar-hadifoglyok-nemzeti-bizottsaga-F0BA6/> (2020. május 27.).

jelentették a hazaérkezők neveit. Ugyanakkor nem tetszett nekik, hogy ezeket más lapok is megkapják, így ennek a gyakorlatnak a megszüntetését akarták elérni. A táborban lévő felvilágosító irodába és a borbélyműhelybe „megbízható káderek küldését” kezdeményezték. Záhonyba több embert akartak küldeni vonatkísérőnek stb. A helyi párttitkár leváltását javasolták. A határrendőrség és a határvédelem megerősítése is felvetődött, nem akarták, hogy az érkezőket tömegek rohanják meg és közöttük „reakciós propagandát” fejtsenek ki.⁹

Benedek Jenő¹⁰ a Népjóléti Minisztériumtól is ellenőrizte a debreceni táborban folyó munkát, a fertőtlenítést, a leszerelést, az egészségügyi vizsgálatok gyorsaságát megfelelőnek tartotta, mivel mindez többnyire 24 óra alatt megtörtént, az őrszemélyzet munkáját kifogásolta egyedül. A kiküldött államvédelmi részleg parancsnokával annak szociáldemokrata párti (SZDP) tagsága miatt voltak problémáik, így MKP-st kértek helyette. A Vöröskereszt vezetője felvetette, hogy Záhonyban és Biharkeresztesen egy-egy kirendeltséget állíthatnának fel, ehhez kértek megfelelő elvtársakat. Benedek mindehhez a miniszter jóváhagyását kérte.¹¹

Nyíregyházán a kommunisták nem voltak elégedettek, ugyanis ott a „vöröskeresztesek reakciós hölgyei” fogadták a foglyokat, így a helyi MKP-pártszervezet megerősítését javasolták. Biharkeresztesen is kevés emberük volt, másrészt a szerelvényeket több órán keresztül várakoztatták a román oldalon. Utóbbi ügyben beszéltek az Erdélyi Magyar Népi Szövetséggel is. A hazaérkezők fogadtatása nem az elképzeléseik szerint történt: „Amikor a szállítmány befutott Biharkeresztesre, már hatalmas tömeg várta. A foglyok leszálltak a vagonokról és elvegyültek az emberek között. Megfigyeltük azt, hogy tudatosan reakciós propagandát folytatnak közöttük, több véleményből következtetni lehet, hogy angol amerikai reakciónak ügynökei is dolgoznak ott. Ezek adatokat akarnak gyűjteni a Szovjetunió ellen.” A határ vadászok és a határőrök nem voltak megfelelőek számukra. Így 10-15 rendőr és ugyanennyi államvédelmi személyzet kiküldése vetődött fel. Rendőrsorfalat javasoltak, mivel több órát állt a szerelvény. A városban a MÁV-nál volt pár „megbízható elvtárs” is.¹²

⁹ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Szendrő László Jelentése az MKP Központi Vezetőségének (KV), 1947. július 5.

¹⁰ Benedek Jenő (1908–1966) a két világháború között jogot végzett, majd ügyvédnek állt. 1943–1944 között munkaszolgálatos, majd miniszteri tanácsos lett. 1945-ben a Népjóléti Minisztériumban a jogszabálytervezetek kidolgozása volt a feladata, később a Társadalompolitikai Főosztályának lett a vezetője. 1949–1950 között az Országos Hadigondozó Hivatal elnöke, 1951 és 1957 között az Egészségügyi Minisztérium titkárságvezetője, 1961-től 1966-ig a Legfőbb Ügyészség főosztályvezető ügyésze és az Általános Felügyeleti és Polgári Jogi Főosztály vezetője. A szociális munka jogi szabályozását vizsgálta. <http://www.nevpont.hu/view/1159> (2020. május 27.).

¹¹ MNL OL, M-KS 247. f., 17. cs., 18. ő. e. Jelentés a népjóléti miniszternek, 1947. június 16.

¹² MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Szendrő László: Jelentés az MKP KV-nak, 1947. július 5.

PROPAGANDA

A kommunisták jelentős hangsúlyt fektettek a propagandára. Már a kinti táborokban foglalkoztattak olyan személyeket, akik a foglyok között agitáltak. A helyzet igen csak ellentmondásos volt, ugyanis a táborokban uralkodó körülmények következtében a korábbihoz képest is negatívabb kép alakult ki a Szovjetunióval kapcsolatban. Mindezt a romániai táborokban és itthon is próbálták valamelyest kozmetikázni, nyilvánvalóan minimális sikerrel. Magyarországon *Magyar Hadifogoly Híradó* címmel egy lapot is alapítottak, amely a foglyokkal kapcsolatos hírekkel szolgált a hozzátartozóknak. 1946 elején a párt nem találta megfelelőnek a vezetőségét, így Sziklai Sándor¹³ lett a felelős szerkesztő. Később az MKP Hadifogoly Irodájától el akarták venni a szerkesztőséget, hogy a pártonkívüliség látszatát keltsék.¹⁴ Sziklai, továbbá elv- és munkatársa, Szendrő László¹⁵ mint a lap felelős kiadója, a következőképpen értékelte a sajtóorgánum jelentőségét: „A lapunk ma húszezer példányban jelenik meg, elég nagy népszerűségnek örvend úgy Budapesten, mint vidéken, fontos politikai fegyver ez a lap a kezünkben, mert a hadifogoly kérdésekben hallatni tudjuk a szavunkat ezen a lapon keresztül az egész országban és felvilágosító munkánk sokkal eredményesebben halad előre. Ezt a munkát ezen a lapon keresztül tovább fejleszthetjük, és komoly szócsővé fejleszthetjük később a volt hadifoglyok bajtársi szövetségének. A Moszkvában megjelenő *Igaz Szó* rövidesen befejezi hivatását amint a hadifoglyok hazajönnek. Ennek a lapnak lenne a feladata, hogy ezt a munkát tovább fejlessze.”¹⁶ Később *Magyar Hadifogoly Hadirokkant Híradó* címre „keresztelték” át a sajtóorgánumot.¹⁷ 1948 februárjától a Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége

¹³ Sziklai Sándor (1895–1956) az első világháborúban esett orosz fogságba, harcolt a Vörös Hadseregben, majd marxista filozófiát, hadászatot és hírszolgálatot is tanult. 1936 és 1939 között részt vett a spanyol polgárháborúban, majd ezt követően Afrikába internálták. A Szovjetunióban 1943 és 1944 között a 165. juzsai táborban a magyar hadifoglyok antifasiszta iskolájában volt tanár és vezető, a Rákosi-brigádban komisszár. 1945-ben a Vörös Hadsereg és az MKP KV összekötő tisztje. 1945-től az MKP-ban majd az MDP-ben dolgozott, többek között a Hadifogoly Iroda vezetője volt, felesége 1945-ben Rákosi Mátyás titkárnője lett, később a felsőoktatásban tanított. 1948-tól a hadseregben és a HM-ben töltött be magasabb pozíciókat, a HM Hadtörténeti Intézetének vezetője lett. Az '56-os forradalom alatt egy családi vita során budakeszi otthonában életét vesztette, halálát a későbbiekben úgy állították be, hogy „ellenforradalmárok” ölték meg. Honvédelmi Minisztérium Központi Irattár, 27054-1; 967/2779.

¹⁴ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e.

¹⁵ Sziklai helyettese volt a Hadifogoly Iroda élén, a Szovjetunióban az *Igaz Szó* felelős kiadója, később Magyarországon a *Hadifogoly Híradó* szerkesztője. Romániába több alkalommal kiutazott a táborokban folyó munka szervezésével kapcsolatban.

¹⁶ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Sziklai Sándor és Szendrő László levele, 1946. február 23.

¹⁷ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. MKP Központi Hadifogoly Iroda (a továbbiakban: KHI) jelentése az MKP Központi Titkárságának (a továbbiakban: KT)

(VHBSZ) vette át a működtetését az MKP szervezőbizottságának a határozata értelmében.¹⁸ Ugyanakkor a megszűnő *Igaz Szó* munkatársai nem kerültek át ehhez a laphoz, hanem más területen helyezték el őket. A lap szellemi vezetője egyébként Örkény István¹⁹ író volt.

Az *Igaz Szó* akkor már volt munkatársai közül 1947 januárjában Nemes János,²⁰ Dobray Aladár,²¹ Puskás Béla²² és Örkény István azt jelezte a pártnak, hogy az emberek körében az a vélekedés, hogy csak betegen lehet hazatérni, így ezen a hangulaton kéne változtatni. MKP-s hálózat kiépítését javasolták a szovjet táborokban, amelyek a foglyok érdekeit képviselnék. Mindezt a románok, németek és az osztrákok már korábban megtették. Sok fogoly szerintük lazsált, mások öncsonkítást követtek el, hogy hazajöhessenek, de mindezt a szovjetek megtorolták.²³ Látható, hogy

¹⁸ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Levél MKP Tömegszervezésnek, 1948. február 9.

¹⁹ Örkény István (1912–1979) 1934-ben szerzett gyógyszerész diplomát, ettől az évtől jelentek meg első novellái, 1941-ben első novelláskötete. 1942-ben munkaszolgálatos, 1943-ban hadifogságba esett, 27/40-es kurzust végezte el, ugyanott asszisztens lett, és az *Igaz Szó* szerkesztőbizottságának a vezetője. 1945 tavaszán Krasznogorszkba, a tábor mellett működő Központi Antifasiszta Iskolára került. 1946 végén tért haza, belépett az MKP-ba, a *Szabad Nép* munkatársa lett, bár Párizsba sajtóattasénak is felmerült a neve, mivel francia, német, angol és orosz nyelven beszélt. Több kötete jelent meg hadifogolytémában, sorra láttak napvilágot munkái, színházakban, majd lektorként is dolgozott. A forradalom alatt részt vett az Írószövetség munkájában, a Szabad Kossuth Rádió beköszöntőjét 1956. október 30-án „Hazudtak éjjel, hazudtak nappal, hazudtak minden hullámhosszon” ő fogalmazta meg. 1957 elején kihallgatták, majd „önkritikát gyakorolt”, de 1958 és 1962 között nem publikálhatott, 1963-ig gyógyszerészként dolgozott, ebben az évben és 1969-ben is támadták, de haláláig több könyve is napvilágot látott. <http://orkenyistvan.hu/eletrajz> (2020. május 27). MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 19. ő. e. Javaslat az *Igaz Szó* munkatársaival kapcsolatban. 1946. december 28.

²⁰ Nemes János 1921-ben született, mérnök, 402. különleges munkaszázadban került a frontra, fogolyként a 27/40-es kurzust végezte el, ugyanott asszisztens, intéző és szervezőbizottsági tag is volt, majd a krasznogorszki antifasiszta iskolában is dolgozott. Magyarországon a rádióhoz vagy a sajtóhoz akarták elhelyezni, tehetséges újságírónak tartották, de: „szívesen menne a politikai rendőrségre is”. Végül a Rádióhoz javasolták. Uo.

²¹ Dobay Aladár 1918-ban született banktisztviselő, alhadnagy, a 27/40-es kurzust végezte el a Szovjetunióban, az *Igaz Szó* című lap szerkesztőbizottságának a tagja volt. Az „imrédysta pártból”, vagyis a Magyar Élet Pártjából 1942-ben lépett ki. 1944-ben átállt a szovjetekhez, majd a MÁSZ-hoz, vagyis a Magyar Állami Szénbányákhoz javasolták 1946-ban. Uo.

²² Puskás Béla 1914-ben született, szakmája tanár volt, majd munkaszolgálatra vitték el, 165-ös, és a 27/40-es kurzust végezte el, az *Igaz Szó* szerkesztőbizottságának a vezetője volt. Jellemzése szerint idegileg fáradt volt, a magángazdaságban akart elhelyezkedni. MÁSZ-hoz javasolták végül. Rajtuk kívül még Rózsa József nevét kell kiemelni, aki 1913-ban született, tanító, hadnagy, 27/40-es kurzust végezte el, két kurzuson ugyanott asszisztens volt, majd az *Igaz Szó* szerkesztőbizottsági tagja. Uo.

²³ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Nemes János – Dobray Aladár – Puskás Béla – Örkény István: Volt hadifoglyok jelentése az MKP-nak, 1947. január 9.

a propaganda kiemelt szerepet kapott ezen a téren is, a szovjet táboroktól egészen a hazajövetelig, majd azt követően is.

A FOGLYOK HOZZÁTARTOZÓI ÉS A HAZAÉRKEZETTEK

Amint az a korábbi tervekből is látható volt, az MKP a foglyok hozzátartozóira is kiemelt hangsúlyt helyezett. 1947 júliusában a következő három csoportra osztották őket. „Első csoport: A szeptember 1-ig hazatérő 100.000 hadifogoly és hozzátartozók, akik között a Párt munka eredménye magától értetődően jelentkezik. Második csoport: Szintén mintegy 100.000 család, akik leveleztek a foglyokkal és remélik, hogy ők is hazajönnek. Ezek között a reakció aknamunkája következtében némi bizonytalanság van a hazajövetelt és időpontját illetően. Itt szükséges megerősítenünk a pozíciókat. Harmadik csoport: Mintegy 200.000 család, akiknek hozzátartozók nagyrészt elpusztultak a harctéren, vagy a fogságba esés kezdetén, vagy különböző okoknál fogva nem írhatnak a fogságból. Ezek között még él valamelyest a remény. Ezek azok, akik évekig kerestették a hozzátartozóikat, akik semmit sem kaptak tőlük. Ellenünk hangolt elkeseredett emberek.” Így a későbbiekben egy új akcióterv ötlete merült fel. Megyénként hadifogoly hozzátartozók gyűléseinek a megtartása, ezeken küldöttek választása. Az megyei küldöttekből egy bizottság alakítása, amely kiutazik a Szovjetunióba a kint lévők megkeresése céljából. „A megyei nagygyűlések kérik fel Rákosi Mátyást, a M. K. P. Főtitkárát, hogy eszközölje ki a bizottság beosztását a Szovjetunióba, és kérje fel Sztálin Generalisszimust, hogy tegye hatékonyá a bizottság működését.” A terv szerint a kiutazó bizottság szedné össze az összes levelet, majd az MKP pártszervei továbbítanák. De más feladatuk is lett volna: „Aug. 1–20. A bizottságot beviszik egy pár mintatáborba. Megnézik a tábort, a munkafolyamatot, étkezést, kultúréletet, sportot stb-t. Beszélgetnek a foglyokkal. Táviratilag jelentenek a magyar sajtónak. [...] Aug. 27–29. A bizottság tagjai távirati úton leadják szavazatukat a M. K. P.-ra és felhívják a hozzátartozókat, hogy szavazzanak a nép pártjára a M. K. P. -ra.”²⁴

A hazatértekről végül a következőképpen gondoskodtak, illetve próbálták befolyásolni őket. Többeknek, szövetkezetekbe tömörítve szeszárúsítási jogot adtak, továbbá élesztő elosztó engedélyeket, a hadirokkantaknak dohányárúsítási jogot. A kisiparosok, kiskereskedők hitelt kaptak. Az Országos Népjóléti Szövetkezet létrehozásával tovább kívánták segíteni a hazatérők megélhetését. Üzlet- és műhelyhelyiséggel való

²⁴ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ö. e. Kövér Lajos levele Rákosinak, 1947. július 26. (Aláhúzások az eredetiben.)

juttatás is szerepelt a tervek között. A törvényhatóságok 225 000 forintot kaptak a közvetlen segélyezésre. A szakmunkásokat középítkezéseknél akarták elhelyezni. Többeknek 60 000 kat. hold szétosztását tervezték. A még taborokban lévőeknek élelmiszert szállítottak ki. Norvégiából is kapott az ország élelmiszersegélyt, akárcsak a Jointtól és az Actio Catholicától. A hazatérőket a munkába állás során előnyben részesítették, több esetben a Szakszervezeti Tanács (SZT) segítette az elhelyezkedésüket.²⁵ Lényegesen voltak a fogolygyűlések, Nyíregyházán 1947. július 27-én közel 100 fő vett részt, közülük csak 15-20 volt korábban hadifogoly, a többi hozzátartozó, nyilvánvalón a kint lévő családtagok sorsa érdekelte őket. A hazatértek azt panaszolták, hogy nem kapnak ruhát.²⁶

Az MKP és a VHBSZ gazdasági társaságot is szervezett. Egy budakeszi gazdaságban például 50 főt foglalkoztattak, volt itt cipésműhely, szabóműhely és pékség is, 50 holdon gazdálkodtak. Később a Népjóléti Minisztérium támogatásával a Volt Hadifoglyok és Hadirokkantak Termelő Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezetét alakították meg. A szövetkezetbe kerületi szinten tervezték munkavállalókat szervezni, és a szétosztást elintézni. A hazatérők élelemmel, ruházattal való ellátásához további vállalatokat alapítottak. Emellett a munkába állást és az átképzést is akarták segíteni.²⁷ A Szövetkezetet a későbbiekben fejlesztették, több kisebb szervezeti egységre tagolták. Az ipari csoporton belül működő üzemekben cipőt és cipőfűzőt készítettek, kezdetben 290-300 párat havonta. 20-22 fő dolgozott itt, mindegyikük volt fogoly vagy hadigondozott. Később áttértek a szériagyártásra, így többet tudtak termelni. A kereskedelmi csoport feladata az értékesítés lett, a textilhulladék csoport pedig a nevében foglalt maradékokat vásárolta fel.²⁸ A fentiek mellett több részlegük is működött. A központi mellett több fióküzletük is volt, autóval is rendelkeztek, amelynek fenntartása jelentős költségekkel járt. Akadtak is problémák a szövetkezet háza táján. Először a szakszervezetnek tettek többen az igazgató ellen feljelentést, majd az MKP-hoz került az ügy.²⁹ A nem szakszervezet által kiközvetített, nem kommunista párttagok miatt Maróti Ödön is panaszt tett, de akadtak más gondjai is: hamis képet festettek a Gazdasági Főtanács kiküldött revizorjának, az igazgató Ernest Sándor utasítására. A fakeskedelemnél korrupciós ügyletek történtek, amelyekben Szendrő is érintett volt, és az alkalmazottakkal nem megfelelően viselkedtek.³⁰

²⁵ MNL OL, M-KS 247. f., 7. cs., 302. ő. e. Beszámoló a hadifoglyok helyzetéről, 1947. július 11.

²⁶ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Szémi B. jelentése, 1947. július 27.

²⁷ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. MKP KT-nak a MKP KHI jelentése.

²⁸ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Általános rész.

²⁹ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Gáspár Géza, Konka Irén és Váci József jelentése, 1947. szeptember 11.

³⁰ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Maróti Ödön Jelentése, 1947. szeptember 15.

Sok esetben ugyanakkor nem a párt elképzelései szerint alakultak az események. A mátészalkai hadirokkant aktíván például csupán hárman jelentek meg, akik egyben a Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvak Országos Nemzeti Szövetsége (HONSZ) helyi vezetői is voltak. Ezen arról panaszkodtak, hogy a 17 városi trafikból csak négy jutott a hadirokkantoknak. Több rokkantat nem tudtak egyszerűbb munkára sem alkalmazni.³¹ Biharugra községben a helyi MKP-s vezető azt híresztelte, hogy azoknak a hozzátartozói térnek csak haza, akik MKP-tagok. Az esetet kivizsgálták, az MKP vezetésének erre való reagálásáról nem került elő dokumentum.³²

Más gondjaik is voltak. Budapesten a Keleti és a Nyugati pályaudvarnál a hazaérkezőket rendszeresen mintegy 1000 fős tömeg várta. „A tömeg hangulata erősen reakciós jellegű és veszélyesen befolyásolja hazaérkező hadifoglyaink helyes politikai magatartását.” Így MNDSZ- és az NS-tagok kiküldését javasolták. Utóbbi szervezetnél Mező Pálnénak kellett a pályaudvarok „felügyeletével foglalkoznia. Ő arról panaszkodott, hogy a politikai rendőrségnek nincs kirendeltsége, „[...] és így – szükséges esetben – politikailag veszélyes hazaérkezettekkel szemben intézkedni nem tudnak.”³³

A hazatérőkkel kapcsolatban az MKP-nak más problémái is adódtak. Gondot jelentett, hogy több leigazoltat sem engedtek haza a szovjetek. Például Balogh Károly Budapest, II. kerület, Lánchíd u. 5. szám alatti lakosról kiderült az igazolása ellenére, hogy szerintük a magyar kémiszolgálatnak dolgozott, ezért nem mehetett haza, mire az édesanyja bepanaszolta őket. Olyan is akadt, amikor Beljanov generális³⁴ a Rákosi által kikért személyeket nem adta ki, mivel tévesen volt SS-est is igazoltak. Ugyanakkor még 1945-ben megígérték, hogy mindenki hazatérhet, de ez mégsem történt meg, az orvosokat, cipészeket, szabókat és politikai munkásokat nehezen engedtek el, mivel a szovjeteknek is szüksége volt a munkájukra.

A HONSZ ÉS AZ MKP

A fentiek tükrében a HONSZ felszámolása is lényegessé vált már 1947 októberétől, így a következő javaslattal álltak elő a kommunisták a megváltozott gazdasági-politikai helyzetben:

³¹ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Gyürki Jánosné jelentése, 1947. július 25.

³² MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Jegyzőkönyvek, 1947. július 1–2.

³³ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e.

³⁴ Alekszandr Mihajlovics Beljanov, vezérőrnagy a magyarországi SZEB biztonsági osztályának a vezetője.

„1./ A HONSZ autonómiájának felfüggesztése, amelyre Rajk³⁵ elvtársnak megfelelően alátámasztott javaslatot tettünk.

2./ A kirendelt kormánybiztos mögé olyan segítőtársak beállítása vezető aktívánkból, akik elvégeznék a HONSZ alapszabály-revízióját és a HONSZ szervezetek szükségességét átállítását.

3./ Hathónapos megfelelő előmunkálatok után megfelelő demokratikus hadigondozott központi vezetőség megválasztása.

4./ Ezzel egyidőben egy hadikárosultak szövetsége csúcsszervezetét létesíteni. A szövetség tagjai az új hadigondozott szövetség, a Partizán Szövetség, a Hadifoglyok Szövetsége és az Antifasiszta MUSZ. (Munkaszolgálatosok) célja, hogy a csúcsszervben demokratikus szervezetek domináljanak, mely által elérhető lenne, hogy a demokratikus kádereket nélkülöző hadigondozott mozgalomba a mi elvtársaink mellett megfelelő más pártbeliek és pártonkívüliek biztosíthassák a megfelelő szellemet, amely az érdekvédelmen túl függetlenségi és békemozgalommá fejlődhetne. „Javasolták a teljesen munkaképtelen és a 60 évnél idősebbek segélyének a megemelését, a 100%-os rokkantaknak 240-ről 500 Ft-ra való emelését, továbbá jótékonyági bálók rendezését.”³⁶ A későbbiekben mindent el kellett követni a HONSZ megyei vezetőinek a leváltása, és új „demokratikus” személyek választása érdekében.³⁷

Végül sor került a szervezet felszámolására, amit azzal indokoltak, hogy a 289.000/1946 BM rendeletet³⁸ a HONSZ helyi csoportjai nem tartották be. A feloszlítás nem ment olyan könnyen. Takács Ferenc államtitkár,³⁹ a HONSZ elnöke beadvánnyal fordult az SZDP főtitkárságához, mivel szerinte ez azt a célt szolgálta, hogy az MKP-t helyzetbe hozzák. Molnár Erik⁴⁰ ősszel a küldöttgyűlés megtartását kérte, de ezt elhalasztották. A vezetésben a koalíciós pártok emberei voltak, de a legfontosabb pozíció SZDP-s kézben volt. Mivel nem kaptak elég állami támogatást, Takács azt javasolta, hogy helyi szinten az SZDP szorgalmazza, hogy emberei a HONSZ-ban megmaradjanak, és állítsák vissza a szervezet önkormányzatát.⁴¹

³⁵ Rajk László, belügyminiszter.

³⁶ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Jelentés az MKP PB-nek, 1947. október 27.

³⁷ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Körlevél a megyei tömegszervezőknek, 1947. október 15.

³⁸ A rendelet az egyesületi alapszabályzat módosításáról rendelkezett, a belügyminiszter a jogszabály be nem tartása esetén betilthatta a civil szervezetet. Erre hivatkoztak a többi civil szervezet felszámolásánál is. *Magyar Közlöny*. 1946. 1946. május 16.

³⁹ Takács Ferenc (1893–1956) Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagja (MSZDP), 1944–1945 iparügyi miniszter, földművelésügyi államtitkár, 1945–1947 között a párt országos vezetésében is részt vett, a HONSZ elnöke. 1948-ban nyugdíjazását kérte, 1950-ben államellenes szervezkedés miatt letartóztatták. 1955-ben betegen szabadult, halálát követően 1962-ben rehabilitálták minden vád alól.

⁴⁰ Ekkor népjóléti miniszter.

⁴¹ MNL OL, 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Körlevél a megyei tömegszervezőknek 1947. október 15.

1947. december 1-én az SZDP-ben tartottak is egy értekezletet ezzel kapcsolatban, az MKP egyik beépített embere a következőképpen számolt be minderről: a megbeszélést Bede Béla⁴² vezette, Takács Ferenc, Hartmann Sándor,⁴³ Fráter Samu,⁴⁴ Garamvölgyi István⁴⁵ és Hetényi Károly⁴⁶ voltak még jelen. Ekkor már Takács helyett miniszteri biztos irányította a szervezetet, ezt sérelmesnek tartották. A két párt „együttműködését koordináló”, majd az SZDP bekebelezését előkészítő, a pártok tagjaiból álló összekötő bizottság, azaz ÖB elé akarták vinni az ügyet, és Takács visszahelyezését és Garamvölgyinek a HONSZ tanácsadó testületében megfigyelői státuszát is követelték. Tudtak az MKP-n belül a Politikai Bizottságnak (PB) tett felterjesztésről, amely a HONSZ átszervezését tárgyalta. Ők ott úgy gondolták, hogy az MKP 2 000 000 fős szervezetet akar, amelybe mindenkit, akire egy háborúban számíthatnak, beléptetnek. Az SZDP-ben párttitkári és hadirokkant vonalon is szervezkedni akartak, és figyelemmel kísérni az MKP-t.⁴⁷ Végül az 1947-es választásokat követően az MKP forgatókönyve érvényesült, és a hazahozatalt, illetve az ezzel kapcsolatos propagandát sem tartották már annyira fontosnak, így a különböző hadifoglyokkal foglalkozó szervezeteket felszámolták.⁴⁸

MEGMOZDULÁSOK

Mivel a hadifogolyügyek a hozzátartozókat mélyen érintették, így akadtak megmozdulások is a magyar társadalomban. Már 1945. május 22-én délelőtt 10-kor a Britania szálló előtt, a szovjet katonai parancsnokságánál, egy pár száz fős női csoport tüntetett a hadifoglyok hazahozataláért, majd az Amerikai Egyesült Államok követségéhez vonultak át, ahol civilek és rendőrök szétzavarták őket. Majd újra összegyűltek, és ismét a Britanniához vonultak. Egy személy közülük bement az épületbe, akinek azt mondták, hogy a jóvátételi munka miatt még nem térhetnek haza a kint

⁴² Bede Béla (1912–1974) 1939-ben másodszor lépett be az MSZDP-be, a háború után a Magyar–Szovjet Baráti Társaság egyik újpesti vezetője. 1947-től az SZDP nemzetgyűlési képviselője, 1948-ban több párttársával együtt emigrált, az emigrációban folytatta politikai tevékenységét.

⁴³ Hartmann Sándor a HONSZ országos igazgatója volt.

⁴⁴ Fráter Samu SZDP-tag, a HONSZ országos ügyvezető elnöke, Budapest Székesfőváros törvényhatósági bizottságának tagja.

⁴⁵ Feltehetően az SZDP balszárnyához tartozott, Kunfi Zsigmondról méltató cikket írt. GARAMVÖLGYI Attila: Kunfi Zsigmond sírkövére. *Kecskeméti Újság*, 1947. február 16. 2.

⁴⁶ Népjóléti Minisztérium hadigondozási osztályának vezetője.

⁴⁷ MNL OL, 274. f., 17. cs., 18. ó. e. Feljegyzés „A Sz. D. P. HONSZ ügyben megtartott december 1-i értekezletéről beszerzett információim.”

⁴⁸ BOGNÁR, 2018. 719–734.

lévők. Mindezzel kapcsolatban lényeges kiemelni, hogy a jóvátételi kötelezettségről szóló békepontok között nem szerepelt rabmunka, de ebből is sejthető, miért nem engedtek sokakat előbb vissza a hazájukba.

Az esetet az MKP VI. kerületi pártszervezete jelentette a Központi Titkárságnak, és utasítást kért tőlük. „Kérjük a Központi Vezetőséget, Morvai⁴⁹ elvtársnak adjon pontos utasítást, eljárjunk-e továbbra is mi a VI. ker. pártszervezet, vagy a Közp.⁵⁰ Vezetőség más szerv útján akarja-e kétségtelenül provokáció útján szervezett tüntetés értelmi szerzőjét kinyomozni. Meg kell jegyeznünk még, hogy azonnal értesítettük a VI. kerületi rendőrkapitány elvtársat, Érsek Tibort⁵¹ is, ki ugyancsak kiküldte rendőreit. Innen jelentést még nem kaptunk.” A tüntetést egyébként a kommunisták kergették szét – ez is politikájuk Janus-arcúságát mutatta –, amivel maguk a tüntetők is tisztában voltak.⁵²

Ugyanakkor az MKP Központi Hadifogoly Iroda (KHI) előtt is több tiltakozó demonstráció zajlott, de a párton belül is akadtak problémák, Sziklai Sándor a következőkről panaszkodott: „[...] a hazatért hadifoglyok egy kis csoportja között – akik kommunistának vallják magukat – az a vélemény alakult ki, hogy most már »meg lehet mondani az igazat« mi a helyzet a foglyokkal a Szovjetunióban. Ennek a politikailag agyalágyult kis csoportnak a vezére Örkény István, aki egy riport-sorozat keretében az »Új Magyarország« hasábjain indította el rágalmait, mint pl. »A hadifogság az éhség diktatúrája«, »A hadifogság tizedeli az embereket« [...] Az angol, amerikai fogságot a lakodalom után a második helyre állítja, kacsingat az angolok felé, egész fejezeteket szentel ilyen »tárgyilagos« igazságokra. Nem átallja azt állítani, hogy a hadifogságban csak a szakácsok, raktárnokok, pékek nem éheznek, akik ellopják a foglyok ételmét és ezekhez a rablókhoz beosztott politikai munkások stb. stb.⁵³ Talán ennyi is elég, mennyire támogatta Örkény regényével a reakció munkáját. Jó szolgálatot tett Mindszentinek [sic!], aki megyei püspöki konferencián hivatalosan is megnyitotta a Szovjetunió, a magyar demokrácia és ellenünk támadását hadifogoly kérdésben.” Az előző évi helyzetet súlyosabbnak látta, akkor többezres tömeg tüntetett az Országház előtt, de 1947-ben is voltak zavargások, amelyeket

⁴⁹ Személyével kapcsolatban nem rendelkezünk információkkal.

⁵⁰ Központi.

⁵¹ Érsek Tibor (1911–?) Később az államvédelemnél alezredes, 1953 elején a Péter Gábor és társai perrel kapcsolatban tartóztatták le, majd hat évre ítélték, 1957-ben szabadult, később minisztériumi osztályvezető lett. KISZELY GÁBOR: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Budapest, Korona, 2000. 279.

⁵² MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Az MKP VI. ker. szervezetének a jelentése, 1945. május 22-én.

⁵³ ÖRKÉNY ISTVÁN: *Lágerek népe*. (3.) *Új Magyarország*, 1947. március 1. 9. Később regény formában is megjelent.

Sziklai a következőképpen értékelt: „[...] ma csak jelentéktelen kis csoportok zavarásairól lehet szó, amelyeket nagyon gyorsan a rendőrség segítségével nélkül, az irodánk által kiküldött elvtársak felvilágosításával szétoszlattunk.”⁵⁴ Mint láthattuk, Örkény a részletezett valós problémát jelezte is a párt vezetésének. Sziklai egy létező, a párt számára valós problémáról nem akart többekhez hasonlóan tudomást venni.

Azt, hogy az elégedetlenség mennyire jogos és nagymérvű volt, Sziklainak egy 1948 eleji levele is mutatja, amelyben az MKP-tagok elkeseredettségéről számolt be. Markovits Istvánné a VII/11 körzet „pontosan fizető tagja” szervezett egy tüntetést, amelynek során beállítottak a KHI-ra, majd Rákosihoz akartak mintegy 200-an menni. Utóbbiról Sziklaiék nem tudták őket lebeszélni, az ottani őr beengedte őket a székházba. „[...] ezzel nagy hibát követett el. Most, amikor pártunk éberségre hívja fel minden tagjának figyelmét, éppen Fodor elvtárs felejtí ezt el. Honnan tudta Fodor elvtárs azt, hogy nem volt közöttük provokáló, bombamerénylő? Szendrő elvtárs óvatosságból a politikai rendőrséget is felhívta, 2 detektív ki is jött, az asszonyokat azonban már nem találta irodánk előtt, amit Szendrő elvtárs Fodor elvtárs tudomására is hozott.” A többi párt sajtóját is kárhoztatta. Így javasolta Sziklai, hogy legalább egy szerelvény hadifoglyot hozzanak a tél folyamán haza, hogy ne legyen nagyobb tüntetés az MKP és a szovjetek ellen. A levelek kézbesítésének a gyorsítását is javasolta, hogy mindez ne több hónapig tartson.⁵⁵

AZ 1947-ES VÁLASZTÁS ÉS A HADIFOGLYOK

1947 júliusára jelentős mértékben megváltozott a politikai helyzet Magyarországon. A békeszerződés aláírását követően a szovjetek szabad prédájává vált az ország. Elrabolták Kovács Bélát, majd lemondatták Nagy Ferencet. Az 1945-ben 57%-kal győztes kisgazda pártnak már csak 44, 5%-nyi helye volt a parlamentben. Nyáron Tildy Zoltán köztársasági elnök feloszlatta a Nemzetgyűlést, ám ez előtt még elfogadták az új választási törvényt, amelyben többeket kizártak a választásra jogosultak köréből. Ugyanakkor a választást lebonyolító apparátus jelentős részével gyakorlatilag az MKP rendelkezett, így több olyan embert is ki tudtak hagyni a névjegyzékből, akiknek egyébként a vonatkozó jogszabályok szerint is lett volna szavazati joguk, de tudták róluk, hogy nem az MKP-ra fognak voksolni. A névjegyzékek összeírását is a párt tartotta a kezében, akárcsak a Belügyminisztériumot. Igazából e „trükkökkel”

⁵⁴ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Sziklai Sándor jelentése a KT-nak. 1947. május 3.

⁵⁵ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Sziklai Sándor KHI-vezető: Jelentés az MKP KV-nak, 1948. január 12.

sikerült leginkább a szavazatmaximálás, ezeket részben a fogolytáborokban is alkalmazták. A kékcédulás csalás már csak a jéghegy csúcsa volt. A választást augusztus 31-én közel 22%-kal az MKP nyerte, így ezt követően mindenhol sikerült kulcspozícióba kerülniük, így teljesen leomlott minden korlát az egyeduralom kialakítása előtt.⁵⁶

A választás egyik eleme, akárcsak 1945-ben, a hadifogyok hazaszállítása volt. A kinti táborokban és a hazautazás során valamelyest javítottak a helyzetükön is. A választás szempontjából a hazaérkezők összetétele is lényegesnek számított. A foksányi táborba vitt magyarországi németek nagy számának például nem örültek, az oda érkező foglyokat politikai szempontból a következőképpen jellemezték: „[...] a foksányi (foksányi) gyűjtőtáboron keresztül hazaérkezett hadifogyok tömegek nagyobb része politikailag igen gyöngé, apatikus és könnyen a reakció oldalára állítható, tekintettel arra, hogy éppen a politikai ellenállási erő hiányzik belőlük. [...] megoldatlan kérdés a sváb nőknek kérdése, akiknek visszatartására semmi lehetőség nincsen, lévén, hogy a tábor egyáltalán nem alkalmas női internáltak visszatartására. A női internáltak nagy része a magyar nyelvet sem beszéli. Már a tábor területén és feltételezhetően az ország területére érkezve is rendkívül rossz benyomást keltenek és a reakció erejét növelik. Kívánatos lenne a sváb nők szállításának teljes leállítását.”⁵⁷ Lényegesnek tartották, hogy román területen propagandisták kísérjék a szerelvényeket.⁵⁷ Látható, hogy a hangzatos eszmékkal ellentétben az MKP és a szovjetek is alkalmazták az etnikai alapú diszkriminációt.

Az MKP számára nemkívánatos személyek visszatartásával kapcsolatban Bogdanovval⁵⁸ is folytattak tárgyalásokat, aki megígérte, hogy segít ebben.⁵⁹ Ez összhangban volt Rákosi törekvéseivel is. Problémának tartották, hogy a szovjetek azt jelezték, hogy szeptembertől megáll a foglyok hazaszállítása. Nyilvánvalóan nem volt véletlen, hogy épp a választásokat követően. Ebben az esetben a kint lévő MKP-tag foglyok hazahozatalát tervezték megcélózni. A csehszlovákiai magyarok tekintetében kérték az ottani magyar kommunisták az MKP segítségét, mivel a szovjetek nem foglalkoztak velük, mert nem magyar állampolgároknak számítottak, a csehszlovák vezetésnek pedig nem voltak fontosak, a hazaszállításuk szabotálásával a csehszlovákok a szülőföldjüktől megfosztottak számát igyekeztek növelni. Úgy vélték, ha az MKP tudna ebben az ügyben lépni, akkor ez jelentősen megnövelné a párt tekintélyét.⁶⁰

⁵⁶ SZERENCSES Károly: *A kékcédulás hadművelet. Választások Magyarországon – 1947.* Budapest, IKVA, 1992. 7–50.

⁵⁷ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Maróti Ödön: Jelentés 1947. augusztus 14-ről.

⁵⁸ Ellentengernagy, Románia területén többek között a hadifogyok hazaszállítását koordinálta.

⁵⁹ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Székely Miklós jelentése, 1947. augusztus eleje.

⁶⁰ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Maróti Ödön javaslata.

A belügyminiszter által kiadott jogszabályok a következőképpen rendezték a hadifoglyok választójogát. 1947. augusztus 7-ig az átvevőállomásokon legalább egy választási bizottságot kellett kialakítani, amely augusztus 30. éjfélig volt köteles tevékenykedni. A hazatérőknek számlálólapot kellett adni, amit annak a kitöltése után össze kellett szedni és két példányban névjegyzékbe foglalni, vagy elutasítani a felvételüket. A fogság előtti lakóhelyük szerint kellett őket nyilvántartani, de akinek a lakhelye nem az 1947-es ország területére esett, annak nem volt választójoga. „Természetesen ezt a kérdést az elvtársak kezeljék rugalmasan, és ha úgy látszik, hogy pl. a Jugoszláviába hazatérő dél-bácskai hadifogoly Pártunkra fog szavazni, akkor igyekezzenek az Elvtársak részére a választójogot biztosítani.” A magyarországi lakhely mellett a szavazásra jogosultságnál a kizáró tényezőket is figyelembe kellett venni. Az egyik névjegyzéket az összeíró bizottságnál, míg a másikat a polgármesteri hivatalban kellett elhelyezni. A névjegyzékbe felvettek névjegyzékkivonatokat kaptak, amellyel lakóhelyükön szavazhattak. Akik augusztus 31-én úton voltak valahol, azok a helyi szavazatszedő bizottságnál szavazhattak, amely az összeíró bizottságból alakult meg változtatás nélkül. A debreceni szavazatok az akkor Hajdú megyei választókerület szavazatihoz számítottak.⁶¹

A szavazás előtt, 1947. augusztus 14-én az MKP megyei hadifogoly-irodáinak vezetője megyénként egy-egy bála ruhát küldött a hadifoglyoknak, ebben a Népjóléti Minisztérium segített nekik.⁶² Ezeket a következőképpen kellett szétosztani: „Célunk az, hogy a ruhát olyan hadifoglyok és hozzátartozók kapják, akik szimpatizánsok, valamint jóhiszeműek, akiknek szavazatára számíthatunk és támogatnak bennünket a választási küzdelemben. Juttatni lehet néhány, a hadifogságból nem régen hazatért különösen rászoruló hadifogolynak is. Ügyelni kell azonban arra, hogy más ne részesüljön ebben a ruhakiosztásban. A kiosztást azonnal kezdjék el és a választásokig fejezzék be. A ruhakiadásánál világosan érzékeltetni kell a hadifogoly bajtársakkal, hogy az M. K. P. egyedüli, amely támogatta itthon és segíti őket. Pár nap múlva lakásukon kell őket meglátogatni és egyéni agitáció útján felhívni arra, hogy azt a pártot támogassa, mely részére mindig segítséget nyújtott – szavazzon tehát pártunkra és dolgozzon is pártunk győzelméért. A ruhát a párt utalja ki, azonban a kiosztás ne a párt helyiségében történjen. Ha bárki érdeklődne a ruharaktár felől, úgy kell az illetőt informálni, hogy az a MNDSZ-é.”⁶³

⁶¹ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Összefoglaló anyag a választásokról, 1947. augusztus 23.

⁶² MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Sziklai Sándor: Jelentés az MKP KV-nak, 1947. október 16.

⁶³ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. MKP KHI körlevele a megyei titkároknak, 1947. augusztus 14.

A választás előtt nem sokkal a nagyobb városokban hadirokkant nagygyűléseket szerveztek, amelyeket utólag az MKP megfelelőnek értékelt. Nagykanizsán 450-500 résztvevő volt, a „pártonkívüli” HONSZ-elnök az MKP jelöltjét támogatta. Szegeden 600-700 fő vett részt, ezzel egy időben volt az SZDP hasonló gyűlése, ahol a kommunista beszámoló szerint jóval kevesebben voltak jelen. Az NPP is ekkor tartott választási nagygyűlést. Székesfehérvárott 350-400 résztvevő volt, Sopronban 400-500 fő, itt több juttatást adtak a hadirokkantoknak. Győrben 400 fő vett részt, a helyi katolikus papság egyes vezetői is megjelentek, Kőszegen is hasonló volt a helyzet.⁶⁴ Az MKP nagy várakozásokkal nézett a választás elé. Székely jelentése szerint „[...] az orosz és román barátaink a választást, mint a Párt komoly eredményét ismerik el.”⁶⁵ A nem kommunista sajtó is az MKP győzelméről írt.⁶⁶ Mindent összegezve azonban, ha a befektetett energiát, a mérhetetlen visszaéléseket és etikátlanságot nézzük, az eredmény akkor igen csekélynek tekinthető. Másrésztől egy normál politikai környezetben a 22% mellé sem tudtak volna annyi koalíciós partnert gyűjteni, hogy meglegyen a parlamenti többségük. Sztálin és Rákosi „bábszínházában” azonban minden megvalósítható volt.

1947. október közepén Sziklai Sándor a következőképpen összegezte az MKP Titkárságának az általuk „cinkelt” választási küzdelemben végzett feladatokat. A végrehajtott intézkedéseket pozitívnak értékelte, mintegy 100 000 hadifogoly érkezett meg, őket a következőképpen jellemezte: „Ennek a tömegnek politikai megbízhatósága a demokrácia szempontjából többségében pozitív. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden demokrata a mi pártunkba lép be, de nagyon sokan a hazatért hadifoglyokból azonnal, vagy később belépnek a pártunkba. [...] A gyakorlatban arról győződünk meg, hogy a szovjet kormány nemcsak a legjobbakat küldi haza, hanem vegyesen, amiből az következik, hogy a még kintlevő hadifoglyok is így bírálhatók el.” 100-160 ezer főre becsülte azok számát, akik még szovjet táborokban lehetek ekkor. 8000-10 000 levelezőlap ment hetente rajtuk keresztül, de akinek valamilyen „bűne” volt, az nem levelezhetett „adminisztratív vagy politikai” okból. Az eltiltottak több esetben „illegálisan” küldték egymásnak üzeneteiket. Sziklai szerint „[a]z ilyen levelek itthon izgatják a hozzátartozókat, gyártják a rágalmakat a Szovjetunió ellen, ami megnehezíti munkánkat.” Hangulatukkal kapcsolatban kiemelte, hogy sokuk belép az MKP-ba, leveleket küldenek Rákosinak, stb. Ebben nyilván az is szerepet játszott, hogy a hadifogolyirodákban (HI) élelmet, pénzt és ruházatot kap-

⁶⁴ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ó. e. Vámos? Zoltán jelentése az SZB-nek, 1947. augusztus 19.

⁶⁵ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ó. e. Székely Miklós jelentése Maróti Ödönnek, 1947. szeptember 10.

⁶⁶ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ó. e. Székely Miklós jelentése Maróti Ödönnek, 1947. szeptember 10.

tak. Orvosi vizsgálat és jogi segélyezés is működött náluk. Kiemelte, hogy több esetben nem engedik haza a Szovjetunióból a leigazoltakat, például orvosokat, cipészeket, szabókat és politikai munkásokat, mert a munkájukra ott is szükség van. Sziklai is javasolta, hogy 1947 telén ne állítsák le a hazaszállításokat. Nem tartotta jónak, hogy „[a] hazatérő hadifoglyok túlnyomó részének fehér és sárga csík van a karján, ezekre a reakció azt mondja, hogy zsidó munkaszolgálatosok. Ezt meg kell szüntetni a jövőben. Úgy látszik, erről hiába írtam jelentést a Szovjet belügyminisztériumba.”⁶⁷ (sic!) Itt nyilvánvalóan nem kérvényről volt szó! 1947 őszén is érkeztek a párt-hoz hazahozatali és kutatási kérvények, ezeket a KHI-n Somlyó Sári és még három, meg nem nevezett személy dolgozta fel.⁶⁸

ÖSSZEGZÉS

Az 1947-es esztendő történéseiből látható, hogy a Magyar Kommunista Párt valóban igyekezett tenni a foglyok hazahozatala érdekében, de ez leginkább a szovjeteken és nem rajtuk múltott. Tevékenységük azonban igencsak ellentmondásos volt, hiszen a választás szempontjából számukra pozitívnak ítélt személyek hazahozatalát igyekeztek elsősorban előmozdítani, míg másokét, így a német nemzetiségűekét kifejezetten gátolták. Az idegengyűlölet náluk is megvolt, csak ezt nem verték nagydobra, ennek során a gyengébbik nem tagjait sem vették figyelembe. Ízléstelen fontoskodásuk ugyanakkor sokakban nyilvánvalóan ellenszenvet váltott ki. A hazatérők és családjuknak nagy részét terveikkel ellentétben nem sikerült befolyásuk alá vonniuk, de rengeteg adatot megszereztek róluk. Mindenütt jelen voltak, mindenhová beépítették az embereiket. A hadifogolyüggyel foglalkozó személyek közül többen egykori partizánok, vagy antifasiszta iskolát végzettek voltak, őket ismerték a szovjetek, ezért megbíztak bennük. Jó példa erre Sziklai Sándor, aki rendszeresen jelentések írásával is beszámolt nekik.

⁶⁷ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Sziklai Sándor levele az MKP KV Titkárságnak, 1947. október 10.

⁶⁸ MNL OL, M-KS 274. f., 17. cs., 18. ő. e. Sziklai Sándor: Jelentés az MKP KV-nak, 1947. október 16.

RÁCZ JÁNOS

EGY MÁSIK JACZKÓ-ÜGY

A TÜCSÖK IS BOGÁR?

1947. november 13-án az ÁVO nyomozói letartóztattak egy csoportot, akik állítólag a fővárosi Városházát szerették volna felrobbantani. A tetthelyen megtalálták a táskába rejtett bombát is. A detonáció ugyan elmaradt, de mint kiderítették, a középső gyújtószál átnedvesedése miatt eleve nem is lehetett megfelelően üzembe helyezni a pokolgépet. Az eset nyomán megindított kihallgatásokkal és házkutatásokkal tarkított eljárás „eredményesnek” bizonyult. Sőt, „igazoltnak” vélték a kommunistaellenes terrortámadás tényállását is. Még némi előre megfontolt bosszú és amerikai befolyás is szerepelt az állítólagos merényleti szándék hátterében.

Amint azonban az alábbi oldalakon látni fogjuk, sokkal inkább egy az ÁVO által kifundált és kreált esettel, beugratással akad dolgunk, amely egyébként a mai napig sem szerepel az utólag törvénysértőnek bélyegzett bírósági eljárások között. Az áldozatok éppen ezért még nem kapták meg a posztumusz felmentésüket. Emiatt is érdemes alaposan elemezni ezt az esetet, amely több esetben is erősen kétségessé teszi a peranyagban található állításokat.

A letartóztatások után mindössze négy nappal a budapesti büntetőtörvényszék, mint statáriális bíróság kezdte el tárgyalni Jaczkó Iván patikus és Vizy Károly ügyét. Az eljárás helyszínére, a Markó utcai bíróság épületéhez, tüntetést szerveztek. Nagyjából háromezer ember, a budapesti üzemekből toborzott dolgozók (aznap éppen nem dolgoztak) követelték a „független” bíróságtól, hogy halálos ítélettel sújtsák a vádlottakat.¹

„Gyújtogatnak, szabotálnak, adjuk őket a Bogárnak!” A „békés és nyugodt” demonstrálók ekképpen skandáltak – az akkor már a háborús főbűnösök kivégzéséről jól ismert Bogár János hóhérra utalva – a rigmust a bírósági tanácssterem előtt. A budapesti büntetőtörvényszék elnöke, Szücs Gábor László vezette statáriális tanács délután négy órakor, mindössze két és fél óra tanácskozás után hirdette ki a tüntetők által kívánt halálos ítéleteket. A keménykezű döntés mind a hallgatóság, mind a demonstrálók soraiban nagy tetszést aratott. Fennhangon dicsőítették a bíróságot.

¹ Halállal lakoltak a pokolgépes terroristák. *Magyar Nap*, 1947. november 19. 1.

A budapesti gyűjtőfogház udvarára még aznap este – a már 1945 után megszokott forgatókönyv alapján – beengedték a kivégzést látni óhajtó közönséget. Nyilván többen a demonstrálók közül is ott tolongtak a bitók közelében este hét órakor, amikor villanyfény mellett vezették elő először Jaczkót, akinek akasztása után Víz sem kerülhetett el sorsát.² Végezetül az ifjú Bogár János a bíróság megjelent tagjainak jelentette az ítéletek végrehajtását. Ezzel véget is érhetne tanulmányom, de talán érdemes az események után 74 évvel elővenni az eljárás dokumentumait és a mozaikokból összerakni a történeteket. Az írott források ezúttal is tartalmazznak érdekes fordulatokat, ráadásul miközben a rendelkezésünkre álló dokumentumok bár nem bontják ki a valóságot – mert nem ezzel a céllal készültek –, mégis alkalmasak arra, hogy megkérdőjelezzék az eljárás egyes elemeinek hitelességét. Ássunk tehát a mélyére mindannak, ami történt vagy történhetett. Keressük a poros iratokból lassan kibontakozó történeti igazságot.

A „MÉREGKEVERŐ, BOMBAGYÁROS” PATIKUS ÉS „CSAPATA”

Jaczkó Iván patikus elsősorban a testvérbátyja, Jaczkó Pál kispap országgyűlési képviselő miatt került az államvédelem hálójába. Jaczkó Pál jó kapcsolatokat ápolt Nagy Ferenc miniszterelnökkel, utóbbi eltávolítása a közéletből kulcskérdés volt a kommunisták számára. Jaczkó Pál, aki egyébként csakúgy, mint édesapja, idősebb Jaczkó Pál, ügyvéd és politikus volt, a Kispapdapártban betöltött pozíciói és kapcsolatai miatt keveredett bele a Magyar Közösség-perbe. A sajtóságos koncepció alapján felépített eljárás elsődleges célja a Kispapdapárt felszámolása volt. Jaczkó Iván bátyja azonban mindent tagadott, nem vállalta el a kommunisták által kreált bírósági színjáték főszerepét. Logikus lehet, hogy mindezért valahogy bosszút akart állni rajta a megfelelési kényszertől fűtött állambiztonság.³ Ráadásul nagyon jól mutatott volna, ha az állítólagos népi demokráciaellenes szervezkedés mellett az ahhoz szorosan kapcsolódó terrorcsoportot is felderíthettek volna a buzgó ÁVO tisztjei. A Jaczkó család ezért nem kerülhetett el a sorsát.

Jaczkó Iván nem csak a származása miatt volt megfelelő egy effajta, állítólagos kommunistaellenes fegyveres csapat vezetésére. Dékány István, államügyész ezt a következőképpen vázolta a tárgyaláson: „Jaczkó Iván gyógyszerész, és így kellő szakismerettel bír a vegyészet terén, hogy robbanószereket és könnyen gyúló gyújtó-

² Halálra ítélték és kivégezték a pokolgépes merénylőket. *Kis Újság*, 1947. november 19. 2.

³ Zinner Tibor történész mutatott rá egy beszélgetésünkben erre az okra.

anyagokat vegyítsen és készítsen.⁴ Persze eléggé kétséges, hogy lehet-e egyáltalán profi bombagyárosnak beállítani egy szimpla gyógyszerészt, aki ráadásul nem a legfényesebb eredménnyel diplomázott, de az ÁVO számára ezúttal sem okozott komolyabb zavart egy efféle trükk.

Azért nem elégedtek meg ennyivel. Azt is állították, hogy mérgezett leveleket gyártott és elküldte különböző kommunista vezetőknek. Sőt, társaival röplapokat fogalmaztak és terjesztettek, illetve fegyvereket is gyűjtöttek. Természetesen a „robantási szakértővé” és „mérgezővé” avanszált patikus egyedül nem lett volna elegendő a „szörnyű” kommunistaellenes merénylet végrehajtására. Ezért mások is belekerültek az ÁVO pókhálójába. Az 1924-ben született ifjabb Vizy Károly édesapja fővárosi altisztként és gépkocsivezetőként dolgozott. 1942-ben érettségizett, majd egy gépkocsizó tüzérosztálynál kezdte meg katonai szolgálatát, végül 1944 augusztusában egy rohamtüzérosztályhoz helyezték át. Az erdélyi fronton légnyomást kapott, később Budán a szovjet katonák fogságába esett. 1945 márciusában csatlakozott az újjászervezett magyar hadsereghez. Azért vállalta ismét a katonai szolgálatot, mert így tudott kiszabadulni a fogolytáborból.⁵ Tűzszerészként foglalkoztatták.⁶ Ugyanezen év nyarán leszerelt. Gyakorlatilag innentől kezdve alkalmi munkákból tartotta fent magát. A háborút követően, és miután belépett a Kisgazdapártba, összeismerkedett Jaczkó Pállal. Valószínűleg emberhez méltó munkát szeretett volna kapni. Eközben összeismerkedett Jaczkó Ivánnal is. Talán jobb lett volna, a történet végét figyelembe véve, ha megelégszik az alkalmi munkákkal. Mindez azonban nagyszerűen passzolt az ÁVO nyomozóinak elképzeléséhez. A „komoly” tűzszerészeti ismeretekkel rendelkező Vizyvel a sorban, a csoport már elkezdhette az állítólagos bombagyártást. Persze rajtuk kívül mások is belekeveredtek az ügybe. Egyrészt a rokoni, másrészt baráti kapcsolatok miatt újabb személyeket is letartóztatott az ÁVO.

Ifjabb Szür Mihály joghallgatót is belekeverték az ügybe, hiszen ismerte mind Vizyt, mind Jaczkót. Ráadásul a katolikus egyházzal olyan kapcsolatrendszere volt, amely azzal kecsegtetett, hogy a nyomozás kiterjeszthető akár a magyarországi jezsuita egyházra is. Szür ezen kívül 1945 májusától két hónapig a Demokrata Néppárt tisztviselője, sőt a párt ifjúsági szervezetének főtítkára is volt. Bár a kihallgatások során ragaszkodott ahhoz, hogy nem is végzett tényleges munkát ezeken a posztokon. 1945 májusától 1946 márciusáig a Katolikus Diákszövetség főtítkáraként

⁴ Az 1947. november 17-i statáriális tárgyalás jegyzőkönyve. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), VII.5.c. 17181/1947. 4.

⁵ Uo.

⁶ Orvosszakértői vélemény Vizy Károlyról. 1947. november 16. BFL, VII.5.c. 17181/1947.

tevékenykedett, 1945 augusztusától októberig pedig Varga Béla személyi titkáráként dolgozott. Ezenkívül megfordult a Kisgazdapárt ifjúsági csoportjánál is.⁷

Szür a nyomozás során felvett mondanivalójának rövid összefoglalójában megtalálhatjuk az ÁVO által elképzelt kommunistaellenes terrorcsoport megalakításának lépéseit. Ezek szerint, miután Jaczkó Pált letartóztatták, összejárt Jaczkó Ivánnal és Vizedy Károllyal. Érdekes kijelentése szerint: „Terveket szőttünk, hogy átvesszük a hatalmat.”⁸ Mi tagadás, a kommunisták „komolyan” retteghettek tőlük. Az ifjú joghallgató azonban nem látott ebben az „ötletben” semmilyen anyagi lehetőséget. A mese szerint, mivel pénzt nem kapott, így „időlegesen” elment a kedve a szervezkedéstől. Szür, csakúgy, mint Jaczkó Iván és Vizedy Károly kulcsszereplőként nevezte meg Főris Elemért, egy állítólagos amerikai külszolgálatoknál dolgozó újságírót – az írott források alapján ez nem egyértelmű –, aki felajánlotta a csoportnak az Egyesült Államok pénzügyi segítségét. Szür azt is állította, hogy Főris 300 forintot adott neki azért, hogy utazzon el Miskolcra, és egy ott található ellenálló csoportot kapcsoljon be a patikus által vezetett kommunistaellenes összeesküvésbe. Szür nem utazott el Miskolcra; a kapott pénzt azonban egyszerűen elverte.⁹

Szür apja egyébként a Városháza garázmestere volt. Elmondása szerint ő ismertette össze fiát Vizedy Károllyal azért, hogy utóbbit álláshoz juttassa. Ezért mutatta be őt Jaczkó Pálnak is. Valószínűleg a botcsinálta tűzszerész ekkor léphetett be a Kisgazdapártba. Elképzeltető, hogy bármely párttal szimpatizált volna, amennyiben biztosítják a megélhetést számára. Jaczkó Pál állítólag azzal hitegette, hogy a rendőrségnél vagy a honvédségnél szerez számára állást.

Szür személye azért is lényeges, mert diákkora óta jól ismerte a magyarországi jezsuita rend tartományfőnökét, Borbély Istvánt. A nyomozás új szála szerint a jezsuiták magyarországi feje mozgatta a háttérből az összeesküvést. A jezsuita páter – szerintük arra utasította régi tanítványát Szürt, hogy szervezze meg a hazai fegyveres kommunistaellenes csoportot. Ám, mivel belátta, hogy külső, azaz külföldi katonai segítségre is szükség lehet, ezért Szürt Ausztriába akarta küldeni, hogy felvegye emigráns szervezetekkel és személyekkel a kapcsolatot.

Az ÁVO bármely „bolsevista ellenes” csoportot négy pillére támaszkodó, komoly szervezetnek képzelte el. A propaganda, külügyi, anyagi bázis, fegyveres felkelők felosztásban gondolkodó politikai nyomozók fantáziája kiapadhatatlannak bizonyult.¹⁰ Borbély vezette volna az így elképzelt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező és

⁷ Ifjabb Szür Mihály-ügye. Gyanúsított kihallgatásáról szóló jegyzőkönyv. 1947. november 19. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL), 1.3.2.4 K-119/1. 59.

⁸ Ifjabb Szür Mihály-ügye. Jelentés 1947. december 3. ÁBTL, 1.3.2.4 K-119/1. 12.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 26.

francia minta alapján létesített terrorszervezetet, amelynek az „ökle” a patikus és baráti köre volt – legalábbis a kommunista nyomozók végtelenített agytekervényeiben. Az állítólagos amerikai kapcsolatokkal rendelkező Fóris biztosította volna az akciókhoz szükséges pénzt és a külügyi vonalat, Szürnek így csak a propagandavonal jutott volna. Csakhogy Borbélyal való kapcsolata miatt rá olyan besúgó szerep várt, ami miatt nem volt ildomos bitóra küldeni. Így aztán nem is állt bíróság elé Jaczkóval és Vizyvel. Érdekes, hogy a feltehetően nem szívélyes beszélgetéseken rögzített vallomásaiban egyáltalán nem félelmetes összeesküvőkként beszélt Jaczkó Ivánékról. Azt is állította, hogy Borbély nem bízott meg a gyógyszerészben. Beugrástól tartott. Azt javasolta neki, hogy szervezzen más fegyveres csoportokat.

Valószínűleg Borbélyt fontosabbnak tartották a nyomozók Jaczkónál. Ezért nem kellett Szürnek más perben sem osztoznia Jaczkó és Víz sorsában. Víz Károly testvére, Sándor – valószínűleg szintén kikényszerített – vallomása szerint, Szür Mihály egy francia nyelvű röpiratot nyújtott át neki. Ennek megvolt a magyar nyelvű fordítása is. Ezt Fóris Elemér azonnal több példányban sokszorosítani kezdte. A röpiraton a francia követség szárazbélyegzője volt rajta. A bal alsó sarkára kettőskeresztet jeleztek. Tartalma általánosságban arról szólt, hogy a különböző felekezeti keresztényeknek össze kell fogniuk a kommunizmus ellen. Szó volt a röpiratban arról is, hogy az Egyesült Keresztény Tábor elnevezésű szervezet újságot fog kiadni. Borbély és Szür azért kellett a kommunista titkosrendőrségnek, hogy eljussanak a franciáig is.¹¹

Az ÁVO így ahelyett, hogy odadobta volna Szürt Bogár hóhérnak, inkább arra kényszerítette, hogy dolgozzon a kommunista államnak. Harangi Mihály ügynökneven szerepeltették az iratokban, és egy sajtóságos legendát írtak számára. Borbély lépre csalásához egy „hihető” történetet alkottak. Igaz, ezúttal túl kreatívnak bizonyultak. Egy akciófilmekbe illő szökést találtak ki a számára, és a tervükről 1947 decemberében az alábbi feljegyzést készítették. „F. hó 4-én, vagy 5-én átkísértetjük nevezett az internálótáborba, onnan f. hó 11-én, csütörtökön alosztályunk egy beosztottja rendőrruhában kihallgatásra átkíséri, akitől útközben megszökik. A közelben várakozó gépkocsival egy nyomozó kíséretében elvisszük Neszmélyre /Komárom m./ honnan ő gyalog Gombospusztára megy. Itt lakik nagybátyja H. József erdész, családjával. Néhány nap múlva nagybátyján keresztül illegális iratokat szerz, valamint Pesten lakó szüleit leértesíti [Sic!] /egy hét múlva/, akiktől ruhát kér. A papírok és a ruha megszerzése után, f. hó 18-án bemegy Esztergomba, ahol a déli órákban találkozik Jámbor József alosztályv. h. bajtárral. A helyszínen átbeszél és megírt Borbélynak szánt levelét Harangi felviszi Tiefenthaler József esztergomi

¹¹ Ifjabb Szür Mihály-ügye. Víz Sándor vallomása. 1947. november 15. ÁBTL, 1.3.2.4 K-119/1. 111.

kanonokhoz, akivel szívélyes viszonyban van. [...] Tiefenthalert megkéri, hogy a levél rendkívüli fontossága miatt lehetőleg papi személlyel továbbítsa Budapestre, Borbély kezeihez.”¹² Nyilván a levélben meg kellett volna győznie arról Borbélyt, hogy nem vallott ellene, nem mondott az ÁVO nyomozóinak semmit sem.

A „szökés” sikerült. Szür erre nem mondhatott nemet. Tóth János próbarendőr maradéktalanul végrehajtotta az ÁVO-tól kapott feladatot. Jelentése alapján őrizetetés, Szürt, éppen a dél-budai internálótáborból kisérték volna az ÁVO-hoz kihallgatásra. Állította, hogy a Hídvégi utcai vasúti sorompónál, annak már leengedett állapotában, egy tehervonat jött 35-40 km/órás sebességgel. „Szür Mihály egy óvatlan pillanatban, mikor a tehervonat a sorompótól 15-18 méterre volt ledobta csomagját és futásnak eredve átszaladt a síneken, közvetlen a tehervonat mozdonya előtt. Utána szaladni nem tudtam, mert a tehervonat elzárta az utat előttem. Úgyszintén a fegyveremet sem tudtam használni.”¹³ A közelben nem volt senki; ráadásul a tehervonat zaja szegény kis próbarendőr kiáltását is elnyomta. Szür eltűnt. Tanúkat sem tudott szerezni Tóth próbarendőr. Sehol nem látott senki semmit. Igaz a sínek túloldalán egy kis utcában már az ÁVO nyomozói várták Szürt egy autóval.

Kész kabaré! Egy, a kihallgatásoktól feltehetően amúgy sem túl fitt fizikai állapotban lévő joghallgató nyugati titkosügynököket megszégyenítő vágtaival átveri az őt kísérő rendőrt és átveti magát a tehervonat előtt. Csakhogy az ÁVO elszámította magát, ifjabb Szür Mihálynak nem akaródzott elárulni Borbélyt. Ahelyett, hogy azt tette volna, amit elvártak, inkább elhagyta az országot. Ezt bizony elszúrták! A titkosszolgálat azért igyekezett megtalálni őt, szerették volna felvenni vele a kapcsolatot, de ez sem sikerült. Borbély is hamarosan Nyugatra távozott. Talán Szür értesítette arról, hogy veszélyben az élete. Ez persze olyan feltételezés, amely dokumentumokkal nem támasztható alá, de ez elég logikus olvasata a történeteknek.

Szürön kívül persze másokat is hozzácsatoltak az eljáráshoz. Akadt egy rendőr ismerőse. Ez lehetőséget teremtett egy újabb szál hozzáöltéséhez. Szász Ferenc a KEOKH-nál¹⁴ dolgozott rendőr alhadnagyi rangban, s még az elemi iskolában ismerkedett össze Szürrel. Az ÁVO azt találta ki, hogy Szász rendőrségi biztosítást ígért arra az esetre, ha lebukna a „terrorcsoport”. A történet szerint mintegy végső biztosítékként csatlakozott a társasághoz.¹⁵ Szász kezdetben tagadta, hogy Szürrel valaha is beszélgetett volna politikáról, és csak azt ismerte el, hogy Szür apja járt

¹² Ifjabb Szür Mihály-ügye. Jelentés 1947. december 3. ÁBTL, 1.3.2.4 K-119/1. 11.

¹³ Ifjabb Szür Mihály-ügye. 1947. december 17. Tóth János próbarendőr jelentése. ÁBTL, 1.3.2.4 K-119/1. 9.

¹⁴ Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság.

¹⁵ Ifjabb Szür Mihály-ügye. Szász Ferenc kihallgatása. 1947. november 13. ÁBTL, 1.3.2.4 K-119/1. 118, 122, 134.

nála azzal, hogy alighanem a papok miatt elvitték a fiát.¹⁶ Valószínűleg ez is történetetett. Miután az ÁVO letartóztatta ifjabb Szür Mihályt, a kétségbeesett apa a család egyetlen rendőr ismerőiséhez fordult segítségért. Csakhogy arra nem számított, hogy minden lépését árgus figyelemmel kísérik. Elképzelhető, hogy ez okozta Szász vesztét. Az atyai segítségkérésből is koncepciót építettek a csavaros agyállományú nyomozók, így egy rendőr is részese lett az „összeesküvésnek”. Nyilván ennek az újabb történetnek a beemelésével akarták erősíteni a Jaczkó-ügy fontosságát. Mindenesetre idősebb Szür Mihály sem tudott kicsúszni az állambiztonság karmaiból. Igaz, 1947-ben még megúsza a börtönt és az internálást, és „csak” Grósz József kalocsai érsek perének mellékpereiben lett érintett. 1951-ben Romvári István és társai perének XV. rendű vádlottjaként két év börtönbüntetésre ítélték. Érdekeség, hogy elítélhették volna Papp Ervin és társai perében is, amelyet ugyancsak 1951-ben folytattak le. Ugyanis pechjére a fián keresztül megismerte a kiugrott – és 1951-es perét követően kivégzett – papnövendék Papp Ervint is.

Nem kell ezek után csodálkoznunk azon, hogy Vízny és Jaczkó Iván néhány rokonát is meghurcolták. Jaczkó feleségét, Dobos Katalint azért tartóztatták le, mert úgy vélték, hogy tudott férje állítólagos összeesküvéséről, és azt nem jelentette.¹⁷ A kommunista Magyarországon már nem voltak jogai a vádlottak rokonainak, sőt ők is a törvénytörő eljárások szereplői lettek. Jaczkó és Vízny családja is az épülő Rákosi-rendszer áldozataivá váltak.

Dobos Katalint férje kivégzése után három nappal, 1947. november 20-án internálták. 1947. december 31-től 1951. január 4-ig rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték, addig köteles volt kéthetente megjelenni a szombathelyi rendőrkapitányságon. A hölgyet egészen 1967-ig megfigyelték. Azt is tudták róla, hogy újraraházasodott.¹⁸ Életének minden lényegesebb részletére figyeltek még a Kádár-korszakban is. Talán a per utóéletének ez a részlete is gazdagíthatja az 1962-es esztendő utáni Magyarországról alkotott ismereteinket.

Jaczkó Pál és Iván unokaöccse, Jaczkó László sem úszta meg. Bár nem Jaczkó Iván ügyével kapcsolatban, de őt is bíróság elé állították. Állítólag egyetemi évfolyamtársai előtt demokráciaellenes kijelentéseket tett. Abban az időben a műszaki egyetemen tanult, de a népbíróságon azt is állították, hogy Hunyadi SS páncélosaként szolgált a háború alatt, sőt maga is SS-tiszt volt. Végül izgatásért első fokon két és fél év fogházbüntetéssel, és egy másik népbírósági eljárásban a háború alatti cselekményeiért további két év börtönbüntetéssel sújtották.¹⁹

¹⁶ Uo.

¹⁷ Dobos Katalin, Operatív nyilvántartások. ÁBTL, 2.2.I/5. 5./666. 5.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Újabb két és fél évre ítélték a rémhírtérjesztő Laczkó Lászlót. *Kossuth Népe*, 1948. március 13. 3.

Vizy Károly testvére, Sándor sem kerülhette el a találkozást az ÁVO-val. 1947. december 4-én internálták. 1948. június 30-án szabadult. Püskösdi szabadsága négy évig tartott. 1952. június 15-én a Budapesti Hadbíróság KB. IX. 0374/1952/48. ügyszám alatt a népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés kezdeményezéséért hat év börtönre és tíz év közügyektől való eltiltásra ítélte.²⁰ Az 1956-os forradalom után Nyugatra menekült. Ezt nagyon jól tette, mert egyes állambiztonsági források szerint 1956. október 23-án tevékeny részt vállalt a Rádió épületének elfoglalásában.²¹ Amennyiben 1956 után elfogják ilyen politikai és bírósági múlttal a háta mögött, semmi jóra sem számíthatott volna.

A legkülönösebb eset azonban Saláta Kálmán testvérének Saláta Gyulának az ügye volt. Saláta Kálmán Jaczkó Pálhoz hasonlóan a Magyar Testvéri Közösség ügye miatt került szorult helyzetbe. Szintén vezető kisgazdapárti politikus volt, ráadásul Nagy Ferenc miniszterelnök közvetlen környezetéhez tartozott. Ő azonban kicsúszott az ÁVO markából. Egy ideig Varga Béla, az Országgyűlés elnöke bújtatta; később a piarista és a ferences szerzetesek biztosítottak menedéket számára. 1947. február 26-án előbb Csehszlovákiába, majd nyugatra menekült. Mindez persze egyáltalán nem hozta könnyű helyzetbe Saláta Gyulát. Ráadásul 1947. március 26-án, egy hónappal testvére sikeres szökése után beidézték az Andrassy út 60-ba egy kis beszélgetésre. A beszélgetés azonban nem volt túlságosan barátságos, az ÁVO nyomozói letartóztatták a fiatalabb Saláta testvért – ha már a bátyját nem sikerült elkapniuk, nyilván vigasztalni akarták valahogy magukat – és természetesen államellenes tevékenységgel gyanúsították.

A családját nem is tájékoztatták a letartóztatásáról, a szokásos kommunista takatika szerint hagyták, hogy rokonai kétségek között vergődjenek. Végül családtagjai elmentek a munkahelyére, a Földbirtokrendezés Pénzügyi Lebonyolítására Alakult Szövetkezethez, és tájékoztatták őket arról, hogy Saláta Gyula nem tért haza a kihallgatása után. Végül a munkahelyéről írtak egy levelet az ÁVO-nak az ügy tisztázása érdekében. Elég cinikusan megjegyezték, ha letartóztatták volna dolgozójukat, fegyelmi eljárást indítanának ellene.²² Így aztán valahogy mégiscsak közölniük kellett, mi is történt Saláta Kálmán testvérével.

Az igazi csavar viszont 1947 novemberében következett be. Kistarcsára internálták Saláta Gyulát. Az internálást elrendelő határozat indoklását érdemes idézni, hogy megérthessük az ÁVO sajtóságos gondolkodását. „Az ÁVO szám nélküli javaslata alapján megállapítottam, hogy Saláta Gyula, ki a szökésben lévő Saláta Kálmán

²⁰ Vizy Sándor. Operatív nyilvántartási anyag. ÁBTL, 2.2.1.1/6.4. 241.

²¹ Uo. 242.

²² Saláta Gyula vizsgálati dosszié. ÁBTL, I. 3.1.9. V-77839. 5.

fivére, több ízben érintkezett Jaczkó Iván és Vizy Károly pokolgépes merénylőkkel. Vizy Károly 1947. IX. 15-én az ÁVO-n tett vallomása szerint Saláta Gyula alaposan gyanúsítható a Jaczkó–Vizy összeesküvésben való részvétellel, Államvédelmi szempontból internálása szükséges.”²³

Mivel nem tudták elfogni a testvérét, valakin bosszút kellett állni. Ezért egyszerűen elfogták, majd amikor már kiötlötték a városházi bombamerénylet-kísérlet meséjét, hozzácsapták őt is a csoporthoz. Ami azért is érdekes, mert elég nehezen tudott úgy részt venni az állítólag 1947 őszén szerveződött Jaczkó-féle összeesküvésben, hogy már 1947 márciusában letartóztatták. Igaz, ilyen „apró” következetlenség legfeljebb egy történészt zavarhat meg, egy ÁVO-s nyomozót nem!

Az internálótáborban sem volt egyszerű Saláta Gyula élete. 1949 júliusában egy levelet akart kicsempészni szerettei számára. Ezért négy nap étlen-szomjan magánzárkára ítélték.²⁴ 1953. október 28-án kiszabadult. Nem csodálkozhatunk azon, hogy a történetek után 1956-ban elmenekült Magyarországról.

Rajtuk kívül másokon is kattant a bilincs. A szombathelyi Zsolnai Miklósné Széles Katalint 1947. december 4-től 1948. július 11-ig internálták. 1951. október 10-ig rendőrhatalósági őrizet alá helyezték. Azt találták ki számára, hogy tagja volt a Jaczkó-csoporthoz tartozó szombathelyi „fegyveres csoportnak”.²⁵ Az ÁVO nyomozói láthatóan nem elégedtek meg azzal, hogy csak egy fővárosi fegyveres antikommunista csapatot kreáltak szoros szövetségben a Magyar Testvéri Közösséggel, terveikben egy országos hálózatot képzeltek el. Csakhogy, és mindezek ellenére, mégsem lett egy nagy politikai eljárás az egész esetből. Érdekes ezért arra is választ találnunk, hogy miért lett statáriális eljárás egy tisztán politikai ügyből.

AZ 1947. NOVEMBER 17-I TÁRGYALÁS, ÉS AMI MÖGÖTTE VOLT

1947. november 17-én került sor a tárgyalásra. Azonban úgy kezelték Jaczkó Iván és Vizy Károly ügyét, mint a köztörvényes bűnözőkét szokás. Erre lehetőséget nyújtott számukra az ideiglenes kormány által a rögtönbíráskodásról kiadott 9600/1945 M. E. számú rendelet. Ebben már utaltak az 1924. évi XV. törvénycikk 1. paragrafusára, amely szigorúan kriminalizálta a robbanóanyagok és robbanószerkezetek tartását.

Természetesen közvetlenül a háború után érthető volt, hogy bizonyos bűncselekményeket azonnal és szigorúan meg kívántak torolni. Az éjszaka elkövetett rablások

²³ Uo. 9.

²⁴ Uo. 40.

²⁵ Széles Katalin. Operatív nyilvántartási anyag. ÁBTL, 2.2.1.I/10.5./ 1139.

és az élet ellen elkövetett cselekmények jellemzőek voltak nemcsak Magyarországon, hanem más országok háború utáni hétköznapijaira is. Ellenben a fokozatosan politikai teret szerző kommunisták nem elégedtek meg a pusztán elrettentéssel, hamar ráébredtek, hogy a rögtönbíráskodás, azaz a statárium, kiterjeszhető más és számukra hasznosabb területekre is. Ennek köszönhetően egyre több és több hasonló rendelet jelent meg. Az 50/1946 M.E. kiterjesztette a statáriumot a vasúttal kapcsolatos bűncselekményekre, az 1830/1946 M.E. a bel- és árvízvédelem területén elkövetett jogsértéseket utalta rögtönbíráskodás elé. Ezenkívül még számos hasonló jellegű jogszabály született ebben az időszakban. A 6330/1946 M.E. a gyűjtogatást, míg a 7200/1946 M.E. fegyver, lőszer és robbanóanyag-rejtegetést, illetve a 23700/1946 M.E. az árdrágító visszaélést és a közellátás érdekeit veszélyeztető cselekményt, közszükségleti cikkek engedély nélküli kivitelét szankcionálhatta statáriális eljárás keretében. Lassacskán a teljes magyar társadalmi élet vélt vagy valós visszasságai egyre-másra politikai okokból kerülhettek a rögtönítélő bírósági tanácsok elé. Gyakorlatilag 1954-ig – amikor megszüntették a statáriális eljárást – folyamatosan és szisztematikusan egyre újabb és újabb jogszabályokkal terjesztették ki a rögtönítélő tanácsok hatókörét.

Jaczkó Iván és Vízny Károly esetében a fentebb már idézett jogszabályhalmazból elsősorban a 9600/1946 M.E., a 6330/1946 M.E. és a 7200/1946 M.E. szolgáltatott az államügyészségnek hivatkozási alapot arra, hogy a lehető leggyorsabb eljárás keretében ítéljék el és végezzék ki őket. Luzsicza Géza védőügyvéd azonban hatásköri kifogással élt a tárgyaláson. Az 1946. évi VII. törvénycikkre hivatkozva úgy vélte, hogy védenői esetében politikai ügyről, jelesül a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésről lehet és kell beszélni. Amennyiben ezt elfogadják, akkor a statáriális eljárás helyett egy népbírói tanács lett volna az ügy illetékes.²⁶ Ám ha így történik, az sem okozott volna hatalmas megkönnyebbülést a vádlottaknak. A halálos ítélet így is, úgy is a fejük fölött lebegett, de legalább némi időhöz juthattak volna. Érdekes módon a védelem hatásköri kifogását nem utasították el rögtön. A tanács a zárt tanácskozást követően úgy döntött, hogy a tárgyalás fejleményeitől függően határoznak ebben a kérdésben.²⁷ A tárgyalás az orvosszakértők meghallgatásával folytatódott, majd ezt követően Jaczkó Iván mesélhette el történetét a bíróságnak, aki egyébként nem tartotta magát bűnösnek.

Jaczkó azt állította, hogy 1947 tavaszán azért lépett ki a Kisgazdapártból, mert úgy érezte, letartóztatott bátyja ügyében nem léptek fel kellő eréllyel. Állításai szerint a robbantás lehetőségéről csak 1947 szeptemberében kezdtek el beszélgetni

²⁶ Az 1947. november 17-i statáriális tárgyalás jegyzőkönyve. BFL, VII.5.c. 17181/1947. 2.

²⁷ Uo. 3.

Vizyvel. Ez ellentmondott mind az ÁVO, mind az államügyészség előtt tett vallomásainak.²⁸ A „mérgező” leveleket még ez előtt önállóan küldte. Elbeszélése szerint a pokolgéphez szükséges anyagok java részét ő szedte össze még 1944-ben, részben a Gellérthegyen, részben a közterületeken talált ilyesmit.

Vallomása szerint, a lakásán kezdték összeállítani a bombát. A munkálkodásban nemcsak Vizy, hanem a titokzatos Fóris Elemér is segítettek. Gyakorlatilag mindent beismert, azt is, hogy 1947. november 13-án ő vitte – Vizy és Fóris kíséretében – a pokolgépet a Városházára, s miután odaértek, átnyújtotta azt egy bőr aktatáskában Vizynek. Állítása szerint közösen vitték először az épület második, majd kis tanakodás után a harmadik emeletére. Vizy egy szemetesláda tetejére fordított asztalra helyezte és meggyújtotta a bombát. A kérdésekre válaszolva megerősítette, hogy akonitin porral preparált 70 levelet.²⁹ Más kérdés, hogy ezekről a levelekről több szakértő is megállapította, maximum csak enyhe rosszulletet okozhattak volna, halált semmiképpen sem. Ennek ellenére az eljárásban egyetlen egy olyan kommunista vezetőt sem neveztek meg, aki kapott volna a mérgező porral megszórt postai küldeményekből akárcsak egy példányt is.

Vizy Károly a bíróság előtt is ellentmondott Jaczkó Ivánnak, szerinte már 1947 tavaszán terrorcselekmények elkövetését tervezték. „Ekkor egyszer összejöttünk hárman: Jaczkó Iván, Szür Mihály és én elhatároztuk, hogy embereket fogunk előbb beszervezni.”³⁰ A meséje szerint elsősorban ő adott különböző robbanószereket a pokolgéphez, továbbá ő is rakta azt össze, valamint 1947. november 13-án elhelyezte a Városháza III. emeletén. Története szerint Fóris Elemért is ő mutatta be Jaczkó Ivánnak. Vizy azt állította, Fóris az amerikai követségen dolgozott. Sőt, azt sem tagadta, hogy ő is tudott a mérgezett levelekről, bár nem vett részt az elkészítésükben. Elismerte, hogy a megtalált maroklőfegyverek az övéi voltak.³¹

A fegyverszakértő és a bombát megtaláló altiszt, majd az ÁVO nyomozóinak meghallgatása után Luzsicza Géza védőügyvéd utolsó próbálkozásként azt kívánta bizonyítani, hogy Jaczkó Iván egyfajta mániákus összeesküvő és szabotőr. Ennek bizonyítására benyújtotta a Magdolna Városi Elmeógyógyintézet egy még az édesapja kezelésével kapcsolatos számlakövetelését is. Nyilván a védenca öröklött elmebaját akarta ezzel igazolni. Ennél is érdekesebb okfejtése szerint be kellene szerezni Jaczkó Iván 1944. évi békepárttagsági működéséről szóló igazolásokat, ugyanis védenca ugyanebben az évben, a mostani statáriális bírósági tárgyalásához hasonló bűncse-

²⁸ Uo. 4.

²⁹ Uo. 5.

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 6.

lekményekért már állt a Gestapó előtt is.³² A védő azzal érvelt, hogy az ezzel kapcsolatos iratok még 1945-ben megvoltak a rendőrségen.

Dékány István államügyész ezzel szemben az orvosszakértők véleményére támaszkodva az elutasítását kérte Luzsicza indítványának. Azt is hozzátette, hogy maga Jaczkó Iván állította, hogy édesapja semmilyen elmebetegségben sem szenvedett. A bíróság ennek ellenére részben helyt adott a védelem kérésének. Elrendelte, hogy az orvosszakértők nyilatkozzanak az elmeógyógyintézet által kiadott számláról. Az orvosok azt állították, hogy 1945 óta a számla kiállítójánál közkórházat nyitottak. Nemcsak elme- és idegosztályon, hanem számtalan más területen is kezelték a betegeket. A számlából pedig nem lehetett következtetni arra, hogy pontosan milyen egészségügyi ellátásban részesítették idősebb Jaczkó Pált.³³ Ráadásul a történet idején már elmúlt 75 éves, amikor lehetett öregségi oka is beteg elmeállapotának. Ezzel gyakorlatilag szinte már véget is ért a tárgyalás. Az államügyész természetesen az elrettentő büntetés kiszabását kérte. Jaczkó Iván az utolsó szó jogán úgy nyilatkozott, hogy mivel ártatlan emberéletet nem oltottak ki, kárt nem szenvedett senki sem, ezért nem bánta meg a tettét. Visszautasította Luzsicza édesapja állítólagos elmebetegségével kapcsolatos állításait. Ezenkívül azt is hangoztatta, hogy Fóris Elemér egy agent provocateur volt, Vized egy szót sem szolt.³⁴

A halálbüntetések kihirdetése után Jaczkó nem kért kegyelmet, Vized igen, de Luzsicza mindkettőjük nevében benyújtotta a kegyelmi kérvényeket. A bírósági ítélet indoklása szerint az összeesküvést gyakorlatilag Jaczkó Pál letartóztatása indította el. Ezzel azonban az egész ügynek sokkal inkább politikai színt adott a statáriális tanács. Tehát ismét szembe kellett nézni a védő azon kérésével, hogy a népbíróság elé kerüljön új tárgyalásra az egész eset. A vád ezzel szemben négy tételben igyekezett indokolni, hogy miért volt jogszerű a statáriális eljárás. Elsőként azzal érveltek, hogy maga a cselekmény pont olyan, amiért „a rögtönbíráskodás elrendeltetett és fennáll.”³⁵ Másodsorban arra hivatkozott az államügyészség, hogy amennyiben a generális és a speciális jogszabályok „konkurálnak egymással” akkor mindig elsőbbsége van a speciálisnak, tehát a rögtönítélő eljárásnak. Csendben azért érdemes hozzátennünk, hogy a népbírósággal kapcsolatos jogszabályok sem éppen általános jogi normáknak tekintendők. Éppen ezért a vád második érvelése enyhén szólva sántított. A harmadik szerint a perrendtartásnak azt a jogszabályt kell figyelembe vennie, amely alapján a közvádoló fellépett. Az államügyészség negyedik érve

³² Uo. 13.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 15.

³⁵ Budapesti büntetőtvényszék, mint rögtönítélő bíróság ítélete. 1947. november 17. BFL, VII.5.c. 17181/1947. 8.

volt a legrafináltabb, azaz, ha a népbíróság elé kerülne egy statáriális eljárás alá eső ügy, akkor súlyosabb és szigorúbb szabályok vonatkoznának rá.³⁶ A bíróság lényegében minden egyes tételt elutasított, és nem tette magáévá a vád érvelését. Egyszerűen azt állították, hogy „jelen bűnügyben szereplő vádlottak cselekvősége nem valósított meg politikai tárgyat. A politikai motiváció megvolt ugyan, a politikai objektum azonban hiányzott. A politikai tárgy alatt az államfő, az államterület, az államforma, az állam az országgyűlés és a kormány biztonságát [...] ezek zavartalan működését, az állam és a nemzet becsületét, az állampolgárok politikai jogait [értjük].”³⁷ Vagyis a statáriális bíróság a budapesti Városházát nem tartotta politikai objektumnak. A polkógép ebben az értelmezésben „csak” a „közigazgatás egy jelentős fórumát” és nem az államot veszélyeztette.³⁸ Amennyiben belegondolunk ebbe a rendkívül cinikus okfejtésbe, akkor már csak egyetlen teendő maradhat, a rendelkezésre álló forrásokból kihámozni a leginkább valószínűsíthető történetet.

MÉGIS MI TÖRTÉNT?

Elsősorban azzal érdemes kezdeni, hogy Jaczkó Iván és Víz Károly kihallgatását Décsi Gyula rendőr őrnagy, az ÁVO alosztályvezetője hajtotta végre.³⁹ Décsi az 1945 utáni törvénysértő perek egyik kulcsfigurája volt, akiből alezredes, sőt 1952 és 1953 között igazságügy-miniszter is lett. A forrásokból úgy tűnik, hogy a Mindszenty- és a Rajk-per lebonyolításai előtt komoly szerepet játszott Jaczkó és Víz ügyében is. Ő javasolta az Államügyészségnek a statáriális eljárásban idézendő tanúkat is.⁴⁰ Éppen ezért gyaníthatjuk, hogy ebben az esetben is az ő elgondolásán alapszik az egész történet. Különösen gyanús Borbély István jezsuita páter beleszövése a nyomozásba. Nagyon valószínű, hogy ez is Décsinek köszönhető, hiszen az ÁVO-n belül, különösen az egyházi ügyekkel foglalkozó nyomozásokat vezette.

Az ÁVO manipulációs csimborasszója feltehetően Fóris Elemér bevetése volt. Nem tekinthetünk el attól, hogy Jaczkónak minden bizonnyal igaza volt azzal kapcsolatban, hogy az állítólagos amerikai pénzzel rendelkező Fóris csak egy beugratásra szakosodott ügynök lehetett. Ugyan az Egyesült Államoktól távol állt, hogy

³⁶ Uo.

³⁷ Uo. 20.

³⁸ Uo.

³⁹ Dr. Décsi Gyula: Levél Budapesti Államügyészség Elnökének. 1947. november 16. BFL, VII.5.c. 17181/ 1947.

⁴⁰ Décsi Gyula: Javaslat a Budapesti Államügyészség Elnökének. 1947. november 16. BFL, VII.5.c. 17181/ 1947.

ilyesmivel próbálkozzon, az azonban elképzelhető, hogy az ÁVO felhasználta a hidegháborús kontextust a kívánt célszemélyek elfogásához, hiszen sokan hinni akartak az amerikai segítségben. És ez több mint valószínű, hiszen Fóris Elemér később úgy eltűnt, mintha sohasem létezett volna.

Jaczkó 1947. november 15-i kihallgatása szerint 1947 szeptemberében Viza Károly hozta fel a lakására Fórist, akivel hamar egy hullámhosszra kerültek, sőt hozzá is költözött. Jaczkó azt állította, hogy az Országházat szerette volna felrobbantani, de Fóris ezt nem helyeselte.⁴¹ Ezen a kihallgatáson azt is elmesélte, hogy Fóris valójában nem is volt velük a városházi robbantási kísérlet során. Ez ellentmond a tárgyaláson elhangzott vallomásának.⁴² Ellenben aznap délután felkereste őt és érdeklődött az akcióról, majd este éppen vele találkozott volna, amikor letartóztatták őket.

Jaczkó az államügyész kihallgatásán már mást mondott Fórisról. Módosított vallomása szerint nem Fóris ellenezte az Országház felrobbantását, hanem Viza. Ellenben a röpcédulák szövegezését és előállítását kizárólag Fóris tettének tulajdonította. Azt is állította, hogy a tőle kapott pénzből vette meg a gyűjtögetáshoz szükséges szereket.⁴³ Ennél is érdekesebb, hogy a tárgyaláshoz képest az ÁVO kihallgatásain sokkal többet beszéltek Fórisról. Ezek a visszaemlékezések további okot szolgáltatnak a Fóris-sal kapcsolatos gyanú igazolására.

Viza Károly első kihallgatásán – 1947. november 13-án – az alábbi történetet mesélte el az amerikai kapcsolataival hözöngő titokzatos „ügynökről”. „Fóris ezután az egyik találkozón bejelentette, hogy Rajk László belügyminisztert valami módon tegyék el láb alól. Én ezt akkor megtagadtam és azt mondtam, hogy ha öngyilkosok akarunk lenni, akkor másszunk fel a turulmadárra és onnan a Dunába ugrunk. Fóris ekkor bejelentette, hogy az amerikaiak figyelnek bennünket, és ha nem teszünk úgy, ahogy ezek akarják, akkor könnyen sétakocsikázásra kerülhet sor. Jaczkóval együtt megmondtuk, hogy ettől nem félünk, mert ha valamit csinálni akarnak, akkor még mindig van annyi időnk, amennyi az amerikaiak lelövésére elegendő. Fóris ekkor azt mondta, hogy ez az utolsó figyelmeztetés. Szür Mihállyal újból találkoztunk és ekkor azt mondta, hogy Fóris megbízhatatlan. Fóris ekkor bemutatta Szekeres Mihályt, aki szerinte nagyon ügyes ember és mi majd nagyszerűen használhatjuk. Szür gyanúját osztottuk és elhatároztuk, hogy ha ez igaz, Fóris-sal valamiképpen végzünk. Megmondtuk Fórisnak, hogy a munkát végrehajtottuk, de most már mi is akarunk találkozni az amerikaiakkal. Fóris bejelentette, hogy ennek semmi akadálya nincs, az aktatáska felhasználása után. Az ügy így simán, akadály nélkül ment, de Fóristól

⁴¹ Jaczkó Iván kihallgatása. 1947. november 15. BFL, VII.5.c. 17181/1947.

⁴² Uo.

⁴³ Jaczkó Iván államügyész előtt tett vallomása. 1947. november 16. BFL, VII.5.c. 17181/1947.

most már féltünk. Megbeszéltük, hogy az aktatáskát felhasználjuk, de nem ott, ahol ő mondta, hanem csak a folyosón. [...] Este újra felmentem Jaczkóhoz és ott megalapodtunk abban, hogy másnap, azaz f. hó 13-án az aktatáskát felhasználjuk, nem baj, ha nem is robban, akkor is meg lesz az erkölesi hatása.²⁴⁴

Jaczkó első vallomásai szerint Főris egyfajta foszforbombát rendelt meg tőle. Ám azt nem sikerült előállítania. Mert bár – miként vallotta – „a legtöményebb oldatot csináltam, az eredmény mégis siralmas volt. A foszfor ugyanis meggyulladt, de még a belemártott papirost sem tudta lángra lobbantani, csupán megszesenítette.”²⁴⁵ Milyen „bombagyáros” volt ez a patikus, ha még az egyszerűbb anyagokkal sem boldogult? Ráadásul a letartóztatásuk körülményeiről is érdekes adalékokat találhatunk Jaczkó állításaiban. „Főris Elemér az utolsó napon [1947. november 13.] azt mondta, hogy össze fog hozni engem és Víz Károlyt egy amerikaival, ha este ½ 10-kor a Werbőczy szobor körüli járdán leszünk. Találkozóra menet vittek be a detektívek az államvédelmi osztályra. Azt mondta, hogy komoly összeget fogunk kapni /5000 Ft./ Szür Mihályt és Víz Károlyt mutatta be nekem azzal, hogy nagyon jó összeköttetései vannak, és talán segítségünkre lehet. Nagyon ritkán, talán kétszer, vagy háromszor beszéltem csak vele és mindig az volt a benyomásom, hogy sokkal nagyobb a szája, mint amennyit tenni merne.”²⁴⁶

A letartóztatásuknál Vizynél és a nála talált pisztolyokat is Főristől kapták, aki azt állította, hogy az amerikai barátaitól vásárolta azokat. Mint látható, ha ezeket a forrásokat is hozzátesszük az ügyhöz, akkor egy másik történet bontakozik ki. Jaczkó Iván a bátyja miatt került az ÁVO célkeresztjébe. Csapdát állíthattak neki, egy kitálalt személy segítségével, aki megígérte az Egyesült Államok segítségét és csapatot szervezett a megtévesztett patikus köré. Rávette „mérgezett” levelek és pokolgép készítésére. Valójában ezeket az ÁVO boszorkánykonyhájában készítették el. Időközben – feltehetőleg – Décsi Gyula egy nagyobb eljárást szeretett volna kreálni az ügyből, de Borbély István elfogása sokkal hosszadalmasabbnak ígérkezett, miközben eredményeket is kellett produkálni. Ezért statáriális eljárás mellett ítélték el, majd a kegyelmi kérvények elutasítása után kivégezték a teljesen becsapott, illetve megvezetett Jaczkó Ivánt és Víz Károlyt. Elvártnak a szálakat, és minden bizonnyal nagyon elégedettek voltak magukkal. A történet végén hozzátehetem, hogy mint azt a fenti eset is mutatja, nemcsak a népbírói, hanem a rögtönítélő eljárásokat is érdemes böngészniük a korszak iránt érdeklődő kutatóknak.

⁴⁴ Ifjabb Szür Mihály-ügye. Víz Károly vallomása. 1947. november 13. ÁBTL, 1.3.2.4 K-119/1. 115–117.

⁴⁵ Ifjabb Szür Mihály-ügye. Jaczkó 3. dosszié, é. n. ÁBTL, 1.3.2.4 K-119/1. 160.

⁴⁶ Uo.

FARKAS JUDIT ANTÓNIA

AZ AMERIKAI EMBEREK MEGHALLOTTÁK A MAGYAROK SEGÉLYKIÁLTÁSÁT

AZ INTERNATIONAL RESCUE COMMITTEE SÜRGŐSSÉGI SEGÉLYAKCIÓJA
AZ 1956-OS FORRADALOM NAPJAIBAN

„Ez nem az a cselekvés, amiért néhány ember érthető módon esdélkel. Élet-halál kérdés azonban azoknak, akik Magyarország szabadságért vívott heroikus küzdelmében áldozatokká váltak. Amerikai magánemberekként így fejezhetjük ki, hogy azonosulunk az ügyükkel, nehéz helyzetükkel és gyerekeikkel.” Leo Cherne¹

Mint azt az Amerikai Egyesült Államok-szerte szerveződött demonstrációk, tiltakozási, szolidaritási és segélyakciók is mutatják, az amerikai társadalom az 1956-os forradalom kirobbanását követően azonnal és egyértelműen kinyilvánította, hogy elítéli a szovjet agressziót, a szabadságukért és függetlenségükért küzdő magyarok oldalán áll, sürgeti mielőbbi megsegítésüket.² A közvélemény egy része – különösen az Eisenhower-adminisztráció Kelet-Közép-Európa felszabadítását hangoztató propagandája tükrében – sokkal határozottabb és gyorsabb fellépést, kézzelfogható tetteket, politikai és katonai segítségnyújtást várt volna a magyarországi fegyveres

¹ Letters. Revolt in Hungary. [Leo Cherne olvasói levele.] *Time*, 1956. november 26. 8. (A továbbiakban: Revolt in Hungary.) Az angol szövegrészeket saját fordításomban közlöm. A cikk megírásához nyújtott észrevételeit, segítségét itt köszönöm meg Teren de Cossynak, Deák Nórának, Joó Andrásnak, Kecskés D. Gusztávnak és Rácz Jánosnak.

² U.S. Urged to Offer Food and Medicines to Aid People of Poland and Hungary. *The New York Times*, 1956. október 28. 30. (A továbbiakban: U.S. Urged to Offer Food and Medicines to Aid People of Poland and Hungary.) – American Medical and Food Help Starts Via the Red Cross to Rebels of Hungary. *The New York Times*, 1956. október 29. 9. (A továbbiakban: American Medical and Food Help Starts Via the Red Cross to Rebels of Hungary.) – Immigration. Help from the Heart. *Time*, 1956. december 10. 21. (A továbbiakban: Immigration.) Abban, hogy ilyen erős szimpátia övezte a magyarokat, a médiának is komoly szerepe volt. A magyarországi eseményekről széles körűen beszámoltak a nyomtatott sajtótermékek, a rádiók, televíziók és filmhíradók. Igaz, a 150 főre tehető nyugati tudósítók, köztük fotóriporterek és operatőrök jelentős többsége csak október utolsó napjaiban tudott bejutni az országba. Vö. MOLNÁR János: Külföldi tudósítók az 1956-os forradalomban. http://server2001.rev.hu/msite/display_item.asp?id=2&act=tu (2021. október 20.) – BÉKÉS Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában*. Budapest, 1956-os Intézet, 2006². (A továbbiakban: BÉKÉS, 2006².) 101. – FARKAS Judit Antónia: A képek, amelyek bejárták és megosztották az egész világot. A *Life* magazin 1956-os fotói. *Korall*, 73. (2018.) (A továbbiakban: FARKAS, 2018.) 171–173.

konfliktust illetően felkészületlen, részben ezért is óvatos és passzív Eisenhower-kormányzattól.³ A szuezi válsággal nehezített reálpolitikai helyzet, Amerika korlátozott lehetőségei azonban nem tették lehetővé a magyarok jelentős része által is remélt katonai beavatkozást, az ugyanis egy nukleáris háború kockázatát jelentette. Az Egyesült Nemzetek Szervezete (ENSZ) konfliktusrendező szerepével kapcsolatban szintén megfogalmazódtak bírálatok az amerikai sajtóban.⁴

Néhány nappal azt követően, hogy John Foster Dulles külügyminiszter október 27-i dallasi beszédében a szovjetek megnyugtatóra egyértelművé tette, hogy az Egyesült Államok nem avatkozik be a magyarországi eseményekbe,⁵ a kormányzat bejelentette a magyarok nagyszabású humanitárius megsegítését. November 1-én számoltak be az amerikai lapok arról, hogy az Egyesült Államok külföldi országok támogatására szakosodott szerve, az International Cooperation Administration [Nemzetközi Együttműködési Igazgatóság] jóvoltából 2000 tonnányi élelmiszert ad a magyarországi lakosságnak és az Ausztriába érkező magyar menekülteknek, amit a League of Red Cross Societies [Vöröskereszt Társaságok Ligája] juttat el az érintettekhez. November 2-án Eisenhower elnök további élelmiszert és gyógyszert ajánlott fel a magyaroknak az elnöki alapból, 20 millió dollár értékben.⁶

³ Példaként említhető: a *Time* magazin olvasói levelei, köztük Leo Cherne-é is. *Revolt in Hungary. – Letters. Newsweek*, 1956. december 10. 20. – *Newsweek's Listening Post. Crisis As We See It. Newsweek*, 1956. december 10. 47–48. (A továbbiakban: *Newsweek's Listening Post*.)

⁴ Vö. Editorials. *If there's a New Hungary... Life*, március 4. 36. – Editorial. *Inquest on Hungary (Cont.) Ambassador Lodge's Defense of the U.S. Role Shows There Is a Gap in U.S. Policy. Life*, március 18. 44. Az Egyesült Államok 1956-os magyarországi eseményekkel kapcsolatos politikájához és reakcióihoz lásd BÉKÉS 2006². 102–107, 122–124. – BORHI László: *Nagyhatalmi érdekek hálójában. Az Egyesült Államok és Magyarország kapcsolata a második világháborútól a rendszerváltásig*, Budapest, Osiris – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. (A továbbiakban: BORHI, 2015.) 151–172. – Uő: *A magyar–USA kapcsolatok, 1945–1990*. In: *Magyarország külkapcsolatai (1945–1990)*. Szerk. HORVÁTH Sándor – KECSKÉS D. Gusztáv – MITROVITS Miklós. Budapest, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2021. 114–118.

⁵ Dulles szó szerint ezt mondta: „Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinknek.” A beszédből részleteket közöl: BÉKÉS, 2006². 207–209 (idézet: 208).

⁶ U.S. Sends Food to Hungary. *The New York Times*, 1956. november 1. 35. – Eisenhower Offers Relief to Hungary. *The New York Times*, 1956. november 3. 1, 16. – *We've Been Asked: About Aid to Hungary. US News & World Report*, 1956. november 9. 88. – LOESCHER, Gil – SCANLAN, John A.: *Calculated Kindness: Refugees and America's Half-Open Door, 1945 to the Present*. New York – London, Free Press, 1986. (A továbbiakban: LOESCHER – SCANLAN, 1986.) 54. Az amerikai Bureau of Labour Statistics fogyasztói árindexe szerint 1956-ban 1 USA dollár vásárlóereje 2022-ben körülbelül 10.57 USA dollárnak felel meg. <https://www.in2013dollars.com/us/inflation/1956?amount=1> (2022. január 10.) – KECSKÉS D. Gusztáv: *Az 1956-os magyar menekültek nemzetközi befogadása. Akadémiai doktori értekezés*. Budapest, MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 2020. 12. A Nemzetközi Vöröskeresztnek az 1956-os forradalommal és az

A különféle nemzetközi, amerikai, emigráns, egyházi és nem egyházi önkéntes magánszervezetek, kisebb (főleg vallási és egyetemi) közösségek napokkal korábban elkezdték a gyűjtést a magyarok megsegítésére. Az American Red Cross [Amerikai Vöröskereszt] október 27-én, másnap pedig az International Rescue Committee (IRC) [Nemzetközi Menekültügyi Bizottság] is közzétette segélyfelhívását. Utóbbi, a New York-i központtal és több tengerentúli, köztük európai (így például párizsi, genfi, stockholmi, müncheni, bonni, berlini és bécsi) kihelyezett irodával rendelkező amerikai segélyszervezet kampányolt a forradalom kitörésétől kezdve a lehangosabban és legsikeresebben a magyar szabadságharcosok és a növekvő számú magyar menekültek erkölcsi támogatása és humanitárius megsegítése mellett. Sürgősségi segélyfelhívásukkal valósággal felébresztették az amerikai társadalom lelkiismeretét és szimpátiáját a magyarok iránt.

A következőkben az IRC 1956-os eseményekkel kapcsolatos tevékenységének Magyarországon kevésbé ismert első, forradalom alatti szakaszát mutatom be főként egykorú sajtócikkek és visszaemlékezések segítségével, melynek fókuszában egy magánszemély egyszemélyes akciója és a szervezet budapesti segélymissziója áll. Arra keresem a választ, hogy miért tudta az 1956 őszen még a megszűnés szélén álló IRC ennyire sikeresen mobilizálni az amerikai társadalmat, milyen tényezők játszottak szerepet humanitárius segélyakciójuk sikerében, és ez mennyiben alapozta meg az 1956-os magyar menekültek kedvező megítélését és befogadását az Egyesült Államokban.

AZ IRC

Az egyáltalán nem volt meglepő, hogy az NGO-k közül az IRC cselekedett a leggyorsabban a magyar forradalom kitörésének a hírére, majd a szabadságharc vérbe fojtását követően ők játszották az egyik legjelentősebb szerepet a magyar menekültek ausztriai megsegítésében, európai és amerikai letelepítésében, valamint integrációjában. A szervezetnek csaknem huszonöt éves tapasztalata volt a náci, fasiszta és kommunista diktatúrák faji, politikai és vallási üldözöttjeinek, a lábukkal szavazó emberek humanitárius megsegítésében.⁷ Jogelődjének, az International Relief

azt követő magyar menekültválsággal összefüggő tevékenységéhez: KECSKÉS D. Gusztáv: *Humanitárius akció globális méretekben. A Nemzetközi Vöröskereszt és az 1956-os magyar menekültek*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020.

⁷ A szervezet 1956-os forradalom előtti történetéhez lásd: LEVENSTEIN, Aaron: *Escape to Freedom. The Story of the International Rescue Committee*. Westport, Greenwood Press, 1983. (A továbbiakban: LEVENSTEIN, 1983.) 7–50. – <https://www.rescue.org/page/history-international-rescue-committee>

Association (IRA) [Nemzetközi Segélyezési Egyesület] New York-i központtal rendelkező amerikai ága Albert Einstein kezdeményezésére jött létre 1933-ban, hogy segítsen a náci Németországból és a nácik által lerohant országokból elűzött személyeknek. Rövidesen azoknak a menekülteknek is segítő kezet nyújtott, akik Mussolini Olaszországból és Franco Spanyolországból kényszerültek távozni. 1940-ben megalakult az Emergency Rescue Committee (ERC) [Menekültügyi Válságbizottság], amely a Vichyből kormányzott, a németek által nem megszállt Franciaországban rekedt, több mint 2000 menekültnek, köztük számos értelmiséginek segített az USA-ban és Kanadában letelepedni. Olyan kiemelkedő művészek, írók, tudósok és politikusok voltak közöttük, mint például a képzőművész Marc Chagall, a filozófus Hannah Arendt, Nyugat-Berlin későbbi polgármestere, Ernst Reuter vagy a magyar Ignó Hugó, költő, író, lapszerkesztő, a *Nyugat* folyóirat egyik alapítója. 1942-ben az IRA és az ERC egyesüléséből létrejött az International Relief and Rescue Committee [Nemzetközi Segélyezési és Menekültügyi Bizottság]. A „Relief” szó elhagyásával a szervezet rövidesen International Rescue Committee-re rövidítette nevét.

A második világháború utáni hidegháborús szembenállás kiéleződésével a segélyszervezet a Truman- és Eisenhower-kormányzatok kelet-közép-európai külpolitikájával összhangban, a lélektani hadviselés részeként egyre inkább a kommunista diktatúrák, különösen az európai szovjet érdekszférához tartozó országok menekültjeinek és emigránsainak megsegítésére helyezte a hangsúlyt. Mellettük persze más, szintén kommunistaellenes menekültcsoportoknak, például a vietnámiaknak és kubaiaknak is segítséget nyújtottak.⁸

Az 1950-es évek elején hirdették meg az Iron Curtain Refugee Campaign [Vasfüggöny Menekült Kampány] elnevezésű sürgősségi segélyprogramjukat, amelynél a szovjet befolyás alatt álló országok nagyszámú menekültjeinek és a „szovjet terror” áldozatainak megsegítéséhez, illetve integrációjához kértek az amerikai állampolgároktól és magánszervezetektől pénzdományokat, kiemelt figyelmet fordítva az emigrációba kényszerült diplomásokra.⁹ Egymillió dollár összegyűjtését tűzték ki

– (2021. október 1.) – SMITH, Andrew F.: *Rescuing the World: The Life and Times of Leo Cherne*. Albany, State University of New York Press, 2002. (A továbbiakban: SMITH, 2002.) 42–52. – FRANK Tibor: Ignó Hugó Amerikában. In: Uő: *Amerika világai*. Budapest, Gondolat, 2018. 283–291. – <https://www.rescue.org/page/history-international-rescue-committee> (2021. október 1.)

⁸ Az IRC-vel kapcsolatban felmerült, hogy a CIA fedésben lévő hálózata volt, és Cherne is kapott tőlük támogatást. Cherne életrajzírója szerint ezt azonban nem lehet hitelt érdemlően bizonyítani. Vö. SMITH, 2002. 167–169.

⁹ A számos fizetett sajtóhirdetésük közül néhány: An Appeal to Humanity. Iron Curtain Refugee Campaign. *The New York Times*, 1950. február 28. 17. – SPAATZ, Carl: A Report To the American People. Iron Curtain Refugee Campaign. *The New York Times*, 1950. november 28. 25. – Massacre

célul, és a menekültek fogadásának gördülékenyebbé tételére több Frontier Freedom Station [Határmenti Szabadság Állomáshely] létesítését is tervbe vették. Bár az IRC elsődlegesen humanitárius céllal indította a kampányt, a kommunistaellenes propagandalehetőségek miatt annak politikai hatásaival is tisztában volt. Nem rejtette véka alá azt sem, hogy a vasfüggöny mögül érkezett menekültektől begyűjtött információk a titkosszolgálatok számára is hasznosak lehetnek. Az Iron Curtain Refugee Campaign mellett több ízben küldtek nagy mennyiségű ételszállítmányt a szovjetek által blokád alá vett, illetve újbóli blokáddal fenyegetett nyugat-berlini lakosságnak és az ott tartózkodó nagyszámú keletnémet menekültnek is.

A magyar forradalom kitöréséről szóló első hírek megjelenésétől kezdve az IRC vezetői¹⁰ egyetértettek abban, hogy sürgősen meg kell mutatni a magyaroknak, hogy az amerikaiak mellettük állnak és támogatják őket.¹¹ A két elnökjelölt, Eisenhower és Stevenson kampánystábját is rá akarták beszélni egy közös állásfoglalásra,

of the Innocents. (1951 A.D.) Iron Curtain Refugee Campaign. *The New Leader*, 1951. november 19. [Hátsó borítój]. – Emergency Appeal to the Free World. Iron Curtain Refugee Campaign of the International Rescue Committee. *The New York Times*, 1952. április 22. 21. Az antikommunista intellektuelek megsegítésében a Congress of Cultural Freedom [Kongresszus a Kultúra Szabadságáért] nevű, CIA által pénzelt szervezettel is együttműködtek. Arthur Koestler kezdeményezésére, illetve további négy író, Graham Greene, John Dos Passos, James T. Farrell és Aldous Huxley közreműködésével jött létre a csatlós országokból elmenekült antikommunista értelmiségieket, köztük írókat támogató Fund for Intellectual Freedom [Intellektuális Szabadság Alap]. Fund Aids Refugee Writers. *The New Leader*, 1950. december 11. 22.

¹⁰ Az IRC vezetőségében és támogatói között számos befolyásos és prominens amerikai, illetve emigráns, a legfelsőbb amerikai társadalmi, gazdasági és politikai körökkel jó kapcsolatokat ápoló közéleti személy vett részt. A magyar emigráns politikusok közül Varga Béla (1903–1995), katolikus pap, a nemzetgyűlés egykori elnöke volt tagja az IRC igazgatóságának. A Magyar Nemzeti Bizottmány (MNB) elnökeként és az IRC igazgatósági tagjaként sokat tett a magyar ügy napirenden tartása és a magyar menekültek megsegítése érdekében. Utóbbi tevékenysége során korábbi lengyel- és zsidómentő tapasztalatait is kamatoztatta. Vö. Varga Béla életrajza. In: *A nemzetgyűlés elnöke volt. Kilenc évtized. 20. századból. (Varga Béla vallomásai életútjáról, 1991-ben.)* Írta és összeállította KAPRONCZAY Károly. Budapest, Mundus, 1998. 113–115. – SMITH, 2002. 69–70. – DEÁK Nóra: Burkolt büntudat jelei. Richard Nixon szerepe a magyar menekültek befogadásában. *Századok*, 2020/3. 565–576. (A továbbiakban: DEÁK, 2020.) 566.

¹¹ Az IRC 1956-os forradalom alatti és utáni magyar vonatkozású humanitárius tevékenységét a következő források és szakirodalom alapján foglalom össze: CHERNE, Leo: Thirty Days That Shook the World. *The Saturday Review*, 1956. december 22. 22–23, 31. (A továbbiakban: CHERNE, 1956a.) – Uő.: I Spoke with Cardinal Mindszenty. *America. National Catholic Weekly Review*, 1956. november 17. 187. (A továbbiakban: CHERNE, 1956b.) – Uő. – ROBINSON, Donald: They Changed Your Life. *This Week*, 1956. december 30. 6–7. (A továbbiakban: CHERNE–ROBINSON, 1956.) – Vera és Donald Blinken Nyílt Társadalom Archívum (Budapest, Blinken Open Society Archives): Az IRC európai tevékenysége; Az IRC létrejöttének 30. évfordulója. <http://www menekultek1956.org/2016/12/06/a-nemzetkozi-menekultugyi-bizottsag-letrejottenek-30-evforduloja/> (2020. október 20.) – LEVENSTEIN, 1983. 51–63. – SMITH, 2002. 53–76.

melynek révén az amerikaiak kollektív és szimbolikus gesztust gyakorolva fejezheték volna ki együttérzésüket a magyarokkal. Az elnökválasztási kampány finisében azonban sem a republikánusok, sem a demokraták nem voltak erre fogékonyak. Mivel az amerikai kormányzat késlekedett a humanitárius segítségnyújtás bejelentésével, a tekintetben is konszenzus alakult ki a segélyszervezet vezetői között, hogy csődközeli anyagi helyzetük ellenére minél hamarabb meg kell szervezni a magyarok megsegítését. Nemigen bízhattak másban, mint a nyilvánosság erejében, a civilek segítőkészségében és adakozási hajlandóságában. Az IRC első, a magyar segélyalap létrehozásáról tájékoztató közleménye az egyik legolvasottabb amerikai napilap, a *The New York Times* október 29-i számában jelent meg.¹² Ez a néhány soros cikk elég is volt ahhoz, hogy egy, a magyarok megsegítését morális kötelességének érző és ezt tettekkel is bizonyító magánember egyéni akciója jóvoltából még aznap útnak indult Budapestre az első amerikai életmentő gyógyszeradomány.

AZ AMERIKAI, AKI SEGÍTENI AKART MAGYARORSZÁGNAK

Az IRC segélyakciójának sikerét egy 35 éves, a Harvard Egyetem jogi karán végzett befektetési bankár egyéni kezdeményezése alapozta meg. John Richardsonnak (1921–2014) néhány nap leforgása alatt nemcsak arról sikerült meggyőznie az amerikai nagyvállalatokat, hogy több százezer dollár értékben gyógyszert, élelmiszert, orvosi eszközt és készpénzt ajánljanak fel a magyarok megsegítésére, hanem azt is megszervezte, hogy a kiviteli engedélyek birtokában a repülőtérságok ingyen szállítsák az adományokat Bécsbe. A fiatalember történetéről számos amerikai sajtótermék beszámolt, de filmbe illő akciója a közkezdvelt képes hetilap, a *The Saturday Evening Post* *The Man Who Wanted to Help Hungary* [Az ember, aki segíteni akart Magyarországnak] című, fotókkal illusztrált cikke, illetve annak rövidített változatát közlő *Reader's Digest* révén vált széles körben ismertté.¹³

¹² For Freedom's Defenders. *The New York Times*, 1956. október 29. 28. (A továbbiakban: For Freedom's Defenders.) Vö. American Medical and Food Help Starts Via the Red Cross to Rebels of Hungary. Másnap a Magyarországra induló segélyek kapcsán egy újabb rövid cikk számolt be (az Amerikai Vöröskereszt mellett) az IRC humanitárius szerepvállalásáról és tervezett magyarországi útjáról. GINGER, Henry: Austrian Relief Goes to Hungary. Medicine, Food and Clothing Rushed to Embattled Land by Plane and Truck. *The New York Times*, 1956. október 30. 17.

¹³ Az első cikket Paul Burton írta még novemberben, amit kisebb módosításokkal és különböző címvariánsokkal számos amerikai lap leközzölt. Példaként említhető: BURTON, Paul: U.S Vet Wages 1-Man Drive Getting Aid for Hungarians. *Fort Worth Star Telegram*. 1956. november 18. 16. (A továbbiakban: BURTON, 1956.) – Uő: Ex-GI Angry, Ships Antibiotics to Hungary. One-Man Crusade. *The Democrat and Chronicle*, 1956. november 22. 169. – MARTIN, Harold H.: The Man

Richardson, akinek egész életpályáját végigkísérte a közösség érdekében való tevékenykedés,¹⁴ egy jómódú, köztisztelőben álló és közéletileg aktív, republikánus érzelmű bostoni családban született. Ügyvéd édesapja, idősebb John Richardson (1886–1976) Herbert Hoover (1874–1964) munkatársaként részt vett az USA első világháború utáni európai élelmiszersegélyezési programjaiban, majd Hoover több elnöki kampányát, többek között 1929-es elnökké választását is segítette, 1932–1936 között pedig tagja volt Massachusetts állam Republikánus Nemzeti Bizottságának. Édesanyja önkéntesként segítette az ENSZ elődszervezetének tekintett, a világbéke felett örködni hívatott Nemzetek Szövetségének (Népszövetség) munkáját. Jóllehet az ifjabb Richardson számára szülei pacifizmusa és a humanitárius ügyek iránti érzékenysége épp olyan meghatározó volt, mint a nyári egyetemi és kvékertáborozások, mégis amerikai ejtőernyősként szerzett második világháborús és közvetlenül a háborút követő európai tapasztalatai, így a DP-táborokban látottak, vagy egy Franciaországba menekült lengyel családdal való megismerkedése, majd – évekkel később – egy New Yorkban élő, ugyancsak lengyel családdal való barátsága bizonyultak döntőnek Kelet-Közép-Európa (ezen belül is elsősorban Lengyelország és Magyarország), valamint a humanitárius segélyezés iránti elköteleződését illetően. Régóta vonzódott a nemzetközi és humanitárius ügyekhez, és már egy ideje foglalkoztatta a vasfüggöny mögötti térségben élők megsegítésének lehetősége. A gyakorlati cselekvés tekintetében azonban csak a magyar forradalom kitörése jelentett komoly fordulópontot az életében.¹⁵ Richardson is történelmi jelentőségűnek tartotta, hogy a magyarok függetlenségük és szabadságuk érdekében fegyvert ragadva fellázdak a kommunista diktatúra ellen, és még a jelentős túlerőben lévő szovjetekkel is szembeszálltak. Az irántuk érzett nagybecsülését konkrét tettekkel is ki akarta

Who Wanted to Help Hungary. *The Saturday Evening Post*, 1956. december 29. 19, 53–55. (A továbbiakban: MARTIN, 1956.) – MARTIN, Harold: The Man Who Wanted to Help Hungary. *The Reader's Digest*, 1957. április 79–83. A sajtócikkek mellett a következő forrásokra támaszkodva mutatom be Richardson akcióját: Oral history interjú John Richardson Jr.-rel, 1999. február 9. Készítette: Charles Stuart Kennedy. Association for Diplomatic Studies and Training Foreign Affairs Oral History Project (a továbbiakban: Richardson-interjú) 19–22. <https://www.adst.org/OH%20TOCs/Richardson,%20John%20Jr.toc.pdf>–https://oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/kt987040wt/entire_text/ (2021. október 18.) – SMITH, 2002. 57–58, 75. – Telefoninterjú Richardson lányával, Teren de Cossyval, 2021. november 11. (A továbbiakban: Telefoninterjú Teren de Cossyval.)

¹⁴ Érdemes megemlíteni, hogy Richardson a West Center Congregationalist Church diakónusaként tevékenykedett, azaz különféle segítő szolgálatot végzett. MARTIN, 1956c 53. – F. HÓRY: John Richardson lett a Free Európa elnöke. *Délamerikai Magyarország*, 1961. május 25. 7. (A továbbiakban: HÓRY, 1961.)

¹⁵ MARTIN, 1956. 53. – Richardson-interjú 1–19. – Papers of the Richardson family, 1824–1999 (inclusive), 1900–1976 (bulk) <https://hollisarchives.lib.harvard.edu/repositories/8/resources/6068> (2021. november 20.)

fejezni. Eleinte az is megfordult a fejében, hogy Magyarországra utazik harcolni, de az még komolyabban foglalkoztatta, hogy miképp lehetne fegyvereket vásárolni a szabadságharcosok számára.¹⁶ Úgy gondolta, hogy „[...] minden segítségre szükségük van, amit a szabad világ adhat: pénzre, ételre, ruhára és együttérzésre. De ennél is nagyobb szükségük van olyan fegyverekre, amelyekkel megsemmisíthetnek egy tankot. Olyan egyszerű, de pusztító fegyverekre, amelyeknek a használatát egy civil is könnyen megtanulhatja. Több ezer kézi páncéltörőre [...], amiket repülőkről dob-
nak le éjszaka Magyarország felett.”¹⁷ Bármennyire is meg volt győződve arról, hogy a magyarokat fegyverszállítmányokkal lehetne a legeredményesebben segíteni, be kellett látnia, hogy terve kivitelezhetetlen.

Anyyira szívén viselte és figyelmesen követte a magyar eseményeket a sajtóban, hogy még az ENSZ Biztonsági Tanácsa (BT) október 28-i, kora este kezdődő ülését is elment meghallgatni, és azt is fontosnak tartotta, hogy legidősebb lányát, a kilenc-
éves Terent is elvigye magával (1. kép).¹⁸ A BT a három nagyhatalom, az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország kérésére ült össze, hogy elítélje a magyarországi szovjet agressziót. Az amerikai kormányzatra napok óta nagy nyomás helyeződött: nemcsak az amerikai, de a világ közvéleménye is tőlük várta, hogy tegyenek valamit a magyarok érdekében. Hogy ne vádolják őket tétlenséggel, úgy döntöttek, hogy az ENSZ keretein belül lépnek fel kezdeményezőleg.¹⁹

¹⁶ BURTON, 1956.

¹⁷ MARTIN, 1956. 53. A források ellentmondanak egymásnak a tekintetben, hogy Richardson mikor kérte ki a páncéltörők és gránátok vásárlásáról az illetékesek véleményét, mint ahogy az sem egyértelmű, hogy pontosan kivel beszélt erről. Utóbbival kapcsolatban az egyik cikkben egy külügyminisztériumi tisztviselő, Richardson későbbi visszaemlékezésében viszont már Allen Dulles, a CIA igazgatója szerepel. A Dulles-fivérekét korábról, egyrészt édesapja révén, másrészt első munkahelyéről, a Sullivan & Cromwellből ismerte. A cégnek ekkoriban Allen és John Foster Dulles, a későbbi külügyminiszter voltak a partnerei. Elképzelhető, hogy évtizedekkel később Richardson már felfedhette, hogy Dullesszel találkozott, aki határozottan lebeszélte tervéről. Martin cikke azt is megemlíti, hogy a fiatalember a magyar emigráns szervezet, az MNB véleményét is ki szeretne volna kérni a fegyvervásárlásról, erre azonban az idő rövideje miatt már nem maradt lehetősége. MARTIN, 1956. 53, 55. – Richardson-interjú. 16–17, 20, 24. Vö. Banker Says Many In Satellites Like Us. *The Courier-Journal* (Louisville), 1959. április 23. 6. (A továbbiakban: Banker Says Many In Satellites Like Us.)

¹⁸ Az ENSZ BT ülése nyilvános volt. Richardsonék a nagy érdeklődés miatt nem fértek be az ülésterembe, képernyőn és fülhallgató segítségével egy másik helyiségben követték a felszólalásokat. BURTON, 1956. – MARTIN, 1956. 19 (1. kép), 53.

¹⁹ Lásd 4. jegyzet

1. kép. Ismeretlen fotográfus. John Richardson, Jr. és Teren Richardson az ENSZ BT ülésén (Teren de Cossy szívességéből)

Richardsont rendkívüli módon felbosszantották a BT ülésén elhangzott indulatos, a szovjet atrocitásokat részletesen bemutató felszólalások. Lánya, Teren még sose látta édesapját olyan felindultnak, mint akkor. A szovjet állandó ENSZ-képviselő cinikus és arrogáns állásfoglalása, mely szerint a forradalom kizárólag Magyarország belügye, amibe az ENSZ-tagállamoknak nincs beleszólása, őt is – akárcsak a jelenlévők többségét – mélységesen felháborította. Richardson is azok közé az amerikaiak közé tartozott, akik az Eisenhower-kormányzattól gyors cselekvést és konkrét tetteket vártak volna. Az épület előtt összegyűlt magyar származású emberek dühös tiltakozása, „A magyarok ma este azokért a dolgokért halnak meg, amelyekért Amerika is küzd” feliratú, kézzel készített transzparenszek és a „Segítsen nekünk Amerika!” „Segítsenek Magyarországnak!” mondatokat skandáló emberek elkeseredett segélykérése mélyen megérintette. Amikor a tüntető emberek a magyar himnuszt kezdték énekelni, Richardson annyira átérezte a magyarok dühét és fájdalmát, hogy el kellett fordítania a fejét, nehogy Teren lássa, mennyire elérzékenyült. Ekkor döntötte el, hogy másnap mindenképpen tesz valamit a magyarokért.²⁰

Reggel a munkahelyén, a Paine, Webber, Jackson & Curtis Wall Street-i befektetési bankház irodájában miután a *The New York Times*ban megakadt a szeme az IRC

²⁰ MARTIN, 1956. 53. – Telefoninterjú Teren de Cossyval.

felhívásán,²¹ mely a lengyelországi események és a magyar forradalom rászorulóinak megsegítésére kérte az embereket, azonnal felhívta a segélyszervezetet. Az IRC munkatársával folytatott telefonbeszélgetés során egyértelművé vált számára, hogy az amerikai kormányzat politikájával összhangban működő magánszervezet a forradalmároknak nem adhat támogatást, nem küldhet fegyvert, csak és kizárólag humanitárius segítséget nyújt, pénzadományokat gyűjt gyógyszerek, orvosi eszközök, élelmiszerek, ruhák vásárlására, azok Ausztriába és Magyarországra szállítására, közreműködik a segélyek szétosztásában és a menekültek ellátásában.²² Az IRC elnökének közvetlen munkatársa, Anna Matson azt tanácsolta Richardsonnak, hogy ha mindenáron segíteni akar, próbáljon meg antibiotikumot vásárolni, a sebesülteknek és menekülteknek ugyanis erre van a legnagyobb szükségük: akár egy jelképes gyógyszeresomag Magyarországra küldésével, amit az IRC aznap délután Bécsbe utazó elnöke, Angier Biddle Duke²³ magával is vinne, demonstrálni lehetne, hogy az amerikai emberek nem felejtkeztek meg a magyarokról. Richardson, miután letette a telefont, elbizonytalanodott. Úgy gondolta, hogy a forradalmároknak fegyverre lenne szükségük, és amúgy sem tudna ilyen gyorsan nagy mennyiségű antibiotikumot szerezni. De nem hagyta nyugodni a gondolat, és emlékezetébe idézte azt a néhány sort, amit korábban olvasott valahol: „Egyedül vagyok, de egy legalább vagyok. Nem tudok mindent megtenni, de azért valamit tudok tenni. Azért, mert

²¹ For Freedom's Defenders. – CHERNE, 1956a. Richardson feltehetőleg a kelet-európai országok „békés felszabadításáért” küzdő American Friends of the Captive Nations (AFCN) [Rab Nemzetek Amerikai Barátai] nevű, 1955-ben megalakult antikommunista szervezet két nappal korábbi felhívását is olvasta. Az AFCN azért jött létre, hogy a kelet-európai emigráns szervezeteket tömörítő Assembly of the Captive European Nations (ACEN) [Európai Rab Nemzetek Közgyűlése] érdekeit és célkitűzéseit hatékonyabban képviselje az amerikai politikában és a közvélemény körében. A szervezet, melynek az IRC több vezetője is tagja volt, arra kérte a kormányzatot, hogy az USA sürgősen küldjön gyógyszert és élelmiszert a lengyelek és magyarok megsegítésére: U.S. Urged to Offer Food and Medicines to Aid People of Poland and Hungary. Az AFCN-ről bővebben: KÁDÁR LYNN Katalin: *Eckhardt Tibor amerikai évei 1941–1972*. Ford. STRAUSSZ Péter. Budapest, L'Harmattan, 2006. 163–170. – MAZURKIEWICZ, Anna: *Voice of the Silenced Peoples in the Global Cold War: The Assembly of Captive European Nations, 1954–1972*. Szerk. BÖNKER, Kirster – CURRY, Jane. Berlin–Boston, Gruyter Oldenberg, 2021. 86–99.

²² Bár a magyarok tömegesen csak a forradalom leverését követően hagyták el az országot, a segélyszervezet már november 4-e előtt számolt a menekültek számának várható emelkedésével, így a határon történő megsegítésüket is fontos feladatul tűzte ki. For Freedom's Defenders. – Help Free Hungary. Emergency Appeal for the Free Hungarian People. [Hirdetés.] *The New York Times*, 1956. november 1. 33. (A továbbiakban: Help Free Hungary.)

²³ Angier Biddle Duke (1919–1995) diplomata és vezető kormánytisztviselő, 1952–1953-ban El Salvador amerikai nagykövete, az IRC elnöke (1954–1960), később az igazgatótanács tiszteletbeli elnöke.

nem tudok mindent megtenni, nem fogom elutasítani, hogy tegyek valamit, amit meg tudok tenni.«²⁴

Ekkor eszébe jutott, hogy az épületben, ahol dolgozott, néhány emelettel lejjebb volt az irodája az egyik gyógyszercégnek. Miután lement hozzájuk, és megtudta, hogy a Charles Pfizer & Co.-ról, a világ egyik legnagyobb antibiotikumot gyártó és forgalmazó cégéről van szó, elmondta, hogy a bajba jutott magyaroknak szeretne gyógyszert vásárolni. Amikor megkérdezték, hogy van-e engedélye a Külügyminisztériumtól a gyógyszerek Ausztriába szállításához, Richardson rávágta, hogy személyesen beszélt John Foster Dullesszel. Ennek annyi lehetett az igazságtartalma, hogy valóban ismerte a Dulles fivéreket, mivel egy ideig az ő cégükben dolgozott ügyvédként.²⁵ Ezt követően némi egyeztetést követően felhívták telefonon John E. McKeent,²⁶ a vállalat elnökét, aki Richardson legnagyobb meglepetésére azonnal megkérte munkatársait, hogy pakoljanak össze és vigyenek ki a repülőtérre egy jelképes mennyiségű Terramycinből (oxytetracycline) álló gyógyszercsomagot, hogy az IRC elnöke magával tudja vinni a cég közel 75 000 dollár értékű ajándékát Bécsbe, majd onnan Budapestre. Az 1950-ben szabadalmaztatott, széles spektrumú gyulladáscsökkentő antibiotikumot, a Pfizer „csodaszerét”, amelynek köszönhetően a cég világhírnévre tett szert, és a globális gyógyszergyártás meghatározó szereplőjévé vált, számos betegség, bakteriális és vírusos fertőzés, így például tüdőgyulladás és nyílt sebek kezelésére is használták.²⁷ Egyetlen feltételként azt kérte a Pfizer elnöke Richardsontól, hogy szervezze meg az ingyenes szállítást a Pan American World Airways (Pan Am) nevű légitársaságnál, aminek a fiatalember eleget is tett. Miután Richardson megemlítette, hogy a repülőtéren ott lesznek a sajtó képviselői, a Pfizer elnöke indulatosan kijelentette, hogy nem a reklám miatt ajándékozták a gyógyszereket a magyaroknak, hanem azért, hogy segítsenek rajtuk. A Pfizer elnöke nem sokkal később visszahívta a segélyszervezetet. A brooklyni központú cég további Terramycint, Sigmamycint, penicillin és streptomycin gyógyszerkészítményeket adományozott, amelyeket a Pan Am jóvoltából azonnal Bécsbe szállítottak, hogy a segély-

²⁴ MARTIN, 1956. 54.

²⁵ Lásd 17. jegyzet.

²⁶ John E. McKeen (1903–1978) vegyészmérnök, az egyetem után került a Pfizer gyógyszercéghez, és komoly szerepe volt a vállalat sikeressé válásában, 1949-ben a cég, 1950-ben pedig az igazgatótanács elnökévé választották, 1965-ig töltötte be a két posztot. WEBER, Ernst: John E. McKeen 1903–1978. In: *Memorial Tributes: National Academy of Engineering, Volume I*. Washington, National Academy of Engineering, 1979. 190–194.

²⁷ RODENGEN, Jeffrey L.: *The legend of Pfizer*. Ft. Lauderdale, Write Stuff Syndicate Inc., 1999. 79–91. A Terramycin magyar megfelelőjét, a Tetránt 1956-ban kezdte el gyártani a Chinoin Gyógyszer- és Vegyészeti Termékek Gyára. Vö. BODÁNSZKY Miklós: A tetrán. *Élet és Tudomány*, 1956. szeptember 12. 1169–1172.

szervezet munkatársai minél előbb eljuttathassák azokat a határra. Eleinte nem is verték nagydobra filantróp cselekedetüket, bár az IRC-vel kapcsolatos megnyilatkozásokban rendre szerepelt a Pfizer nagy értékű gyógyszeradományja, ami vállalatok és magánszemélyek sokaságát ösztönözte további pénz- és természetbeni adományok felajánlására.

AZ IRC BUDAPESTI SEGÉLYMISSZIÓJA

Az, hogy a Pfizer és más amerikai vállalatok ilyen gyorsan a magyarok nagyszabású humanitárius megsegítésére siettek, egyértelműen Richardsonnak volt köszönhető. Az IRC munkatársai nélkül azonban nem jutottak volna el az adományok ilyen rövid idő alatt az osztrák–magyar határhoz, illetve Budapestre. A segélyszervezet vezetői korábbi tapasztalataik birtokában kiváló stratégiai döntést hoztak azzal, hogy a helyszínre utaztak. Nemcsak gyorsan cselekedtek, hanem jól is időzítették indulásukat, hiszen az előző nap elkezdődő belpolitikai fordulat részeként Nagy Imre kihirdette a tüzszünetet, és a *The New York Times* október 29-i száma, már arról tudósított, hogy a szovjetek megkezdték a kivonulást Budapestről. A következő napokban az osztrák–magyar határ is megnyílt a Magyarországra belépni szándékozók előtt. De a szerencse is melléjük szegődött: akkor érkezett meg Budapestre Mindszenty bíboros, amikor ők is a fővárosban tartózkodtak, és azt megelőzően sikerült elhagyniuk az országot, hogy a szovjetek lezárták az utakat és a határt.²⁸

Az utolsó pillanatban Leo Cherne, az IRC igazgatósági elnöke is csatlakozott az október 29-én New Yorkból Bécsbe utazó Angier Biddle Duke elnökhöz, hogy az osztrák fővárosban felkészüljenek a magyarok humanitárius megsegítésével kapcsolatos teendőkre, Budapesten átadják a magyaroknak az első jelképes amerikai segélycsomagokat és létrehozzanak egy ideiglenes irodát a segélyezési feladatok koordinálására. A szervezet pénzsűkében volt (Duke és Cherne is saját költségén utazott Ausztriába), és gyorsan kellett cselekednie, ezért az osztrákok segítségével jutottak hozzá az adományok egy részéhez. Miután az Egyesült Államokból hozott 15 000 adag Terramycinnel kiegészült, harminc vekni kenyérből, húsztekercsnyi kötszerből és nyolc ruhacsomagból álló sürgősségi gyorssegélyt összehajtották, már csak az volt a kérdés, mikor tudják eljuttatni a csomagokat a magyar fővárosba.²⁹

²⁸ Lásd 11. jegyzet. Withdrawal On. But Soviet Units Still Are Battling Inside Hungary's Capital. *The New York Times*, 1956. október 29. 1, 8.

²⁹ Hungarians Held to Want Union. U. S. Relief Worker Says After Mission 99 Per Cent Would Join Austria. *The New York Times*, 1956. november 4. 34. (A továbbiakban: Hungarians Held to Want Union.) – SMITH, 2002. 60. Az IRC az európai irodákban dolgozó munkatársait ideiglenesen

Az anyagi erőforrások és az idő szűkössége mellett az is nehézséget jelentett, hogy sem Duke-nak, sem Cherne-nek nem volt engedélye a magyarországi beutazáshoz, ami megnehezítette a határon való, amúgy sem egyszerű átjutást. Az IRC elnöke, mint volt diplomata megfogadta a bécsi amerikai nagykövet, Llewellyn Thompson (1904–1972) tanácsát, és nem lépett be illegálisan Magyarország területére. Cherne azonban a személyi felelősséget, kockázatot és veszélyt is vállalva, úgy döntött, hogy elviszi a segélyeket Budapestre.

Ezen a ponton vált a történet főszereplőjévé az IRC igazgatósági elnöke. A demokráta elköteleződésű Leo Cherne (1912–1999) Oroszország területéről elszármazott, zsidó, de nem vallásos bevándorlók gyermekeként látta meg a napvilágot Brooklynban 1912-ben. A jogi diploma megszerzése után az üzletembereknek közgazdasági elemzéseket és előrejelzéseket készítő Research Institute of America nevű vállalat vezérigazgatójaként – publikációinak, rádiós és televíziós szerepléseinek köszönhetően – egyre nagyobb ismertségre tett szert, ami belépőt jelentett a közéletbe. Élete során több magas beosztású politikusnak, elnöknek adott tanácsokat, és befolyásos civil és kormányzati szervezetekben viselt vezető tisztséget (például Freedom House, President’s Foreign Intelligence Advisory Board). Az 1940-es évek második felében kapcsolódott be az IRC munkájába, az 1950-es évek elején a szervezet igazgatóságának elnökhelyettesévé, majd elnökévé választották. A média világában való jártasságát, kiterjedt kapcsolatrendszerét, a humanitárius válságkezelés terén szerzett korábbi tapasztalatait a magyar forradalom alatti és utáni segélyezés terén is kamatoztatta.

Október 31-én kora reggel, miután Cherne megtudta, hogy a határ megnyílt, úgy döntött, hogy a bécsi IRC-irodát igazgató Marcel Faust társaságában hivatalos okmányok nélkül is megpróbál eljutni Budapestre. Faust Chevroletjét zsúfolásig megpakolták a csomagokkal, a motorháztetőre pedig kifeszítettek egy házilag készített vöröskeresztes zászlót.³⁰ Bár a magyarok számos alkalommal megállították őket, és egy ízben a szovjetek is átkutatták autójukat, hogy nem rejtegetnek-e a csomagokban fegyvereket, néhány forró pillanatot leszámítva különösebb incidens nélkül kora este megérkeztek Budapestre. Első útjuk a Szabadság téren található amerikai követséghez vezetett. A diplomáciai képviselőket alkalmazottai azt tanácsolták nekik, hogy

áthelyezte Bécsbe, a segélyek beszerzésére pedig több mint 25 000 dollárt csoportosított át. Ezzel párhuzamosan az Amerikában maradt vezető tisztségviselők elkezdtek szervezni egy New York-i tömeggyűlést, amely végül november 8-án a Madison Square Garden stadionban valósult meg. *American Medical and Food Help Starts Via the Red Cross to Rebels of Hungary.* – LEVENSTEIN, 1983. 55.

³⁰ Cherne szerint a magyarok nemcsak a vöröskeresztes zászlót látva voltak roppant segítőkészek, hanem akkor is, amikor meghallották a bűvös „America” szót: Immigration.

a külföldi tudósítók főhadiszállásán, a negyedórányi távolságra lévő Duna Szállóban³¹ próbáljanak meg szállást találni. Ott nem jártak szerencsével: az épület zsúfolásig megtelt külföldi tudósítókkal és Budapesten rekedt külföldi vendégekkel. Végül a szovjetek által erősen megrongált, a Magyar utca, a Kossuth Lajos utca és a Múzeum körút által határolt területen álló Astoria Szállóban kaptak egy „jó szellős”, betört ablakú, fűtetlen szobát.³²

Cherne-ék másnap reggel a világosban szembesültek igazán a várost ért súlyos pusztítások és a szovjetek barbár mészárlásának sokkoló látványával. Végig fényképeztek, hogy dokumentálják magyarországi útjukat.³³ Az eligazodásban, tolmácsolásban és az adományok célba juttatásában két angolul beszélő diák segített nekik.³⁴ A segélyszállítmány egy részét az újjáalakult Szociáldemokrata Párt tagjainak és a forradalmárok egy csoportjának adták át. Mindannyian végtelenül hálásak voltak az amerikaiak segítőkészségéért. Cherne-ék nemcsak az első jelképes adományokat adták át, hanem a későbbi segélyek elosztásáról is tárgyalni akartak. Ennek érdekében Tildy Zoltán államminiszterrel is találkozni szerettek volna. A Kisgazdapárt egykori köztársasági elnökének az irodájában azt az információt kapták, hogy Tildy a felsőpetényi háziőrizetből nemrég szabadult Mindszentyvel folytat megbeszélést.

Autóval, majd gyalog közelítették meg a budai várban lévő primási palotát. Nem sokkal azután, hogy megérkeztek az Úri utcai rezidenciához, és megpróbáltak sze-

³¹ Az Apáczai Csere János utca 4. szám alatt található Duna Hotelt (korábban Bristol) 1969-ben bontották le, és ekkor épült fel a szálloda mellett a Hotel Duna Intercontinental, jelenlegi nevén Budapest Marriott Hotel.

³² Hungarians Held to Want Union. Vö. *Budapestről jelentjük... Az 1956-os forradalom az egykorú nemzetközi sajtóban. Válogatás.* Szerk. TISCHLER János. Budapest, 1956-os Intézet, 2006. 308. – LEVENSTEIN, 1983. 54.

³³ Bevett gyakorlat volt, hogy a humanitárius szervezetek munkájuk archiválása, illetve propagálása céljából professzionális fotográfusokat, fotóriportereket alkalmaznak (vö. KECSKÉS D. Gusztáv: Pénzgyűjtés és propaganda. Az ENSZ-intézmények információs tevékenysége az 1956-os menekültválság megoldása érdekében. *Századok*, 2012/1. 138–139.) Cherne (és Faust) több száz fényképfelvételét tanulmányozva pontosabb képet kaphatnánk arról, hogy pontosan merre járt, mit kapott lencsevégre és kikkel találkozott az IRC két munkatársa. A fotók megtekintésére azonban egyelőre nem volt lehetőségem. Leo Cherne egy-két felvétele nyomtatásban is megjelent. Példaként említhető egy utcai könyvégetést megörökítő fotója. Képalírás: Russian books burned in Budapest. *The New York Times*, 1956. november 5. 19. Az IRC november 4-e utáni, bécsi és az osztrák–magyar határon folyó segélyezési tevékenységének dokumentálását már egy professzionális fotográfusra bízta. Dickey Chapelle, a komoly haditudósítói, de újságírói és segélyezési tapasztalatokkal is rendelkező fotóriporter, aki a szervezet kommunikációs tevékenységét is segítette, magyarországi letartóztatásáig készített fotókat a magyar menekültekről és megsegítésükről. Vö. 45. jegyzet. – U.S. Woman Reported As Missing in Hungary. *The New York Times*, 1956. december 14. 21. – SMITH, 2002. 59, 71.

³⁴ Cherne életrajzírója szerint egyikük egy diákszervezet elnöke, a másik egy építészhallgató volt. SMITH, 2002. 64.

mélyes találkozót kérni a bíborostól,³⁵ Mindszenty kijött az udvarra, hogy egy rögtönzött nemzetközi sajtótájékoztató keretében rövid beszédet intézzen a magyar és külföldi újságírókhoz. Cherne, látva az udvaron összegyűlt tömeget (a 2. képen látható, hogy ötven főnél is többen álltak körbe a bíboros beszéde alatt), azonnal felismerte, mekkora hírértéke és kommunikációs hozadéka lesz annak az Egyesült Államokban, ha a helyszínen, a nemzetközi sajtó képviselőinek a jelenlétében adják át Mindszentynek az amerikaiak ajándékát. Az amerikai sajtó sokat foglalkozott a bíboros üldöztetésével, letartóztatásával és perével, arról azonban évekig nem sokat tudott a közvélemény, hogy mi történt a főpappal bebörtönzését követően. Mint azt Cherne magyarországi útjával kapcsolatos későbbi nyilatkozatai – cikkek, rádió- és televíziós interjúk és előadások – is alátámasztják, az IRC igazgatósági elnöke meg is lovagolta a szabadságát előző nap visszanyerő bíborossal való találkozását, ami a főpap alig három nappal későbbi, nagy nemzetközi visszhangot kiváltó menedékkérélmé fényében különösen felértékelődött.³⁶

Az eseményt – melyről rádió- és filmfelvételek is készültek – Marcel Fauston kívül (feltehetően ő is készített az eseményről felvételeket) több fotográfus, így például Jack Metzger,³⁷ a svájci Comet fotóügynökség és Jármái Béla,³⁸ az MTI fotó-

³⁵ Vázsonyi Vilmos is megemlíti visszaemlékezéseiben, hogy találkozott Fausttal a pírmási palota előterében. HADAS Miklós – ZEKE Gyula: *Egy fölösleges ember élete. Beszélgetések Vázsonyi Vilmostal*. Budapest, Balassi, 2012. 232. Cherne egy későbbi visszaemlékezése szerint mielőtt Mindszentynek átadták a gyógyszereket, összefutottak a palotából távozó Nagy Imrével és Maléter Pállal, akiknek bemutatják őt és Faustot is. Remembering Imre Nagy and his Associates. Remarks by Leo Cherne, Chairman, International Rescue Committee. *Liberty. Szabadság*, 1994. január 24. 28. (A továbbiakban: Remembering Imre Nagy...)

³⁶ A nyilatkozatok közül külön figyelmet érdemel: CHERNE, 1956b. Mint ismert, Mindszenty bíboros november 4-én reggel felkereste az Egyesült Államok budapesti követségét, hogy menedéket kérjen. Ezt követően 15 évig tartózkodott a Szabadság téri diplomáciai képviselőn.

³⁷ Jack Metzger (1918–1999), svájci fotóriporter több újságnak is dolgozott. Két barátjával 1952-ben alapította meg a zürichi Comet Photo AG fotóügynökséget. Az 1956-os forradalomról készült képei a zürichi Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) könyvtárának online könyvtárában szabadon elérhetők és letölthetők: <https://ba.e-pics.ethz.ch/main/galleryview/qsr=Jack%20Metzger%20Budapest/qsc=Hungarian%20Freedom%20Fight>. A képek az ETH jóvoltából a Fortepan oldalán szintén ingyenesen hozzáférhetők: hozzáférhetők: <https://fortepan.hu/hu/photos/?photographer=Comet%20Photo%20AG%20Jack%20Metzger>. Vö. KOLOZSI Ádám – VIRÁGVÖLGYI István: Egy svájci fotós képei a forradalomról. Jack Metzger eddig ismeretlen 1956-os képei Budapestről, Győrből és Svájcából. <https://hetifortepan.capacenter.hu/egy-svajci-fotos-kepei-a-forradalomrol/> (2021. október 10.)

³⁸ Jármái Béla (1921?–2001) a Magyar Fotó, illetve az Magyar Távíratok Iroda (a továbbiakban: MTI) fotóriportere volt 1955–1983 között. Elsősorban 1956-os képeivel vált széles körben ismertté. <https://archivum.mtv.hu/photobank/item/MTI-FOTO-djZ0MFFkQmk5cjY2eVA5a1NROC9adz09%20%20201> (2021. november 10.)

riportere is megörökítette.³⁹ Mindkettlen készítettek egy-egy olyan képet, amelyeken az elegáns, világos ballonkabátot és sötét színű kalapot viselő Cherne is látható.

2. kép © Jack Metzger,
Fortepan/ETH 197816

3. kép © Jáрмаi Béla,
MTI-FOTO-793467

Ha felnagyítjuk Metzgernek a mikrofon előtt álló bíborost és a köré gyűlt embereket felülnézetből, egy téglafal tetejéről lencsevégre kapott fotóját (2. kép), Mindszenty balján, tőle egy-két karnyújtásnyira megpillanthatjuk Cherne-t egy kartondobozzal a kezében.⁴⁰ Jáрмаi Béla közvetlen közléről készült fotója (3. kép) viszont már azt a pillanatot örökíti meg, amikor a kép jobb szélén, az oldalnézetből alig látszódó Cherne átadja az antibiotikumot tartalmazó csomagot a bíborosnak.⁴¹ A rövid sajtótájékoztatóról filmfelvétel is készült, amelyen az is hallható, hogy a beszédet követő

³⁹ A mellékelt oldal utolsó öt fotóját készítette Metzger: <https://fortepan.hu/hu/photos/?q=Mindszenty%20b%C3%ADboros> Fortepan/ETH Zürich 197806, 197811, 197816, 197822, 197826, 197792. – Jáрмаi képei pedig itt láthatók: <https://archivum.mtva.hu/photobank/?query=Mindszenty> MTI-FOTO-793461, MTI-FOTO-793462, MTI-FOTO-793466, MTI-FOTO-793467, MTI-FOTO-F_ AI19561101002, MTI-FOTO-F_ AI19561101005, MTI-FOTO-F_ AI19561101006, (2021. október 10.)

⁴⁰ <https://ba.e-pics.ethz.ch/catalog/ETHBIB.Bildarchiv/r/1056291/viewmode=previewview> – Fortepan/ETH Zürich 197816: <https://fortepan.hu/hu/photos/?id=197816> (2021. október 10.)

⁴¹ Mindszenty jobbán a bíboros önkéntes titkára, Turchányi Albert Egon is látható. MTI-FOTO-793467 <https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-MU16ZXdHVTNjaWxtWIJNQVhUd1Vadz09> (2022. január 10.) Vö. BALOGH Margit: *Mindszenty József (1892–1975) II.* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 1005–1025.

hangzavarban Cherne angolul megszólítja a bíborost, hogy átadja az amerikaiak gyógyszeradományát, majd erre válaszul valaki szintén angolul megköszöni a csomagot.⁴² A rendelkezésre álló filmfelvétel alapján lehetetlenség rekonstruálni, hogy a puszta köszöneten túl elhangzott-e más is Mindszenty részéről. Másnap reggel, majd november 4-én Márai Sándor New York-i összefoglalójában a Szabad Európa Rádió (SZER) is beszámolt Cherne-ék segélyakciójáról, és arról, hogy amerikaiként elsőként az IRC igazgatóságának elnöke találkozott Mindszentyvel, akinek átadta a gyógyszereket.⁴³ Ebben és a későbbi cikkekben, nyilatkozatokban több ízben elhangzott, hogy a bíboros milyen hálás volt az amerikai népnek (az egyik cikk Eisenhower elnök nevét is megemlítette) a gyors és nagylelkű humanitárius segítségért.⁴⁴

Cherne-ék a bíborossal való találkozást követően állítólag még felkerestek egy vidéken élő politikust (a sajtócikkek a szociáldemokrata mellett egy kereszténydemokrata politikust is megemlítene), majd különféle mellékutakon visszaindultak a két diákkal együtt Bécsbe. Az utolsó pillanatban érkeztek meg az osztrák–magyar határhoz, mielőtt azt a szovjetek lezárták. Az IRC elnöke, Duke Bécsben maradt, és csak néhány nappal később tért vissza az Egyesült Államokba. Cherne azonban azonnal visszarepült New Yorkba, hogy a budapesti útjának tapasztalatait a közvéleménnyel megossza, és a magyar forradalmároknak morális és pénzügyi támogatást toborozzon.

⁴² A következő mondatfoszlányok hallhatók a hangzavarban: „Danke schön, danke [Mindszenty visszaadja a kölcsönkapott szemüveget – F. J. A.] ... Jó... Varga Béla ... I have the gift ... Éljen, éljen ... [taps hallatszik– F. J. A.] ... Many thanks for the parcel... [taps hallatszik– F. J. A.] ... Thank you.” (2022. március 1.) Játékfilmek az 1956-os forradalomban – Epizódok. <https://nfi.hu/filmarchivum/hirek-1/jatekfilmek-az-56-os-forradalomban.html> (2022. július 9.) A Magyar Filmgyártó Vállalat, a Hunnia forgatócsoportja készítette a blogbejegyzésben is megtekinthető filmfelvételt. Köszönöm Deák Nórának, hogy a blogbejegyzésre felhívta a figyelmemet. Vö. SMITH, 2002. 66.

⁴³ SZER. Tárogató. A műsor adásba került: 1956. november 2. 7:00. Leirat és felvétel: <http://szer.oszk.hu/felvetel?i=23668622&n=07-00-ora-> – SZER. A műsor adásba került: 1956. november 4. 18:21. Leirat és felvétel: <http://szer.oszk.hu/felvetel?i=890409555&n=marai-sandor-beszamolaja> (2021. október 20.) – Idézi: KECSÁN Mariann: „*Mind kántál, aki sorsot örökölt.*” *Márai Sándor emigrációbeli rádiós publicisztikája 1951–56.* Debrecen, Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár Kossuth Egyetemi Kiadója, 2008. 276.)

⁴⁴ Hungarians Held to Want Union. – CHERNE, 1956b. – CHERNE, 1956a. – SMITH, 2002. 65–66.

AZ IRC MAGYAROK MEGSEGÍTÉSÉRE INDÍTOTT KAMPÁNYÁNAK FOGADTATÁSA

Az IRC vezetői azt a stratégiát követték, hogy minél nagyobb nyomást gyakorolnak a közvéleményre, és az összes létező fórumon népszerűsítik a rekord gyorsasággal megvalósult, első amerikai segélymissziót. Ahhoz ugyanis, hogy a magánszervezet további adományok birtokában folytatni tudja a magyarok megsegítését, a szélesebb nyilvánosságot is mozgósítani kellett.

Az IRC hatékony kommunikációjában fontos szerep jutott a legbefolyásosabb amerikai sajtóorgánumoknak, így például a *The New York Times*nek. Az ott megjelent híreknek, cikkeknek és fizetett hirdetéseknek köszönhetően a közvélemény naprakészen értesült a segélyakció fejleményeiről.⁴⁵ A Szabad Európa Rádió hallgatói is részben az amerikai napilapnak köszönhetően értesültek az akcióról. Október 31-én (majd az ismétlésekben) beszámoltak arról, hogy Cherne és Duke Terramycint készül vinni Budapestre, de ekkor még csak a határig jutottak el, nem tudtak belépni Magyarországra.⁴⁶

Az IRC, mint arról korábban már volt szó a *The New York Times*ban tette közzé első felhívását a magyar sürgősségi segélyalap létrehozásáról, John Richardson is innen szerzett tudomást a magyarok megsegítésének lehetőségéről.⁴⁷ November 1-én a szervezet – korábbi kampányaihoz hasonlóan⁴⁸ – egy egész oldalas hirdetésben publikálta Help Free Hungary [Segítsenek a szabad Magyarországnak] című segélyfelhívását, amelyet öt prominens közéleti személy, az IRC vezető tisztségviselő

⁴⁵ Az IRC-vel kapcsolatos hírek természetesen a nagy amerikai hírügynökségeknek (például Associated Press), illetve a személyes kapcsolatoknak köszönhetően további sajtótermékeken keresztül is eljutottak a nyilvánossághoz. Az 1956-os forradalom leverését követően Henry R. Luce és felesége, Clare Boothe Luce jóvoltából – a magyar ügygel azonosulva, a segélyszervezet több magyar vonatkozású akcióját, kezdeményezését támogatták – az IRC-vel kapcsolatos hírek a Luce tulajdonában lévő és az ő főszerkesztésében megjelenő hetilapokban, a befolyásos és széles rétegeket elérő *Time*ban és *Life*ban is időről időre megjelentek. Példaként említhető az is, hogy Dickey Chapelle a *Life* magazinnak is készített volna egy fotóriportot a magyar menekültekről és az IRC munkájáról, ez a terv azonban letartóztatása miatt végül meghiúsult. A magazin csak két fotóját közölte. Képaláírás: Stumbling through a frozen field, a fleeing Hungarian family, now safely beyond Russian border patrols, crosses into freedom. *Life*, 1956. december 3. 35. – Képaláírás: Hungarian's scars and scary tales. *Life*, 1956. december 10. 53.

⁴⁶ SZER. Rendkívüli riport. A műsor adásba került: 1956. október 31. 21:30. Leirat és felvétel: <http://szer.oszk.hu/felvetel?i=72401086&n=rendkivuli-voroskeresztes-program> (2021. október 10.). A SZER november 2-án és 4-én elhangzott adásaiban már azt is megemlégtették, hogy Cherne átadta Mindszentynek a gyógyszereket. Vö. 43. jegyzet.

⁴⁷ Vö. 21. jegyzet.

⁴⁸ Vö. 9. jegyzet.

lői és támogatói írtak alá.⁴⁹ A kezdeményezést huszonöt kelet-európai emigráns, köztük több magyar szervezet⁵⁰ szponzorálta.

Az amerikaiak együttérzésére, lelkiismeretére és kommunistaellenességére apellálva, az IRC arra kért minden amerikai állampolgárt, hogy a magyarok önfeláldozó szabadságharcának erkölcsi és történelmi jelentőségére tekintettel ne csak morálisan álljanak ki mellettük, hanem pénzzel is támogassák azonnali humanitárius megsegítésüket. A felhívás mellett a szervezet első, *The New York Times*-beli cikkével⁵¹ együtt reprodukálták Duke és Cherne október 30-án, a nickelsdorfi határátkelőhelyről az IRC New York-i központjába küldött drámai hangvételű táviratát is, mely az IRC két vezetőjének a magyarok szükségleteire vonatkozó helyzetértékelését tartalmazta. A felhíváshoz hasonlóan a távirat is arra hívta fel a figyelmet, hogy az amerikai társadalom a humanitárius segítségnyújtással kifejezheti, hogy támogatja a vasfüggöny mögötti népek évek óta szorgalmazott felszabadító törekvéseit, és bizonyíthatja, hogy a magyar nép számíthat az amerikai emberekre. Az IRC két vezetője a legpresszimistább forgatókönyvvel, egy humanitárius katasztrófával is számolt: „[...] a magyaroknak] biztosítékot kell kapniuk, hogy a szabad világ támogatja őket ebben a sorsdöntő pillanatban, amely könnyen fordulópontot is jelenthet a történelemben. Legjobban úgy fejezhetjük ki rokonszenvünket, szolidaritásunkat és a magyar felszabadítási erőkkel való teljes azonosulásunkat, ha minél előbb nagy mennyiségű segélyszállítmányokat viszünk nekik. [...] A szovjet ellenőrzés visszaállításának tragikus lehetőségére is készülünk, sok ezer menekült Ausztriába özönlésekor erőforrásokra van szükségünk.”⁵²

A szervezet most is, akárcsak a korábbi kampányok során egymillió dollár összegyűjtését tűzte ki célul, hogy abból beszeresse a rászorulóknak a legszükségesebb segélyellátmányt, mentőautót, gyógyszert, orvosi eszközöket, ételt és ruhát. A felhívásban nemcsak azt tudatták a közvéleménnyel, hogy Cherne-nek időközben sikerült bejutnia Magyarországra és útban volt Budapestre, hanem arról is beszámoltak, hogy a Pan Amnek köszönhetően a Pfizer több mint 200 000 dollár értékű gyógyszeradományát október 30-án és 31-én megérkezett Bécsbe. Eloszlatva azokat az aggodalmakat, hogy a segélyek a „kommunista kormány bármely ügynökségének” kezébe

⁴⁹ Richard E. Byrd, Lucius D. Clay, William J. Donovan, Henry R. Luce, Carl Spaatz, Herman Steinkraus. Az említettek közül egyedül Luce, a Time-Life Inc. tulajdonosa nem volt tagja az IRC vezetőségének. Help Free Hungary.

⁵⁰ American Hungarian Federation, First Aid For Hungary, Hungarian Catholic League, Hungarian Christian Democratic People's Movement, Hungarian Christian Farmers' Party, Hungarian National Council, Hungarian Reformed Federation of America, St. George Hungarian Fraternal Association, Transylvanian Sekely Americans.

⁵¹ For Freedom's Defenders.

⁵² Help Free Hungary.

kerülhetnek, egyértelművé tették, hogy azokat csak és kizárólag a forradalom oldalán álló szervezeteknek adják át.⁵³

A budapesti segélymisszió kimeneteléről két nap múlva szerzett tudomást a közvélemény. Leo Cherne New Yorkba való, november 3-i megérkezését követően azonnal sajtótájékoztatót tartott, amelyről a jelentősebb újságok, így például a *The New York Times* is közölt tudósítást.⁵⁴ A napilap másnapi számának szalagcíme (Soviet Attacks Hungary, Siezes Nagy; U.S. Legation in Budapest Under Fire; Mindszenty in Refuge with Americans) tükrében különösen felértékelődött Cherne budapesti segélyakciójának és Mindszentyvel való találkozásának a jelentősége. A cikk rávilágított arra, hogy milyen gyorsan szertefoszlottak a forradalom „tartós győzelmével” számoló optimista várakozások.

A segélyszervezet munkatársai úgy ítélték meg, hogy kulcsfontosságú lenne, ha vasárnap Cherne az egyik országos televíziócsatorna adásában is szerepelne, így lehetne ugyanis a legrövidebb idő alatt a legtöbb emberhez eljuttatni segélyfelhívásukat. Döntésüket a magyarországi szovjet támadásra és a forradalom vérbe fojtására adandó gyors humanitárius reakció szükségessége még inkább indokoltá tette. Aznap csak a CBS egyik legnépszerűbb vasárnap esti, egyórás zenés, elsősorban az amerikai családok körében népszerű szórakoztató műsora, a *The Ed Sullivan Show* jöhetett szóba. Az IRC egyik munkatársának – Mindszenty üzenetére hivatkozva – a délutáni próbán sikerült a műsor házigazdájával, Ed Sullivannal beszélnie, aki ígéretet tett, hogy ha marad néhány perc, a műsor végén lehetőséget biztosít Chernenek, hogy beszámoljon a segélyszervezet budapesti segélymissziójáról. A népszerű műsorvezető is szimpatizált a magyarok szabadságharcával, és ennek egy héttel korábbi műsorában hangot is adott. Az október 28-i adás Amerika 1956-ban berobbant énekes sztárja, Elvis Presley másodszori fellépése miatt ismét több tízmilliós nézettséget eredményezett. (A rock and roll királyának első szereplését közel nyolcvanmilliós nézték.) Sullivan az Amerikában élő magyarok kérésére azzal zárta műsorát, hogy felhívta a nézők figyelmét „a komcsikkal szemben odaát csodálatos küzdelmet folytató magyarok nehéz helyzetére” és megsegítésére.⁵⁵ Másnap a nép-

⁵³ Uo. Ennek hangsúlyozását az indokolta, hogy az amerikaiak egy része bizalmatlanul tekintett a mindenkori, jelen esetben a Nagy Imre kormánnyal együttműködő Vöröskeresztre. Ez a bizalmatlanság a forradalom leverését követően még inkább felerősödött. Sokan ugyanis kétségbe vonták, hogy a Kádár-kormány valóban a rászorulókhöz juttatja-e el a vöröskeresztes segélyeket. Vö. Editorials. *A Food Air-drop to Hungary. Life*, 1956. december 17. 34.

⁵⁴ *Hungarians Held to Want Union.*

⁵⁵ KEENAN, Thomas: *Peace in the Valley.* In: *After Belonging: The Objects, Spaces, and Territories of the Ways We Stay in Transit.* Eds. BLANCO, Lluís Alexandre Casanovas et al. Oslo Architecture Triennale 2016. Zürich, Lars Müller Publishers, 2016. 191. Elvis Presley harmadszor, 1957. január 6-án is fellépett az *Ed Sullivan Show*-ban, de akkor már Sullivan az ő kérését tolmácsolva mondta

szerű televíziós műsorvezető Little Old New York című állandó rovatában is foglalkozott a magyarok hősiességével.⁵⁶ Ennek fényében nem meglepő, hogy Sullivan a magyar szabadságharc leverésének drámai hírére reflektálva, november 4-én – szakítva a műsropolitikával – az IRC igazgatósági elnökének is megszólalási lehetőséget biztosított az adás végén. A televíziós kamerák előtt magabiztosan kommunikáló Cherne, miközben megmutatta a nézőknek azt a rongyos és bepiszkolódott vörös keresztet zászlót, amelyet magyarországi útjuk során az autójukra terítettek, a magyar forradalmárok hősiességét méltatta, majd Mindszenty bíboros köszönetét tolmácsolva elmondta a műsor nézőinek, hogy a magyarok milyen hálásak voltak az Egyesült Államok humanitárius segítségnyújtásáért. Ezt követően Sullivan a nézőkhöz fordulva arra kért minden amerikait, hogy az IRC-n keresztül legalább egy dollárral támogassák a magyar nép humanitárius megsegítését. Az interjú óriási visszhangot váltott ki. A felhívást követően postafordultával reagáltak az emberek, így – a televíziózás addigi történetében példa nélkül álló módon – egy hét alatt közel 500 000 dollár érkezett a segélyszervezet számlájára.⁵⁷

Cherne a következő napokban, hetekben és hónapokban, amikor már az egyre nagyobb számban Ausztriába érkező menekültek ellátásának megszervezése és finanszírozása jelentette a legnagyobb kihívást, újabb fórumokon rádió- és televíziós műsorokban, rendezvényeken és cikkekben számolt be budapesti benyomásairól, hogy a magyarok szabadságküzdelmének történelmi jelentőségéről és humanitárius megsegítésük folytatásának fontosságáról meggyőzze az embereket.⁵⁸ Minden alkalommal elmondta, hogy a magyarok mennyire várták az Egyesült Államok segítségét, és milyen hálásak voltak az amerikai emberek nagylelkűségéért. „Tudtam, hogy számíthatunk Amerikára!” – idézte Cherne annak a forradalmárlánynak a szavait, akinek átnyújtotta a segélycsomagokat.⁵⁹ A mondat a szabadságharc leverésének és annak fényében, hogy a lány időközben meghalt, egyértelműen az amerikai

el a nézőknek és a helyszínen lévő fiatal lányokból álló rajongóknak, hogy adakozzanak a magyarok javára. Uo. 191–192. Vö. Maguire, James: *Impressario. The Life and Times of Ed Sullivan*. New York, Billboard Book, 2006. 192–200.

⁵⁶ SULLIVAN, Ed: Little Old New York. Men and Maids, and Stuff. *Daily News* (New York), 1956. október 29. 16. Az antikommunista Ed Sullivan magyarok iránti szimpátiája részben onnan eredt, hogy 1937-ben Jack Benny (1894–1974) humoristával néhány napot Budapesten töltöttek. Sullivant teljesen lenyűgözte a város és a magyar emberek. Részben emiatt az élménye miatt tárcáiban, amelyeket a helyi lapok is gyakran átvettek, több alkalommal foglalkozott a magyarokkal, 1956-os szabadságküzdelmük jelentőségével.

⁵⁷ MARTIN, 1956. 55. – LEVENSTEIN, 1983. – SMITH, 2002. 67–68

⁵⁸ CHERNE, 1956a. – CHERNE, 1956b. – CHERNE–ROBINSON, 1956. – Law Forum to Review Satellites; Rally to Hit Hungarian Slaughter. 1956. november 9. <https://www.thecrimson.com/article/1956/11/9/law-forum-to-review-satellites-rally/> (2021. december 20.) – SMITH, 2002. 69–70.

⁵⁹ CHERNE – ROBINSON, 1956. 7. Vö. CHERNE, 1956a. – CHERNE, 1956b.

propaganda Kelet-Közép-Európába irányuló felszabadítási ígéretei és az elmaradt fegyveres segítségnyújtás között feszülő ellentmondásra kívánt rámutatni, ami az amerikaiak többségében büntudatot ébresztett.

Szintén novemberben és decemberben jelentek meg a John Richardson egyszemélyes akcióját népszerűsítő cikkek. Az amerikai fiatalember kezdeményezésének részleteit bemutató írások a példamutatáson és ösztönzésen túl szintén azt erősítették a közvéleményben, hogy az amerikai kormányzat tétlensége miatti csalódottságukat, frusztráltságukat és tehetetlenségérzésüket – Richardsonhoz hasonlóan – tettekkel, a magyaroknak komoly segítséget jelentő humanitárius segítségnyújtással ellensúlyozhatják.⁶⁰

Az IRC számára, ahogy azt Anna Matson megfogalmazta, Richardson „szimbolizálta egész Amerika szomorúságát Magyarország gyötrelmei miatt és vágyát, hogy segítsen.”⁶¹ A fiatal befektetési bankárnak és Cherne-nek köszönhetően október végétől kezdve folyamatosan érkeztek a segélyszervezethez az adományok, özönlöttek a hívások és levelek. Mindenki segíteni akart, volt, aki pénzzel, mások különféle felajánlásokkal. Amerikai vállalatok további gyógyszert, élelmiszert és orvosi eszközöket adományoztak nagy mennyiségben, a repülőtársaságok, a Capital, a Pan Am és a svájci Swissair pedig ingyen szállították Bécsbe a segélyellátmányokat. Richardson az IRC központjában nem csak a tömegesen beérkező pénzadományokat tartalmazó levélküldemények szortírozásában segített Cherne-éknek, hanem napokon át telefonált a cégeknek, és válaszolt a bejövő hívásokra. A Pfizerrel való sikeres akcióját követően volt harvardi évfolyamtársának köszönhetően a Merck gyógyszercégtől 10 000 dollár értékben további gyógyszereket szerzett. Az Upjohn, Lilly Heyden, White, Pitman-Moore, Westinghouse és General Electric cégek pedig újabb vitamin- és gyógyszerkészítmények, illetve röntgengépek felajánlásával segítettek. A Gerber cég elnökhelyettese több mint 1000 kg bébiételt ajándékozott az IRC-nek.⁶² Henry R. Luce főszerkesztő, lapkiadó a *Life* magazin *Hungary's Fight for Freedom* című, több nyelvre lefordított 1956-os, fotókkal gazdagon illusztrált különszámának a bevételeit ajánlotta fel az IRC-n keresztül a magyar menekültek megsegítésére.⁶³ A filmsztár, Marlon Brando feltehetően ingyen vállalta, hogy elmondja az IRC magyarok huma-

⁶⁰ A Cherne-ről és a Richardsonról szóló cikkek az egész amerikai sajtót bejárták, mivel azokat a helyi lapok is átvették vagy a *This Week*ben közölt írás esetében (CHERNE–ROBINSON, 1956.) vasárnapi mellékletként csatolták.

⁶¹ MARTIN, 1956. 54.

⁶² CHERNE, 1956a. 22. – MARTIN, 1956. 54–55. Cherne-ről készült egy fotó, amint az IRC irodájában szortírozza a halomban álló leveleket az adományokkal: BON TEMPO, Carl. J.: *Americans at the Gate. The United States and Refugees During the Cold War*. Princeton–Oxford, Princeton University Press, 2008. 76.

⁶³ A kiadványból néhány év alatt csaknem 35 000 dollár folyt be. Vö. FARKAS, 2018. 188, 192.

nitárius megsegítésére buzdító egyperces, az Universal International Newsreel film-híradójában elhangzott felhívását, amelyet a világhírű író, John Steinbeck fogalmazott meg.⁶⁴ A vállalatok, közszereplők és sztárok mellett magánemberek tömege mozdult meg kisebb és nagyobb összegű adományokkal. Mindenki úgy segített, ahogy tudott. Volt, aki csak egy dollárt, mások nagyobb összegeket küldtek. Egy tehetős, idős asszony például üresen álló Long Island-i villáját ajánlotta fel egy magyar menekült család részére, egy vermont-i egyetemista pedig a diákszervezetük néhány ezer dolláros pénzalapjából kívánt létrehozni tanulmányi ösztöndíjat a magyar menekült diákoknak. A Pen-Texas Corporation elnöke, Leopold Silberstein 100, az USA-ba érkezett magyar részére ajánlott fel munkát, szállást és képzési lehetőséget. A kampány sikerét, vagyis azt, hogy a segélyszervezetnek sikerült az amerikai társadalom szinte minden rétegét megérintenie és adakozásra bírnia, az adományok összértéke mutatja. 1957. májusig 2 500 000 dollár készpénz és 418 000 dollár értékű természetbeni adomány érkezett az IRC több ízben közzétett és különböző fórumokon népszerűsített segélyfelhívására.⁶⁵

Az IRC a szabadságukért hőiesen küzdő magyarok melletti sikeres mozgósításával az amerikai kormányzatra is komoly nyomást gyakorolt. A magyar menekültek pozitív megítélése mellett amerikai befogadásuk megkönnyítéséhez is hozzájárult. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az IRC más magánszervezetekkel közös, november 8-i Stop the Massacre elnevezésű tömeggyűlésén olvasták fel a frissen újraválasztott Eisenhower elnök bejelentését 5000 magyar menekült azonnali befogadásáról az USA-ba. November 26-án újabb 15 000 fő befogadásáról született döntés, majd az 1957. szeptember 11-én elfogadott Refugee-Escapee Actnek [Menekülttörvény] köszönhetően további, közel 30 000 magyar, koreai, jugoszláv és kínai állampolgárnak biztosítottak menekültstátuszt. Az amerikaiak engedékenyebbé válásának folyamatát a befogadott menekültek összlétszáma mutatja. A mintegy 200 000 hazáját elhagyó magyar közül, mint Deák Nóra írja „[...] több hullámban – 1960-ig bezárólag 40 000-44 000 magyar menekültet fogadott be az Egyesült Államok, a szigorú bevándorlási törvény és az alacsony bevándorlási kvóta ellenére.”⁶⁶

⁶⁴ Elképzelhető, hogy a felhívást többször, így december 27. előtt is lejátszották. Vö. <https://www.rescue-uk.org/video/marlon-brando-video> https://search.alexanderstreet.com/preview/work/bibliographic_entity%7Cvideo_work%7C1788979 – Gil Jonas levele John Steinbecknek, 1963. január 16. <https://www.invaluable.com/auction-lot/marlon-brando-making-speech-written-by-steinbeck-118-c-e034b98be9#> (2021. november 1.)

⁶⁵ MARTIN, 1956. 54–55. – Outstanding Work of International Rescue Committee in Hungarian Relief. 1957. május 29. In: *United States of America. Congressional Record Volume 103. Proceedings and Debates of the 85th Congress. First Session. Volume 103 – Part 106.* Washington, US Government Printing Office, 1957. 7943.

⁶⁶ DEÁK, 2020. 565–571. (Idézet: 567.) – Uő: Egyesült Államok. In: *Egy világraszóló történet. Az*

Az IRC sikeres segélyakciójának és kampányának köszönhetően sikerült a büntudatot érző amerikaiakat meggyőzni, hogy a magyarok nagylelkű segítségnyújtásával törleszthetik az adósságot, amivel a szabad világ tartozik a szabadságharcosoknak. Ahogy a *Newsweek* magazin 1956. december eleji felmérése is mutatja, az amerikaiak egyöntetűen támogatták a magyarok megsegítését, és többségük szorgalmazta nagyarányú befogadásukat az Egyesült Államokba. Az amerikai közvélemény jelentős része úgy gondolta, hogy az USA nem tett meg mindent a magyarokért.⁶⁷

Bár Richardson egyéni akciójával igazi katalizátorszerepet játszott a magyarok humanitárius segélyezésében, a fiatalember mégsem volt maradéktalanul elégedett azzal, amit tett. Ő is úgy gondolta, hogy a magyaroknak még több támogatásra lett volna szükségük. Miután Cherne hívására csatlakozott az IRC igazgatóságához, a magyar menekültek megsegítéséből is kivette a részét. 1956-ban ő is ellátogatott az osztrák–magyar határhoz, hogy segítsen a lábukkal szavazó magyaroknak, majd 1957-ben feleségével együtt négy kislányuk mellé befogadtak családjukba egy 15 éves magyar lányt, aki egyedül lépte át a határt Andaunál 1956. december végén. A Richardson házaspár az IRC Bécshez közeli, a magyar származású Paul Heber által alapított és működtetett gyermekotthonában találkozott a kiskorú lánnyal, akinek a története azonnal megérintette őket.⁶⁸

Richardson és családja életét teljesen megváltoztatta a magyar forradalom. A befektetési bankár karrierje ettől kezdve még szorosabban összefonódott a nemzetközi ügyekkel, a vasfüggöny mögötti országok szabadsága érdekében tett erőfeszítésekkel és a humanitárius segélyezéssel. A magyarokkal kapcsolatos ügyeket személyes érintettségéből, társadalmi, közéleti és politikai megbízatásaiból kifolyólag továbbra is támogatta, és kiemelt figyelemmel kísérte. Tartotta a kapcsolatot a New York-i magyar és lengyel emigráns közösségekkel. Az IRC munkájában való részvételét élete végéig fontos küldetésének tekintette.⁶⁹

1956-os magyar menekültválság kézikönyve. Szerk. KECSKÉS D. Gusztáv – SCHEIBNER Tamás. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 2022 (megjelenés alatt). Köszönöm Deák Nórának, hogy elolvashattam kéziratát. – [New York-i helyszíni tudósítás a Madison Square Gardenben tartott magyarbarát tömeggyűlésről] <http://szer.oszk.hu/felvetel/?i=1088403986&n=rendkivuli-riportsorozat-a-magyarorszag-i-esemenyek-visszhangjarol-a-nyugati-fovarosokban-mukodo-tudositoink-jelentesei> (2021. október 20.) – Immigration.

⁶⁷ *Newsweek's Listening Post.*

⁶⁸ Több ízben visszatértek és meglátogatták az intézményt, sőt egy alkalommal Teren nevű lányukat is elvitték magukkal, aki egy nyáron át segített Heberéknek. Telefoninterjú Teren de Cossyval. – Teren de Cossy emailje, 2022. május 18.

⁶⁹ 1957 tavaszán a fiatalember hozzálatott egy új egészségügyi projekt kidolgozásához: ezúttal Lengyelországnak segített a people-to-people diplomácia, vagyis a civilek közötti kapcsolatépítés eszközeivel. A Polish Medical Aid [Lengyel Orvosi Segély] projekt keretében az IRC fiókszervezete, a Medical International Corporation Organization (MEDICO) [Orvosi Nemzetközi Vállalat]

Leo Cherne élete egyik legmeghatározóbb élményeként tekintett budapesti útjára, és kiemelkedő szerepe volt abban, hogy az általa vezetett segélyszervezet mintegy 50 000 magyar letelepítéséhez járult hozzá az Egyesült Államokban. 1992. szeptember 1-jén Göncz Árpád a Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztje (polgári tagozat) kitüntetését adományozta Cherne-nek „a diktatúrák üldözöttjeinek érdekében kifejtett tevékenysége elismeréseként.”⁷⁰ Bár a *Magyar Közlöny*ben közzétett hivatalos indoklás nem tért ki a magyarok érdekében tett erőfeszítéseire, a kitüntetést követően készült interjúknak köszönhetően a magyar napilapok erről és a budapesti segélymisszió részleteiről is röviden beszámoltak. Bár Cherne 1992-ben távozott az IRC igazgatósági elnöki posztjáról, amit 40 éven át töltött be, haláláig elkötelezett szószólója, támogatója maradt magyarok szabadságért vívott küzdelmének.

segítségével gyermekbénulás elleni vakcinákat ajándékoztak a lengyeleknek, majd közreműködött egy krakkói gyermekklinika létrehozásában. Tagja lett az AFCN vezető testületének, az IRC (1960–1961), illetve a Szabad Európa Bizottság (Szabad Európa Rádió) elnökévé (1961–1968) választották. Ezt követően oktatási és kulturális ügyekért, majd egy rövid ideig társadalmi kapcsolatokért felelős külügyminiszter-helyettesként (1969–1977) tevékenykedett. Közel egy évtizeden keresztül volt a Youth for Understanding Nemzetközi Diákcseré Program elnöke (1978–1986). További alapítványok, civil szervezetek megalapításában és vezetésében vett részt (American Committee for Aid of Poland, U. S. Institute of Peace, National Endowment of Democracy, American Forum for Global Education, Council on Foreign Relations, University of Denver Foundation). 1960-ban Budapestre is ellátogatott az Amerikai Külpolitikai Társaság igazgatóbizottságának tagjaként. 'People-to-People' In Action. *Life*, 1956. november 24. 34. – Banker Says Many In Satellites Like Us. – Néhány napos látogatásra... *Magyar Nemzet*, 1960. március 29. 6. – FABIÁN Béla: Mártírok éjszakája. *Amerikai Magyar Népszava*, 1960. november 9. – HÓRY, 1961. – 5 Years Later... The Children of Hungary's Revolution. *Look*, 1961. október 10. 124–130. – LEVENSTEIN, 1983. 58. – Richardson-interjú 21–26. – SMITH, 2002. 75. – Obituaries. John Richardson Jr., activist and former president of Radio Free Europe, dies at 93. https://www.washingtonpost.com/local/obituaries/john-richardson-jr-activist-and-former-president-of-radio-free-europe-dies-at-93/2015/01/12/772ed1ba-9a9d-11e4-96cc-e858eba91ced_story.html – (2021. október 10.) – OSA Archívum: Program kiskorú menekültek számára. <http://www.menekultek1956.org/2016/12/06/program-kiskoru-menekultek-szamara/> (2021. október 20.) – Telefoninterjú Teren de Cossyval – Teren de Cossy emailje, 2022. május 18.

⁷⁰ *Magyar Közlöny*, 1992/89. szeptember 1. 2938. A magyarokat támogató tevékenységéről, illetve kitüntetéséhez néhány példa: Remembering Imre Nagy... – Elismerés országunk támogatójának. Gyógyszert hozott. *Népszabadság*, 1992. november 23. 5. – Tisztikereszt a segítségért. Hetvenezer magyar letelepítője. *Kisalföld*, 1992. november 26. 4. – HELTAI András: Lyukas volt az Astoria szálló szobája. Hetvenezer magyar menekült amerikai letelepítője. *Új Magyarország*, 1992. december 3. 11. – GEREBEN István: Az 1956-os forradalom a Pentagonban. A kiállításán beszédet mondott az amerikai védelmi miniszter. *Amerikai Magyar Népszava. Szabadság*, 2009. július 24. 14. – GLANT Tibor: A Ford-kormány és a szent korona, 1974–1977. *Századok*, 2014/1. 165.

ÖSSZEGZÉS

Az Egyesült Államok humanitárius segítyezésre szakosodott állami szervei és NGO-i közül a náci, fasiszta és kommunista diktatúrák üldözöttjeinek és menekültjeinek 1933 óta segítséget nyújtó IRC reagált a leggyorsabban a forradalom kitörésének hírére. A magánszervezet mobilizálta legeredményesebben az amerikai társadalmat a magyarok humanitárius megsegítése érdekében, komoly nyomást gyakorolva ezzel a tétlenkedő Eisenhower-kormányzatra. Pénzgyűjtő kampányuk rendkívül sikeres fogadtatása (1957. májusig 2 500 000 dollár készpénz és 418 000 dollár értékű természetbeni adomány érkezett a segélyszervezethez) azt eredményezte, hogy a magyar menekültválság megoldásának egyik fontos amerikai szereplőjeként közreműködtek több tízezer magyar menekült megsegítésében és letelepedésében az Egyesült Államokban.

Annak, hogy az IRC mozgósította legeredményesebben az amerikai közvéleményt, számos összetevője volt. Az IRC kampányának sikerét a magyarok megsegítését morális kötelességüknek érző és ezt gyors tettekkel is bizonyító egyének alapozták meg személyiségükkel. A szikrát John Richardson egyszemélyes akciója lobbantotta lánggra. A fiatal befektetési bankár 1956. október 29-én rekordgyorsasággal elérte, hogy a világhírű Pfizer gyógyszercég több mint 200 000 dollár értékű életmentő antibiotikumot ajándékozzon a magyaroknak az IRC-n keresztül.⁷¹ A magánszervezet elkötelezett, a humanitárius válságkezelés terén már bizonyított igazgatósági elnöke, Leo Cherne pedig vállalta, hogy az első jelképes, a Pfizer „csoda-

⁷¹ John Richardson mellett voltak más amerikai magánszemélyek is, akik jelentős segítséget nyújtottak a magyaroknak a forradalom alatt és után. Közéjük tartozott John C. Whitehead (1922–2015) a Goldman Sachs & Co. befektetési bank egyik partnere. Whitehead rádió adó-vevőket, csónakmotorokat, kötszert, orvosi eszközöket és gyógyszereket vitt Bécsbe egy magyar forradalmár kérésére, akivel véletlenül találkozott szabadsága alatt az osztrák fővárosban. Mivel engedély nélkül, egy Pan Am teherszállító géppel vitte az adományokat Bécsbe, sokáig nem hozta nyilvánosságra nemes cselekedetét. Cherne hívására Whitehead is bekapcsolódott az IRC igazgatótanácsának a munkájába, amelynek 1992-ben – Cherne utódjaként – igazgatósági elnöke lett. 1999-ben távozott posztjáról. Whitehead a Reagan-adminisztráció külügyminiszter-helyettesként, illetve a Magyar–Amerikai Vállalkozási Alap [Hungarian-American Enterprise Fund] igazgatósági elnökeként sokat tett a magyar-amerikai kapcsolatok előmozdításáért. Ennek elismeréseként 1995-ben a köztársasági érdemrend nagykeresztje (polgári tagozat), majd 2009-ben a köztársasági érdemrend középkeresztje a csillaggal (polgári tagozat) kitüntetést kapta. A 2009-es indoklás szerint „az 1956-os forradalom és szabadságharc támogatásáért, a magyar–amerikai kapcsolatok fejlesztéséért, diplomáciai életútja elismeréseként” érdemelte ki Whitehead a magas rangú kitüntetést. *Magyar Közlöny*, 1995/57. július 6. 3086. – SMITH, 2002. 58, 75. – *Magyar Közlöny*, 2009/149. október 22. 38603. – In Memoriam John C. Whitehead 1922–2015. Top Goldman-Sachs Executive Aided Hungarian Refugees in 1956. <https://www.hungaryfoundation.org/memory-john-c-whitehead-1922-2015/> (2022. január 10.) Vö. BORHI, 2015. 398–403, 438, 445.

szerével” kiegészült amerikai segélycsomagokat rövid időn belül személyesen viszi el Budapestre.

Az IRC múltja, jól kiépült európai szervezeti hálózata és az USA hidegháborús külpolitikájával összhangban működő tevékenysége a forradalom kitörésétől kezdve arra predesztinálta a menekültsegélyező szervezetet, hogy a magyar humanitárius válságkezelés egyik legfontosabb amerikai aktorává váljon. A szervezet pénzgyűjtő kampányával jól rezonált az amerikai embereknek a magyar forradalommal és szabadságharccal kapcsolatos érzelmeire (a szabadságukért életüket feláldozó magyarokkal való azonosulás, természetes együttérzés, büntudat, kommunista- és szovjetellenesség, a rab nemzetek felszabadulásába vetett remény, az amerikai kormányzat külpolitikájával szembeni kritikák). Sikerült meggyőznie az amerikai társadalom egy részét arról, hogy a magánemberek és vállalatok pénz- és természetbeni adományokkal törleszthetik azt, amivel a „szabad világ” tartozik a magyar szabadságharcosoknak.

A megszűnés szélén álló IRC a magyar menekültválságban való teljesítményének köszönhetően nem csak stabilizálta pénzügyi helyzetét, hanem a globális menekültsegélyezés megkerülhetetlen nemzetközi intézményévé vált.

SZÁRMAZÁSUK MIATT MEGBÉLYEGZETT DIÁKOK TOVÁBBTANULÁSA AZ 1950-ES ÉS AZ 1960-AS ÉVEKBEN

A második világháború után a koalíciós pártok egyetértettek abban a társadalompolitikai célban, miszerint minél előbb meg kell teremteni az oktatáshoz való hozzáférés egyenlő esélyeit. Például annak érdekében, hogy a felsőfokú tanulmányok minél szélesebb rétegek számára legyenek elérhetőek, hatályon kívül helyezték a felvételek diszkriminatív korlátozására vonatkozó korábbi törvényeket.¹ Kiemelt cél volt továbbá, hogy a (tehetséges) munkás- és parasztszármazású fiatalokat diplomához segítsék, vagyis kiküszöböljék az előző rendszer gazdasági és társadalmi szelekciójából adódó egyenlőtlenségeket. A Rákosi-korszakban az oktatási rendszert is az államszocializmus politikai és ideológiai céljainak megfelelően alakították át. A felsőoktatás – és ezen belül a felvételi vizsgák – új rendszerét az osztálypolitika érvényesítése és a tervgazdasági rendszernek megfelelő keretszámok bevezetése határozta meg. 1949-ben bevezették a felvételizők származás szerinti kategorizálását, és minden évben előírták, hogy milyen arányban kell felvenni munkás- és parasztszármazású diákokat. A kategorizálás alapja a tanuló szüleinek (jellemzően apjának) 1938-as, 1944-es és aktuális foglalkozása, valamint társadalmi helyzete volt. Kezdetben tizenegy csoport valamelyikébe kellett besorolni a tanulókat, majd ezeket nyolcra csökkentették, a gyakorlatban viszont csak a négy fő kategóriát – munkás, dolgozó paraszt, egyéb és X – alkalmazták. X-esek lettek az első három csoportba nem sorolható osztályidegenek, vagyis a kizsákmányolók, a kulákok, az államosítás előtti nagykereskedők, nagyiparosok, az 1945 előtti hivatásos katonatisztek, csendőrök gyerekei. A kategóriarendszer számos változáson, finomításon ment át, például a kisiparosokat, kiskereskedőket az egyéb kategóriába sorolták, így némiképp csökkent az X-esek száma. 1952-ben az egyéb kategóriából önálló kategóriába sorolták az értelmiségieket, 1953 szeptemberétől pedig az alkalmazottakat.² 1962-ig alapvetően ezzel az adminisztratív intézkedéssel biztosították a felsőoktatásban

¹ Erről ld. LADÁNYI Andor: A felsőoktatási felvételi rendszer történeti alakulása. *Educatio*, 1995/3. 485–500. http://epa.niif.hu/01500/01551/00074/pdf/EPA01551_education_1995_3_485-500.pdf (2021. december 14.)

² Erről ld. POLYÁK Petra: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall*, 2016/64. 5–25. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00055/pdf/EPA00414_korall_64_005-025.pdf (2021. december 16.) – Uő: „A hallgatóknak meg kell lenni.” *A felsőoktatási beiskolázás és felvételi rendszere az első öt éves terv*

a népi származású diákok kimagasló arányát, illetve így igyekeztek elzárni a továbbtanulás lehetőségét azok elől, akinek a szüleit – és így őket magukat is – nemkívánatosnak bélyegezett a rendszer.³ 1962 novemberében – hosszas vitákat követően – az MSZMP VIII. kongresszusa kimondta a származás szerinti megkülönböztetés eltörlését a felsőoktatási felvételiknél. 1963-tól hivatalosan már nem alkalmazták, ugyanakkor továbbra is előnyben részesítették a fizikai dolgozók gyerekeit, leginkább szociális kedvezmények és politikai szempontok alapján odaítélhető többletpontok alkalmazásával. Ez a gyakorlat az évtizedek során természetesen többször változott, de alapjaiban egészen a rendszerváltásig fennmaradt. Ezzel párhuzamosan a diákokat több szinten is kádereztek. A középiskolai és egyetemi bizottságok által kiadott jellemzésekben kiemelt hangsúlyt kapott – sokszor a tudásbeli felkészültség-nél is nagyobbat – a felvételiző politikai megbízhatósága. A „klerikális reakció”, a vallásos világnézet elleni küzdelem világában szinte behozhatatlan hátrányba került az a fiatal, aki hittanra, templomba járt, gyakorolta a vallását.

A dolgozatban hét oral history módszerével készített élettörténeti interjú⁴ alapján azt igyekszem szemléltetni, hogy a korabeli egyéb vagy X-es származási kategóriába sorolt fiatalok továbbtanulásuk során milyen diszkriminációval találkoztak, milyen erőfeszítéseket tettek azok kompenzálására, hogy küzdöttek meg a problémákkal, amikor jövőjükéről kellett dönteniük és hivatást kellett választaniuk. Hét fiatal emlékszik a pályaválasztás sorsdöntő helyzetére a Rákosi- és Kádár-korszak éveiben.

Az interjúalanyok életútjában számos hasonlóságot, közös jellemzőt találunk. Mindannyian hívő, vallásukat gyakorló katolikus szülők gyermekeként látták meg a napvilágot, többségükben középosztálybeli, polgári gyökerekkel bíró családban. A szülők közép- vagy felsőfokú végzettséggel rendelkeztek. A második világháború, illetve az 1948–49-es fordulat radikális változásokat hozott a családok életében.

végén. Pécs, PTE Egyetemi Levéltár, 2016. <https://leveltar.pte.hu/sites/leveltar.pte.hu/files/files/kiadvanyok/kismonografia.pdf> (2021. december 9.) (A továbbiakban: POLYÁK, 2016.)

³ Erről ld. VARGA Júlia: A felvételi rendszer változásai az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1945–1963 között. In: *Az egyetemi felvételi rendszer változásai a 20. században*. Szerk. KISSNÉ BOGNÁR Krisztina – MOLNÁR László – OSVÁTH Zsolt. Budapest, Magyar Felsőoktatási Levéltári Szövetség, 2010. 162–198. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MFL_Szk_04/?pg=163&layout=s (2021. december 10.)

⁴ 2020–2021-ben a Vallásgyakorlás mint kulturális ellenállás című kutatás keretében több mint egy tucat élettörténeti interjút készítettem olyanokkal, akik 1949 után a pártállam szerint illegálisan működő katolikus ifjúsági közösséghez csatlakoztak. Három interjúalanyt Wirthné Diera Bernadett-tel, egyet Tabajdi Gáborral közösen kérdeztem. Az interjúk elkészítését a Nemzeti Emlékezet Bizottsága támogatta. A dolgozatban ezekből a visszaemlékezésekből közlök csak a témával összefüggő részleteket, anonimizált módon, külön forrásmegjelölés nélkül.

A szülők elvesztették korábbi, biztos megélhetésüket, a politikai tisztogatás során kirakták őket az állásukból, sokáig nem találtak újat; volt, hogy kisajátították családi földbirtokukat, üzletüket, másokat pedig kitelepítettek.

A legidősebb interjúalany 1932-ben, a legfiatalabb 1946-ban született, egyikük Székesfehérváron, a többiek Budapesten. A középiskolás éveiket már mindannyian a fővárosban töltötték, ötüket tanulmányaik a Szentimrévároshoz kötötte. Tudjuk, hogy a vallásosság nem mérhető egzakt módon, mást és mást ért a fogalom alatt a teológus, a társadalomkutató vagy a terapeuta, nem beszélve a laikusról. Azt viszont elmondhatjuk, hogy a kérdezettek körülbelül fele mondta magát vagy családját mélyen vallásosnak, és mind katolikus nevelést kapott, rendszeresen járt templomba, gyónt, áldozott. Mindannyian egyházi iskolában kezdték tanulmányaikat. Az iskolák államosítása⁵ után az ellehetetlenített hitoktatás⁶ és a megszüntetett cserkészet⁷ pótlására szerveződött ifjúsági csoportokhoz csatlakoztak, a hittan és az erkölcsstan alapjait, a Biblia legismertebb történeteit tanulták, együtt imádkoztak, játszottak, kirándultak, vitték tovább a hagyományt – mindezt a politikai következményekkel számoló szülők beleegyezésével és támogatásával. Néhány interjúalany irányítóként, csoportvezetőként erős nevelői elhivatottságot érezve vett részt ebben, az 1950-es évek valószínűleg legnagyobb – a pártállami terminológia szerint illegális, föld- vagy csak fűalatti, katakomba – közösségi ifjúsági mozgalmában. Őket emiatt 1960–1961 során internálták, illetve letartóztatták, és a „Fekete Hollók”⁸ összeesküvésben való részvétel koholt vádjával elítélték, és hosszú hónapokat, éveket töltöttek börtönben. Másoknál házkutatást tartottak, és többször kihallgatták őket. Az 1961-es letartóztatási hullámot követően ezek a csoportok szétszéledtek, szinte a rendszerváltásig nem is keresték egymással a kapcsolatot. Minden egykori résztvevőt a belügyi szervek megfigyelték, és sokakat egészen az 1980-as évekig ellenőriztek.

⁵ Az 1948. évi XXXIII. törvénycikk rendelkezett a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában.

⁶ Ld. az 1949. évi 5. számú törvényerejű rendeletet.

⁷ Erről bővebben RING Orsolya: A cserkészlet felszámolása (1948). In: *„Illegális ifjúsági munka.” Cserkészközösségek a diktatúrában.* Szerk. TABAJDI Gábor. Budapest, Magyar Cserkészszövetség, 2017. 56–60. <https://katakomba.cserkesz.hu/tartalom/tanulmany/9/> (2021. december 10.)

⁸ A Fekete Hollók-ügy a Kádár-korszak legnagyobb egyházellenes akciója volt. Erről ld. WIRTHNÉ DIERA Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése.* Doktori disszertáció. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2015.

„APÁM EGY FÉLBEMARADT EMBER VOLT TANULMÁNYILAG, ÉS EZT ÖRÖKÖLTEM”

Gyurka 1932-ben született. Mindkét szülője a trianoni békeszerződést követően az elcsatolt területekről menekült Magyarországra. Édesanyja könyvtárosként kapott állást, édesapja a közigazgatásban tisztviselőként dolgozott. Három gyermekük született. Tisztes polgári színvonalon éltek, és a második világháborút is sikerült nagyobb veszteségek nélkül átvészelniük. Aztán az infláció, a B-listázás egyre nehezebbé tette a család életét. Gyurka 1951-ben az egykori Szent Imre Gimnázium⁹ utódjában, a József Attila Gimnáziumban érettségizett jó eredménnyel. Elektromérnöknek jelentkezett a Budapesti Műszaki Egyetemre.¹⁰ Gyerekkora óta érdekelt az elektromosság, tízévesen már villanymotorokat készített bádogdobozból és ezekből terepasztalt. Határozott volt a pályaválasztáskor, fel sem merült benne, hogy mást tanuljon.

Közismert volt, hogy az első ötéves terv (1950–1954) az oktatás területén jelentős létszámnövelést irányzott elő a középiskolák (szakiskolák) és az egyetemek esetében. A terv szerint harmincezerrel kellett növelni a felsőoktatásban tanulók számát. A műszaki egyetemek létszámkerete nőtt a legnagyobb mértékben, ezt a hidegháborús körülmények között az erőltetett iparosítás tette szükségessé.¹¹ Gyurka tehát joggal számíthatott arra, hogy klerikális háttére ellenére is bejut a műszaki egyetemre. Jól sikerült a felvételi vizsgája, fel is vették, de nem arra a szakra, ahova jelentkezett. Helyhiányra hivatkozva átirányították egy másik karra. Nagy csalódással fogadta az erről szóló értesítést. „Én világletemben elektromossággal akartam foglalkozni. Amikor olvastam, hogy az Általános Mérnöki Karra vettek fel, azt sem tudtam, hogy az micsoda, vagy mit csinál. Elkezdtem az egyetemet, de az az igazság, hogy a második év végére rájöttem, hogy szívből utálok azt, amit tanulok.” Ez az ellenérzés aztán megmutatkozott a tanulmányi eredményeiben is. Még nem adta fel, adott még

⁹ 1912 szeptemberében nyílt meg a Ciszterci Rend budapesti (akkor) I. kerület Szent Imre Főgimnáziuma a Váli utcai elemi iskola harmadik emeletén. 1929 szeptemberétől Budai Ciszterci Szent Imre Gimnázium néven a Szent Imre herceg (1953-tól Villányi) úti új épületben folytatódott az oktatás. Az államosított iskola két évig még viselte a Szent Imre Gimnázium nevet, csak 1950-ben vette föl József Attiláét. 1992 szeptemberétől fokozatosan telepítették át a József Attila Gimnáziumot előbb a XI. kerületi Egry József úti iskolába, majd 2000-ben a Váli úti felújított épületbe. Ugyanebben az évben a Ciszterci Rend visszakapta az eredeti iskolaépületet.

¹⁰ 1949-ben az újjászervezett intézmény neve Budapesti Műszaki Egyetem lett. Az évek során többször változott a neve, a dolgozatban ezt nem követem, a BME-t használom.

¹¹ KARDOS József: Fordulat a magyar iskolák életében: a Rákosi-időszak oktatáspolitikája. *Iskolakultúra*, 2003/6–7, 73–80. https://adt.arcanum.com/hu/view/Iskolakultura_2003-1/?pg=729&layout=s (2021. december 9.) (A továbbiakban: KARDOS, 2003.)

egy esélyt magának és a mérnöki hivatásnak. Hogy minél több időt tudjon a tanulásra fordítani, szüneteltette azt a katolikus ifjúsági munkát, ami az élete volt. Átadta a csoport vezetését valaki másnak, hogy minél intenzívebben tudjon foglalkozni egyetemi kötelezettségeivel. De gyorsan kiderült, hogy ez nem volt jó döntés. A szakot nem kedvelte meg, viszont az a társaság, akiket nagyon szeretett, kezdett szétszéledni. Ekkor harmadéves volt, és végleges döntést hozott. Befejezte az egyetemi tanulmányait, elment dolgozni, és ezzel párhuzamosan rögtön újjászervezte a csoportját és újakat is indított, egyre több időt és energiát fordított a földalatti mozgalmi életre. „Így alakult a dolgom. A lényeg az, hogy egy év kihagyással ugyanúgy, ugyanolyan keretek között és a régi, lehullott embereket is összeszedve folytattam az egészet. Egy évig bírtam csak nélkülük.” Ezt folytatta egészen 1961 elejéig, amikor letartóztatták, majd koholt vádak alapján elítélték. 1963 tavaszán szabadult. Az 1960-as évek közepén építésvezetőként dolgozott, majd baráti unszolásra elvégezte a műszaki szakközépiskolát, és technikus oklevelet szerzett. A sokórás interjú során egyszer sem panaszkodott, de egy-két mondata mégis némi keserűségről árulkodik. „Apám egy félbemaradt ember volt tanulmányilag, és ezt örököltém én is tőle.” Más korban, más okokból, de mindketten – édesapja anyagi, ő maga politikai okból – arra kényszerültek, hogy félbehagyják egyetemi tanulmányaikat.

„A FIÚ TANULJON ÉS NE A LÁNY”

Cecília 1934-ben született Székesfehérváron. Édesapja, nagypapja a Horthy-korszakban vezető tisztségviselő volt a közigazgatás területén. A család 1944-ig Cecília szavaival „izmos középpolgári életszínvonalon” élt, magától értetődő volt, hogy cseléd, dada, nyelv- és zenetanár segít a háztartásban és a három gyerek nevelésében. Mind ez a háború utolsó évében, illetve a kommunista párt hatalomra jutásával köddé vált, málenkij robot, kitelepítés, megbélyegzés sújtotta a háromgyermekes családot. „Nekünk a háború nem fejeződött be a békekötéssel, hanem folytatódott egy kemény nyomorral.” Az apát politikai okból elbocsátották, az 1950-es években sehol sem kapott állást, éjszakánként lámpaburát festett, azzal keresett némi pénzt, hogy nyugdíját kiegészítse. Az anya súlyos beteg lett, ápolásra szorult.

Ceciliának nagyon gyorsan fel kellett nőnie, a tradicionális nemi szerepeknek és talán természetének megfelelően ő lett szülei támasza, akinek így le kellett mondania egyéni ambícióiról. Bátyja egy évvel volt idősebb nála, és 1952-ben – egy év segédmunkásság után – jelentkezett egyetemre, ugyanabban az évben, amikor Cecília érettségizett. Hiába volt Cecília is okos, hiába érettségizett jeles eredménnyel, a családnak szüksége volt az ő keresetére is. „Abban az időben természetes volt, hogy

a fiú tanuljon és ne a lány. Így én nem mehettem egyetemre, pedig én is tanár akartam lenni, mint anyu. De valakinek dolgozni kellett, hogy legyen még egy kis pénz.” Nem lázadt fel, elfogadta a helyzetet és azt az állást is, amit édesapja – kapcsolatai révén – talált neki. Egy gyár vegyészeti laboratóriumába került. „Valahogy úgy voltunk nevelve, hogy »gyerekem, nem kell válogatni, ami van, azt kell jól csinálni«. Nem akartam vegyész lenni, nem akartam ezt csinálni, de ez van, ezt kell szeretni, hát akkor megszeretjük. Beletörődtem, hogy akármennyire tetszik, nem tetszik, én nem tudok egyetemre menni.” Ez után még évekig foglalkoztatta a gondolat, hogy munka mellett, levelező tagozaton mégis pedagógusnak tanul, de ezt az elképzelését is fel kellett adni. Ahhoz, hogy felvegyék levelező tagozatra, vállálnia kellett volna, hogy elmegy vidékre, egy távoli kistelephelyre tanítani. „Valahova az isten háta mögé kellett volna mennem. De ez lehetetlen volt. Szükség volt arra, hogy én idehaza dolgozzak. És anyukám akkor már nagyon beteg volt. Igen, ez egy elég borzasztó helyzet volt. Helyt kellett állni.”

Cecília évek múltán munkahelyi támogatással több tanfolyamot is elvégzett, technikusként dolgozott élete végéig. Szülei támogatásán túl férjét is segítette, akit 1951-ben felvettek a műszaki egyetemre, de néhány hét múlva megérkezett a levél, amelyben értesítették, hogy visszavonták egyetemi felvételét. Az indoklás szerint eltitkolta osztályidegen származását – apja 1945 előtt szításmester volt, egy kisebb üzlettel –, így ő nemkívánatos az épülő új rendszerben. Őt segédmunkával töltött év után megkapta a munkahely ajánlását, így visszakerült az egyetemre, és építőmérnök lett. Az 1960-as évek közepére „valamelyest kisimult az élet: a férjem diplomás lett, dolgozott, én is tettem a dolgomat ott, ahol voltam, slussz, kész.” De szakmai előmenetelre egyikőjük sem számíthatott, hiszen nemcsak származásuk miatt kaptak rossz pontokat, de nem léptek be a pártba sem, hiába agitálták őket többen is.

„TUDTAM, HOGY EZ AZÉRT VAN, MERT ROSSZ KÁDER VAGYOK”

György 1934-ben született. A tanulmányban bemutatott interjúalanyok közül leginkább ő felelt meg a kommunista párt terminológiája szerinti X-es származási kategóriának. Édesapja Katonai Érdeméremmel kitüntetett katonatiszt volt, aki miután 1918-ban egy hadgyakorlat során elvesztette az egyik lábát, tanári diplomát szerzett. Előbb egy katonaiskolában tanított, majd a honvédelmi minisztériumban dolgozott, és 1952-től általános iskolai tanár volt. Anyjának, egy főispán lányának, 1943-ban 200 hold földje volt, ami „úri birtoknak” számított. Hárman voltak testvérek. György 1952-ben a József Attila Gimnáziumban érettségizett kitűnő eredménnyel. Osztályidegen gyereke csak kivételes esetben kerülhetett be az egyetemre, elvileg

kizárólag az oktatási miniszter adhatott külön engedélyt kiemelkedő tanulmányi eredményt felmutató diáknak. Ilyen engedélyt nem kért György. Viszont ezzel a tiltással párhuzamosan élt az a szabály is, amely szerint a kitűnő vagy jeles eredménnyel érettségizetteket felvételi nélkül fel kell venni az egyetemre. György az orvosi egyetemre jelentkezett, és valóban nem kellett felvételi vizsgát tennie, de nála és sok hasonló sorstársánál is a döntéshozók könnyen találtak kibúvót: helyhiányra hivatkozva elutasították a felvételi kérelmét. „Azt nem mondhatták, hogy nem feleltem meg, hiszen kitűnő volt az érettségim. Tudtam, hogy ez azért van, mert rossz káder vagyok, de ezt sem merték leírni, erre találták ki a helyhiányt.” Nem csüggedt el, számított az elutasításra. Két évig segédmunkásként dolgozott. 1954-ben ismét jelentkezett egyetemre, de – a korábbi elutasítás és a munkatapasztalatainak köszönhetően – pályát módosított, és a Budapesti Műszaki Egyetem Általános Mérnöki Karára jelentkezett. Felvételi vizsgája jól sikerült, de szülei osztályidegen származására hivatkozva ismét elutasították. György az egyetem rektorához írt fellebbezésében azzal érvelt, hogy édesapja „a demokratikus hadseregben továbbszolgált mint alezredes, sőt itt lett már ezredessé előléptetve. Nyugdíjzást, és a rendfokozatát sem vonták vissza.”¹² Fellebbezésének helyt adtak, felvették. Szerette, amit tanult, vizsgáit jó eredménnyel teljesítette.

A nagypolitikai változások az oktatás területén is éreztették hatásukat. Míg 1953-ban Nagy Imre kormányprogramja változást ígért ezen a téren is, legalábbis az új helyzetben próbálták felmérni a lehetőségeket, addig 1955 tavasza után Rákosiék újult erővel szigorítottak. Több más, az enyhülés éveiben tapasztalt, negatívnak bélyegzett jelenség mellett kiemelték, hogy a társadalomban nőtt a vallásos világnézet, a klerikális reakció befolyása. Ellenlépések megtételére szólították fel az egyetemeket is, hogy újra kezdjék meg az „ellenséges elemek” eltávolítását, és fokozottan figyeljenek a politikai megbízhatóságra.¹³ Györgyre 1958-ban került sor, amikor is fegyelmi eljárás indult ellene. A forradalomban játszott szerepe – beszédet mondott a cserkészlet felélesztéséért egykori gimnáziumában, és segédkezett a Sportkórházban a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársainak – és osztályidegen származásának eltitkolása miatt vádolták. A vádakat erősítette egy házbéli szomszéd, aki „nagyon kommunistának akart lenni”, és feljelentette Györgyöt a fentiekben túl arra

¹² Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, (a továbbiakban: ÁBTL), 3.1.5–O–11802/3. 118. (Fekete Hollók)

¹³ A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata az egyetemek tanulmányi és politikai helyzetéről. 1955. június 30. In: *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből, 1945–1972*. Összeállította KARDOS József és KORNIDESZ Mihály. Budapest, Tankönyvkiadó, 1990. II. köt. 84–90. (A továbbiakban: KARDOS, 1990.) Erről bővebben: KARDOS, 2003.

hivatkozva, hogy „világnézetére jellemző, hogy minden reggel kápolnába megy”.¹⁴ A fegyelmi eljárás eredménye: 1958 végén négy félévre eltiltották tanulmányai folytatásától.¹⁵ „Éppen alapozásból vizsgáztam, amikor a hivatalsegéd átnyújtott a vizsgáztatónak egy cédulát, amelyen az állt, hogy kizárnak az egyetemről, mert annak idején eltitkoltam a származásomat, és az ellenforradalom idején önkéntes és kezdeményező lépéseket tettünk a cserkészmozgalom felélesztése érdekében.”¹⁶ György most is könnyen megbékélt a sorsával. Újból elment segédmunkásnak. „Én azt mondom, soha nem szabad kétségbe esni. Én akkor is megtettem volna ezt, ha előre tudom, hogy mi lesz. Pedig nem jó érzés az, amikor valakit kirúgnak az egyetemről az utolsó vizsgák előtt. Szóval azért sem keseredtem el. Mert ha éppen orvosira jártam volna, akkor legfeljebb elmehettem volna szanitécnek. De itt már tudtam a rendes munkámat végezni, mert nagyon jól tudták, hogy nem az számít, hogy megvan-e a diplomám, hanem az, hogy mit csinálok. [...] Amikor már mérnök lettem, rájöttem, hogy nagyon jó volt, hogy kirúgtak, és elmentem segédmunkásnak. Utána tudtam, hogy mit kell elvárni az emberektől, és nem tudtak már átverni.”

1961-ben őt is elérte az a totális támadás, amelyet a hatalom azok ellen indított, akik az egyház híveként kifejezésre juttatták vallásos meggyőződésüket, illetve a keresztény szellemű nevelés fenntartásáért fiatalokkal foglalkoztak. Letartóztatták, és koholt vádakra hivatkozva elítélték. Annak ellenére, hogy a fiát a börtönben ismerte meg, azt tartotta, hogy az „egy jótett volt, hogy börtönbe kerültem, ez abszolút nem zavart meg. [...] Tudják, hogy mi a boldogságom? Akik üldözést szenvednek az igazságért, övék a mennyek országa.” 1963-ban szabadult. Sikeres építőmérnök és később vállalkozó lett.

„TISZTÁBAN VOLTAM AZZAL, HOGY MINDENT TUDNAK RÓLUNK”

Mari 1936-ban született. Édesapja textilmérnök volt, 1945-től a textilgyár igazgatója. Édesanyja érettségi után egy svájci nevelőintézetben tanult, majd férjhez ment. „Édesanyámnak nagyon nehéz volt úrilány után egy üldözött hétgyermekes családanak lenni.” A család Kőbányán élt a textilgyár területén, egy szolgálati lakásban. 1948 márciusában államosították a gyárat, és kilakoltatták a családot. Szeren-

¹⁴ ÁBTL, 3.1.5., O–11802/3. 181.

¹⁵ Uo. 93. (Javaslat X. Y. negyedéves általános mérnök hallgató eltávolítására.) A fegyelmi eljárásról uo. 177–179, 181.

¹⁶ KAMARÁS István: *Búvópatakok. A szentimrevárosi katolikus ifjúsági mozgalom története 1949-től 1961-ig.* Budapest, Márton Áron Kiadó, 1992. 84. <https://mek.oszk.hu/13000/13004/13004.pdf> (2022. január 11.)

cséjükre csak Budára, előbb egy társbérletbe, majd a Városmajorba egy bérlakásba költöztek. Bár édesapja továbbra is dolgozhatott a szakmájában, a család anyagi gondokkal küzdött, ezért édesanyja is dolgozni kényszerült. Éjszakánként selyemkendőket festett, hogy kiegészítse férje keresetét.

Mari az elemi iskola elvégzése után a Sacré Coeur Sophianum Leánygimnáziumban tanult, majd 1948 szeptemberében a korábban az Orsolya Rend által fenntartott Szent Angela leányiskola államosított utódjában folytatta tanulmányait. Tizennégy évesen, a pályaválasztás közeledtével érte az első nagy pofon: „Dönteni kellett, hogy hogyan akarom folytatni az életemet. Szerettem volna tanítónő lenni, mire közölték velem, hogy aki szerzetesi iskolába járt, az nem lehet pedagógus. Válasszak valami mást! Arra nem emlékszem pontosan, hogy az iskolában ki volt az, aki eltanácsolt a tanári hivatástól, de nem is lényeges a személye.” A rendszer abszurditását jól mutatja, hogy miközben Mari előtt bezárták a tanári pályát, egy munkáscsaládba született osztálytársának szintén nem volt választása, neki – nyilván származása okán, talán hogy javítsa a statisztikát – előírták, hogy tanárnak kell lennie. Így aztán Mari, édesanyja útját követve, a Szent Margit Gimnázium utódjában, akkori nevén Martos Flóra Gimnáziumban¹⁷ tanult tovább. Az elvi lehetősége megvolt, hogy a gimnáziumból jelentkezzen tanárképző főiskolára vagy egyetemre. Viszont a középiskolában szerzett tapasztalatai alapján tudta – „akkor már tisztában voltam azzal, hogy mindent tudnak rólunk, hogy milyen családból származom, hogy hova járok templomba stb.” –, nem sok esélye lenne a sikeres felvételihez. Így erről lemondott. Két évvel később a húga már tanulhatott tanárnak. Hogy ezt vajon annak köszönhette, hogy egy másik gimnáziumban végzett, vagy annak, hogy a matematika szakot választotta, amely ideológiai szempontból kevésbé kényes tantárgy, esetleg annak, hogy két évvel később már enyhébbek voltak a tiltások, csak találgathatunk.

Mari aztán a Képzőművészeti Főiskolára jelentkezett grafikusművész szakra, de ismét kudarc érte, most azért, mert „nem voltam elég tehetséges. Egyszerűen a többiek szebb rajzokat készítettek.” A helyzetet édesapja mentette meg: szakmai kapcsolatait kamatoztatva és lánya képességeit jó szemmel felmérve az építészmérnöki pályát ajánlotta neki. „Édesapám tudta, hogy én miből vagyok jó, hiszen tanított is az egyetemen. Én azt sem tudtam, hogy eszik-e vagy isszák az építészmérnököt, de elfogadtam édesapám ajánlatát. Két kudarc után mi mást kezdhettem volna? Édesapám elintézte, hogy pótfelvételeire mehessek, és föl is vettek. Nem tudom, hogy a származásom okozott-e gondot, de volt a tanulmányi osztályon egy adminisztrátor,

¹⁷ 1920 szeptemberében indult a Szent Margit Leánygimnázium. Az 1948-as államosítás után a Martos Flóra Gimnázium, a Szlovák Gimnázium, végül a Kaffka Margit Gimnázium működött a Villányi úton. 1996 augusztusában az iskola visszakerült az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Kongregációjának tulajdonába.

aki ismerőse volt a nagybátyámnak, egy ismert papnak, és ő az aktámat legfölülre tette, hogy amikor elkezdik nézni, hogy kit veszünk föl, kit nem veszünk föl, akkor az én ügyem legyen legelől. Nem tudom, hogy ez mennyire segített a föl vétel imben, mindenesetre bekerültem. Tudtam rajzolni, ismertem az ábrázoló geometriát, fizikából jó voltam, nagyon jó tanárim voltak a gimnáziumban. Az első évben bizonyítottam is, hogy én tényleg jó vagyok azokból a tárgyakból, amikből jónak kellett lenni.”

Ez 1953-ban történt. Sztálin halála után Nagy Imre kormányprogramja többek között célul tűzte ki a felsőoktatás színvonalának emelését, a felvételi keretszámok 15%-kal történő csökkentését, a származási kategóriák felülvizsgálatát, de továbbra is alkalmazták az osztálypolitikai szempontokat. Mégis Mari emlékezetében az maradt meg, hogy ekkor a korábbi szigor enyhült, már nem a származás, hanem a tudás számított. „Ha valaki tudott, akkor valószínű, hogy nem volt gond.” Soha nem fogjuk tudni kideríteni, vajon Marit a képességei alapján vették fel a műszaki egyetemre, vagy szükség volt némi protekcióra, hogy a pótfelvételinél szemet hunyjanak származása és mély vallásossága felett. Szerette építész mérnöki hivatását, majd amikor gyermekei nagyobbak lettek, aktívan bekapcsolódott az egyházi közösségének munkájába.

„NAGYOBB BŰNÖSÖKNEK IS MEGBOCSÁTOTTUNK MÁR”

István 1937-ben született, és pár hetesen elvesztette gyógyszerész édesapját. Özvegyen maradt édesanyja ügyintézőként dolgozott, nehéz anyagi körülmények között nevelte – a szintén özvegy nagymamával közösen – a fiát. István bújt a könyveket, lelkiismeretesen tanult, könnyen megtalálta a szavakat, sokat beszélt, örömmel magyarázott. Korán megszületett benne az elhatározás, hogy tanár szeretne lenni, és azt is határozottan tudta, hogy magyar–történelem szakos. Ám végül 1955-ben, utolsó éves gimnazistaként mégsem a bölcsészkarra adta be a továbbtanulási kérelmét.

Az 1950-es években megbélyegzett fiatalok gyorsan megtanulták, hogy az élet számos területe számukra elérhetetlen. Mint Mari történetéből láttuk, tiltott volt például a tanári pálya, különösen az ideológiailag olyannyira kényes szakokon, mint a magyar–történelem párosítás. „A Rákosi-időben nem vettek volna fel a bölcsészkarra, nagyon hamar kibukott volna, hogy járok templomba, rendszeresen imádkozom. Ezt abban az időben nagyon figyelték, úgyhogy a bölcsészkar biztos nem ment volna. De ehhez az is hozzátartozik, hogy nem akartam úgy tanítani, ahogy egy kommunista tanártól elvárták.” István tisztában volt azzal, hogy ha tanár lenne, akkor a kommunista párt politikájának szellemében kellene tanítania, és ezt nem akarta vállalni. Hogy mennyire jól mérte fel a helyzetet, bizonyítja ebből az idő-

szakból az Oktatásügyi Minisztérium osztályvezetőjének – aki egyben az országos pedagógiai tanulmányi felügyelő feladatkörét is ellátta – megfogalmazása arról, hogy a kor pedagógusával szemben milyen elvárásokat támasztottak: „tűnjék ki kommunista nézeteinek és meggyőződésének szilárdságával, állhatatos és hajlíthatatlan pártszerű magatartásával. Ismerje a marxizmus tanítását, és éljen annak megfelelően.”¹⁸ Egy mélyen vallásos katolikus nyilvánvalóan nem tudott volna ennek megfelelni. István nem akarta kivenni a részét „az osztályharcból, az idealista-vallásos világnézet elleni szakadatlan, nyílt és ádáz küzdelemből”.¹⁹ Időben felismerte tehát, neki másik pályát kell választania. Családtagjai révén ismerkedett meg az orvosi hivatással, majd döntötte el, hogy ő is az lesz. „Az érettségim nagyon jól sikerült, és lelkesen készültem a felvételre, elsőnek írtam meg az írásbelit. És most egy kicsit előreszaladok az időben. ’56-ban bejártunk a dékáni hivatalba, ahol szóltak, hogy ha akarjuk, megnézhetjük a káderdossziénkat. Én megnéztem. Nem volt benne más, mint az írásbeli felvételi dolgozatom. Akkora hármás volt rajta, hogy csak! Sajnos gyenge biológiatanárunk volt a gimnáziumban, sok mindent nem tudtam, amit kellett volna. A szóbeli sem sikerülhetett valami jól, úgyhogy azt írták, hogy felvételre esetleg javasoljuk. De azt is megnézték, hogy anyám 1946-tól tagja a kommunista pártnak – legalábbis papíron²⁰ –, és ez is segített. Fellebbeztem egyszer, kétszer, de még mindig nem vettek fel hely hiányában.”

Istvánnak akadt egy jóakarója, aki közbenjárt az ügyében az illetékes minisztériumban. „Azt mondta, ha a professzorok gyerekeit harmadik futamra felveszitek, akkor ennek az özvegy kommunista nőnek is vegyétek föl a gyerekét! Augusztus 30-án kaptam egy expressz levelet, hogy fölvetek.” Sokan segítettek, illetve próbáltak így-úgy segíteni a származásuk, hitük miatt hátrányokat szenvedő fiataloknak. A rendszerbe kódolva volt a protekció, a közbenjárásnak, a megfelelő összeköttetésnek meghatározó szerep jutott. István történetében van viszont egy csavar. Az őt segítő, „kommunistának ismert főorvos” nem akarta kijátszani a rendszert, ő jóhiszeműen egy kommunista gyereket protezsálya a polgári világ professzorainak gyerekeivel szemben.

István 1955 őszén tehát elkezdte az orvosi egyetemet. A rábízott gyerekekkel

¹⁸ Bizó Gyula: Politikai nevelés a pedagógusképző intézetekben. *Köznevelés*, 1955/20. 458.

¹⁹ Uo. 459.

²⁰ István erről így mesélt: „Anyám rengeteget dolgozott, hogy eltartson minket, és egész furcsa dolgokra volt képes, hogy ne rúgják ki az állásából. A gondviselés által küldött emberek rájöttek arra, hogy őt fogják legelőször B-listázni, ha jön a kommunizmus, ezért gyorsan beírták a szociáldemokrata pártba. Aztán rájöttek arra is, hogy a szociáldemokraták jövője vagy Recsk, vagy az egyesülés a kommunista párttal, az MDP-vel. Ekkor visszamenőleg elintézték, hogy a mamám párttagkönyvébe az legyen beírva, hogy párttagsága kelte 1946, Magyar Kommunista Párt.”

a kapcsolata továbbra is megmaradt, folytatták tevékenységüket. Emiatt 1959 nyarán letartóztatták, és Tökölre internálták, ahonnan kilenc hónap elteltével szabadult. 1961 februárjában újból letartóztatták, és augusztusig tartották fogva. Szabadulása után ismét segédmunkásként dolgozott. 1962 tavaszán úgy látta, hogy van remény arra, hogy visszavegyék az egyetemre, kérelmet adott be, hogy befejezhesse az orvosi tanulmányait. „Akkor behívott a vállalatnál a párttitkárnő, hogy olvassam el az ajánlást. »Ez az ember nem változtatta meg a világnézetét, de jó orvos lesz belőle. Nagyobb bűnösöknek is megbocsátottunk már, fizikai munkával igazolta, hogy rendszerünknek a híve, visszavételét javasoljuk.« Ezt szerintem az igazgató írta. Behívtak az egyetemre. Egyetlenegy tárgyalás volt csak, hogy valami formát adjanak neki. De nem mondtak ott semmit. Szerintem már el volt döntve, hogy visszavesznek.” István 1962 őszétől újra az egyetemen tanult. A gyermekorvosi pályát választotta. Az 1960-as évek végén pedig teljesült gyerekkori álma, tanítani hívták: harmincöt éven át gyerekgyógyászatot oktatott egy egészségügyi szakiskolában. „Nemrég, amikor az oltást kaptam, ebben a toloszékben ültem, és vártam, hogy nincs-e valami nem kívánt reakció. Odajött hozzám egy nővér, engem megsimogatótt, és azt mondta a feleségemnek, hogy »a doktor úr volt a legjobb tanárom«.”

„A TEMPLOMBA JÁRÁS FŐBENJÁRÓ BŰN VOLT”

Éva 1942-ben született. Négyen voltak testvérek, ő volt a második gyerek. A szülők végzettségük szerint tanárok voltak, 1945 után nem taníthattak. „A háború után nem engedték őket tanítani, mert egy klerikális családból csak rosszat mondhattak volna az ifjúságnak.” Éva édesapja a háború előtt banktisztviselő volt, majd rádióműszerész lett, később szabványügyi ellenőrként dolgozott. Édesanyja az 1950-es években hajnalonként újságot hordott ki, hogy a szűkös családi kasszából tudja egészíteni, majd később adminisztrátorként dolgozott. Éva 1960-ban érettségizett a Kaffka Margit Gimnáziumban, és az orvosi egyetemen szeretett volna továbbtanulni, hogy álmát – hogy gyerekeket gyógyítson – megvalósíthassa. A felvételi rendszerben a származási kategóriák szerinti osztályozás nem segítette Évát, de továbbtanulási ambícióját a gimnázium hírhedt igazgatója törte le.

Nehéz felfejteni, hogy az intézményvezetőknek milyen szabadságuk volt a tanulókat besorolásánál. Tudjuk, hogy a hatalom mindenkivel szemben bizalmatlan volt. A káderjellemzéseket minisztériumi utasításra az egyetemek ellenőrizték, és felül is bírálhatták. És maga a kategorizálás sem volt egyértelmű, sok függött a politikai közhangulattól, a gimnázium igazgatójának politikai, szakmai hitétől, akár szemé-

lyes szimpátiától, ellenszenvtől is.²¹ De egy elkötelezett, szorgalmas, jó tanulónak járt volna az esély a továbbtanulásra, akár egy olyan jellemzés, ahol legalábbis nem a negatívumok kapják a legnagyobb hangsúlyt. Éva és még nagyon sok társa vallássossága miatt nem kapott ilyet. „A felvételi papírok miatt be kellett menni a Kaffka Margit Gimnázium igazgatónöjéhez, Máhr Klárához, aki azt mondta nekem, hogy a betegágy mellett nem imádkozni kell, és amíg ő ott az igazgatónő, addig felejtsem el az orvosit. Tudta rólam, hogy vallásos vagyok. Mindent tudtak rólunk. A templomba járás főbenjáró bűn volt.” Éva egyúttal fölmérte, hogy „anyagilag nem túl acélos otthon a helyzet”, ezért mielőbb pénzt kell keresnie. Egy ismerős révén adódó lehetőséget – „mindenhez kellett ismeretség” – kihasználva egy laboratóriumban kezdett el dolgozni. Nemsokára férjhez ment, majd megszületett az első kisfia. Következő évben végre, többszöri próbálkozás után felvették a férjét a műszaki egyetem esti tagozatára, ő meg elkezdte a kétéves laborasszisztensi iskolát. „Húzos időszak volt.” Végleg feladta gyerekkori álmát.

„IDEALISTA KOLORISTÁRA NINCS SZÜKSÉG”

Miklós 1946-ban született. Édesapja jogi egyetemet végzett, tisztviselőként dolgozott. Édesanyja hét gyermekével otthon volt, vezette a háztartást. Miklós 1958-ban csatlakozott a Regnum Marinaum katolikus közösséghez, és rövid idő múlva aktív tagja lett. 1961-ben magától értetődő módon, miként bátyja is, a budapesti Piarista Gimnáziumban akart továbbtanulni. Az ideológiai átnevelés még az 1960-as években is átszötte az iskolai mindennapokat. Ha egy gyermek egyházi középiskolába akart menni, az rossz fényt vetett az általános iskolára, az osztályfőnökre. Ezért aztán nemegyszer megtörtént, hogy az igazgató, esetenként egy tanár megpróbálta lebeszélni a gyereket, a szülőt arról, hogy egyházi iskolát válasszanak. Miklóst nem lehetett eltéríteni. A magyar társadalom túlnyomó többsége még mindig kiszolgáltatva, a félelem légkörében élt ekkor. 1961 tavaszán egy dél-budai általános iskola nyolcadik osztályában a továbbtanulás kapcsán az osztályfőnökben már az rémületet keltett, hogy tanítványa egyházi iskolába jelentkezett. „Az osztályfőnököm nem merte kimondani a piarista nevet. Azt kérdezte tőlem: »Jól meggondoltad, hogy abba a bizonyos gimnáziumba menj?« Igen. Mentem a bizonyos gimnáziumba. Ez olyan világ volt, amikor nagypénteken igazgatói ukázra ugróiskolát játszottak az osztálytermekben.” Miklós úgy emlékszik, hogy „passzív rezisztenciaszerű állapotban” teltek a napok a Piarista Gimnáziumban, ahol a piarista tanárok „a békés egymás mel-

²¹ Erről bővebben: POLYÁK, 2016.

lett élés jegyében igyekeztek felkészíteni bennünket arra, hogy mi ne nagyon akarjunk tanárok lenni, mert úgysem vesznek föl bennünket a tanári karokra. Helyhiány miatt el fognak kaszálni. És ez így is volt a legtöbb esetben. Egyértelműen mindenki tudta, hogy a tanári pálya nem fog menni.”

Az 1950-es és az 1960-as években a klerikálisnak, osztályellenségnek kikiáltott diákok elenyésző száma lett tanár, sokkal inkább választották az ideológiailag semleges orvosi vagy műszaki pályát. Miklós is feladta tanári ambícióit. 1965-ben, a gimnázium utolsó évében aztán úgy döntött, nem tanul tovább, inkább dolgozni fog, hogy özvegy anyját és a testvéreit anyagilag segítse. Egy textilgyárban lett segédmunkás. Megtetszett neki a textilgyártás, és egy év elteltével úgy döntött, ezen a területen tanul tovább. Tette ezt abban a biztos tudatban, hogy a gyár – munkába álláskor tett ígéretüknek megfelelően – támogatni fogja ebben. „Amikor beadtam a felvételi kérelmemet a műszaki egyetemre, textilvegyész szakra, akkor kiderült, hogy a gyárban a továbbtanulásomat nem támogatják. Azt mondták, hogy idealista koloristára nincs szükségük. Ezzel nem sokat lehetett kezdeni. Ebben csak az a botrány, hogy amikor beléptem, nagyon örültek nekem, és ígértek füt-fát, hogy mindenben támogatni fognak. Ez aztán elmaradt. Igaz, hogy amikor beléptem, még nem tudták, hogy vallásos vagyok.” Némi kitérő után, baráti segítségnek köszönhetően végül a kereskedelmi főiskolára vették fel. A végzést követően a kereskedelembe helyezkedett el, és ezen a területen dolgozott egészen a rendszerváltásig.

A megismert hét történet az általánosításhoz nyilvánvalóan nem ad elég alapot, hiszen ezek egyedi, megismételhetetlen narratívák, amelyek mélyén viszont hasonlóságokat, néhol azonosságokat találhatunk. A származási kategorizálás, az erre épülő korlátozások számos negatív következménnyel jártak szervezeti szinten, sokaknál okoztak személyes sérelmeket, néhány esetben egy egész életen át hordozott sebeket. Az érettségi és az egyetemi felvételi időszak a törést okozott minden interjúalany életében. Hogy ki miként tudott megküzdeni ezekkel, sok más mellett függött a külső körülményektől, a család adottságaitól, helyzetétől és a személyiség rugalmasságától. Azok, akiknek kisebb-nagyobb kanyarokkal, de sikerült eredeti elképzelésük szerint továbbtanulni, pályát választani, a sérelmeket kevésbé idézték fel a történetek után fél évszázaddal. Voltak, akik mindezt kihívásnak tekintették, mások elfogadták sorsukat és más téren találták meg a boldogulásukat. Valamennyiük története a mikrotörténelem szintjén tükrözi a kort, a 20. század második fele Magyarországnak megpróbáltatásait.

BERTALAN PÉTER

KAPOSVÁRTÓL BUDAPESTEN ÁT ULÁNBÁTORIG

EGY MONGOL KAPCSOLAT TÖRTÉNETE

Mongóliában a zűrzavaros belpolitikai helyzet az 1940-es évekre konszolidálódott, amikor az 1920-as évektől a forradalmi folyamatban fontos szerepet játszó Horlógin Csojbalzan¹ minden vezetőtársát kiszorította a hatalomból, és csak tőle függő kommunista nómenklatúrát hozott létre.² Az 1930-as évek elején a szovjet mintára elindított erőltetett iparosítás az évtized során folytatódott, a nomadizáló állattenyésztésen alapuló gazdasági, társadalmi struktúrára épülő mongol társadalom elvesztette tradicionális létalapját. A kommunista társadalom ideájának erőszakos megteremtése szétrombolta a hagyományokra épülő családi közösségeket, és káros folyamatokat indított el a társadalom „mélyrétegeiben”.

A második világháború idején a sztálini önkény rákényszerítette Mongóliára a gazdasági hátszág hálátlan szerepét. A végletekig kirabolt hadigazdaságként működő mongol gazdasági struktúra élelmiszer- és könnyűipari termékekkel látta el a Szovjetuniót. A belső-ázsiai geopolitikai status quo fenntartása érdekében a vörös birodalom elérte a jaltai konferencián, hogy Mongólia függetlenségének kérdése újra a világpolitika érdeklődésének középpontjába került. Az ENSZ határozata szerint Mongólia 1945 októberében népszavazáson dönthetett a függetlenség kérdéséről.

¹ Horlógin Csojbalzan (1895–1952) mongol államférfi, katonatiszt. 1921. március 16-án a Népi Hadsereg politikai biztosa lett. 1928-ban a Mongol Népi Forradalmi Párt (MNFP) VIII. pártkongresszusán „leleplezte” a jobboldali elhajlást. 1931-ben külügyminiszter, majd mezőgazdasági miniszterként felügyelte a kollektivizálást. 1932-ben részt vett a „baloldali elhajlók” elítélésében. A 30-as évek közepén meredeken ívelt felfelé a karrierje. 1935-ben a miniszterelnök első helyettese, 1936-ban belügyminiszter, majd 1937-ben a Népi Hadsereg főparancsnoka és honvédelmi miniszter. 1939-től a kormány feje. A 40-es években kiépítette saját személyi kultuszát, Moszkvával szemben nagyfokú opportunistát tanúsított. Uralma alatt ismerték el a nagyhatalmak Mongóliát függetlennek, ugyanakkor számos buddhista kolostor lerombolása és a lámák üldöztetése is ekkor történt.

² Az MNFP vezetője az 1930-as évek közepén többször találkozott Sztálinnal, és lelkesen át is vette a szovjet diktátor módszereit, brutális önkényuralmat hozva létre az országban. Először letartóztatta és kivégeztette azokat, akik párton belül veszélyt jelenthettek volna hatalmára, aztán mindezt kiterjesztette a kormányra, a hadseregre, az értelmiségre és általában mindenkire, aki nem tetszett neki. A Mongóliában komoly befolyással rendelkező lámák kolostorait is (egy kivétellel) felszámolta, és tömegesen végezte ki a lámákat. Diktatúrájába 25-30 ezer ember pusztult bele. Horlógin Csojbalzan hatalmának az vetett véget, hogy 1951-ben rákot diagnosztizáltak nála, ezért Moszkvába utazott kezeltenni magát. Egy évvel később meghalt, utódja, Jumzsagijn Cedenbal lett.

A referendum eredményét 1946-ban a Kínai Köztársaság hivatalosan elfogadta, de a következő években állandósuló mongol–kínai határvillongások kétségessé tették az elismerés tartósságát.

A második világháború után a gazdaság területén a szovjetizálás még erőteljesebben folytatódott, 1948-ban pedig átálltak az ötéves tervek rendszerére. A kommunista párt kíméletlenül megkövetelte a szállítás és kommunikáció modernizálását, valamint a tradicionális mongol életfelfogástól életidegen új iparágak meghonosítását. Távlati célként a politika kijelölte a nomád állattartó gazdaság gyors agrár-ipari gazdasággá történő transzformálását, valamint a mongol állattenyésztés szövetkezetesítését. 1950 novemberében átadták a Naushki és Ulánbátor közötti vasútvonalat, amely még szorosabbra fűzte a gazdasági kötelekeket a két ország között. Csoj balszan 1952-ben bekövetkezett halála után Jumzsagijn Cedenbal³ került az MNFP élére. Egy ideiglenes, átmeneti periódus után (1953–1958) Csoj balszanzhoz hasonlóan egyeduralmat épített ki, és centralizálta a párt irányítását. A cedenbali időszakot a totális személyi kultusz kiépítése, a politikai és gazdasági vezetésen belüli tisztogatás, a hatalmának stabilizálása után új nomenklatúra kialakítása jellemezte.

A szocialista országok nagy része az 1950-es évek végéig felvette a diplomáciai kapcsolatot Mongóliával. A Sztálin halála utáni zűrzavaros időszakban Szovjetunió és Mongólia kapcsolata meggyengült, ez a folyamat 1953–1957 között lehetőséget biztosított Kínának arra, hogy politikai és gazdasági pozícióit átmenetileg a térségben megerősítse. A mongol diplomácia ravasz taktikázásának köszönhetően a két szomszédos nagyhatalom egy ideig egymással rivalizálva, egymást túllícitálva próbált meg hídfőállásokat kiépíteni az ország politikai, gazdasági életében. A kínai–szovjet kapcsolatok megromlása miatt Mongólia a szovjet modellt választotta, de előtte még diplomáciai sikerként könyvelhette el, hogy szerződésben rögzítették a mongol–kínai határvonalat.

Az 1960-as évek Mongólia számára külpolitikai sikerekkel kezdődtek, amelyek diplomáciai elszigeteltségét többé-kevésbé oldották. 1961-ben felvették az ENSZ-be, a következő évben belépett a KGST-be, amelynek közvetlen gazdasági hatásaként a Szovjetuniótól való közvetlen politikai függés tovább erősödött. A mongol hadseregben, állambiztonsági területen, a gazdaságban, a gazdasági és politikai alrendszereket irányító minisztériumokban megjelentek a szovjet tanácsadók, a Vörös Hadsereg csapatai közvetlen kínai fenyegetettségre hivatkozva újra megjelentek Mongólia területén. Az 1964–1969 közötti periódus eredménye, hogy Mongólia teljes diplomá-

³ Jumzsagijn Cedenbal (1916–1991) miniszterelnök, az MNFP főtitkára. A hatalmat Csoj balszan 1952-ben bekövetkezett halála után politikai rivalisa félreállításával szerezte meg, és egészen Batmönh 1984-es hatalomra kerüléséig Mongólia egyszemélyi vezetőjének volt tekinthető.

ciai függésbe került a Szovjetuniótól. A különböző nemzetközi rendezvényeken, így az ENSZ-ben is, a mongol politikusok a szovjet érdekek képviselőjeként léptek fel.

Cedenbal regnálásának időszakát a gazdasági élet erőszakos modernizációja jellemezte. A szocialista segítségnyújtás jegyében a kedvezményes és vissza nem térítendő hitelek segítségével és a szocialista tömb szakértőinek irányításával sorra építették az ipari kombinátokat. A főváros rohamos fejlesztése mellett új városok, ipari centrumok jelentek meg Mongólia térképén, a települések munkaerőigénye megkövetelte a munkásság mesterséges, erőszakos eszközökkel való létrehozását. A város és vidék dichotómiája feszítő gazdasági, politikai ellentétként jelentkezett a mongol társadalomban. Jelentős különbség alakult ki az infrastrukturális beruházások, valamint a szociális, oktatási, egészségügyi ellátás területén a városok javára. A nomád társadalom letelepítése és a gyors életmódváltás miatt a tradicionális állattartás részben visszaszorult, illetve stagnált, emiatt megindult a vidéki lakosság városokba áramlása. Az urbanizáció, valamint az egészségügyi ellátás színvonalának emelkedése miatt demográfiai robbanás következett be, amivel a nyersanyagok kitermelése és a félkész termékek gyártását elősegítő iparfejlesztés nem tudott lépést tartani. A hatalmas ütemben növekvő lakosságnak az elhibázott mezőgazdasági átalakítás miatt az 1970-es évekre egyre jelentősebb mértékű áruhiánnyal, valamint folyamatos ellátási problémákkal kellett szembenéznie. Az 1980-as évek elején jegyrendszert vezettek be, amely egyre növekvő társadalmi elégedetlenséghez vezetett. Cedenbal egészsége rohamosan romlott, orosz származású felesége egyre nagyobb mértékben avatkozott bele a gazdasági és politikai ügyekbe. A betegségével küzdő politikus már nem volt képes reagálni a világpolitikai kihívásokra, nem tudta követni a megváltozott szovjet politikát, rendszeresen konfliktus alakult ki a szovjet politikai elit és Cedenbal, valamint az új mongol politikai nómenklatúra között. Az 1980-as években több hullámban egymást követő politikai tisztogatások tarthatatlansága miatt a szovjet vezetés rákényszerült arra, hogy Cedenbalt eltávolítsa a hatalom csúcsáról, s helyette a rugalmasabb Batmönh-t⁴ segítette a mongol állam és kommunista párt élére.

⁴ Jambyn Batmönh (1926–1997) 1948-ban lett az MNFP tagja. Az 1970-es évek elején került be az állam legfelső vezetésébe. 1973-tól tudományos miniszter, 1974-től a Politikai Bizottság tagja. 1974–84 között Mongólia miniszterelnöke volt, majd a politikai hatalom irányítását is megszerezte, amikor 1984-ben Cedenbal helyét is átvette a mongol párt- és állami vezetés élén, 1984-ben lett az MNFP főtitkára. Ő indította el a mongol reformfolyamatot. 1990 márciusában lemondott. SZILÁGYI Zsolt: *A 70 éves magyar–mongol diplomáciai kapcsolatok történetének első szakasza 1950-től 1990-ig*. PEACH Műhelytanulmányok 24. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Nemzetközi és Politikatudományi Intézet, Modern Kelet-Ázsia Kutatócsoport, 2020. (A továbbiakban: SZILÁGYI, 2020.) 267.

NEMZETKÖZI VIZEKEN

A mongol–magyar politikai és gazdasági kooperáció egyik nagyon fontos pillérét jelentette az élelmiszeripar területén kibontakozó együttműködés. Somogyországban, így Kaposváron intenzív iparfejlesztés történt a korszakban.

A Kaposvári Húskombinát gazdasági megerősödését, politikai beágyazódását jelezte egy érdekes intermezzo. A 60-as évek végén, 70-es évek elején az egyre erősebb magyar–mongol kétoldalú gazdaságpolitikai kapcsolatok egyik legfontosabb szegmensévé vált Kaposvár és Darhan⁵ testvérvárosi kapcsolata, valamint az egyik legjelentősebb magyar szakmai irányítással, segítséggel megvalósuló mongóliai beruházás, a Darhani Húskombinát működésének beüzemelése. 1972. június 13–21. között a Mongol Népköztársaságban járt MSZMP-pártmunkásküldöttség J. Cedenballal, az MNFP első titkárával folytatott beszélgetéséről feljegyzést készített⁶ Németh Ferenc,⁷ az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának első titkára. A korabeli kommunista nómenklatúra hatalmi hierarchiáját ismerve, csak a legritkább esetben fordulhatott elő, hogy egy megyei szintű MSZMP-vezetővel egy kommunista diktátor kétoldalú tárgyalásokat folytatott. A magyar küldöttséget június 20-án fogadta Cedenbal. A megbeszélés mintegy 70 percig tartott a Központi Bizottság székházában. Miután érdeklődött a delegáció tapasztalatairól, kifejtette, hogy az országai közötti kapcsolat a marxizmus-leninizmus elvei alapján fejlődik. A két ország és a két párt közötti kapcsolatot egyértelműen jónak minősítette. Nagy jelentőségűnek tartotta a két párt közötti küldöttségcseréket és a pártmunkában hasznosíthatónak ítélte az így szerzett tapasztalatokat. Véleménye szerint a Mongol Népköztársaság gyors ütemű fejlődése

⁵ Darhan 74 000 lakosával Mongólia harmadik legnagyobb települése, Kaposvár testvérvárosa.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL SML), XXXV. 55. Magyar Dolgozók Pártja. Magyar Szocialista Munkáspárt. Archivum. Tematikus gyűjtemény. Kaposvár–Darhan 1973. gyűjtemény. A delegáció vezetője, Németh Ferenc által 1972. június 27-én készített feljegyzés.

⁷ Németh Ferenc kommunista politikus, 1943-tól mezőgazdasági és építőipari munkás volt. 1949-ben lett az MDP tagja, később MSZMP-tag volt. 1951-től Szekszárdon pártiskolai tanár volt, majd 1955–1956-ban az MDP dombóvári járási pártbizottságának titkára. 1956. novemberétől az MSZMP Somogy megyei Bizottságán dolgozott, politikai munkatársként, majd 1960-tól a párt kaposvári városi pártbizottság első titkára. 1962. április 14. és 1974. június 19. között az MSZMP Somogy megyei pártbizottság első titkára, 1966. december 3. és 1975. március 22. között volt tagja az MSZMP Központi Bizottságának. Hatalmi pozíciójának szimbolikus csúcsára érkezett, amikor 1969-ben az Egyetértés vadásztársaság tagja lett. Kiténtetése: Szocialista Munkáért Érdemérem (1956), Magyar Munka Érdemérem (1963), Magyar Munka Érdemrend arany fokozata (1968). 1974-ben visszahívták első titkári tisztségéből, ezután Budapesten az Országos Kisipari Szövetkezetek elnökhelyettese lett. https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=5305&catid=77%3A&Itemid=67 és https://www.paap.hu/ords/f?p=2013:3:32898647240579:::3:P3_PERSON_ID:48188 (2021. augusztus 25.)

a Szovjetunió és a többi szocialista ország önzetlen segítségének és a mongol nép szorgalmas munkájának együttes eredménye. Kifejtette, hogy a Mongol Népköztársaság, mint a KGST tagja, együtt dolgozik a többi szocialista országgal, a szocialista gazdasági integráció lehetőségeinek teljesebb kihasználásáért. Részletesen és elismerően beszélt a Magyar Népköztársaság által nyújtott segítségről, a Szonginóban épülő Biokombinátról és a Darhanban épülő Húskombinátról,⁸ az Ulánbátori Ruhagyárról, a vízkutatásokról és kutak létesítéséről, a geológiai kutatásokról, a szakemberek Magyarországon történő képzéséről, valamint a magyar szakemberek mongóliai segítségnyújtásáról. Szólt a Mongol Népköztársaság belső helyzetéről. Hangsúlyozta, hogy az 1972-es év az ötödik ötéves terv második esztendeje. Megállapította, hogy a terv teljesítése jól halad. Az ipari beruházások és a kultúra fejlesztésének területén a célkitűzéseket kiemelkedően teljesítik, valamint a mezőgazdaság fejlődése is számottevő. 1971-ben például 7,7 millió növendékállatot neveltek, s 1972-ben 8 000 000 darab várható, a mezőgazdasági munkákat is időben sikerült befejezni. Náluk is nagy gondot okozott az esőhiány. Tavasszal egyáltalán nem volt csapadék, azóta is csak néhány milliméter eső esett. Az elmondottakat összegezve kiemelte, hogy a XVI. pártkongresszus⁹ határozatait eredményesen valósítják meg. Nagy gondot fordítanak a mongol nép internacionalista szellemben történő nevelésére és a szocializmus építésében előttük álló feladatok végrehajtására való mozgósítására. Cedenbal részletesen beszélt a kínai vezetők politikájának ideológiai, gazdasági és katonai hatásáról. Kifejtette, hogy a kínai vezetés a maoizmust¹⁰ minden eszközzel igyekszik rájuk kényszeríteni és széles körben terjeszteni a mongol nép körében. Például naponta 20 óra időtartamú mongol nyelvű, mongol- és szovjetellenes rádióadást sugároznak. Ezzel az a céljuk, hogy éket verjenek Mongólia és a Szovjetunió

⁸ A Darhani Húskombinát és a Szonginói Biokombinát két olyan magyar szakmai segítséggel megvalósuló beruházás, melyek tevékenysége a politikai rendszerváltásokig meghatározó a két ország gazdasági kapcsolataiban. SZILÁGYI, 2020. 19.

⁹ 1971. július az MNFP XVI. ünnepi kongresszusa, az ötödik ötéves terv jóváhagyása.

¹⁰ A maoizmus Mao Ce Tung és a Kínai Kommunista Párt ideológiája, amely eltéréseket mutat a Szovjetunió irányvonalától. Mao egyetértett Sztálinnal az osztályharc folytatódásának kérdésében a kommunista hatalomátvétel után, sőt egyenesen a kommunista párt funkcionáriusait, a nőmenklatúrát tartotta burzsoázának, amelynek érdekében áll a kapitalizmus visszaállítása. A kínai kulturális forradalom meghirdetett célja éppen ennek meggátlása volt. Emellett azonban a maoizmus kifejlesztett bizonyos saját elképzeléseket, melyek különböznek a többi kommunista irányzathoz képest, a legfontosabb, hogy a munkásság helyett a fő hangsúlyt a parasztságra helyezi, a kapitalizmus elleni harc legfontosabb módszere nem a munkások és a szakszervezetek harca, hanem a parasztfelkelés. Mao halálát követően Kínában a reformista irányzatok kerekedtek felül, bár hivatalosan mind a mai napig Maót tekintik alapnak. JORDÁN Gyula: *Kína története*. Budapest, Aula, 1999. (A továbbiakban: JORDÁN, 1999.) 301–360.

közé.¹¹ Céljukat azonban nem érték el, mert a mongol nép abszolút többsége szilárdan a marxista-leninista elvek talaján áll és meggyőzöbbek számára a többi szocialista ország által nyújtott segítség eredményei. Ugyanakkor szólt arról, hogy Mongóliában mintegy 7000 kínai él, akik közül az idősebbek semleges álláspontra helyezkedtek, de a fiatalok egyes köreiből vannak szimpatizánsok, ezért a fiatalok között szívós nevelőmunkát végez a mongol párt és az ifjúsági szövetség. Mongóliában élő félvérek között is igyekeznek terjeszteni a maoista eszméket. A viszony megromlása Mongóliának jelentős gazdasági kárt okoz. Például a kereskedelmi kapcsolatok a minimálisra csökkentek. (1960-hoz képest a tizedére csökkent, az utóbbi évben valamelyest emelkedett. Jelenleg évi körülbelül 100 000 rubeles növekedés van a kereskedelmi forgalomban.) Több elkezdett építkezést abbahagytak, és nem engedik meg ezek befejezését, öröket állítottak ezekre a helyekre. Gazdaságilag nagy kiesést okozott a tranzitforgalom minimálisra való csökkentése (ugyanis itt bonyolódott a Szovjetunió és a többi szocialista ország Kínába irányuló áruforgalma, a napi 24 vonatos áteresztőképesség ellenére ma naponta csak két vonat közlekedik). Megemlítette, hogy a 4700 km-es mongol–kínai határszakasz védelme jelentős erőket köt le. A kulturális forradalom idején teljesen át kellett dolgozni a Mongol Népköztársaság negyedik öt éves tervét,¹² meg kellett növelni a honvédelmi kiadásokat, emiatt jelentős ipari beruházások, lakásépítkezések maradtak el, és csökkentették a kommunális beruházásokat is. Emellett a fokozott határvédelem tovább növelte az amúgy is jelentős munkaerőproblémát, mivel több ezer fiatalt kellett bevonultatni katonai szolgálatra. Cedenbal beszélt a kínai határsértésekről is. Elmondta, hogy időnként kisebb-nagyobb csoportok 1–15 km-es mélységbe behatolnak Mongólia területére, s egy-két napos tartózkodás után visszamennek. A mongol katonai egységeknek megtiltották az ilyen csoportokra való tüzelést, de megparancsolták nekik, hogy fokozzák tevékenységük megfigyelését.

¹¹ A kínai vezetés a két világháború közötti japán törekvésekkel összhangban időnként megpróbálta a mongol világbirodalom dzsingiszi hagyományait, emlékeit a saját hatalmi céljaira hasznosítani, a mongolokban nemzeti indulatokat ébreszteni, Mongóliát a szovjet szövetségesétől elszakítani, ebben a mongóliai kínai kisebbséget felhasználni. Mongólia a szovjet–kínai, valamint a mongol–kínai kapcsolatoknak az 1960-as évek közepétől súlyosbodó megromlásával ismét ütközőállammá vált. A mongol állam, amely elsőként ismerte el a Kínai Népköztársaságot, szembe találta magát Kína nagyhatalmi aspirációival. Megszakadt a kínai–mongol gazdasági együttműködés, megindultak a kínai atomrobbantási kísérletek. Az 1962 decemberében megkötött, szerződésben rögzített mongol–kínai határegyezmény ellenére a mongol–kínai határon fokozatosan nőtt a feszültség, ennek hatásaként ismét jelentős szovjet katonai erők jelentek meg a mongol területen. Mongólia többször bírálta a maoizmust és a belső-mongolokkal szembeni kínai nemzetiségi politikát, a kínai kormány revizionizmussal, valamint az ázsiai érdekek elárulásával vádolta a mongol pártot és kormányt. JORDÁN, 1999. 301–360.

¹² 1966 júniusában zajlott az MNFP XV. kongresszusa, ekkor fogadták el a negyedik öt éves tervet.

Nagy teret szentelt Cedenbal a mongol–szovjet, valamint a többi baráti szocialista országhoz fűződő kapcsolatoknak. Nagyra értékelte a Szovjetunió sokirányú segítségét, amelynek nagy hagyományai vannak a Mongol Népköztársaság 50 éves történetében. Hangsúlyozta, hogy a KGST-tagországok segítsége, gazdag tapasztalatai szinte felmérhetetlenek. Különösen nagy jelentőséget tulajdonított ennek a segítségnek egy olyan helyzetben, amilyent a kínai vezetők politikája teremtett. Kiemelte, hogy a nemzetközi imperializmus és a maoizmus elleni harcban nagy erőt ad számukra a nemzetközi kommunista mozgalom erősödő egysége, amelyhez a mongol párt is teljes erejével igyekszik hozzájárulni. Összefoglalva arról beszélt, hogy több ízben járt Magyarországon. Külön kitért arra, hogy ismeri és nagyra becsüli Magyarország szocializmus építésében elért eredményeit. Megemlítette, hogy nagyon örülnek Fock Jenő közelgő mongóliai¹³ látogatásának. Biztosak abban, hogy e látogatás nagyban elősegíti a Magyar Népköztársaság és Mongólia közt meglévő jó és egyre fejlődő kapcsolatokat. Kérte a delegációt, hogy adja át szívélyes üdvözlését Kádár János,¹⁴ Losonczi Pál¹⁵ és Fock Jenő¹⁶ elvtársaknak, valamint a Politikai Bizottság tagjainak.

A Somogy megyei pártdelegáció látogatását a darhani küldöttség 1973 februárjában viszonzta. A küldöttség programjáról részletesen tudósított a *Somogy Néplap* 1973. február 17-én megjelent száma.¹⁷ A tudósítás szerint: „*Németh Ferenc*, a megyei pártbizottság első titkára, tegnap délután fogadta a Kaposváron tartózkodó mongol küldöttséget: *G. Damgyint*, a darhani városi tanács elnökét, *B. Donyidot*, a darhani városi pártbizottság osztályvezetőjét, akiket *Rostás Károly* városi tanácselnök és *dr. Ormosy Viktor* elnökhelyettes kísért el a megyei pártbizottságra. A küldöttség két tagján kívül ott volt a fogadáson *N. Dasbaldir*, a most épülő darhani húskombinát Kaposváron tanuló igazgatója is. A kölcsönös üdvözlés után a személyes élmények fölidézésével kezdődött a beszélgetés, ugyanis a megyei pártbizottság első titkára tavaly júniusban pártmunkásküldöttséget vezetett Mongóliába, s két napot töltött Darhan városában. Járt az épülő húskombinátban, a tejüzemben, a csokoládégyárban, a hőerőműben.”¹⁸

¹³ 1972 júliusában Fock Jenő magyar kormányfő látogatást tett Mongóliában.

¹⁴ Kádár János az MSZMP első titkára.

¹⁵ Losonczi Pál az Elnöki Tanács elnöke.

¹⁶ Fock Jenő a Minisztertanács elnöke.

¹⁷ Találkozás Darhanban és Kaposváron. Németh Ferenc fogadta a mongol küldöttséget. *Somogyi Néplap*, 1973. február 17. 1. (Kiemelések az eredetiben, a továbbiakban: Találkozás Darhanban és Kaposváron.)

¹⁸ Uo.

A cikk szerint Németh Ferenc az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának első titkára gyorsan magához ragadta a szót: „– Tavalý nem gondoltuk, hogy Kaposváron találkozunk – mondta Németh Ferenc a darhani tanácselnöknek. – S akkor még nem tudtuk, hogy ilyen szoros kapcsolat alakul ki a két város között. A megyei pártbizottság első titkára az iránt érdeklődött a küldöttség tagjaitól, hogy érzik magukat Kaposváron. G. Damgyin elmondta, hogy nagyon jó a program, s már eddig is sokat láttak, tapasztaltak – Németh Ferenc megjegyezte, hogy Darhan internacionalista város. A küldöttség vezetője felsorolta, hogy NDK-beli csehszlovák, szovjet, magyar szakemberek tartózkodnak a városukban. Az idén hatszázra nő az ott dolgozó magyarok száma. Most fogadják a szovjet szakembereket, akik a várostól 160 kilométerre fekvő réz- és molibdénüzem építésében vesznek részt.”¹⁹

Ezután a jövendő testvérvárosi kapcsolat kialakításáról beszélgettek a vendéglátók a mongol küldöttség tagjaival. „Sok szó esett az épülő darhani húskombinátról és a kaposvári testvérüzemről, ahova hamarosan további 35 jövendő vezetőt küldenek tanulni. G. Damgyin egy mongol közmondást idézett, amely szerint a jó tanárnak jó tanítványai vannak. Ők azt szeretnék, ha a darhani üzem elérné a kaposvári színvonalát. A megyei pártbizottság első titkára megérdeklődte, hogy Kaposvár hányadik testvérvárosa lesz Darhannak. – A válaszból kiderült, hogy a második. Az első Ulan-Ude,²⁰ a Burját–mongol [sic!] ASZSZK fővárosa, amely 350 kilométerre esik a városuktól. S noha Darhan és Kaposvár között tízezer kilométer a távolság, ez nem választhatja el a barátokat. Németh Ferenc azzal búcsúzott a mongol vendégektől, hogy nagyon örült a találkozásnak, s reméli, sok sikert érnek el Darhan város további építésében. Azt kívánta, hogy érezzék jól magukat hazánkban a hátralevő napokban. A darhani húskombinát jövendő igazgatójától azt kérte, hogy minél jobban készüljenek föl a szakmára, hiszen szép és korszerű lesz a gyáruk, s ott csak jobban lehet dolgozni, mint itt.”²¹

¹⁹ Uo.

²⁰ Ulan-Ude város Oroszország kelet-szibériai részén található, Burjátföld fővárosa. A város mai nevének jelentése burját nyelven Vörös Ude, ahol az Ude a várost átszelő folyó neve. 1900-ban érkezett Ulan-Udébe az első vonat Szentpétervárról a Transzszibériai vasútvonalon, ez felgyorsította a város fejlődését. 1923-ban megalakult a Burját-Mongol Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság. 1934-ben kapta a város a mai Ulan-Ude nevet. Ulan-Ude Kelet-Szibéria fontos közlekedési csomópontja. Itt ágazik le a Transzszibériai vasútvonalból a Transzmongol vasútvonal. Ez közvetlen vasúti kapcsolatot biztosít Európa és Mongólia, illetve Kína között. Építését 1939-ben kezdték. 1947–1953 között itt működött a Gulag egyetlen, nem szovjet területen található tábora, ahol közel 50 000 fogoly dolgozott a vasútvonal építésén. Itt ágazik el a Moszkvát a Távols-Kelettel összekötő autótút Mongólia irányába vezető ága is.

²¹ Találkozás Darhanban és Kaposváron.

Somogy megye és Kaposvár 1974. június végén a nemzetközi nagypolitika közép-pontjába került. Magas szintű mongol kormánydelegáció érkezett hazánkba 1974 nyarán, a küldöttség egy teljes napot töltött Somogyországban, valamint Kaposváron. A *Somogyi Néplap* korabeli száma részletes tudósításban számolt be az eseményről: „A város zászlóerdővel, kétnyelvű feliratokkal köszöntötte magas rangú vendégeit. És barátsággal, amelynek gyökerei messzire nyúlnak, s amely nem fennkölt szavakban, hanem tettekben ölt testet. Somogy és Kaposvár lakói sokszor és sokat hallottak már mongol barátainkról, eddig is figyelemmel kísérték munkájukat, erőfeszítéseiket és sikereiket. Érthető, hogy tegnap délelőtt fokozott érdeklődéssel és szívélyes barátsággal fogadták azt a küldöttséget, mely a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa és a Minisztertanács meghívására tölt néhány napot hazánkban. Megtiszteltetés – és eddigi kapcsolataink betetőzése – az, hogy Jumzsagijn Cedenbálnak, a Mongol Népi Forradalmi Párt Központi Bizottsága első titkárának, a Mongol Népköztársaság Nagy Népi Huralja Elnöksége elnökének vezetésével Magyarországon tartózkodó párt- és kormányküldöttség Somogyba látogatott. A delegáció tagja volt Zsambin Balmönh, Mongol Népi Forradalmi Párt Politikai Bizottságának tagja, a mongol minisztertanács elnöke, és több neves személyiség. Útjukra elkísérte őket Losonczy Pál, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke és Borbándi János,²² a Minisztertanács elnökhelyettese, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tagjai. Az utcákon – amerre elhaladt a gépkocsikaraván – felnőttek és fiatalok sokasága mosollyal, kedves köszöntéssel fogadta a vendégeket. Megálltak a járókelők is a járdán, hogy az elsuhanó gépkocsikban néhány másodpercre fölfedezzék a testvéri nép első számú vezetőit.”²³

A megyei MSZMP-elit fogadta a mongol kormánydelegációt. A találkozó különös jelentőséggel bírt Varga Péter,²⁴ az MSZMP Somogy Megyei Bizottsága újonnan

²² Borbándi János közgazdász, miniszterelnök-helyettes, országgyűlési képviselő.

²³ Somogyba látogatott a mongol párt- és kormányküldöttség. Igaz barátokat fogadtunk. *Somogyi Néplap*, 1974. június 29. 1, 3. (A továbbiakban: Somogyba látogatott a mongol párt- és kormányküldöttség.)

²⁴ Varga Péter Hegyfalú, 1926. július 11. Szülei mezőgazdasági munkások voltak. 1945-ig vasesztergályos szakmában dolgozott, 1946-ban lett a Magyar Kommunista Párt tagja üzemi pártszervezet agitációs és propagandafelelőse. 1950-től egyéves pártfőiskolát végzett, majd 1954-ig DISZ- és pártiskolai tanár volt, majd 1956-ig az MDP Budapest II. kerületi pártbizottságának titkára. 1956-tól 1959-ig Moszkvában, az SZKP pártfőiskoláján tanult. Hazaérkezése után az MSZMP KB Párt- és Tömegszervezeti Osztály instruktora volt, majd 1963-ig az MSZMP Budapest XV. kerületi pártbizottság első titkára. 1963-ban választották meg Pest megye tanácselnökévé. 1967-ben ismét a pártapparátusba került, a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya helyettes vezetője volt. 1974. június 19. és 1983. július 14. között az MSZMP Somogy megyei első titkára, majd 1983. július 6-tól 1988. november 22-ig a KB adminisztratív osztályvezetője. 1975. március 22. és 1988. május

megválasztott első titkára számára, aki ezen az eseményen mutatkozott be először a megye politikai életében. Személyes, baráti hangvétellel kezdte a fogadást, ez tükröződik a megyei napilap tudósításában is: „A megyei pártbizottság székháza előtt *Varga Péter*, a megyei pártbizottság első titkára és *Böhm József*,²⁵ a megyei tanács elnöke fogadta a kedves vendégeket. A Zrínyi iskola húsz úttörője adott át virágcsokrokat, s a sajtó, a rádió, a televízió tudósítói alig győzték megörökíteni a kedves, emlékezetes jeleneteket. A tanácskozó teremben – amíg az operatőrök és a fotóriporterok dolgoztak – közvetlen hangú beszélgetés folyt. »Elfáradtak egy kicsit, Cedenbal elvtárs? Nálunk melegebb van, mint Mongóliában.« »Egyszer a Kállai elvtárs vezette parlamenti delegációval jártam az Önök országában, akkor voltunk Cedembal elvtársnál is« – mondta a megyei pártbizottság első titkára. S a baráti küldöttség vezetője emlékezett erre a találkozásra. *Varga Péter*, a megyei pártbizottság és a megyei tanács Somogy lakossága nevében köszöntötte a vendégeket és kérte e néhány órában érezzék jól magukat megyénkben; igyekezzenek megismerni életünket, munkánkat. »Egy személyes vallomással tartozom Cedenbal elvtársnak – mondta megyénk első titkára. – *Mindössze a múlt héten választottak meg Somogyban a megyei pártbizottság első titkárává. Megtiszteltetés a számomra, hogy ebben a minőségben először Önöket köszönhetem Somogyban.*« Kérte, hogy hallgassák meg Böhm Józsefnek, a megyei tanács elnökének tájékoztatóját a megye gazdasági, társadalmi, politikai helyzetéről.»²⁶

Böhm József, a megyei tanács elnöke volt a másik vezető, aki bemutatta Somogyország történetét, kiemelve a térség agrárjellegét. A korszakban Magyarország egyik legfontosabb agrárinnovációban élenjáró térsége Somogy megye volt. Az agrárszektorban szerzett termelési tapasztalatok fontos információkat hordoztak a fejlődő mongol gazdaság számára.

22. között a Központi Bizottság, majd a KEB tagja. Országgyűlési képviselővé 1967. március 19-én Pest megye 20. számú egyéni választókerületében választották meg. https://www.tortnelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6396&catid=94:v&Itemid=67 (2021. december 29.)

²⁵ Böhm József földműves-szövetkezeti alkalmazott (1948–1949), körzeti agronómus Csokonyavisontai Gépállomás, Gépállomások Somogy Megyei Központja (1949–1951). Osztályvezető Somogy Megyei Tanács VB, Begyűjtési Osztály (1953–1954). Főállattenyésztő a Lábodi Állami Gazdaságnál (1957–1960). Később tanácselnök a Nagyatádi Járási Tanácsban (1961–1962), valamint tanácselnök a Somogy Megyei Tanácsnál (1963–1979). Termelészövetkezet elnöke a Barcsi Vörös Csillag Mezőgazdasági Termelészövetkezet Pártbizottsága (1980–1985). Pártfunkciók: politikai munkatárs MDP Somogy Megyei Bizottsága (1951–1953), osztályvezető MDP Somogy Megyei Bizottsága (1954–1956), titkár Barcsi Vörös Csillag Mezőgazdasági Termelészövetkezet Pártbizottsága (1956), titkár MSZMP Somogy megyei Bizottsága (1962–1963). https://www.paap.hu/ords/f?p=2013:3:11855535273949::3::P3_PERSON_ID:68442 (2021. december 29.)

²⁶ Somogyba látogatott a mongol párt- és kormányküldöttség. (Kiemelések az eredetiben.)

„A megyei tanács elnöke ezután – a szűkre szabott időben – tömören és szemléletesen érzékeltette a somogyi emberek életét, múltbeli gyötrelmeit, s az utat, amelyet a felszabadulás óta megtettek. Vendégeink igen nagy érdeklődést mutattak; különösen akkor, amikor az iparosítás örömteli eredményeinek bemutatása után az állattenyésztésben elért sikereinkről, a termésátlagok alakulásáról, az iparszerű növénytermesztés és állattenyésztés feltételeinek fokozatos megteremtéséről beszélt a megyei tanács elnöke. Gondosan jegyezték az életszínvonal alakulásának tényeit, és elismeréssel fogadták a kongresszusi munkaversenyről szóló tájékoztatót. Cedenbal elvtárs több kérdést tett fel. Különösen a műtrágya-felhasználás, az öntözéses növénytermesztés, a favagyon hasznosítása érdekelt. A mongol párt- és kormányküldöttség vezetője megköszönte a részletes tájékoztatót és azt mondta: »Tudjuk, hogy a magyar nép az MSZMP vezetésével nagy sikereket ér el a szocializmus építésében. A mongol nép úgy tekint erre, mint saját eredményeire.« Örömet fejezte ki Cedenbal elvtárs azért, hogy megismerkedhet a megye dolgozóinak munkájával, erőfeszítéseivel, és köszönte, hogy Somogyban ilyen meleg, baráti fogadtatásban részesítik küldöttségüket.»²⁷

A látogatás legfontosabb eleme a Kaposvári Húskombinátba történő látogatás volt. Ez az üzem volt a mongol–magyar politikai és gazdasági együttműködés egyik referenciavállalata, szakembereinek hathatós támogatásával épült fel, és kezdett működni Mongóliában a Darhani Húskombinát.

„A kölcsönös ajándékcseré után Jumzsagijn Cedenbal és kísérete a Kaposvári Húskombinátba²⁸ látogatott. Abba – a hírből már jól ismert – üzembe, amelynek dolgozói, vezetői részt vettek a darhani húskombinát létrehozásában, a mongol szakemberek képzésében. Ostoros István igazgató és Bognár József, az üzemi pártbizottság titkára fogadta a kedves vendégeket. »Igen nagy megtiszteltetés – mondta a kombinát igazgatója – hogy annak a távoli országnak az első számú vezetői jöttek el hozzánk, amelynek húsipari dolgozóival mintegy két év óta rendszeres munkakapcsolatot tartunk fenn.« Ostoros István külön üdvözölte Losonczi Pált, az Elnöki Tanács elnökét, megyénk szülöttét, abból az alkalomból, hogy először látogatott el a húskombinátba. Az igazgató rövid tájékoztatója után Cedenbal elvtárs az egyre szélesedő magyar–mongol kapcsolatokat méltatta, amelynek egyik szép megnyilván-

²⁷ Uo. (Kiemelések az eredetiben.)

²⁸ A Kaposvári Húskombinát 1969. január 1-jével létesült a megyei állatforgalmi, húsipari és baromfiipari, valamint a korábban már baromfiiparhoz csatolt hűtőipari vállalatból. A Húskombinát termelési profilja Somogy megyei, és kiemelten a nyári balatoni baromfi-, sertés-, marhahús- és húskészítmény, valamint tojásellátás (baromfiiban és tojásban Baranya megye ellátása is) kielégítése volt. Fontos célként fogalmazódott meg élőmarhában, marhahúsban, valamint vágott baromfi, tojás és nyúl tekintetében exporttevékenység bonyolítása.

mulása a darhani húskombinát. Köszönte a kaposvári húsipari munkások és vezetők segítségét, és szívből jövő jókívánságait fejezte ki az üzem munkásközösségének.”²⁹

EPILOGUS, AVAGY EGY KAPCSOLAT KRÓNIKÁSA

Andrássy Antal³⁰ az MSZMP Somogy Megyei Archívumának vezetője 1974. június 27-én feljegyzésben³¹ foglalta össze a mongol–magyar államközi gazdasági együttműködésben fontos szerepet játszó kaposvári eredményeket: „A két testvérváros kapcsolatát megőrkítő megállapodást 1973. február 17-én írták alá Kaposvár és Darhan város tanácselnökei. 1973 nyarán július 2–18-ig az épülő darhani kombinát középírányítói és szakmunkásai kiképzési tervének kialakítására, konkretizálására Mongóliában járt Ostoros István, a Kaposvári Húskombinát igazgatója, Burján Pál és Szerdahelyi Károly. Megtekintették a szerelési munkákat, azokat ellenőrizték, különös tekintettel a szakmai vonatkozásokra. A megegyezés értelmében 1973. szeptember 17. – december 14-ig Bántó László igazgatóhelyettes, Békés Lajos osztályvezető, Keller Gyula kirendeltségvezető és Ferenczi István TMK-vezető Mongóliában 120 fő elméleti oktatását végezték a darhani Szakmunkásképző Intézetben. Az oktatás mellett a technológiai folyamatok és az épülő üzem beindításával kapcsolatban több hasznos javaslatot tettek. 1973. szeptember 25. – október 13. között újabb 5 fős magyar csoport segítette a darhani építkezést. 1974. május 23-án 3 fő, majd június 26-án 6 fő utazott Mongóliába tapasztalatátadásra, illetve a technológiai folyamatok segítésére. A Kaposvári Húskombinátnál 1974. február 20. – május 15-ig 36 mongol szakember kiképzését segítették, ill. végezték. A csoport különböző szintű szakmai felkészültséggel rendelkezett. (8 fő mérnök, 10 szakközépiskolát végzett, 17 szakmunkás.) Az elméleti tananyagot orosz nyelvű kéziratban készítették el a kaposváriak. A kombinát vezetői megismertették valamennyi munkafolyamattal őket és

²⁹ Somogyba látogatott a mongol párt- és kormányküldöttség. (Kiemelések az eredetiben.)

³⁰ Andrássy Antal (1934–1990) az MSZMP Somogy Megyei Bizottságának archívumvezetője 1962 és 1977 között. A Somogy Megyei Levéltár főlevéltárosa 1977-től, majd az intézmény igazgatója 1988-tól. Somogy megye helytörténetének kutatója, kutatási területe az 1848/49-es forradalom és szabadságharc – ezen belül elsősorban Noszlopy Gáspár élete és működése –, az 1918 és 1920 közé eső forradalmak és megtorlások kora, valamint a megyei zsidóság története. Gyűjteménye jelentős és részletes, országos vonatkozásai mellett elsősorban helytörténeti jellegű forrásbázisa az említett korszakoknak és témáknak.

³¹ MNL SML. XXXV. 55. Magyar Dolgozók Pártja. Magyar Szocialista Munkáspárt. Archívum. Tematikus gyűjtemény. Kaposvár–Darhan 1973. gyűjtemény. Andrássy Antal archívumvezető feljegyzése, 1974. június 27.

a legjobb magyar szakemberek mellett dolgoztak.”³² Az 1980-as évek elejére, közepére a Kaposvári Húskombinát a régióban több versenytársat kapott. A kül- és belpiacokon értékesítési lehetőségei beszűkültek, a termelési költségek drasztikusan megemelkedtek, így a vállalat folyamatos gazdasági, vezetési gondokkal küszködött. Ebben a helyzetben a mongóliai kapcsolat lassan elhalt, emléke a levéltári fondokban őrződött meg.

³² Uo.

SERES ATTILA

NÉGY ÓRA A BUDAPESTI SZOVJET NAGYKÖVETSÉG ÉS A HEGYESHALMI HATÁRÁTKELŐ KÖZÖTT

EGY KÁDÁR-KORI „BETYÁR” TÖRTÉNETE (1980–1981)

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Tanulmányom a Kádár-korszak legmeghökentőbb és – minden bizonnyal – legélelmesebb módon végrehajtott disszidálása,¹ és az azt megelőző eseménysor, gépjárműlopás, dezertálás és határáttörés izgalmas, valósággal krimibe illő történetét mutatja be. Ennek dokumentumai véletlenszerűen kerültek a látókörömbe. A Külügyminisztérium – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött – archívumában folytatott kutatásaim során a kezem ügyébe akadt a Belügyminisztérium (BM) egy 1980. április 1-jére keltezett tájékoztató feljegyzése, amely a belügyi szervek által addig beszerzett információk birtokában részletesen feltárja ezt az ügyet.² Egy magyar sorkatona 1980. március 26-án a hajnali órákban ellopta a budapesti szovjet nagykövetség autóbuszát. A nagykövetség épületét őrző magyar kormányőrök nem észleltek illetéktelen behatolást a nagykövetség területére, ezért természetesnek vették, hogy a nagykövetség munkatársai belülről hajtanak ki a busszal a képviselőudvaráról. A busz eltulajdonítása a külképviselet dolgozóinak sem tűnt fel, a szovjet nagykövetség udvarának kapuja órákon keresztül tárva-nyitva maradt. A magyar kiskatona a hamis diplomáciai védettsége birtokában – a laktanyájánál tett rövid kitérő után – egészen Hegyeshalomig száguldhatott, a közúti ellenőrző pontokon senki nem gondolt arra, hogy ellenőrizze a buszt, hiszen az 1961. évi bécsi konvenció

¹ A „disszidál” és „disszidens” fogalmaknak 1948–1949 után a kommunista kormányzat adott új értelmet az emigrál és emigráns szavak tudatos kerülésével, elsősorban a hazájukat elhagyó személyek „hűtlenségének” megbélyegzésére. Az 1956. évi forradalom leverése által kiváltott menekülthullám során kivándorló személyek stigmatizálására a pártvezetés a tettük mögötti politikai motivációt és a cselekmény illegális jellegét („szökés”) hangsúlyozta. A magyar emigránsok nem érezték a benne lévő, erősen pejoratív mellékízt, így az 1980-as évekre ez a szó meghonosodott a nyugati magyar diaszpóra belső frazeológiájában is, ezért bizonyos esetekben magam is ezt használom. A kifejezés jelentéstartamának változásaira ld. CZIGÁNY Lóránt: Államosított szavaink átvilágítása, avagy szótáríróink diszkrét bája. *Kortárs*, 1999/7. 9–10.

² Benkei András belügyminiszter átirata Puja Frigyes külügyminiszternek. Budapest, 1980. április 1. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Külügyminisztérium TÜK-iratok (XIX–J–1–j), 1981/140. doboz (dob.), 00519/1981. számú (sz.) üggyirat.

értelmében a külföldi képviselők gépjárművei és azok utastere is exterritoriális jogot élvezett, ráadásul a diplomáciai rendszára miatt a buszt a hegyeshalmi forgalmi ellenőrző pont (FEP) területére is előzetes okmány- és csomagvizsgálat nélkül engedték be.

Első olvasásra talán – még idézőjelbe téve is – merész képzettársításnak tűnik, hogy egy alapvetően a XIX. században virulens társadalmi jelenséget, a betyárkodást a Kádár-korszak utolsó évtizedének társadalmi, politikai környezetében adaptáltam. Már csak azért is, mert ahogy a betyárság történetére és népi hagyományára vonatkozó legfontosabb tudományos feldolgozás, Küllös Imola monográfiája rögzíti, Ráday Gedeon (1829–1901) királyi biztos 1868–1871. évi irtóhadjárata, a Magyar Királyi Csendőrség 1884. évi létrehozása, valamint számos gazdasági-társadalmi változás következtében a XIX. század végére lényegében véve talaját vesztette az Eric Hobsbawm nemzetközi példái alapján³ „társadalmi banditizmusnak” vagy „nemzeti banditizmusnak” is nevezhető jelenség.⁴ Az a tradicionális szociokulturális és patriarchális közeg, nevezetesen a vidéki parasztnépesség és pásztortársadalom, amely a XIX. században kitermelte a betyárságot, a Kádár-rendszer utolsó évtizedére a végórájához közeledett. Mégis úgy gondolom, hogy van két olyan jellemvonása a betyárkodásnak, a betyárok motivációinak, sajátos attitűdjének, amelyek megengedik, hogy a jelenséget a Kádár-éra viszonyai között is értelmezzük, s párhuzamot vonjunk a XIX. századi betyár és a Kádár-kori lázadó között.⁵ Először is, a XIX. századi Kárpát-medencében a betyár elsősorban a társadalmi igazságszolgáltatás, illetve a politikai elit, azaz akkoriban a feudális rétegek elnyomása elleni harc képviselője és szimbóluma, de szinte mindegyikük életében szerepet kapott az idegen uralom, azaz a Habsburgok elleni küzdelem is. Másrészt fontos hangsúlyozni, hogy magukban a betyároknak sem tudatosult minden esetben, hogy társadalmi vagy nemzeti küldetésük lenne. Magyarországon is ez okozza a betyársággal kapcsolatos narratíva kettősségét: a hivatalos történeti források csupa rosszat, a szájhagyomány csupa jót állít róluk. A „társadalmi” vagy „nemzeti banditizmus” tehát tiltakozás ugyan, de nem forradalmi lényegű vagy történelemformáló hatású, a banditahősök

³ Küllös e tekintetben a brit marxista történész egy 1974-ben magyarul is megjelent könyvére támaszkodik. Ld. HOBBSAWM, Eric: *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században*. Budapest, Kossuth, 1974.

⁴ KÜLLÖS Imola: *Betyárok könyve*. Budapest, Mezőgazdasági, 1988. 24.

⁵ Itt jegyzem meg, hogy a második világháború után, 1945–1953 között a Székelyföldön rendszerint a kommunista államapparátussal kollaboráló magyar nemzetiségű vezetők, pártfunkcionáriusok, tanács- és téveszelnökök elleni merényletek végrehajtóit ugyancsak betyárnak titulálta a korabeli székely közbeszéd. Ennek az ellenállási formának a székely társadalom egy része is nemzeti jelleget tulajdonított. Ld. FRANCK M. Mihály: *Székelyföld betyárjai. Dézsi, Pusztai és Jeges. Életük-haláluk riportkrónikája 1928–1955*. Csíkszereda, Szerző, 2009.

erejéből csupán arra futja, hogy akár erőszak vagy törvénytelenég árán is egyértelmű jelzést küldjenek az elnyomóknak arra vonatkozóan, hogy „máshogy is állhatnak a dolgok”.⁶

Ha a XIX. századi „feudális rétegek” és „Habsburgok” szavakat behelyettesítjük az „MSZMP pártnömenklatúrája” és a „szovjet megszállók” kifejezésekkel, máris megérkezünk az írásunkban bemutatandó történethez és az azzal kapcsolatban felvethető legégetőbb kérdéshez. Voltak-e 1956 és különösen 1962–1963 után a kádári politikai, társadalmi konszolidáció feltételrendszerében olyan magyar állampolgárok, akik akár a nyílt erőszak vagy jogsértések árán is, fegyvertelen szabotázsakciók vagy fegyveres ellenállás révén közvetlen károkat okoztak az állam elnyomó apparátusának, a pártelitnek és az azt kiszolgáló rendvédelmi, állambiztonsági struktúráknak, netán az ezt az apparátust támogató idegen (szovjet) ágenseknek. Azért is fontos ennek a vizsgálata, mert a történeti feldolgozások szinte mindegyike a kádári konszolidáció egyik legfontosabb fundamentumának tekinti azt a politikai törekvést, hogy az éra különböző alkorszakaiban, különböző intenzitással, a jóléti intézkedések, a rendszer korrekciói, gazdasági reformok, enyhe pluralizmus, modernizáció, az egzisztenciális biztonság stb. révén megteremtsék és fenntartsák a társadalom legszélesebb rétegeinek a rendszer iránti lojalitását, együttműködését.⁷ Ezzel összhangban a rendszer fennmaradása szempontjából létfontosságú volt a társadalom atomizáltsága is, az, hogy a saját érdekeiket kereső egyének ne tanúsítsanak kollektív ellenállást a rendszerrel szemben. A hatalom a rendszer kereteit feszegető egyéni cselekedetekre, noha azok politikai jelentéstartalmat kaptak, már nem minden esetben tekintett úgy, mint a rendszerrel szembeni nyílt kihívásra.⁸

ADATVÉDELMI PREMISSZÁK

Mivel egy alig több mint négy évtizeddel ezelőtt játszódó, és egy család személyes sorsát érintő, meglehetősen érzékeny történetet dolgoztam fel, a tanulmány szövegének megírásakor óhatatlanul is figyelembe kellett vennem elsősorban az 1995. évi

⁶ Uo. 11. – A betyárság definíciójára ld. még: FÓNAGY Zoltán: Népi hősök vagy közönséges rablók? Betyárvilág a XIX. században. *Litera* (irodalmi portál), 2021. szeptember 25. <https://litera.hu/irodalom/publicisztika/fonagy-zoltan-nepi-hosok-vagy-kozonseges-rablok-betyarvilag-a-xix-szazadban.html> (2021. december 5.).

⁷ A teljesség igénye nélkül ld. RAINER M. János: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest, 1956-os Intézet – L' Harmattan, 2011. 155–157. – KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945–1990*. Budapest, Osiris, 2014. 400–401.

⁸ MAJTÉNYI György: *Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma*. Budapest, Libri, 2018. 52–53.

levéltári törvénynek a személyes adatok publikálására vonatkozó alapvetéseit.⁹ A történet főszereplőjének, Pintér Szabolcsnak a neve már a cselekmény elkövetése után egy nappal ismertté vált, ugyanis két osztrák napilap, a *Die Presse* és a *Kronen Zeitung* teljes egészében közzétette azt.¹⁰ Ugyanaznap az osztrák sajtótudósítások alapján a müncheni Szabad Európa Rádió magyar adásának *Forgószínpad* című műsorában is részletesen beszámoltak a meghökkentő módon végrehajtott, a szovjet nagykövetség buszának eltulajdonítása okán politikai üzenetértékkel bíró, ezért publicitásért kiáltó disszidálásról. Abban ugyancsak elhangzott a sofőr teljes neve.¹¹ Pintér Szabolcs édesapját, P. J.-t 1981. november 30-án temették el,¹² az édesanyja, P. J.-né 1991. április 28-án hunyt el,¹³ így mindkettőjük esetében a jogszabályokban meghatározott harmincéves „védelmi idő” lejárt, tehát elvileg a teljes nevüket közölni lehetne. Pintér nagybátyja, id. R. L. 1926. május 2-án született, az ő bátyja, dr. R. J. 1924-ben.¹⁴ A halálozási dátumukat nem ismerjük, így az ő esetükben a kilencvenéves „védelmi időt” lehet/kell figyelembe venni, tehát a jogszabályok szerint az ő teljes nevüket is publikussá lehetne tenni. Ennek ellenére úgy döntöttem, hogy a rokoni kapcsolatok összefűzésének lehetősége miatt Pintér Szabolcs minden egyes családtagját és rokonát anonimizálom, csak a vezeték- és keresztnévük kezdőbetűjét adom meg. A sorkatonák, egyszerű honvédek, a szovjet nagykövetséget őrző kormányőrök és a határon szolgálatot teljesítő sorállományú határőrök, így a buszra lövéseket leadó személyek esetében csak a vezetéknevük kezdőbetűjét és a keresz-

⁹ Az 1995. évi LXVI. törvény (a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről) 24. §-nak 1–6. cikkelye rendelkezik a személyes adatot tartalmazó levéltári iratok kutathatóságáról és publikálásáról. Eszerint a személyes adatot tartalmazó levéltári anyag az érintett halálozását követő harminc év múlva válik kutathatóvá, illetve a védelmi idő kilencven év, amennyiben a halálozás ténye és annak ideje nem ismert. Ld. a Net.Jogtár linkjét: <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=99500066.tv> (2021. december 5.).

¹⁰ Igaz, a keresztnévét egyik sem adta meg helyesen, a *Die Presse* „Szabolso”-t, a *Kronen Zeitung* „Slabolos”-t írt. MARGL, Hubert: Ungar rast im Kugelhagel über Grenze. Wilde Flucht erst vor Wien gestoppt. *Die Presse*, 1980. március 27. 12. (A továbbiakban: MARGL, 1980.) – PEARSON, Harold: Ungarischer Soldat raste mit Bus im Kugelhagel über Grenze. Abenteuerliche Flucht in Nickelsdorf. Der Mann in Uniform durchstieß den Schranken und fuhr bis Schwechat. *Kronen Zeitung*, 1980. március 27. 8–9. (A továbbiakban: PEARSON, 1980.) – Ennél tapintatosabb volt a *Kurier*, amely csak a vezetéknev kezdőbetűjét adta meg. GABRIEL, Ingrid: Mit Vollgas nach Österreich. Ungar stahl in Budapest Autobus und durchbrach beide Schranken. Stopp in Schwechat. *Kurier*, 1980. március 27. 20.

¹¹ Az adás szövegének leirata megtalálható: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL), Hálózati, operatív és vizsgálati iratok, A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, Operatív dossziék (3.1.5.), O–17.973. sz. operatív dosszié. 103–104.

¹² *Kisalföld*, 1981. november 27. 6. (Gyász hírek).

¹³ *Kisalföld*, 1991. április 30. 13. (Gyász hírek).

¹⁴ Varga István rendőr alezredes feljegyzése Pintér Szabolcs rokoni kapcsolatairól. Budapest, 1980. június 3. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 22–23.

nevüket közlöm. A BM III-as főcsoportfőnökségének állományába tartozó rendőr-tisztek és a magas rangú katonatisztek teljes nevét közléteszem.

EGY KÜLÖNÖS ORSZÁGELHAGYÁS ÓRÁRÓL ÓRÁRA

Pintér Szabolcs 1957. május 7-én született Győrben. 1980. január 3-án vonult be sorkatonai szolgálatra, az újonckiképzésére a budapesti (újpesti) Dobó István laktanyában került sor. A szakközépiskola elvégzése (1974 nyara) és a sorkatonai szolgálat megkezdése között eltelt életszakasza – és a téma – szempontjából kulcsfontosságú motívumnak kell tekintenünk, hogy kivételes gépjárművezetői rutinra tett szert. Besorozásakor már rendkívül tapasztalt járművezetőnek számított, különféle kategóriájú, nemcsak személygépkocsik, hanem tehergépjárművek, kisbuszok és úgynevezett panorámás autóbuszok vezetésére alkalmas jogosítványokkal is rendelkezett. A bevonulása előtt, 1976. október 28-tól 1979. március 13-ig a Soproni Postaigazgatóság győri vonalfőnökségénél, majd 1979. március 13-tól 1980. január 2-ig a Volán győri üzemvezetőségénél dolgozott gépjárművezetőként. Előbbi munkahelyén rendszerint munkásokat szállított a postaigazgatóság körzetéhez tartozó vonalak javítási munkálataira, a Volánnál pedig távolsági buszjáratokon teljesített szolgálatot. A győri Volánnál a váltótársa később úgy nyilatkozott róla, hogy a szabadidejében is leginkább autók, motorok javításával, „bütykölésével” volt elfoglalva.¹⁵ A sorozási adatfelvételi lapjára a szakképesítése és a foglalkozása rovatokban saját kezűleg azt tüntette fel, hogy „gépkocsivezető”.¹⁶ Amennyiben volt bárminemű perspektívája a jövőjét, s különösen a sorkatonai szolgálatát illetően, azt leginkább erre az érdeklődésére, a gépjárművekkel kapcsolatban megszerzett, az átlagosnál nagyobb tudására és gyakorlatára alapozhatta, de a rövid távú döntéseit is ez határozta meg. A sorozáskor figyelembe is vették kivételes járművezetői jártasságát, nyilvánvaló, hogy azért osztották be a Magyar Néphadsereg (MN) 2. Katonai Főépítésvezetőségének (KAFÉV), majd az alapkiképzés után, március 15-én, a 23. Építésvezetőségének állományába, hogy autóbust kaphasson és a továbbiakban sofőrként teljesíthesse sorkatonai szolgálatát. Azonban a neki ígért buszt – a közvetlen felettese, Nagy Lajos őrnagy, építésvezető állítása szerint – „átadási problémák miatt” nem kaphatta meg,

¹⁵ Még korábban, 1976. március 12-től október 27-ig a Kisalföld Autójavító Ipari Szövetkezetnél dolgozott szerelőként, így a járműveket „belülről” is jól kellett ismernie, nem okozhatott számára gondot egy műszaki meghibásodás kijavítása. Hegedüs László rendőr ezredesnek, a BM III/IV-7. Osztálya vezetőjének tájékoztató feljegyzése Tóth Ernő rendőr ezredesnek, a BM III/IV-6. Osztálya vezetőjének. Győr, 1980. március 31. Uo. 105–107.

¹⁶ Pintér Szabolcs sorozási adatfelvételi lapja. Budapest, [1980. január 3.] Uo. 41–41.

ezért a laktanya területén egy építkezésen foglalkoztatták segéd munkásként.¹⁷ A rendelkezésemre álló források alapján az alábbiakban kizárólag két nap, 1980. március 25–26. eseménysorának rekonstruálására szeretnék szorítkozni, megadva a dezertálás és határáttörés időbeli sarokpontjait.

1980. március 25-ére Pintér kimaradást kért arra hivatkozva, hogy viszket a bőre és fertőző betegség gyanúja miatt szeretné kivizsgáltatni magát a Magyar Néphadsereg Központi Kórházában. Az engedélyt a 12.00 órától este 21.00 óráig terjedő időszakra meg is kapta, ám a kimaradási terminus végére nem tért vissza laktanyájába.¹⁸ Március 26-án hajnali 2.00 órakor behatolt a budapesti szovjet nagykövetség Népköztársaság útja (ma: Andrássy út) – Bajza utca – Lendvay utca által határolt épületömbjének Lendvay utca felől nyíló udvarára, és ellopta az ott parkoló és nyitva hagyott Ikarus 255-ös típusú, diplomáciai rendszámú autóbust. A busszal visszatért a Váci út és az Ezred utca által határolt laktanya épületkomplexumához. A laktanya területére hajnali 3.00-kor szabálytalanul lépett be, és szabálytalanul is hagyta el azt, ugyanis annak négy őrhelyén éjfél és reggel hat óra között szolgálatot teljesítő kilenc kiskatona (őr és váltóőr) egyike sem észlelte Pintér mozgását, be- és kilépését.¹⁹ A körletében felvette a személyes holmija egy részét, majd kiszökött a laktanyából. Visszament a laktanya közelében, de nyilván attól látótávolságon kívül leparkolt buszhoz, s azzal elhagyta Budapestet. Újpestről a Váci úton vissza kellett jönnie az Árpád hídig, ugyanis kiderül egy forrásból, hogy a magyar–osztrák államhatárt Budapest felől a Szentendre–Esztergom–Almásneszmély útvonalon, a régi 1-es főúton érte el.²⁰

A határőrök hajnali 6.05-kor észlelték a busz megérkezését Hegyeshalomra. Mint ahogyan azt a Belügyminisztérium Katonai Vizsgálati Alosztálya feltételezte, a laktanya elhagyása és az országhatárra való megérkezés között eltelt körülbelül háromórás időtartam – tekintettel a rendkívül rossz látási viszonyokra – még úgy is, hogy Pintér gyakorlott sofőrnek számított, csak arra volt elegendő, hogy folyamatosan nyomva a gázpedált, megállás nélkül jusson el Hegyeshalomra.²¹

¹⁷ Nagy Lajos őrnagy, építésvezető, az MN 2. KAFÉV 23. Építésvezetősege parancsnokának szolgálati feljegyzése. Budapest, 1980. március 31. Uo. 96–97.

¹⁸ R. Mihály honvéd kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 1. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 77–81. – Major László őrnagy kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 1. Uo. 82–85.

¹⁹ Kivonat a Dobó István laktanya 1., 2., 3. és 4. őrhelyén 1980. március 26-án 0.00 és 6.00 között szolgálatot teljesítő honvédek jelentéseiből. Budapest, 1980. március 26. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 59–61.

²⁰ Szegedi Imre rendőr alezredesnek, a BM III/IV-6/C Alosztálya vezetőjének jelentése ifj. R. L. meghallgatásáról. Budapest, 1981. július 20. Uo. 248–252. A hivatkozott hely: 249.

²¹ Zsótér Sándor rendőr alezredesnek, a BM III/1-C Alosztálya vezetőjének feljegyzése. Budapest, 1980. május 21. Uo. 154–157.

A diplomáciai rendszámú gépjárművek beléptetésére vonatkozó szabályok értelmében a buszt az első ellenőrző ponton mindenféle vizsgálat nélkül átengedték, bemehetett a FEP területére, a diplomáciai gépjárművek sofőrjeinek és utasainak kizárólag az osztrák határsáv előtti kiléptető kapunál kellett átesniük az útlevél-ellenőrzésen.²² Pintér az okmányellenőrző határőr jelzésére még barátságosan reagált, ám utána a gázpedálra lépett és az erőszakos határáttörések megakadályozására, vagy legalábbis lassítására egyfajta terelősáv gyanánt kialakított beton virágtartók és fapadok közé hajtott, majd körülbelül 60-70 kilométer/órás sebességgel áttörte a határsorompót. A sorompó előtt szolgálatot teljesítő két határőr, T. József járőrvezető és T. Tamás, észlelve a határáttörési szándékot és erre parancsot kapva, AK-47-es gépkarabélyukból tüzet nyitottak a buszra. A lövéseket a vezetőfülkére, a szélvédő kormány fölé eső részére és a busz bal oldalára, illetve bal első kerekére adták le. Pintért azonban nem találták el. T. Tamás úgy látta, hogy a buszvezető „szorosán ráhajolt a kormányra”,²³ míg Pintér később úgy magyarázta a kritikus pillanatokat, hogy tudta, lőni fognak rá, ezért „lehúzódt az ülésre”, hogy elkerülje a torkolattüzet.²⁴ A busz az osztrák oldalon is áttörte a sorompót. A magyar határőröknek ekkor be kellett szüntetniük a tüzet, hiszen, ha átlóttek volna az osztrák oldalra, akkor határrendsértést követtek volna el. Az osztrák határőrök sem tudták egykönnyen feltartóztatni a buszt. Csak negyvenhárom kilométerre a határállomástól, az osztrák felségterület mélyén, Schwechat település belterületén tudta megállítani az osztrák csendőrség alakulata. Tudjuk azt is, hogy Pintérral szemben erőt alkalmaztak, kirángatták a buszból, földre teperték, és eközben meg is sérült. Innen Grazba szállították, két napig fogva tartották,²⁵ majd a traiskircheni menekülttáborban helyezték el.

Pintér katonatársai és barátai által adott tanúvallomások alapján minden kétséget kizáróan kijelenthető, miszerint senkinek nem beszélt arról, hogy dezertálni akar, nem tett erre vonatkozó konkrét utalásokat,²⁶ még a közvetlen családtagjai, a szülei és a testvérei sem számítottak rá, hogy elszökik a hadseregből és elhagyja az orszá-

²² D. Károly határőr kihallgatási jegyzőkönyve. Hegyeshalom, 1980. április 10. ÁBTL, 3.1.9., V-162.153. sz. 122-124. – K. Gyula határőr kihallgatási jegyzőkönyve. Hegyeshalom, 1980. április 10. Uo. 125-127.

²³ T. József határőr kihallgatási jegyzőkönyve. Hegyeshalom, 1980. április 10. Uo. 132-134. – T. Tamás határőr kihallgatási jegyzőkönyve. Hegyeshalom, 1980. április 22. Uo. 155-158.

²⁴ A Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztályának kivonata H. Tibor győri lakos kihallgatási jegyzőkönyvéből. Győr, 1981. január 26. ÁBTL, 3.1.5., O-17.973. sz. 212-214.

²⁵ Uo.

²⁶ Ld. pl. V. Zoltán honvéd kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 1. ÁBTL, Hálózati, operatív és vizsgálati iratok, A központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék, Vizsgálati dossziék (3.1.9.), V-162.153. sz. vizsgálati dosszié. 100-102. – V. Gyula

got.²⁷ A magyar külügyi és rendvédelmi szervek illetékesei csak lassan rakták össze a „mozaikkockákat”. Március 26-án 10.20-kor átment a magyar oldalra Herbert Sauer, az osztrák belügyminisztérium burgenlandi tartományi biztonsági igazgatója, aki nyilatkozatot tett arról, hogy a buszt visszaadják és határrendsértés nem történt. Az elkövetőt nem nevezte meg, csupán annyit közölt, hogy az illető nem tartozik a határőrség állományába.²⁸ Az osztrák távirati iroda, az APA²⁹ aznap 11.05-kor adta ki az első rövid hírt a rendkívüli határeseményről, amelyből annyit lehetett csak kihámozni, hogy a busz vezetője egy katona, aki egyedül volt a járművön.³⁰ Az APA második híradása egy és negyed órával később, 12.20-kor jelent meg az éterben. Ebben a korábbi tudósításhoz képest annyi újdonság volt, hogy a sofőr menedékjogot kért Ausztriától, a nevét ugyanakkor még nem tették közzé.³¹ Az autóbust az osztrák szervektől Bárány Imre ezredes, a Határőrség Országos Parancsnoksága (HOP) Felderítési Osztályának vezetője vette át háromnegyed egykor. Ekkor állapították meg, hogy a járművet a menetirány szerinti bal oldalán és az elején összesen hét lövés érte.³²

A Sótér Árpád ezredes az MN 2. KAFÉV parancsnoka által 26-án 16.30-kor kiadott elfogatóparancs, majd a 27-i, már említett osztrák sajtótudósítások alapján a Tóth Imre vezérezredes, a határőrség országos parancsnoka által a Külügyminisztériumnak március 27-én megküldött titkos tájékoztató nevezte meg először Pintér Szabolcs sorállományú honvédet elkövetőként.³³ A Magyar Távirati Iroda és a magyar sajtóorgánumok – nyilván a politikai vezetés intenciójára – semmit nem közöltek az incidensről, a magyar kormányzat, annak különösen kínos mivolta miatt, igyekezett eltussolni az ügyet a közvélemény előtt. A magyar közvéleményt ugyanakkor nem lehetett teljesen elszigetelni a külföldi hírforrásoktól. Noha Pintér már március

honvéd kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 1. Uo. 103–105. – V. Imre honvéd kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 2. Uo. 106–108.

²⁷ Varga István rendőr alezredesnek, a BM III/IV-6/C Alosztálya operatív főnyomozójának jelentése. Budapest, 1980. május 7. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 135–136.

²⁸ Váradi Gyula százados, katonai ügyész jelentése. Győr, 1980. március 26. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 7–8.

²⁹ APA = Austria Presse Agentur.

³⁰ Az APA 11.05 órai jelentésének magyar nyelvű leirata. Budapest, 1980. március 26. MNL OL, XIX–J–1–j, 1980/32. dob., 00213/9/1980. sz.

³¹ Az APA 12.20 órai jelentésének magyar nyelvű leirata. Budapest, 1980. március 26. Uo.

³² Makuczi Ottó őrnagy, vezető ügyeletes összefoglaló jelentése. Budapest, 1980. március 26. ÁBTL, 3.1.5., O– 17.973. sz. 35–37.

³³ Tóth Imre vezérezredes, a BM Határőrség országos parancsnokának tájékoztató feljegyzése Sztankovics Imre, a Külügyminisztérium Igazgatási Főosztálya vezetője számára. Budapest, 1980. március 27. MNL OL, XIX–J–1–j, 1980/32. dob., 00213/9/1980. sz.

27-én, Grazból küldött egy levelet az édesanyjának,³⁴ a családtagjai nem abból, hanem a Szabad Európa adásaiból, 28-án értesültek először arról, hogy mi történt vele.³⁵

Pintér Szabolcs ügyében a hivatalos eljárás, amit a Belügyminisztérium Vizsgálati Osztálya folytatott le, viszonylag gyorsan lezárult. Huszonkilenc tanút hallgattak meg, az illetékes katonai és rendőri parancsnokoktól különjelentéseket kértek be, továbbá főként a határáttörés körülményeinek minél precízebb rekonstruálására igazságügyi szakértőket (statikai, ballisztikai stb.) is bevontak a vizsgálatba. A belügyi szervek 1980. május 21-én kezdeményezték a Pintérral szembeni „hivatalos” nyomozás befejezését, illetve vádemelési javaslattal az ügy átadását a Katonai Főügyészségnek.³⁶ A Katonai Főügyészség a meglévő nyomozati anyag alapján, a Belügyminisztérium vádemelési javaslatában foglaltakkal egyetértve, már június 10-én beterjesztette a vádiratot.³⁷

A hivatalból kirendelt védő nem tett érdemi észrevételt a vádirattal szemben, így a Budapesti Katonai Bíróság július 10-én kihirdette az ügyben hozott, KB. II. 021/1980. számú ítéletét. A joghatóság Pintért – távollétében – háromrendbeli bűnösnek mondta ki a büntető törvénykönyv (Btk.) 343. paragrafusának 3. bekezdésébe ütköző „külföldre szökés”, a Btk. 327. paragrafusának 1. pontjába ütköző és a 2. bekezdés a) alpontja szerint minősülő „jármű önkényes elvétele”, illetve a Btk. 324. paragrafusának 1. bekezdésébe ütköző és a 4. bekezdés a) pontja szerint minősülő, „jelentős kárt okozó rongálás” vétségében. Halmazati büntetésül tizenöt évi szabadságvesztésre mint főbüntetésre, illetve tíz évre a közügyektől eltiltásra és teljes vagyonekbobzásra mint mellékbüntetésre ítélte. A szabadságvesztést börtönben kellett végrehajtani. Mindemellett összesen 102 734 forint összegű kártérítésre kötelezte a vádlottat, amit a Külügyminisztériumnak és a Vám- és Pénzügyőrség Országos Parancsnokságának kellett volna megfizetnie.³⁸

³⁴ Pintér Szabolcs levele P. J.-nének. Graz, 1980. március 27. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 178.

³⁵ Pintér egyik családtagja, Sz. F. tanúsága szerint ismerősök jöttek hozzájuk, akik elmondták nekik, hogy mit hallottak a Szabad Európa Rádióban. Sz. F. levele Pintér Szabolcsnak. Győr, d. n. Uo. 304–306.

³⁶ Zsótér Sándor rendőr alezredes, a BM III/1-C Alosztálya vezetőjének átírata Karasz Lajosnak, a BM állambiztonsági miniszterhelyettesének. Budapest, 1980. május 21. Uo. 338–341.

³⁷ Takács László ezredes, a Katonai Főügyészség főosztályvezető-helyettese által elkészített vádirat. Budapest, 1980. június 10. Uo. 365–367.

³⁸ A Budapesti Katonai Bíróság KB II. 021/1980. sz. ítélete. Budapest, 1980. július 10. Uo. 368–370. – A BM Vizsgálati Osztályának határozata értelmében a hatóságok zár alá vették a Pintér család győri házában – a Szabolcs tulajdonrészét képező – egyharmadát. Zsótér Sándor által aláírt határozat a győri családi ház egyharmadnyi tulajdonrészének zár alá vételéről. Budapest, 1980. április 25. Uo. 53–54. – A pénzbüntetés összege két tételből tevődött össze. A Külügyminisztérium által benyújtott igazolások alapján 82 000 forintot tett ki a szovjet nagykövetség megrongálódott

A LEHETSÉGES MOTIVÁCIÓK

Pintér ügyében a hivatalos vizsgálati eljárás mellett egy másik nyomozás is folyt. 1980. március 31-én a Belügyminisztérium Katonai Elhárító Csoportfőnökségének (III/IV.) 6. Osztálya³⁹ Tóth Ernő osztályvezető aláírásával konspiratív körözést és nyomozást rendelt el Pintérral szemben, „Sorompós” fedőnévvel önálló K-dossziét nyitottak a nyomozati adatok begyűjtésére. A nyomozás egyik legfőbb céljával a szökést motiváló és elősegítő körülmények felderítését és elemzését tűzték ki.⁴⁰ A konspiratív nyomozati dossziéból összerakható Pintér személyiségprofilja, ennek most három vonását emelem ki.

Először is az ismerősei és családtagjai Pintért alapvetően nyughatatlan természetű fiatalemberként jellemezték, aki nem tud lecövekelni egy helyen, ahogy az édesanyja megfogalmazta, a fiának „állandó menniakarása” volt. Szeretett kirándulni, szinte ösztönszerűen állandóan változásra, új felfedezésekre, új élményekre vágyott. Mire bevonultatták a hadseregbe, már az egész országot bejárta,⁴¹ a számára engedélyezett útlevéllal pedig eljutott a legtöbb szocialista országba, így Romániába, Bulgáriába, Csehszlovákiába és Lengyelországba.⁴² Valószínű, hogy már ekkoriban is foglalkoztatta az ország elhagyásának gondolata. Amikor a Soproni Postaigazgatóságon dolgozott, akkor járt turistaúton Bulgáriában, s az egyik kollégája, H. Imre szerint

autobuszának javítási költsége. Varga Györgynek, a Külügyminisztérium Titkársága vezetőjének átírata Weber Gyulának. Budapest, 1980. május 19. Uo. 227. – A határállomáson leszakított sorompó miatt keletkezett kár összegét 20 734 forintban állapították meg. Itt jegyzem meg, hogy az Ikarus székesfehérvári gyáregységében addigra meg is javították a buszt, felújították a karosszéria sérült részeit, s kicserélték a szélvédőjét.

³⁹ Tanulmányomban a BM III. Főcsoportfőnöksége egyes szervezeti egységeinek (csoportfőnökség, osztály, alosztály) megjelölésére magam is a korabeli szervezeti struktúrában bevett szám- és betűjeleket (római szám, arab szám, nagybetű) használom. Az MSZMP KB Politikai Bizottságának 1962. évi határozata nyomán alakították ki a BM-ben a magyar állambiztonsági szervezetnek azt a formáját, amely kisebb-nagyobb módosításokkal egészen a rendszerváltozásig működött. A tanulmányban leggyakrabban említett szervezeti egységek neve és feladatköre: III/I. (Hírszerző Csoportfőnökség), III/I-2. (Külföldi Elhárító Osztály), III/IV. (Katonai Elhárító Csoportfőnökség), III/IV-6. Osztály (elhárítás az MN háterszági parancsnokságai területén), III/IV-7. Osztály (elhárítás a határország területén), III/1. (Vizsgálati Osztály), III/1-C (Katonai Vizsgálati Alosztály). Részletesen ld. CSEH Gergő Bendegúz: A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlat, 1945–1990. In: *Trezor 1. A Történelmi Hivatal Évkönyve*. Szerk. GYARMATI György. Budapest, Történelmi Hivatal, 1999. 73–90.

⁴⁰ Tóth Ernő rendőr ezredes határozata. Budapest, 1980. március 31. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 17–18.

⁴¹ P. J.-né tanúvallomásának jegyzőkönyve. Győr, 1980. április 9. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 154–156.

⁴² Pintér Szabolcs sorozási adatfelvételi lapja. Budapest, [1980. január 3.] ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 41–42.

Pintér azt tervezte, hogy ha az utazását Jugoszlávián keresztül engedélyezik, akkor nem tér haza, hanem kivándorol Nyugatra. Végül azonban csak Románián keresztül utazhatott, így a terve meghiúsult.⁴³

Másodsor, az ismerősök, családtagok és katonatársak jellemzései alapján Pintér nehezen fogadta el az autoritást, illetve a szigorú szabályrendszert. Az 1975 májusa és 1980 tele közötti bő négy és fél év során hat munkahelye volt, vagyis – s főleg a korszakra jellemző mesterkéltné egzisztenciális biztonság („bújtatott munkanélküliség”) körülményei közepette – feltűnően gyakran váltogatta az állásait. A leghosszabb ideig, mint említettük, a győri Volán vállalatnál dolgozott, valószínűleg itt találta meg leginkább a számítását.⁴⁴ A források beszámolnak arról, hogy egy-egy esetben voltak enyhébb összetűzései a főnökeivel a szolgálati szabályok megszegése miatt, de ezek soha nem voltak olyan horderejűek, amelyek komolyabb következményekkel jártak volna.⁴⁵ Érthető, ha egy ilyen személyiség a hadseregben, ahol a parancsuralmi rendben maximális fegyelmet, alávetettséget és szolgálatkésztséget követelnek meg, s minden szabály- vagy szolgálatszegést keményen büntetnek, fokozott stressznek és konfliktusveszélynek van kitéve. R. Mihály honvéd szerint Pintért különösképp tartották a hadseregben, amiért gyakran kivonta magát a munkából és a kollektívából. A társai ezért többször szemrehányást tettek neki, s emiatt előljárói is nemegyszer felelősségre vonták, huzamosabb időn át nem engedték kimaradásra, eltávozásra.⁴⁶ Amikor kiderült, hogy egyelőre nem biztosítanak számára buszt a 23. Építésvezetőségénél, Pintér megtagadta a rá bízott segédmunka elvégzését. Ezt a parancsmegtagadást az egyik felettesének köszönhetően viszonylag könnyen elsimították,⁴⁷ ugyanakkor a források egyöntetű tanúsága szerint ettől kezdve még a szokásosnál is zárkózottabb lett.⁴⁸ A lelki problémáit magába fojtotta. Ezekről egyedül a másodunokatestvérének, H. G.-nek küldött leveleiben tett említést, amelyek megítélésem szerint perdöntő jellegűek, ugyanis leírta bennük, hogy nehezen illeszkedett be a hadseregben, nagyon elfáradt a kiképzés alatt, s 5-6 kilót fogyott.⁴⁹ Joggal fel-

⁴³ Hegedüs László rendőr ezredes tájékoztató feljegyzése Tóth Ernő rendőr ezredesnek. Győr, 1980. március 31. Uo. 105–107.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ 1978. június 15-én, amikor a Soproni Postaigazgatóságon dolgozott, egy ízben jogosulatlanul vett igénybe egy tehergépkocsit, ezért fegyelmi eljárást indítottak ellene, melynek végén „szigorú megrovásban” részesítették. F. János, a Soproni Postaigazgatóság szállítási üzemenzetője vallomásának jegyzőkönyve. Győr, 1980. április 8. Uo. 146.

⁴⁶ R. Mihály honvéd szolgálati jelentése. Budapest, 1980. március 27. Uo. 49–51.

⁴⁷ V. Zoltán honvéd szolgálati jelentése. Budapest, 1980. március 26. Uo. 53–54.

⁴⁸ V. Zoltán honvéd kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 1. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 100–102.

⁴⁹ H. G. kihallgatási jegyzőkönyve. Győr, 1980. április 9. Uo. 150–151.

tételezhetjük, hogy Pintér meglehetősen kiforratlan kivándorlási szándéka a sorkatonai szolgálat idején, és különösen annak utolsó 3-4 hetében erősödött fel a végletekig, ekkor jutott el az elhatározásig. A megígért buszvezetési lehetőség visszatartása miatt elveszítette azt a minimális perspektívát is, amibe a sorkatonai szolgálata idején belekapaszkodhatott, a kimaradások megvonása miatt pedig úgy érezte, hogy sarokba szorították.

Harmadszor, de nem utolsósorban, Pintér tettében más érzelmi motiváció is felfedezhető. Mind a korábbi munkahelyein dolgozó munkatársai, mind katonatársai azt állították róla, hogy soha nem politizált, nem foglalt állást politikai kérdésekben.⁵⁰ Nem volt sem a KISZ, sem az MSZMP tagja,⁵¹ a hadseregben tartott politikai foglalkozásokon is inaktivitást tanúsított.⁵² Ha azonban megnézzük családjá történetét, akkor azt, hogy „nem politizált”, úgy fordítanánk le, hogy sem a rendszer mellett nem exponálta magát, sem rendszerellenes kijelentésekre nem ragadtatta magát, alapvetően egy teljesen apolitikus fiatal benyomását keltette.

Apja, P. J. 1932 és 1949 között kereskedőként dolgozott, bornagykereskedése volt, egy társával Ausztriába exportáltak magyar borokat. Noha a rendelkezésünkre álló iratokban nem találtunk erre vonatkozó egyértelmű utalást, nyilvánvaló, hogy kereskedését államosították. Ezt követően is az állami kereskedelmi szférában próbált boldogulni. A forradalom idején, 1956. október 24-ig Tatabányán dolgozott a Bányászellátó Vállalat boltvezetőjeként, majd 1956. október 29-től 1957. november 4-ig a győri Élelmiszeripari Kisvállalatnál, utána ugyancsak boltvezetőként és pince-mesterként kereste kenyerét különböző állami kisvállalatoknál. Utolsó munkahelye 1968–1976 között a Győrszentiváni Mezőgazdasági Termelészövetkezet győri boro-zója volt. Ez volt Pintérék „családi vállalkozása”, itt dolgozott édesanyja, és 1976 után, már nyugdíjasként, édesapja is.⁵³ A sorkatonai felvételi adatlapján arra a kérdésre, hogy közvetlen hozzátartozói közül volt-e büntetve valaki, Pintér Szabolcs először „nem”-et írt be, de ezt áthúzta, és szó szerint a következőket jegyezte be: „1956 apám, internálva, pár hónap, ellenforradalmi tevékenységért gyanúsítva.”⁵⁴ A konspiratív nyomozás folyamán Pintér apját is priorálták, ám a BM nyilvántartá-

⁵⁰ Ezt több rendőrségi jelentés is egyöntetűen megállapította. Ld. pl. Hegedüs László rendőr ezredes tájékoztató feljegyzése Tóth Ernő rendőr ezredesnek. Győr, 1980. március 31. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 105–107. – Varga István összefoglaló jelentése Pintér Szabolcs kapcsolatairól. Budapest, 1980. június 3. Uo. 22–23.

⁵¹ Pintér Szabolcs sorozási adatfelvételi lapja. Budapest, [1980. január 3.]. Uo. 41–42.

⁵² V. Zoltán honvéd kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 1. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 100–102.

⁵³ Slánic Károly rendőr főhadnagynak, a Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság nyomozójának jelentése P. J.-ről. Győr, 1980. április 21. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 132–133.

⁵⁴ Pintér Szabolcs sorozási adatfelvételi lapja. Budapest, [1980. január 3.]. Uo. 41–42.

sában semmit nem találtak arról, hogy a forradalom idején „kompromittálódott” volna, s ezért később internálták vagy büntették volna. Itt érdemes megemlíteni, hogy a Pintér családnak három rokona is Nyugatra emigrált: a nagybátyja, id. R. L., a nagybátyja egyik fia, R. F., és a nagybátyja testvére, dr. R. J. Elsőként közülük az utóbbi, dr. R. J. hagyta el az országot 1956-ban. Ő Svájcban telepedett le. Őt követte R. F. 1969-ben,⁵⁵ majd 1975-ban, tehát öt évvel Pintér szökése előtt id. R. L., akik ugyancsak az alpesi országban eresztettek gyökeret.⁵⁶ Mindezek alapján nem nehéz feltételeznünk, hogy a Pintér család nem szimpatizált a szocialista rendszerrel s szűk családi körben beszélgettek is erről, ennek lenyomatát Pintér lélekben magával hordta. Amikor Ausztriában elfogták, az első kihallgatása során szökése motivációjaként ő maga hozta fel, hogy származása miatt hátrányos megkülönböztetés érte őt a Magyar Néphadseregben.⁵⁷

Sajnos nem rendelkezünk arra vonatkozó adatokkal, hogy a nagy nyugati országok vagy a szocialista országok budapesti képviselői mekkora járműparkot tartottak fenn. Pintér éppenséggel ellophatott volna egy buszt vagy kisbuszt az amerikai nagykövetségről vagy az NDK missziójáról is. Ám ő a szovjet nagykövetséget szemelte ki magának, s amint egy forrásból egészen eklatánsan kiderül, ez egy tudatos és célirányos választás volt a részéről, ugyanis figyelte a nagykövetség épületét, s amikor ellopta a buszt, az már a harmadik alkalom volt, amikor a képviselőnél járt.⁵⁸ Ezt minimum a meg szállóknak adott „fricskaként” interpretálhatjuk, a kiváló buszvezető Pintér szemében pedig egy különleges trófea lehetett.

HOGYAN JUTOTT BE A SZOVJET NAGYKÖVETSÉG TERÜLETÉRE?

A magyar állambiztonsági szervek nyomozásának egyik kulcskérdése volt annak kiderítése, hogy voltak-e segítői Pintérnek úgy a nagykövetség területére való behatolásnál, mint a dezertálás végrehajtásánál és a határőrállomáson való átjutásnál. A budapesti szovjet külképviseleteken és az azokhoz tartozó intézményekben, a nagykövetségen, a kereskedelmi kirendeltségen és a budapesti szovjet iskolában ekkori-

⁵⁵ Varga István összefoglaló jelentése Pintér Szabolcs kapcsolatairól. Budapest, 1980. június 6. Uo. 24–26.

⁵⁶ Thomann János századosnak, a BM III/IV-6/C Alosztálya felderítési főtisztjének intézkedési terve. Budapest, 1981. január 7. Uo. 208–210.

⁵⁷ MARGL, 1980. Továbbá: Bus durchbrach Grenzbalken. Ungar erst nach 58 Kilometern in Schwechat gestoppt. *Volksstimme*, 1980. március 27. 5.

⁵⁸ A Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztályának kivonata H. Tibor győri lakos kihallgatási jegyzőkönyvéből. Győr, 1981. január 26. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 212–214.

ban tizennyolc magyar állampolgárságú személyt alkalmaztak különféle technikai és adminisztratív munkakörökben (gondnok, takarítók, gépszerelők, irodai dolgozók). Két sofőr is volt közöttük. Az egyik éppen a nagykövetség buszsofőrje volt, a másik pedig a kereskedelmi kirendeltség gépkocsivezetője.⁵⁹ Mivel az ominózus éjszakán a busz feltankolva parkolt az udvaron, illetve az indítókulcsai és a forgalmi engedélye is bent voltak a vezetőfülkében,⁶⁰ és tegyük hozzá, az ajtaja nem volt bezárva, továbbá a kereskedelmi kirendeltség gépkocsivezetőjéről köztudott volt, hogy rendszeresen szovjetellenes kijelentéseket tesz, s két disszidált rokona él az NSZK-ban és Kanadában, a gyanú könnyen a sofőrökre terelődött. A szovjet „elvtársak” minden tőlük telhető segítséget megadtak a magyar állambiztonsági szervek nyomozásához, hozzájárultak ahhoz is, hogy ellenőrizzék a külképviselet magyar állampolgárságú személyi állományát.⁶¹ Az operatív nyomozás azonban végül arra a következtetésre jutott, hogy nem volt rokonni vagy ismerősi kapcsolat Pintér és az említettek között, semmilyen adatot vagy nyomot nem találtak, ami arra utalt volna, hogy a szovjet nagykövetség magyar állampolgárságú alkalmazottai közül bárki segítséget nyújtott volna az autóbusz ellopásához.⁶²

A nagykövetség Lendvay utca – Bajza utca – Népköztársaság útja által határolt épülettömbjénél aznap éjjel, éjféltől 4.00-ig szolgálatban lévő két kormányőr, G. Gyula szakaszvezető és K. Lajos tizedes volt. Az őrbódéjuk a Népköztársaság útjára néző épületfronton állt, míg a nagykövetség gépkocsiparkolója és annak udvara, ahol az autóbusz parkolt, a Lendvay utca felé eső részen. A vallomásukban mindketten egyöntetűen elmondták, hogy ha ők a Népköztársaság útja felé eső részen tartózkodnak, akkor a másik oldalt nem látják, s így a Lendvay utca felől, a kerítésen keresztül illetéktelenek behatolhatnak a külképviselet területére. G. Gyula azt is sejtette, hogy ezt hogyan lehet megtenni: „Annál is inkább, mert a drótkerítés, illetőleg vaskerítés alsó részénél kiugró kőpárkány húzódik.”⁶³ K. Lajos viszonylag részlete-

⁵⁹ Wéber Gyula ezredesnek, a BM III/1. Osztálya vezetőjének átirata Szabó Pál őrnagynak, a BM III/II-11/B Alosztálya vezetőjének. Budapest, 1980. május 15. Uo. 143–144.

⁶⁰ Varga István rendőr alezredesnek, a BM III/IV-6/C Alosztálya operatív főnyomozójának értékelése „Leskó József” fedőnevű titkos megbízott 1980. június 19-i jelentéséhez. Budapest, 1980. június 21. Uo. 163–164. – Egy másik iratból kiderül, hogy ez a nagykövetség „készenléti busza” volt. Varga Gyula százados, győri katonai ügyész jelentése. Győr, 1980. március 26. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 7–8. Vagyis egyáltalán nem zárható ki, hogy szabályszerű volt, miszerint nem a garázsban, hanem az udvaron parkolt forgalmi engedéllyel és indítókulccsal.

⁶¹ Wéber Gyula átirata Szabó Pálnak. Budapest, 1980. május 15. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 143–144.

⁶² Varga István operatív jelentése. Budapest, 1980. december 18. Uo. 205.

⁶³ G. Gyula rendőr szakaszvezető kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 2. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 109–112.

sebben esetelte azt is, hogy hogyan lehet kinyitni az udvarra nyíló vaskaput. Érdeemes ezt szó szerint is idézni: „[...] a nagykövetség Lendvai [sic!] utcai gépkocsi ki-, illetve bejáratán egy 180-190 centiméter magas kétszárnyú vasrácsos kapu van. Ez a vaskapu egy sima zárral van felszerelve. A vaskapu egyik szárnyára egy fémretesz van felhegesztve, ezzel tudják a két szárny becsukása után rögzíteni a kaput. Véleményem szerint ennek a retesznek az elmozdításával, hiába van kulccsal bezárva a kapu, [az] bármikor kinyitható.”⁶⁴ Mindebből le lehet vonni azt a következtetést, hogy amennyiben Pintérnek lehetősége nyílt arra, hogy huzamosabb ideig szemmel tartsa a tömb Lendvai utca felé nyíló kapujánál a gépjárművek és személyek mozgását, a ki- és beléptetés rendjét, kifigyelhette, hogy a kőpárkányra ágaskodva átmászhat a vas- és drótkerítésen, és a retesz elmozdításával könnyűszerrel kinyithatja az egyébként zárva lévő vaskaput is. Talán nem mellékes ebből a szempontból, hogy Pintér egy kifejezetten magas termetű, nyurga fiatalember volt.

A releváns orosz levéltári források hiányában nem tudjuk megítélni, hogy a budapesti szovjet nagykövetségre, annak személyi állományára és konkrétan Vlagyimir Pavlov nagykövet⁶⁵ személyére nézve ez a rendkívül kínos és precedens nélküli esemény – a világ szuperhatalmának teljes diplomáciai és rendőri védelemben részeseülő egyik külképviseletéről könnyűszerrel eltulajdonítottak egy drága járművet – milyen konzekvenciákkal járt. Az ügy üzenete és tanulsága világos lehetett Moszkvában is: a budapesti szovjet nagykövetség épületegyüttesének védelme a legelemibb biztonsági követelményeknek sem felel meg. K. Lajos tanúvallomásából megtudjuk, hogy a nagykövetségen azon az éjszakán is egy ügyeletes teljesített szolgálatot.⁶⁶ Fontos megemlíteni, hogy miután Pintér beült a vezetőfülkébe, egy ideig melegítette a busz motorját, G. Gyula is a motor berregését hallva indult el az őrbódétól a Lendvai utca irányába. Fogós kérdés, hogy vajon a nagykövetség ügyeletes miéért nem észlelte, hogy zajhatással járó (a busz motorjának járatása) mozgás van a nagykövetség udvarán belül, majd miéért nem vette észre, hogy az udvar kapuja órákon keresztül tárva-nyitva áll.⁶⁷ Erre két kézenfekvő feltételezést fogalmazhatunk meg. Ha ébren volt, és észlelte az udvarról beszűrődő zajt, maga sem tulajdonított neki jelen-

⁶⁴ K. Lajos rendőr tizedes kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 2. Uo. 113–115.

⁶⁵ Vlagyimir Jakovlevics Pavlov (1923–1998) pártfunkcionárius, diplomata. 1962–1965 között az SZKP Moszkvai Városi Pártbizottságának titkára, 1965-től 1971-ig másodtitkára. 1971. március 18-tól 1982. január 18-ig budapesti, 1982–1985 között tokiói nagykövet. 1985–1989 között a Szovjetunió Állami Turisztikai Bizottságának elnöke.

⁶⁶ K. Lajos rendőr tizedes kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 2. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 113–115. Valószínűleg az éjszakai ügyeletes nem a külképviselet diplomáciai státusú munkatársa, hanem a Szovjetunióból Budapestre delegált technikai vagy biztonsági személyzet tagja volt.

⁶⁷ G. Gyula rendőr szakaszvezető kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 2. Uo. 109–112.

tőséget, úgy vélhette, hogy a nagykövetségi alkalmazottak valamelyike indította be a motort, és ezt nem ellenőrizte. A másik az, hogy végig aludt az éjszaka folyamán. Ha tehát a nagykövetségen „fejek hullottak”, akkor legalább az aznap éjjel ügyeletesi szolgálatban lévő személyt elmarasztalták, sőt nagyon valószínű, hogy hazarendelték Moszkvába.

Biztos, hogy a nagykövet, ha csorba is esett a renoméján, kisebb megrovással egyetemben, összességében véve „megúsztá” az esetet, ugyanis nem tört meg a diplomáciai karrierje: a hosszú, több mint tizenegy éves budapesti szolgálati ideje úgy ért véget 1982. január 18-án, hogy már elnyerte a kinevezését a budapestinél némileg nagyobb presztízsűnek számító tokiói szovjet külképviselet élére.⁶⁸ Pavlov igyekezett a felelősséget a magyar külügyi és belügyi szervekre hárítani: azt állította, hogy a nagykövetség nem jutott elegendő információhoz az ügyben, illetve a misszió épülettombje előtt posztoló kormányőrök súlyos mulasztást követtek el.⁶⁹ Úgy vélem, hogy ez utóbbi állításban van némi igazság. Igaz, hogy a nagykövetség épületéből kilépő, diplomáciai immunitást élvező személyek és a kiálló járművek tekintetében semmilyen intézkedési jogkörük nem volt, ugyanakkor egyik fő feladatuk a nagykövetségi épületkomplexum biztonságának védelme, többek között az illetéktelen személyek behatolásának megakadályozása lett volna. Márpedig a képviselet udvarára aznap hajnalban egy illetéktelen személy hatolt be kívülről, és ezt nem akadályozták meg. Önmagában véve akkor is ez a tényállás, ha a behatolást nem vették észre, és így nyilván nem is tudták azt megakadályozni. Joggal vethető fel, hogy ha észlelték azt, hogy a nagykövetség udvarának kapuja még hosszú ideig nyitva maradt, azt miért nem jelezték a képviselet ügyeletesének, akivel – elvileg – állandó rádióösszeköttetésben voltak. Ha ezt megtették volna, az ügyeletet teljesítő személy, még akkor is, ha ez hirtelenjében egészen valószínűtlennek és hihetetlennek tűnt, konstatálhatta volna, hogy nagy baj van, mert eltűnt a busz az udvarról. Így a rendszám alapján még időben ki lehetett volna adni a körözést a járműre.

HOGYAN SZÖKÖTT MEG A LAKTANYÁBÓL?

A fennmaradt források segítségével erre a kérdésre meglehetősen egyértelmű választ tudunk adni. A Dobó István laktanya őrzésvédelmének hiányosságairól megdöb-

⁶⁸ *Goszudarsztvennaja vlasztyi SZSZSZR. Viszsie organi vlasztyi i upravlenyija i ih rukovogyityeli 1923–1991. Isztoriko-biograficseszki szpravocsnyik. Szoszt. IVKIN, Vlagyimir. Moszkva, ROSZSZPEN, 1999. 457.*

⁶⁹ Benkei András átirata Puja Frigyesnek. Budapest, 1980. április 1. MNL OL, XIX–J–1–j, 1981/140. dob. 00519/1981. sz.

benő képet fest K. László őrzető tanúvallomása, amit érdemes szó szerint idézni, többek között azért is, mert 1980. március 25-én 21.00 órától március 26-án 9.00 óráig ő volt a laktanya őrszolgálatának a vezetője: „[...] az objektum területét több helyen is meg lehet közelíteni anélkül, hogy ezt a felállított őrszemek észlelnék. Az objektum Dunakeszi út által határolt jobboldali részét az ott lévő sűrű fák és a domborzati viszonyok miatt a hozzá közelebb eső 1. számú őrhelyről éjszaka nem lehet belátni. A mozgási útvonala sem érinti ezt a terepszakaszt. Ezen a kerítésszakaszon található egy vasajtó, ami tudomásom szerint állandóan nyitva van, és itt közlekednek napközben a hivatásos állományúak azon tagjai, akik a nő, illetve a nőtlen tisztiszállón laknak. Az említett kaput az 1. számú őrhelyről ugyancsak nem lehet látni. Az objektum hátsó kerítésrészén található a sertéstelep, amelyet ugyancsak nem érint a 3. számú őrszolgálati útvonala, és éjszaka a toronyból sem látható ez a kerítésszakasz. Az elmondottak szerint az említett kerítésszakaszokon olyan személy, aki ismeri a laktanya területét, adott esetben észrevétlenül be-, illetve kijuthat az éjszakai órákban.”⁷⁰

Márpedig Pintér éppen olyan személy volt, aki jól ismerte a laktanya területét, pontosan tudta, hogy vannak „rések a falon”. Noha, mint említettem, senkivel nem osztotta meg az egyre jobban érlelődő elhatározását, egyszer, amikor egyik társával a laktanya udvarán sétálgattak, a drótkerítés és az őrszemek láttán tett egy meglehetősen epés – és a későbbiek szempontjából akár sorsszerűnek is tekinthető – megjegyzést: „Ha arra kerülne sor, ezektől nagyon könnyen meg lehetne lépni.”⁷¹ Wéber Gyula ezredes, a BM III/1-C Alosztályának (Katonai Vizsgáló Osztály) vezetője a dezertálást elősegítő körülményekkel kapcsolatban ugyancsak azt emelte ki, hogy a hatalmas területen, mintegy 31 hektáron elhelyezkedő épületkomplexum őrzése és védelme nem volt kielégítő. Az objektum kerítésvonalán belül az öröknek nem volt összefüggő mozgási útvonala, s legalább két helyen, a tiszti lakótelep és a sertéstelep mellett nem észlelheték a kerítésen történő esetleges behatolást.⁷² Sótér Árpád, a Magyar Néphadsereg 2. KAFÉV parancsnoka a Kárpáti Ferenc altábornagynak, a Magyar Néphadsereg politikai főcsoportfőnökének írt összefoglaló jelentésében ugyancsak levonta a következtetéseket az esetből. Addig még nem fordult elő szökés a laktanya területéről, ugyanakkor Pintér dezertálása precedenst teremtett, ezért elis-

⁷⁰ K. László őrzető kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 1. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 86–89.

⁷¹ V. Gyula honvéd kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 1. Uo. 103–105.

⁷² Wéber Gyula ezredes átírata Horváth Dezső vezérőrnagynak, a Magyar Néphadsereg beruházási és fenntartási főnökének. Budapest, 1980. május 26. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 149.

merete, hogy a laktanya négy őrtoronyban felállított őrhelye nem felel meg az objektum biztosítására vonatkozó elvárásoknak.⁷³

Miután Pintér hajnali 3.00 órakor a sertéstelep vagy a tiszti lakótelep felől beszökött a laktanyába, az elhelyezési körletébe ment, ahol már korábban regisztráltak, hogy nem érkezett vissza a kimaradási idejének végére. A körletügyeletes arra hivatkozva játszotta ki, hogy fertőző betegséget állapítottak meg nála az MN Központi Kórházában. Bement a hálósobájába, összeszedte a málhazsákját és a gyakorlóruháját, majd kiviharzott onnan. Kifelé menet azt állította az őt ismét kérdőre vonó ügyeletesnek, hogy a gyengélkedőre kell mennie. Előbbi felszólítását, hogy adja le a katonakönyvét, azzal hárította el, hogy mind a katonakönyvét, mind a holmiját fertőtleníteni kell. Mindez két-három perc alatt játszódott le, ugyanakkor Pintér végig higgadtan viselkedett, egyáltalán nem látszott izgatottnak, ami bizalmat ébresztett a körletügyeletesben, elhitte katonatársa közléseit, és azt gondolta, hogy szabályosan lépett a laktanya területére. Pintér nyilván kifelé is a tiszti lakótelepen vagy a sertéstelepen keresztül hagyta el az objektumot. A körletügyeletes a szokatlan esetet csak 5.00 óra előtt pár perccel hozta a laktanya ügyeletes tisztjének tudomására.⁷⁴ Pintért ekkor kezdték el keresni, hívták a gyengélkedőt, az MN Központi Kórházát, intézkedtek a felkutatására az egész laktanya területén, ezzel pedig rengeteg időt vesztek. Sótér Árpád 11.30-kor küldte el a felkutatási kérelmet a Budapesti Rendőr-főkapitányság IV. kerületi Kapitányságának, az elfogatóparancs kiadásáról pedig csak 16.30-kor intézkedett,⁷⁵ ám Pintér addigra már rég Ausztriában volt. A fenti ismeretek birtokában nyugodtan mondhatjuk, hogy „angolosan távozott” a laktanyából.

HOGYAN JUTOTT ÁT A HATÁRON?

A nyugati (és déli) határszélen létrehozott „vasfüggöny” genezise, illetve a „tiltott határátlépés”, mint társadalmi jelenség a Kádár-korszak történetének viszonylag jól feldolgozott területe, elsősorban Zsiga Tibor,⁷⁶ Bencsik Péter⁷⁷ és Orgoványi Ist-

⁷³ Sótér Árpád ezredes, az MN 2. KAFÉV parancsnokának átirata Kárpáti Ferenc altábornagynak. Budapest, 1980. március 31. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 39–42.

⁷⁴ R. Mihály honvéd kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1980. április 1. Uo. 77–81.

⁷⁵ Sótér Árpád átirata Kárpáti Ferencnek. Budapest, 1980. március 31. Uo. 39–42.

⁷⁶ ZSIGA Tibor: *A „vasfüggöny” és kora*. Budapest, Hans Seidel Alapítvány, 1999. (A továbbiakban: ZSIGA, 1999.)

⁷⁷ BENCSIK Péter: *Kelet és Nyugat között. Államhatárok, úti okmányok, határátlépés Magyarországon és Csehszlovákiában (1945–1989)*. /Magyar történelmi emlékek. Értekezések/. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2019. – BENCSIK Péter: *Tiltott határátlépések Magyarországon az 1950-es és 1960-as években*. *ArchívNet*, 2021/6.

ván⁷⁸ munkáinak köszönhetően.⁷⁹ Ezek a szakmunkák érzékletesen bemutatják a háború után Magyarország déli és – a jelen írás szempontjából releváns – nyugati határain uralkodó állapotokat, részletesen kitérnek a határőrizet szervezetrendszerének újjáépítésére, a tiltott határtárlépés büntetőjogi szabályozására és arra is, hogy milyen gyakorlati következményekkel járt a határ lezárása a határövezetben fekvő települések életében. Zsiga Tibor felhívja a figyelmet arra, hogy a határsértési módszerek tekintetében a „vasfüggöny” történetében két korszakot lehet megkülönböztetni 1948–1950-től 1965-ig, illetve 1965–1971-től 1989-ig. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1965. május 11-i ülésén hozott határozatot a nyugati határszél aknamentesítéséről, és az új, a csehszlovák minták alapján Sz-100-as rendszernek nevezett, jelzőrendszerrel ellátott műszaki határzár létrehozásáról, amely teljes hosszában a magyar–osztrák határ magyar oldalán 1971-re készült el.⁸⁰ Ettől az időszaktól a tiltott határtárlépés legfőbb módszere a „mimikri” lett, vagyis a Magyarországról Ausztriába szökés akkor kecsegtetett sikerrel, ha az illető álcázni tudta magát, elrejtőzött, vagy hamis úti okmányokkal próbálkozott. Zsiga Tibor a „mimikri” három módszerére tér ki részletesen: 1.) gépkocsiban való elrejtőzés, 2.) hamis útlevél használata, 3.) a közúti határátkelőhelyeknél megállás nélkül, a sorompók áttörésével való átjutás.⁸¹

Pintér Szabolcs a „mimikri” minden bizonnyal leghatékonyabb módját választotta: egy számára diplomáciai védettséget biztosító autóbuszban „rejtőzött el”. Az 1961. április 18-án Bécsben aláírt, a diplomáciai kapcsolatokról szóló nemzetközi egyezmény 22. cikkelyének 3. pontja leszögezte: „A [külföldi diplomáciai – S. A.] képviselő helyiségei, azok berendezése, és az ott lévő egyéb vagyontárgyak, valamint a képviselő közlekedési eszközei [kiemelés tőlem – S. A.] mentesek a kutatás, igénybevétel, foglalás vagy végrehajtás alól.” Ez a nemzetközi jogi instrumentum 1980-ban már tizenöt éve a magyar jogrend immanens része volt, a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1965. évi 22. számú törvényerejű rendelete ugyanis

⁷⁸ ORGOVÁNYI István: Menekülés a Vasfüggönyön át. Tiltott határtárlépések 1945 és 1950 között. *Betekintő*, 2017/1. 1–25. – ORGOVÁNYI István: Disszidálási kísérletek földön, vízen, levegőben 1950–1956. *Betekintő*, 2017/2. 1–19.

⁷⁹ Ld. még a *Rubicon* történelmi magazin 2019. évi 7., *Vasfüggöny 1948–1989* című tematikus számát. Ebben különösen az alábbi, alap kutatási eredményeket összegző cikkekre hívnám fel a figyelmet: GECSÉNYI Lajos: Vasfüggönytől vasfüggönyig, 1948–1957. Uo. 4–11. – TÓTH Imre: Frontváros vagy érintkezési pont? Sopron a vasfüggöny tövében, 1948–1989. Uo. 12–23. – ORGOVÁNYI István: Tiltott határtárlépési esetek a nyugati határon. Uo. 24–35. – GYARMATI György: A Vasfüggöny végnapjai 1989. Az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon. Uo. 44–56.

⁸⁰ ZSIGA, 1999. 50–58. – BENCsik, 2019. 292–293.

⁸¹ ZSIGA, 1999. 62–63.

1965. november 18-tól az ország területén is hatályba léptette.⁸² Pintér tehát legalább arra számíthatott, hogy Budapestről „észrevétlenül” el tud jutni Hegyeshalomig, és ott sem kell feltétlenül átszakítania két sorompót. A BM (Katonai) Vizsgálati Osztályának nyomozói eleinte azt feltételezték, hogy Pintér a laktanyát busszal a Váci úton, Vác irányába hagyta el. Ezért meghallgatták a közútrendészet két munkatársát, akik március 25-én 22.00 órától március 26-án 6.00 óráig a 2. számú főút Budapestről kivezető szakaszán teljesítettek szolgálatot. Ők azt állították, hogy ebben az időszakban nem láttak diplomáciai rendszámú buszt sem Budapestről kifelé, sem onnan befelé haladva.⁸³ Megítélésem szerint az ő meghallgatásuk eleve felesleges volt, s nem csak azért, mert mint később kiderült, Pintér nem is a pesti, hanem a budai oldalon, Szentendre felé hagyta el a fővárost,⁸⁴ hanem azért, mert a diplomáciai rendszámú buszt a magyar hatósági közegek – amennyiben nem kapnak jelzést, hogy lopott gépjárműről van szó – eleve nem tartóztathatták volna fel, nem kutathatták volna át, nem nyúlhattak volna be az utasterébe. Ez volt Pintér „trükkjének” a lényege.

Nem elhanyagolható mozzanat az sem, hogy március 26-a hajnalán Pintér katonai kimenőruházatban volt. Sem a szovjet nagykövetségnél posztoló kormányőr, sem a határőrök nem tudtak róla pontos személyleírást adni, annyit ugyanakkor megfigyeltek, hogy az illető zsávolyzöld inget viselt. Mint említettem, az APA második tudósítása nyilvánosságra hozta, hogy a határincidens után elfogott magyar állampolgár politikai menedékjogot kért Ausztriától. A Magyar Népköztársaság és az Osztrák Köztársaság között 1975. február 25-én megkötött kiadatási szerződés kifejezetten neki kedvezett ebben. Az egyezmény 4. cikkelye szerint ugyanis Ausztria automatikusan megtagadhatta a magyar állampolgár kiadatását, ha az – megítélése szerint – katonai bűncselekményt követett el.⁸⁵ Márpedig Pintér (katonai) státusa nyilvánvaló volt, a dezertálás ténye pedig a katonai bűncselekmény minősített esete, ami a kiadatás megtagadására predesztinálta az ügyben eljáró illetékes osztrák szerveket. Nem feltételezem, hogy a fenti két jogszabályt Pintér mélyrehatóan ismerte,

⁸² Ld. A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1965. évi 22. számú törvényerejű rendelete a diplomáciai kapcsolatokról Bécsben, 1961. április 18-án aláírt nemzetközi szerződés kihirdetéséről. *Magyar Közlöny*, 1965. november 18. 564–572. A 22. cikkely: 566.

⁸³ Szekszárdi Sándor rendőr törzsszázados feljegyzése N. József és V. Antal meghallgatásáról. Budapest, 1980. április 3. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 116.

⁸⁴ A Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztályának kivonata H. Tibor győri lakos kihallgatási jegyzőkönyvéből. Győr, 1981. január 26. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 212–214.

⁸⁵ A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1976. évi 18. számú törvényerejű rendelete a Magyar Népköztársaság és az Osztrák Köztársaság között Budapesten 1975. évi február hó 25. napján aláírt, a kiadatásról szóló szerződés kihirdetéséről. *Magyar Közlöny*, 1976. július 7. 675–680. A 4. cikkelyt ld. 676.

netán fejből konkrét cikkelyeket tudott idézni belőlük. Inkább általános ismeretei lehettek arra vonatkozóan, hogy a diplomáciai rendszámú gépjárművek valamiféle védeltséget nyújtanak, s azok utasterébe a magyar hatósági közegek nem is nyúlhatnak be, illetve katonaszökevényként nagyobb eséllyel apellálhat az osztrák szervek jóindulatára. A kitervelt furfang nyilván csak akkor lehetett eredményes és sikeres, ha az akció kivitelezéséhez időt nyer, és amíg elér a határig, sem a szovjet nagykövetség, sem a magyar rendvédelmi szervek nem fognak gyanút, az érintettek, vagyis a Belügyminisztérium Kormányőrsége, a Magyar Néphadsereg, a közútrendészet s a határőrség nem kap arra vonatkozó bejelentést vagy jelzést, hogy szökött katona ül egy ellopott, diplomáciai rendszámú busz volánja mögött.

A korabeli rendvédelmi szakzsargonban „határkitörésnek” minősített illegális és erőszakos határátlépések a Kádár-korban nem számítottak ritkának a magyar–osztrák államhatár közúti átkelőhelyein, mint említettem, Zsiga Tibor a tipológiájában az egyik jellemző határsértési módszerként veszi számba. Az elektromos jelzőrendszer alkalmazását, miután teljes hosszában kiépült, és a határőrzés új rendjét a 40/1974. számú minisztertanácsi rendelettel szabályozták. Ez széles körű jogosultságot biztosított a határőrségnek. A határőrt fegyverhasználati jog illetve meg a tiltott határátlépés észlelése esetén, az elkövető átjutásának megakadályozására, elfogására, akár életének kioltására, a határőrségnél alkalmazott hivatalos szóhasználat szerint a „határsértő megsemmisítésére”. A fegyverhasználat a határőr számára nem csupán jog volt, hanem kötelesség is. Amennyiben a szolgálatos határőr elmulasztotta fegyverét használni, súlyos katonai büntetést követelt el, és a hadbíróság járt el vele szemben.⁸⁶ A BM HOP a protokolljában is szabályozta a hasonló kísérletek megakadályozásával kapcsolatos eljárást. 1980. március 26-án egy 1977-ben kiadott szabályzat volt érvényben. Ebben az állt, hogy erőszakos cselekmény elhárítása érdekében, ha a helyzet úgy kívánja, a határőr felszólítás nélkül is alkalmazhat kényszerítő eszközöket, adott esetben a fegyverét is használhatja.⁸⁷

Annak érzékeltetésére, hogy a „határkitörés” mennyire nem volt ismeretlen elkövetési mód a határőrség számára, érdemes felidézni, hogy alig több mint két hónappal a Pintér által végrehajtott szökés után, 1980. május 30-án három magyar állampolgár ugyanezzel a módszerrel próbált átszökni a határon. Egy lopott gépjárművel – egy Budapesten, a Közvágóhíd közelében ellopott, török rendszámú nyerges vontatóval – a Sopron-Kelénpaták (Klingenbach) határátkelőnél 80-90 kilométer/órás sebességgel átszakították mind a belső, mind a külső korlátot, ám a magyar határ-

⁸⁶ ZSIGA, 1999. 58.

⁸⁷ Ld. *Határőrizeti szabályzat a határőrség sorállománya számára*. [Budapest], Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsnoksága, 1977. 166–167.

örök fegyverhasználata és az ütközések miatt a sofőr elvesztette uralmát a gépjármű felett, az a határ melletti töltésre futott, majd a műúton keresztbe fordulva felborult úgy, hogy a pótkocsi hátsó része két méteres mélységben magyar területen maradt.⁸⁸ A kamion kabinjában tartózkodó és így az osztrák felségterületre „átcsúszó” három magyar személy közül kettőt, akik könnyebben sérültek meg, az osztrák határőrség szerint a magyar határőrök vitatható módon vettek őrizetbe, a volán mögött ülő férfit pedig súlyos sérülésekkel a miklósfalvi (nickelsdorfi) kórházba szállították.⁸⁹ A szakirodalmi adatok szerint az utolsó „határkitörési” esetre 1981. augusztus 21-én került sor: Sz. Zoltán szombathelyi lakos Lada típusú személygépkocsijával kitörést kísérelt meg, nem állt meg a határőrök jelzésére, ám a sorompónak ütközéskor szörnyethalt.⁹⁰

Pintér a „diplomáciai védettség” birtokában annál is inkább számíthatott a sikerre, mivel a hegyeshalmi FEP területére is előzetes kontroll nélkül kellett őt beengedni. Zsiga Tibor monográfiájában kiemeli, hogy 1971 után a nyugati határ közúti átkelőhelyeit kettős zsiliprendszerrel védték, s mind a két helyen ellenőrzést végeztek, ami éppen a kitörési kísérletek megakadályozását szolgálta.⁹¹ Az első sorompót („elősorompót”) a mellette lévő őrgombában tartózkodó ügyeletes nyitotta fel gombnyomásra, egy elektromos rendszer segítségével, egy okmányellenőrző járőr pedig még a beléptetés előtt elvégezte az útlelvizsgálatot. 1980. március 26-án hajnalban ez utóbbi, D. Károly határőr volt, aki azt vallotta, hogy miután átengedte a diplomáciai rendszámú buszt, az a nagy köd miatt azonnal eltűnt a látóhatáráról, nem is látta, hogy beáll a gomba elé,⁹² noha a jármű a gombától 8 méterre állt meg.⁹³ Joggal feltételezhető, hogy a beléptetés rendszeréről és a diplomáciai rendszámú járművekkel kapcsolatos különleges eljárási rendről Pintérnek voltak ismeretei. Amikor a Soproni Postaigazgatóságon dolgozott sofőrként, előfordult, hogy éppen határállomásokra,

⁸⁸ Tóth Imre tájékoztató jelentése Sztankovics Imrének. Budapest, 1980. május 31. MNL OL, XIX–J–1–j, 1980/32. dob., 00213/20/1980. sz.

⁸⁹ Az osztrák határrendészeti szervek két NSZK-állampolgár tanúvallomása alapján azt állították, hogy a magyar határőrök határrendsértést követtek el, ugyanis a két férfit az osztrák felségterületet megsértve kényszerítették visszatérésre a határ magyar oldalára. A határrendsértésre hivatkozva az osztrák fél összehívta a Határesemenyeket Kivizsgáló Magyar–Osztrák Bizottság rendkívüli ülését. A Határesemenyeket Kivizsgáló Magyar–Osztrák Bizottság 22. ülésének jegyzőkönyve. Kismarton, 1980. május 30. Uo. 004028/1980. sz.

⁹⁰ ZSIGA, 1999. 63.

⁹¹ Uo.

⁹² D. Károly határőr kihallgatási jegyzőkönyve. Hegyeshalom, 1980. április 10. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 122–124.

⁹³ T. József határőr kihallgatási jegyzőkönyve. Hegyeshalom, 1980. április 10. Uo. 132–134.

Hegyeshalomba vagy Rajkára szállított munkásokat az ottani építkezésekre.⁹⁴ Amikor pedig a győri Volánnál dolgozott, menetrendszerinti távolsági járatokon teljesített szolgálatot, amelyekkel ugyancsak Győr-Sopron megye különböző településeire ingázott.⁹⁵ Így részben a személyes tapasztalatai, részben az utasaitól – akik között szolgálaton kívüli határőrök is lehettek – szerzett információk alapján tudomása lehetett arról, hogy a közúti határátkelőhelyeken a diplomáciai rendszámú járműveket automatikusan, ellenőrzés nélkül beengedik a FEP területére, hiszen az első zsilipnél, mind az okmányellenőrző járőr, mind az őrgomba ügyeletese előtt teljesen rutinosan és konstruktívan viselkedett.

AZ ÚZÖTT VAD

Ez a történet így utólag, negyven év távlatából is szinte hihetetlennek és valószínűtlennek tűnik, leginkább egy krimi forgatókönyvébe illene. Ha jobban belegondolunk, 1980. március 26-án hajnalban és a kora reggeli órákban Pintér Szabolcs sorkatona rövid négy óra leforgása alatt a magyar rendvédelmi, katonai szervek nagy részét kijátszotta: a BM Kormányőrséget, a Magyar Néphadsereget, a BM Határőrség Országos Parancsnokságát és a közútrendészetet. Arról már nem beszélve, hogy az ügy Benkei András már említett április 1-jei átirata és az ahhoz mellékelt tájékoztató szerint nemcsak a budapesti szovjet nagykövetségen, hanem a KGB magyarországi részlegénél is „kiverte a biztosítékot”. Március 27-én egyeztetést folytatott egymással Ladvánszky Károly vezérőrnagy, országos rendőrfőkapitány és Nyikolaj Koszov vezérőrnagy, a KGB magyarországi kirendeltségének a vezetője,⁹⁶ ebből a dokumentumból tudjuk, hogy az ügyben szovjet részről is belső vizsgálatot indí-

⁹⁴ Vihart Ferenc rendőr százados, a Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság nyomozójának jelentése V. Sándor, a Soproni Postaigazgatóság szállítási üzemvezetőjének meghallgatásáról. Győr, 1980. május 20. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 147.

⁹⁵ Hegedüs László rendőr ezredesnek, a BM III/IV-7. Osztálya vezetőjének tájékoztató feljegyzése Tóth Ernő rendőr ezredesnek, a BM III/IV-6. Osztálya vezetőjének. Győr, 1980. március 31. Uo. 105–107.

⁹⁶ Nyikolaj Antonovics Koszov (1922–2005): szovjet állambiztonsági tiszt, 1973-tól vezérőrnagyi rangban. 1976–1982 között a KGB 1. Főparancsnoksága R Parancsnokságának parancsnokhelyettese, 1982–1984 között a KGB 1. Főparancsnoksága 9. Parancsnokságának vezetője Moszkvában. A Valentyin Mzareulov főszerkesztésében készült KGB-történeti online adatbázis szerint 1984–1990 között a KGB magyarországi részlegének a vezetője. Ld. https://shieldandword.mozohin.ru/personnel/kosov_n_a.htm (2022. január 10.). Nem kizárt, hogy ez az adatsor a későbbiekben pontosításra vagy kiegészítésre szorul majd, hiszen az általunk is idézett forrás tanúsága szerint Koszov már 1980 tavaszán Magyarországon tartózkodott.

tottak.⁹⁷ Úgy vélem, hogy Pintér akciójának sikeréhez legalább két tényező együttes megléte kellett. Először is mindaz, ami történt, az ügyben érintett diplomáciai és rendvédelmi szervek működésén belül meglévő diszfunkciókra enged következtetni. Az általam vizsgált dokumentumokból is elég eklatánsan kirajzolódó fogyatékoságok, és elsősorban a szovjet nagykövetség és a Dobó István laktanya biztonságával, őrzésével és védelmével szembeni követelmények hiányosságai ehhez valóban adóttak voltak. Másodszor – és mindezek mellett – arra is szükség volt, hogy Pintér hidegvérrel hajtsa végre a tervét. Szinte bizonyos, hogy ezzel együtt erőteljes stresszhatás is érte. Nem véletlen, hogy a nagykövetség udvaráról kitolató busszal oldalról súrolta a vaskaput, illetve a határsorompó áttörése előtt manőverezni kényszerült: a statikai szakértő véleménye szerint a sorompó előtt nagy kanyart írt le,⁹⁸ amiből arra lehet következtetni, hogy egy pillanatig nem tudta eldönteni, miszerint a rövidebb utat választva nekimenjen a terelőakadályoknak, vagy azokat kikerülve, a hosszabb úton jusson el a határvonalon álló utolsó sorompóig. Mire elfogták, már legalább 22-24 órája nem aludt, teljesen kimerült, s minden bizonnyal ezzel is magyarázható, hogy a busz megszerzéséről eleinte teljesen ellentmondó információkat adott az osztrák vizsgálati szerveknek.⁹⁹

Az események láncolatának innentől kezdve önálló tanulságai is vannak, elsősorban az, hogy az 1980-as években a magyar állambiztonsági szervek hogyan próbálnak meg egy disszidált személy „után nyúlni”, vagyis milyen módszerekkel figyelik és kísérik meg hazatérésre bírni, vagy amennyiben nem szánja el magát a hazatérésre, milyen titkosszolgálati technikákkal próbálják afelé terelni az osztrák belügyi szervezetet, hogy ők toloncolják vissza. Erre a kérdésre elsősorban a Pintér ügyében keletkezett két vaskos ügyirat, a konspiratív nyomozási és a vizsgálati dossziéjában fellelhető dokumentumok alapján lehet választ adni. A Varga István rendőr alezredes, a BM III/IV-6/C Alosztályának operatív tisztje által 1980. április 1-jén összeállított első operatív nyomozási terv elárulja a Pintérre vonatkozó adat- és információgyűjtés két kulcsfontosságú módszerét. Ebben egyrészt a BM HOP Felderítési Osztálya segítségét vették igénybe, amely közreműködött az Ausztriába disszidált, de nem sokkal később magukat meggondoló és hazatérő személyek kihallgatásában. A tapasztalatok alapján feltételezhető volt ugyanis, hogy olyanok is hazatérnek Ausztriából, akiket az osztrák szervek ideiglenesen ugyancsak a traiskircheneri mene-

⁹⁷ Benkei András átirata Puja Frigyesnek. Budapest, 1980. április 1. MNL OL, XIX-J-1-j, 1981/140. dob., 00519/1981. sz.

⁹⁸ Bartók Lajosné igazságügyi statikai szakértő szakvéleménye. Budapest, 1980. május 10. ÁBTL, 3.1.9., V-162.153. sz. 207-223.

⁹⁹ A legelső kihallgatásán például még azt állította, hogy Győrben, hajnali öt órakor ült be a buszba, mert azt üresen és nyitva találta az utcán. PEARSON, 1980.

külttáborban helyeztek el, így személyes kapcsolatba kerültek Pintérral. A másik módszer a Pintér és családtagjai között folytatott levelezés úgynevezett „K-ellenőrzése”, vagyis konspiratív kontrollja volt: az általa a családtagjaihoz küldött leveleket, illetve a családtagjai által neki írt leveleket lemásolták, és azok tartalmát elemezték.¹⁰⁰

Ezen információhalmaz alapján bizonyos, az osztrák határsorompó áttöréséért és közúti veszélyeztetésért az osztrák bíróságon hat hónap felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték, amit Ausztriában kellett eltöltenie,¹⁰¹ és az is joggal feltételezhető, hogy megtagadták tőle a menedékjogot.¹⁰² Valószínűleg helytállóak voltak a magyar állambiztonsági szervek értesülései abban a tekintetben, hogy a Pintér által elmondottak az osztrák szervek számára is kétesnek tűntek, a kihallgatása során nem akarták elhinni neki, hogy a budapesti szovjet nagykövetség buszának ellopását, a dezertálást és a határáttörést egyedül, segítők nélkül hajtotta végre.¹⁰³ Az egész, valóban kalandos és hihetetlen országelhagyás mögött a magyar hírszerzés operatív akcióját sejtették.¹⁰⁴ Pintér tehát csapdahelyzetbe került: megtagadták tőle a menedékjogot, ugyanakkor nem toloncolták ki. Abban a tekintetben, hogy hol töltötte el a hat hónapos felfüggesztett büntetését, az állambiztonság is ellentmondó információkkal rendelkezett. Egyes meg nem erősített értesülések szerint az osztrák szervek – helyhiányra hivatkozva – már 1980. május 4-től áthelyezték egy Bad Vöslau melletti szakszervezeti otthonba.¹⁰⁵ Más adatok pedig inkább arra engednek következtetni, hogy egészen 1980 szeptemberének végéig Traiskirchenben tartózkodott.¹⁰⁶

Az osztrák szervek bizalmatlansága kapóra jött a BM illetékes, III/IV-es csoportfőnökségének. Magyar részről úgy vélték ugyanis, hogy az osztrákok dezinformálá-

¹⁰⁰ Varga István rendőr alezredes intézkedési terve Pintér Szabolcs operatív megfigyelésére. Budapest, 1980. április 1. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 27–31.

¹⁰¹ Varga István féléves összefoglaló jelentése a „Sorompós” fn. utáni konspiratív nyomozás állásáról. Budapest, 1980. november 26. Uo. 190–194.

¹⁰² Matuska Béla rendőr vezérőrnagy, a BM III/IV. Csoportfőnöksége csoportfőnökének átirata Tóth Ernő ezredesnek, a BM III/IV-6. Osztálya vezetőjének. Budapest, 1980. július 2. Uo. 170–171. – Ezzel szemben V. Károly, aki 1980. február 15-től május 25-ig tartózkodott a traiskircheneri táborban, úgy tudta, hogy a politikai menedékjogot megkapta, és annak birtokában szándékában áll az NSZK-ba távozni. Páncél Sándor rendőr alezredes, a BM III/IV-7/D Alosztálya vezetőjének jelentése. Sopron, 1980. október 16. Uo. 184–185.

¹⁰³ Hári Károly rendőr alezredes, a BM III/II-9. Osztálya vezetőjének átirata Dohány Zoltán rendőr ezredesnek, a BM III/IV-2. Osztálya vezetőjének. Budapest, 1980. május 14. Uo. 140.

¹⁰⁴ Matuska Béla átirata Tóth Ernőnek. Budapest, 1980. július 2. Uo. 170–171.

¹⁰⁵ Varga István jelentése a „Sorompós” fn. utáni konspiratív nyomozás állásáról. Budapest, 1980. június 12. Uo. 158–160. Varga e tekintetben a BM III/IV-5. Osztálytól kapott információra hivatkozik.

¹⁰⁶ A Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság III/II. Osztályának kivonata H. Tibor győri lakos kihallgatási jegyzőkönyvéből. Győr, 1981. január 26. ÁBTL, 3.1.5., O–17.973. sz. 212–214.

sával, vagyis azzal, hogy ezt a bizalmatlanságot konspiratív úton erősítik bennük, rá lehet bírni Ausztriát arra, hogy toloncolja vissza Pintért. Varga István rendőr alezredes 1980. július 30-i intézkedési terve ennek megfelelően előirányozta, hogy az állambiztonság rendszeresen küldjön képeslapokat Pintérnek, amelyeket azonos kézírással szövegezzenek meg, és minden hónap harmadik keddjén adjanak fel ugyanabból a postahivatalból.¹⁰⁷ Az intézkedési terv kiegészítésében Varga még jobban cizellálta a „képeslapos módszert”. Kijelölték Bodó János rendőr századost, aki arra volt hivatott, hogy a képeslapokat felcímezze és az alábbi szöveget írja rá: „Üdvözlét küldi barátod, János.” Rendelkezett arról is, hogy minden második képeslap azonos legyen, amivel arra terelik az osztrák kémelhárítás gyanúját, hogy Pintér és a magyar hírszerzés között rendszeres és meghatározott kódrendszerre épülő kapcsolattartás folyik.¹⁰⁸ A hazatérésének kikényszerítését szolgálta az is, hogy megakadályozták, hogy a családtagjai személyesen találkozhassanak vele, így 1980. augusztus 29-én bevonták a szülei útlevelét.¹⁰⁹

A Pintér lejárására és hazakényszerítésére irányuló erőfeszítéseket azonban nehezítette, hogy 1980 szeptemberének végén, minden bizonnyal 26-án, hiszen akkor járt le az osztrák határsorompó áttörésétől számított hat hónap, nevezett Svájcba távozott. Ennek hátterét a nővére, férjezett nevén Sz. F. elmondása alapján ismerjük. Sz. F. útlevélkérelmet nyújtott be az Országos Rendőr-főkapitányság (ORFK) Útlevélosztályára, azzal a szándékkal, hogy Svájcba utazzon, és ott találkozhasson Pintérrel. Az ORFK azonban visszautasította a kérelmet, az elutasító határozatot Sz. F. – Pintér kérésének megfelelően – elküldte Svájcba, azért, hogy azt utóbbi felhasználhassa egyes nemzetközi szervezetek előtt bizonyítékként arra vonatkozóan, hogy Magyarországon megsértik az emberi jogokat. Sz. F.-et ezek után beidéztek a Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság Igazgatásrendészeti Osztályára, ahol az ORFK Útlevélosztályának fedésével kikérdezték. Sz. F. elmondta, hogy a család közbenjárására id. R. L. svájci lakos befogadta Pintért, aki úgy távozott Ausztriából, hogy svájci rokonuk kezességét vállalt érte. Ekkortól családjának tagjai is id. R. L.-en keresztül tartották vele a kapcsolatot. Nem mellékes, hogy ezen a beszélgetésen világosan Sz. F. tudtára adták, hogy öt évig nem látogathat ki Pintérhez.¹¹⁰

¹⁰⁷ Varga István intézkedési terve a „Sorompós” fn. elleni konspiratív nyomozásról. Budapest, 1980. július 30. Uo. 174–177.

¹⁰⁸ Varga István 1980. július 30-i intézkedési tervének kiegészítése. Budapest, d. n. Uo. 178–179.

¹⁰⁹ A szülei 1980 júliusában útlevélkérelmet adtak be Svájcba, id. R. L. meglátogatása címén. Misik Tibor rendőr alezredes jelentése „Sorompós” fn. elleni bizalmas nyomozás tárgyában. Budapest, 1980. szeptember. Uo. 180–181.

¹¹⁰ Varga István jelentése Sz. F. meghallgatásáról. Budapest, 1981. február 5. Uo. 216–218.

Az állambiztonság részéről ezek után felmerült annak a lehetősége, hogy kompromittálják az 1975-ben jogellenesen külföldre távozott, ám időközben svájci állampolgárságot nyert id. R. L.-t. A BM III/I-2. Osztálya azonban úgy ítélte meg, hogy a Magyar Népköztársaság és a Svájci Konföderáció közötti diplomáciai kapcsolatok jellege nem alkalmas ilyen feladat elvégzésére, s ez inkább ártana a két ország viszonyának.¹¹¹ „Sorompós” nyomon követéséhez és a szökésével kapcsolatos tapasztalatok hasznosításához óhatatlan alapinformációk megismerésében azonban új operatív helyzetet teremtett, hogy id. R. L. Magyarországon élő fia, Szabolcs unokatestvére, ifj. R. L. 1981 márciusában útlevílkérelmet nyújtott be az illetékes szervekhez abból a célból, hogy ez év május 1–31. között Svájcba utazzon az apja meglátogatására. Thomann János százados, a BM III/IV-6/C Alosztálya felderítési főtisztje úgy vélte, hogy R. L. kiutazásának engedélyezése, eligazítása, beszámoltatása, egyszeri feladattal történő megbízatása a nyomozás során kitűzött operatív célokat segítené elő. Ezt arra alapozta, hogy ifj. R. L. KISZ-tag, szakszervezeti tag és szocialista brigádfőnök, munkahelyi vezetői személyéről pozitívan nyilatkoztak, munkatársai szeretik, a kollektívába könnyen beilleszkedik, szerény, becsületes ember. Erkölcsi, politikai szempontból kifogás nem volt ellene. Ráadásul 1980 áprilisában önként jelentkezett a Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság III/II-es osztályán, ahol Pintér tetteről elítélően nyilatkozott, meggondolatlan, helytelen cselekedetnek minősítette, s a későbbi megnyilatkozásai is együttműködési készségről tettek tanúbizonyságot.¹¹² A BM Katonai Elhárító Csoportfőnöksége (III/IV) mindezek alapján kedvezőnek ítélte meg a körülményeket arra, hogy ifj. R. L.-t az állambiztonsági iratokban „alkalmi társadalmi kapcsolatként” definiált hálózaton kívüli informátorként használja fel.¹¹³

1981. április 18-án a Győr-Sopron Megyei Rendőr-főkapitányság Igazgatásrendészeti Osztályán a III/IV-es Csoportfőnökség operatív tisztjeinek közreműködésével és megfelelő fedéssel előzetes beszélgetést folytattak ifj. R. L.-lel, akiről megállapították, hogy „operatív lehetőségei adottak”, kedvező személyi tulajdonságokkal rendelkezik, továbbá hajlandóságot mutat az állambiztonsági szervekkel való együttműködésre. Titoktartásra kötelezte magát, s azt írásban is megerősítette. Az ifj. R. L.

¹¹¹ Thomann János rendőr százados, a BM III/IV-6/C Alosztálya felderítési főtisztjének szolgálati jelentése a „Sorompós” fn. ügyében a társszervekkel folytatott konzultációról. Budapest, 1981. január 7. Uo. 207.

¹¹² Thomann János jelentése az ifj. R. L.-re vonatkozó adatgyűjtésről. Budapest, 1981. április. Uo. 228–230.

¹¹³ A hálózaton kívüli kapcsolatok jellegére ld. BORSÁNYI Imre – VÉRTES János: *A hálózaton kívüli kapcsolatok helye, szerepe és jelentősége a hírszerző munkában. Tankönyv.* [Budapest], BM III/I Csoportfőnökség Személyügyi és Kiképzési Osztály, 1983. 37–38.

felkészítésére irányuló operatív terv rögzítette a külföldre utazása előtti „eligazítás” időpontját (május 12.) és helyszínét (Győr-Sopron Megyei RFK Igazgatásrendészeti Osztálya), továbbá felsorolta mindazokat a kérdéscsoportokat, amelyeket R. L.-nek majd tisztázni kell Pintérrel. Ezek: mi motiválta a cselekményét, miért éppen a szovjet nagykövetség buszának eltulajdonítása mellett döntött, hogyan jutott be a nagykövetség területére, voltak-e segítői, milyen ismeretekkel rendelkezett a határőrizeti viszonyokról, kitől/kiktől szerezte azokat, mi történt vele, miután Ausztriába került, mit kérdeztek tőle a kihallgatásai során, jelenleg milyen az anyagi helyzete, miből él, mik a távolabbi tervei, elképzelései, hol szeretne élni, hogyan fogja tartani a kapcsolatot a hozzátartozóival a jövőben, szándékában áll-e hazatérni, stb.¹¹⁴

Ifj. R. L. az eligazítás után, május 29-én indult el vonattal Budapestről, és 30-án érkezett meg Zürichbe. Valószínű, hogy több mint egy hónapot töltött Svájcban, ugyanis a „beszámoltatására” július 15-én került sor. A Pintér svájci tartózkodására vonatkozó információk az ifj. R. L. beszámolója alapján elkészült, július 20-ra datált, és Szegedi Imre rendőr alezredes, a BM III/IV.-6/C Alosztályának helyettes vezetője által szignált szolgálati jelentésből szűrhetők le. Ebből mindenekelőtt kiemelendő, hogy ifj. R. L. – legalábbis a saját bevallása szerint – már nem találkozhatott Pintérrel, ugyanis ő addigra eltűnt, a svájci rokonai közül dr. R. J. látta utoljára 1981. május 23-án, ezért mindaz, amit a magyar állambiztonsági szerveknek elmondhatott, csak közvetett információ volt, amit az apjától, id. R. L.-től és a nagybátyjától, dr. R. J.-től hallott. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy Pintér Svájcban rendezett viszonyok közé került, ami elsősorban az 1956 óta ott élő, és országszerte elismert orvosként fungáló, így kiterjedt kapcsolatrendszerrel rendelkező dr. R. J. közbejárásának és kezességének volt köszönhető: példátlan gyorsasággal menedékjogot és azzal együtt járó, a szocialista országokon kívül a világ minden országába érvényes menedékútlevelet kapott. Emellett rokonai egzisztenciát teremtettek számára, egy szellőzőberendezéseket gyártó üzemben álláshoz juttatták, beiratták nyelvtanfolyamra, berendezett lakást szereztek neki, ahova május 25-én kellett volna beköltöznie. Ifj. R. L. úgy interpretálta a később történeteket, hogy Pintér mégsem tudott élni a számára felkínált kecsegtető lehetőséggel, dr. R. J. hiába biztatta, nem tanult, egy sportautó vásárlása miatt peres ügye lett, rossz társaságba keveredett, ezért dr. R. J. meg akarta vonni tőle a támogatását. Az eltűnését a munkahelyéről jelentették be a rendőrségnek. A svájci rendőrség azt feltételezte, hogy Pintér elhagyta az ország területét, ezért körözést adtak ki utána, és azt az Interpolnak is megküldték. Ezt a feltételezést egy-

¹¹⁴ Szegedi Imre rendőr alezredes, a BM III/IV.-6/C Alosztálya helyettes vezetője által összeállított terv ifj. R. L. „alkalmi társadalmi kapcsolat” felkészítésére. Budapest, 1981. április 18. ÁBTL, 3.1.5., O–17973. sz. 243–246.

részt arra alapozták, hogy amikor dr. R. J. május 23-án utoljára látta, nagyobb összeget, 6-8 ezer frankot vett magához, másrészt a személyes holmija között megtalálták egy utazási iroda prospektusát, amely ezer frankért világszerte utat ajánlott a jelentkezőknek.

Szegedi Imre ebben a jelentésben több verziót is felállított Pintér eltűnését illetően, ezek alapvetően abból indultak ki, hogy nagyobb pénzeszeget vett magához, mielőtt nyoma veszett. Az egyik szerint kétes elemek társaságába került, akik elcsalták, kirabolták és meggyilkolták. A rendőrtiszt másik lehetséges változata az volt, hogy a problémái miatt a helyzetét kilátástalannak ítélte meg Svájcban, ezért a spórolt pénzével a világ egy távolabbi szegletébe távozott. Szegedi mindezek figyelembevételével azt a következtetést vonta le, hogy nem várható, hogy a magyar állambiztonság Pintér személyére vonatkozóan újabb információk birtokába jut, illetve a kiszökésének körülményeit tekintve újabb adatok keletkezzenek, ezért javaslatot tett a bizalmas nyomozás lezárására.¹¹⁵ Az ügyben a BM III/IV-6/C Alosztálya még egy 1981. augusztus 11-re datált zárójelentést készített, amely a jövőbeni adatgyűjtés kedvezőtlen kilátásai mellett azt is leszögezte, hogy belátható időn belül nem várható Pintér hazatérése. Azt pedig, hogy Pintért a nyugati országok hírszerző vagy kémelhárító szervei operatív célból felhasználják, a „negatív személyiség szerkezete, életvitele, jellembeli fogyatékoságai” miatt teljesen kizártnak tartotta.¹¹⁶ Ennek értelmében Tóth Ernő rendőr ezredes, a BM III/IV-6. Osztályának vezetője 1981. augusztus 14-én határozatot hozott – Pintér Szabolcs alapnyilvántartásban való meghagyása mellett – a konspiratív nyomozás befejezésére és a körözési dosszié lezárására.¹¹⁷

A CSAVAR A KRIMI VÉGÉN

Pintér eltűnésének körülményei rendkívül elgondolkodtatók. Mindaz, amit ifj. R. L. Pintér elkallódásáról elmondott, hitelesnek tűnik, ugyanakkor alapos lehet a gyanúnk arra nézve, hogy Pintér eltűnése mögött teljesen más mozgatórugó húzódik meg, mint az, hogy rossz társaságba keveredett, vagy felismerte volna a helyzete kilátástalanságát, ezért világgá ment, netán meggyilkolták és elrejtették a holttestét. Akkor kezdtem el gyanakodni, amikor a kutatás végén a kezembe akadt ifj. R. L.

¹¹⁵ Szegedi Imre jelentése ifj. R. L. beszámoltatásáról. Budapest, 1981. július 20. Uo. 248–251.

¹¹⁶ Töröcsik János rendőr őrnagy, a BM III/IV-6/C Alosztálya felderítési főtisztjének összefoglaló jelentése a „Sorompós” fn. ügyében elrendelt konspiratív nyomozás eredményeiről. Budapest, 1981. augusztus 11. Uo. 153–157.

¹¹⁷ Tóth Ernő határozata. Budapest, 1981. augusztus 14. Uo. 258–259.

Svájcban élő apjának írt levele, amelyben így vall Pintér disszidálásáról: „Úgy érzem magam, mint akiből megint kiszakítottak egy darabot. Szabolcs volt a testvérem, nagyon szerettük egymást. Megdöbbentő volt a módszer, ahogyan csinálta, és rá is vall. Szótlansága és hallgatagsága mögött mindig lehetett érezni valami erős feszültséget, bármikor képes volt örültségekre. Amolyan törvényen kívülinek is helyezte saját magát. A nagy játékszabályok nem érdekelték, a szabadság a lételeme, azé a szabadságé, amelyet ő alakított ki magának. Módszerével nem értek egyet, de megpróbálom megérteni. Amióta az esetet meghallottam, olyan érzések és feszültségek keletkeztek bennem, mint amikor öcsém elment. Nehéz elviselni, hogy az, akit szerettem, nincs. Sok közös élményünk volt. Őszintén kívánom neki, hogy úgy sikerüljön az élete, hogy nagy megrázkódtatások ne ériék, utazzon és lásson világot, ahogyan itthon mindig is szeretne volna, és ne feledkezzen el azokról, akiket itt hagyott.”¹¹⁸ Látszik, hogy spontán érzelmek vezérelték, amikor ezeket a sorokat lejegyezte, eklatánsan kiderül belőle, hogy ő és Szabolcs kötődtek egymáshoz. Megítélésem szerint ennek egyáltalán nem mond ellent az, hogy önszántából jelentkezett a rendőrségen, amikor Pintér disszidált. Ez nem egy spontán, hanem egy tudatos, megfontolt lépés volt a részéről: családapaként, KISZ-tagként, munkahelyi vezetőként, illetve a tágabb környezetében általános közmegebecsülésnek örvendő, erkölcsileg teljesen feddhetetlen emberként féltette az egzisztenciáját és a renoméját, ezért be akarta biztosítani magát, demonstrálni kívánta a lojalitását.

Biztos, hogy ezzel nemcsak önmagát, hanem a családját is védte. Feltűnő, hogy az útlevélkérelmét nem sokkal azután nyújtotta be, hogy Pintér közvetlen családtagjainak utazási szándéka meghiúsult, először a szülei útlevelét vonták vissza, majd Sz. F. kérelmét utasították el. Mintha ő következett volna a sorban. Az ő politikai, társadalmi beágyazottsága és – legalábbis látszólagos – lojalitása azzal kecsegtetett, hogy számára engedélyezni fogják a kiutazást. Egyáltalán nem zárható tehát ki, hogy a családban „összebeszéltek”, és mindent alárendeltek annak, hogy valaki az otthoniak közül személyes kontaktusba kerüljön Szabolccsal, ezt a „szent célt” is szolgálta, hogy ifj. R. L. – ugyancsak látszólagos – nyitottságot tanúsított az állambiztonsággal való együttműködés iránt. A beszerzésének első kísérlete után nyilvánvalóvá vált, hogy ez lehet a siker záloga, a család tehát valójában a saját érdekében használta fel azokat a szálakat, amelyek ifj. R. L.-t az állambiztonsághoz fűzték, ezzel saját maguk számára teremtettek némi mozgásteret. Ha a családtagok mégsem konspiráltak egymással, az is lehet, hogy ifj. R. L.-ben menet közben tört meg valami. A május 12-i „eligazításáról” nem maradt az utókorra semmilyen szolgálati dokumentum, emlékeztető vagy jelentés, az azt előirányzó tervezetből mégis vi-

¹¹⁸ Ifj. R. L. levele id. R. L.-nek. Győr, 1980. március 30. ÁBTL, 3.1.9., V–162.153. sz. 331–335.

szonlag adekvát elképzelésünk alakulhat ki arról, hogy hogyan is zajlott egy ilyen operatív felkészítés. Egy előre „betechnikázott” helyiségben végezték el, a beszélgetés lefolyását az esetleges azonnali beavatkozás, módosítás, és vezetői irányítás érdekében „kívülről” folyamatosan nyomon követték és ellenőrizték, a végén „megbízólevelet” írtak alá vele. Közben pontosan megmondták neki, hogy hogyan viselkedjen a Pintér családdal szemben, hogyan moderálja az apjával, a nagybátyjával és Szabolccsal folytatott beszélgetéseket. Utóbbival legyen bizalomébresztő, keltsen olyan benyomást, hogy azonosul a tetteivel, törekedjen arra, hogy egy-egy probléma megbeszélése után legyen visszatérési lehetőség újabb adatokra, maradjon nyitott kapu az ismételt kérdések felvetésére, alkalmanként tegyen szemrehányást is. Viselkedjen úgy, hogy a további kapcsolattartás feltételei maradjanak meg, s egyezzenek meg az összeköttetés formájában. Az apjával és a nagybátyjával úgy kommunikáljon, hogy igyekezzen minél több információt kicsikarni belőlük Pintér ausztriai és svájci tartózkodását illetően. A hazautazása után a Pintér családdal szemben legyen tartózkodó stb. Megítélésem szerint ez egy rendkívül megalázó helyzet lehetett: ifj. R. L. éveket várt arra, hogy a Svájcban élő közvetlen családtagjaival (apja, testvére, nagybátyja) találkozhasson, és ezt csak úgy tehette meg, ha nem viselkedik velük szemben őszintén.

Az is lehet, hogy a Pintér családdal nem játszott össze, de svájci rokonaival igen, felfedte az apja és a nagybátyja előtt a megbízatását, s közösen eszelték ki a megoldást. Beszédes az is, hogy ifj. R. L. hazaérkezése után a magyar állambiztonságnak is kételyei támadtak a szavahihetőségét illetően: a Szegedi Imre által jegyzett július 20-i jelentés a Pintér eltűnésével kapcsolatban – korábban már említett – két verzió mellett annak lehetőségét is felveti, hogy ifj. R. L. valójában találkozott Pintérral, de ezt eltitkolta. A fentiekből következik, hogy ez is teljesen logikus szála lehet az eseményeknek: ifj. R. L. az apjával és a nagybátyjával meggyőzték arról Szabolcsot, hogy „el kell tűnnie”, mert a nyomában van a magyar állambiztonság. Az érvek között nyilván szerepelt az is, hogy ezzel terhet venne le a svájci rokonai válláról. Dr. R. J. társadalmi pozíciója lehetővé tette azt is, hogy ellássák a megfelelő anyagiakkal, az Európán kívüli új egzisztenciájának megteremtéséhez, s egy új élet megkezdéséhez szükséges kezdőtőkével. Az eltűnéséhez pedig kitaláltak egy jól hihető „fedősztorit”. Amennyiben ez így volt, az ifj. R. L. számára nemcsak kielégítő, hanem egyenesen zseniális megoldásnak bizonyulhatott: a hazatérése után nem kellett tartania a belügyi szervek számára kínos további vezgatóúrjától, újabb megbízatásoktól, a személyével és viselkedésével szembeni újabb elvárásoktól.

Ha pedig az események ilyen végkifejletét Pintér szemszögéből nézzük, akkor ő sem járt rosszul: azok után, hogy kijátszotta a Szovjetunió magyarországi diplomáciai misszióját, a Magyar Néphadsereget, továbbá a belügyi és határőrizeti szervek

nagy részét (BM Kormányőrség, BM Határőrség stb.) végül még az állambiztonság, azaz a BM III-as Főcsoportfőnöksége markából is kicsúszott. Azt gondolom ugyanakkor, hogy a történet még így sem teljesen örömteli. Az édesanyja és a testvérei¹¹⁹ szempontjából ugyanis inkább szomorú és fájdalmas: ha nem is egy életre, de a rendszerváltásig biztosan elvesztették szeretett fiukat, édestestvérüket.

¹¹⁹ Mint említettem, Pintér édesapja 1981-ben elhunyt, a rendszerváltás időszakát az édesanyja érte meg. A tanulmányomban többször is hivatkoztam nővére, Sz. F. mellett volt még egy 1955-ben született fivére is.

KISSNÉ BOGNÁR KRISZTINA

KÁRPÓTLÁS MAGYARORSZÁGON – A KEZDETEK, AHOGY A VIDÉK ÚJSÁGOLVASÓI LÁTHATTÁK

Három évtizeddel ezelőtt az első szabadon választott parlament egyik legjelentősebb feladatának tekintette, hogy az önkényuralmi rendszerek évtizedeiben sérelmet szenvedett állampolgárok erkölcsi rehabilitációjáról és az ország gazdasági helyzetét, lehetőségeit figyelembe véve anyagi kárpótlásukról rendelkezzen. A diktatórikus rendszerekben politikai okokból üldözöttek rehabilitációja már 1989-ben megkezdődött az „1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról” címet viselő, első semmisségi jogszabály elfogadásával. Ezt követte 1990-ben az 1945 és 1963 közötti törvénysértő ítéleteket semmissé nyilvánító törvény.¹ A személyi sérelmet szenvedettek kárpótlásának kezdeteként ezzel párhuzamosan társadalombiztosítási helyzetüket rendező kormányrendeletek születtek, amelyek a szabadságvesztés időszakának szolgálati időként való elszámolását, illetve nyugdíj-kiegészítés megállapítását tették lehetővé az érintettek számára.

A korábbi évtizedek állami intézkedései az állampolgárok magántulajdonában is jelentős károkat okoztak. Ezek rendezésére nemcsak a károsult személyek kárpótlása, hanem „a modern piacgazdaságnak megfelelő, rendezett tulajdoni viszonyok kialakítása és a tulajdoni állapotok bizonytalanságának felszámolása érdekében”² is szükség volt. A kárpótlás a nemzet teherbíró képessége és történeti okok miatt „időben és mértékben korlátozott”³ lehetett csupán. A rendszerváltoztatás első évtizedének végére a magyarországi kárpótlási folyamat legjelentősebb szakasza lezárult. Ebben az időszakban születtek meg a kárpótlást meghatározó alapvető jogszabályok, amelyek alapján a kárpótlási hivatalok több százezer ügyben hoztak döntést a különböző jogcímek alapján benyújtott kérelmekről, valamint közreműködésükkel lezajlottak a kárpótlási jegyek felhasználására is lehetőséget biztosító termőföldárverések.⁴

¹ 1989. évi XXXVI. törvény és az 1990. évi XXVI. törvény.

² Indoklás az 1991. évi XXV. törvényjavaslathoz. Általános indoklás. *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998*. Szerk. PETRI Edit. Budapest, Napvilág, 1998. (A továbbiakban: PETRI, 1998.) 57.

³ PETRI, 1998. 57.

⁴ A kárpótlási folyamat első évtizedéről bővebben lásd PETRI, 1998. A 2000-es esztendőben is születtek még kárpótlási jogszabályok, ezek összefoglaló bemutatására lásd NOSZKÓ-HORVÁTH Mihály:

A mélyreható társadalmi változások természetesen a vidéki Magyarország életét is „felforgatták”, az itt élőket különösen a kárpótlási törvényeknek a termőföldtulajdonról, az árverésekről rendelkező jogszabályok foglalkoztatták. A korabeli média-viszonyok között a megyei és országos sajtótermékek meghatározó szerepet töltek be a tájékoztatásban és tájékozódásban. Jelen tanulmányban a kárpótlási folyamat kezdetének eseményeit, fogadtatását a vidéki olvasók millióihoz eljutó hetilap, a *Szabad Föld* 1991-es évfolyama írásainak tükrében kívánom bemutatni.

AZ ELSŐ VAGYONI KÁRPÓTLÁSI TÖRVÉNY

Az 1991. évi XXV. törvény, amely a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról rendelkezett 1991. július 11-én került kihirdetésre. A kárpótlás fogalmát, a kárpótlási jegy bevezetését és ennek földárverés során történő felhasználását szabályozó törvényjavaslatot még 1990 decemberében készítette elő az igazságügy-miniszter. 1991 februárjában ennek módosított szövegéről kezdődött meg a parlamenti egyeztetés, a részletes vitára pedig négy, áprilisi ülésnapon került sor. Az Országgyűlés április 24-én döntött a törvény első változatáról. A szavazást követően számos, alkotmányossági aggályokat felvető indítvány érkezett az Alkotmánybírósághoz, illetve a kihirdetés előtt a köztársasági elnök is a testület állásfoglalását kérte a törvény több rendelkezésével kapcsolatban, amely a jogszabály néhány szakaszát valóban alkotmányellenesnek minősítette. A határozat alapján 1991 júniusában került a képviselők elé az az új javaslat, amely a bírósági döntésnek megfelelően fogalmazta át a törvényt. A végleges szöveget az Országgyűlés június 26-i ülésnapján fogadta el.

A törvény – ahogy címében is jelezte – az igazságtalanul elvett vagyontárgyak visszaadása helyett részleges, tulajdonra váltható értékpapírral történő kárpótlásról rendelkezett. A kárpótlás összegét degresszív módon számították ki, amely alapján 200 000 Ft-ig teljes volt a kárpótlás, ennél magasabb érték esetében azonban csökkent a jogosultaknak járó juttatás, a felső határ pedig 5 millió forint volt. A kárpótlási jegyek felhasználására számos lehetőség adódott (részvétel állami vagyon privatizációjában, állami vagy önkormányzati lakás vásárlása, földárveréseken földtulajdon

Kárpótlás Magyarországon, kárpótlási iratok. A VERITAS Történetkutató Intézet Levéltárában található iratanyag bemutatása. In: *VERITAS Évkönyv 2016*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló. 2017. 367–387.

szerezése). Föld vásárlása esetén a törvény előírta az új tulajdonosok számára annak megművelését vagy műveltetését.⁵

A SZABAD FÖLD A RENDSZERVÁLTOZTATÁS IDŐSZAKÁBAN

Magyarország egyik legnagyobb múltú hetilapja a *Szabad Föld*, amelynek első száma 1945. augusztus 29-én Nagy Imre földművelésügyi miniszter vezércikkével jelent meg. A cím alatt, vörös mezőben a következő mondat olvasható: „A Magyar Kommunista Párt földműves hetilapja”.⁶ Az MKP sajtóorgánumaként induló folyóirat az elmúlt hét és fél évtizedben külsőleg és tartalmában is nagyon sokat változott, főcíme alatt ma ez a meghatározás szerepel: a magyar vidék lapja. Az 1980-as évek végén egyeduralkodónak számított az országos terjesztésű sajtótermékek között, napjainkban is az egyik legnagyobb előfizetői táborral rendelkezik. Az újságban megjelenő cikkekben, tudósításokban a vidéki emberek életének, a vidéki életformának bemutatása mellett a gazdálkodás, a kultúra, a család, a sport, az egészség, a tudomány aktuális, az olvasóközönséget foglalkoztató, érdeklő témái is helyet kaptak/kapnak.

A rendszerváltoztató éveket meghatározó politikai és társadalmi változások természetesen a hetilap történetében is nyomon követhetők. Az átalakulás a külsőségekben is jól megfigyelhető, amelynek legbeszédesebb példáját az újság „identitását” jelző meghatározások rövid időszakon belüli gyors változásai szolgáltatják. 1989. március 14-én a címdalton szereplő mondat így mutatja be a sajtóterméket: „A magyar termelészövetkezeti parasztság hetilapja”.⁷ A következő számban a főcím mellett az előző meghatározás helyett ez olvasható: „Kellemes húsvéti ünnepeket kívánunk kedves olvasóinknak!”.⁸ Március 28-án a figyelmes olvasó a következő meghatározással találkozhatott ezen a helyen: „Társadalompolitikai és családi hetilap.” A szerkesztőség úgy érezte, hogy ez a változás – ha nem is túl részletesen – magyarázatra szorul. A 3. oldalon található szerkesztői rovatban megjelent írásában Söptei János főszerkesztő-helyettes bejelentette a lap árának emelkedését, majd röviden utalt a cím elé került új szövegre, amely az újságírói kollektíva véleménye szerint

⁵ VARGA Zsuzsanna: Földtulajdon és földhasználat Magyarországon a rendszerváltás után. In: *20. századi magyar gazdaság és társadalom*. Konferenciakötet Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar. Győr, 2007. november 8. Szerk. HONVÁRI János. Győr, Széchenyi István Egyetem Kautz Gyula Gazdaságtudományi Kar, 2008. 224–241, 230–231.

⁶ *Szabad Föld*, 1945/1. 1.

⁷ *Szabad Föld*, 1989/11. 1.

⁸ *Szabad Föld*, 1989/12. 1.

csupán az eddig és ezután is ellátott feladatok, a hetilap „mozgásterének” pontosabb megfogalmazása: „Essünk túl a nehezén: be kell jelentenem önöknek, hogy a papír- és a nyomdai árak zabolátlan emelkedése következtében nem vagyunk képesek tovább a jelenlegi áron előállítani lapunkat, és a jövő héttől kezdődően 2 forinttal többet (tehát 5 forint 80 fillért) kell az egyes példányokért fizetni. [...] Túljutván a fentiekben, még egy dologban szeretném kérni figyelmüket és támogató megértésüket. Ha figyelmesen megnézik lapunk első oldalát, a cím előtti szövegben némi változás látható. Mostantól kezdve ott ugyanis ez áll: Társadalompolitikai és családi hetilap. Nos, megint csak nem kívánnám túlmagyarázni a dolgot. Annál is inkább nem, merthogy lényegében eddig is ilyen feladatokat és célokat szolgált ez a lap. A »Termelőszövetkezeti parasztság hetilapja« megjelölés már korábbi évek óta elöregedett megfogalmazása volt a Szabad Föld mozgásterének, hiszen aligha van lap, melynek olvasóközönség dolgában vegyesebb összetételű tábora lenne a mienkénél. És ez még akkor is igaz, sőt annak ellenére is igaz, hogy mi a mozgásterünket jelölő címkeváltozás ellenére is változatlanul és elsősorban a magyar vidék, a magyar falu lakosságának érdekeit kívánjuk képviselni, benne természetesen és hangsúlyosan a magyar parasztságét, dolgozzék termelőszövetkezetben, állami gazdaságban, egyénilag vagy bármilyen más gazdasági forma keretében. Annál is inkább, mert bennünket változatlanul a személye, a családja és azok a körülmények érdekelnek, amelyek boldogulásuk, végső soron pedig közös boldogulásunk zálogát adják. Úgy véljük – lapgazdáinkkal teljesen egyetértésben – hogy ez a mostani megfogalmazása lapunk tartalmi munkájának, mozgásterének, pontosabban megfelel a valós és a kívánatos helyzetnek.”⁹

A következő módosítással és a társadalmi, gazdasági környezet átalakulásának a lap helyzetére gyakorolt hatását is bemutató, részletesebb magyarázattal 14 hónappal később, 1990. május 15-én találkozhattak az olvasók. Eck Gyula főszerkesztő a tulajdonosi és kiadói háttér átalakulásának részletes bemutatása után cikke második felében a hetilap pártoktól való teljes függetlenségét hangsúlyozta. Ez utóbbit olyan fontosnak tartotta, hogy idézte a társasági szerződés erre vonatkozó mondatait is: „Az utóbbi időben nemcsak a politikában, hanem a sajtóban is gyakoriak a változások. Lapok jönnek, mennek, »megszöknek«, átalakulnak. A hagyományos, évtizedeken át »felső irányítással« működő lapkiadás ma már egyre inkább tért veszít, mert nehézkes, nem ad lehetőséget a szerkesztőségnek a rugalmasabb, önálló gazdálkodásra. [...] A mi házunk táján, a Hírlapkiadó Vállalatnál is megindult ez a folyamat. Az elsők között éppen a mi lapunk térhet át a társasági formára. A kiadó és a két

⁹ SÓPTEI JÁNOS: Kedves Olvasóink! *Szabad Föld*, 1989/13. 3.

ügynevezett alapítónk, a népfrent és a MOSZ¹⁰ 100 millió forint ellenében lemondott a Szabad Földről, így a múlt hét közepén írtuk alá a Szabad Föld Lapkiadó Részvénytársaság megalapításáról szóló okiratot. [...] Ez nem csupán azt jelenti, hogy a megalakulás formaságait követően, előreláthatólag a jövő hónap elején lapunk új gazdasági alapon működik majd, hanem azt is, hogy a szerkesztésben teljes önállóságot élvez. Ennek jele már e heti számunk impresszumában (2. oldal alja) megtalálható. Eddigi »gazdáink«, a Hazafias Népfrent és a MOSZ neve már nem szerepel a lap adatai között. Odakerült viszont egy szó, amely – tudjuk – eléggé elcsépelte már a sajtóban. Az, hogy »független« lapnak nevezzük magunkat. A mi esetünkben azonban szükségesnek éreztük, hogy ezt leírjuk. A Szabad Föld életében ugyanis már annyi politikai gazda volt, hogy végre »tételesen« is szeretnénk megnyugtatni Önöket: senki akarata, érdeke szerint nem óhajtjuk befolyásolni azokat, akik lapunkat olvassák. (Idézet a társasági szerződésből: »Az alapítók rögzítik, hogy a Szabad Föld szerkesztősége a lap szerkesztése terén teljes önállóságot élvez. A lap szerkesztésének szakmai kérdéseibe sem az alapítók, sem a részvénytársaság későbbi részvényesei nem szólhatnak és nem avatkozhatnak bele.« Továbbá: »A szakmai önállóság feltételeként a szerkesztőség kötelezettséget vállal, hogy működése során egyetlen párt érdekeinek szolgálatába sem áll, nem fogadja el egyetlen párt politikai befolyását sem.«). Igaz, ha az impresszumban eddig ezt nem tüntethettük fel, a valóságban talán Önök is észrevették, hogy ezt a célkitűzést követjük már jó néhány hónap óta. Még a múlt évben, jóval a választási küzdelem megkezdése előtt gondoltuk át helyzetünket. S arra a következtetésre jutottunk, hogy egy olyan nagy példányszámú (750 000) lap, mint a Szabad Föld, nem lehet senkié, csak mindenkié. Tehát semmilyen politikai párt nézeteit nem képviselhetjük, de minden jelentős párt, társadalmi és érdekvédelmi szervezet programját, javaslatait tárgyilagosan ismertetnünk kell, hogy Olvasóink tisztán láthassanak a politikában, a hétköznapokat érintő törekvésekben. Nos, talán ebből is kitűnik, hogy szerkesztői felfogásunk »törvényesítésén« túl lényegében semmilyen eszmei változás nem történik lapunk átalakulásával. Arra

¹⁰ Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetsége (a továbbiakban: MOSZ). „A mezőgazdasági termelők legátfogóbb érdekképviseleti szervezete. Jogelődjét, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát, 1967-ben hozták létre a mezőgazdasági szövetkezetek. A szövetség 1989. december 10–12-én tartott kongresszusa határozta el a szövetség átalakítását, megnyitva a tagság lehetőségét a mezőgazdaságban tevékenykedő társas vállalkozások (kft., bt., rt.), szövetkezetek és az egyéni gazdálkodók előtt is, felvállalva ezzel a mezőgazdaság ágazati érdekeinek átfogó képviseletét. A magyar mezőgazdaságban a rendszerváltás utáni negyedszázadban a vállalkozási formák szerint kialakult megosztottságban a MOSZ az úgynevezett »társas vállalkozások« érdekeinek képviseletét tekinti elsődleges feladatának.” Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetsége honlapja. Bemutatkozás. <http://www.mosz.agrar.hu/fal-mainmenu-251> (2021. szeptember 23.)

a kérdésre, hogy kinek a szolgálatában áll a Szabad Föld, ma is csak azt mondhatjuk, amit mindig is éreztünk és amit évek óta e hasábokon többször leírtunk: az Olvasókéban. [...] Igyekszünk magunk is alaposabban tájékozódni, mi érdekli Olvasóinkat, hogy lehetőleg ne hiányozzon semmilyen fontos információ hasábjainkról.”¹¹

Az előbbieken idézett szerkesztőségi cikkek egyértelműen megfogalmazták a hetilap megcélzott olvasóközönségét és feladatát. A hetente 750 000 példányban megjelenő, 2 millió ember figyelmét kierdemlő sajtóorgánum a magyar vidék, a magyar falu lakosságát kívánta tájékoztatni az életkörülményeiket, munkájukat, családi ügyeiket érintő kérdésekben. A széles körű információátadás szolgálatában állt a folyóirat jól követhetően kialakított rovatszerkezete. A hetente 24 oldalon megjelenő újság első oldalaira a vidéki mindennapokhoz, elsősorban az agrárium aktuális kérdéseire, feladataihoz kötődő cikkek, interjúk kerültek. A következő „ABC” címet viselő rovatban nagyon vegyes tartalmú kishírek mellett számos hasznos információt találhattak az olvasók (heti névnapok, vásárnapok, meteorológiai előrejelzés, valutaárfolyamok, lottószámok, Merkúr-sorszámok, új könyvek). Az előző hét legjelentősebbnek ítélt belföldi, gazdasági és bűnügyi híreit foglalja össze egy oldalon a „Hét nap krónikájából” című rendszeres összeállítás. A továbbiakban külpolitikai és kulturális vonatkozású cikkek, interjúk olvashatók, majd a hetilap utolsó harmadában a család, otthon, szabadidő tematikájú írások találhatók. A hetilap ezen oldalai jelenítik meg talán leginkább a vidéki olvasók szolgálatának gondolatát, hiszen itt található a kertbarátoknak, kistenyésztőknek szóló ismertető mellett az orvosi, jogi, lelki tanácsokat kérőknek küldött szerkesztői üzenetek, a heti horoszkóp, a programajánlók, vagy a cégek és magánszemélyek hirdetései. Az igen változatos tartalmat kínáló újság általában rövid, közérthető nyelven megfogalmazott tudósításainak, cikkeinek olvasása után tájékozottnak érezhette magát a sajtóterméket megvásárló, előfizető olvasó.

AZ 1991. ÉVI XXV. TÖRVÉNY A SZABAD FÖLD ÍRÁSAINAK TÜKRÉBEN

A rendszerváltoztatás időszakában a hetilap szerkesztősége – politikai pátoctól való függetlenségének deklarálása mellett – természetesen nem hagyhatta/hagyta figyelmen kívül a magyar politikai, társadalmi, gazdasági életet meghatározó, átalakító eseményeket sem. Különösen így volt ez a többségében mezőgazdaságból élő falusi

¹¹ Eck Gyula: Kedves Olvasóink! *Szabad Föld*, 1990/20. 3.

néesség további sorsát alapvetően befolyásoló, az új parlament által elfogadott kárpótlási vagy szövetkezeti törvényekkel kapcsolatban.

A kárpótlási jegyről, valamint a termőföldtulajdon megszerzésére lehetőséget biztosító árverésekről is rendelkező első vagyoni törvény megszületésének körülményeiről, az ehhez kapcsolódó lehetőségekről és feladatokról, a kárpótlási hivatalok megalakulásáról és munkájuk megkezdéséről a hetilap 1991. évi számaiban közel 90 írás olvasható. Megtalálhatók közöttük a törvényelőkészítő folyamatot kísérő politikai állásfoglalásokat ismertető rövid hírek, a törvényt értékelő szerkesztői és olvasói vélemények, a kérvények ügyintézéséhez szükséges gyakorlati tanácsok vagy a hivatalok működésének első hónapjait bemutató interjúk. Az újságban megjelent, a törvényhez kapcsolódó legfontosabb témákat és azok megjelenítését, közvetítését foglalom össze a következőkben.

A POLITIKAI DÖNTÉSEK ÉS A TÖRVÉNYHOZÁS FOLYAMATA

A belpolitikai eseményeket figyelemmel kísérő *Szabad Föld*-olvasók már 1990-ben találkozhattak a kárpótlás fogalmával, mivel az újság parlamenti jelentésben számolt be az utolsó szocialista országgyűlésnek az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról szóló törvényjavaslat elfogadásáról. Németh Sándor tudósításában kiemelte, hogy megtörtént, amire még nem volt példa: „Az Országgyűlés megkövette a nemzetet. [...] Szinte már szokatlan – de ezeken a törvényjavaslatokon egyetlen vitatkozni akaró sem akadt. A képviselők megértették, vagy átérezték, hogy az élet szavazás nélkül is döntött már.” Az elfogadott jogszabályok tartalmának tényszerű ismertetése mellett megemlíti: „A kárpótlás teljes körének felmérésére és a társadalmi igazságosság biztosítására további vizsgálatokra van szükség.” A kárpótlási jogszabályokat szakértők segítségével kormánybiztos fogja előkészíteni. A cikk végén elismerően nyilatkozott a 1985-ben megválasztott parlament teljesítményéről és idézte Fodor Istvánt, az Országgyűlés megbízott elnökét, akinek véleménye szerint a következő testület feladata az eddigieknél is sokszorta nehezebb lesz.¹²

A semmisségi törvények elfogadása után meginduló felmérő, törvényelőkészítő munkáról több alkalommal, az újság különböző rovataiban is beszámoltak. 1990 júniusában a belpolitikai rovat tájékoztató rövid hírben Antall Józsefnek a Recski Szövetség és a Történelmi Igazságtétel Bizottság vezetőivel folytatott tárgyalásairól és a kárpótlási ügyek kormányzati felelősének, Kiss Gyula tárcanélküli miniszter-

¹² NÉMETH Sándor: Az Országgyűlés megkövette a nemzetet. *Szabad Föld*, 1990/ 13. 3.

nek kinevezéséről. Augusztusban a Szovjetunióba hurcolt hadifoglyok sorsáról, számáról, a Magyar Hadifoglyok Bajtársi Szövetségének újjáalakulásáról számolt be írás, illetve felhívta az érdekeltek figyelmét a kárpótlás lehetőségére. Sárdi Ferenc, a cikk szerzője novemberben már a hivatali ügyintézés nehézségeiről számolt be és adott gyakorlati információkat a nyugdíj-kiegészítést igénylő jogosultak számára.¹³

A vagyoni kárpótlással kapcsolatos első írások 1990 novemberében–decemberében jelentek meg a *Szabad Föld*ben. A már a parlamentből is tudósító Németh Sándor tájékoztatót a Kiskunmajsán zajló szakértői tárgyalásokról, amelyen a pártok képviselői szándéknyilatkozatot fogadtak el. Ennek lényegét az újságíró így foglalta össze: „Valamennyi párt jelen levő képviselője egyetértett abban, hogy az elmúlt 40 esztendő során számtalan igazságtalanság történt, tehát a jogszerű kártalanítás, illetve kárpótlás szükséges. A jelenlevők az 1945-ös földosztás során kialakult tulajdonviszonyokat ismerik el. A kárpótlásra két alapvető módszert ajánlanak. Az 1956 előtti földtulajdon és egyéb tárgyak elvonása, valamint az »önkéntes« földfelajánlások ellentételezésére méltányossági kárpótlást tartanak kivitelezhetőnek. Az 1967. évi IV. törvény értelmében kényszermegváltott nem tagi földek tulajdonosait, illetve örököseit is kárpótlás illeti meg.

A kártalanítás alapvető módszere e szerint lényegében az lenne, hogy a volt tulajdonosok egykori tulajdonuknak megfelelő értékben, úgynevezett kárpótlási kötvényt kapnának. Ezekkel a kötvényekkel »visszaválthatják« a földjeiket, a privatizáció során elsőbbséget élveznek, vagy pedig a kárpótlási kötvény a mindenkori jegybanki kamatlábbal azonos mértékben kamatozik. Az egyetértő aláírók elképzelhetőnek tartják azt is, hogy a kárpótlási jegyekkel azok birtokosa fizethet az állami tulajdon privatizációja során. [...] A vagyonyjegyek föld formájában történő átváltásánál elsőbbséget élveznek a helyben lakók és a környéken élők.”¹⁴ A szakpolitikusok által megfogalmazott elképzelések tartalmazták a későbbi kárpótlási törvény legfontosabb rendelkezéseit, de ezekkel már akkor sem értett egyet mindenki. 1990 decemberében az újság rövid hírben ismertette a MOSZ állásfoglalását, amely szerint támogatják az „állampolgári tulajdonsérelmek részleges és végleges kárpótlását célzó törvényjavaslatot”, amely azonban „néhány vonatkozásban a szövetkezeti tagság számára elfogadhatatlan”.¹⁵

A törvényjavaslatról megindult heves országgyűlési vitáról a hetilap kiemelte, hogy felfokozott érdeklődés mellett kezdődött meg annak tárgyalása a frakciók vezérszónokainak felszólalásaival, „ám mint kiderült, még a koalíció pártjai sem tud-

¹³ SÁRDI Ferenc: Kárpótlás a volt hadifoglyoknak. *Szabad Föld*, 1990/35. 8. – Uő: Kártalanítás – szeretnék gyorsítani. *Szabad Föld*, 1990/46. 11.

¹⁴ NÉMETH Sándor: Viták keresztüztében. Ötpárti földtörvénytervezet. *Szabad Föld*, 1990/48. 3.

¹⁵ Hét nap krónikájából. *Szabad Föld*, 1990/51. 9.

ták közös nevezőre hozni a több kérdésben eltérő álláspontjukat”.¹⁶ A továbbiakban a heti hírekből értesülhettek még az olvasók a Kisgazdapárt Kecskeméten rendezett nagygyűlésén elhangzott Torgyán József-beszédről, amelyben a pártvezető „botránnyosan gyenge, leírhatatlanul primitív, avagy lehetséges, hogy ördögien gonosz” tervnek minősítette a vitára terjesztett törvényjavaslatot. Márciusban röviden ismertették a Kisgazdapárt módosító indítványait, majd április elején felhívták a figyelmet a további számos módosító javaslatra, illetve a MOSZ ismételt tiltakozására.¹⁷ A rövid hírek mellett március végén Eck Gyula fogalmazta meg a szerkesztőség véleményét az elfogadás előtt álló tervezetről. A kárpótlás várható nagyságrendjének ismertetése mellett felhívta a figyelmet annak társadalmat megosztó jellegére, illetve a mezőgazdaságra gyakorolt hatására: „Úgy tűnik, a kárpótlási törvény körüli idegtépő viták valamelyest lecsillapodtak. A kormánypártok egyezsége jutottak, az ellenzék kissé elfásult, így – képletesen szólva – már inkább csak petárdák, mint bombák robbanása várható a politikai csatározásban. [...] Ha a tervezetet a parlament elfogadja – erre előreláthatóan az április 8-án kezdődő ülészenken kerül sor – visszakapja földjét az az 1 476 600 földtulajdonos, illetve örököse, akitől 1949. június 8. után elvették. A teljes kárpótlás felső határa 1000 aranykorona érték. Ha átlagosan húsz aranykoronás földet számítunk, ez azt jelenti, hogy 50 hektár (86, 88 katasztrális hold) a »plafon«, az ezen felüli területnek pedig csak egy részét kapja vissza a tulajdonos. A földet nem köteles maga megművelni, csak a hasznosítását kell vállalnia. Aki pedig nem óhajtja a földet, kárpótlási jegyét felhasználhatja befektetésre, állami lakás vásárlására, esetleg – ha erre döntés születik – átválthatja életjáradékra stb. (A lehetséges módoszatokra később visszatérünk.) Ezzel tulajdonképpen minden teljesül, amit az érdekeltek elvártak. Mégsem tapsolja meg az egész ország a törvénytervezetet. Az az igazság, hogy a rendszerváltás óta még semmi sem osztotta meg ennyire a nemzetet, mint a kárpótlási törvény. Még Önöket is, kedves Olvasóink, pedig többségükben bizonyára érdekeltek a föld reprivatizációjában. Azzal, hogy a jogsérelmeket orvosolni kell, jóformán mindenki egyetért. Amit viszont sokan vitatnak, miért csak a föld visszaadásáról szól a törvény? A gyárat, a műhelyt, a boltot, a vendéglőt stb., miért nem kaphatja vissza a tulajdonos? Azt is megkérdezik sokan: ki fizeti meg azokat a milliárdokat, amibe a föld visszaadása kerül? Vagy még durvábban: egyesek most jól járnak – mások rovására. De még ezeknél is súlyosabb kérdés: vajon a földek újbóli felparcellázása nem fenyegeti-e csöddel a mezőgazdaságot, ezzel együtt az ország ellátását? Sőt, sokan azokat is féltik, akik farmerként gazdálkodnák majd. Nem sodorja-e el jelentős részüket a termelési, értékesítési

¹⁶ Hét nap krónikájából. *Szabad Föld*, 1991/7. 9.

¹⁷ Hét nap krónikájából. *Szabad Föld*, 1991/ 9. 9. – 1991/10. 9. – 1991/14. 9.

bizonytalanság? És mi lesz a szövetkezetekkel, tagjaikkal? Ha ebből a sok kérdésből akár egy-kettő is jogos, akkor érthető, hogy a kárpótlás önmagában nem szülhet megnyugvást. Vagyis a törvény mellé olyan agrárrendszerre van szükség, amelyben minden tulajdonforma érvényesülni tud. Azt hiszem, Önökkel együtt biztos lehetek abban, hogy sok mai gondra megoldást hozhat a holnap. Elvégre, ha a magyar mezőgazdaság az elmúlt években meg tudott kapaszkodni a világ élvonalában, akkor a kialakult tapasztalatok hasznosításával megoldást talál arra, hogy a kistermelő és a megmaradó, szilárd lábakon álló szövetkezetek megtalálják számításukat. Bizonyos, hogy erre mód van. És idő is, hiszen még jó néhány hónapig eltart, amíg gyakorlatban is birtokba vehetik földjüket a régi-új tulajdonosok. Addig még sok mindent tehet a mezőgazdasági kormányzat az agrárviszonyok jobbításáért. És ha valamelyest javulnának a gazdálkodás körülményei, ha viszonylagos stabilitás alakulna ki a mezőgazdaságban, akkor talán az ország is jobban elfogadná a kárpótlási törvényt.¹⁸

AZ 1991. ÉVI XXV. TÖRVÉNY FOGADTATÁSA

A jogszabályt 1991. április 24-én 61%-os többséggel fogadta el az Országgyűlés. Az eseményről szóló tudósítás ismét csak tárgyilagosan számol be a módosító indítványok számáról éppúgy, mint a képviselői szavazatok arányáról. Röviden ismerteti a törvény legfontosabb rendelkezéseit is (a kárpótlási jegy bevezetése, felhasználási lehetőségei, a termőföldre vonatkozó rendelkezések).¹⁹

A törvény elfogadását, jelentőségét ismét Eck Gyula főszerkesztő értelmezte/értelmezte. Március végi írásához hasonlóan ugyanazokra az ellenzéki pártok által felvetett kérdésekre hívta fel a figyelmet, amelyet maga is megfontolandónak talált: „Azt hiszem, önök között is vannak jó néhányan, akik április 24-én szívesen koccintottak volna a pezsgőt bontó Kisgazdavezetőkkel [sic!], akik így ünnepelték a kárpótlási törvény megszületését. Elvégre ezzel sok százezer magyar család erkölcsi és anyagi elégtételt kapott az 1949 után elszenvedett sérelemért, földjük erőszakos kollektivizálásáért. A Parlamentben elfogadott törvény most lehetővé teszi, hogy birtokukat visszaigényeljék, vagy kárpótlási jegyüket más értékre beváltsák. Örömben talán nem lehet örööm, hogy a minden rendű és rangú ellenzéki pártok és szervezetek ama parlamenti szerdát a legszívesebben nemzeti gyásznappá nyilvánítanák. Ennyire elhibázottnak tartják a kárpótlási törvényt. Két fő érvük van: az egyik, hogy igaz-

¹⁸ Eck Gyula: Kedves Olvasóink! *Szabad Föld*, 1991/13. 3.

¹⁹ NÉMETH [Sándor]: Elfogadták a kárpótlási törvényt. *Szabad Föld*, 1991/18. 3.

ságtalan, a másik, hogy összeomlással fenyegeti a magyar élelmiszer-termelést. Álláspontjuk kétségtelenül figyelmet érdemel. Való igaz, hogy a törvény egyelőre elsősorban csak a parasztság kárpótlásáról gondoskodik, és nem teszi lehetővé más rétegek, elsősorban a magyarországi németiség és zsidóság sérelmeinek orvoslását. A legszélsőségesebb nézet szerint tulajdonképpen minden magyar állampolgárnak kellene egy bizonyos összeget adni, függetlenül attól, hogy milyen kárt szenvedett. Ha más címen nem, hát azért, mert évtizedeken át bagóért dolgozott. A józanabbnak tűnő érv viszont az, hogy valahol el kell kezdeni a múlt törvénytelenégeinek helyreállítását. És ki legyen az első, ha nem a legnépesebb réteg, a többmillió parasztság? Minden bizonnyal ezzel olvasóink többsége is egyet tud érteni. Különösen, ha arra gondolnak, hogy a most elfogadott törvény nem zárja ki azt, hogy belátható időn belül sor kerül mások sérelmének orvoslására is. Így aztán nem kell sem szégyenkeznie, sem szorongania annak a parasztembernek (vagy örökösének), aki a kárpótlást igénybe veszi.

És ha mondanivalóm eddig viszonylag egyszerűnek bizonyult, annál bonyolultabb annak értelmezése, hogy milyen káros következményekkel járhat a föld szétdarabolása az agrártermelésre. Bizonyos, ha tíz- és százezer új farmer kezd el gazdálkodni néhány hektár földön, kellő tőke és termelési eszköz nélkül, szinte ugyanannyi koldusbotra jutó családdal lehet számolni. Ami természetesen azt is jelentené, hogy az ország élelmiszer-ellátását nem lehetne biztosítani. Még nagyobb baj lenne, ha a jelenlegi termelészövetkezetek és állami gazdaságok alól kicsúszna a talaj, mert ezek nemcsak önmaguk termelésével, hanem a farmergazdaságok kiszolgálásával, illetve a kárpótolt emberek földjének bérbevételével is hozzájárulhatnak a biztonságos agrártermeléshez. De hát a nagyüzemek létét a kormány valósággal garantálja, hiszen részben ma is, megfelelő átalakulás után pedig teljes mértékben a magántulajdon alapján állnak majd. (Az szinte elképzelhetetlen, hogy a saját lábukon megállni tudó, jó szövetkezetek földjének zömére mindenütt olyan jogos igénylők akadnak, akik maguk óhajtják művelni földjüket.) Mindebből tehát az következik, hogy a kárpótlási törvényt önmagában valami tragédiának kellene tekinteni. Más kérdés viszont, hogy az agrártermelés ma olyan súlyos gondokkal birkózik, amelyek a kárpótlási törvény nélkül is csőddel fenyegetik. Megmondom őszintén, emiatt az elmúlt napokban inkább a kormány agrárprogramjáról való hírekre figyeltem jobban, mint a parlamenti vita utórezgéseire. Úgy tűnik, valami megmozdult. [...] Ha a dolgok – az agrárprogram ismeretében – így alakulnak, akkor nem kell félteni a mezőgazdaságot a kárpótlási törvénytől. De remélem, a túlzott elbizakodottság sem uralkodik el a törvény hívei között.”²⁰

²⁰ Eck Gyula: Kedves Olvasóink! *Szabad Föld*, 1991/19. 3.

Az április végén megszületett jogszabály alkotmányossági kérdéseket vetett fel, így az az Alkotmánybíróság plénuma elé került. Határozataikról a *Szabad Föld* olvasói is értesülhettek a hetilap 1991. június 4-i számából. Németh Sándor a döntés részleteinek összefoglalása után Szabad György, Torgyán József és Szabó Iván nyilatkozatainak ismertetésével zárta cikkét. Az Országgyűlés elnöke biztosította az olvasókat, hogy a képviselők az AB határozatával összhangban változtatják meg a kérdéses paragrafusokat, a Kiszgazdapárt elnöke szomorúan állapította meg, hogy lehet alkotmányos a termelőszövetkezetek szétlopása, míg Szabó Iván véleménye szerint a nyári szünet előtt tisztázni kell a helyzetet, mivel: „A kárpótlást százezrek várják jogosan, kárpótlásnak tehát lennie kell!”²¹ Szabó Ivánnal egyetértve Antall József miniszterelnök 1991 júniusában a Gazdakörök Országos Szövetségének Kiskunmajsán tartott tanácskozásán erősítette meg, hogy a törvényt még a nyári szünet előtt elfogadja az Országgyűlés, „amely törvény ugyan nem ad teljes vagyoni kárpótlást, egyáltalán nem teszi lehetővé, hogy az eredeti vagyontárgy az eredeti tulajdonosához visszakerüljön, de igenis részleges tulajdoni kárpótlást nyújt. Ennél többre most nem futja a népgazdaság erejéből. Magyarország egész gazdasági fejlődése ezen múlik, s ezen megbukhat a demokratikus átalakulás.”²² A módosított, immár valóban végleges szövegről 1991. június 26-án szavaztak a képviselők.

A hetilap júliusi számaiból egy Raskó Györggyel, a Földművelésügyi Minisztérium államtitkárával készített interjú, valamint ismét egy szerkesztőségi véleményt képviselő cikk érdemel említést. Az interjúban megfogalmazott kérdésre, hogy miért kell a földet visszaadni válaszként elhangzott, hogy azért, mivel jogtalanul vették el azokat, a célul kitűzött privatizált mezőgazdaság alapját csak legitim tulajdoni állapotok biztosíthatják, a mezőgazdaságba befektetni szándékozók számára egyértelmű, tiszta kép szükséges. A kárpótlási jogszabály nem fogja szétverni a téeszeket, azok gazdálkodását majd a szövetkezeti törvény fogja új alapokra helyezni. A szakpolitikus ugyanakkor figyelmeztetett: akik a földjüket ki kívánják kérni, „százszor gondolják meg, mire vállalkoznak”. A földhasználat kötelezettsége fennáll, ezt ellenőrizni fogják. „Alapvető piaci és szakmai ismeretek nélkül, ráadásul egyedül belevágni bármibe is – életveszélyes. [...] Azt javaslom az újdonsült gazdálkodóknak, hogy mielőbb hozzák létre saját érdekvédelmi szervezetüket (vagy csatlakozzanak a már meglévők közül ahhoz, amelyik leginkább érdekük szerint való).”²³

A szakpolitikus által felvetett gondolatot erősítette Leskó László szerkesztőségi írása, amelyben Berzsényi Dániel 1833-ban írt, *A magyarországi mezei szorgalom*

²¹ NÉMETH Sándor: Kárpótlási törvény. Mi az, ami törvényellenes? *Szabad Föld*, 1991/23. 3.

²² Sz. LUKÁCS Imre: Kiskunmajsán tanácskoztak a Fórum farmerei. *Szabad Föld*, 1991/25. 3.

²³ VALLÓ László: Kárpótlás után tiszta kép. *Szabad Föld*, 1991/28. 5.

némely akadályairól című munkája megjelentetésének aktualitásairól elmélkedik. Két gondolatot emel ki a műből, az egyik: megfelelő tudás nélkül nem lehet gazdálkodni („A belevágás, az elkezdés bátorsága komoly ismeretek megszerzése nélkül pusztá vakmerőség a »nagy czélokhoz«”). A másik: az összefogás, szövetkezés jelentősége: „Hogyne volna elgondolkodtató hát a privatizációs, kárpótlásos újrakezdés idején az, amire – váratlanul, de nem ok nélkül – kilyukad. Ő, aki számtalan tanácsot ad a holnap gazdáinak is, egyszer csak »ideszól« figyelmeztetésképpen, hol a nagyobb boldogulás, egyéni létben-e, vagy nyájban: »A tót parasztok között gyakran látunk olly háznépeket, menyekben önként nagyszámú rokonság egyesülve él, és az illy egyesületek gazdasága sokkal virágzóbb, mint az olly kunyhóké, menyekben egy-két ember kínlódik és tehetetlenkedik.« [...] Hát nem elgondolkodtató? Közös erővel művelni, mert akkor biztos az emelkedés. Dániel uraság tudta, mert jó gazda volt. Gondolom, olvasóink is egyetértenek velem: manapság is érdemes megszívlelni szavait.”²⁴

Egy 1991 augusztusában készített interjúban a kárpótlás előzőeknél élesebb, sajátos szemszögű kritikájával találkozhattak az olvasók. Zöld Sándor, a halápi Új Élet Termelőszövetkezet régi tagja „nem is titkolt indulattal” így nyilatkozott: „Uram, ezt a kárpótlást az ország nem fogja kibírni! Nemcsak gazdaságilag. Igazságérzetből sem. Mert, például, valaki régen párttagsága vagy egyéb kapcsolata révén hozzájutott mondjuk 15-20 holdhoz, ingyen persze, aztán érezve a paraszti munka kínját itthagya, elment a városba, üzembe, a földjét meg felfogta a szövetkezet, mert föld nem maradhat műveletlen, most majd megjelenik az illető, hogy őt »kártalanítani« kell. Mi, akik az ő elhagyott földjét is megmunkáltuk, mi vagyunk a »rosszak«, a feketeseggűek, mert megmaradtunk a szövetkezetben. Igazság ez? Miért nem illeti meg a szövetkezeti tagot is több a 30 aranykoronánál? Miért büntetik azokat, akik kitarítottak, vállalták a rizikót, mert a mezőgazdaságban soha semmi nem fix! A negyvenötös földreform jogos volt, de sokan elhagyták a kapott földet, most meg jönnek, hogy adják nekik vissza. Kupeckedni akarnak vele, amihez már semmi közük. Hol érte őket kár? Ők hagyták itt a földet, nem vette el tőlük senki.”²⁵

GYAKORLATI TUDNIVALÓK, SEGÍTSÉGNYÚJTÁS AZ OLVASÓKNAK

A *Szabad Föld* szerkesztősége az 1991-es esztendő második felében – az Olvasók szolgálatának jegyében – elsősorban a jogszabály végrehajtásához kapcsolódó gyakorlati tudnivalókról, ismeretekről tájékoztatott. A törvény elfogadása után már május-

²⁴ LESKÓ László: Kedves Olvasóink! *Szabad Föld*, 1991/31. 3.

²⁵ TAAR Ferenc: Élet a homokon (2). *Szabad Föld*, 1991/32. 5.

ban, majd a végleges változat megszületését követően júliusban részletesen ismertették annak szövegét. Augusztus elejétől jogász szakember segítségével, hetente külön rovatban foglalkoztak a végrehajtás során felmerülő általános, illetve a hetilaphoz érkező konkrét olvasói kérdésekkel. Beszámoltak az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal megalakulásáról, feladatairól.²⁶ A kérelmek beadásával kapcsolatos tapasztalatokról több alkalommal megszólaltatták a megyei hivatalok munkatársait, vezetőit, akik néhány esetben segítséget nyújtottak a jogszabályok értelmezésében is.²⁷ Készült interjú a „frontvonalban” dolgozó földhivatalok munkájáról, nehézségeiről. Ebben az októberi cikkben az újságíró külön felhívta a figyelmet a jogvesztő határidőre, de a hetilap természetesen beszámolt az ügyintézési időszak meghosszabbításáról is.²⁸ A rövid hírek között az olvasók megtalálhatták a kárpótlási hivatalok elérhetőségeit éppúgy, mint az Új Magyar Központi Levéltár tájékoztatóját az általuk őrzött, kérvények beadását segítő iratanyagáról és az ügyfélszolgálati elérhetőségekről.

A segítségnyújtásra bizonyosan szükség volt, erről tanúskodik a következő olvasói levél is, amely a „Tetszik – nem tetszik” rovatban jelent meg: „Tetszik a kárpótlási törvény, amit igazságosnak tartok, mert némi gyógyírt jelent a kárt szenvedetteknek. Nem tetszik azonban, hogy e törvény végrehajtását helyenként akadályozzák. Az is keserít bennünket, hogy a kárpótlási eljárás szövevényében nem ismerjük ki magunkat, nem kapunk közérthető tájékoztatást. Kérdéseinkre azt a választ kapjuk – mivel mi nem vagyunk hivatalviselők –, fogadjunk ügyvédet, aki majd eljár az ügyünkben. Arra azonban nem gondolnak azok, akik ezt mondják, hogy a kárpótlást keresők többsége a létminimum alatt él. (Petneházi István, Polgár)”²⁹

Decembertől heti rendszerességgel tájékoztattak a benyújtott kérvények számáról, a kárpótlás várható nagyságrendjéről. A november végi adatok alapján: „Az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatalhoz 119 667 igénybejelentés érkezett be november 23-áig. A beadott igények alapján a kárpótlás teljes mértéke csaknem 6,27 milliárd forintra tehető. Ebből több mint 4,3 milliárd forintra tartanak igényt az 50 és 500 ezer forint közti kárpótlásra jogosultak – e kategóriába tartozik az igények csaknem egyharmada. Az 50 ezer forintnál alacsonyabb sávba tartozó kérelmek aránya az összes igények több mint fele. Egy- és kétmillió forint közötti kárpótlásra 72-en adták be kérelmüket, és négyen tartanak igényt kétmillió és ötmillió forint közti

²⁶ Részleges kárpótlás. A hivatal létrejött. *Szabad Föld*, 1991/33. 4.

²⁷ Kárpótlás. Válaszol a hivatalvezető. *Szabad Föld*, 1991/40. 4., A spekulánsok már készülődnek... Földkárpótlás Borsodban; Várják a határozatokat. *Szabad Föld*, 1991/51. 4.

²⁸ Kárpótlás – Keresik a helyrajzi számokat. *Szabad Föld*, 1991/44. 4. – Hét nap krónikájából. Kárpótlási tudnivalók. *Szabad Föld*, 1991/45. 9.

²⁹ Tetszik – nem tetszik. *Szabad Föld*, 1991/45. 2.

összegre. Az egy igénylőre jutó átlagos összeg 52 421 forint. A kárpótlási jegyek (bár még nem bocsátották ki őket) már a törvény hatályba lépése, augusztus 10. óta kamatoznak; november 1-jén értékük 103,7 százalék volt.³⁰ 1992 januárjában már a kérelmek összesítéséről és a kárpótlási jegyek kiadásának megkezdéséről szólt a hír: „Az óév utolsó napjaiban az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal megkezdte a kárpótlási jegyek kiadását, amelyeket a Budapest Értékpapír és Befektetési Rt.-nél, illetve az OTP Bróker Rt. kijelölt fiókjában vehetnek át a károsultak. A kárpótlási hivatal elnöke szerint egyébként összesen mintegy 780 ezer kérelem érkezett hozzánk, ám ezek több mint fele hiánypótlásra szorul. A hatalmas adatmennyiség elbírálása előreláthatóan két–három évig tart. Anyagi hátrány emiatt nem éri az ügyfeleket, mert az értékpapír 1991 augusztusától kamatozik — függetlenül a kézhezvétel időpontjától.”³¹

ÖSSZEGZÉS

Az 1991 nyarán elfogadott, Balsai István igazságügy-miniszter szerint történelmi jelentőségű első vagyoni kárpótlási törvénynek kettős célja volt: elégtételt kívánt nyújtani az állampolgárokat ért sérelemkért és egyben stabil tulajdonviszonyokat, a magántulajdon állam által garantált sérthetlenségét biztosítani a gazdasági élet szereplőinek. A különböző társadalmi csoportok nagy várakozással és figyelemmel kísérték a jogszabály megszületését kísérő politikai és szakmai vitákat, egyeztetéseket, majd elfogadása után annak végrehajtását. A *Szabad Föld* rendszeresen tájékoztatott a törvényhozási folyamat aktualitásairól, az esztendő második felében pedig igyekezett gyakorlati segítséget nyújtani az olvasóknak a kárpótlási ügyintézésben. Az ismertető cikkek tárgyilagos hangja mellett a szerkesztőség a törvénynek a mezőgazdasági termelési körülmények átalakítására gyakorolt hatásaival kapcsolatos kérdéseit és kétségeit is megfogalmazta.

³⁰ Hét nap krónikájából. Kárpótlás. *Szabad Föld*, 1991/49. 9.

³¹ Hét nap krónikájából. Kárpótlás. *Szabad Föld*, 1992/1. 9.

DÉVAVÁRI ZOLTÁN

A SZORONGÁS CSENDJE I.

AZ ANTALL-KORMÁNY ÉS A DÉLVIDÉKI MAGYAROK 1992 ELSŐ FELÉBEN
(JANUÁR–MÁJUS)

Tanulmányunkban a délvidéki/vajdasági magyarság 1992. évi politikatörténetét az év kezdetétől a boszniai háború kitöréséig, annak kulminálódásáig tekintjük át. A dolgozat a magyar külügyi iratokra támaszkodva nagy hangsúlyt fektet a magyar kormányzatnak a délvidéki magyarok érdekében kifejtett tevékenységére, s ezzel összefüggésben a magyar–szerb diplomáciai kapcsolatok alakulására.

I.

1991. június 25-én Szlovénia és Horvátország kinyilvánította függetlenségét, amelyet a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK) Közgyűlésének Szövetségi Tanácsa még aznap semmissé nyilvánított.¹ Másnap a szövetségi kormány parancsot adott a szövetségi rendőrségnek és a JSZSZK fegyveres erőinek, hogy akadályozzák meg a szlovéniai határátkelők szlovén átvételét. 1991. június 27-én kezdetét vette a Jugoszláv Néphadsereg és a Szlovén Területvédelmi Egységek által vívott tíznapos szlovéniai háború.²

Az Európai Közösség nyomására Szlovénia, Horvátország, Szerbia és a Jugoszláv Néphadsereg képviselői által 1991. július 7-én a horvátországi Brioni-szigeten megkötött megállapodás három hónapos moratóriumot hirdetett a szlovén és a horvát

¹ Horvátország kikiáltotta függetlenségét. Dr. Franjo Tuđman, a Horvát Köztársaság elnöke tegnap este beszédet mondott a Horvát Száborban. *Magyar Szó*, 1991. június 26. 1, 5. – Szlovénia Független állam. *Magyar Szó*, 1991. június 26. 1, 20. – Elfogadhatatlan az egyoldalú döntés a kiválásról. A nemzetek önrendelkezési jogát és kiválásnak feltételeit szövetségi alkotmánytörvénnyel kell szabályozni. A Szövetségi Képviselőház Szövetségi Tanácsa a Szlovén Képviselőház önállósulási nyilatkozatáról. *Magyar Szó*, 1991. június 26. 1, 5.

² Fegyveres összetűzések Horvátországban. A krajina-i és a szlavóniai lövöldözésekben ketten életüket vesztették és sokan megsebesültek. Szlovéniában mozgósították a hadsereget. Visszaállították a jugoszláv szimbólumokat az országhatárokon. *Magyar Szó*, 1991. június 27. 1, 4–5. – Közbelépett a hadsereg. A JNH semmisnek tekinti a szlovén és horvát függetlenségi nyilatkozatot. Harckocsik a szlovéniai utakon. Megbénult a közlekedés néhány határátkelőhelyen. Kučan megszállásról beszél és ellenállásra szólít fel. *Magyar Szó*, 1991. június 28. 1, 6.

függetlenség életbelépésére. Mindegyik felet eltiltotta az egyoldalú lépések megtételétől, a Jugoszláv Néphadsereg egységeit kötelezte a laktanyákba történő visszatérésre, az ország jövőjével kapcsolatos tárgyalások megkezdését pedig 1991. augusztus 1-ben jelölte ki.³

A brioni megállapodás másnapján a Jugoszláv Néphadsereg általános mozgósítást rendelt el, majd Horvátország egész területén rövidesen kiújultak a harcok.⁴ Ennek csúcspontja Valkóvár/Vukovar ostroma és annak eleste volt. A szlavóniai várost 1991. augusztus 25-én kezdték el ostromolni a Jugoszláv Néphadsereg reguláris egységei és a szerb szabadcsapatok. A véres utcai harcok 1991. november 22-én, a város elestével értek véget.⁵ Mindezzel párhuzamosan Boszniában is egyre inkább kiéleződtek a feszültségek.⁶

A második délszláv állam dezintegrációs szétesésével összefüggésben a magyar kormány, akárcsak több más európai ország – mint Németország, Ausztria, Belgium, Olaszország – 1991. november 26-án meg nem határozott időtartamú konzultációra hazarendelte Őszi István⁷ nagykövetet. A belgrádi nagykövetséget 1992. február végéig Svraka István⁸ mint ideiglenes ügyvivő vezette.⁹

A kulminálódó erőszak ellenére az Európai Közösség ódzkodott a tagköztársaságok függetlenségének az elismerésétől. Többek között attól tartottak, hogy az elis-

³ Megállapodás Brioniban. A jugoszláv válság békés megoldásáról szóló nyilatkozatot tizenhat órás tárgyalások után elvben elfogadták a föderáció és a köztársaságok képviselői. *Magyar Szó*, 1991. július 9. 1, 3.

⁴ Antall József és Ante Marković jugoszláv miniszterelnök szabadkai tárgyalásának jegyzőkönyve. 1991. szeptember 3. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Miniszterelnöki Hivatal Antall József miniszterelnök (a továbbiakban: XIX-A-150-j), 45. doboz (a továbbiakban: d.) B. sorozat, külügyek 1–2 dosszié – Rejtjeltávirat Belgrádból. A Jugoszláv Néphadsereg Szlovéniában maradt katonáinak és felszerelésének elszállítása. 1991. október 9. MNL OL, Külügyminisztérium TÜK-iratok (a továbbiakban: XIX-J-1-j), 37. d. – A 4. Területi Főosztály összefoglalója Jugoszláviáról és a nemzetközi véleményekről. 1991. július 11. MNL OL, XIX-J-1-j, 35. d.

⁵ A 4. Területi Főosztály összefoglalója Jeszenszky Géza és Franjo Gregurić horvát miniszterelnök budapesti tárgyalásairól. 1991. november 26. MNL OL, XIX-J-1-j, 34. d.

⁶ 81. A 4. Területi Főosztály összefoglalója a délszláv válságról. 1991. november 7. MNL OL, XIX-J-1-j, 36. d.

⁷ Őszi István (Gúta, 1944 –) a belgrádi nagykövetségen beosztott diplomata (1968–1972). A Központban előadó (1972–1976). Külügyminiszter-helyettes (1988–1990), mint rendkívüli és meghatalmazott nagykövet 1990. március 27-én nyújtotta át megbízólevelét Belgrádban, és 1993. július 29-ig vezette a belgrádi magyar diplomáciai képviseletet. 1996 és 2000 között a ljubljanai magyar nagykövetség vezetője volt.

⁸ Svraka István 1990. októbertől rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, első beosztott a belgrádi nagykövetségen. 1992. november 30-án nyugdíjba vonult.

⁹ A 4. Területi Főosztály feljegyzése Őszi István belgrádi nagykövet visszarendelése állomáshelyére. 1992. január 22. MNL OL, XIX-J-1-j, 27. d.

meréssel az újonnan létrejött államokban a nacionalizmus további erősödésével párhuzamosan a kisebbségek kiszolgáltatottabb helyzete tovább fog nőni. 1991 novemberében ennél is komolyabb gondokat okozott, hogy mivel Horvátország területének nagyjából egyharmada ekkor már szerb ellenőrzés alatt állt, egyáltalán hogyan volt lehetséges egy ilyen helyzetben Horvátország eredeti határainak a visszaállítása.¹⁰ További problémát jelentett az is, hogy a JSZSZK nemzetközi jogalanyiségének megszűnése egyben azt is jelentette, hogy a föderációt alkotó valamennyi volt tagköztársaság esetében el kellett ismerni a függetlenséget, s nem lehetett szelektálni az egyes köztársaságok között. Elsősorban azért nem, mert amennyiben a nemzetközi közösség csak Szlovéniát és Horvátországot ismerte volna el, úgy az Szerbiának jogalapot teremtett volna arra, hogy önmagára a második délszláv állam jogutódjaként hivatkozzon, mindez pedig a háború Bosznia-Hercegovinára és Macedóniára való kiterjesztését eredményezhette.¹¹

Az Európai Gazdasági Közösség (EGK) által létrehozott, Robert Badinter¹² francia jogász vezette Döntőbizottság¹³ végül 1991 decemberében állapította meg a JSZSZK de facto felbomlását, majd felszólította a volt tagköztársaságokat, hogy nyilatkozzanak a jövőbeli státuszukról.¹⁴

¹⁰ 375. Rejtjeltávirat Hágából. Az Európai Közösségek dilemmája Szerbia és Horvátország függetlenségének elismerése miatt. 1991. november 14. MNL OL, XIX-J-1-j, 33. d.

¹¹ 377. A 4. Területi Főosztály összefoglalója a volt jugoszláv tagköztársaságok függetlenségének elismeréséről. 1991. december 11. MNL OL, XIX-J-1-j, 33. d.

¹² Robert Badinter (Párizs, 1928 –) francia ügyvéd, politikus és író, 1981-ben François Mitterrand igazságügyi minisztereként ő iktatta törvénybe a halálbüntetés eltörlését Franciaországban. 1981 és 1986 között Franciaország igazságügyi minisztere. Számos magas szintű kinevezett pozíciókat töltött be az igazságszolgáltatásért és a jogállamiságért dolgozó nemzeti és nemzetközi testületeknél.

¹³ Az EGK Miniszterek Tanácsa 1991. augusztus 27-én fogadta el az ún. Jugoszláv deklarációt, amely elítélte a horvátországi véres eseményeket. Bejelentették, hogy Szerbia nélkül is békekonferenciát rendeznek a jugoszláv válságról. Két nappal később a horvát Államtanács elfogadta az EK nyilatkozatát, és kijelentették, hogy Horvátország részt vesz a konferencián. 1991. szeptember 7-én Hágában kezdte meg működését a Jugoszláv Nemzetközi Békekonferencia. Annak munkájában részt vettek a JSZSZK elnökségének a tagjai, a szövetségi kormányfő és a hat tagköztársaság elnöke. A konferencia elnöke Lord Carrington volt. A szembenálló felek ekkor fogadták el egy öttagú – Franciaország, Olaszország, Spanyolország, Németország és Belgium összetételű – döntőbíró felállítását. Ekkor döntöttek az ún. Badinter-bizottság létrehozásáról is, amelynek feladata a jugoszláv válsággal kapcsolatos jogi kérdések megoldása volt. A konferencián részt vevők bejelentették, hogy nem ismerik el azokat a határváltoztatásokat, amelyek nem békés eszközökkel történnek.

¹⁴ A Külügyminisztérium 4. Területi Főosztályának összefoglalója a délszláv válságról. 1992. március 6. MNL OL, XIX-J-1-j, 30. d. – A 4. Területi Főosztály összefoglalója a délszláv térség ütközési pontjairól. 1992. február 2. MNL OL, XIX-J-1-j, 27. d. – 380. Rejtjeltávirat Bonnból. James Baker amerikai külügyminiszter és az Európai Közösségek külügyminisztereinek megállapodása Bosznia-Hercegovina elismeréséről. 1992. március 13. MNL OL, XIX-J-1-j, 27. d. – 382. Varga

Miután 1991. december 16-án az EK külügyminiszteri tanácsának ülésén megalapodás jött létre a jugoszláv köztársaságok elismerésének módjáról, a magyar Külügyminisztérium két nap múlva elkészítette az azzal összefüggő kormány-előterjesztést. A dokumentum előírta, hogy a magyar kormány hozzon döntést mindazon jugoszláv köztársaságok elismeréséről, amelyek azt az EK által meghatározott módon és feltételek mellett kérték, s amelyeket az EK államai, vagy azok nagyobb része január 15-én elismer. A Külügyminisztérium által összeállított előterjesztés azt is tartalmazta, hogy az elismerésével kapcsolatos lépéseket a kormány egyeztesse az EK tagállamaival, Lengyelországgal és Csehszlovákiával, valamint Ausztriával, Bulgáriával, illetve az Amerikai Egyesült Államokkal, majd az egyeztetések lezárulta után a döntés bejelentésére az EK-tagállamok által történt elismerés után 24 órával később, január 16-án kerüljön sor. Az előterjesztés számolt azzal, hogy az elismeréssel párhuzamosan Szerbia és a Jugoszláv Néphadsereg Magyarország nemzetbiztonságát, gazdasági érdekeit és a vajdasági magyar kisebbséget veszélyeztető intézkedéseket tehet. A terv a magyar állam elleni korlátozott szerb fegyveres akcióval, a Magyarországon menedéket lelt délszláv menekültek elleni terrorakcióval, valamint a délvidéki magyarok elleni erőszakos támadásokkal és ezzel összefüggésben újabb menekülthullámmal számolt.¹⁵

Az Európai Közösség tagállamai a belső viták ellenére és Németország erőteljes nyomására 1992. január 15-én elismerték Szlovénia és Horvátország függetlenségét.¹⁶ Ezzel a JSZSZK az addigi határok és államkeretek között de jure is megszűnt létezni.¹⁷

Imrének, a 4. Területi Főosztály osztályvezetőjének összefoglalója a volt jugoszláv tagköztársaságok függetlenségéből és utódlásából fakadó problémákról. 1992. március 30. MNL OL, XIX-J-1-j, 30. d.

¹⁵ 379. A Külügyminisztérium előterjesztése a Kormánynak a volt jugoszláv tagköztársaságok függetlenségének elismerésére. 1991. december 18. MNL OL, XIX-J-1-j, 33. d.

¹⁶ Az eddigi Jugoszlávia vége. Az Európai Közösség és több más ország elismerte Horvátországot és Szlovéniát. *Magyar Szó*, 1992. január 16. 1, 3.

¹⁷ Ld. A Külügyminisztérium 4. Területi Főosztályának összefoglalója a délszláv válságról. 1992. március 6. MNL OL, XIX-J-1-j, 30. d. – A 4. Területi Főosztály összefoglalója a délszláv térség ütközési pontjairól. 1992. február 2. MNL OL, XIX-J-1-j, 27. d. Varga Imrének, a 4. Területi Főosztály főmunkatársának feljegyzése a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságról. 1992. július 9. MNL OL, XIX-J-1-j, 30. d.

II.

Ezekben a sorsdöntő napokban, 1992. január 3-án találkozott Kubát János,¹⁸ az Újvidéken megjelenő *Magyar Szó* napilap főszerkesztője a belgrádi magyar nagykövetség munkatársával. Kubát ekkor drámai hangvételben arról számolt be, hogy az újvidéki razzia¹⁹ 50. évfordulójának közeledtével egyre nagyobb félelem uralkodik a délvidéki magyarság körében, mivel a szerb hatalom részéről tudatosan fokozódik a magyarok elleni uszítás. Arról is egyre szélesebb körben lehetett hallani, hogy az évfordulóra időzítve a délvidéki magyarság elleni atrocitásorozat és a helyi magyarok vezetőivel való leszámolás veszi majd kezdetét. Mindezt csak fokozta Željko Ražnjatović Arkan²⁰ szerb szabadcsapatvezérnek a médiaszereplése is. Kubát ezért egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a mostani szerb vezetés nem riad vissza a *Magyar Szó*, illetve a VMDK [Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége] egyes vezetőinek a letartóztatásától, fizikai félreállításától”, majd azt a kérdést is feltette, hogy veszély esetén esetleg kaphatnak-e oltalmat a belgrádi magyar követségen, de mindjárt válaszolt is önmagának, hogy „egyszerűbb és biztonságosabb akár a zöldhatáron

¹⁸ Kubát János (Zenta, 1931. április 13. – Zenta, 2019. október 2.) az 1980-as években előbb a jugoszláv, majd a görög asztalitenisz-válogatott szövetségi kapitánya, 1991-ben és 1992-ben az újvidéki *Magyar Szó* napilap főszerkesztője volt. 1992-ben ő szervezte meg Sveti Stefanon, majd Belgrádban Bobby Fischer és Boris Spaszkij 1972-es reykvíki világbajnoki páros mérkőzésének a visszavágóját.

¹⁹ Az 1942 januárjában, eredetileg a bel- és közbiztonság helyreállítása mellett elsősorban külpolitikai megfontolásokból, a Bácska déli területein indított partizánvadász razzia túlkapásokba torkolva, ártatlan polgári áldozatok életét követelve 1942. január 20-án Újvidéken kulminálódott. Az áldozatok többsége – 2578 fő – a szerb etnikumból került ki, a razzia során 1068, zömében magyar zsidó is életét veszítette.

²⁰ Željko Ražnjatović Arkan (Brežice, 1952 – Belgrád, 2000) Szlovéniában, szerb katonacsaládban született, már gyermekkorában több bűncselekményt követett el, amiért három és fél évet töltött a kiskorúak börtönében. 1972-ben Nyugatra emigrált, feltételezhetően 1973-tól a jugoszláv titkosszolgálat ügynöke és bérgyilkosa lett. Emellett számos rablást is elkövetett. 1974-ben Belgiumban bebörtönözték, de 1977-ben megszökött. 1979-ben Hollandiában ítélték el, de 1981-ben innen is megszökött, majd Belgrádba költözött. A nyolcvanas években az Interpol tíz legveszélyesebb bűnözőjének a listáján szerepelt. 1983-ban Belgrádban letartóztatták, az akció során két rendőr is megsérült. Két nappal később a jugoszláv titkosszolgálat intervenciójára szabadlábra helyezték. A délszláv háború kitörése előtt a belgrádi Crvena Zvezda (Vörös Csillag) labdarúgócsapat szurkolótáborát vezette. 1990-ben alapította meg a Szerb Önkéntes Gárdát, amely a szerb állambiztonság irányítása alatt állt. A délszláv háborúban a Szerb Önkéntes Garda, a Tigrisek szabadcsapat vezetője volt. Egységei égették fel és rabolták ki a magyarlakta Szentlászlót és Kórógyot. Az 1992–1995-ös boszniai háborúban az Arkanhoz köthető egységek az elfoglalt területeken etnikai tisztogatásokat vittek végbe. Bár a Tigriseket 1995-ben a daytoni egyezmény után hivatalosan is feloszlatták, a források szerint Arkan Koszovóban is megfordult. 2000 januárjában a belgrádi Intercontinental szállodában merényletet követtek el ellene.

keresztül is külföldre távozni és menedékjogot kérni Magyarországon, vagy Svédországban.”²¹

A rejteltávirat kézhezvétele után azonnal megszületett Antall József miniszterelnök George Bush²² amerikai elnöknek, François Mitterrand²³ francia köztársasági elnöknek, John Major²⁴ brit miniszterelnöknek és Giulio Andreotti²⁵ olasz miniszterelnöknek a vajdasági magyarok védelmét kérő levele. Antall ebben közölte, hogy kormánya olyan jelzéseket, kapott, hogy az 1942. január 24–25-i tragikus újvidéki razzia 50. évfordulójához kapcsolódóan, felfegyverzett szélsőséges csoportok atrocitásokat készítenek elő a Vajdaságban élő magyarokkal szemben. Ezért arra kérte a címzetteket, hogy azok személyes és kormányaik befolyását latba vetve segítsék elő, „hogy a sokat szenvedett és a háborútól önmagát távol tartani kívánó vajdasági magyarság létbiztonsága megszilárduljon, emberi és kisebbségi jogai érvényesüljenek és a válság rendezését koordináló nemzetközi tényezők e jogok szilárd nemzetközi garanciákkal alátámasztott biztosítását is tartsák szem előtt tevékenységükben.”²⁶

²¹ Rejteltávirat Belgrádból. A *Magyar Szó* főszerkesztőjének közlései. 1992. január 6. MNL OL, XIX-J-1-j, 31. d.

²² George Herbert Walker Bush (Milton, Massachusetts, 1924 – Houston, Texas, 2018) a második világháborúban haditengerészeti pilótaként szolgált, a tanulmányait a háború után a Yale Egyetemen végezte. 1966 és 1968 között republikánus kongresszusi képviselő, 1971 és 1973 között az Amerikai Egyesült Államok ENSZ nagykövete, 1974 és 1975 között pekingi nagykövet, 1976-ban és 1977-ben a CIA igazgatója volt. 1981 és 1989 között az Amerikai Egyesült Államok alelnöke, 1989. január 20. és 1993. január 20. között az Amerikai Egyesült Államok 41. elnöke volt.

²³ François Mitterrand (Jarnac, 1916 – Párizs, 1996) a harmincas években a jobboldalon kezdett el politizálni. 1941-ben a Vichy-kormány megbízottjaként a hadifoglyok ügyével foglalkozott. 1942-ben a Charles de Gaulle által meghirdetett ellenállási mozgalom felé fordult. 1946 és 1981 között különböző baloldali pártok nemzetgyűlési képviselője, 1981. május 21. és 1995. május 17. között a Szocialista Párt politikusaként a Francia Köztársaság elnöke volt. Nevéhez fűződik a francia közigazgatás, közoktatás és egészségügy átfogó, 1980-as évekbeli reformja.

²⁴ John Major (London, 1943) 16 évesen abbahagyta tanulmányait, majd munkába állt. A hatvanas évek elején levelező tagozaton szerzett banki képesítést. 1959-ben csatlakozott az Ifjú Konzervatívokhoz. 1989. október 26. és 1990. november 28. között az Egyesült Királyság pénzügyminisztere, 1990. november 28. és 1997. május 2. között miniszterelnöke volt.

²⁵ Giulio Andreotti (Róma, 1919 – Róma, 2013) olasz kereszténydemokrata politikus. Rómában szerzett jogi oklevelet. 1954. január 18. és 1954. február 8., valamint 1978. május 11. és 1978. június 13. között külügyminiszter, 1955 és 1959, majd 1974 és 1976 között pénzügyminiszter, 1966 és 1968 között iparügyi miniszter, 1974. március 14. és 1974. november 23. között honvédelmi miniszter, 1972. február 17. és 1973. július 7., majd 1976. július 29. és 1979. augusztus 4., illetve 1989. július 22. és 1992. június 28. között Olaszország miniszterelnöke volt.

²⁶ Antall József miniszterelnök levele a vajdasági magyarok védelmében. 1992. január 7. MNL OL, XIX-J-1-j, 31. d.

Bár az újvidéki eseményekre való megemlékezés az elkövetkező hetekben megtörtént mind a szerb, mind a magyar napilapokat, végül nem került sor a délvidéki magyarság elleni tömeges leszámolásokra.

Január 29-én a belgrádi magyar Nagykövetség arról értesítette a Külügyminisztériumot, hogy a szerb parlament új oktatási törvényeket készül elfogadni az általános-, a középiskolai és a főiskolai-egyetemi oktatásról. A tervezet a nemzeti kisebbségek, így a magyarok esetében bár továbbra is engedélyezte az általános iskolákban az anyanyelvű oktatást, ugyanakkor bevezette a kétnyelvű oktatást is. Ennek értelmében az elemi iskola 8. osztályában már csak három tantárgyat tanulhattak volna a magyar diákok az anyanyelvükön, a többit kizárólag szerbül. A törvénytervezet a szakközépiskolákban előlatta az anyanyelvű oktatás beszüntetését. A magyar nyelvű oktatást csak a gimnáziumokban és a művészeti középiskolákban engedélyezte volna. A főiskolai és egyetemi törvény az oktatás nyelvét kizárólag szerb nyelvben határozta meg, azzal a kitételrel, hogy a kisebbségek esetében ekkor még lehetővé tette anyanyelvük használatát a tanárképző főiskolai és egyetemi karokon.²⁷ A tervezet további szigorításokat is tartalmazott, mivel annak 5. szakasza szerint a kisebbségi anyanyelvű oktatást csak ott lehetett – 15 tanuló esetén – megszervezni, ahol az illető kisebbségi nyelv hivatalos használatban volt. Azt pedig, hogy melyik nyelv számított hivatalosnak, az adott község, város alapszabályzata határozta meg, függetlenül attól, hogy milyen százalékarányban szerepelt egy-egy etnikum a település lakosságában.²⁸

Ezek a tervezetek nagy megdöbbenést és nemtetszést váltottak ki a vajdasági magyarok körében. A kérdés szinte napi rendszerességgel töltötte ki a helyi magyar sajtó hasábjait, de az oktatási szakemberek és a szülők is elítélően szóltak a tervezett intézkedésekről. Ezek a felszólalások arra mutattak rá, hogy a törvénytervezetek még a pártállam gyakorlatához viszonyítva is érzékenyen csökkentették a magyarság jogait, számos ellenmondást tartalmaztak, megfogalmazásuk sokszor érthetetlen, és ezért félreértésre adtak okot, ráadásul szembementek az érvényes szerb alkotmánnyal is, amely kimondta, hogy mindenkinek azonos feltételek mellett van joga a tanulásra.

Az oktatási törvénytervezetek napvilágra kerülésével egy időben került sor az ENSZ Biztonsági Tanácsa állam- és kormányfői 1992. január 31-i rendkívüli csúcs-

²⁷ Intézményesített magyar nyelvű felsőfokú tanárképzés a volt Jugoszláviában csak 1968 és 1974 között Szabadkán folyt. A szabadkai magyar nyelvű tanítóképzést 1993-ban Milošević megszüntette, annak újraindítását csak 2006-ban engedélyezték.

²⁸ Svraka István ideiglenes ügyvivő jelentése Jeszenszky Géza külügyminiszternek. Az új szerb oktatási törvénytervezetek magyar kisebbségi vonatkozásai. 1992. január 29. MNL OL, XIX-J-1-j, 31. d.

értekezletére. Ezen Magyarországot²⁹ a miniszterelnök betegsége miatt Jeszenszky külügyminiszter képviselte. A délszláv válsággal összefüggő felszólalásában a magyar külügyminiszter a megelőző diplomácia, a békefenntartás fontosságát és aktuális problémáit a délszláv helyzet példáján mutatta be. Arra mutatott rá, hogy a Balkánon történtek is bizonyították, hogy a kisebbségi jogok tiszteletben tartása nem csupán jogi és humanitárius kérdés, hanem egyúttal a nemzetközi kollektív biztonság szerves része is. Ezért elengedhetetlen, hogy a Biztonsági Tanács e jogok védelmében határozott lépéseket tegyen, majd üdvözölte és példaértékűnek nevezte, hogy a BT az agressziót elkövetett ENSZ-tagállam nehézfegyvereit nemzetközi ellenőrzés alá helyezte. A magyar külügyminiszter a kisebbségi kérdés megnyugtató megoldásával kapcsolatban nyomatékosította, hogy azt csak a területi és kulturális autonómia biztosíthatja.³⁰

Februárban került nyilvánosságra, hogy Radoman Božović³¹ kormánya rendeletet hozott Szerbia körzetesítéséről. Az eredetileg még Dragutin Zelenović³² által 1991-ben kidolgozott javaslat végül Szerbia területén 29 körzetet állapított meg; Vajdaságban összesen hét, Koszovó területén pedig öt körzetet hozott létre. A rendelet gyakorlatilag megszüntette a tartományokat mint közigazgatási egységeket, s egyben jelentősen csökkentette a helyi önkormányzatok önállóságát. A körzetek élére a kormány elöljáróját nevezték ki, aki Belgrád akaratának az érvényesítője volt. A körzeti elöljárónak a hatásköre a helyi önkormányzatok, az államhatalmi szervek munkájára és általában a helyi ügyek intézésére is kiterjedt. A mai napig, tehát 2022-ben is érvényben lévő körzetesítési rendelet különösen hátrányosan érintette a magyarságot, mivel a történetileg kialakult természetes régiókat – a Bácskát, a Bácsánót/Bánátot és a Szerémséget – ezzel együtt pedig a magyar többségű területeket adminisztratív úton szétdarabolta azzal a céllal, hogy ellehetetlenítsen egy potenciális magyar területi-politikai autonómia létrehozását. A körzetesítés a Szabadkához gaz-

²⁹ Magyarország 1992–1993-ban mint nem állandó tag volt a testület tagja.

³⁰ JESZENSZKY Géza: *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédosági politikája a rendszerváltozás éveiben*. Budapest, Osiris, 2016. 211.

³¹ Božović, Radovan (Šipačno, 1953 –) a Szabadkai Közgazdasági Egyetemen végzett, 1981-ben Belgrádban doktorált. 1990-től a Szerb Szocialista Párt tagja, 1991-ben vajdasági miniszterelnök, 1991. december 23. és 1993. február 10. között szerb miniszterelnök.

³² Zelenović, Dragutin (Szöreg, Temerin mellett, 1928 – Újvidék, 2020) hercegovinai szerb telepes családban született. Apját az usztasák végezték ki, három testvére a háborúban halt meg. A háború után a család visszatért a Bácskába. 1957-ben a Belgrádi Egyetemen szerzett gépészmérnöki oklevelet, és 1975-ben doktorált. 1966-tól az Újvidéki Egyetemen dolgozott, 1975 és 1979 között a Műszaki Tudományi Kar dékánja, 1985 és 1987 között az egyetem rektorhelyettese, 1987 és 1989 között az egyetem rektora volt. 1991. január 15-én Slobodan Milošević javaslatára a képviselőház szerb miniszterelnökké választotta, azonban 1991. december 11-én lemondott.

daságilag, kulturálisan, oktatásilag is erőteljesen kötődő Tisza mentén fekvő bácskai magyar többségű községeket – Magyarkanizsát, Zentát, Adát – az új nagyikindai ún. Észak-Bánáti körzethez csatolta. A körzetesítés révén a magyarság mindenütt kisebbségbe szorult, elveszítette gazdasági bázisát, de hátrányos helyzetbe került a művelődési és a tájékoztatás területén is, s értelemszerűen kiszorult az őt érintő döntések meghozatalából.³³

A VMDK elnöksége 1992. február 8-i ülésén egy olyan közleményt fogadott el, amelyben követelte a rendelet haladéktalan visszavonását, s figyelmeztetett azokra a súlyos következményekre, amelyeket a döntés kiválthat.³⁴

A vajdasági magyarok közhangulatának nem tett jót az sem, hogy változatlanul érvényben voltak azok a rendelkezések, amelyek a rendkívüli állapot fenntartását lehetővé tették. Folytatódtak a sorozások, a bevonulási kötelezettséget megtagadók-
kal szemben pedig megtorló intézkedéseket fogantatosítottak, ami megakadályozta a Magyarországon addig menedéket talált mintegy 25 ezer magyar hazatérését. Ezzel párhuzamosan növekedett a magyarlakta vidékeken a hadsereg és a félkatonai szervezetek koncentrálódása, a magyarok pedig a hatalmi Szerb Szocialista Párt és a szélsőségesen nacionalista pártok tevékenységének a célpontjává váltak.³⁵

Ilyen légkörben utazott 1992. február 19–20-án a Vajdaságba Székely András Bertalan,³⁶ és először többek között Hódi Sándorral,³⁷ a VMDK alelnökével és Szecsei Mihály³⁸ egyetemi tanárral, parlamenti képviselővel találkozott. E megbeszélések fókuszában a magyarlakta régiók adottságainak, befektetési lehetőségeinek, továbbá munkahelyi és munkaerőviszonyainak az áttekintése állt. A Határon Túli Magyarok Hivatala elnöke felkereste Csorba Bélát³⁹ is, akit 1992. február 27-én a szerb ható-

³³ Őszi István nagykövet jelentése Jeszenszky Géza külügyminiszternek. A szerb kormány körzetesítési rendelete. 1992. február 12. MNL OL, XIX-J-1-j, 31. d.

³⁴ A kettős mércék ellen! A VMDK Elnökségének közleménye. *Magyar Szó*, 1992. február 10. 4.

³⁵ Rejtjeltávirat Belgrádból. Vajdasági helyzetkép. 1992. február 24. MNL OL, XIX-J-1-j, 31. d.

³⁶ Székely András Bertalan (Budapest, 1952 –) a Miniszterelnöki Hivatal Határon Túli Magyarok Titkárságának kormánytanácsosa 1990–1992 között, majd a Határon Túli Magyarok Hivatalának osztályvezetője.

³⁷ Hódi Sándor (Nagytőszeg, 1943 –) pszichológus, író. 1990 és 1994 között a VMDK alelnöke, 1992 és 2000 között a Magyarok Világszövetségének elnökségi tagja. 1994-ben a Vajdasági Magyar Szövetség (a továbbiakban: VMSZ) alapítója, 1996-ig az elnökség, majd 1998-ig a választmány tagja volt.

³⁸ Szecsei Mihály (Adorján, 1929 – Szeged, 2013) 1949-ben a beszolgáltatás és a kollektivizálás ellen tiltakozott, ezért négy év szigorított börtönre ítélték, melyből kettőt a Kopár-sziget (Goli otok) koncentrációs táborban töltött le. 1956-ban Skopjében szerzett közgazdász oklevelet. Később az Újvidéki Egyetem szabadkai Közgazdasági Karán tanított. 1990-től szerb, majd kis-jugoszláv parlamenti képviselő. 1994 és 2000 között a VMSZ alelnöke volt.

³⁹ Csorba Béla (Temerin, 1950. június 26. –) 1975-ben az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén szerzett oklevelet, majd az intézmény nyelvi lek-

ságok azért tartóztattak le, mert nem tett eleget a behívóparancsnak.⁴⁰ Székely András Bertalant a magyarság helyi vezetői a találkozó során arról tájékoztatták, hogy a szabadkai VMDK telefonján több ízben életveszélyesen megfenyegették a helyi vezetőket és Ágoston Andrást. Elmondták azt is, hogy Kudlik Gábornak,⁴¹ a VMDK szabadkai alelnökének a bevonultatását egyértelműen politikai indíttatásúnak vélték, akárcsak a tömeges bácskai és bánáti mozgósításokat.⁴²

Március 11-én a jugoszláv Külügyminisztériumba kérték Őszi István nagykövetet. A találkozón kifogásolták Für Lajos⁴³ magyar honvédelmi miniszternek a magyar kisebbségekkel kapcsolatban elmondott miskolci beszédét,⁴⁴ Entz Géza⁴⁵ állam-

tora lett. Fő kutatási területe a néprajz és a helytörténet. Az 1944–1945-ös délvideki magyarellenés vérengzések egyik első kutatója, az *Új Symposion* folyóirat tagja. 1990-től a VMDK elnökségének a tagja, a Temerini Körzeti Szervezet elnöke, a párthoz kötődő *Hirmondó* közlöny felelős szerkesztője volt. Az 1997-ben alakult Vajdasági Magyar Demokrata Párt (a továbbiakban: VMDP) alelnöke, 2013-tól elnöke.

⁴⁰ Csorba Béla 1992 elején nem tett eleget a Jugoszláv Néphadsereg behívójának, ezért 1992. február 7-én Újvidék bejáratánál a szerb hatóságok letartóztatták, majd Szávaszentdemeterre szállították. A laktanyában Csorbát arra akarták rávenni, hogy írja alá a behívóparancsot. Miután azt megtagadta, bebörtönözték. 1992. február 11-én a parlament napirend előtti felszólalásában Tamás Gáspár Miklós sürgette a politikus kiszabadítását. Katona Tamás külügyi államtitkár válaszában bejelentette, hogy a magyar külügyminisztérium diplomáciai úton megtette a megfelelő intézkedéseket. Egy nappal később a Szerb PEN-klub is követelte Csorba elengedését. A nemzetközi nyomásgyakorlásnak köszönhetően Csorbát 1992. február 12-én szabadlábra helyezték.

⁴¹ Kudlik Gábor (Szabadka, 1952 – Szabadka, 2014) a VMDK önkormányzati képviselője és elnökségi tagja 1992–1996 között, a VMDP és a Vox Humana elnökségi tagja volt 1997–2000 között.

⁴² Székely András Bertalan főtanácsos jelentése az 1922. február 19–20-án tett vajdasági kiküldetéséről. 1992. február 27. MNL OL, XIX-J-1-j, 28. d.

⁴³ Für Lajos (Egyházásrádóc, 1930 – Budapest, 2013) 1954-ben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen végzett történelem szakon. 1956-ban a Debreceni Kossuth Kör és a Hajdú-Bihar Megyei Forradalmi Bizottság titkára volt. A forradalom leverése után rövid időre internálták, 1957-ben Franciaországba emigrált, de rövidesen hazatért. 1983-ban a történelemtudományok doktora lett. 1988 és 2000 között az ELTE BTK középkori és kora újkori magyar történelem tanszékén dolgozott. Az 1985-ös első monori, majd az 1987-es lakiteleki találkozó résztvevője, az MDF alapító tagja. 1990. május 23. és 1994. július 14. között honvédelmi miniszter.

⁴⁴ 1992. február 14-én Für Lajos Miskolcon a következőket mondta: „A magyar nemzet fogalma a Kárpát-medencében nemcsak a Magyar Köztársaság lakosságára vonatkozik. Az európai térségben a magyar nemzet fogalma a közös nyelv által összekötött egységes nemzetet jelenti, amelynek egyharmada a trianoni béke következtében kisebbségi sorba került. A Kárpát-medencében az egész magyar nemzet védelme elválaszthatatlan része a nemzeti biztonság fenntartásának. Ezért a parlamentnek és a kormánynak mindent meg kell tennie azért, hogy véget érjen a határon túli magyar kisebbségek veszélyeztetettsége, és hogy megszülessenek a magyar kisebbségek fennmaradásának garanciái.” Lásd: Nem segíti a jószomszédságot. Az SZNT magyar alelnöke Für beszédéről. *Népszabadság*, 1991. február 19. 3.

⁴⁵ Entz Géza (Kolozsvár, 1949 –) művészettörténész, a Magyar Demokrata Fórum alapító tagja. 1989 és 1990 között a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi titkárságon dolgozott, majd 1990. május 14. és

titkárnak a *Magyar Hírlap*nak adott interjúját,⁴⁶ de szóvá tették a VMDK nemzetközi tevékenységéhez adott magyar támogatást, és újra felemlítették a Kalasnyikov-ügyet is,⁴⁷ majd ismételten azzal vádolták meg Magyarországot, hogy folytatja a fegyverszállításokat. A szerb fél azt is sérelmezte, hogy 1991 novemberében Magyarország elsőként rendelte haza konzultációra a belgrádi magyar nagykövetet, a visszatéréséről pedig a diplomáciai szokásoknak megfelelően „elfelejtette” jegyzékben értesíteni a jugoszláv Külügyminisztériumot. Őszi nagykövet válaszában hangsúlyozta, hogy a Kalasnyikov-ügy folyamatos felemlítéséből csak azt a következtetést tudja levonni, hogy Belgrádnak még mindig nem fűződött politikai érdeke ennek az ügynek és következményeinek a lezárásához. A VMDK-val kapcsolatban arra mutatott rá, hogy a magyarság helyzete az elmúlt másfél évtizedben nagyon sokat romlott, a háború közvetlenül is veszélyeztette őket. Azt is nyomatékosította, hogy Belgrád a VMDK képviselőit nem fogadta el partnernek, a magyarok gondjairól nem volt hajlandó párbeszédet folytatni, végezetül pedig utalva a tömeges mozgósításokra azt közölte, hogy a délvidéki magyaroknak alkotmányos joguk van arra, hogy a horvátországi háborúban való részvétel ellen foglaljanak állást, mivel fegyverfogásra csak külső ellenség támadása esetén voltak kötelesek. A magyar nagykövet tolmácsolva kormánya álláspontját természetesnek minősítette, hogy az adott helyzetben a vajdasági magyarok különböző nemzetközi fórumoknál kerestek védelmet, és ezt legális módon magyar részről támogatták. Végül arra is felhívta a szerb fél figyelmét, hogy Belgrád ne csak a háborús kötelezettségeknél apelláljon az állampolgárságra, hanem akkor is, amikor a menekültek hazatérésének garanciáját kell megteremteni, majd kijelentette, hogy addig a vajdasági magyarok közel 5%-a menekült el, és jelentős számú szerb is Magyarországon talált menedéket.⁴⁸

1992. június 1. között a Miniszterelnökség politikai államtitkára és a Tudománypolitikai Kollégium alelnöke volt.

⁴⁶ A Nap interjúja Entz Gézával. Nem kirakatpolitikát akarunk. *Magyar Hírlap*, 1992. február 19. 1. 8.

⁴⁷ Horvátország 1990. október 7. és 10. között magyar és román cégekkel kötött szerződést AK-47, közismertebb nevén a Kalasnyikov gépkarabélyok vásárlására. A magyar fegyvervásárlás részleteit a Jugoszláv Néphadsereg kémelhárítása 1991. január 25-én hozta nyilvánosságra, s mindebből komoly diplomáciai botrány keletkezett; a magyar–jugoszláv (szerb) kapcsolatok mélypontra kerültek.

⁴⁸ Rejtjeltávirat Belgrádból. Jugoszláv vádak a magyar kormány ellen. 1992. március 11. MNL OL, XIX-J-1-j, 27. d.

III.

A boszniai háború kitörésével⁴⁹ ismételten felerősödött a vajdasági magyarokat érő szerb nyomásgyakorlás. Szabadkán és Észak-Bácska területén rendkívül feszült és bizonytalan volt a helyzet, mivel a hatalmi Szerb Szocialista Párt a szélsőséges szerb csoportok közreműködésével heves VMDK- és magyarelles kampányt indított. Erre indokul a VMDK április 25-i magyarkanizsai évi közgyűlését használták fel. A szerb hatalmi elit és a sajtó azzal vádolta meg ekkor a magyar érdekvédelmi szervezetet, hogy az az etnikumok közötti viszonyok elmérgesedését szította, magyarországi politikai célokat követett és végső soron a Vajdaság egy részének Szerbiától való elszakítására törekedett. A helyi magyarok félelemérzetét növelték a különböző szerb fegyveres csoportok bácskai tevékenységéről szóló híresztelések és az a tény, hogy megkezdődött a helyi szerb lakosság felfegyverzése.⁵⁰

A szerb hatalom magyarelles kirohanásainak a legfőbb mozgatórugója az volt, hogy Belgrád ekkor attól tartott, hogy a VMDK egy olyan, jól kidolgozott autonómiakonceptiót adhat át Lord Carringtonnak,⁵¹ amellyel javíthatott volna saját tárgyalási pozícióin a Jugoszlávia-konferencián, s ezzel érzékenyen gyengíthette volna a szerb hatalomnak a vajdasági kisebbségekkel kapcsolatos egész érvrendszerét. Mindez szembement Belgrád azon törekvéseivel, amelyeknek egyik a célkitűzése éppen az volt, hogy elejét vegye mindenféle autonóm követelésnek Szerbiában. A VMDK elleni kirohanások mozgatórugója tehát az volt, hogy tudatosan elferdítse a VMDK közgyűlésének tényleges célját, a szecesszionizmus és a szerbellenesség vádjával pedig lejárassa a szervezet vezetését.⁵²

⁴⁹ Miután a szarajevói kormány 1992. április 5-én deklarálta Bosznia-Hercegovina függetlenségét, Szarajevóban egy nagy háborúellenes béketüntetésre került sor, amely során a szarajevói Holiday Inn szállodában állomásozó szerb mesterlövészek belelőttek a tömegbe, öt embert megöltek, harmincat pedig megsebesítettek. Másnap az Európai Közösség, április 7-én pedig az Amerikai Egyesült Államok – Horvátország és Szlovénia mellett – is elismerte Bosznia-Hercegovina függetlenségét. Ugyanaznap Momčilo Krajišnik, az ún. Bosznia-Hercegovinai Szerb Népgyűlés elnöke kikiáltotta a független Bosznia Szerb Köztársaságot, s ezzel párhuzamosan a boszniai szerb képviselők kivonultak a köztársasági elnökségből. Ezzel a valóságban is kezdetét vette Szarajevó 44 hónapon át tartó ostroma és a boszniai háború.

⁵⁰ Rejtjeltávirat Belgrádból. A magyarok helyzete Észak-Bácskában. 1992. április 23. MNL OL, XIX-J-1-j, 31. d.

⁵¹ Peter Alexander Rupert Carrington (Chelsea, 1919 – London, 2018) 1984 és 1988 között a NATO főtitkára, 1991-ben a jugoszláv válsággal kapcsolatos diplomáciai tárgyalások vezetője, a hágai békekonferencia elnöke volt.

⁵² Rejtjeltávirat Belgrádból. A VMDK évi közgyűlése előtti helyzet. 1992. április 24. MNL OL, XIX-J-1-j, 33. d.

Ezzel összefüggésben utalnunk kell arra, hogy Ágoston András,⁵³ a VMDK elnöke még 1991. november 18-án személyesen adta át Hágában a hágai Jugoszlávia-konferenciához beterjesztett VMDK-memorandumot. Ebben a dokumentumban foglalta össze a VMDK a vajdasági magyarság helyzetével kapcsolatos álláspontját, és fogalmazta meg a magyar kisebbség jogainak biztosítására vonatkozó javaslatait, többek között a személyi elven alapuló kisebbségi önkormányzatot és a kulturális autonómiát.⁵⁴ Belgrádban az is heves ellenérzéseket keltett, hogy 1992. február 8-a és 16-a között Ágoston a Hungarian Human Rights Foundation szervezésében az Amerikai Egyesült Államokba látogatott. Ágoston február 10-én az ENSZ székházában a BT akkori tagállamainak misszióvezetőivel (Belgium, Zimbabwe, Ausztria, Venezuela, Franciaország, Egyesült Királyság, Ecuador) folytatott tárgyalásokat. Ágostont aznap fogadta Cyrus Vance⁵⁵ főtanácsadója, Herbert S. Okun⁵⁶ is. Másnap a VMDK elnöke az Amerikai Egyesült Államok Külügyminisztériumában Richard Kauzlerich,⁵⁷ Európáért felelős amerikai külügyminiszter-helyettessel és George Kenneyvel, a Jugoszláviáért felelős referens helyettesével találkozott. Ezt követően a kongresz-

⁵³ Ágoston András (Ada, 1944 –) az Újvidéki Egyetemen szerzett oklevelet. Tíz évig újságíróként dolgozott. Megszűnéséig tagja volt a Jugoszláv Kommunista Szövetségnek. 1989-ben egyik kezdeményezője a Vajdasági Magyar Demokrata Párt – VMDK megalakításának. 1990 és 1997 között a VMDK elnöke.

⁵⁴ Szócs Ferenc főosztályvezető levele a strasbourgi Európa Tanács melletti magyar állandó képviselőnek a VMDK memoranduma ügyében. 1992. február 25. MNL OL, XIX-J-1-j, 31. d.

⁵⁵ Cyrus Vance (Carksburg, Virginia, 1917 – New York, 2002) 1939-ben a Yale-en szerzett oklevelet. A második világháborúban a haditengerészetnél szolgált. 1957-től az Egyesült Államok szenátusának a fegyveres szolgálatok bizottságának a tagja, 1961-től a Védelmi Minisztérium főtanácsosa, 1964-től 1967-ig az Amerikai Egyesült Államok honvédelmi miniszterhelyettese, 1977 és 1980 között az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztere volt. 1991-ben az Egyesült Nemzetek Szervezete főtítkárának Horvátország különleges képviselőjévé nevezték ki. Ebben a minőségében tett javaslatot a horvátországi konfliktusok megoldására szolgáló Vance-tervre. 1993 januárjában, az ENSZ boszniai különmegbízottjaként, Lord David Owenel, az EU képviselőjével folytatott tárgyalásokat a boszniai háború befejezésére szolgáló akkori béketervről. Amikor azt elutasították, Vance bejelentette lemondását. Helyét Thorvald Stoltenberg norvég külügyminiszter vette át.

⁵⁶ Herbert S. Okun (Brookly, 1930 – New York, 2001) a Stanfordin történész, a Harvardon közszolgálati végzettséget szerzett. 1947-től az Amerikai Egyesült Államok külügyminisztériumában dolgozott. A hatvanas években Moszkvában szolgált. 1980 és 1983 között az Amerikai Egyesült Államok kelet-németországi nagykövete, 1985 és 1989 között az Egyesült Nemzetek ENSZ-nagykövetének helyettese. A délszláv háború kezdetekor Cyrus Vance tanácsadója volt.

⁵⁷ Richard Dale Kauzlarich (? – 1944) amerikai diplomata, író, hírszerző tiszt. Egyetemi tanulmányait az Indiana és a Michigan Egyetemen folytatta. 1991–1993-ban az Európai Ügyek Hivatalának helyettes államtitkáráként a volt Szovjetunióval való kapcsolatokért és az Európai Unióval való gazdasági kapcsolatokért volt felelős. 1994 és 1997 között az Amerikai Egyesült Államok azerbajdzsáni nagykövete, 1997 és 1999 között bosznia-hercegovinai nagykövete volt.

szusban folytatott több megbeszélést. Február 13-án Ágoston Robert Hutchingszal,⁵⁸ a Nemzetbiztonsági Tanács közép- és kelet-európai szakértőjével tárgyalt, majd a délutáni órákban a Kongresszus Emberi Jogi Csoportjával találkozott. A következő nap a vajdasági magyar politikus New Yorkban Oroszország és az Amerikai Egyesült Államok ENSZ-nagykövetével vitatta meg a vajdasági magyarság helyzetét.⁵⁹

Bármennyire is volt impozáns és fajsúlyos az Ágostont fogadó amerikai névsor, annak a valós hozadékát erőteljesen megkérdőjelezte a Magyar Külügyminisztérium 4. területi Főosztályának közvetlenül még a boszniai háború kirobbanása előtt a magyar külügyminiszternek 1992. március 27-én írt jelentése, amely arról számolt be, hogy a jugoszláv válsággal való erőfeszítésének a súlypontja a Jugoszlávia-konferenciára⁶⁰ helyeződött át. Ez pedig azt is eredményezte, hogy míg a koszovói albánok kérdése előtérbe, addig a Vajdaság és a vajdasági kisebbségek kérdése háttérbe szorult. Ennek egyértelmű jele volt Ágoston András ekkor már régóta tervezett római útjának az elmaradása,⁶¹ de a brüsszeli EK-misszió is olyan jelzéseket küldött, hogy a vajdasági kisebbségek ügye nem kerül a közeljövőben napirendre. Ugyanakkor befolyásos német és francia politikai körök olyan üzenetet küldtek Budapestre, hogy támogatják a vajdasági magyarok problémájának megoldását, illetve jogosak a vajdasági magyarok követelései, de a magyar diplomaták az Egyesült Államok releváns

⁵⁸ Robert Hutchings (? – ?) az Egyesült Államok Tengerészeti Akadémiáján végzett, a Virginiai Egyetemen szerzett PhD fokozatot. 1989 és 1992 között a Nemzetbiztonsági Tanács európai ügyekért felelős igazgatója, 1992 és 1993 között a külügyminiszter különleges tanácsadójaként nagykövetségi beosztásban a US SEED kelet-európai demokráciát segítő program irányítója, 1993 és 1997 között a Woodrow Wilson International Center for Scholars vendégtudósa és a nemzetközi tanulmányok igazgatója volt. 2003 és 2005 között a Nemzeti Hírszerzési Tanács elnöke. Ezután több amerikai egyetemen töltött be fontos tisztségeket.

⁵⁹ A Hungarian Human Rights Foundation (a továbbiakban: HHRF) összefoglalója Ágoston András USA-beli útjáról. 1992. február 24. MNL OL, XIX-J-1-j, 28. d.

⁶⁰ 1991. szeptember 7-én Hágában kezdte meg működését a Jugoszláviai Nemzetközi Békekonferencia. Annak munkájában kezdetben részt vettek a JSZSZK elnökségének a tagjai, a szövetségi kormányfő és a hat tagköztársaság elnöke. A konferencia elnöke Lord Carrington volt. A konferencia keretén belül működött az ún. Badinter-bizottság, amelynek feladata a jugoszláv válsággal kapcsolatos jogi kérdések megoldása volt.

⁶¹ Hosszas előkészületek után, 1992. június 25-én Ágoston András Rómában végül az Olasz Külügyminisztérium Politikai Főigazgatóságán magas rangú olasz kormánytisztviselőkkel, majd Vatikánban a Szentszéki Államtitkárságon tárgyalt. Ágostont Etchegaray bíborossal is találkozott. A tárgyalásokról nem találtunk feljegyzést. Ágoston András olaszországi útjának elmaradása. MNL OL, XIX-J-1-j, 28. d.; Ágoston András VMDK-elnök olaszországi útjának lemondása. MNL OL, XIX-J-1-j, 28. d.; Ágoston András VMDK elnök római programja. MNL OL, XIX-J-1-j 28. d.

tényezőitől is bátorítást kaptak. Berlinből egyenesen azt javasolták, hogy a magyar miniszterelnök levélben forduljon az ügyben Lord Carringtonhoz.⁶²

Ilyen előzmények után, pár nappal a VMDK kongresszusa előtt, április 22-én a zömmében magyarok lakta Topolyára két teherautónyi Arkan-gárdista érkezett, a Szerb Radikális Párt pedig bejelentette, hogy a VMDK közgyűlésének másnapján a városban nagygyűlést fog tartani, amelyen Vojislav Šešelj⁶³ pártelnök lesz a vezérszónok. Vladislav Jovanović⁶⁴ szerb külügyminiszter bonni nyilatkozatában ugyancsak a vajdasági magyarokat támadta.⁶⁵ Ágoston András ezután levelet intézett Zoran Sokolović⁶⁶ szerb belügyminiszterhez, melyben visszautasította a közgyűléssel kap-

⁶² A 4. Területi Főosztály feljegyzése. Teendők a VMDK-részvétel érdekében a Jugoszlávia Konferencián. 1992. március 27. MNL OL, XIX-J-1-j, 31. d.

⁶³ Vojislav Šešelj (Szarajevó, 1954) Sarajevóban szerzett jogi oklevelet, 1979-ben Belgrádban doktorált. 1984-ben a kommunista hatóságok ellenforradalmi tevékenység és szerb nacionalizmus vádjával nyolc év börtönbüntetésre ítélték. 1986-ban szabadlábra helyezték. 1989-ben az Amerikai Egyesült Államokban emigrációban élő Momčilo Đujić csetnik vezér csetnik vajdává választotta. A radikális nagy-szerb ideológia befolyásos képviselője lett. 1991-ben alapította meg a Szerb Radikális Pártot. Az 1992-es kis-jugoszláv szövetségi választásokon pártja a második legerősebb erővé vált az országban. Az 1997-es szerb köztársasági elnökválasztások első fordulójában 1 126 940, a második fordulóban 1 733 859 szavazatot kapott, így legyőzte Milošević jelöltjét, Zoran Lilićet. Győzelmét azonban a Miloševićhez hű választási bizottság nem ismerte el. A választásokat megismételték, amelyen végül alulmaradt. 1998 és 2000 között a szerb parlament alelnöke volt. 2003 februárjában önként feladta magát a hágai Nemzetközi Bíróságnak. 2016. március 31-én a törvényszék elsőfokon felmentette a háborús és emberiség elleni bűntettek vádja alól, és szabadlábra helyezték. 2018. április 11-én a hágai Mechanizmus Fellebbezési Kara azonban bűnösnek nyilvánította, és tíz év börtönbüntetéssel sújtotta a vajdasági Herkócán (Hrtkovci) élő horvátok 1992. május 6-i tömeges elűzése miatt. A hágai vizsgálati fogságban eltöltött évek miatt azonban nem kellett börtönbe vonulnia.

⁶⁴ Vladislav Jovanović (Žitina Potok, 1933) Belgrádban szerzett jogi diplomát. 1951-től a jugoszláv Külügyminisztériumban dolgozott. Szolgált Brüsszelben, Ankarában, Londonban. 1985 és 1989 között a JSZSZK ankarai nagykövete, 1991. július 31. és 1992. július 14., majd 1992. szeptember 30. és 1993. március 4. között szerb külügyminiszter, 1993. március 4. és 1995. augusztus 15. között a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság külügyminisztere volt.

⁶⁵ Jovanović 1992. április 23-án Bonnban Hans-Dietrich Genscher német külügyminiszterrel tárgyalt. A feszült tárgyalásokon a vajdasági magyar kisebbségek kérdése is szóba került. A német külügyminiszter a tárgyaláson leszögezte, hogy Szerbiának ugyanazokat a jogokat kell elismernie a tulajdon területén élő etnikai és nemzeti kisebbségeknek, mindenekelőtt Koszovóban és a Vajdaságban, mint amilyeneket a Horvátországban élő szerbek számára irányoznak elő, hiszen kettős mérce nem alkalmazható. „Szerbiának nincsenek területi igényei”. Vladislav Jovanović bonni megbeszélései Hans-Dietrich Genscherrel. A német külügyminiszter hárompontos követelése. *Magyar Szó*, 1992. április 24. 3.

⁶⁶ Zoran Sokolović (Lepena, Knaževac mellett, 1938 – Lepena, Knaževac mellett, 2001) a Belgrádi Egyetemen szerzett agrárközgazdász oklevelet. 1988-tól Slobodan Milošević bizalmi körébe tartozott. 1991 májusa és 1997 márciusa között szerb, 1997 márciusa és 2000 novembere között szövetségi belügyminiszter volt. 2001. február 6-án öngyilkosságot követett el.

csolatban elterjedt rágalmakat, s arra kérte a belügyminisztert, hogy nyilvánosan válaszoljon arra a kérdésre, hogy legálisan tekinti-e a VMDK április 25-i közgyűlését és szavatolja-e az összefogétel békés lefolyását. Sokolović másnap kelt válaszlevelében végül engedélyezte a kongresszus megtartását, majd úgy fogalmazott, hogy a belügyi szervek „teljesíteni fogják alkotmányos és törvényes kötelezettségeiket”.⁶⁷

Az egyre feszültebb légkörben, egy nappal a VMDK közgyűlése előtt, április 24-én, Milošević szerb elnök Belgrádban végül fogadta az Ágoston András, Hódi Sándor, Vékás János⁶⁸ és Páll Sándor⁶⁹ vezette VMDK-küldöttséget. A megbeszélésen a vajdasági magyarok helyzetének nyílt és megoldatlan kérdései voltak napirenden. A két fél egyetértett abban, hogy a problémákat csakis tárgyalások révén lehet rendezni, s ennek érdekében majd felállítanak egy olyan közös munkacsoportot, amely azokra az alkotmány és a nemzetközi konvenciók alapján keres megoldást.⁷⁰

Másnap Magyarokánzsán erős rendőri biztosítás mellett ugyan, de rendbontás nélkül, méltóságteljesen zajlott le a VMDK évi közgyűlése. A zárt ajtók mögött tartott tanácskozásról a Magyarokánzsán összesereglett nagyszámú hazai és külföldi újságíró a szervezők és a VMDK vezetői a közgyűlés megkezdése előtt reggel 8 órakor, majd annak befejeztével, este hat órakor sajtóértekezleten tájékoztatták. Ágoston a sajtó képviselőinek elmondta, hogy semmilyen autonómiát nem kiáltottak azon ki. Közlése szerint az évi közgyűlésen tisztújítást kellett végezniük a háborús propaganda miatt külföldre távozott vagy lemondott vezetőségi tagok helyének betöltésére. Utána a közgyűlés második részében megvitatták a szakértői csoport *Magyar autonómia* című tervezetét, amely az itteni magyar népcsoport jövőjét meghatározó önkormányzati rendszerek modelljét vázolta fel az Európában használatos nemzetközi dokumentumok, mindenekelőtt a carringtoni tervezet alapján. A tervezetben az önkormányzat három formája kapott helyet: a területi autonómia, a szöványmagyarország helyi önkormányzata és a perszonális autonómia. A VMDK elnöke

⁶⁷ Rejtjeltávirat Belgrádból. A VMDK évi közgyűlése előtti helyzet. 1992. április 24. MNL OL, XIX-J-1-j, 33. d.

⁶⁸ Vékás János (Újvidék, 1953 –) a „történelmi” VMDK alelnöke, 1998-tól Magyarországon él. 1998 és 2002 között a magyar miniszterelnök, Orbán Viktor tanácsadója volt, majd az MTA Kisebbségkutató Intézet munkatársa.

⁶⁹ Páll Sándor (Péterréve, 1954 – Újvidék, 2010) 1973–1977 között az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar jugoszláv irodalom szakos hallgatója volt. 1977–1979 között Óbecsén oktatott. 1979–1983 között az ELTE Bölcsészettudományi Karának szláv tanszékén dolgozott lektorként. 1983–1985 között, valamint 1987–1998 között az óbecsei Városi Múzeum munkatársaként dolgozott. 1985–1987 között a pozsonyi Komensky Egyetem oktatója volt. 1988-ban doktorált. 1994–1996 között a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének alelnöke, 1996-tól elnöke volt. 1998 óta az Újvidéki Egyetem szerb nyelvészeti tanszékének a docense volt. 2006-ig az óbecsei képviselő-testület elnöki tisztét töltötte be.

⁷⁰ A VMDK küldöttsége Miloševićnél. *Magyar Szó*, 1992. április 25. 1.

bejelentette, hogy ezt a modellt kívánják tárgyalási alapul felhasználni azokon a megbeszéléseken, amelyeket a szerb hatalommal közösen alakítandó vegyes bizottságokkal fognak folytatni.⁷¹

A VMDK közgyűlését követően nem történt előrehaladás a hivatalos kisebbségi politikában, nem került sor kedvező fordulatra a Vajdaságban élő magyarság életében. A hivatalos szervek, különböző féllegális szervezetekkel, illetve paramilitáris-fasisztoid elemekkel együttműködve, továbbra is zaklatták és félelemben tartották a magyar kisebbséget. Folytatódott a magyarok nagyarányú erőszakos katonai mozgósítása, amely az etnikai tisztogatás egyik formáját is jelentette. Erőteljesen, tendenciózus és megalázó formában érvényesült az új nyelvtörvény, amelyben betiltották a magyar földrajzi nevek használatát. A kisebb településeken működő magyar nyelvű iskolák vagy tagozatok ellen mesterségesen kreáltak ügyeket azzal a céllal, hogy felszámolják a magyar oktatást, s továbbra is folytatódtak a magyar nyelvű tömegtájékoztatási eszközök elleni különböző pénzügyi, káder- és politikai manipulációk, az állami pénzügyi támogatások radikális csökkentése, az újságírók és szerkesztők leváltása, illetve elbocsájtása, a rendszerhű szerkesztők, vezetők kinevezése és a magyar nyelvű televízió műsoridejének a csökkentése.

⁷¹ Jövőt meghatározó modell. Nem kiáltott ki autonómiát a VMDK. Kanizsán megtartotta évi közgyűlését a szervezet. Rendbontás nélkül, méltóságteljesen zajlott le az esemény. *Magyar Szó*, 1992. április 26. 1.

NOSZKÓ-HORVÁTH MIHÁLY

A VAGYONI KÁRPÓTLÁS MAGYARORSZÁGON, A KAPCSOLÓDÓ KÁRPÓTLÁSI IRATOK BEMUTATÁSA

BEVEZETÉS

A rendszerváltoztatást követően joggal merült fel a társadalmi igény, hogy az előző diktatórikus rendszerekben politikai okból elszenvedett sérelmeket valahogy orvosolják. E célt szolgálta a kárpótlás jogintézménye, amelynek legáltalánosabb felosztása szerint megkülönböztethetünk vagyoni és személyi kárpótlást aszerint, hogy milyen jellegű volt a sérelem. A vagyoni kárpótlás intézménye a magántulajdonban esett sérelmekhez kapcsolódóan alakult ki, míg a személyhez kapcsolható sérelmekre (élet elvesztés, szabadságkorlátozás) elsősorban a személyi kárpótlás rendszere kívánt segítséget nyújtani.

1989-et megelőzően is voltak kárpótlási célú kezdeményezések, de ezek a kompenzációk megmaradtak a személyi sérelmekhez kapcsolható jóvátételek körében.¹ A vagyoni kárpótlás területén a jogalkotás és a kárpótlási eljárások lefolytatása egyértelműen a demokratikus választások utáni időszakhoz köthetőek, hiszen harminc évvel ezelőtt a Magyar Közlöny 1991. évi 77. számában, 1991. július 11-én lett kihirdetve a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény, vagyis az első vagyoni kárpótlással foglalkozó jogszabály. Úgy gondoltam, hogy ez az évforduló jó lehetőséget ad arra, hogy részletesen bemutassam, hogy milyen jogszabályok alapján, milyen lehetőségeket biztosított a jogalkotó ebben a témakörben, mik voltak a jogalkotás korlátjai, illetve, hogy a kárpótlás „örökségeként” keletkezett iratanyag mit tartalmaz.

¹ Példaként említhető az 1956-os népfelkeléssel összefüggésben elítéltek és a közbiztonsági őrizet alá helyezettek munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezéséről, valamint a korábbi nyugdíjsökkentés megszüntetéséről szóló 108/1989. (XI. 1.) MT-rendelet, vagy az egyes személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek társadalombiztosítási és munkajogi helyzetének rendezéséről szóló 65/1990. (III. 28.) MT-rendelet.

A VAGYONI KÁRPÓTLÁS ALKOTMÁNYOS ALAPJAI

Mind a kárpótlási törvény megalkotásakor, mind azt követően széles társadalmi vita alakult ki a kárpótlásról, annak részleteiről és jogalapjáról.

A jogalkotó többek között az 1991. évi XXV. törvény általános indoklásában is rögzítette a kárpótlás alapjának szánt elveit: „A rendszerváltozással összefüggésben a volt tulajdonosok részéről erőteljes igény jelentkezik a magántulajdonban igazságtalanul okozott egykori sérelmek, károk orvoslására. A piacgazdaságot létrehozó, a magántulajdont elismerő és védő állam erkölcsi kötelessége, hogy az intézkedései által vagyoni sérelmet szenvedettek anyagi kárpótlásáról gondoskodjék. A modern piacgazdaságnak megfelelő, rendezett tulajdoni viszonyok kialakítása és a tulajdoni állapotok bizonytalanságának felszámolása érdekében az állam a magántulajdonban korábban okozott sérelmek orvoslását nem a tulajdoni tárgyak visszajuttatásával (reprivatizációval), hanem a volt tulajdonosok részleges vagyoni kárpótlásával kívánja orvosolni. Ezt a megoldást indokolja a nemzet jelenlegi anyagi teherbíró képessége, valamint az a körülmény is, hogy a múltban – a mai életviszonyokra is kihatóan – nemcsak tulajdonosok, hanem a tulajdonnal rendelkezők is szenvedtek olyan anyagi kihatású sérelmeket, amelyek orvoslására még részleges jelleggel sincsen mód. Ezért a kárpótlás időben és mértékben is korlátozott.”

A jogszabályok megalkotását követően, vagy akár azt megelőzően is, a törvények megalkotásakor sok esetben az Alkotmánybíróságnak is állást kellett foglalnia a kárpótláshoz kapcsolódó jogkérdésekben, e tárgyban az alábbi megállapításokat tartottam fontosnak kiemelni:

„A kárpótlás alapjául megjelölt jogszabályok között szereplő államosítási jogszabályok szerint az államosítás kártalanítás ellenében történik, úgy, hogy a kártalanítás módjáról és mértékéről külön jogszabály fog rendelkezni. Ezeket a kártalanítási jogszabályokat nem alkották meg. Az Alkotmánybíróság már a jelen eljárás előzményét képező 21/1990. (X. 4.) AB határozatában utalt arra, hogy folyamatban van előtte különböző államosítási jogszabályok alkotmányosságának vizsgálata. Sem a törvényjavaslat, sem a törvényhozás nem volt figyelemmel arra, hogy az államosítási kártalanítások elmulasztásának az új Alkotmány alapján levont következményeit és a politikai jóvátétel részét képező, az »igazságosságon« nyugvó kárpótlást össze kell egyeztetni. Az Alkotmánybíróság a Tv. elfogadásával körülbelül egy időben mondta ki az államosítási jogszabályok alkotmányellenességét. (27/1991. (V. 20.) AB határozat) Az Alkotmánybíróság az államosítási kártalanítások kérdésében az eljárást felfüggesztette, de az indokolásban egyértelművé tette, hogy az államosítási jogszabályokban kilátásba helyezett kártalanítási kötelezettséget fennállóknak tekinti. Az államnak az államosításokkal okozott »igazságtalanság« körében tehát jogi kötele-

zettsége van a kártalanításra. A termőföldtulajdon állami tulajdonba vételével kapcsolatban is számos jogszabály alkotmányosságának vizsgálata folyik az Alkotmánybíróság előtt, ezek egy része a Tv. mellékletében is szerepel, más része ezeknek előzményét képezi. E jogszabályok is rendszerint előírják kártalanítási kötelezettséget, amelyek egy részének teljesítését később jogszabállyal felfüggesztették vagy érvényesítését kizárták. Az Alkotmánybíróság döntésétől függően tehát a föld állami tulajdonba vételét elrendelő jogszabályok egy részével kapcsolatban az államnak szintén jogi kötelezettsége lehet a kártalanítás.

A 21/1990. (X. 4.) AB határozatában az Alkotmánybíróság rámutatott arra is, hogy a törvényhozó – különböző alapú kötelezettségeit mintegy a nováció mintájára megújítva – új jogcímen, új terjedelemben és új feltételekkel tartja fenn lényegét tekintve ugyanazt a tartozását. Ilyen új jogalapot látott az Alkotmánybíróság a Tv.-ben. A »méltányosság« a Tv. megalkotásának egységes motívuma. Ugyanakkor a Tv. által konstituált egységes kárpótlási jogalap mögött egyes esetekben más kártalanítási kötelezettség áll, s ilyenkor vizsgálni kell azt is, hogy ennek a kárpótláshoz való viszonya alkotmányosan rendezett-e.

A Tv. másik célja a »tulajdonviszonyok rendezése«. »A tulajdonviszonyok rendezése« alkotmányos feladat, mivel az Alkotmány preambuluma célul tűzi ki a szociális piacgazdaságot. Ez a tulajdonrendezés egyben olyan komplex folyamat, amelyben mind a »múlt lezárásának«, mind a múlt rendszer alapját képező társadalmi tulajdon átalakításának, mind az új tulajdonszerzéseknek alkotmányosnak kell lenniük, mégpedig a volt, a jelenlegi és a jövőbeli tulajdonosok szempontjából egyaránt.”²

Fentieket összefoglalva a kárpótlás szellemiségét meghatározó elvek közül kiemelhetők az alábbiak:

- a kárpótlási jogalkotás *ex gratia jellegű*, vagyis az állam méltányosságán alapszik;
- a vagyoni kárpótlás területén nemcsak a méltányosságon alapszik a jogalkotás, hanem az államnak van jogi kötelezettsége a volt tulajdonosok irányába, a kárpótlás alkotmányosan elfogadható válasz e tárgyban;
- a kárpótlás nem reprivatizáció, tehát nem kerülnek vissza a volt tulajdonosokhoz az elvesztett vagyontárgyak;
- a modern piacgazdaság alapját képező tulajdonviszonyok kialakulása és a volt szocialista, közösségi tulajdon egyidejű lebontása összekapcsolható a kárpótlás intézményével;

² 28/1991. (VI. 3.) AB határozat.

- az ország teherbíró képessége határt szab a kárpótlásra jogosultak körének és a kárpótlás összegének meghatározásakor.

JÁRULÉKOS ÉS AZ ÖNÁLLÓ VAGYONI KÁRPÓTLÁS

Magántulajdonban esett sérelem miatt kárpótlásban részesülni vagy a vagyoni kárpótlási törvények alapján önálló kárpótlási kérelem benyújtásával, vagy a személyi kárpótlási jogszabályok alapján benyújtott személyi kárpótlási kérelemmel összefüggésben járulékosan lehetett. Bár ahogy kifejtésre is kerül a továbbiakban, járulékos jellegű kárpótlási ügy csekély számú volt, de a téma teljes körű kifejtése miatt szükségesnek gondoltam rövid ismertetését.

JÁRULÉKOS VAGYONI KÁRPÓTLÁS

A személyi sérelem (szabadságkorlátozás, élet elvesztés) miatti kárpótlásokhoz kapcsolódóan volt lehetőség magántulajdon sérelme miatt járulékosan kárpótlásban részesülni. Ehhez az kellett, hogy a személyi kárpótlási jogszabályok³ alapján valaki kérelmet nyújtson be és a személyi sérelmével kapcsolatban helyt adó döntés születessen, illetve az ezzel összefüggésben elszenvedett vagyoni sérelmet is igazolni kellett.⁴ Nem születtek önálló eljárási szabályok, hanem az első vagyoni kárpótlási törvény, az 1991. évi XXV. törvényben foglaltakat kellett ezekben az esetekben is alkalmazni.

ÖNÁLLÓ VAGYONI KÁRPÓTLÁS. JOGSZABÁLYI HÁTTÉR

Három törvény biztosított lehetőséget önálló kárpótlási kérelmek benyújtására a rendszerváltoztatást megelőzően elszenvedett magántulajdonban esett sérelmek miatt:

³ Legelőször az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény 10. §-a alapján volt erre lehetőség. A későbbiek folyamán mind az 1992. évi XXXII. törvényt módosító 1997. évi XXIX. törvény és a 2006. évi XLVII. törvény alapján lehetőség volt személyi sérelemhez kapcsolódóan járulékos vagyoni kárpótlási kérelmek előterjesztésére, legutóbb a 2006. március 31. napjától 2006. december 31. napjáig terjedő időszakban.

⁴ Az életüktől és szabadságuktól politikai okból megfosztottak kárpótlásáról szóló 1992. évi XXXII. törvény végrehajtásáról szóló 111/1992. (VII. 1.) Korm. rendelet Korm. rendelet 10. § (1) bekezdése alapján.

- a tulajdonviszony rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló *1991. évi XXV. törvény (Kpt. I.)*;
- a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló *1992. évi XXIV. törvény (Kpt. II.)*;
- a kárpótlás iránti kérelmek benyújtásának határidejéről és az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló *1991. évi XXV. törvény módosításáról szóló 1994. évi II. törvény*.

AZ ÖNÁLLÓ VAGYONI KÁRPÓTLÁS FELÉPÍTÉSE

Az előzőekben felsorolt három jogszabály egymással szoros egységben van, rendszert alkotnak. A törvények hatálya Magyarországnak a Párizsi Békeszerződés által meghatározott határai között elszenvedett tulajdoni sérelmekre vonatkozott, azon belül is csak a magántulajdonban esett sérelmekre terjedt ki, és csak természetes személyek kaphattak jóvátételt. A kárpótlási eljárások minden esetben kérelemre indultak.

Az 1991. évi XXV. törvény kimondta, hogy a részleges kárpótlás jár azoknak, akiknek a tulajdonával kapcsolatban 1939. május 1-jét követően a törvény 1. ill. 2. számú mellékletében felsorolt jogszabályok alkalmazása alapján történt sérelem, azonban ténylegesen ez a jogszabály csak az 1949. június 8-át követően alkotott, a törvény mellékletében felsorolt jogszabályok alkalmazása által sérelmet szenvedett személyek kárpótlását rendezte.

A holokauszt áldozatainak magántulajdonához kapcsolódó sérelmek orvoslására a Kpt. II. alapján volt lehetőség, e jogszabály alapján volt ugyanis lehetőség kárpótlást megállapítani azok részére, akik az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-áig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával szenvedtek el tulajdoni sérelmet.

A harmadik jogszabály, az 1994. évi II. törvény nem állapított meg újabb jogcímet az előzőekhez képest, hanem lehetőséget biztosított arra, hogy aki az első két alkalommal nem élt a lehetőséggel, jogvesztő határidőn belül, 1994. március 15-ig újra benyújthatta kérelmét. A Kpt. I., mint az egész terület anyajogszabálya határozta meg többek között a kárpótlásra jogosultak körét, a kárpótlás alapjául szolgáló tényállásokat, a kárpótlási eljárás menetét, a kárpótlás kiszámításának módját, a hatósági eljárás alapjait. Valamennyi további jogszabály vonatkozásában hivatkozási pontként ez a törvény szolgált. A vagyoni kárpótlási ügyekben első fokon a megyei (fővárosi)

kárrendezési hivatal, másodfokon az Országos Kárrendezési és Kárpótlási Hivatal járt el. A jogerős határozat bíróság előtt megtámadható volt.

A KÁRPÓTLÁSI TÖRVÉNYEK HATÁLYA ALÁ TARTOZÓ KORABELI JOGSZABÁLYOK

Az 1991. évi XXV. törvény 1. és 2. számú, továbbá az 1992. évi XXIV. törvény 2. melléklete tartalmazza azokat a jogszabályokat, amelyek alapján a korabeli jogsértő cselekedetekre sor került és így a kárpótlás alapjául szolgálhattak:

„1. számú melléklet az 1991. évi XXV. törvényhez:

1939

1. 1939: IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról

1940

2. 3350/1940. ME r. az 1939: IV. tc. földbirtokpolitikai rendelkezéseinek végrehajtására vonatkozó szabályok kiegészítéséről

1942

3. 1942: XV. tc. a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól és végrehajtásáról a 3600/1943. ME r.

4. 550.000/1942. FM r. a zsidók tulajdonában lévő kisebb ingatlanok átengedéséről

1943

5. 4070/1943. ME r. a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól szóló 1942: XV. tc. hatálya alá eső ingatlanokhoz tartozó állatállomány és holtfelszerelés forgalmának korlátozásáról

1944

6. 1600/1944. ME r. a zsidók vagyonának bejelentéséről és zár alá vételéről

7. 1830/1944. ME r. a zsidók zár alá vett műtárgyainak számbavételéről és megőrzéséről

8. 2650/1944. ME r. a zsidók vagyonával kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról

9. 50.550/1944. KKM a zsidó kereskedők üzletéhez tartozó árukészletek és üzleti berendezések zár alá vételéről

1945

10. 1945: VI. tc. a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földművesnép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott 600/1945. ME r. törvényerőre emeléséről 147/1950. (V. 24.) MT r.-tel módosított és kiegészített 5410/1945. ME r. az iparügyi miniszternek üzemi felszerelési tárgyak és anyagkészletek igénybevételére szóló felhatalmazása tárgyában
11. A Nemzeti Kormány 12.330/1945. ME r. a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről
12. 2.400/1945. FM r. házhelyeknek, valamint a közérdekű telkeknek juttatásáról
13. 5.600/1945. FM r. a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földművesnép földhözjuttatásáról szóló 600/1945. ME r. további végrehajtása tárgyában

1946

14. 1946: IX. tc. a telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról
15. 1946: XIII. tc. a szénbányászat államosításáról
16. 1946: XX. tc. egyes villamosművek energiatelepeinek és távvezetékeinek állami tulajdonba vételéről és a villamos energiagazdálkodással kapcsolatos egyéb rendelkezésekről
8400/1946. ME r. a külföldi fizetési eszközök és követelések, a külföldi értékpapírok és az arany forgalmának, valamint a fizetési eszközök kivitelének újabb szabályozása tárgyában

1947

17. 1947: V. tc. a földreform befejezése érdekében szükséges egyes rendelkezésekről
18. 1947: XIX. tc. a szovjet-orosz katonai emlékművek és hősi temetők kegyeleti gondozása tárgyában
19. 1947: XXX. tc. a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyi Központ I. kúriájába tartozó, részvénytársasági alapon működő pénzügyintézetek magyar tulajdonban levő részvényeinek állami tulajdonbavételéről
20. 12.200/1947. Korm. r. a magyarországi német lakosság Németországba áttelepítéséről szóló 12.330/1945. ME r., valamint az ezzel kapcsolatos egyéb rendeletek módosítása, kiegészítése és összefoglalása

1948

21. 1948: XIII. tc. a bauxitbányászat és az alumíniumtermelés államosításáról
22. 1948: XXV. tc. az egyes ipari vállalatok állami tulajdonba vételéről
23. 1948: XXVI. tc. külföldön tartózkodó egyes személyeknek magyar állampolgárságtól való megfosztása és vagyonuk elkobzása tárgyában

- 1948: XXVIII. tc. az elhagyott javak kérdésének rendezéséről
24. 1948: XXXIII. tc. a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában
25. 1948: LX. tc. a magyar állampolgárságról
26. 10010/1948: Korm. r. a földbirtokreform végrehajtása során megváltott vagy elkobzott ingatlanokhoz tartozó mezőgazdasági ipari üzemek igénybevétele tárgyában
27. 12770/1948. Korm. r. a vitézi telek, a haditelek, a családi birtok és védett birtok különleges jogi minőségének megszüntetése tárgyában
28. 22.140/1948. FM r. a földbirtokreform végrehajtásával kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában
29. 22.900/1948. FM r. a magyarországi német lakosság Németországba áttelepítéséről szóló 12.200/1947. Korm. r. vagyoni jogi rendelkezéseinek végrehajtásáról
30. 13390/1948. (1949. I. 5.) Korm. r. a közforgalmú és korlátolt közforgalmú keskeny nyomközű vasutak állami tulajdonba vételéről

1949

(1949. június 8-ig)

31. 1949. évi I. tv. a szovjet katonai emlékművek és hősi temetők céljára szolgáló ingatlanoknak (községi) városi tulajdonba vételéről
32. 1949. évi VII. tv. a hitbizományok megszüntetéséről és a végrehajtásáról szóló 33.000/1949. IM r.
33. 450/1949. (I. 15.) Korm. r. egyes gazdasági vasutaknak az államkincstár tulajdonába vételéről
34. 690/1949. (I. 22.) Korm. r. a földreform végrehajtása során megváltott vagy elkobzott ingatlanokhoz tartozó erdőgazdasági ipari üzemek igénybevételeéről
35. 1310/1949. (II. 12.) Korm. r. az ország területéről engedély nélkül eltávozott személyek bejelentése és visszahagyott vagyonuk kezelése tárgyában
36. 2050/1949. (III. 5.) Korm. r. a cséplőgépek műszaki állapotának felülvizsgálásáról és egyes cséplőgépek igénybevételeéről.

2. számú melléklet az 1991. évi XXV. törvényhez:

1949

1. 1949. évi XXIV. tv. a földreform és a telepítés befejezésével összefüggő egyes kérdések rendezéséről
2. 1949. évi 3. tvr. a mező- és erdőgazdasági ingatlanok részleges tagosításáról

3. 1949. évi 20. tvr. egyes ipari és közlekedési vállalatok állami tulajdonba vételéről
4. 4091/1949. (VI. 16.) Korm. r. a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelésének felajánlásáról
5. 4096/1949. (VI. 18.) Korm. r. a temetkezési tennivalóknak egyes városokban és községekben községi vállalat útján való ellátása tárgyában
6. 4153/1949. (VII. 29.) Korm. r. a fűrészüzemek felülvizsgálása és kijelölése, valamint a 470/1949. (I. 15.) Korm. r. módosítása tárgyában, amennyiben a 4. § (4) bekezdésében foglaltak alapján zár alá vett üzemet a későbbiekben kártalanítás nélkül állami tulajdonba vették
7. 4162/1949. (VII. 26.) Korm. r. a jogtalan határátlépés és a határon folyó csempészség egyes határrészekén való fokozottabb megakadályozásának előmozdításáról, amennyiben az 1. § (2) bekezdésében foglaltak alapján az állam használatába átment ingatlant a későbbiekben kártalanítás nélkül állami tulajdonba vették
- 113/1950. (IV. 18.) MT r.-tel kiegészített és módosított 4247/1949. (IX. 22.) MT r. az egyes vállalatok felszámolásának szabályozása tárgyában
8. 4314/1949. (XI. 13.) MT r. az egyes szövetkezetek egyesülésének megkönnyítése tárgyában
- 326400/1949. (XII. 30.) PM r. az ipari és kereskedelmi tevékenység körébe tartozó arany- és platinakészletek letétbe helyezése tárgyában

1950

9. 1950. évi 25. tvr. a közforgalmú győgszertárak állami tulajdonba vételéről
10. 284/1950. (XII. 10.) MT r. ipari munkások, bányászok és közlekedési alkalmazottak ingatlanainak az állam részére történő felajánlásáról
11. 16100/1950. (VIII. 23.) FM r. a mező- és erdőgazdasági ingatlanok részleges tagosításáról szóló 1949. évi 3. tvr. végrehajtásáról az 1950. évre

1951

12. 94/1951. (IV. 17.) MT r. a vagyonekhozással kapcsolatos eljárás újabb szabályozásáról
13. 101/1951. (IV. 29.) MT r. a lakásra alkalmas, de egyéb célra használt helyiségek bejelentéséről és átadásáról, valamint a kiegészítéséről és módosításáról szóló 165/1951. (IX. 7.) MT r., amennyiben az igénybe vett helyiségeket a későbbiekben kártalanítás nélkül állami tulajdonba vették
14. 145/1951. (VII. 24.) MT r. a termelőszövetkezeti községekben (városokban) a mező- és erdőgazdasági ingatlanok tagosításáról

1952

15. 1952. évi 4. tvr. az egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről, kivéve azokat, akiknek házingatlanát az 1957. évi 28. tvr.-ben foglaltak alapján mentesítették az állami tulajdonbavétel alól
- 15/A. Az 1949–1953 közötti időszakban született államosítási – vagy olyan egyéb – jogszabályok, amelyekkel összefüggésben az ipari és kereskedelmi engedélyeket megvonták, vagy az iparengedélyek beadásával kényszerítették az állampolgárt a vállalkozása felszámolására.
1954. évi 13. tvr. a múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. tvr. kiegészítéséről és módosításáról [9. § (1) bek.]

1956

16. 1956. évi 15. tvr. a földrendezésekről és tagosításokról

1957

17. 1957. évi V. tv. az állampolgárságról
18. 1957. évi 32. tvr. az 1956. évi október 23. napját követően jogellenesen külföldre távozott személyek vagyoni jogi helyzetének rendezéséről, kivéve azokat a vagyontárgyakat, amelyek tulajdonjoga a 3. §-ban foglaltak szerint az öröklésre jogosult családtagokra szállt át
19. 1957. évi 52. tvr. a mezőgazdasági ingatlanok tulajdoni és használati viszonyairól szóló 1957. évi 10. tvr. kiegészítéséről

1958

20. 1958. évi 13. tvr. az állami tulajdonba vett házingatlanokkal kapcsolatos egyes kérdések rendezéséről szóló 1957. évi 28. tvr. módosításáról

1959

- A Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény 674. § (2) bekezdése, amelyben a visszautasítás következményeképpen az állam örökölt
21. 1959. évi 24. tvr. a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról

1960

22. 1960. évi 22. tvr. a mezőgazdasági nagyüzemi gazdálkodásra alkalmas területek kialakításáról szóló 1959. évi 24. tvr. kiegészítéséről és módosításáról
- Az erdőkről és a vadgazdálkodásról szóló 1961. évi VII. törvény 8. §-ának (1) és (2) bekezdése

1965

23. 1965. évi 20. tvr. a földfelajánlás szabályainak módosításáról
24. 1965. évi 21. tvr. az 1960. évi 22. tvr. kiegészítéséről

1967

25. 1967. évi IV. törvény a földtulajdon és a földhasználat továbbfejlesztéséről.

1971

26. 31/1971. (X. 5.) Korm. r. az állampolgárok telektulajdonának egyes kérdéseiről
  27. 32/1971. (IX. 5.) Korm. r. az állampolgárok lakás- és üdültulajdonának egyes kérdéseiről
- Az 1976. évi 35. tvr. az ingatlanyilvántartásról szóló 1972. évi 31. tvr. módosításáról (13. §)

1987

28. A földről szóló 1987. évi I. törvény 30–32. §-ai és 39. §-ának (4) bekezdése

2. számú melléklet az 1992. évi XXIV. törvényhez:

1. 147/1950. (V. 24.) MT r.-tel módosított és kiegészített 5410/1945. ME r. az iparügyi miniszternek üzemi felszerelési tárgyak és anyagkészletek igénybevételére szóló felhatalmazása tárgyában
2. 8400/1946. ME r. a külföldi fizetési eszközök és követelések, a külföldi értékpapírok és az arany forgalmának, valamint a fizetési eszközök kivitelének újabb szabályozása tárgyában
3. 1948: XXVIII. tc. az elhagyott javak kérdésének rendezéséről
4. 326400/1949. (XII. 30.) PM r. az ipari és kereskedelmi tevékenység körébe tartozó arany- és platinakészletek letétbe helyezése tárgyában
5. 113/1950. (IV. 18.) MT r.-tel kiegészített és módosított 4247/1949. (IX. 22.) MT r. az egyes vállalatok felszámolásának szabályozása tárgyában
6. 1954. évi 13. tvr. a múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. tvr. kiegészítéséről és módosításáról [9. § (1) bek.]
7. A Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény 674. § (2) bekezdése, amennyiben a visszautasítás következményeképpen az állam örökölt
8. Az erdőkről és a vadgazdálkodásról szóló 1961. évi VII. törvény 8. §-ának (1) és (2) bekezdése
9. Az 1976. évi 35. tvr. az ingatlanyilvántartásról szóló 1972. évi 31. tvr. módosításáról (13. §)”

A KÁRPÓTLÁSRA JOGOSULTAK KÖRE

Kárpótlási jogosultságot Magyarországon csak természetes személy szerezhett. Jogosultak körébe tartozott a volt tulajdonos, illetve halála esetén leszármazója, ennek hiányában túlélő házastársa – aki a volt tulajdonossal, annak halálakor és a sérelem elszenvédekor házasságban együtt élt – tarthatott igényt. A jogi személyek, egyházak és vallási közösségek vagyonában elszenvedett sérelem orvoslása nem tartozott a kárpótlási jogszabályok hatálya alá,⁵ illetve az örökösök nélkül elhunyt személyek elvett magántulajdona utáni kárpótlás sem tartozott ebbe a körbe,⁶ mivel csak a törvényben meghatározott volt tulajdonosok vagy hozzátartozóik kaphattak kárpótlást.

A törvény alapján kárpótlásra – a bizonyítási kötelezettség teljesítése esetén – jogosult volt:

- a magyar állampolgár,
- aki a sérelem elszenvédekor magyar állampolgár volt,
- akít a magyar állampolgárságától való megfosztással összefüggésben ért sérelem,
- aki nem magyar állampolgár, de 1990. december 31. napján életvitelszerűen Magyarország területén élt.⁷

A kárpótlás kizáró ok volt, ha valakinek igényét nemzetközi szerződés már rendezte, illetve a Kpt. II. alapján nem illeti meg kárpótlás azt, akit háborús vagy népellenes bűncselekmény elkövetése miatt jogerősen elítéltek és a tulajdoni sérelemre ezzel összefüggésben került sor (kivéve, ha a jogosultat felmentették a vádak alól, vagy az ítéletet semmisé nyilvánították),⁸ illetve, akinek tulajdoni sérelmét a valamilyen jogcímen már orvosolták.⁹

⁵ E tárgykörben a volt egyházi ingatlanok tulajdoni helyzetének rendezéséről szóló 1991. évi XXXII. törvény alapján került sor jóvátételre.

⁶ A Párizsi Békeszerződésről szóló 1947. évi XVIII. törvény 27. Cikke 2. pontjában foglaltak végrehajtásáról szóló 1997. évi X. törvény szabályozta ezt a kérdéskört részben.

⁷ A tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény 2. §.

⁸ A tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1992. évi XXIV. törvény végrehajtásáról szóló 92/1992. (VI. 10.) Korm. rendelet 3. §.

⁹ A tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1992. évi XXIV. törvény 2. §. (2) és (3) bekezdése.

KÁRPÓTLÁS ALAPJA, MÉRTÉKE

Kárpótlás járt az alábbi tulajdoni tárgyak elvétele miatt:

- ingatlan (ház, lakás, üzlet, műhely, üres belterületi telek, termőföld, erdő),
- vállalkozás,
- zár alá vett műtárgy,
- letétbe helyezett ékszer.

A kárpótlás összege egy két lépcsős számítás eredményeként került kiszámításra.

Első lépésként meghatározták az *elszenvedett kár mértékét*, amely elvesztett tulajdon-tárgyanként más módon került megállapításra¹⁰ (átalányérték):

- ingatlan (a lakás, az üzlet, a műhely és az üres belterületi telek) esetén alapterülete után:

<i>Ingatlan fekvése szerint</i>	<i>A kárpótlás alapjául szolgáló érték (Ft/m²)</i>
Fővárosban (a törvény hatálybalépésekor meglévő) I. lakbérövezet szerint	2000
Fővárosban (a törvény hatálybalépésekor meglévő) II. lakbérövezet szerint	1500
Fővárosban (a törvény hatálybalépésekor meglévő) III. lakbérövezet szerint	1000
Városban (a törvény hatálybalépésekor meglévő közigazgatási besorolás alapján)	800
Egyéb településen	500
Üres belterületi építési telek	200

- Termőföld esetén a kár mértékét a termőföld kataszteri tiszta jövedelme (AK érték) alapján számolták ki, 1 AK elszenvedett kár 1000 forintot ért, erdők esetén 1 AK kár esetén 4000 forint járt.
- A vállalatok esetén az állandó alkalmazottként foglalkoztatottak létszámától függően került kiszámításra a kár mértéke.

¹⁰ Az ingatlan és a vállalkozás elvétele miatti számítási módokat az 1991. évi XXV. törvény 3. számú melléklete, a műtárgyak és az ékszerek utáni kárpótlás kiszámításának alapjait a 1992. évi XXIV. törvény 3. számú melléklete tartalmazza.

<i>Alkalmazottak száma</i>	<i>A kárpótlás alapjául szolgáló érték (ezer Ft)</i>
0-2 fő	150
3-5 fő	500
6-10 fő	700
11-20 fő	1000
21-50 fő	1700
51-100 fő	2500
100 fő felett	5000
minden további megkezdett 100 fő után	további 1000 Ft

- Zár alá vett műtárgy esetén a kár mértékének meghatározása szakértő bizottság feladata volt.
- A kötelező letétbe helyezéssel okozott kár mértékének meghatározása során alkalmazandó átalányértékek:

a) Az aranytárgyak értéke finomságtól függően:

Karát	Ft/g
14	90
16	100
18	110
20	120
22	130
24	140

b) A platinatárgyak értéke 300 Ft/g

c) Ha a letétbe helyezett aranytárgy finomsága nem állapítható meg, a 16 karátos értéket kellett figyelembe venni.

d) Ha a letétbe helyezett arany (platina) tárgy súlya nem állapítható meg, az alábbi átlagsúlyokat kellett figyelembe venni

Férfi aranytárgyak	g/db
jegygyűrű	3
gyűrű, köves	4
pecsétgyűrű	8
nyakkendőű	3
kézelógomb	6
óralánc	12
óra	30
nyaklánc	14
cigarettszelence	150
Női aranytárgyak	
gyűrű	3
gyűrű, köves	4
melltű	4
fülbevaló	2,5
nyaklánc	3
függelék	2
aranyóra	10
karkötő	22
Gyermek aranytárgyak	
lánc	3
gyűrű	2
fülbevaló	1
Egyéb aranytárgyak	2

- e) a brill (csiszolt gyémánt) kövek értéke súlytól függően: 1 karát – 80 000 Ft/kő
f) Ha a letétbe helyezett brill (csiszolt gyémánt) kövek súlya nem állapítható meg, 0,25 karát értéket kellett figyelembe

Amennyiben fenti számítási módokon megállapításra került a kár mértéke, ezt követően *második lépésként került meghatározásra a kárpótlás mértéke*. A megállapított kár nem teljes részét térítették meg (részleges kárpótlás), hanem egy sávosan csökkenő képlet alapján (degresszálás) került sor a jóvátételre. A számítás módját az alábbi táblázat szemlélteti, de érdemes megjegyezni, hogy a kárpótlás mértéke tulajdoni tárgyanként és volt tulajdonosonként az 5 000 000 forintot nem haladhatta meg. Ha a kárpótlásra jogosultat mindegyik kárpótlási törvény alapján kárpótlás illetve meg, annak mértékét úgy kellett megállapítani, mintha összes kárpótlási igényét ugyanazon törvény alapján érvényesítette volna.

<i>A kár mértéke</i>	<i>A kárpótlás mértéke</i>
0–200 000 Ft	100%
200 001–300 000 Ft között	200 000 Ft és a 200 000 Ft-on felüli rész 50%-a
300 001–500 000 Ft között	250 000 Ft és a 300 000 Ft-on felüli rész 30%-a
500 001 Ft-tól	310 000 Ft és az 500 000 Ft-on felüli rész 10%-a

A KÁRPÓTLÁS MÓDJA, A KÁRPÓTLÁSI JEGY

A kárpótlás nem forintban járt, hanem annak összegéről kárpótlási jegyet kellett kiállítani. A kárpótlási jegy bemutatóra szóló, átruházható, a kárpótlás összegének megfelelő, az állammal szemben fennálló követelést névértékében megtestesítő értékpapír.¹¹

A kárpótlási jegy felhasználhatósága szempontjából megkülönböztethetünk:¹²

- vásárlási célú felhasználást
  - az állami tulajdon privatizációja során értékesítésre kerülő vagyontárgyak, részvények,¹³ üzletrészek megvásárlása;
  - az állam tulajdonában álló, illetőleg a kárpótlási törvény kihirdetése után az állam tulajdonából az önkormányzat tulajdonába ingyenesen kerülő lakás értékesítése során fizetőeszközként névértékben történő felhasználás;
  - a kárpótlási törvény hatálya alá tartozó termőföldárveréseken, termőföld megszerzése.
- hitelfelvétel célzatú felhasználás

Az Egzisztencia Hitelről szóló jogszabály alapján történő hitelfelvétel, illetve privatizációs hitel igénylése esetén a kárpótlási jegyet névértéken saját erőként kellett figyelembe venni.

¹¹ A kárpótlási jegy 2021-ben is forgalomban lévő értékpapír, fenti felhasználási módok többsége viszont már nem áll rendelkezésre.

¹² *A kárpótlásról népszerűen és szakszerűen*. Szerk. KUN Tibor. Budapest, Aura, 1991. 72.

¹³ Az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt. pályázatainak kárpótlási jegy, részvénycsere műveleteiről ld. *Kárpótlás és kárrendezés Magyarországon 1989–1998*. Szerk. PETRI Edit. Budapest, Napvilág, 1998. 742–750. A részvénycsere egyik utolsó állomása 2006-ban volt, akkor Mol-részvényt lehetett, bizonyos feltételek mellett kárpótlási jegyért vásárolni, ld. <https://www.portfolio.hu/uzlet/20061120/holnapotl-jegyvezhetsz-mol-reszvenyeket-a-teljes-kozlemeny-2-76438> (2021. november 8.)

– életjáradék célú felhasználás

A vagyoni kárpótlás területén erre egy külön jogszabály biztosított lehetősége.¹⁴ A kárpótlási jegyek életjáradékra váltásáról szóló 1992. évi XXXI. törvény alapján a megítélt jegyek jogvesztő határidőn belül átválthatóak voltak havonta, forintban fizetendő életjáradékra, amely a jogosult haláláig járt, nem volt örökölhető.

– tőzsdei célú felhasználás

1992. december 1-én a Budapesti Értéktőzsdére bevezették a kárpótlási jegyet, amellyel a mai napig lehet kereskedni.¹⁵

– tőzsdén kívüli felhasználás

Mivel a kárpótlási jegy átruházható értékpapír volt, megengedett volt a magánfelek közötti kereskedés is. Több ún. „brókerház” is vásárolt kárpótlási jegyet, persze névérték alatt, sőt átváltható volt vásárlási utalványra is. Az utalványokat több helyen, így például: a Centrum Áruházak, a Délker, a Főnix, az Intertriál, a Merkur, az Orex, a Pécsi Agroker, a Renoné Rt., a Royal Bútor, a Skála-Coop Áruházak fogadták el.¹⁶

MEZŐGAZDASÁGI VÁLLALKOZÁST TÁMOGATÓ UTALVÁNY

Sajátos kárpótlási mód volt a mezőgazdasági támogatás összegéről kiállított úgynevezett mezőgazdasági utalvány, amelyet egyedül termőföldárverésen (azok esetén is csak korlátozottan)¹⁷ lehetett felhasználni. A támogatási formát igénylő kárpótlási jogosultnak (ezt csak ő tehetette meg) kötelezettséget kellett vállalnia arra, hogy az árverési földtulajdonszerzéstől számított 30 napon belül az adóhatóságnál mezőgazdasági vállalkozóként bejelentkezik. A mezőgazdasági utalvány a kár és a kárpótlás mértéke közötti különbség kiegyenlítésére, avagy legalábbis minimalizálására szolgált – azzal a korlátozással, hogy a kárpótlás és a támogatás együttes összege sem haladhatta meg az 1 millió forintot.

¹⁴ A személyi kárpótlás területén, már a kárpótlási kérelmek benyújtáskor lehetett ezt a juttatást választani. Ld. az életüktől és szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak kárpótlásáról 1992. évi XXXII. törvény 6. §.

¹⁵ Ld. <https://www.portfolio.hu/arfolyam/KARPOT/KARPOT> és <https://www.bet.hu/Befektetok/Reszveny-szekcio/Karpotlasi-jegyek> (2021. november 8.)

¹⁶ *Világ gazdaság*, 1993. január 12. 14.

¹⁷ A vagyoni kárpótlási eljárások lezárásával összefüggő egyes kérdésekről szóló 1997. évi XXXIII. törvény 2. §.

Az alábbi táblázat bemutatja, hogy az egyes vagyoni kárpótlási törvények alapján hány ügy volt és mennyi volt a megállapított kárpótlás összege.¹⁸

<i>Jogszabályok</i>	<i>Kérelmek száma (db)</i>	<i>Elutasító döntések száma (db)</i>	<i>Megállapított kárpótlás összege kárpótlási jegy címletértéken (Ft)</i>	<i>Mezőgazdasági vállalkozást támogató utalvány (Ft)</i>
1991. évi XXV. tv.	817 810	68 896	55 367 233 000	3 109 786 000
1992. évi XXIV. tv.	78 913	17 075	10 982 379 000	663 041 000
1994. évi II. tv.	532 906	81 162	14 667 412 000	– ¹⁹
Személyihez kapcsolódó vagyoni	3198	2 696	8 561 000	
Összesen	1 432 827	169 829	81 025 585 000	3 772 827 000

VAGYONI KÁRPÓTLÁSI IRATOK

Mivel a vagyoni kárpótlási eljárások mindegyike kérelemre indult, jellemzően azok a dokumentumok találhatóak meg az iratanyagban,²⁰ amelyeket az igénylők küldtek be, továbbá, amelyek a hatóság eljárása során keletkeztek.

Valamennyi ügyben minimálisan megtalálható irattípusok:²¹

1. Kérelem, adatlap:

Kárpótlási kérelmet a végrehajtási rendeletek²² mellékleteiben lévő adatlap kitöltésével kellett benyújtani. Minden kérelmezőnek ki kellett tölteni egy „A” adatlapot, ame-

¹⁸ <http://igazsagugyihivatal.gov.hu/download/0/a8/71000/K%C3%A1rp%C3%B3tl%C3%A1si%20statisztik%C3%A1k%201990–2015.pdf> (2017. október 5.)

¹⁹ Ezeknél az eljárásoknál nem volt jogszabályi lehetőség ilyen utalványt igényelni. Ld. a kárpótlás iránti kérelmek benyújtásának határidejéről és az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény módosításáról szóló 1994. évi II. törvény 1. §. (3) bekezdése b) pont.

²⁰ A vagyoni kárpótlási iratok terjedelme megközelítőleg 7000 iratfolyóméter, és a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár őrizetében vannak, ld. a VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltárról szóló 9/2019. (II. 5.) Korm. rendelet 3. §. (2) és (3) bekezdése.

²¹ A felsorolt iratok listája nem teljes, csupán azok a példák kerültek felsorolásra, amelyekkel a szerző az irat keletkeztető kárpótlási hatóságoknál előbb hatósági ügyintézőként, majd vezetőként biztosan találkozott.

²² A tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1991. évi XXV. törvény végrehajtásáról szóló 104/1991. (VIII. 3.) Korm. rende-

lyen az igénylő alapadatait kellett feltüntetni, és attól függően, hogy milyen vagyontárgy elvétele miatt kértek kárpótlást az alábbi adatlapok kitöltésére volt még szükség:

- „F” adatlap (termőföld, tanya elvétel miatt),
- „H” adatlap (házingatlan, lakáselvétel miatt),
- „V” adatlap (üzem, vállalkozás, vállalat elvétele miatt),
- „E” adatlap (aranytárgy, platina, brill elvétele miatt).

Ezekben az adatlapokon szerepeltek az elvett tulajdoni tárgyak főbb jellemzői: a volt tulajdonos adatai; az elvételről szóló korabeli döntés ismérvei; az ingatlan, illetve a vállalkozás korabeli nyilvántartási adatai.

2. A sérelmet elszenvedő személyhez (volt tulajdonoshoz) fűződő rokoni kapcsolatot igazoló okiratok:

- keresztlevél, születési anyakönyvi kivonat;
- házasságlevél, házassági anyakönyvi kivonat;
- holttá nyilvánító okirat, halotti anyakönyvi kivonat;
- személyazonosító igazolvány;
- örökbefogadási végzés, határozat;
- névváltoztatási határozat;
- hagyaték átadó végzés, öröklési bizonyítvány.

3. Az elszenvedett sérelmet, a tulajdon elvételét igazoló iratok:

Korabeli dokumentumok:

- telekkönyvi bejegyzések, tulajdoni lapok;
- a tulajdon elvételéről szóló határozat, végzés;
- államosítás kori ingóeltár;
- cégkönyvi bejegyzések;
- cégbírósági iratok;
- iparlajstromi bejegyzések;
- belkereskedelmi vagy iparügyi minisztérium iparjogosítvány megvonására vonatkozó határozata;
- iparhatóságnak a kereskedés (ipar) megszűnését regisztráló véghatározata;

let, és a tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról szóló 1992. évi XXIV. törvény végrehajtásáról szóló 92/1992. (VI. 10.) Korm. rendelet.

- komplex összeírások a korabeli bankoktól (például Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaságtól, Magyar Országos Központi Takarékpénztártól);
- BRÜG (német kárpótlás) céljára benyújtott korabeli papírok;
- a lakás lepecsételésekor felvett ingóeltár;
- fotók, korabeli napilapok kivonatai;
- a kárpótlási folyamat előtti időkből származó önéletrajz.

Más intézmények, szervezetek, által kiadott igazolások:

- levéltári igazolások;
- földhivatali dokumentumok;
- termelészövetkezetek, állami gazdaságok okiratai.

Nyilatkozatok:

A kérelmet benyújtó személy nyilatkozata, vagy más személy által adott, általában közvetlen tapasztalatokon alapuló tanúnyilatkozat.

4. Hatósági eljárás iratai: a konkrét kérelmet elbíráló hatósági eljárás dokumentumai, például: feljegyzések, hiánypótlási felhívás, határozat, jogorvoslat iratai.

ÖSSZEGZÉS

A kárpótlási témakör feldolgozásakor mindig felmerül a jogos igény, hogy valamilyen mérleget vonjunk, hogy sikeres volt-e a folyamat vagy sem. Álláspontom szerint erre nehéz válaszolni, mivel az anyagi természetű kérdéseken túlmenően az erkölcsi rehabilitáció erejét sose lehet megfelelően felmérni. A siker és a kudarc irányába is felsorakoztathatóak érvek, lehet személyes családi oldalról értékelni a dolgokat, és lehet társadalmi szintről is. A dolog összetettsége miatt nem vállalkozom a kérdés eldöntésére, annyit biztosan ki merek viszont jelenteni, hogy az eljárások során keletkezett iratok tudományos értéke felbecsülhetetlen, hiszen a XX. századi Magyarország történelméről szóló ilyen speciális, egyben lévő iratanyag egyedülálló, ezért ha innen nézem, a folyamat mindenképpen sikeres volt.

RESUMES

RÓBERT HERMANN

ZSIGMOND KEMÉNY'S COURT MARTIAL APOLOGIA AS A RESEARCH SOURCE OF THE HISTORY OF THE HUNGARIAN PARLIAMENT IN 1848–1849

In his first two studies dedicated to Baron Zsigmond Kemény's 1849 court martial apologia, the author proved that the apologia was indeed Kemény's own work and presented what Kemény had noted about his own endeavors in 1848–49 in the apologia. The current continuation of the study examines the value of Kemény's apologia as a research source on the basis of one notable perspective: To what extent do his notes from the closed sessions of the Hungarian Parliament align with the information of other sources from the period?

The purpose of the closed sessions was to allow the government to inform representatives and members of the upper chamber about issues not concerning the plenum. Moreover, closed preliminary hearings served the interests of initiatives that otherwise would have engendered heated debate and perhaps culminated in a "no" vote. Questions resolved without the knowledge of the greater public were also debated in these sessions. According to parliamentary rules, bills could be neither introduced nor voted on in closed sessions. On the other hand, a sponsor of a prospective bill could draw his own conclusions as to the likely result of an open vote based on the ferocity of the debate and the number of members speaking up over the course of the debate.

Kemény took detailed notes during several closed sessions in Debrecen and one in Pest. With the exception of one case, these align with the other sources. Moreover, there is one closed session where Kemény's apologia is the sole source of information. On this basis, the author has determined that the apologia is indeed an important narrative source of the history of the Hungarian Parliament.

LÁSZLÓ ANKA

KÁLMÁN TISZA'S LETTERS TO IGNÁC DARÁNYI
AND HIS FATHER (1867–1900)

Kálmán Tisza was one of the longest serving prime ministers in Hungarian history, occupying the so-called velvet chair of the head of government between 1875 and 1890. He also simultaneously held high-level positions within the institutional system of the Reformed Church in Hungary, which enjoyed autonomy from the state. Despite all this, Hungarian historiography has still not provided a portrayal of Tisza in his entirety. Given that he led the Kingdom of Hungary over the course of the “*boldog békeidők*” (the so-called “happy days of peace” that preceded the breakout of the First World War, also known as the *Belle Époque*), which many consider as the most prosperous era in Hungarian history, the claim that many significant politicians, opuses and achievements were associated with Tisza is no exaggeration. The painting of the entire – and indeed diverse – Tisza picture still requires a long time to complete, of which the case of Minister of Agriculture Ignác Darányi (1849–1927) is but one part.

The written correspondence from 1867 to 1900 between Kálmán Tisza and Ignác Darányi Sr. and his son Ignác Darányi, the most famous Hungarian minister of agriculture, is but one stop on this long journey. As a publication source, however, the letters show a new, more nuanced side of the correspondents, especially of Tisza, who was also known as the *Generális* (General) for his strong handed party leadership.

In the letters, we can read about the lobbying efforts and internal workings of the Reformed Church and about the informal side of how the *congrua sustentatio* law of 1898, which also applied to the Reformed Church represented by Darányi and Tisza, was drawn up. Two letters include nepotism, of which Kálmán Mikszáth's literary sketches have informed, i.e., how the *Generális* lobbied on behalf of his fellow party members' financial interests.

We are also allowed a glimpse into how Tisza, who owned a lot of land, handled his estate affairs with the help of Darányi Sr. Since regular working relations had brought the two families closer, we can see in what capacity Tisza's family members appear in the letters and his opinion of the future minister of agriculture, who was only in his teens at the time of the first letters. The powerful politician's habits related to newspaper subscriptions, traveling, socializing and financial matters also come to life. For fleeting moments, Kálmán Tisza the politician, who was known for being brusque, introverted and distant, allows us to see his personal side.

The letters are available to the public at the National Archives of Hungary and the Manuscripts Reading Room of the National Széchényi Library.

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER

“IN ORDER TO WORK FOR THE FUTURE, FIRSTLY THE PRESENT MUST BE SAVED...”

THE CRISIS OF 1873 AND KÁLMÁN SZÉLL’S TENURE AS FINANCE MINISTER

Kálmán Széll (Gasztony, June 8th, 1843 – Rátót, August 16th, 1915), who was born into an affluent noble family in Vas County, was one of the most talented politicians and financial experts of his generation. His career took off like a rocket when he won a seat in the House of Representatives in June 1868 (at the age of twenty-five). In the next few years, he became a key member of Ferenc Deák’s political party, which was the majority party in parliament between 1865 and 1875. As Minister of Finance between 1875 and 1878, he oversaw the consolidation of the Hungarian national budget, which had been battered by the economic crisis of 1873.

The study focuses on the 1868–1875 period of Széll’s lengthy career, accompanying him along the curvy road that led to his appointment as Minister of Finance in March 1875. That the road was curvy instead of straight was thanks in large part to the economic crisis of 1873, which posed serious challenges to the Hungarian national budget. We therefore present the stages (pre-crisis, amid the crisis and post-crisis) of Széll’s political undertakings with the year 1873 serving as a midpoint, so to speak. What did he feel about the process whereby Hungary indebted herself between 1868 and 1873, and to what extent did his thinking change based on the sad experiences of the crisis? How did these experiences influence his later demeanor before accepting the position of Minister of Finance?

ZSOLT DUBNICZKY

THE PICTURES AND RESULTS OF AN EXHIBITION

APPLIED ARTS EXHIBITION IN ALAJOS KÁROLYI'S PALACE IN 1876

When the Károlyi Palace, situated behind the Hungarian National Museum, played host to an applied arts exhibition in 1876, it was the first such large-scale event in Budapest, which had been designated as the new Hungarian capital only a few years earlier (in 1873), held in a private residential building owned by a noble family. A significant number of the items displayed came from the private collections of the aristocracy of the time, although there were also items from both ecclesiastical and secular public collections. Finally, contributions from the Royal Couple completed the exhibition, which was showcased across five halls of the building. Several catalogues were compiled for the exhibition; as a matter of fact, photographer György Klösz shot a series of photographs of the most noteworthy items.

Proceeds from the charity event – approximately twelve thousand six hundred forints – went to help Danube and Tisza flood victims, including people living in Budapest, the Hungarian countryside, Transylvania and Croatia. The exhibition, which ran for more than a month, was considered as an important milestone of modern museology and art policy in Hungary in the latter half of the 19th century. Often appearing in literary references of modern-day artwork descriptions, it is chronologically one of the earliest entries in the line of exhibition catalogues.

The event was also so consequential as to attract the interests and attention of Hungarians and foreigners – both lay people and experts – alike. It showcased the high level of Hungarian applied arts, explored the centuries-old roots and the unparalleled and singular value thereof and made a positive impact not only on the revival of contemporary industry, but also on artistic taste, sense of form and the refinement of aesthetics.

KÁLMÁN ÁRPÁD KOVÁCS

PROTESTANT NEOCONFESSIONALISM (1864–1887)

The consciousness of Protestant neoconfessionalism in the Dualist Era mostly focused on codeword-like formations. In various readings, the concepts below were commonly used:

“Evangelical”: a) the Bible explained according to either Luther’s or Calvin’s teachings; b) achievable humanistic morality based on the Sermon on the Mount; c) a repentance-rebirth based on a “sermon from the cross” preaching and the subsequent necessary sanctifying.

“Orthodox”: a) faith in the possibility of resurrection and miracles in the interests of the strength and sublimity of salvation; b) obsolete conservative dogmatism and confessionalism as such was essentially concealed Catholicism; c) a believer inclined to give the Bible rather than science the final word in a conflict between science and faith.

“Puritan”: a) a Church that strives for simple and plain ceremonies; b) a modest man in terms of appearances and lifestyle; c) a man with a pure family life and one wife.

“Pietist”: a) a pious, faith-based life; b) excessive, enthusiastic, verbose, an anchoritic altruist.

“Liberal”: a) a believer in theological liberalism; b) a believer in political liberalism; c) a believer in biblical freedom as based on 1 Corinthians 10:23, 2 Corinthians 3:17 and James 1:25.

The current work fills in the gaps among a few of the author’s earlier studies. The starting point is the contention that the Protestant debate on the rebirth of the soul that raged in the pages of the *Debreczeni Protestáns Lap* (*Protestant Newspaper of Debreczen*) was one of the most distinct reflections on the era, which became one of the long-term determinants of Protestant public life. Moreover, if we link the problem of “revivalism versus orthodoxy” to the concepts of the “creedal revival of Protestant denominations” or the “post-liberalization redenuomination of Protestant public life”, then we can more clearly see the national weight and significance of the debate. Three different but closely related processes of Protestant public life redenuomination are observable: the *Heidelberg Catechism*, the *Bible* and in the question of attitudes towards modern evangelism. Mór Ballagi’s proposal in 1864 on revising the *Vizsoly Bible* – which had been in the making for a long time – serves as a starting point. Mátyás Szlávik’s concrete concept and definition in light of the new confessionalism in 1887 functions as a closing date. In essence, neoconfessional-

ism is a religious revival or rebirth emphasizing personal religiosity that restores the position of Old Protestant theology, according to which religiosity without dogma cannot be Christianity. Real Christianity also requires regular theological knowledge capable of formulating the contents of personal religiosity in an evangelical manner. Its modernity is evident in how it cannot return to the pre-“dead orthodoxy” stage of the modern intellectual movements.

LÁSZLÓ L. LAJTAI

DOMESTIC NON-HUNGARIAN LANGUAGE HISTORY TEXTBOOKS IN HUNGARY IN THE ERA OF THE DUAL MONARCHY

Hungary was a multilingual and multiethnic country prior to 1918. As a consequence of the laws on public education and on equality of nationality rights passed in 1868, the official education policy of the Dualist Era further strengthened the multilingual practice of public education endorsed by the ruler and spontaneously evolving since the 1860's. With the passage of time, however, public and political opinion shifted. The issue of strengthening the position of Hungarian language instruction in public education took on greater importance while non-Hungarian language instruction began to be undermined. In domestic secondary schools, non-Hungarian auxiliary languages were steadily phased out. Although non-Hungarian language secondary schools survived, in the interests of improving the effectiveness of Hungarian language instruction in primary schools, legislation had become increasingly repressive by the early 20th century. Despite the drastic fall in the number of non-Hungarian educational institutions (and stagnation of other types of schools), however, the multilingual nature of elementary and secondary schools in Hungary endured until the end of the era. The study examines Hungarian history textbooks of the Dualist Era from the perspective of multilingual evolution, comparing the similarities and differences from language to language (German, Romanian, Slovak, Serbian, Italian, Croatian, Rusyn and Slovenian). Over the course of our research, we recognized that although the surprisingly vibrantly diverse multilingualism of domestic history textbooks from the Dualist Era narrowed with the passage of time, the contraction was not all encompassing, while from one language and ethnicity to another, the fate of the various textbooks took divergent paths. Many progressively withered away (the case of the Slovak secondary schools as a typical example), while others stabilized (the Serbs, for example) mainly by virtue of the unquestioned institutional support provided by the institute of religious autonomy, or even strengthened (the cases of the Romanians and Transylvanian Saxons, who had the lowest proportion of translated literature and the highest number of authors of history books from their own respective communities).

KATALIN MÁRIA KINCSES

RÁKÓCZI AS PRESENTED BY VILMOS FRAKNÓI

Vilmos Fraknói (whose surname had been Frankl until 1874) (1843–1924), the esteemed Hungarian Catholic ecclesiarch, church historian and cultural politician, dedicated nearly thirty-five pages of his three-volume work entitled *A magyar nemzet története (History of the Hungarian Nation)* on the anti-Habsburg Hungarian uprising to the Prince of Transylvania Francis II Rákóczi (1676–1735) and his eponymous war of independence (1703–1711). Leaning heavily on similar works by his predecessors (the distinguished Reform Era historians László Szalay [1813–1864] and Mihály Horváth [1809–1878]) and Rákóczi's own memoir, which was available in print by then, Fraknói did not make use of newly discovered archival material in this recapitulation. However, he did formulate a unique opinion on the uprising and Rákóczi the persona. The study shows that according to Vilmos Fraknói's assessment, Rákóczi generally harbored realistic political expectations over the course of the uprising. In accordance with the political culture of the era, Rákóczi wished to strengthen the agreement made with the Habsburgs in the peace negotiations held over the course of the war of independence through international guarantees, but due to the military failure of the uprising, he could not bring his plan to fruition. The war of independence between the insurgents and the Habsburgs was brought to a close by the Treaty of Szatmár in 1711, which Rákóczi ultimately rejected and led to his forced exile. He was initially received by the court of the Sun King, who had supported Hungary mainly with diplomatic promises. When the Sun King died, Rákóczi journeyed to Turkey, from where he never returned home. In his historical work, Vilmos Fraknói wrote with academic fastidiousness and sympathy about the emigre prince's final diplomatic efforts, literary works, deep religious beliefs and general experiences in exile.

By the turn of the 19th–20th century, Rákóczi had evolved into the principal symbol of Hungarian freedom, independence and resistance to the Habsburgs. His idolization permeated the whole of Hungarian politics and public life. The year 1903 could be considered as one of the peaks of Rákóczi adoration when on the occasion of the two hundredth anniversary of the start of Rákóczi's War of Independence, his political idolization erupted. In a celebratory speech to a Catholic association, the image of Rákóczi that Vilmos Fraknói depicted was completely different from the one in his historical work from three decades earlier. Under the influence of political idolization, the academic historian had changed roles from balanced and reserved historian to Catholic ecclesiarch who respected Rákóczi as a saint.

DÁVID LIGETI

RUNNING THE GAUNTLET: GENERAL OF THE INFANTRY FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF IN THE INITIAL MONTHS OF THE GREAT WAR

As Chief of Staff of the Austro-Hungarian Monarchy, General of the Infantry Franz Conrad von Hötzendorf led the Imperial and Royal Army. In my study, I review Conrad's actions in the first months, i.e., in 1914, of the First World War. In addition to describing his military operations, I believe that it is important to present through personal sources the circumstances and catalysts of the general's decision making.

In the period under consideration, the Monarchy carried out a total of eight offensives and fought wholeheartedly in support of German armed forces in the Eastern Theater. Although Conrad's military operations were heavily criticized by both his contemporaries and successive generations, in reality he successfully tied down the Russians. However, so heavy were the losses suffered by the Monarchy that the peacetime regular army, for all intents and purposes, was wiped out. Thus, the timeline marking Conrad's command was also the beginning of the end of the Dualist State's status as a great power.

ATTILA RÉFI

THE CENTURY-LONG LIFE OF LIEUTENANT GENERAL
IMRE CSÉCSI NAGY (1868–1967)

PART III: HIS LIFE AND CIVIL ENDEAVORS IN THE HORTHY ERA (1920–1944)

Following his trial and confinement in Romania, retired hussar colonel Imre Csécsi Nagy left Romania and settled in what remained of Hungary in October 1920. Thanks to his trial for “conspiracy”, he enjoyed wide name recognition and respect in Hungary. For a time, Csécsi Nagy and his fellow trial associates stood at the center of public attention, and on the occasion of their release, several celebratory events were held in their honor.

As result, Csécsi Nagy’s social network and standing in society were significantly strengthened, spurred on also by the resumption of his military career and advancement therein. On January 21st, 1921, Regent of Hungary Miklós Horthy, whom Csécsi Nagy had known well for a long time, reactivated and concurrently promoted him to the rank of general. He was ordained into the Order of Vitéz, the emblematic and distinguished institution of the Horthy Era, on August 21st, 1921.

In March 1922, he was temporary appointed as president of the *Legfelsőbb Honvéd Törvényszék* (Supreme Military Tribunal). In this capacity, he had to preside over an extremely sensitive case that sparked outrage at the time, the trial of Major Gyula Ostenburg-Moravek, who had participated in the second royal putsch. On July 1st, 1922, Csécsi Nagy was officially appointed as deputy president of the Supreme Military Tribunal. One year later, on July 1st, 1923, however, he was forced to retire as a consequence of the provisions of the Treaty of Trianon.

Csécsi Nagy thus entered a new and very busy stage of his life. Still physically vigorous, the retired general became an active participant in Hungarian public affairs and various social events. For example, he joined the board of the National Alliance of Disabled Soldiers, War Widows and War Orphans and was appointed chairman in May 1924, leading the organization until its dissolution in 1929. He took over the leadership of the National Economic and Political Party of Veterans in 1935. Thanks to the memory of his pastor forebears and his devotion to Protestantism, he played an important role in the National Gábor Bethlen Alliance, a common association established by Hungarian Protestants in 1924, where he served as executive co-chairman between 1931 and 1933. He also felt a strong attachment to nature and hunting. Accordingly, he played a definitive role for the Hubertus National Hungarian Hunting Preservation Society, so much so that he was president of the organiza-

tion between 1928 and 1940. Over the duration of the Interwar Era, Csécsi Nagy served on the board of nearly fifty different social organizations in total. Due mainly to his advanced age, declining health and a gradual change in public preference, his impressive civil endeavors wound down around 1940.

LÁSZLÓ OROSZ

“KEEPING THE NATIONAL MINORITIES IS A VITAL INTEREST OF THE FUTURE HUNGARIAN STATE [...]”

JAKAB BLEYER’S ROLE IN THE GOVERNMENT (1919–1920) IN THE CONTEXT OF THE ETHNIC ASPIRATIONS OF THE GERMANS OF HUNGARY

The initial (albeit short) phase of the counterrevolutionary system, which came to power with the collapse of the Hungarian Soviet Republic, focused completely on preserving the territorial integrity of the state, which was its utmost political priority. This aspiration was particularly apparent in how the government expressed its accommodating posture towards the ethnic minorities. In the naïve hope that perhaps the decision-making process had not yet run its course at the concurrent peace conference, everyone believed that only through an exemplary national minorities policy and with a worthy alternative to the centrifugal aspirations of the non-Hungarian population could hope be kept alive. This attempt, like the enticing policies of the Károlyi government at the end of 1918, promised few results, however. Most of the ethnic minority population could no longer be persuaded (since a majority of them had already announced their secessionist intentions after the collapse of the Austro-Hungarian Monarchy) even though the government had counted on substantive redress in myriad ways out of the goodwill of the Great Powers. However, it was tied to the precondition of demonstrating such power – for the benefit of domestic minorities and against separatism – as to stress centripetal (i.e., towards the core) aspirations.

Plainly the Germans of Hungary seemed the most suitable since the geographical distance from their homeland had deterred them from expressing such irredentist aims as the Romanians and Serbs, for example, who wished to unite with their respective native people. In autumn 1918, their interests had not necessarily lain in dissolution. To keep their popular stock together, there had been no alternative surpassing the status quo, so the Germans of Hungary had not been particularly keen on joining up with another – no less nationalistic – state, which was the specific circumstance that engendered the possibility for Budapest to base its strategy on the positive traditions and good-natured support – as the epitome of the exemplary minority attitude – of the German community that was not inherently hostile towards it. In other words, the visible manifestation of the allegiance of the German minority to the Hungarian state was hoped for through an interdependent, mutual and favorable partnership based on certain concessionary guarantees.

This government stance found an ideal ally in Jakab Bleyer, the respected leader of the Hungarian Swabian community and professor in the Department of German Literary Sciences at the University of Budapest. Bleyer seemed perfectly suited to fulfill the expectations of the change of course following the failure of the governments of the revolutionary period. His political image was an optimal fit for the counterrevolutionary ideological system. Bleyer was emphatically Christian, patriotic, anti-leftist, pro-unity and also ethnically German. Therefore, he was the epitome of the shared interests and partnership indicated above. In August 1919, Bleyer was named Minister for National Minorities in the Friedrich government. As a result of continued shared interests, he continued in this capacity in the Huszár, Simonyi-Semadam and Teleki governments.

The study focuses on the endeavors and measures that Bleyer and the Ministry for National Minorities, which he led, carried out and implemented on behalf of maintaining the integrity of the Hungarian state.

GÁBOR HOLLÓSI

THE INTERWAR-ERA HUNGARIAN PARLIAMENTARY
NOMINATION SYSTEM IN A EUROPEAN CONTEXT

The parliamentary nomination process as an institution was well known in most European electoral systems in the Interwar Era. Briefly summarized, the objective of the process was to limit whom voters could elect by legislating preconditions on who could run for a seat in the National Assembly. Among European parliamentary nomination systems of the time, the Hungarian system was characterized by its extreme complexity. The high number of cases of abuse also stemmed from its convoluted nature. Our study, however, does not concentrate on these cases of abuse. We instead present Hungarian electoral regulations while regularly searching for their respective European dimensions. Thus we have divided our work into three parts.

Above all, we classify the parliamentary nomination systems of the Continent in order to place Hungarian electoral rules and regulations of the Interwar Era accurately among them. We then review the evolution of Hungarian regulations on the basis of the electoral decree of 1922, the (first) electoral act of 1925, the so-called “recommendation” amendment of 1937 and the (second) electoral act of 1938. Finally, utilizing the explanatory memorandums of the legislation referred to in the previous sentence and the documents related to the parliamentary debates on them, we search for European (comparative) examples that arose on the path to approval of the draft law. Also evident from our investigation are the elements from foreign nomination systems emphasized in explanatory memorandums, which reflected either the viewpoint of the governing party or that of the opposition.

LAJOS KOCSIS

THE ROLE OF THE NATIONAL FLAG MOVEMENT IN REARING PATRIOTIC STUDENTS IN POST-TRIANON HUNGARY

Beginning with the unveiling of the *Ereklyés Országzászló* (Artifactual National Flag) in Liberty Square in Budapest in 1928, the National Flag Movement expanded throughout Hungary and became a symbol of the “unbreakable dedication to the “1,000-year-old territory of Hungary”. Since the entire Hungarian education establishment was imbued by the belief that Historical Hungary must be restored, the National Flag Movement – as a factor in education – was present in schools. Symbolizing the concept of resurrection, memorials at half-mast made a significant impression on the students standing beneath the national flags. Through these acts of commemoration and celebration, the students’ faith that national unity would be achieved soon was strengthened.

When the movement was founded, target expectations for national flags on school grounds were indisputably achieved, so the *Magyar Szövetség Ereklyés Országzászló Nagybizottságának Elnöksége* (Board of the Grand Committee of the Artifactual National Flag Hungarian Alliance) was wholly satisfied with the role that the national flags played in education. Briefly summarizing the impact of the movement on students: “By virtue of the guidance of outstanding leaders, the idea of the national flag and the idea of Greater Hungary that the national flag conveys can better perform the mission of passing on to the souls of the youngest Hungarian generation the 1,000-year history of the country and hot-blooded patriotism so necessary for the mini Hungarians born since the signing of the Treaty of Trianon[...].”

LAJOS SZÜCS

THE HISTORY OF THE MIDWIFERY TRAINING INSTITUTE
IN SZOLNOK

Before the evolution of state-run public healthcare and the appearance of maternity nurses and health visitors from the state, midwives were responsible for getting everything ready for the birth, supervising women in labor and caring for new mothers during the postpartum period. Midwives bathed and attended to newborns and could even baptize them.

In the Kingdom of Hungary after 1867, the expanding state-run public healthcare system required midwives to be institutionally instructed and trained.

One of the most important midwifery training centers in eastern Hungary was the midwifery training institute in Nagyvárad (Oradea, RO, in the present). It opened on January 7th, 1873, under the directorship of Dr. Márk Konrád, who led the institute until his retirement in 1914. On the basis of his achievements, Konrád was bestowed a title of nobility in Vienna on January 6th, 1914. Thenceforth, his family could use the “de Tornyos” nobiliary title.

Dr. Jenő Konrád de Tornyosi, Dr. Márk Konrád’s son, took control of the midwifery training institute in Nagyvárad in 1914. He was director until 1920, when Romanian authorities appointed Dr. Alexandru Nemeş as his replacement. With his family Jenő Konrád fled to Szolnok, where he transplanted the midwifery training institute. In 1922, he resumed his work in the *vármegyei Közkórház* (County Public Hospital). In 1923, at the request of Jenő Konrád as well as at the initiative of Kuno Klebelsberg (Minister of Religion and Education), Sándor Almásy (Jász–Nagykun–Szolnok County Lord Lieutenant) and Imre Alexander (Jász–Nagykun–Szolnok County Vice Ispán), the local council of Szolnok – with Mayor Viktor Zrumetzky at the helm – resolved that a new midwifery training institute would be built in a different location.

On the basis of award-winning architect Géza Kappéter’s design, ground was broken on October 23rd, 1924. Work on the building concluded on August 17th, 1926. On October 16th, the new midwifery training institute was ceremoniously opened by Szolnok city leadership, Miklós Horthy de Nagybánya (Regent of Hungary) and Kuno Klebelsberg.

Arising from the trauma of Trianon, the new midwifery training institute in Szolnok was the successor to the midwifery training institute in Nagyvárad and revitalized the city of Szolnok and Jász–Nagykun–Szolnok County.

IZABELLA DRÓCSA

THE DEPUTY COMMISSAR FOR HOUSING BEFORE THE COURT: THE TRIAL OF ZOLTÁN SZÁNTÓ AND HIS ASSOCIATES IN THE HORTHY ERA

Zoltán Szántó, former Deputy Commissar for Housing, returned to Hungary in 1927 to lead the reconstituted Party of Communists in Hungary (PCH). To keep the authorities in the dark about their covert, subversive conspiracy, the Bolsheviks needed a legal “front” organization. Szántó sought out István Vági, the head of the Hungarian Socialist Workers’ Party (HSWP), who was willing to cooperate with the communists and to subordinate his party to advance the objectives of the Third International.

The police detained PCH and HSWP members who had participated in the undercover movement. Once evidence had been gathered, prosecutor Ágost Miskolczy called for a *rögtönítélő bíróság*, a court that delivered expedited sentences, on reasonable suspicion of conspiracy to rebel as per Section 156 of the so-called Csemegi Penal Code. The legal basis of the expedited proceedings was Decree No. 135/1924 of the Minister of Justice. With reference to this case, the study expounds on the legislation that enabled peacetime utilization of the *statárium* (i.e., martial law), thereby refuting assertions made in post-1945 historiography that emphasized the unlawfulness of the *statárium*. The study continues with an analysis of Decree No. 9550/1915 of the Minister of Justice, which regulated *statárium* proceedings, and a comparison between it and the proceedings of the investigative authorities and prosecution.

Citing lack of authority, the court of the *statárium* ultimately issued an order to continue criminal proceedings by regular judicial means. The suspects were accused of state subversion, in violation of Sections 1 and 2 of Act III of 1921 (related to more efficient protection of the state and social order), and of failing to inform the authorities, in violation of Section 3 of the aforementioned act. The court upheld these charges and sentenced Zoltán Szántó to eight years and six months of imprisonment, barred him from working in state government for ten years and suspended the exercise of his political rights for the aggravated crime of state subversion. For the basic definition of the same crime, István Vági was sentenced to four years and six months of imprisonment, was barred from working in state government for ten years and had the exercise of his political rights suspended. Charges against twenty-two other individuals were dropped in the absence of criminal wrongdoing.

KRISZTIÁN GLAUB

MONTAGE OF MIHÁLY FARKAS' LIFE PRIOR TO 1945

The life and post-1945 political endeavors of Mihály Farkas, former Minister of Defense and Deputy Secretary of the Hungarian Communist Party / Hungarian Working People's Party, is well known. However, there are still many question marks regarding his earlier years, which are not easy to reconstruct partly due to a dearth of resources as well as the confidentiality thereof. Nonetheless, it is important to be familiar with certain basic facts about Farkas, who arrived in Hungary in 1945, from this period in order to understand his thought process and relationship with communist ideals and the Soviet Union.

Mihály Farkas was born in Abaújszántó on July 18th, 1904, as Herman Lőwy. As a young man, he fell under the influence of the theories of socialism and communism, an intoxication that lasted his entire life. He became a consistent representative of these ideas, initially in the newly established Republic of Czechoslovakia. Since the new state hostilely handled the communists' progress, it was understandable that by the time Farkas/Lőwy and his cohorts were nearly twenty years old, they had already appeared in court on charges of communist agitation and belligerence. As a result of various legal proceedings against him, Farkas/Lőwy was sentenced to prison for six and a half years. He received a conditional release in 1930, after which he went to Prague and then Moscow, where he was appointed to important positions. He served as one of the secretaries of the youth organization of the International Communist Party at the Communist Young Workers International. In this capacity, he carried out various assignments – under his movement name of Wolf – in Western Europe at the start of the 1930's. He even journeyed to civil-war-torn Spain in 1937. In the years of the "Great Terror" in Moscow, however, Wolf's circle fell casualty when one of his best friends and supporters was detained. His own situation grew tense, but ultimately with the help of influential benefactors, Wolf not only survived the purge but managed to retain his prominent positions.

At the end of 1940, he was moved from the Czechoslovak Communist Party to the Party of Communists in Hungary at the request of Mátyás Rákosi, who had arrived in Moscow, from which point we can date his personal involvement in Hungarian affairs and the steadfast support that he enjoyed from Rákosi. In the aftermath of the German attack on June 22nd, 1941, he joined Kossuth Radio, which was a new station based in Moscow. As the dominant personage in the Party of Communists in Hungary, he became a *frontpropagandista* (an agitator specializing in demoralizing enemy combatants on the front), which proved that by 1943 he had become

a full member of the Foreign Committee, the party's top-level leadership. To a certain extent, he stabilized his growing influence by taking part in the various mud-slinging bouts within the party, always siding with Rákosi. His rise up the ranks was also demonstrated by the several attempts the leadership made to send him to Hungary to handle important party tasks. However, for various reasons, these failed to come to fruition. In the second half of 1944 – as party representative – he was regularly on the front working continuously on agitprop and organizing the return of carefully selected communist leaders to Hungary, which was actualized by the start of November 1944. Among the first to arrive was Mihály Wolf (known as Farkas by then), member of the newly established Central Leadership of the Hungarian Communist Party.

JUDIT HAMMERSTEIN

A HUNGARIAN MILITARY INTELLIGENCE OFFICER IN THE COUNTRY OF THE BOLSHEVIKS: COLONEL NÁNDOR TARÓCZY'S UNUSUAL VISIT TO THE SOVIET UNION

We may consider Nándor Taróczy (1874–1973) as one of the most exciting representatives among Hungarian travelers to the Soviet Union in the Interwar Era. The journey in 1925 by the military expert under diplomatic cover through the Hungarian Legation in Reval (Tallinn, EE in the present) primarily deserves serious attention from the perspective of the histories of Hungarian military intelligence and Hungarian-Soviet diplomatic relations. His travel compendium can also find a place among the travelogues of the period. Likewise, Taróczy was considered as one of the most distinguished experts on Russia of that era. By virtue of his preparation, knowledge, language skills and acumen, he towered over many of his contemporaries in the diplomatic profession.

Given that Hungary and the Soviet Union did not have diplomatic ties at the time (efforts to that end, like the secret negotiations in Berlin in 1925, had fizzled), the circumstances of Taróczy's journey to the Soviet Union raise numerous exciting questions from both the Soviet and Hungarian perspective.

Taróczy's travelogue entitled *Szovjetuniói utazásom. 1925. április–május (My Journey to the Soviet Union: April–May 1925)*, which has survived in the form of a manuscript, is difficult to define in terms of genre. A foreign ministry summary meant for internal use, it contains elements of a real travelogue in addition to the reports on official meetings. The colonel's visit (Taróczy would be promoted to the rank of general by the time he returned from the Soviet Union.) may be regarded as a peculiar miscellany of a private and an "official" trip. Not only did he engage in informal discussions with high-ranking Soviet officials, Taróczy also visited the countryside, accompanied by his Russian wife and without any Soviet escort. There he had a glimpse into the life of small towns and villages in the Soviet Union. The two journeys to the countryside along with the discussion of his experiences in Moscow give the account its travelogue-like quality. Moreover, these passages account for most of the text. Taróczy's knowledge and awareness were beyond dispute, although he did not seem to be an intellectual of the humanities. As a soldier he carried out diplomatic and intelligence-gathering tasks. Internal power relations, foreign policy, intentions of war, economic tendencies etc. stood at the forefront of his interests.

One of the great virtues of the report is the detailed, sometimes word-for-word account of Taróczy's meetings with the Soviets, which provide us not only with

a glimpse of the diplomatic and military intentions of both the Hungarian and Soviet sides, but also a sample of the Soviet negotiating behavior and mentality of the period. Also, noteworthy are the depictions of the countryside and Moscow experiences Taróczy gathered as a “civilian” visitor. In general, he painted a positive picture of the Soviet Union, and he conspicuously abstained from making bluntly negative comments and avoided the use of sharp wording. (Explicit criticism is only to be found concerning Tsarist Russia in the report.) In the travelogue, the image of an increasingly thriving, socially and economically consolidated, predictable (while less and less socialist) country emerged, which Taróczy considered morally much healthier than the Tsarist regime whose system was understood to be rotten to its core. The image is of a state in the process of transforming into an empire, and whose societal support was strong; therefore, the hopes for its collapse were driven by ignorance or a complete misunderstanding of the situation. A similarly positive evaluation can also be observed in Taróczy’s next report entitled *Összefoglaló helyzetkép Szovjetországáról 1925. év szeptember havában* (*Summarizing the Situation of Soviet Russia in the Month of September in 1925*), which was partly built upon fresh travel experiences. A substantial difference in the latter, however, is that the writing consisted of a classical and accurate analysis backed by numerous statistical data, this time lacking any points of personal interest.

Taróczy’s positively biased general attitude needs explanation, considering his neglect of negative phenomena (lack of freedom, violence, social inequalities, poverty etc.). He eschewed negative facts when painting his picture for the obvious reason of wanting to convince his superiors that Hungary needed to establish diplomatic ties with the Soviet Union as soon as possible. In his view, this move was dictated by common sense and Hungarian interests. Equally, diplomatic relations with the Soviet Union would offer not only economic and commercial advantages, but revisionary aspirations (the overriding factor for Hungarians) would be best served by a possible partnership with the Soviets, who had just as little interest in keeping the Versailles peace system alive. Moreover, Taróczy did not want to reinforce the negative image of the Soviet Union among Hungarian decision makers a priori suspicious of Soviet intentions. On the contrary, by serving up Soviet reality in an almost propagandistic manner, he wanted to emphasize that there was no need to fear the Bolshevik state, as the Soviet Union was a predictable empire in the making, and it was a country with which Hungary could and should negotiate. Taróczy’s travel compendium and his status report of 1925 – in contrast to the wording found in several of his later reports – essentially supported the arguments of his Soviet interlocutors.

ANDRÁS JOÓ – LOVICE MARIA ULLEIN-REVICZKY

THE JOURNEY OF MINISTER ANTAL ULLEIN-REVICZKY
WITH HIS WIFE AND DAUGHTER, FROM BUDAPEST TO
STOCKHOLM IN SEPTEMBER 1943, DURING A TURBULENT
PHASE OF THE SECOND WORLD WAR

(SOURCE PUBLICATION OF NOTES FROM ORIGINAL SOURCE)

The source publication found herein is the word-for-word translation of an English language paper manuscript written in the months following the German occupation of Hungary in March 1944 and assuredly over the course of the Döme Sztójay government. The original typed manuscript was intended for publication in various English language media outlets. The author of the work was Lovice Louisa Grace Cumberbatch, the English-born wife of Antal Ullein-Reviczky, who served as a minister at the Hungarian Legation in Stockholm between autumn 1943 and March 1944. A study produced on the basis of her diary entries in 1941-42 was published as one of the works found in the 2020 VERITAS Yearbook. The current contribution may be considered as a follow-up to that publication.

Ullein-Reviczky and his family departed from the Keleti Railway Station in Budapest for Stockholm on September 20th, 1943. The wife of the diplomat, starting with the grandeur of the farewell at the railway station, informs us on her travel experiences. We get a picture of what it was like to take a longer journey across war-torn Europe, which included a stopover in the German capital of Berlin. The summary of her encounters and experiences in Berlin is perhaps the most vividly described. We witness images of the iconic locales of the city, of the railway stations and above all of the Hungarian Legation, with bad memories of Minister Döme Sztójay at the helm, who in a matter of months would be appointed as Prime Minister of the Kingdom of Hungary in the wake of the German occupation of Hungary. At the still-famed to this day Adlon Hotel, the Hungarian minister hosted a state lunch that – in light of the raging war – could have been characterized as excessively lavish. Following a brief detour in the countryside, the journey continued by rail to Warnemünde, where Ullein-Reviczky and his family boarded a ship bound for Denmark. After taking another train, they arrived in Copenhagen, the capital of the Northern European country. Despite Denmark being an occupied country, Copenhagen made a favorable impression on the Ullein-Reviczkys owing to the optimism of the residents thereof, which stemmed from their approaching liberation. They spent the night in the Danish capital before continuing their journey by ship to Malmö, where they commenced the

final leg of the journey (once again by rail) to Stockholm and the Hungarian Legation.

The introduction preceding the disclosure of sources also goes into detail on the role that the capital of neutral Sweden played in wartime diplomacy, especially as the backdrop for intelligence operations of opposing powers. We have acknowledged individuals in Stockholm considered key from the Hungarian perspective and strove to highlight in either the footnotes or the introduction information related to interesting or more definitive questions that appear in the text. From a unique perspective, our sources provide useful information on assessing the situation of Hungary at the time. Regarding publication of the work and completion of the notes therein, Lovice Maria Ullein-Reviczky, who turns up in the source material as a child and is also my co-author, has provided indispensable assistance. She has not only granted access to the original typed manuscript but earlier prepared the precise transcripts of her mother's originally handwritten diary, which had become difficult to read in places over time. The diary has also underpinned the writing of the current work. As with the publication referred to above (found in the VERITAS 2020 Yearbook), written almost entirely on the basis of the entries of the diary, we have vigorously tapped into the information in the diary. This time, however, we also strove to present a distinct and essentially integral text from the author of the diary, which can be understood as a pertinent addendum to the diary entries under assessment.

DÁVID KISS

COMMUNISTS AND REPATRIATED PRISONERS OF WAR

The contention that the members of the Hungarian Communist Party sincerely endeavored in the interests of bringing Hungarian prisoners of war home is supported by the events of the year 1947, although the decision to repatriate was ultimately in the Soviets' hands rather than their own. The actions of the party, however, were notably contradictory. While the communists primarily strove to bring home individuals who could have a positive impact on the electoral fortunes of the party, they expressly impeded similar efforts to repatriate Hungarians of German descent. Although xenophobic, the communists were not rabidly so. Similarly, they paid no account to members of the weaker sex. Many people resented the communists' distasteful self-importance. Although failing to win over most of the returnees and their families, which went counter to their plans, the communists nonetheless managed to gather enormous amounts of data on them. By virtue of their inside men, they were present everywhere. Several individuals working on the prisoner-of-war repatriation case were either ex-partisans or graduates of anti-fascist schools. The Soviets trusted them owing to their mutual familiarity. One good example is Sándor Sziklai, who regularly submitted written reports to the Soviets.

JÁNOS RÁCZ

ANOTHER JACZKÓ CASE

Two men were hanged in the courtyard of the detention facility in Budapest after 7 PM on November 17th, 1947. One was a pharmacist named Iván Jaczkó, the brother of vilified Smallholder Party politician Pál Jaczkó. The public execution was attended by a small gathering. Only a few hours earlier, the military court had determined that he was guilty of planning to blow up Budapest City Hall with a bomb four days earlier. The study attempts to examine these events on the basis of verifiable written sources. As the work shows, we may assume that the *Államvédelmi Osztály* (Department of State Security) was behind the entire operation. With every possible tool at their disposal, political investigators fabricated an anti-communist armed terrorist group in order to tie it to the legal proceedings of the *Magyar Testvéri Közösség* (Hungarian Fraternal Community). So fearless were the investigators that they also planned to detain the Jesuit provincial superior of Hungary by expanding the scope of the false-flag operation. They made use of Cold War context as well. Neither the relatives nor various acquaintances of the executed could avoid victimization. Some upon their release from prison left for the West in 1956. That this particular case did not evince the legal malfeasance typical of the People's Tribunal is also important and may provide us with a more graphic understanding of the political show trial proceedings of the era.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

THE AMERICAN PEOPLE HEARD THE HUNGARIANS' CALL FOR HELP

THE EMERGENCY RELIEF OPERATION OF THE INTERNATIONAL RESCUE COMMITTEE IN THE DAYS OF THE HUNGARIAN REVOLUTION

As the demonstrations and solidarity and relief operations organized throughout the United States show, in the wake of the onset of the 1956 Hungarian Revolution American society immediately and unequivocally condemned Soviet aggression, stood with the Hungarians fighting for freedom and independence and urged immediate help for them. In terms of humanitarian, political and military aid, one part of public opinion expected a much more decisive and faster response from the unprepared and passive Eisenhower administration, which, due to the danger of a potential nuclear war, prioritized the possibility of a negotiated settlement to end the armed conflict in Hungary. Accusations were also made against the decision-making mechanism of the United Nations.

Among US-based humanitarian NGO's, the International Rescue Committee (IRC), which had provided assistance to the victims and refugees of Nazi, fascist and communist dictatorships for nearly twenty-five years, was the first to respond upon receiving news of the outbreak of the revolution. IRC Chairman Leo Cherne traveled to Budapest, and on November 1st, 1956, delivered the first American symbolic relief shipments, which consisted of lifesaving antibiotics from Pfizer, bandaging supplies, clothes and bread, to Hungarian revolutionaries, representatives of the Social Democratic Party and Cardinal József Mindszenty. IRC was such a forceful advocate on behalf of the moral support of the "Hungarian liberation forces", as well as the moral and humanitarian support for Hungarian refugees expected to arrive in greater numbers that the organization truly stirred the conscience and sympathy of the American people towards the Hungarians. Focused on Wall Street investment banker John Richardson Jr.'s one-man crusade and Leo Cherne's relief mission to Budapest, the study presents the first phase of IRC's Hungarian relief activities, which is little known in Hungary, over the course of the revolution in 1956. I attempt to determine which factors played a role in the huge success of IRC'S humanitarian relief operation, which mobilized the whole American society.

ZSUZSANNA KŐRÖSI

THE CONTINUING EDUCATION STRATEGY OF STUDENTS DISCRIMINATED AGAINST OWING TO THEIR BACKGROUND IN THE 1950'S AND 1960'S

After 1948, the education system was also overhauled to serve the political and ideological objectives of state socialism. Among other things, applicants for higher education were categorized based on their class background while a quota of students from a laborer / peasant background was also established. The basis of the categorization was the occupational and social status of the student's parents (typically of the father) in 1938, 1944 and the then current year. In practice, students were classified into four main categories: laborer, peasant, other and X. In this case X represented class outsiders, i.e., the children of exploiters, Kulaks, pre-nationalized wholesalers, large-scale industrialists, pre-1945 military officers and gendarmerie. This administrative measure achieved in higher education an overrepresentation of students with a commoner background and eliminated the possibility of acquiring a university education for those deemed as undesirables. In November 1962, discrimination based on background was abolished, but the children of physical laborers continued to enjoy an advantage nearly until the change of regime. In student profiles, meanwhile, special emphasis was placed on the student applicant's political reliability. In other words, religious student applicants who regularly attended Mass and catechesis sessions were at such a disadvantage as to be virtually sidelined. The study shows us, on the basis of oral history interviews, the kinds of discrimination young people faced due to their background and religion when deciding about their respective future career and the efforts they made to compensate. The histories of the seven young people in the study are a microcosm of the ordeals witnessed in the second half of the 20th century in Hungary.

PÉTER BERTALAN

FROM KAPOSVÁR TO ULAANBAATAR VIA BUDAPEST

THE STORY OF A MONGOLIAN RELATIONSHIP

On the basis of primary sources, the study reconstructs how Somogy County, which underwent rapid industrialization over the course of the 1970's, and its county seat Kaposvár plugged into the international economic network. For the region, the main priority was represented by agricultural production. Using the example of the *Kaposvári Húskombinát* (Kaposvár Meat Combine), one of the significant companies in the meat packing industry, the study presents one of the interesting moments in the history of the city. In the 1970's, Mongolia, which was also taking the "hard way" of socialism, was a key trading partner of communist Hungary. Located at the intersection of the geopolitical scope of the Soviet Union and China, both Hungary and Mongolia were limited in terms of foreign policy undertakings. Their destinies were significantly determined by the interests of the great powers ruling over them. As Hungarian experts contributed to the industrialization of Mongolia, political leaders from time to time expressed recognition of the achieved results in a bid to benefit politically. Although a communist dictator visiting a county seat far from Budapest was a rare event, that was what happened in summer 1974 when Yumjaagiin Tsendenbal, leader of the Mongolian People's Revolutionary Party, journeyed to Kaposvár, where he was welcomed by Péter Varga, newly appointed First Secretary of the county. On the basis of invaluable sources at the Hungarian National Archives Somogy County Archives, we have successfully presented one of the interesting moments of a longer research process.

ATTILA SERES

FOUR HOURS BETWEEN THE SOVIET EMBASSY AND THE BORDER CROSSING STATION IN HEGYESHALOM

THE STORY OF A HUNGARIAN BETYAR IN THE KÁDÁR ERA (1980–1981)

The study presents one of the most astonishing and certainly imaginative defections of the Kádár Era as well as the shocking events seemingly out of a crime story that led up to it, including motor vehicle theft, desertion and border breaking. The starting point of the study is a document located today at the National Archives of Hungary. Dated April 1st, 1980, it is a detailed memorandum sent to the Ministry of Foreign Affairs by the Ministry of Internal Affairs. In the early morning hours of March 26th, 1980, a private in the Hungarian Army named Szabolcs Pintér trespassed onto the grounds of the Soviet Embassy and stole a parked Ikarus 255 bus tagged with diplomatic license plates. Since the Hungarian security guards patrolling the embassy building had not detected the unauthorized entry onto the grounds of the embassy, they assumed an employee of the embassy was driving the bus out of the embassy courtyard. Even though the gates of the embassy courtyard remained wide open for hours afterwards, no one working at the Soviet Embassy noticed that the bus had been stolen. After taking a short detour to the barracks, the private sped to Hegyeshalom with phony diplomatic immunity in his possession. No one along the checkpoints of the public roads that Pintér took thought to check the bus. As codified at the Vienna Convention on Diplomatic Relations of 1961, diplomatic motor vehicles and their passenger space enjoy extraterritorial jurisdiction. Moreover, by virtue of its diplomatic plates, the bus was also let into the checkpoint area of the border crossing station in Hegyeshalom without a preliminary security check of documents and luggage. At the second boom gate of the “lock and release” border crossing arrangement, the border guards recognized the driver’s intention to illegally cross and opened fire at the accelerating bus. Pintér miraculously survived the machine gun barrage and smashed through the boom gate into Austria unharmed. The study meticulously delves into what motivated Pintér to carry out his daring escape from Hungary and recaps the exiting four hours between his theft of the bus and the border break in Hegyeshalom. Furthermore, the study discloses not only the various schemes that Hungarian state security apparatuses executed to “retrieve” the Hungarian citizen / dissident who had escaped to the West, but also how they tried to force him to come home. The study also looks at the conspiratorial tools Hungarian state security apparatuses used to try to persuade the Austrian authorities to deport Pintér back to Hungary.

KRISZTINA BOGNÁR-KISS

RESTITUTION IN HUNGARY: HOW MEDIA CONSUMERS IN THE COUNTRYSIDE VIEWED IT IN THE BEGINNING

Thirty years ago, the firstly freely elected parliament considered as one of its most important tasks the moral rehabilitation of citizens who had suffered harm in the decades of the dictatorial systems and the provision of monetary restitution to them insofar as the economic circumstances and possibilities of the country allowed for it.

Act XXV of 1991, on partial compensation in the interest of settling ownership for damages unlawfully caused by the State, was announced on July 11th, 1991. The Minister of Justice drew up the concept of restitution, the introduction of the restitution note and the legislative proposal that regulated the use of the restitution note in land auctions in December 1990. Deliberations commenced in the parliament on modifying the wording of the legislation in February 1991, with comprehensive debates taking place over the course of four sessions in April. The National Assembly approved the first draft of the bill on April 23rd. In the wake of the voting, numerous motions calling into question the constitutionality of the legislation were filed at the Constitutional Court while the President of the Republic, prior to its announcement, also requested the Constitutional Court's position on several provisions of the law. Ultimately, some sections of the law were indeed struck down as unconstitutional. The new proposal, reworded in line with the Constitutional Court's decisions and on the basis of the resolution, was submitted to parliamentary representatives in June 1991. The final wording of the legislation was adopted by the National Assembly on June 26th.

One of Hungary's most storied weeklies is *Szabad Föld*, whose first addition was published on August 29th, 1945, and led with an article penned by Minister of Agriculture Imre Nagy on the front page. Today below the main title of the journal, which debuted as an official news organ of the Hungarian Communist Party, can be read the following self-characterization: "The Official Newspaper of the Hungarian Countryside". The journal held a dominant position among nationally available publications prior to the change of regime and can still boast of having one of the largest subscriber bases today. Over the course of the past seven and a half decades, in addition to articles and reports on the lives of rural people and the presentation of the countryside lifestyle, *Szabad Föld* has found space in its pages for farming, culture, family, sports, health, science and other topics of interest to the readership.

At the time of the change of regime, *Szabad Föld* naturally focused attention on the origin and substance of restitution laws, which particularly impacted the Hungar-

ian countryside, and the work of the restitution authority. The current study presents news items, interviews and analyses of information related to restitution found in the 1991 volume of the weekly as well as how the Hungarian rural readership viewed the birth of the first restitution law and the practical steps of its implementation.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI

THE SILENCE OF ANXIETY PART I

THE ANTALL ADMINISTRATION AND THE ETHNIC HUNGARIANS OF THE
SOUTHLAND / VOJVODINA IN THE FIRST HALF OF 1992 (JANUARY–MAY)

On the basis of documents from the Hungarian Ministry of Foreign Affairs, the study analyzes the political history of the ethnic Hungarians of the Southland / Vojvodina (the northern region of Yugoslavia in 1992 and of Serbia today) in the first half of the eventful year of 1992. The author presents in detail Prime Minister József Antall's defensive efforts on behalf of the ethnic Hungarians of the Southland / Vojvodina. With regard to those efforts, the author quotes from Antall's letter on the plight of the ethnic Hungarians of the Southland / Vojvodina addressed to US President George H. W. Bush, President of France François Mitterrand and British Prime Minister John Major. The study then pivots to President of the Democratic Fellowship of Vojvodina Hungarians (DFVH) András Ágoston's visit to the United States between February 8th and 16th, 1992, where he met with American decision makers. The study concludes with a summary of the culmination of violent incidents preceding and related to the general meeting of the DFVH in April.

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH

PROPERTY RESTITUTION IN HUNGARY: INTRODUCTION OF RELEVANT RESTITUTIONARY DOCUMENTS

Following the change of regime in Hungary, the social need to remedy somehow the politically-motivated damages inflicted by the preceding dictatorial system appropriately arose. The restitution legal institution, which in the most general arrangement may be categorized as either property or personal restitution depending on the nature of the damage, served this aim. When the subject of the study was under consideration, an important aspect was the fact that the year 2021 was the thirtieth anniversary of the enactment of the first law related to property restitution, which was subsequently followed by several others. The study presents the laws related to the subject, the practices of the Constitutional Court, the specificities of restitutionary proceedings, the essential characteristics of resultant documents and key statistical indicators.

ZUSAMMENFASSUNGEN

RÓBERT HERMANN

ZSIGMOND KEMÉNY'S VERTEIDIGUNGSSCHRIFT VOR DEM KRIEGSGERICHT ALS QUELLE ZUR GESCHICHTE DER NATIONALVERSAMMLUNG 1848–1849

In seinen ersten beiden Studien über die Verteidigungsschrift des Barons Zsigmond Kemény vor dem Kriegsgericht 1849 hat der Autor einerseits bewiesen, dass das Werk eindeutig Keménys Arbeit war, und andererseits dargelegt, was Kemény sich darin über seine eigene Tätigkeit in den Jahren 1848–1849 notiert hatte. Die vorliegende Fortsetzung der Studie untersucht den Quellenwert von Keménys Verteidigungsschrift aufgrund eines spezifischen Gesichtspunktes: Inwieweit treffen sich seine Aufzeichnungen über die geschlossenen Tagungen der Nationalversammlung mit den Daten der übrigen zeitgenössischen Quellen?

Die geschlossenen Sitzungen dienten der Regierung entweder dazu, die Abgeordneten und die Mitglieder des Oberhauses über Angelegenheiten zu informieren, die das Plenum nichts angingen; oder Vorschläge vorab zu besprechen, bei denen eine bedeutendere Diskussion, eventuell die Überstimmung der Regierung zu erwarten gewesen wäre. Auf solchen Sitzungen wurden auch Fragen behandelt, die man nicht an die große Glocke hängen wollte. Im Sinne der Geschäftsordnung des Hauses konnte kein Beschluss gefasst und so auch nicht abgestimmt werden. Gleichzeitig konnte der Vorschlagende aus der Heftigkeit der Diskussion und der Anzahl der Beteiligten auf das zu erwartende Ergebnis während der öffentlichen Sitzung Schlüsse ziehen.

Kemény notierte Details über eine geschlossene Sitzung in Pest und über mehrere in Debrecen. Sie stehen mit einer Ausnahme im Einklang mit den übrigen Quellen, mehr noch: Es gab auch eine geschlossene Sitzung, über deren Details allein Keménys Verteidigungsschrift informiert. Auf der Grundlage all dessen kann festgestellt werden, dass die Verteidigungsschrift eine der wichtigen erzählenden Quellen der Geschichte der Nationalversammlung darstellt.

LÁSZLÓ ANKA

**„ALS KIND UND JUNGEN BURSCHEN MOCHTE ICH IHN
WEGEN SEINES VATERS, SPÄTER WEGEN SICH SELBST.“****– KÁLMÁN TIZAS BRIEFE AN IGNÁC DARÁNYI UND DESSEN VATER
(1867–1900)**

Kálmán Tisza war der am längsten amtierende Ministerpräsident in der ungarischen Geschichte, da er zwischen 1875 und 1890 auf dem Sessel des Ministerpräsidenten saß. Parallel dazu bekleidete er wichtige Positionen im Institutionssystem der Reformierten Kirche Ungarns, das über eine interne Autonomie verfügte. Trotzdem ist die ungarische Geschichtsschreibung eine Darstellung des vollständigen Tisza-Bildes bislang schuldig geblieben. Im Hinblick darauf, dass Tisza gerade während der „glücklichen Friedenszeiten“ an der Spitze des Königreichs Ungarn stand, die als prosperierendste Epoche der ungarischen Geschichte zu betrachten ist, kann man ohne Übertreibung behaupten, dass viele entscheidende Politiker, Schöpfungen und Ergebnisse Tisza zu verdanken sind. Das Zeichnen dieses vollständigen und sehr vielseitigen Bildes wird noch eine lange Zeit in Anspruch nehmen. Dieselbe Aussage gilt auch im Fall des Agrarministers Ignác Darányi (1849–1927).

Kálmán Tizas Briefe zwischen 1867 und 1900 an Ignác Darányi sen. und dessen gleichnamigen Sohn, den berühmtesten ungarischen Minister für Ackerbau, stellen lediglich eine Station dieser langwierigen Arbeit dar. Als Quellenpublikation präsentiert sie den Verfasser und Adressaten dieser Briefe von der Seite, die das bisherige Bild von ihnen, in erster Linie von Tisza, der auch General genannt wurde, nuanciert.

Diese Briefe beinhalten die Interessenvertretung der reformierten Kirche, die Verwaltung ihrer innenorganisatorischen Angelegenheiten und die informelle Seite der Vorbereitung des Kongruagesetzes, das sich auch auf die von Darányi und Tisza vertretene reformierte Kirche bezog. In zwei Briefen taucht die Vetternwirtschaft auf, über die wir durch Skizzen des Schriftstellers Mikszáth erfahren konnten: wie sich der General im Interesse der materiellen Angelegenheiten seiner Parteifreunde einsetzte.

Man bekommt auch einen Einblick darüber, wie der Großgrundbesitzer Tisza mit Hilfe des älteren Darányi seine Besitzangelegenheiten regelte. Da die ständige Arbeitsbeziehung, die die beiden Familien einander näherbrachte, kann man verfolgen, wie Tizas Familienmitglieder in den Briefen auftauchen, welche Meinung er über den Teenager und späteren Agrarminister hatte. Dabei kommen verschiedene Gewohnheiten des mächtigen Politikers zum Ausdruck in Bezug auf seine Zeitungs-

abonnements, Reisen, Terminvereinbarungen zu persönlichen Treffen oder wie er seine Finanzen verwaltete. Nur in einzelnen kurzen Anmerkungen lässt Kálmán Tisza, der als unfreundlicher, verschlossener und auf Distanz bedachter Politiker dargestellt wurde und als solcher bekannt war, Einblicke in seine menschlichen Gefühle zu. Die Briefe in der Quellenmitteilung sind im Landesarchiv des Ungarischen Nationalarchivs und in der Manuskriptsammlung der Nationalbibliothek Széchényi zu finden.

ÁDÁM SCHWARCZWÖLDER

„UM FÜR DIE ZUKUNFT ARBEITEN ZU KÖNNEN,
MUSS ZUERST DIE GEGENWART GERETTET WERDEN“.

DIE KRISE 1873 UND KÁLMÁN SZÉLL ALS FINANZMINISTER

Der aus einer wohlhabenden Adelsfamilie im Komitat Vas stammende Kálmán Széll (Gasztony, 8. Juni 1843 – Rátót, 16. August 1915) war einer der hochtalentierten Politiker und Finanzexperten seiner Generation. Er nahm einen kompetenthaften Aufstieg: Im Juni 1868 wurde er (25-jährig) zum Reichstagsabgeordneten gewählt; innerhalb einiger Jahre war er ein herausragendes Mitglied der regierenden Deák-Partei und zwischen 1875 und 1878 leitete er schon als Finanzminister die Konsolidierung des ungarischen Staatshaushaltes, den das Wirtschaftsdesaster 1873 ziemlich mitgenommen hatte.

Der Aufsatz erörtert die Phase dieser inhaltsreichen Laufbahn zwischen 1858 und 1875 dauernde Anfangsphase, er begleitet Széll auf dem kurvenreichen Weg, der zu seiner Ernennung zum Finanzminister im März 1875 führte. Dabei, dass der Weg kurvenreich und nicht gerade war, spielte der Wirtschaftskrach 1873 eine wichtige Rolle, der den ungarischen Staatshaushalt vor eine ernste Herausforderung stellte. Indem das Jahr 1873 in den Mittelpunkt gerückt wurde, konnten Szélls politische Äußerungen und sein Verhalten vor, während und nach der Krise dargelegt werden. Welche Meinung vertrat er zum Prozess der Verschuldung des ungarischen Staates zwischen 1868 und 1873 und inwieweit veränderten die während der Krise gewonnenen traurigen Erfahrungen seine Ansichten? Wie wirkten sich diese Erfahrungen auf Szélls späteres Verhalten aus, bevor er den Posten des Finanzministers übernahm?

ZSOLT DUBNICZKY

BILDER UND ERGEBNISSE EINER AUSSTELLUNG.

KUNSTGEWERBEAUSSTELLUNG IN ALAJOS KÁROLYIS PALAIS 1876

Die Kunstgewerbeausstellung 1876 im Károlyi-Palais hinter dem Nationalmuseum war die erste großangelegte Veranstaltung in der einige Jahre zuvor (1873) entstandenen ungarischen Hauptstadt. Schauplatz war ein Privatgebäude der Aristokratie, das Zwecken einer Residenz diente. Die zur Schau gestellten Gegenstände stammten größtenteils aus Privatsammlungen der damaligen Aristokratie, sie setzten sich teilweise aus Spenden kirchlicher und weltlicher öffentlicher Sammlungen und des Herrscherpaars zusammen, die in fünf Sälen des Gebäudes zu sehen waren. Für die Ausstellung wurden auch mehrere Kataloge herausgegeben, mehr noch: Der Fotograf György Klösz verewigte die bedeutenderen Exponate auch in einer gesonderten Fotoreihe.

Die Veranstaltung diente Wohltätigkeitszwecken, die Einnahmen – etwa 12.600 Gulden – wurden im selben Jahr für die Unterstützung der Hochwassergeschädigten von 1876 in der Hauptstadt, in Ungarn, Siebenbürgen und Kroatien aufgewendet.

Die über einen Monat währende Ausstellung galt in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in Ungarn als ein wichtiger Meilenstein der modernen Museologie und Kunstpolitik. Sie stellt zeitlich einen der frühesten Posten in den literarischen Hinweisen zu aktuellen Kunstwerkbeschreibungen in der Reihe von Ausstellungskatalogen dar.

Die Veranstaltung war so bedeutend, dass sie die Aufmerksamkeit von Interessenten – Laien und Experten – nicht nur im Inland, sondern auch im Ausland erregte. Sie stellte das hohe Niveau des ungarischen Kunstgewerbes dar, erschloss seine jahrhundertealten Wurzeln, seinen beispiellosen, unvergleichbaren Wert und dürfte auch auf den Aufschwung der zeitgenössischen Industrie und die Entwicklung des Kunstgeschmacks, des Formensinns und des Ästhetischen gewirkt haben.

ÁRPÁD KÁLMÁN KOVÁCS

DIE REFORMIERTE NEUKONFESSIONALISIERUNG (1864–1887)

Die Bewusstseinsdebatten des reformierten „Pressekapitalismus“ der dualistischen Epoche drehten sich zumeist um losungsartige Gebilde. Die nachstehenden Begriffe waren in unterschiedlicher Lesart in aller Munde. „Evangelisch“: a) die Bibel-Erklärung nach den Lehren Luthers oder Calvins; b) humanistischer Moralismus, den man aufgrund der Bergpredigt zu realisieren hat; c) Bekehrung und Neugeburt aufgrund der Verkündung der „Predigt über das Kreuz“ sowie die ihr notwendigerweise folgende christliche Heiligung. „Orthodox“: a) Glaube an die Möglichkeit der Auferstehung und der Wunder für die Kraft und Herrlichkeit der Erlösung; b) veralteter konservativer Dogmatismus und Konfessionalismus und als solcher im Wesentlichen verborgener Katholizismus; c) Anhänger einer Tendenz, die im Fall eines Konflikts zwischen Wissenschaft und Glauben der Bibel und nicht der Wissenschaft das Recht auf Kritik gibt. „Puritanisch“: a) nach einfachen, schmucklosen Zeremonien strebende Kirche; b) ein Mensch, der in Äußerlichkeiten und Lebensweise nicht protzt; c) Mann mit einer Frau und einem reinen Familienleben. „Pietist“: a) ein Mensch, der ein frommes Leben führt; b) ein extremer, schwärmerischer, geschwätziger, weltabgewandter Frömmler. „Liberal“: a) Anhänger des theologischen Liberalismus; b) Anhänger des politischen Liberalismus; c) Anhänger der biblischen Freiheit aufgrund des *Ersten Korintherbriefes, Kapitel 10. Vers 23*, und des *Zweiten Korintherbriefes, Kapitel 3. Vers 17*, sowie des *Jakobusbriefes, Kapitel 1. Vers 25*.

In der vorliegenden Arbeit fügt der Autor fehlende Kettenglieder zwischen einige seiner früheren Beiträge ein. Er geht davon aus, dass die Debatte über die protestantische seelische Wiedergeburt, die zwischen 1891 und 1897 in den Spalten des Protestantischen Blattes von Debrecen (*Debreczeni Protestáns Lap*) wütete, einer der spezifischsten Spiegel der Epoche war. Sie wurde zu einem langfristigen bestimmenden Faktor im öffentlichen Leben der reformierten Kirche. Wenn wir das Problem „Revivalismus contra Orthodoxie“ mit den Konzeptionen vom „Erwachen des reformierten konfessionellen Glaubensbekenntnisses“ oder von der „Neukonfessionalisierung nach Liberalisierung des reformierten öffentlichen Lebens“ verbinden, treten das landesweite Gewicht und die Bedeutung der Diskussion noch mehr vor uns hervor.

Die Neukonfessionalisierung des öffentlichen Lebens in der reformierten Kirche kann in drei voneinander abweichenden, miteinander jedoch eng zusammenhängen-

den Prozessen veranschaulicht werden: in den Fragen des Herangehens in Bezug auf den *Heidelberger Katechismus*, auf die *Bibel* und auf die moderne Evangelisation. Als zeitliche Grenze des Beginns dient Mór Ballagis – übrigens schon seit Langem aktuelle – Anregung aus dem Jahre 1864 in Verbindung mit der Revision der *Károli-Bibel*. Als abschließendes Datum funktioniert Mátyás Szlávics konkrete Begriffsbestimmung aus dem Jahre 1887 im Hinblick auf den neuen Konfessionalismus. Demnach ist die Neukonfessionalisierung jene die persönliche Religiosität betonende religiöse Erwachung oder Neugeburt, die den Standpunkt der altprotestantischen Glaubenslehre restauriert, wonach die dogmenfreie Religiosität kein Christentum sei. Zum wahren Christentum sind nämlich die systematischen theologischen Kenntnisse erforderlich, damit der Inhalt der persönlichen Religiosität nach dem Maßstab des Evangeliums formuliert werden kann. Um die Modernität der Neukonfessionalisierung zu gewährleisten, darf sie nicht zur „toten Orthodoxie“ vor den neuzeitlichen geistigen Bewegungen zurückkehren.

LÁSZLÓ L. LAJTAI

DIE NICHT-UNGARISCHSPRACHIGEN LEHRBÜCHER DER UNGARISCHEN GESCHICHTE IM UNGARN DER DOPPELMONARCHIE

Ungarn war vor 1918 ein Land mit vielen Sprachen und Ethnien. Die offizielle Bildungspolitik der Epoche des Dualismus im Unterrichtswesen hatte sich in den 1860er-Jahren teilweise schon spontan herausgebildet, teilweise verstärkte sie die Praxis der vom Herrscher betriebenen Mehrsprachigkeit weiter durch die 1868 verabschiedeten Gesetze zur Regelung der Gleichberechtigung von Volksschulen und nationalen Minderheiten. Mit der Zeit wurde jedoch die Stärkung der Position der ungarischen Sprache im Unterrichtswesen sowohl für die Öffentlichkeit als auch für die Politik immer wichtiger und es begann eine Zurückdrängung des Schulunterrichts in den nicht-ungarischen Sprachen. Aus den ungarischen Oberschulen wurden die nichtungarischen Hilfssprachen allmählich verdrängt, obwohl es auch weiterhin Oberschulen mit nichtungarischer Unterrichtssprache gab. Im Hinblick auf die Volksschulen hingegen wurde die Gesetzgebung Anfang des 20. Jahrhunderts im Interesse eines erfolgreichen Unterrichts der ungarischen Sprache repressiv. Trotz des drastischen Rückgangs der Zahl der Einrichtungen mit nichtungarischer Unterrichtssprache (und der Stagnation bei einzelnen Schultypen) blieb jedoch die Vielfalt von Unterrichtssprachen in den Grund- und Oberschulen in Ungarn bis Ende der Epoche erhalten.

In dieser Arbeit werden also die Lehrbücher zum Thema ungarische Geschichte in der Zeit der Doppelmonarchie aus der Sicht der Entwicklung der Mehrsprachigkeit unter die Lupe genommen, wobei Ähnlichkeiten und Unterschiede zwischen den einzelnen Sprachen analysiert werden. Dabei stellte sich heraus, dass die überraschend lebhafteste Mehrsprachigkeit im Angebot des Geschichtsunterrichts zum Thema Ungarn in der untersuchten Epoche mit der Zeit zwar enger wurde, diese Einengung jedoch nicht in vollem Umfang erfolgte und je nach Sprache und ethnischer Gemeinschaft einen unterschiedlichen Verlauf nahm. In vielen Fällen verschwand sie allmählich (typisches Beispiel dafür ist der Fall der slowakischen Oberschulen); bei anderen – vor allem wo sie eine unanfechtbare institutionelle Stütze in ihrer Einrichtung der eigenen konfessionellen Autonomie vorfand – stabilisierte sie sich (wie zum Beispiel bei den Serben), von Fall zu Fall konnte sie sich sogar noch festigen (bei den Rumänen und den siebenbürgischen Sachsen, wo man sich im geringsten Anteil auf übersetzte Literatur stützte und wo Autoren von Geschichtslehrbüchern aus der eigenen Gemeinschaft in höherer Zahl zu finden waren.)

KATALIN MÁRIA KINCSES

VILMOS FRAKNÓIS RÁKÓCZI-BILDER

Das namhafte ungarische katholische Kirchenoberhaupt, der Kirchenhistoriker und Kulturpolitiker Vilmos Fraknói (bis 1874 Frankl; 1843–1924) gedachte in seinem dreibändigen Werk *A magyar nemzet története* (Die Geschichte der ungarischen Nation) in einem Umfang von 35 Seiten des antihabsburgischen ungarischen Aufstandes, des Freiheitskampfes von Rákóczi (1703–1711) und seines Führers Ferenc Rákóczi II. (1676–1735), des Fürsten von Siebenbürgen. Obwohl der Autor keine neu entdeckten Archivquellen nutzte, um diese Zusammenfassung zu schreiben, formulierte er seine selbständige Meinung über den Aufstand und die Person Rákóczi, indem er sich auf ähnliche Arbeiten seiner namhaften Vorgänger als Historiker im Reformzeitalter László Szalay (1813–1864) und Mihály Horváth (1809–1878) sowie auf die damals in gedruckter Form erschienenen Memoiren Rákóczis stützte. Der Aufsatz weist nach, dass Rákóczi nach Vilmos Fraknóis Einschätzung über grundsätzlich realistische politische Vorstellungen verfügte. Die Einigung mit den Habsburgern wollte er durch Friedensverhandlungen während des Freiheitskampfes und aufgrund der politischen Kultur seiner Zeit durch internationale Sicherheitsgarantien bestätigen. Den Freiheitskampf zwischen den Aufständischen und den Habsburgern schloss 1711 der Friede von Sathmar ab, den Rákóczi schließlich nicht akzeptierte, daher war er zur Emigration gezwungen. Zunächst ging er zum Hof des französischen Sonnenkönigs, der den Aufstand vor allem durch diplomatische Versprechungen unterstützt hatte; nach dessen Tod reiste er in die Türkei und von dort kehrte er nicht mehr zurück. Vilmos Fraknói beschrieb in seinem historischen Werk die letzten diplomatischen Versuche des emigrierten Fürsten, sein Schaffen als Schriftsteller, seine tiefe Religiosität und im Allgemeinen sein Exil mit wissenschaftlichem Anspruch und zugleich mit Sympathie.

Rákóczi wurde bis zur Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert Symbol Nummer eins der Habsburg-Feindlichkeit, der ungarischen Freiheit und Unabhängigkeit. Sein Kult in Ungarn durchdrang das gesamte politische und öffentliche Leben. Das Jahr 1903 kann als Höhepunkt des Rákóczi-Kults gewertet werden, als Rákóczis politischer Kult unter dem Deckmantel des 200. Jahrestages des Beginns des Freiheitskampfes aufblühte. Vilmos Fraknói hielt vor einem katholischen Kreis eine Festrede, in der eine völlig andere Einstellung zu Rákóczi zu beobachten ist, als sie in seinem drei Jahrzehnte zuvor verfassten historischen Werk stand. Der gelehrte Historiker wechselte nämlich die Rolle: Von einem maßvollen Historiker wurde er durch den politischen Kult zu einem katholischen Kirchenoberhaupt, das Rákóczi als Heiligen verehrte.

DÁVID LIGETI

SPIESSRUTENLAUF – GENERAL DER INFANTERIE FRANZ CONRAD VON HÖTZENDORF IN DEN ERSTEN MONATEN DES GROSSEN KRIEGS

General der Infanterie Franz Conrad von Hötzendorf führte die kaiserlich- und königlichen Streitkräfte als Chef des Generalstabes Österreich-Ungarns. In meiner Arbeit untersuche ich Conrads Wirken in den ersten Monaten des Ersten Weltkriegs, also im Jahr 1914. Neben der Darlegung der militärischen Operationen hielt ich es für wichtig, auf den Hintergrund und die Beweggründe der Entscheidungen des Generals auf der Basis persönlicher Quellen einzugehen.

In der analysierten Periode führte die Monarchie insgesamt acht Offensiven durch und kämpfte aufopferungsvoll an der Ostfront, um die deutsche Armee zu unterstützen. Conrads Manöver wurden sowohl von Zeitgenossen als auch von der Nachwelt reichlich kritisiert, es war aber tatsächlich gelungen, die Russen zu binden. Die Verluste der Monarchie waren jedoch sehr schwerwiegend, die Berufsarmee der Friedenszeiten wurde im Wesentlichen vernichtet. Diese Monate Conrads bedeuteten damit auch das Ende des Großmachtstatus des dualistischen Staates.

ATTILA RÉFI

DER EIN JAHRHUNDERT WÄHRENDE LEBENSWEG DES FELDMARSCHALLLEUTNANTS IMRE V. CSÉCSI NAGY (1868–1967)

– TEIL III. SEIN LEBEN UND SEINE TÄTIGKEIT IN DER ÖFFENTLICHKEIT
DER HORTHY-ÄRA (1920–1944)

Nach seinem Prozess und seiner Gefangenschaft in Rumänien verließ der pensionierte Husarenoberst Imre Csécsi Nagy Rumänien und ließ sich im Oktober 1920 in Restungarn nieder. Dank dem „Verschwörungs“-Prozess war sein Name in Ungarn zu dieser Zeit schon in breitem Kreis bekannt und geachtet. Auf diese Weise stand er samt seinen angeklagten Kameraden eine ganze Zeitlang im Mittelpunkt des Interesses, und aus Anlass ihrer Freilassung fanden mehrere Festveranstaltungen statt.

Dadurch festigten sich Csécsi Nagys soziales Netzwerk und seine gesellschaftliche Position beachtlich, was durch den Neubeginn und den Aufstieg seiner Militärkarriere gesteigert wurde. Reichsverweser Miklós Horthy reaktivierte nämlich Csécsi Nagy, mit dem er schon lange gut bekannt war, am 21. Januar 1921 und beförderte ihn zugleich zum General. So wurde er bald in den sog. Heldenorden (Vitéz-Orden), die emblematische und hoch angesehene Organisation der Horthy-Ära, aufgenommen. Am 21. August 1921 wurde er zum Ritter (Vitéz) geschlagen.

Im März 1922 erfolgte seine Ernennung zum Interimsvorsitzenden des Obersten Honved-Gerichtshofs. In dieser Eigenschaft musste er in einer äußerst prekären Angelegenheit, im Prozess gegen den Major Gyula Ostenburg-Moravek, vorgehen, der am zweiten Königsputsch teilgenommen und damals großen Wirbel ausgelöst hatte. Vom 1. Juli 1922 an wurde Csécsi Nagy auch offiziell zum stellvertretenden Vorsitzenden des Obersten Honved-Gerichtshofs ernannt. Ein Jahr später, am 1. Juli 1923 wurde er jedoch infolge der Verfügungen im Friedensdiktat von Trianon in den Ruhestand versetzt.

Danach trat im Leben Csécsi Nagys eine neue und außerordentlich bewegte Periode ein. Der noch rüstige pensionierte General wurde nämlich zu einem äußerst aktiven Mitgestalter des ungarischen öffentlichen Lebens und der verschiedenen gesellschaftlichen Ereignisse. Er war beispielsweise Präsidialmitglied, vom Mai 1924 Präsident des Nationalverbandes der Kriegsinvaliden, -witwen und -waisen (ung. Abk. HADRÓÁ). Diese Funktion übte er bis zur Auflösung der Organisation 1929 aus. Später, von 1935 an, hatte er die Funktion des Vorsitzenden der Wirtschaftspolitischen Landespartei der Kriegsteilnehmer inne. Dank seinen Seelsorger-

Ahnen und seinem Engagement für den Protestantismus spielte er auch in deren 1924 geschaffenen gemeinsamen Verein, dem Landesverband Gábor Bethlen, eine wichtige Rolle, zwischen 1931 und 1933 war er der geschäftsführende Ko-Präsident der Organisation. Natur und Jagd übten auf ihn ebenfalls eine starke Anziehungskraft aus. Daher übernahm er im Ungarischen Landesjagdschutzverein „Hubertus“ lange Zeit eine entscheidende Rolle. Mehr noch: Zwischen 1928 und 1940 bekleidete er auch den Posten des Vorsitzenden dieses Vereins. Zusammenfassend kann man sagen, dass Csécsi Nagy in der Zwischenkriegszeit der Leitung von etwa 50 verschiedenen gesellschaftlichen Organisationen angehörte. Seine imposante Tätigkeit im öffentlichen Leben ging etwa 1940 zu Ende. Dabei dürften einerseits sein fortgeschrittenes Alter und seine nachlassende Gesundheit, andererseits die allmähliche Veränderung des Stils der Öffentlichkeit eine Rolle gespielt haben.

LÁSZLÓ OROSZ

DIE ERHALTUNG DER NATIONALEN MINDERHEITEN IST „DAS UREIGENSTE INTERESSE DES ZUKÜNFTIGEN UNGARISCHEN STAATES [...]”

JAKOB BLEYERS ROLLE IN DER REGIERUNG (1919–1920) IM KONTEXT DER
BESTREBUNGEN DER UNGARDEUTSCHEN ALS NATIONALE MINDERHEIT

Das konterrevolutionäre Regime, das nach dem Sturz der Räterepublik an die Macht gekommen war, diente in seiner (kurzen) Anfangsphase in vollem Maße der wichtigsten politischen Priorität, der Erhaltung der territorialen Integrität. In der Kommunikation der entgegenkommenden Haltung der Regierung gegenüber den nationalen Minderheiten ist dieses Bestreben besonders zu erkennen. Von der naiven Hoffnung ausgehend, dass im Laufe des Verfahrens der Entscheidungsfindung der gleichzeitig laufenden Friedenskonferenz vielleicht noch nicht alles gelaufen war, schien es jedem eindeutig, dass nur mit dem Angebot einer beispielhaften Nationalitätenpolitik und einer sachgemäßen Alternative gegenüber den zentrifugalen Bestrebungen der nicht ungarisch sprechenden Bevölkerung irgendeine Hoffnung bestehen konnte. Dieser Versuch, wie früher die verlockende Politik der Károlyi-Regierung Ende 1918, versprach nur ein geringes Ergebnis. Ein Gutteil der Minderheiten war schon in der Periode des bürgerlich-demokratischen Kurses kaum noch zu überzeugen (denn die Mehrheit erklärte ihren Beschluss über Trennung und Anschluss), die konterrevolutionäre Regierung rechnete jedoch durch das Wohlwollen der Großmächte noch in vielerlei Hinsicht mit beachtlichen Korrekturen. Voraussetzung dafür war jedoch, dass es ihr gelingt, die Existenz solcher Kräfte zu demonstrieren, und zwar genau seitens der einheimischen nationalen Minderheiten, die sich dem Separatismus widersetzen und zentripetale (also nach innen ziehende) Bestrebungen betonten.

Am besten geeignet erschienen dafür offensichtlich die deutsche Minderheit, sie wurden nämlich durch die geografische Entfernung von ihrem Mutterland niemals von solch irredentistischen Bestrebungen getrieben wie – sagen wir – die Rumänen und Serben, die sich nach Vereinigung mit ihren Mutternationen sehnten. Die Los-trennung lag auch im Herbst 1918 nicht in ihrem Interesse, sie sahen auch damals keine günstigere Alternative als die bestehende, um ihre eigene Volksgruppe zusammenzuhalten. So konnten sie sich kaum wünschen, in den Rahmen eines anderen – nicht weniger nationalistischen – Staatsgebildes hinüberzugelangen. Genau dieser Umstand war es, der der Budapester Regierung die Möglichkeit schuf, ihre Strategie auf die positiven Traditionen und wohlwollende Unterstützung als beispielhafte

Attitüde einer Minderheit, der ihr gegenüber von Anfang an nicht feindlich eingestellten deutschen Gemeinschaft aufzubauen. Das heißt, dass sie im Wesentlichen in Form eines aufeinander angewiesenen und gegenseitig vorteilhaften Partnerschaftsverhältnisses und gegen die Garantie gewisser Konzessionen auf die offenkundige Manifestation der staatspatriotischen Gesinnung der deutschen Minderheit hoffte.

Diese Grundeinstellung der Regierung fand einen idealen Partner in der Person des Professors für Germanistik an der Budapester Universität, Jakob Bleyer, des angesehenen Führers der ungarländischen Deutschen. Bleyer schien vollkommen geeignet dafür, die Erwartungen des neuen Kurses nach der revolutionären Epoche zu befriedigen. Sein politisches Antlitz passte prima in das Ideensystem der Konterrevolution: Er war betont christlich und national, linksfeindlich und integritätsschützend, noch dazu deutscher Abstammung. Die oben signalisierte Interessengleichheit und Partnerschaft verkörperte sich sozusagen in ihm. Durch diese Interessengleichheit wurde Bleyer im August 1919 Minister für nationale Minderheiten der Friedrich-Regierung, dann auch der nachfolgenden Regierungen von Huszár, Simonyi-Semadam und Teleki.

Die Studie behandelt die Tätigkeit Bleyers und des von ihm geführten „Nationalitätenministeriums“ sowie seine wichtigeren Maßnahmen im Zeichen des Integritätsschutzes.

GÁBOR HOLLÓSI

DAS UNGARISCHE SYSTEM DER NOMINIERUNG VON ABGEORDNETEN IM EUROPÄISCHEN KONTEXT IN DER ZWISCHENKRIEGSZEIT

Das Institut der Nominierung von Abgeordneten war schon in der Zwischenkriegszeit in der Mehrheit der europäischen Wahlsysteme wohl bekannt. Sein Ziel kann man kurz und bündig so zusammenfassen, dass die Wähler ihre Stimmen nur für eine Person abgeben durften, die sie unter vorher in einer Rechtsregel festgelegten Bedingungen als Parlamentsabgeordneten nominierten. Das damalige ungarische Nominierungssystem war innerhalb des europäischen Umfeldes durch seine außerordentliche Kompliziertheit gekennzeichnet. Daraus folgte naturgemäß die hohe Anzahl von Missbräuchen. In dieser Arbeit befassen wir uns jedoch nicht mit den Missständen, sondern machen das ungarische Regelwerk bekannt, und zwar so, dass zwischendurch immer seine europäischen Bezüge erforscht werden. Dementsprechend besteht die Arbeit aus drei Einheiten.

Vor allem klassifizieren wir die Systeme der Nominierung von Abgeordneten auf dem Kontinent, um die Position der ungarischen Regulierung zwischen den beiden Kriegen aufzeigen zu können. Anschließend betrachten wir die Entwicklung der ungarischen Regelungen auf der Grundlage der Wahlrechtsverordnung 1922, des (ersten) Wahlrechtsgesetzes 1925, der sogenannten „Empfehlungs“-Novelle 1937, sowie des (zweiten) Wahlrechtsgesetzes 1938. Schließlich ziehen wir die Begründungen der erwähnten Gesetze und das Diskussionsmaterial der Nationalversammlungen heran und suchen die bei ihrer Schaffung aufgetauchten europäischen (komparatistischen) Beispiele. Aus unseren Analysen wird auch ersichtlich, was die Gesetzesbegründung, die den Standpunkt der Regierungspartei widerspiegelte, oder was eben die parlamentarische Opposition für wert erachtete, aus dem Nominierungssystem einzelner ausländischer Staaten hervorzuheben.

LAJOS KOCSIS

ROLLE DER LANDESFAHNEN BEI DER PATRIOTISCHEN
ERZIEHUNG IM UNGARN NACH TRIANON

Die Landesfahnen, die als Ergebnis der landesweiten Ausbreitung der gleichnamigen Bewegung geweiht wurden, sind zu Symbolen „des unerschütterlichen Festhaltens am ungarischen Boden“ geworden. Ihr Ausgangspunkt war die Aufstellung der Landesfahne auf einem Podest, das als Reliquie Erde vom gesamten Gebiet des historischen Ungarns barg, 1928 auf dem Budapester Szabadság-Platz. Da das gesamte Unterrichtswesen von der Idee der Wiederherstellung des historischen Ungarn durchdrungen war, erschien die Landesfahnen-Bewegung – als Erziehungsfaktor – auch im Leben der Schulen. Auf die Schüler und Studenten, die ihre Gedenkfeiern unter den Landesfahnen abhielten, übten die Halbmast-Denkmäler, die den Gedanken der ungarischen Auferstehung symbolisierten, eine große Wirkung aus, sie festigten ihren Glauben daran, dass die nationale Einheit innerhalb kurzer Zeit Wirklichkeit wird.

Die Erwartungen, die mit der Gründung der Bewegung als Ziele formuliert wurden, sind auch im Fall der schulischen Landesfahnen eindeutig in Erfüllung gegangen. Daher ist es kein Zufall, dass auch das Präsidium des Großkomitees des Ungarischen Landesfahnenverbandes mit der Rolle der Landesfahnen in den Bildungseinrichtungen weitgehend zufrieden war. „Der Gedanke der Landesfahne und der dadurch vermittelte Gedanke von Großungarn kann die Mission in der Seele der jüngsten ungarischen Generation unter der Führung ausgezeichneter Leiter immer besser erfüllen, die aus der Sicht des Kennenlernens der Geschichte des tausendjährigen Landes und der heißen Vaterlandsliebe bei den bereits nach Trianon geborenen kleinen Ungarn so sehr erforderlich ist [...]“, lautete die kurze Zusammenfassung der Wirkungen.

LAJOS SZÜCS

DIE GESCHICHTE DES HEBAMMENINSTITUTS IN SZOLNOK

Vor dem Ausbau des staatlichen öffentlichen Gesundheitswesens und des Systems staatlicher Geburtshelferinnen und Fürsorgerinnen war es die Aufgabe der Hebammen, die Entbindung vorzubereiten, die Geburt bei den kreißenden Frauen zu begleiten und sich um die Wöchnerin in der Zeit des Wochenbetts zu kümmern. Sie wuschen und pflegten die Neugeborenen und durften sie sogar taufen.

Das Netz des staatlichen öffentlichen Gesundheitswesens, das im Königreich Ungarn nach 1867 ausgebaut wurde, machte es erforderlich, dass die Hebammen in Einrichtungen, in Lehranstalten ausgebildet werden.

Eine der bedeutendsten Hebammenlehranstalten gab es in Großwardein/Nagyvárad/Oradea in Ostungarn. Die Tätigkeit in dieser Einrichtung begann am 7. Januar 1873; ihr erster Direktor war Dr. Márk Konrád, der sie bis zu seiner Pensionierung 1914 leitete. Aufgrund seiner Verdienste wurde ihm am 6. Januar 1914 in Wien der Adelstitel verliehen, den seine Familie mit dem Prädikat von „Tornyos“ nutzen durfte.

Die Leitung der Lehranstalt von Großwardein übernahm 1914 der Sohn von Dr. Márk Konrád, Dr. Jenő Konrád von Tornyos, der bis 1920 als Direktor tätig war, als die rumänischen Behörden Dr. Alexandru Nemeş zum Direktor ernannten. Jenő Konrád flüchtete mit seiner Familie und der Hebammenlehranstalt von Großwardein nach Szolnok, wo er 1922 im städtischen Allgemeinen Krankenhaus seine Arbeit fortsetzte. Auf Jenő Konráds Antrag und die Initiative des Kultusministers Kuno Klebelsberg, des Obergespanns des Komitats Jász–Nagykun–Szolnok, Sándor Almásy, und des Vizegespanns des Komitats, Imre Alexander, entschied 1923 die Stadtvertretung von Szolnok – mit dem Bürgermeister Viktor Zrumetzky an der Spitze – das Hebammeninstitut in einem neuen Gebäude untergebracht werden soll.

Der Bau des neuen Instituts begann am 23. Oktober 1924 anhand der Pläne von DiplomArchitekt Géza Kappéter und wurde am 17. August 1926 abgeschlossen. Die feierliche Übergabe erfolgte am 16. Oktober, der neben der Stadtführung Reichsverweser Ritter Miklós Horthy von Nagybánya und Kultusminister Kuno Klebelsberg persönlich beiwohnten.

Als Nachfolge der Hebammenlehranstalt von Großwardein brachte das Hebammeninstitut in Szolnok Erneuerung im Leben der Stadt und des Komitats Jász–Nagykun–Szolnok, die nach dem Trauma von Trianon wieder zu sich gekommen waren.

IZABELLA DRÓCSA

DER STELLVERTRETENDE VOLKSKOMMISSAR FÜR WOHNUNGSWESEN VOR GERICHT: PROZESS GEGEN ZOLTÁN SZÁNTÓ UND MITSTREITER IN DER HORTHY- ÄRA

Der ehemalige stellvertretende Volkskommissar für Wohnungswesen Zoltán Szántó kehrte 1927 nach Ungarn zurück, um die Führung der neugegründeten Kommunistischen Partei Ungarns (im Weiteren KMP) zu übernehmen. Die bolschewistische Partei brauchte eine legale „Tarnorganisation“, damit die Behörden von der geheimen staatsfeindlichen Verschwörung nicht Wind bekamen. Deshalb suchte Szántó den Leiter der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei (im Weiteren: MSZMP), István Vági auf, der bereit war, seine Partei den Zielen der III. Internationale unterzuordnen und mit den Kommunisten zusammenzuarbeiten.

Die Polizei verhaftete im Februar 1927 die KMP- und die MSZMP-Mitglieder, die an der geheimen Bewegung beteiligt waren. Nach der Sammlung von Beweisen schlug Staatsanwalt Ágost Miskolczy vor, wegen des dringenden Verdachts der Vereinigung zum Aufruhr nach § 156. im Csemegi-Kodex das Standgericht einzuberufen. Die Rechtsgrundlage für das beschleunigte Verfahren bildete die Verordnung des Justizministers Nr. 135/1924. In dieser Arbeit wird die gesetzliche Regelung bekannt gemacht, die die Anwendung des Standrechtes zu Friedenszeiten ermöglichte, womit die Behauptungen der Geschichtsschreibung nach 1945 dementiert werden, die die Unrechtmäßigkeit des Standrechtes betonten. Darüber hinaus werden die Verordnung des Justizministers zur Regelung des Standrechtsverfahrens Nr. 9550/1915. sowie das Vorgehen der ermittelnden Behörden und der Staatsanwaltschaft verglichen.

Das Standgericht berief sich auf das Fehlen des Wirkungsbereichs und fasste schließlich einen Beschluss zur Fortsetzung der Strafsache auf dem ordentlichen richterlichen Wege. Anschließend erhob die Anklagebehörde nach §1–2. des Gesetzes III. aus dem Jahre 1921 für den wirksameren Schutz der staatlichen und gesellschaftlichen Ordnung Anklage gegen die Beschuldigten wegen umstürzlerischer Tätigkeit sowie Unterlassung der Anzeigepflicht nach §3. Das Gericht akzeptierte diese Anklagepunkte, so wurde Zoltán Szántó wegen schwerer umstürzlerischer Tätigkeit zu einer Zuchthausstrafe von acht Jahren und sechs Monaten, zu zehn Jahren Amtsverlust und zur Aberkennung der politischen Rechte verurteilt. István Vági wurde wegen des Regelfalls desselben Delikts mit einer Zuchthausstrafe von vier

Jahren und sechs Monaten mit zehn Jahren Amtsverlust und der Aberkennung der politischen Rechte sanktioniert. Weitere zweiundzwanzig Personen wurden wegen Mangels an strafbarer Haltung freigesprochen.

KRISZTIÁN GLAUB

MOSAIKEN AUS MIHÁLY FARKAS' LEBEN VOR 1945

Das Leben und die politische Tätigkeit des ehemaligen Verteidigungsministers und späteren stellvertretenden Generalsekretärs der MDP (Partei der Ungarischen Werktätigen) Mihály Farkas nach 1945 sind heute bereits hinlänglich bekannt. Gleichzeitig gibt es immer noch viele Fragezeichen in Bezug auf den früheren Abschnitt seines Lebens, der nicht leicht rekonstruiert werden kann, teils, weil wenig Quellen zur Verfügung stehen und teils, weil sie gesperrt sind. Dennoch ist es wichtig, gewisse grundlegende Fakten auch aus dieser Periode ausfindig zu machen, um die Denkweise des 1945 nach Ungarn gekommenen kommunistischen Politikers und sein Verhältnis zur Idee und zur Sowjetunion kennenzulernen.

Mihály Farkas wurde am 18. Juli 1904 in Abaújszántó (Nordungarn, Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén) als Herman Löwy geboren. Schon in jungen Jahren geriet er unter den Einfluss der sozialistischen und kommunistischen Ideen, die er konsequent vertrat, anfangs in der neu entstandenen Tschechoslowakischen Republik. Da der neue Staat der Ausbreitung der Kommunisten feindlich gegenüberstand, ist es verständlich, dass Farkas/Löwy gemeinsam mit seinen Genossen kaum 20jährig wegen kommunistischer Agitation und Aufruhr vor Gericht gestellt wurde und im Laufe unterschiedlicher Verfahren eine Gefängnisstrafe von sechseinhalb Jahren erhielt. 1930 wurde er bedingt freigelassen, wonach er zunächst nach Prag, später nach Moskau ging. Dort bekam er bedeutende Positionen: Er war einer der Sekretäre der Jugendorganisation der Kommunistischen Weltpartei Komintern, der Kommunistischen Jungarbeiter-Internationale (KII). In dieser Eigenschaft erfüllte er verschiedene Aufträge – nunmehr unter seinem Namen Wolf in der Bewegung – Anfang der 30er-Jahre in Westeuropa. 1937 geriet er sogar in das vom Bürgerkrieg heimgesuchte Spanien. Die Jahre des „Großen Terrors“ in Moskau verschonten jedoch auch Wolfs Umfeld nicht; nachdem einer seiner besten Freunde und Unterstützer verhaftet worden war, wurde auch seine Lage akut, schließlich jedoch gelang es ihm mit Hilfe einflussreicher Fürsprecher, die Säuberungen zu überleben, er konnte sogar auch seine hohen Positionen behalten.

Auf Bitten des Ende 1940 in Moskau eingetroffenen Mátyás Rákosi kam er von der Tschechoslowakischen Kommunistischen Partei in die Kommunistische Partei Ungarns (KMP), von da an können sein persönliches Interesse an ungarischen Angelegenheiten und Rákosis stabile Unterstützung für ihn datiert werden. Nach dem deutschen Angriff am 22. Juni 1941 war er Mitarbeiter des in Gründung befindlichen Moskauer Kossuth Radios, dann Frontpropagandist als bestimmende Figur

der KMP. Davon zeugt auch, dass er schon 1943 vollberechtigtes Mitglied des Auslandskomitees war, der Spitze der Partei. Seinen zunehmenden Einfluss stabilisierte er im Laufe kleinerer oder größerer Schlammschlachten innerhalb der Partei, wobei er konsequent für Rákosis Linie eintrat. Von der Aufwertung seiner Person zeugen auch die Versuche, ihn mit wichtigen Parteaufträgen nach Ungarn entsenden zu wollen, die schließlich aus unterschiedlichen Gründen ausblieben. In der zweiten Hälfte 1944 hielt er sich – als Vertreter der Partei – ständig an der Front auf und bereitete laufend die Agitations- und Propagandaarbeit und die Rückkehr der sorgfältig selektierten kommunistischen Führer nach Ungarn vor. Dies wurde schließlich Anfang November 1944 realisiert. Unter den allerersten Heimkehrenden findet man auch Mihály Wolf (zu dieser Zeit schon Farkas), Mitglied der Zentralleitung der neu gegründeten Ungarischen Kommunistischen Partei MKP.

JUDIT HAMMERSTEIN

EIN UNGARISCHER MILITÄR-KUNDSCHAFTER IM LAND DER BOLSCHEWIKEN – OBERST NÁNDOR TARÓCZYS UNGEWÖHNLICHER BESUCH IN DER SOWJETUNION

Nándor Taróczy (1874–1973) kann zweifelsohne als einer der aufregendsten Vertreter unter den ungarischen Reisenden betrachtet werden, die in der Zwischenkriegszeit die Sowjetunion aufsuchten. Die Reise des militärischen Fachreferenten 1925, der an der ungarischen Botschaft in Tallinn (Reval) als Diplomat getarnt arbeitete, verdient in erster Linie aus der Sicht der Geschichte des ungarischen militärischen Nachrichtendienstes und der ungarisch-sowjetischen diplomatischen Beziehungen besondere Aufmerksamkeit. Sein Reisebericht kann zugleich auch in die Reihe der zeitgenössischen Reisebeschreibungen eingefügt werden. Taróczy war einer der besten Russlandexperten der Epoche, durch sein Wissen, seinen Informationsstand und Scharfsinn sowie seine Sprachkenntnisse ragte er aus dem damaligen diplomatischen Umfeld weit heraus.

Da Ungarn und die Sowjetunion zu damaliger Zeit noch keine diplomatischen Beziehungen unterhielten – die einschlägigen Anstrengungen und die Abstimmungen in Berlin verliefen bis 1925 im Sand –, werfen die Umstände von Taróczys Reise sowohl aus sowjetischer als auch aus ungarischer Sicht zahlreiche spannende Fragen auf.

Die Gattung von Taróczys Reisebericht *Szovjetuniói utazásom. 1925. április-május* (Meine Reise in der Sowjetunion – April–Mai 1925), der als Manuskript erhalten blieb, ist schwer zu bestimmen. Es handelt sich nämlich um einen für den „internen Hausgebrauch“ vorgesehenen Bericht im Außenministerium, der neben der Beschreibung offizieller Begegnungen auch Elemente realer Reisebeschreibungen enthält. Der Besuch des Obersten - bei seiner Abreise war er ein Oberst im militärischen Rang, bei seiner Rückkehr bereits ein General - kann als eine ureigene Mischung einer privaten und einer „offiziellen“ Reise betrachtet werden: Während er informelle Gespräche mit hochrangigen sowjetischen Beamten führte, durfte er ohne sowjetische Begleitung in Gesellschaft seiner russischen Frau im Land umherfahren und gewann dabei Einblick ins Leben sowjetischer Dörfer und Kleinstädte. Die Darlegung der beiden Besuche in der Provinz und der Erlebnisse in Moskau liefern den Charakter des Berichtes als Reisebeschreibung, und zudem macht sie den größeren Teil des Textes aus. Taróczys Informiertheit ist über jeden Zweifel erhaben, zugleich scheint er kein Human-Intellektueller gewesen zu sein. Als Militär hatte er Aufgaben

der Diplomatie und des Nachrichtendienstes zu verrichten, daher standen primär die inneren politischen Kräfteverhältnisse, die außenpolitischen und kriegsbezogenen Absichten und Wirtschaftstendenzen usw. im Vordergrund seines Interesses.

Als eine der großen Tugenden des Berichtes zeigt sich die ausführliche, stellenweise wortwörtliche Wiedergabe der Verhandlungen mit den Sowjets. Damit bietet er Einblick nicht nur in die diplomatischen und militärischen Absichten der ungarischen und der sowjetischen Seite, sondern auch eine Kostprobe von der damaligen sowjetischen Einstellung und Mentalität bei Verhandlungen. Ferner ist auch die Beschreibung der Erlebnisse beachtlich, die Taróczy während seines Aufenthalts im Land und in Moskau als „Zivilperson“ sammeln konnte. Der Autor zeichnete ein insgesamt verheißungsvolles Bild von der Sowjetunion, er enthielt sich augenfällig eindeutig negativer Anmerkungen und scharfer Formulierungen. (Ausgesprochen verurteilende Kritiken im Bericht kann man in Bezug auf die zaristische Welt lesen.) In seinem Reisebericht zeichnete er das Bild eines stetig gedeihenden, sowohl gesellschaftlich als auch wirtschaftlich konsolidierten, berechenbaren und immer weniger sozialistischen und im Vergleich mit dem als äußerst verdorben bewerteten Zarenregime auch moralisch viel gesünderen Landes. Das Bild eines Staates, der sich zu einem Imperium entwickelt, für den die gesellschaftliche Unterstützung stark ist und auf dessen Zusammenbruch zu rechnen, resultiert deshalb aus dem völligen Missverständnis beziehungsweise der Unkenntnis der Lage. Diese positiv gefärbte Einschätzung zeichnet sich auch im nächsten Bericht des Autors *Összefoglaló helyzetkép Szovjetországáról 1925. év szeptember havában* (Zusammenfassender Lagebericht über Sowjetrußland im September des Jahres 1925) ab, in dem er sich teilweise ebenfalls auf seine Reiserlebnisse stützte. Ein wesentlicher Unterschied besteht jedoch darin, dass diese Arbeit bereits eine klassische akkurate Analyse mit zahlreichen statistischen Angaben darstellt, die keinerlei persönliches Moment mehr beinhaltet.

Taróczys Voreingenommenheit beim Aufzeigen eines insgesamt günstigen Bildes, das auf negative Dinge (wie Mangel an Freiheit, Gewalt, gesellschaftliche Ungleichheiten, Elend usw.) so gut wie verzichtet, bedarf einer Erklärung. Der Grund ist offensichtlich darin zu suchen, dass der Autor seine Vorgesetzten überzeugen wollte, dass Ungarn so bald wie möglich diplomatische Beziehungen zur Sowjetunion aufnehmen sollte. Für ihre Notwendigkeit sprachen seiner Ansicht nach der gesunde Menschenverstand und Ungarns Interesse: nicht nur die wirtschaftlichen und kommerziellen Vorteile, sondern auch der entscheidende Gesichtspunkt, dass Ungarn zur Realisierung seiner Revisionsbestrebungen Verbündete nicht im Westen, sondern in den Sowjets finden kann, die an der Aufrechterhaltung des Friedenssystems von Versailles genauso interessiert waren. Für die ungarischen Entscheidungsträger, die der

Sowjetunion gegenüber von vornherein argwöhnisch waren, wollte Taróczy nicht das ohnehin schon negative Bild von der Sowjetunion bestätigen, im Gegenteil: Er wollte durch das fast schon propagandamäßige „Auftischen“ der sowjetischen Wirklichkeit hervorheben, dass man den bolschewistischen Staat nicht zu fürchten brauchte, denn es ging um ein berechenbares und sich zu einem immer stärkeren Reich entwickelndes Land, mit dem man verhandeln kann und mit dem es sich lohnte zu verhandeln. Mit seiner Abhandlung über die Reiseerlebnisse und seinem Lagebericht 1925 untermauerte Taróczy praktisch – anders als in einzelnen Formulierungen in späteren Meldungen – die Argumentation seiner sowjetischen Verhandlungspartner.

ANDRÁS JOÓ – LOVICE MARIA ULLEIN-REVICZKY

DIE REISE DES GESANDTEN ANTAL ULLEIN-REVICZKY MIT SEINER FRAU UND TOCHTER VON BUDAPEST NACH STOCKHOLM IM SEPTEMBER 1943, IN EINER STÜRMISCHEN PHASE DES ZWEITEN WELTKRIEGES

(QUELLENPUBLIKATION)

Die hier vorliegende Quellenpublikation ist eine texttreue Übersetzung des englischen Manuskripts, das in den Monaten nach Ende März 1944, ganz bestimmt noch in der Zeit der Sztójay-Regierung zu Papier gebracht wurde. Das ursprünglich maschinengeschriebene Manuskript wollte man in irgendeinem englischen Presseorgan veröffentlichen. Autorin des Textes war Lovice Louisa Grace Cumberbatch, die Gattin englischer Herkunft von Antal Ullein-Reviczky, der in den Monaten zwischen dem Herbst 1943 und Ende März 1944 als Ungarns Gesandter in Stockholm diente. Auf den Seiten des vorigen VERITAS-Jahrbuches 2020 ist schon eine Studie zu lesen, die aufgrund der Tagebucheintragungen der Ehefrau in den Jahren 1941–1942 verfasst wurde. Mit dieser Publikation ist die jetzige Mitteilung verbunden.

Die Familie Ullein-Reviczky trat die Reise vom Budapester Ostbahnhof in Richtung Stockholm am 20. September 1943 an. Die Diplomategattin zeigt, beginnend mit der Verabschiedung am Bahnhof mit einem beachtlichen Zeremoniell, wie sie ihre Reise erlebte und welche Erlebnisse ihnen während der Reise zuteilwurden. Man kann sich ein Bild davon machen, wie sich eine längere Reise durch das kriegsgebeutelte Europa über die deutsche Hauptstadt Berlin abgespielt haben dürfte. Die Zusammenfassung der Berliner Erlebnisse und Erfahrungen ist vielleicht am anschaulichsten. Es tauchen die bedeutendsten Orte der Stadt auf, das Bild der Bahnhöfe und vor allem die ungarische Gesandtschaft mit dem Gesandten Döme Sztójay schlechten Gedenkens an der Spitze auf, der kaum einige Monate später, nach der deutschen Besatzung Ungarns ungarischer königlicher Ministerpräsident wurde. Der ungarische Gesandte gab in dem bis heute berühmten Hotel Adlon ein Festessen, das unter den Kriegsverhältnissen erst recht luxuriös genannt werden konnte.

Die Reise ging nach einem kleineren Abstecher aufs Land nach Warnemünde weiter, von wo aus die Familie Ullein-Reviczky per Schiff dänisches Gebiet erreichte. Nach einer weiteren Bahnreise kam sie in der Hauptstadt des nordeuropäischen Landes an. Obwohl Dänemark ein okkupiertes Land war, machte Kopenhagen einen sehr günstigen Eindruck, die Einwohner waren im Hinblick auf ihre nahe Befreiung in zuversichtlicher Stimmung. Sie übernachteten in der dänischen Hauptstadt, setz-

ten ihre Reise am nächsten Tag per Schiff nach Malmö fort und erreichten schließlich (wieder per Bahn) Stockholm, den Posten des Gesandten. Die Einleitung zur Quellenpublikation informiert ausführlich über die Rolle der Hauptstadt des neutralen Schwedens in der Kriegsdiplomatie, als Schauplatz der Manöver der Nachrichtendienste der einander gegenüberstehenden Mächte. Erwähnt werden auch aus ungarischer Sicht wesentliche Schlüsselfiguren des Schauplatzes Stockholm. Ferner waren wir bemüht, in Anmerkungen oder in der Einleitung alle interessanten oder konkretere Fragen aufwerfenden Informationen zu erläutern, die im Text stehen.

Unsere Quelle kann durch das Aufzeigen eines spezifischen und einzelnen Aspekts nützliche zusätzliche Daten zur Einschätzung der damaligen Situation Ungarns liefern. Was die Veröffentlichung und die Anfertigung der Anmerkungen angeht, hat uns Lovice Maria Ullein-Reviczky, die in der Quelle als Kind erwähnt wird und hier als Ko-Autorin angeführt ist, unentbehrliche Hilfe geleistet. Sie hat uns das maschinengeschriebene Originalmanuskript zur Verfügung gestellt und die originalgetreuen Transkriptionen des heute schon schwer lesbaren, natürlich handgeschriebenen Textes des Tagebuches ihrer Mutter angefertigt. Aus den im Tagebuch formulierten Informationen schöpften wir auch diesmal reichlich, genauso wie im Fall unserer früheren, oben bereits erwähnten Publikation (VERITAS Jahrbuch 2020), die sich fast vollständig auf die Tagebucheintragungen stützte. Diesmal wollten wir aber einen abweichenden, wirklich vollständigen, integren Text der Autorin des Tagebuchs darstellen, der als recht passende Ergänzung der in Bearbeitung befindlichen Aufzeichnungen des Tagebuchs aufzufassen ist.

DÁVID KISS

DIE KOMMUNISTEN UND DIE HEIKEHRENDEN KRIEGSGEFANGENEN

Aus den Ereignissen des Jahres 1947 ist ersichtlich, dass die Ungarische Kommunistische Partei in der Tat bemüht war, sich für die Heimkehr der Kriegsgefangenen einzusetzen; dies lag jedoch eher an den Sowjets und nicht an ihr. Ihre Tätigkeit war sehr wohl widersprüchlich, denn die Kommunisten wollten in erster Linie die Heimkehr der für sie aus Sicht der Wahlen als positiv eingeschätzten Personen fördern, während sie die anderer, wie der Menschen deutscher Nationalität, ausgesprochen behinderten. Fremdenhass gab es auch bei ihnen, er wurde nur nicht an die große Glocke gehängt, wie dabei auch Mitglieder des schwächeren Geschlechts nicht in Betracht gezogen wurden. Ihre geschmacklose Wichtigtuerei löste zugleich bei vielen Menschen offensichtlich Antipathie aus. Den Großteil der Heimkehrer und deren Familien konnten sie im Gegensatz zu ihren Plänen nicht unter ihren Einfluss bringen, sie konnten allerdings eine Menge Daten über sie beschaffen. Sie waren überall zugegen, schleusten ihre Leute überall ein. Von den Menschen, die sich mit der Angelegenheit der Kriegsgefangenen befassten, waren etliche ehemalige Partisanen oder hatten antifaschistische Schulen absolviert; die Sowjets kannten sie, daher vertrauten sie ihnen. Ein gutes Beispiel dafür war Sándor Sziklai, der ihnen in regelmäßigen Meldungen berichtete.

JÁNOS RÁCZ

EIN ANDERER FALL JACZKÓ

Am 17. November 1947 nach 19.00 Uhr wurden im Hof des Budapester Sammelgefängnisses zwei Männer erhängt. Einer von ihnen war der Apotheker Iván Jaczkó, der Bruder des inzwischen schon diskreditierten Politikers der Kleinlandwirtepartei Pál Jaczkó. Ihre öffentliche Hinrichtung verfolgte eine kleinere Menschenmenge. Kaum einige Stunden zuvor hatte es das Standgericht für erwiesen angesehen, dass sie vier Tage zuvor das Budapester Rathaus in die Luft sprengen wollten. In dieser Arbeit wird versucht, die Geschehnisse aufgrund der auffindbaren Quellen zu analysieren. Demnach ist zu vermuten, dass hinter dem ganzen Fall die Hexenküche der Staatssicherheit stand. Die politischen Ermittler kreierten eine antikommunistische bewaffnete Terrorgruppe, um sie mit dem Prozess gegen die Ungarische Brüderliche Gemeinschaft zu verbinden. Deshalb wurden alle möglichen Mittel eingesetzt; sie schreckten sogar davor nicht zurück, das Konzept noch mehr zu erweitern und auch den jesuitischen Provinzial in Ungarn zu verhaften. Auch der Kontext vom Kalten Krieg wurde mit verwendet. Nicht einmal Verwandte und einzelne Bekannte der Hingerichteten konnten der Bloßstellung entgehen. Einige von ihnen verließen 1956 das Land nach ihrer Freilassung. Dieser Fall ist auch deshalb von Bedeutung, weil wir es dieses Mal nicht mit einem gewöhnlichen gesetzwidrigen Verfahren des Volksgerichtes zu tun haben. Gerade deshalb kann er unsere Kenntnisse auch über die Möglichkeiten der politischen Rechtsprechung der Epoche bereichern.

JUDIT ANTÓNIA FARKAS

DIE AMERIKANER ERHÖRTEN DEN HILFERUF DER UNGARN

DRINGENDE HILFSAKTION DES INTERNATIONAL RESCUE COMMITTEE IN DEN TAGEN DER REVOLUTION 1956

Wie die Demonstrationen, Solidaritäts- und Hilfsaktionen weit und breit in den USA zeigen, erklärte die amerikanische Gesellschaft nach Ausbruch der Revolution 1956 sofort und eindeutig, dass sie die sowjetische Aggression verurteilt, an der Seite der für ihre Freiheit und Unabhängigkeit kämpfenden Ungarn steht und auf ihre baldmöglichste Unterstützung drängt. Ein Teil der Öffentlichkeit hätte ein viel entschiedeneres und schnelleres Auftreten und neben der humanitären eine sofortige politische und militärische Hilfe von der im Hinblick auf den bewaffneten Konflikt in Ungarn unvorbereiteten und passiven Eisenhower-Regierung erwartet, die wegen der Gefahr eines atomaren Krieges von Anfang an mit der Möglichkeit einer Verhandlungslösung rechnete. Gegenüber den Entscheidungsmechanismen der Vereinten Nationen wurden ebenfalls ähnliche Kritiken formuliert.

Von den amerikanischen NGO-s, die sich mit humanitärer Hilfe befassten, reagierte das International Rescue Committee (IRC), das die Verfolgten und Flüchtlinge nationalsozialistischer, faschistischer und kommunistischer Diktaturen seit fast 25 Jahren unterstützt, am schnellsten auf die Nachricht vom Ausbruch der Revolution. Der Vorsitzende der IRC-Geschäftsleitung, Leo Cherne, reiste nach Budapest und übergab den Revolutionären, den Vertretern der Sozialdemokratischen Partei und Kardinal Mindszenty am 1. November 1956 die ersten dringenden symbolischen Hilfspakete der Amerikaner, die das Leben rettende Antibiotikum der Firma Pfizer, Verbandstoffe und Kleider enthielten. Das IRC betrieb eine erfolgreiche Kampagne für die „ungarischen Befreiungskräfte“ und die moralische Unterstützung und humanitäre Hilfe für eine zu erwartende Zahl ungarischer Flüchtlinge, so dass das Gewissen und die Sympathie der amerikanischen Menschen für die Ungarn in der Tat geweckt wurden. In meiner Studie stelle ich die erste, in Ungarn weniger bekannte Phase des ungarischen Hilfsprogramms des IRC während der Revolution 1956 vor, in dessen Mittelpunkt eine Ein-Mann-Aktion des Investment-Bankers an der Wall Street John Richardson Jr. und die Hilfsmission von Leo Cherne in Budapest standen. Dabei suchte ich die Antwort auf die Frage, welche Faktoren bei dem enormen, die gesamte amerikanische Gesellschaft mobilisierenden Erfolg der humanitären Hilfsaktion des IRC eine Rolle spielten.

ZSUZSANNA KÖRÖSI

BILDUNGSWEG BENACHTEILIGTER JUGENDLICHER IN DEN 1950ER- UND 1960ER-JAHREN – SOZIALE HERKUNFT ALS SCHWERES HINDERNIS

Nach 1948 wurde auch das Bildungssystem in Ungarn entsprechend den politischen und ideologischen Zielen des Staatssozialismus umgestaltet. In der Hochschulbildung wurde unter anderem die Kategorisierung der neuen Studienbewerber nach ihrer Abstammung eingeführt und vorgeschrieben, zu welchem Anteil Arbeiter- und Bauernkinder aufzunehmen sind. Grundlage der Einstufung bildete der Beruf der Eltern (typischerweise des Vaters) in den Jahren 1938, 1944 und aktuell sowie seine gesellschaftliche Situation. Dies bedeutete in der Praxis, dass die Studenten vier Kategorien – Arbeitern, werktätigen Bauern, Sonstigem und X – zugeordnet waren. Unter X wurden Kinder von Klassenfremden, d.h. Ausbeutern, Kulaken, Großhändlern vor der Verstaatlichung, Großindustrielle, Berufssoldaten und Gendarmen vor 1945 eingestuft. Mit dieser administrativen Maßnahme wurde der herausragende Anteil von Studenten, die aus dem Volk stammten, gewährleistet. Auf diese Weise sollte denen die Möglichkeit des Studiums verwehrt werden, die als unerwünscht gebrandmarkt waren. Im November 1962 wurde die Unterscheidung nach Abstammung zwar abgeschafft, aber Kinder von Werktätigen, die körperlich tätig waren, wurden bis zur Wende weiterhin bevorzugt. Parallel dazu wurde in der Beurteilung der Aufnahmekandidaten ihre politische Zuverlässigkeit besonders betont; d.h. Studenten, die den Religionsunterricht und die Kirche regelmäßig besuchten, ihre Religion ausübten, gerieten in einen fast unaufholbaren Nachteil. In diesem Beitrag gewinnt man aufgrund von Oral-History-Interviews einen Einblick, welcher Diskriminierung die wegen ihrer Abstammung und ihres Glaubens gebrandmarkten Jugendlichen während ihrer Berufswahl ausgesetzt waren und welche Anstrengungen sie unternahmen, um diese zu kompensieren. Die Geschichte der dargelegten sieben Jugendlichen spiegelt auf der Ebene der Mikro-Historie die Epoche, die Schicksalsprüfungen in Ungarn in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts wider.

PÉTER BERTALAN

VON KAPOSVÁR ÜBER BUDAPEST BIS ULAN-BATOR

DIE GESCHICHTE EINER MONGOLISCHEN VERBINDUNG

Diese Arbeit rekonstruiert aufgrund zeitgenössischer Quellen die Einschaltung des Komitats Somogy und der Stadt Kaposvár, die im Laufe der 1970er-Jahre eine intensive Industrieentwicklung mitgemacht hatten, in den Kreislauf der internationalen Wirtschaftspolitik. Für die Region bedeutete die Landwirtschaft die Hauptpriorität. Am Beispiel eines bedeutenden Unternehmens der mit der Landwirtschaft eng verbundenen Verarbeitungsindustrie, des Fleischkombinats Kaposvár, wird ein interessanter Moment der Geschichte der Stadt aufgezeigt. Als hervorgehobener Wirtschaftspartner des kommunistischen Ungarns galt in den 1970er-Jahren die Mongolei, die ebenfalls „den holprigen Weg“ des Sozialismus eingeschlagen hatte. Sie befand sich am Schnittpunkt des Interessensystems und geopolitischen Aktionsradius zweier Staaten, Chinas und der Sowjetunion, daher war ihr außenpolitischer Spielraum begrenzt und durch die jeweiligen Großmachtsinteressen stark determiniert. Ungarische Fachleute halfen bei der Industrialisierung der Mongolei, deshalb brachten von Zeit zu Zeit auch die Politiker gegenseitig ihre Anerkennung für die erzielten Ergebnisse zu Ausdruck und ernteten dafür die politischen Lorbeeren. Es war ein seltenes Ereignis, dass ein kommunistischer Diktator einen von Budapest weit entfernten Komitatssitz aufsuchte. Genau das passierte im Sommer 1974, als der Führer der Mongolischen Revolutionären Volkspartei Jumshagin Zedenbal in Kaposvár zu Besuch war. Ihn empfing Péter Varga, der neu ernannte Erste Sekretär des Komitats. Aufgrund wertvoller Quellen im Komitatsarchiv Somogy des Ungarischen Nationalarchivs ist es gelungen, einen interessanten Moment eines längeren Forschungsprozesses darzustellen.

ATTILA SERES

VIER STUNDEN ZWISCHEN DER SOWJETISCHEN BOTSCHAFT IN BUDAPEST UND DEM GRENZÜBERGANG HEGYESHALOM

DIE GESCHICHTE EINES „BETYAREN“ IN DER KÁDÁR-ÄRA (1980–1981)

In diesem Beitrag wird die auf frappierendste und – ganz sicher – findigste Weise durchgeführte Republikflucht in der Kádár-Ära, die ihr vorausgegangene Ereignisreihe, der Diebstahl eines Kraftfahrzeuges, die zugleich einem Krimi ähnliche und erschütternde Geschichte einer Fahnenflucht und eines Grenzdurchbruchs beschrieben. Als Ausgangspunkt der Arbeit diente ein im Landesarchiv des Ungarischen Nationalarchivs befindliches Dokument, eine ausführlich informierende Aufzeichnung des Innenministeriums an das Außenministerium, datiert vom 1. April 1980. Der Soldat Szabolcs Pintér drang in den frühen Morgenstunden des 26. März 1980 in das Gelände der Budapester sowjetischen Botschaft ein und stahl den dort geparkten Autobus des Typs Ikarus 255 mit einem Diplomaten-Kennzeichen. Da die ungarischen Regierungsposten, die das Gebäude der Botschaft überwachten, kein unbefugtes Eindringen bemerkt hatten, hielten sie es für selbstverständlich, dass Botschaftsmitarbeiter „von innen“ mit dem Bus vom Hof der Vertretung hinausfahren.

Der Diebstahl des Busses fiel auch den Mitarbeitern der sowjetischen Botschaft nicht auf, denn das Tor zum Hof der Botschaft stand stundenlang sperrangelweit offen. Der ungarische einfache Soldat konnte – nach einem kurzen Abstecher in seiner Kaserne – im Besitz seiner gefälschten diplomatischen Immunität bis nach Hegyeshalom rasen: An den Kontrollpunkten auf den Landstraßen dachte keiner daran, den Bus zu kontrollieren, denn Kraftfahrzeuge ausländischer Vertretungen und deren Fahrgastraum genossen im Sinne der Wiener Konvention 1961 das Recht der Exterritorialität. Wegen des Kennzeichens für Diplomaten wurde der Bus auch auf das Gebiet des Verkehrskontrollpunktes in Hegyeshalom ohne vorherige Pass- und Gepäckkontrolle hineingelassen. Nachdem sie die Absicht zur Grenzverletzung wahrgenommen hatten, eröffneten die Grenzer vor der zweiten Schranke des „Schleusensystems“ des Grenzübergangs auf den Autobus, der an Fahrt gewann, aus Maschinenpistolen das Feuer, der Fahrer überlebte jedoch auf wundersame Weise den Beschuss und kam nach dem Durchbrechen der Schranke unversehrt in Österreich an. In der Arbeit werden die Motivationen Szabolcs Pintérs detailliert untersucht, die äußerst aufregenden Ereignisse der vier Stunden vom Diebstahl des Busses bis zum Durchbruch bei Hegyeshalom beschrieben und dabei wird auch ver-

anschaulicht, mit welchen Methoden die ungarischen Staatssicherheitsorgane in der Kádár-Ära bemüht waren, einem in den Westen geflüchteten ungarischen Staatsbürgers (Dissidenten) „zu greifen“, wie sie versuchten, ihn zur Heimkehr zu zwingen beziehungsweise die österreichischen Organe des Inneren mit konspirativen Mitteln in die Richtung zu leiten, dass sie ihn nach Ungarn abschieben.

KRISZTINA BOGNÁR-KISS

ENTSCHÄDIGUNG IN UNGARN – DIE ANFÄNGE, WIE SIE DIE ZEITUNGSLESER AUF DEM LAND SEHEN KONNTEN

Das erste frei gewählte Parlament sah es vor 30 Jahren als eine seiner wichtigsten Aufgaben an, für die moralische Rehabilitierung der Staatsbürger zu sorgen, denen in den Jahrzehnten der Willkürregimes Unrecht widerfahren war, und unter Berücksichtigung der wirtschaftlichen Lage und der Möglichkeiten des Landes deren materielle Entschädigung anzuordnen.

Das Gesetz Nr. XXV. aus dem Jahre 1991, das zur Regelung der Eigentumsverhältnisse die teilweise Entschädigung der zu Unrecht verursachten Schäden am Eigentum der Staatsbürger verfügte, wurde am 11. Juli 1991 verkündet. Den Gesetzentwurf zur Einführung des Begriffs der Entschädigung und des Entschädigungsscheins sowie dessen Nutzung bei Bodenauktionen bereitete der Justizminister bereits im Dezember 1990 vor. Im Februar 1991 begann der parlamentarische Prozess über dessen modifizierten Text; zu einer ausführlichen Debatte kam es an vier Sitzungstagen im April. Die erste Version des Gesetzes wurde am 23. April vom Parlament verabschiedet. Nach der Abstimmung gingen beim Verfassungsgericht zahlreiche Anträge ein, die verfassungsrechtliche Bedenken aufwarfen; vor der Verkündung verlangte auch der Präsident der Republik in Bezug auf mehrere Bestimmungen des Gesetzes eine Stellungnahme dieser Instanz, die einige Abschnitte der Rechtsnorm in der Tat für verfassungswidrig erklärte. Aufgrund dieses Beschlusses gelangte der neue Entwurf, der das Gesetz entsprechend dem Gerichtsbeschluss umformulierte, im Juni 1991 zu den Abgeordneten. Den endgültigen Text nahm das Parlament auf seinem Sitzungstag am 26. Juni an.

Zu den Wochenblättern Ungarns mit der größten Vergangenheit gehört *Szabad Föld* (Freie Erde), dessen erste Ausgabe am 29. August 1945 mit dem Leitartikel des Ministers für Ackerbau Imre Nagy erschien. Unter dem Haupttitel der Zeitschrift, die als Presseorgan der Ungarischen Kommunistischen Partei begonnen hatte, ist heute folgender Auftrag zu lesen: Zeitung der ungarischen Provinz. Sie galt vor der Wende als alleinherrschend unter den Presseerzeugnissen mit landesweitem Vertrieb. Noch heute verfügt sie über eines der größten Lager von Abonnenten. In den Artikeln und Berichten der Zeitung hatten in den vergangenen über 75 Jahren neben der Darstellung des Lebens der Menschen und der Lebensform in der Provinz auch aktuelle, die Leser interessierende Themen aus Wirtschaft, Kultur, Familie, Sport, Gesundheit und Wissenschaft ihren Platz.

In der Wendezeit befasste sich natürlich auch *Szabad Föld* in zahlreichen Beiträgen mit dem Entstehen der Gesetze der Entschädigung, der Interpretation ihres Inhalts und der Darstellung der Arbeit der Entschädigungsbehörde, die die ländlichen Regionen des Landes besonders sensibel betrafen. Der vorliegende Beitrag präsentiert anhand der Analyse von Nachrichten, Interviews und Informationsforen in Verbindung mit dem Themenbereich der Entschädigung, wie die Zeitungsleser in Ungarns Provinz das Entstehen des ersten Entschädigungsgesetzes und die praktischen Schritte zu dessen Durchführung sehen konnten.

ZOLTÁN DÉVAVÁRI

DIE STILLE DER BEKLOMMENHEIT I.

DIE ANTALL-REGIERUNG UND DIE UNGARN IN DER VOJVODINA IN DER ERSTEN HÄLFTE 1992 (JANUAR–MAI)

Der Beitrag untersucht die Politikgeschichte der Ungarn im ehemaligen Südungarn, in der Vojvodina, in der an Ereignissen reichen ersten Hälfte des Jahres 1992, wobei er sich auf Dokumente des ungarischen Außenministeriums stützt. Der Autor behandelt ausführlich die Anstrengungen des Ministerpräsidenten József Antall zum Schutze der Ungarn in diesem Landesteil, und zitiert in diesem Zusammenhang seinen Brief an den amerikanischen und den französischen Präsidenten, George Bush und François Mitterand, sowie den britischen und den italienischen Ministerpräsidenten, John Major und Giulio Andreotti, in der Angelegenheit der Ungarn in der Vojvodina. Ferner geht die Arbeit auf die Amerika-Reise des Vorsitzenden der Demokratischen Gemeinschaft der Ungarn in der Vojvodina (Ung. Abk. VMDK), András Ágoston, vom 8. bis 16. Februar 1992 ein, wo er Verhandlungen mit amerikanischen Entscheidungsträgern führte. Zum Schluss werden die Gewalthandlungen vor und im Zusammenhang mit der VMDK-Vollversammlung im April zusammengefasst, die in dieser Zeit ihren Höhepunkt erreichten.

MIHÁLY NOSZKÓ-HORVÁTH

MATERIELLE ENTSCHÄDIGUNG IN UNGARN – DARSTELLUNG DER EINSCHLÄGIGEN ENTSCHÄDIGUNGSDOKUMENTE

Nach der Wende tauchte zu Recht der gesellschaftliche Anspruch auf, für das in den vorangegangenen diktatorischen Systemen erfolgte und aus politischen Gründen erlittene Unrecht irgendwie Abhilfe zu schaffen. Diesem Ziel diente das Rechtsinstitut der Entschädigung, nach deren allgemeinsten Einteilung materielle und persönliche Entschädigung unterschieden wird, je nachdem, welcher Natur das Unrecht war. Bei der Wahl des Themas der Arbeit war es ein wichtiger Gesichtspunkt, dass es 2021 genau 30 Jahre her war, dass das erste Gesetz über die materielle Entschädigung erlassen worden war, dem später mehrere Gesetze folgten. Dargelegt werden die für diesen Bereich geltenden Gesetze, die Praxis des Verfassungsgerichts, die Eigenheiten der Entschädigungsverfahren und die wichtigsten Merkmale der entstandenen Dokumente sowie auch die wichtigsten statistischen Daten.

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 19, 20
Ablonczy Balázs 219, 251
Acsay Tihamér 199
Admetó Géza 244
Ágoston András 453, 456–459, 514
Alexander Imre 224
Alexandru, Nemeş, dr. 221, 229
Almásy Sándor 222, 224, 228, 229
Ambrózi Migazzi István 185
Anderle Ádám 257
Andics, Helmut 155
András Ferenc 89
Andrássy Antal 395
Andrássy Gyula, id., gr. 52–54, 62
Andrássy Gyula, ifj., gr. 164
Andrássy Manó, gr. 69, 70
Andreotti, Giulio 449, 554
Angyal Dávid 133
Angyal Pál 237, 242, 243
Anka László 31, 33, 36, 93, 98, 174, 193
Anna, Szent 70
Antal Gábor 47, 48
Antal Géza 92, 93, 100
Antall József 435, 440, 449, 514, 554
Apafi Mihály, II., 67
Apponyi Albert, gr. 107, 182
Apponyi Sándor, gr. 72
Aragóniai Beatrix 66
Aralov, Szemjon 276, 277
Arendt, Hannah 346
Arz, Arthur von Straussenburg, br. 143, 144, 151, 153, 155
Augusztai Mária Lujza (Augusztai, királyi hercegné) 166
Avar Hajnalka 253
Ávédik Félix 239
B. Szabó Mihály 205
Babirák Ilona 233
Bach, Alexander von, br. 116
Badinter, Robert 446
Bakó Ágnes 231
Balaton Géza 114, 117
Balla Tibor 165
Ballagi Károly 117
Ballagi Mór 93, 94, 96, 97, 99
Balogh Ferenc 98–100
Balogh Jenő 35, 243
Balogh Károly 319
Balogh Margit 359
Balogh Sándor 183
Baloghy István 72
Balsai István 443
Baltazár Dezső 89
Bánffy Dezső, br. 33, 35, 37
Bánhegyi István 117
Bántó László 395
Bárány Imre 404
Baráth Magdolna 257, 264–266
Barcza György 291
Bárd Imre 239
Bárdoly Sándor 239
Baróti Lajos 115, 120
Barta István 26
Bartal György, ifj. 23, 24, 27
Bartha Ákos 295, 296
Bartha Lajos 164, 165
Bartha Richárd 226
Bartók Lajosné 420

- Bassa Endre 231
Báthory István 67, 70
Báthory Zsigmond 67, 70
Batizfalvy István 114
Batmönkh, Jambyn 385, 386
Bató Szilvia 238
Battara, Pietro 119
Batthyány Lajosné 69
Bazaine, François Achille 149
Bede Béla 321
Bede István 293
Bedeő Pál 114, 117
Beér János 13, 14, 18, 27
Békés Csaba 343, 344
Békés Lajos 395
Beksics Gusztáv 11, 15, 22, 23, 25–27, 29, 30
Belitska Sándor 166
Beljanov, Alexszandr Mihajlovics 319
Bella Sándor 244
Bellér Béla 176, 178, 179, 182, 186–188
Belovics Ervin 249
Benčić, Nikola 118
Bencsik Péter 414, 415
Benedek Elek 115, 119–122
Benedek Jenő 314
Benedekné Zilahy Irén 296, 297
Beneš, Edvard 259
Benisch Artur 109
Benkei András 397, 412, 419, 420
Benny, Jack 363
Bercényi Miklós 135, 137, 139
Berez Sándor 191, 192
Berger, Suzanne 292, 293, 296
Bernáth József 23
Bertalanffy Imre 118
Bertényi Iván, ifj. 34, 53, 55, 59–62, 65
Berzsenyi Dániel 440
Besze János 23
Bethlen Gábor, erdélyi fejedelem 71, 132–134
Bethlen István, gr. 160, 161, 193, 194
Bethlen János, ifj. 27
Betlen Oszkár 231
Biró Antal 28
Biró Sándor 92
Birstein, Vadim 292, 293, 296
Bitterman Nándor 125
Bittó István 60–62
Bizó Gyula 380
Blanco, Lluís Alexandre Casanovas 362
Blaskovich család 76
Bleier József 248
Bleyer Jakab 173, 175–188
Bocskai István, erdélyi fejedelem 71, 133
Bodánszky Miklós 353
Bódiné Beliznai Kinga 244
Bodó János 422
Bođović, Radoman 451
Bódvai András 127
Bogár János 328
Bogdánfy Géza 225
Bogdanov (keresztnev nélkül) 324
Bognár József 394
Boiu, Zacharie 119
Bolfras, Arthur von 147, 149, 154, 156
Bologa, Vasile 119
Bon Tempo, Carl J. 364
Bonde, Gustaf, gr. 306
Borbándi János 392
Borbély István 331–333, 340
Borbély László 171
Borhi László 344, 368
Borkanyuk, Alex 262
Borodin, Alekszandr 235, 236
Boroević, Svetozar 150, 152

- Borostyáni Nándor 68, 71
 Borsányi György 234
 Borsányi Imre 423
 Bos, Robert 251
 Bottyán János 134
 Bozóky Alajos 114
 Böhl, Eduard 92
 Böhm József 393
 Böhm Vilmos 292
 Böhm-Ermolli, Eduard von, br. 154
 Bőjte Miklós 71
 Bölöny József 176, 232
 Bönker, Kirster 353
 Brando, Marlon 364
 Brandsch Rudolf 176
 Braun ld. Borodin, Alekszandr
 Braunias, Karl 191
 Briebrecher, Rudolf 115–117
 Bubics Zsigmond 67–69, 71–74
 Buchinger Manó 200
 Bujanovics Sándor 52
 Burján Pál 395
 Burton, Paul 348
 Bush, George 449, 514, 554
 Buzinkay Péter 71
 Bütösi Jánosi 102
 Byrd, Richard E. 361
 Cedenbal, Jumzsagijn 384–390, 392–395,
 510, 549
 Cenner József 114, 115, 117
 Chagall, Marc 346
 Chapelle, Dickey 356, 360
 Chassin, Charles-Louis 27, 28
 Cherne, Leo 343, 344, 346, 347, 352,
 354–364, 366–368, 508, 547
 Cicero, Marcus Tullius 103
 Cieger András 64
 Clay, Lucius D. 361
 Cole, Robert Taylor 292
 Conrad, Erwin von Hötzenndorf, br. 147
 Conrad, Franz von Hötzenndorf, gr. 5,
 142–156, 491, 528
 Conrad, Gina von Hötzenndorf, gr. 145
 Conrad, Herbert von Hötzenndorf, br. 147
 Cossy, Teren, de 349, 351, 366, 367
 Cramon, August von 154
 Cumberbatch, Cyril James 303
 Cumberbatch, Lovice Louisa Grace 289,
 504, 543
 Curry, Jane 352
 Czetwertynski, Boris 66, 71, 76
 Czigány Lóránt 397
 Czink Péter 295, 296, 299
 Czobor Erzsébet 70
 Czuczor Gergely 161
 Csáky Albin, gr. 43
 Csanády Frigyes 168
 Csánki Dezső 120
 Csány László 22
 Császka György 74
 Csatskó Imre 247
 Csécsi Nagy Erzsébet 162
 Csécsi Nagy Imre (református lelkész) 162
 Csécsi Nagy Imre, ifj. (örnagy) 161
 Csécsi Nagy Imre, vitéz (altábornagy)
 157–163, 165–172, 492, 493, 529, 530
 Csécsi Nagy László 167
 Csécsi Nagy Miklós (agrármérnök) 167
 Csécsi Nagy Miklós (jogász) 157
 Cseh Gergő Bendegúz 406
 Csemegi Károly 236, 242, 243, 247–249
 Csemodánov, Vaszilij 257
 Csendes Jakab 122
 Csengery Antal 19, 60, 62–64
 Csepreghy Kálmán 118
 Cserey Vilmos 157

- Cserjomuskina, Mária Boriszovna 269
Csernoch János 160, 182
Csetri Elek 12
Csiky Lajos, alsó-csernátони 100, 104, 105
Csillag József 233
Csizik Béla, dr. 224
Csizmadia Aladár 121
Csizmadia Andor 13, 14, 18, 27
Csízy Katalin 127
Csohány János 93
Csojbalszan, Horlógín 384
Csopej László 122
Csorba Béla 452
D. Károly 403, 418
Damgyin, G. 390, 391
Damjanich János 25, 26
Damjanich Jánosné, özv. 75, 85, 86
Dankó Imre 93
Darányi Ignác, id. 31–34, 39, 41
Darányi Ignác, ifj. 31–50
Dariu, Ion 119
Daruváry Géza 241
Darwin, Charles 97
Dasbaldir, N. 390
Davidović, Dimitrije 120
Deák Ágnes 60, 62, 343, 359, 365, 366
Deák Ferenc 14–16, 51, 53–54, 60, 62, 99, 485, 522
Deák Nóra 343, 347, 359, 365, 366
Décsi Gyula 340, 342
Degenfeld-Schomburg Gusztáv, gr. 47
Degenfeld-Schomburg Imre, gr. 42
Degré Miklós 242
Dékány István 219, 221, 329, 339
Dembínski, Henryk 24, 25
Demmel József 121
Deseő László 263
Dévavári Zoltán 195
Dévényi Anna 54
Dierner Endre 114, 116, 117
Dimitrov, Georgi 258
Dobolyi Sándor 29
Dobos Katalin 334
Dobray Aladár 316
Dohány Zoltán 421
Domokos József 238
Donáth Péter 182
Donovan, William J. 361
Donyid, B. 390
Dos Passos, John 347
Dömötör Mihály 185
Dreghiciu, Meletiu 119
Drócsa Izabella 200, 232, 239, 242
Dubniczky Zsolt 28, 66
Duke, Angier Biddle 352, 354, 355, 359–361
Dukrét Géza 220
Dulles, Allen 350, 353
Dulles, John Foster 344, 350, 353
Ebenspanger János 117
Eberhardt Antal 188
Eck Gyula 432, 434, 437–439
Eckhardt Tibor 352
Eder István 122
Edvi Illés Károly 343
Eggenberger Ferdinánd 111
Eggert Samu 68
Eiler Ferenc 187, 188
Einstein, Albert 346
Eisenhower, Dwight D. 343, 344, 346, 347, 351, 359, 508
Emich Gusztáv 80
Entz Géza 453
Eötvös József, br. 107, 220
Eötvös Loránd, br. 44
Erdmannsdorff, Otto von 303

- Erdős József, simai 93, 100
 Ernest Sándor 318
 Erőss Lajos 89
 Érsek Tibor 322
 Ertl, Heribert 121, 122
 Erzsébet (Szent) Árpád-házi 71
 Erzsébet királyné 69
 Esterházy Antal 138
 Esterházy család 67
 Esterházy Ferenc, gr. 67
 Esterházy Gáspár, gr. 67
 Esterházy Jánosné 164
 Esterházy László, gr. 67, 82
 Esterházy Miklós, gr. 67, 70
 Esterházy Orsolya, grófnő 67
 Esterházy Pál, hg. 67
 Esterházy Tamás, gr. 67
 F. János 407
 Fábíán Béla 367
 Falke, Jakob von 81, 82
 Falkenhayn, Erich von 149
 Faludy János 114, 117
 Fantoly Zsanett 238
 Farkas Judit Antónia 11, 31, 51, 66, 89,
 142, 189, 193, 195, 242, 289, 311, 343,
 364
 Farkas Károly 27
 Farkas Mihály 252–267, 313, 500, 501,
 528, 529
 Farkas Renáta 255
 Farkas Sándor 119, 231, 255
 Farkas Vladimir 252, 253, 255–261, 263,
 264, 266
 Farkas Zsuzsa 81
 Farkass Jenő 160
 Farrell, James T. 347
 Fata Márta 175, 179, 186
 Faust, Marcel 355–357
 Fehér György 31, 32, 34, 36
 Feitl István 259
 Fejes Zsuzsanna 200
 Fekete Gyula 98
 Feneşean, Artemie 119
 Ferdinánd, I., német–római császár, ma-
 gyar király 134
 Ferdinánd, V., magyar király 14, 15, 19
 Ferenc József, I., magyar király 14–19, 22,
 60–62, 64, 76, 145, 151, 152, 221, 224
 Ferenc Károly, fhg. 17, 19
 Ferenczi István 395
 Fertő Jenő 185
 Festetics György, gr. 76
 Festetics Pál 172
 Festetics Sándor 160
 Festetics Tasziló, gr. 72
 Festetics Vilmos, gr. 76
 Fischer Márk 117
 Florențiu, Marin C. 125
 Fock Jenő 390
 Fodor István 435
 Fogarassy László 188
 Fónagy Zoltán 399
 Fonda, Antonio 118, 119
 Forgách Ferenc 71
 Forgách Simon 135, 138
 Forgács Gyula 101
 Fóris Elemér 331, 332, 338–342
 Forster, Thomas R. V. 92
 Fosztó Ferenc 27
 Földes István 244
 Förcs István 239
 Fraknói Vilmos 114, 127–140, 490, 527
 Franchet d’Espèrey, Louis 219
 Franck M. Mihály 398
 Franco, Francisco 256, 346
 Frank Tibor 290, 346

- Frankl Vilmos ld. Fraknói Vilmos
Fráter Samu 321
Fredborg, Arvid 306
Frideczky Lajos 20, 21, 28
Fried Eugen 253, 254
Friedrich István 175, 176, 193
Frigyes, fhg. 147
Frigyes, II. (Nagy) 72, 146
Friss István 261
Frühwirth Mátyás 188
Führer Ignác 117
Für Lajos 453
Füzes Miklós 182
G. Gyula 410, 411
Gaál Mózes 115
Gaál Sándor 102
Gábor Andor 261
Gabriel, Ingrid 400
Gali Máté 193
Gálócsy Zsigmond 161
Garamvölgyi István 321
Gáspár Géza 318
Géczi János 89
Gecsényi Lajos 415
Gellér Balázs 249
Gellériné Lázár Márta 259
Gellért Andor 292, 293
Gereben István 367
Géresi Kálmán 95
Gergely András 237
Gergely Imre 257
Gerl Árpád 215
Gerlóczy Gedeon 225
Gerő Ernő 239, 256, 257, 259, 261, 263–
266
Gesenius, Heinrich Friedrich Wilhelm 91
Ghyczy Jenő 295, 300
Ghyczy Kálmán 60–63
Giesswein Sándor 177
Gingier, Henry 348
Glaise-Horstenau, Edmund 143, 147, 151,
154
Glancz Ignác 233
Glant Tibor 367
Goebbels, Joseph 303
Goldiş, Vasile 119
Gólya Ferenc 245
Good, James Isaac 99
Gorove István 29, 63
Gosztonyi János 27
Gottwald, Klement 259
Göncz Árpád 367
Görgei Artúr 22–27
Gratz Gusztáv 164, 185, 231
Greene, Graham 347
Gresits Miksa 119, 124
Gripenberg, Georg Achatas 294
Grósz András 175
Grósz József 334
Grund Vilmos 84
Grünn János 175
Grünwald Béla 121
Grynaeus Alajos 114
Gulyás Katalin 222
Gulyás László 231, 259
Gunsberger Elemér 170
Gunst Péter 130
Gunszt Dóra 55
Gusztáv, V., svéd király 297
Guyot, Raymond 256, 257
Gündisch, Guido 177
Günther, Christian Ernst 297
Gyarmati György 183, 406, 415
Györffy Iván 114, 115, 117, 121
Györffy János 114, 117, 121
Györffy Miklós 27

- György Endre 98
 Gyulay Lajos, gr. 12, 14, 15, 21–23, 25–29
 Gyürki Jánosné 319
 H. G. 407
 H. Imre 406
 H. József 332
 H. Tibor 403, 409, 416, 421
 Habermann Gusztáv 28
 Habsburgok 132–135, 137–139, 490, 527
 Hadas Miklós 357
 Haeckel, Ernst 98
 Hajdu Tibor 142
 Halász Boldizsár 29
 Halász Csilla 42
 Halász Imre 54, 60, 62
 Haller István 181, 182, 185, 205
 Hammerstein Judit 275
 Hannak, Emanuel 113
 Hanthó Lajos 116
 Harangi Mihály 332
 Hári Károly 421
 Harsányi Iván 256
 Harsányi Zsolt 158
 Hartmann Sándor 321
 Hatos Pál 231, 232
 Hauer Lipót 167
 Háyt László 261
 Haydn, Joseph 69
 Hébelt Ede 244
 Heber, Paul 366
 Heckenast Gusztáv 19
 Hegedüs Kálmán 228
 Hegedüs László 401, 407, 408, 419
 Heinrich Ferenc 176
 Héjjas Iván 296
 Held, Heinrich 186
 Helfferich, Karl 186
 Heller Erik 242
 Heltai András 367
 Heltai Jenő 158
 Henszlmann Imre 67–69, 71–74, 80, 81
 Herczeg Árpád 119
 Herencsár Lajos 313
 Hermann Róbert 11, 17, 28
 Herzog, Otto 177
 Hetényi Géza 221, 229
 Hetényi Károly 321
 Hídvégi Veronika 42
 Hindenburg, Paul von 146
 Hitler, Adolf 191, 255
 Hobsbawm, Eric 398
 Hochstrasser, Nikolaus 177
 Hódi Sándor 452, 459
 Hodor Pál, szentpéteri 95
 Holitscher Arthur 282
 Holló József 237
 Hollósi Gábor 240
 Homonnay Tivadar 295, 299
 Honvári János 431
 Hoover, Herbert 349
 Hornyánszky Viktor 114, 116, 117
 Horthy Miklós 159, 161–163, 165, 166,
 226, 244, 259, 492, 529
 Horváth Attila 246
 Horváth Boldizsár 54
 Horváth Dezső 413
 Horváth Lajos 63
 Horváth Mihály 14, 20, 21, 26, 28, 114,
 116, 119, 129, 131, 133, 135–138, 141,
 490, 527
 Horváth Sándor 344
 Hóry, F. 349, 367
 Hoványi Géza 158
 Hovári János 127
 Höbelt, Lothar 154
 Hölder, Alfred von 113

- Höresik Richárd 102
Hubai László 232
Hubay Miklós, dr. 224
Huber János 185, 188
Hunfalvy Pál 12, 14, 15, 21–30
Hunkár Béla 160
Hurban, Jozef Miloslav 121
Hurt, František 253
Huszár Károly 118, 175, 183, 193
Huszka Mihály 25
Hutchings, Robert 457
Huxley, Aldous 347
Igmándy-Hegyessy Géza 161
Ignotus Hugó 283, 346
Illés Béla 262
Illéssy Ádám 157
Illyés Gyula 271
Imrédy Béla 293
Imrich, Ernst 177
Ipolyi Arnold 71, 73, 80, 127
Irányi Dániel 14, 21, 27–29
István, I., (Szent), magyar király 49, 208
István, Szent 71
Iván, IV., Rettenetes (Rettegett) 282
Ivkin, Vlagyimir 412
Jaczkó Iván 328–334, 336–342, 507
Jaczkó László 334
Jaczkó Pál 329–331, 334, 339, 507
Jakab Oszkár, dr. 224
Jakabffy Gyula 224
Jámbor József 332, 333
Jankovich Tihamér 163
Jánosi Zoltán 193
Jármai Béla 357, 358
Járolai József 25
Jaroslavszkij, J. M. 258
Jászai Rezső 119
Jászi Oszkár 174, 177, 184
Jehlicska Ferenc 183
Jekel, Peter 177
Jellačić, Josip, br., majd gr. 15
Jemnitz János 240
Jerábek, Rudolf 145, 153
Jeszenszky Géza 292, 451
Jeszenszky Sándor, dr. 224
Jókai Mór 27
Jonas, Gil 365
Jovanović, Kamenko 120
Jovanović, Milan A. 120, 124
Jovanović, Pavle 120
Jovanović, Vladislav 458
József Attila
József Ferenc fhg. 158–160
József fhg. 71, 158–160, 166, 176
József fhg., nádor 70
József, I., német–római császár, magyar király 137, 138
József, II., magyar király 108, 111
Juhász Zoltán 92
Juhász Zsuzsanna 238
Julier Ferenc 156
Jungerth-Arnóthy Mihály 269
K. Gyula 403
K. Lajos 410, 411
K. László 413
Kabos Ernő 231
Kacs Kovics Lajos 28
Kádár Gyula 293
Kádár János 390
Kádár Lynn Katalin 352
Kahr, Gustav von 186
Kajali Klára 69
Kákay Aranyos ld. Kecskeméthy Aurél
Kállai (keresztnév nélkül) 393
Kállai Gyula 262
Kállay Miklós 292, 294, 309

- Kalmár Melinda 399
 Kálvin János 89, 90, 101
 Kamarás István 377
 Kamensky Kálmán, dr. 254
 Kandó Kálmán 27
 Kantorovics, Borisz 276, 281
 Kappéter Géza 224–226
 Kapronczay Károly 347
 Kara Anna ld. Löwy Regina
 Kárall Máté 118
 Karasz Lajos 405
 Kardos József 373, 376
 Karner Károly 36
 Károly, fhg. 149
 Károly, IV., magyar király 163, 165
 Károlyi Alajos, gr. 66–68, 73, 74, 76, 157
 Károlyi család 76
 Károlyi Mihály 177, 231
 Károlyi Sándor, gr. 76, 134, 135, 138, 139
 Kárpáti Ferenc 413, 414
 Kassai (Oldner) Géza 259
 Kasztrióta György 67
 Katica néni 300
 Katus László 54, 55, 60, 63
 Kauzerlich, Richard 456
 Kazinczy Gábor 14, 17, 27–29
 Kecán Mariann 359
 Kecskeméthy [Csapó] István 101
 Kecskeméthy Aurél 52–54
 Kecskeméti Ferenc 102, 103
 Kecskés D. Gusztáv 365
 Kedves Gyula 22
 Keglevich Péter 70
 Keller Gyula 395
 Kemény Gábor, br. 35
 Kemény Zsigmond 11, 12, 14–16, 19–30
 Kenessey Béla 91, 101
 Kenéz Béla, dr. 222, 224, 228, 229
 Kenney, George 456
 Kerekes József 263
 Kerekes Sándor, dr. 224
 Keresztes Gábor 232
 Kéri Kálmán 143
 Kerkapoly Károly 54, 55, 63
 Kilián György 116, 263
 Kincses Katalin Mária 127–140, 490, 527
 Kis Pál 41
 Kiss Áron 114, 119, 120, 122
 Kiss Dávid 195
 Kiss Gábor 222
 Kiss Gyula 435
 Kiss Jenő 239, 244
 Kiss Sándor 239
 Kissné Bognár Krisztina 371
 Kiszely Gábor 322
 Klamarik János 111
 Klebelsberg Kuno 185, 203, 204, 206, 222, 226, 228, 229
 Klenka Ferenc 118
 Klestenitz Tibor 49
 Klösz György 74, 75
 Kocsis András 145, 156
 Koestler, Arthur 347
 Koháry család 69
 Koháry István 70
 Koháry János 70
 Kohlbrügge, Friedrich Hermann 93
 Kohlmann Dezső 239, 244
 Kollonich Lipót 71, 136
 Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna 293
 Kolozsi Ádám 357
 Kolumbán Vilmos József 89, 100
 Komor Arnold 224
 Konka Irén 318
 Konkoly-Thege Miklós 44
 Konrád Dávid 220

- Konrád Jenő, dr. 220–229
Konrád Márk, dr. 220, 229
Kónya Péter 92
Kool, Anne-Marie 98
Korányi Sándor 163
Korb Flóris 224
Kornidesz Mihály 376
Kornis Gyula 204
Kornis Pál 264
Korom Mihály 258–266
Kossics József 114, 118
Kossuth Lajos 14–26, 28–30
Kossuth Lajosné Meszlényi Terézia 25
Kossuth Zsuzsanna 25
Koszov, Nyikolaj Antonovics 419
Kovács Ábrahám 89–91, 102
Kovács Alajos 187
Kovács Béla 323
Kovács Endre 60
Kovács Kálmán Árpád 89–94, 97, 98, 100
Kovács Lajos 14, 16, 17, 21, 23, 26–29
Kovács Miklós 244
Kovács Tamás 245
Kovács Theofil 92
Kozák Gyula 255
Kozári Monika 61
Kožehuba, Ján 121
Kožuch, Martin 253
Kőműves Imre 234
Kőrösi Csoma Sándor 68
Kőrösi Zsuzsanna 370–383
Körtner, Ulrich J. 92
Kövér György 55–57, 59
Kövér Lajos 317
Krafft, Wilhem Johann 115
Kristóf Istvánné 170
Krstić, Nikola 120
Kubát János 447
Kubinyi Miklós 70
Kucza Péter 12
Kudlik Gábor 453
Kulin Margit 228
Kun Albert 44
Kun Béla 234, 258
Kun Bertalan 44
Kun Miklós 268, 270
Kun Tibor, dr. 476
Kunfi Zsigmond 321
Kupeczky János 69
Kutkafalvy Miklós 179
Kuttner Sándor 114–117, 121
Kuzmich, Ludwig 118
Küllös Imola 93, 398
Ladányi Andor 370
Ladvánszky Károly 419
Lajos, II., magyar király 67
Lajos, XIV., francia király 138–140, 490, 527
Lajos, XV., francia király 158
Lajtai L. László 115
Lampel Róbert 117, 122
Landauer Árpád 248
Landler Jenő 231–244, 248
Lándor Miklós 248
Lane, Tony 90
Lányi Ernőné 234
Lášek, Jan 92
Latal, Eduard 253
Laurian, August Treboniu 119
Lavinszkaja, V. Olga 311
Lehel 68
Lemény, Eleonora 119
Lengyel Zoltán 239, 244
Lenin, Valgyimir Iljics 273, 282, 284
Leonardo da Vinci 70
Lerman, Josip 118

- Leskó József 410
 Leskó László 440, 441
 Levenstein, Aaron 345, 347, 355, 356, 363, 367
 Ligeti Dávid 5, 142–156, 193, 491, 528
 Lindmayer Béla 244
 Lingauer Albin 185, 188
 Lipót, I., német–római császár, magyar király 67, 136
 Lipót, II., magyar király 111
 Liptai Ervinné 234
 Litvay Sándor 239
 Loesch, Karl Christian von 186
 Loescher, Gil 344
 Lónyay Menyhért, gr. 35, 54, 50, 64
 Losonczy Pál 390, 392, 394
 Losontzi István 114
 Lósy Imre 71
 Löw Tóbiás 236
 Löwy Hermann ld. Farkas Mihály
 Löwy Janka 252
 Löwy Regina 253, 255
 Löwy Sándor 234
 Luce, Clare Boothe 360
 Luce, Henry R. 360, 361, 364
 Ludendorff, Erich Friedrich Wilhelm 186
 Lugosi Lugo László 75
 Lukač, Stjepan 118
 Lukács Ödön 103, 157
 Luther Márton 89
 Luther, Hans 186
 Luther, Tammo 187
 Luzsénszky János 27
 Luzsica Géza 337
 M. Kondor Viktória 62
 M. Kozár Mária 118
 Madarász József 14, 27, 28
 Madarász László 27, 28
 Magasházy László 160
 Máhr Klára 382
 Mailáth János, gr. 114, 117
 Major László 402
 Major, John 449, 554
 Majtényi György 399
 Makkai Sándor 93
 Makuczi Ottó 404
 Maléter Pál 357
 Manchen, Georg 117
 Mangold Lajos 114, 116–119
 Manuilszkij, Dmitrij 258, 263
 Mányoki Ádám 69
 Mao Ce Tung 388
 Márai Sándor 283, 359
 Marchut Réka 187
 Margl, Hubert 400, 409
 Mária Terézia, magyar királynő 92
 Marian, Iosif 119
 Markovits Istvánné 323
 Maróti Ödön 318, 324, 326
 Marótzky Katalin 42
 Martin, Harold H. 348–351, 353, 363, 364, 365
 Martsekényi Imre 295, 296, 307
 Marx, Wilhelm 186
 Mastny, Vojtech 292
 Maszlaghy Ferenc 73
 Máthé Gábor 246
 Mathiasen, Georg Emil 305
 Matlekovits Sándor 62
 Matson, Anna 352, 364
 Matthews, George David 98, 100
 Matuska Béla 421
 Matzenauer, František Otto 120, 121
 Mátyás, I., magyar király 66, 68, 72
 Mavius, Götz 21
 Mayer Miksa 122

- Mazurkiewicz, Anna 352
McKeen, John E. 353
Méhés Ignác 239
Méhner Vilmos 122
Meizler Károly 198, 200
Mészáros György 301
Mészáros István 111
Mészáros Lázár 14, 19, 21, 25, 28
Metzger, Jack 357, 358
Mezey Barna 237, 246
Mező Pálné 319
Michaelis, Johann 117
Mihal Wolf ld. Farkas Mihály
Mikes Kelemen 67, 139, 140
Miklós Béla 266
Milošević, Slobodan 459
Milotay István 294
Mindszenty József 357–360, 362, 363, 508, 547
Minev, Sztojáv/Sztyepanov 256
Misik Tibor 422
Miskolczy Ágost 239
Miskolczy Ambrus 12
Miskolczy Borbála 45
Mitrovits Miklós 344
Mitterand, François 449, 514, 554
Mohovich, Emidio 119
Moldovanu, Joane M. 119
Molnár András 22, 60
Molnár Erik 320
Molnár János 343
Molnár László 371
Moltke, Helmuth von 149
Moody, Andrew 101
Móricz Pál, id. 37, 38, 45, 63, 64
Móricz Pál, ifj. 49
Morus Tamás 71
Mózes Károly, dr. 220
Mózes Viktor 232, 234, 244
Mózsi Ferenc 244
Murber Ibolya 184
Mussolini, Benito 191, 346
Muth, Kaspar 174
Mzareulov, Valentyin 419
N. József 416
Nádasdy Julianna 69
Nagy Árpád, dr. 224
Nagy Ferenc 238, 249, 323, 335
Nagy Gusztáv, peremartoni 90, 93, 95, 96
Nagy György 297
Nagy Ignác 96
Nagy Imre (miniszterelnök) 266, 431, 512, 552
Nagy Imre 354, 357, 362
Nagy Lajos (író) 282
Nagy Lajos (lelkész) 104
Nagy Lajos (miniszteri tanácsos) 312
Nagy Lajos (örnagy) 401, 402
Nagy Pál 161, 164, 165
Nagy Sándor 103, 104
Nánási László 236
Napkirály ld. Lajos, XIV., francia király
Napóleon, Bonaparte 302
Necker, Theodor 97
Nemes András, dr. 229
Nemes János 316
Németh Ferenc 387, 390, 391
Németh István 47
Németh Sándor 435, 436, 438, 440
Neumann Salamon 114, 115, 117
Nikolics Sándor 63
Nitsch Mátyás 185, 188
Nixon, Richard 347
Nogáll János 117
Nógrádi (Kellermann) Sándor 259, 265, 266

- Noszkó-Horváth Mihály 429
 Noszlopy Gáspár 395
 Nyáry Pál 16, 17, 22, 27
 Okun, S. Herbert 456
 Oláh György 25
 Oláh Gyula 63, 64
 Oosterzee, Jan Jacob van 92
 Orbán József 96
 Orgoványi István 414, 415
 Ormos Mária 188
 Ormosy Viktor, dr. 390
 Orosz László 174, 175, 185, 186, 193, 195,
 242, 289
 Ostenburg-Moravek Gyula 163–165, 492,
 529
 Ostoros István 394, 395
 Osváth Zsolt 371
 Oszlányi József 160
 Oszlányi Kornél 160
 Ottrubay Dezső 243
 Óvári Papp Gábor, dr. 224
 Órfi József 42
 Örkény István 316, 322, 323
 Őszi István 445, 453, 454
 P. J. 400, 408
 P. J.-né 400, 405, 406
 P. Szathmáry Károly 118
 Pajević, Arsa 120
 Pál Vince 186
 Paléologue, Maurice 287
 Pálffy Antal 74
 Pálffy István 73
 Pálffy János 16, 26, 28, 135, 138, 139
 Pálffy Miklós, gr. 73, 74, 85
 Pálik Béla 83
 Páll Sándor 459
 Pallavicini György 206
 Palóczy László 28
 Páncél Sándor 421
 Pap Dénes 23, 27
 Pap Gábor 44, 45
 Pápay István 61
 Papp Ervin 334
 Papp Júlia 81
 Papp-Váry Elemérné Sziklay Szeréna 205
 Pártos Ferenc 204
 Pavitsich, Mate 118
 Pavlov, Vlagyimir Jakovlevics 411, 412
 Pázmándy Dénes, id. 19, 20
 Pázmándy Dénes, ifj. 14–21
 Pázmány Péter 71, 132, 133
 Pearson, Harold 400, 420
 Péchy Tamás 63
 Pedro Id. Gerő Ernő
 Pekár Gyula 158
 Pelyach István 22
 Perczel Miklós 23
 Perczel Mór 23, 24, 26
 Peregriny Elek 114, 119
 Perlaky Elek 75
 Pesthy Pál 171
 Peter Carrington, lord 455, 458
 Péter Gábor 322
 Péter, I., (Nagy) orosz cár 139, 140, 282
 Petneházi István 442
 Petri Edit 429, 476
 Petrichevich Horváth Emil 219
 Petrisioru, Teodoru V. 119
 Petrócziné Petrov Anita 89
 Pfeffer Ignác 68
 Pheidiasz/Phidiasz 19
 Pintér Jenő 167
 Pintér Szabolcs 400–411, 413–428
 Podmaniczky Frigyes, br. 33
 Poll Sándor 232, 234, 250
 Pollmann Ferenc 142

- Polnay (Polacsek) Jenő 176
Polyák Petra 370, 381
Popa, Giorgiu 119
Popović, Đorđe Đoka 120
Popović, Kirilo Ćira 120
Popovics Sándor (Acza) 120
Popper József 275, 279–283, 286, 287
Popu, Nicolau 115, 119
Post, Eric von 303, 544
Potiorek, Oskar 144, 145, 152–154
Presley, Elvis 362
Presztóczki Zoltán 89
Propper Sándor 201
Puja Frigyes 397, 412, 420
Pukánszky Béla 185
Pulszky Ferenc 63
Purgly Magdolna 162
Puskás Béla 316
R. F. 409
R. J., dr. 400, 409, 424, 425, 427
R. L. id. 400, 409, 422–424, 426
R. L. ifj. 402, 423–427
R. Mihály 402, 407, 414
R. Várkonyi Ágnes 133
Rab Virág 54
Rác Károly 92, 93
Ráday Gedeon 398
Ráday Pál 69
Radlinský, Andrej 121
Raffay Ernő 219
Rainer M. János 399
Rajcsányi János 114
Rajk László 320, 341
Rajniss Ferenc 293
Rákóczi Ferenc, II., erdélyi fejedelem
68–70, 127–141, 490, 527
Rákóczi György, I., erdélyi fejedelem 134
Rákócziak 136
Rákosi Jenő 159
Rákosi Mátyás 244, 258–266, 315, 317,
319, 323, 326, 500, 501, 528, 529
Rakovszky István 164
Rakovszky Iván 198
Rakovszky Menyhért 67
Rakovszky Tibor 199
Raskó György 440
Rassay Károly 183
Rauchensteiner, Manfred 153
Ražnjatović, Arkan Željko 448
Reagan, Ronald 368
Redlich, Joseph 147
Réfi Attila 157, 492, 529
Regele, Oskar 150
Reuter, Ernst 346
Révai József 233, 244, 259, 261, 266
Révai Leó 117
Révai Sámuel 117
Reventlow, Ernst zu 186
Révész Géza 260
Révész Imre, id. 94, 95, 97–99
Révész József 239
Révész T. Mihály 237
Révész Tamás 231
Ribáry Ferenc 114, 115, 119, 120, 124, 125
Richardson, John, id. 349
Richardson, John, ifj. 348–354, 360, 364,
366–368, 508, 547
Richardson, Teren ld. Cossy, Teren, de
Rieß, Josef 174
Ring Orsolya 372
Rizner, Ludovít Vladimír 121
Robinson, Donald 347, 363, 364
Rodengen, Jeffrey L. 27
Romsics Ignác 130, 174
Romvári István 334
Rosenberg Leó ld. Révai Leó

- Rosenberg Sámuel ld. Révai Sámuel
 Rostás Károly 390
 Rottler Ferenc 131–133
 Rottstein, Fjodor Aronovics 276–278
 Rózsa József 316
 Rózsa Richárd 263
 Rózsahegyi Kálmán 159
 Rubin Ede 234, 241, 244
 Rubinek Gyula 158, 159
 Rubinyi László 239
 Rudolf trónörökös 222
 Rummy család 68
 Rupprecht [Wittelsbach] von Bayern 186
 Rusu, Ioane V. 114, 119
 Ruskay Jenő 270
 Ruttkayné Kossuth Lujza 25
 Rüdiger, Käthe ld. Rüdiger Katalin Rüdiger Katalin 255, 257
 Sabel János 185, 188
 Sajó Sándor 205
 Salamon Konrád 231
 Salamon, magyar király 67
 Saláta Gyula 335, 336
 Saláta Kálmán 335
 Sárdi Ferenc 436
 Sárkányné Halász Teréz 51, 53
 Sárközy György, dr. 224
 Sauer, Herbert 404
 Sayous, Édouard 98
 Scanlan, John A. 344
 Schaffhauser Ferenc 110
 Schefbeck Jakab István 251
 Schiessl Henrik 188
 Schiller, Wilhelm 115
 Schirhuber Móric 114
 Schlag, Gerald 184
 Schlereth, Ludmilla 178
 Schlett István 59
 Schlieffen, Alfred von, gr. 144
 Schmidt-Papp Ernő 301
 Schnetzer Ferenc 162, 175
 Scholtz Ödön 185, 188
 Schönherz Zoltán 258, 262, 265
 Schrecker Ignác 74, 77
 Schuller, Adolf Georg 115
 Schuller, Friedrich 115, 117
 Schullerus, Adolf 115
 Schuster, Friedrich 117
 Schwarzwölde Ádám 34, 43, 51, 193, 195, 242, 289
 Schwarz, Karl 92
 Schwicker János Henrik 117
 Schwicker, Bruno 177
 Schwind, Hedwig 175, 179, 183, 185–187
 Sebestyén Gyula 115
 Sebesztha Károly 122
 Seidel Pál 121
 Seiler, Georg 95
 Selindar, Karla 120
 Sembery Imre 16
 Sennyey Pál, br. 60, 61, 64
 Šešelj, Vojislav 458
 Sigray Antal 176, 184
 Sima Ferenc 36
 Simonyi Lajos 63
 Simonyi-Semadam Sándor 175
 Singer Sándor 121
 Sipos István 225
 Sipos Levente 259
 Sipos Norbert 55
 Skolnyik József 259
 Slachta Krisztina 183
 Slánic Károly 408
 Smith, Andrew F. 346, 347, 349, 355, 356, 359, 363, 367, 368
 Sokolović, Zoran 458, 459

- Sombor-Schweinitzer József 245
Somlyó Sári 327
Somogyi Antal 29
Somossy István 114
Sondhaus, Lawrence 144, 145, 147, 149,
151, 153, 154
Soproni Aladár 244
Sótér Árpád 404, 413, 414
Söptei János 431, 432
Spaatz, Carl 361
Spannenberger Norbert 178, 179
Spiegel-Schmidt, Friedrich 177, 178, 182,
189
Spira György 27
Stampel Károly 122
Stefan Ferencz ld. Farkas Mihály
Stefánia hercegnő 222
Steinacker, Edmund 177
Steinbeck, John 365
Steinkraus, Herman 361
Stepanović, Milan 120
Steuer György 177–179
Stevenson, Adlai Ewing 347
Stojakovics (Stojaković) Demeter ld. Sztó-
jay Döme
Stomm Marcel 263
Strache Gusztáv 237
Straussz Péter 352
Stresemann, Gustav 186
Sullivan, Ed 362, 363
Supljikać, Stevan 15
Sváb Gyula 224
Svraka István 445
Sz. F. 405, 422, 426, 428
Sz. Lukács Imre 440
Sz. Zoltán 418
Szabad György 440
Szabados Béla 205
Szabados Manó 244
Szabó Aladár 101, 103, 104
Szabó István (földművelésügyi miniszter)
161
Szabó Iván 440
Szabó Mátyás 247
Szabó Pál 410
Szabolcska Mihály 244
Szacsvey Imre 29
Szakács János 193
Szakál Imre 33
Szakály Sándor 98, 160, 166, 231, 268,
302
Szálasi Ferenc 244
Szalay Imre 67, 73
Szalay József 102, 103
Szalay László 129, 133, 134, 136–138,
141, 490, 527
Szaller Miklós, dr. 224
Szamuely Tibor 231
Szántó Zoltán 231–239, 241, 243, 244–
248, 250, 251, 262
Szapáry Gyula, gr. 34, 42, 79
Szász Ferenc 333, 334
Szász Károly 114
Szász Zoltán 60, 119
Szebenyi Péter 112
Széchenyi Béla, gr. 68
Széchenyi István, gr. 68, 72
Széchy István 237
Szecsei Mihály 452
Szécsy Imre 160
Szegedi Imre 402, 424, 425, 427
Szegedy-Maszák Aladár 292, 302
Szeiler Erika 237
Székely András Bertalan 452, 453
Székely Miklós 324, 326
Székely Sándor 161

- Szekér Nóra 294
 Szekeres Mihály 341
 Szekszárdi Sándor 416
 Szele Béla 224
 Széll Ignác 49
 Széll Kálmán 34, 49, 51–65, 485, 522
 Széll Kálmánné Vörösmarty Ilona 51, 62
 Szemák Jenő 244
 Szemere Bertalan 24, 25, 28, 29
 Szendrei Ákos 193
 Szendrő László 314, 315, 318, 323
 Szentmiklóssy Géza 158
 Szentpéteri Kun Béla 95
 Szerdahelyi Károly 395
 Szeremlei Sámuel 89, 93, 94
 Szerencsés Károly 324
 Szigeti István 61, 62
 Sziklai Sándor 315, 322, 323, 325–327,
 506, 545
 Szikszay György 95
 Szilágyi Dezső 35
 Szilágyi István 92
 Szilágyi Sándor 19–21, 27
 Szinnyei József, id. 120, 122
 Szkander bég ld. Kasztrióta György
 Szlávik Mátyás 91, 100, 487, 525
 Szlávny József 54, 63
 Szoboszlai Margit 27
 Szokoly Viktor 19, 20
 Szőke Ferenc 95
 Szőke Sándor 239, 244
 Szóts Farkas 97
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 260, 263,
 317, 326, 384, 385, 388
 Sztankovics Imre 404, 418
 Sztójay Döme 290, 291, 294, 297, 301–
 303, 504, 543
 Szulejmán, I. 67
 Szunyoghy Rudolf 23
 Szücs Ernő 262
 Szücs Gábor László 328
 Szür Mihály, ifj. 330–334, 338, 341, 342
 Szűz Mária 70, 71
 T. Bereczki Ibolya 222
 T. József 403, 418
 T. Tamás 403
 Taar Ferenc 441
 Tabajdi Gábor 371, 372
 Takács Ferenc 320, 321
 Takács László 405
 Takó Dalma 231
 Tánczos János 114
 Tánecsics Mihály 28
 Taróczy Nándor 6, 268–288, 502, 503,
 540–542
 Tavaszy Sándor 93
 Telegdy János 71
 Teleki Pál, gr. 175, 188, 292
 Teleki Zsófia, grófnő 32
 Teleky Mihály 67
 Telepy Károly 74
 Tennant, Peter 291
 Teutsch, Friedrich 115, 117
 Teutsch, Georg Daniel 114, 117
 Thaly Kálmán 130
 Thomann János 409, 423
 Thomas Ferenc 185, 188
 Thomas, Karl 116, 117
 Thomas, Keenan 362
 Thompson, Llewellyn 355
 Thonet testvérek 77
 Thököly Imre, felső-magyarországi feje-
 delem 71, 134, 136
 Thury György 67
 Thurzó György 70
 Thygesen, Valdemar 305

- Tiefenthaler József 332, 333
Tildy Zoltán 323, 356
Tilkovszky Loránt 175, 182, 187, 188
Tímár Miklós 239
Tischler János 356
Tisza István, gr. 35, 40, 95
Tisza Kálmán, gr. 31–50, 60–64, 78, 99
Tisza Lajos, gr. 34, 35, 48, 71
Tisza László 32, 39, 63
Tisza Paulina 40
Tito, Josip Broz 195
Tocilescu, Grigore 125
Tomcsányi Móric 198, 199
Tomek, Václav Vladivoj 114, 116, 118, 123
Tomsics Emőke 83
Torgyán József 437, 440
Tóth Ágnes 187, 188
Tóth Endre 92
Tóth Ernő 401, 406–408, 419, 421, 425
Tóth Gyula 11
Tóth Imre (vezérezredes) 404, 418
Tóth Imre 184, 415
Tóth J. Zoltán 237, 240
Tóth János 333
Tóth József 102, 103
Tóth Lajos, dr. 224, 225
Tóth Lőrinc 19–21
Tóth Mihály 249
Töreky Géza 237–239
Töröcsik János 425
Török Árpád 185, 186
Török István 115
Trefort Ágoston 74, 99
Triliszer, Mihail Abramovics 272, 277, 278
Trockij, Lev Davidovics 277
Tuducescu, Ioanu 119
Tuhacsevszkij, Mihail Nyikolajevics 281
Turchányi Albert Egon 358
Turgot, Jacques 59
Turjannicza Anna 263
Újpestery Elemér 293, 294
Ujszászy István 295, 296
Ujváry Gábor 28, 36, 51, 91, 115, 142, 146, 175, 184, 193, 195, 203, 242, 289, 429, 430
Ullein-Reviczky Antal 289–310
Ullein-Reviczky Lovice Mária 289–310
Ungár Dezső 224
Urbán Aladár 12
Urbański, August 148
Urmánczy Nándor 205, 206, 209
V. András János 12
V. Antal 416
V. Gyula 403, 413
V. Imre 404
V. Károly 421
V. Sándor 419
V. Zoltán 403, 407, 408
Vachot Sándorné 114
Váci József 318
Vadászi Sándor 312
Vadnai Dezső 313
Vági István 234–236, 241, 245, 247, 248, 250
Vági Zoltán 293, 298
Vajda János 39
Valkovszky Mihály 122
Valló László 440
Vámbery Rusztem 239, 240, 244
Vámos Zoltán 326
Vance, Cyrus 456
Vangel Viktor 167
Váradi Gyula 404, 410
Várady Gábor 63
Várady Tibor 195

- Várady-Brenner Alajos 239
 Varga Béla 244, 331, 335, 359
 Varga E. László 268–270, 272
 Varga Ferencz 243
 Varga György 406
 Varga István 400, 404, 408–410, 420–422
 Varga János 20
 Varga Júlia 371
 Varga Ottó 115, 119
 Varga Péter 392, 393, 510, 549
 Varga Zsuzsanna 431
 Vargha Gyula 55
 Vargyas Endre 114, 115, 117, 118
 Varju István 92
 Vas (Weinberger) Zoltán 258–261, 264, 265
 Vass Henrik 231
 Vaszary Kolos 116
 Vasziljevics, Gregorij 233
 Vay József 95
 Vázsonyi János 199–201
 Vázsonyi Vilmos 357
 Véber Zoltán 193
 Vécsey Károly, gr. 25, 26
 Végh Loretta Vivien 193
 Vékás János 459
 Verancsics Antal 71
 Vértes János 423
 Vértes Róbert 231
 Vetter Antal 25, 26
 Vidor Gyula 188
 Vidovich Ernő, dr. 222
 Vigh Péter Levente 65
 Vihart Ferenc 419
 Vilmos, II., német császár 147
 Virágvölgyi István 357
 Vitári Zsolt 183
 Vízny Károly 328–338, 340–342
 Vízny Sándor 335
 Vörös Katalin 55
 Vörösmarty Mihály 161
 Vuia, Iuliu 119
 Vukićević, Nikola Đorđe 120
 Wagner, Falk 92
 Wahrmann Mór 63
 Wallenberg, Raoul 292, 293
 Waltherr Imre 18, 19, 21
 Warga János 114
 Wéber Gyula 406, 410, 413
 Weber János 188
 Weber N. (örnagy) 165
 Weber, Ernst 353
 Webster, James Macdonald 101
 Wegscheider, August Ludwig 91
 Wenckheim Béla, br. 32, 62–64
 Wenckheim család 76
 Werner, Carl 115, 117
 Wertheimer Ede 62
 Wesselényi Ferenc 136
 Wesselényi Miklós 20
 Westarp, Kuno von 186
 Wettstein János 292
 Whitehead, John C. 368
 Wiener P. J. 117
 Wilson, Thomas Woodrow 174, 184
 Windisch-Grätz, Alfred zu, hg. 15, 17, 22
 Wirthné Diera Bernadett 371, 372
 Wittstock, Oskar 115
 Wlassics Gyula, br. 31, 36, 37, 46
 Wolfner József 121
 Xenopol, Alexandru Dimitrie 125
 Ybl Miklós 42
 Zádor Béláné 222
 Zádorné Zsoldos Mária 222
 Zadravec István 161
 Zaggy, kutya 301

- Zahnbrecher, Franz Xaver 186
Zalka János 73
Zambra, Pietro 118
Zeichmeister Andor 118
Zeke Gyula 357
Zelenović, Dragutin 451
Zelliger Alajos 121
Zeyk Károly 28
Zichy Antal 12, 14–16, 25, 27–29
Zichy Antónia, gr. ld. Batthyány Lajosné
Zichy család 76
Zichy Edmund, gr. 68, 70, 71
Zichy Ödön, gr. 27
Zichy Pál Ferencné 75–79, 84–86
Zichy Tivadar, gr. 71
Zilahi Alexandra 193
Zilahy Lajos 158
Zinovjev, Grigorij Jevszejevics 233
Zoványi Jenő 36
Zöld Sándor 441
Zöldy Miklós 237
Zrínyi Ilona 70, 136
Zrínyi Miklós 67, 71, 82
Zrínyi Péter 136
Zrínyiek 136
Zrumetzky Viktor 224, 225, 229
Zsedényi Béla 190
Zsiga Tibor 414, 415, 417, 418
Zsindely Ferenc 294
Zsolnai Miklósné Széles Katalin 336
Zsombor Géza 179
Zsótér Sándor 402, 405

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

- Abaújszántó 252, 259, 500, 538
Abony 213, 215, 216, 228
Ada 452
Adlon Hotel, Berlin 301–303, 504, 543
Afrika 315
Ágya 103, 104
Albánia 199
Almásneszmély 402
Alsó-Ausztria 73
Alsó-Fehér vármegye 68
Alsó-Szabolcs 47
Amerika ld. Amerikai Egyesült Államok
Amerikai Egyesült Államok 100, 251, 276, 291, 294, 321, 331, 340, 342, 447, 456, 457, 514
Andau 366
Anglia 198–202, 291, 292, 305
Ankara 269, 291
Arad 123, 162
Arad vármegye 103, 207
Ausztria 136, 184–186, 188, 192, 196, 198, 233, 247, 331, 404, 408, 409, 414–416, 420–422, 427, 445, 447, 456
Ausztria–Magyarország 144, 156
Bács vármegye 78, 87, 88, 100
Bácska 174, 451
Bad Vöslau 421
Bajorország 117
Balassagyarmat 67
Balázsfalva 112, 120, 123
Balkán 142, 144, 145, 153, 154, 296, 300, 451
Bánát 174, 451
Baranya vármegye 96
Battonya 207
Bázel 105
Bécs 55, 70, 81, 83, 92, 102, 110, 112, 116, 121, 123, 135, 136, 143, 144, 147, 148, 150, 151, 153–155, 177, 185, 231–233, 235, 244, 252, 268, 345, 348, 352–356, 359, 361, 366, 368, 397, 415
Békés 102
Békés megye 25
Békés vármegye 102, 220, 228
Békéscsaba 210
Belgium 38, 192, 196, 198, 255, 445, 456
Belgrád 119, 120, 123, 153, 219, 300, 454, 459
Bereg megye 122
Berlin 55, 146, 154, 191, 255, 256, 269, 290–292, 296–297, 301–304, 458, 504, 543
Bern 297
Besszarábia 277
Besztercebánya 73, 85
Bia 188
Bihar megye 158
Bihar vármegye 40, 45, 103, 220, 222, 224, 228
Biharkeresztes 314
Biharugra 319
Blasiu ld. Balázsfalva
Bonyhád 188
Borsod vármegye 95
Bosznia 153
Bosznia-Hercegovina 445, 446
Boszporusz 289
Brád 119
Brandenburg 301, 302

- Brassó 119, 122, 123
 Brioni-sziget 444
 Britannia 290
 Brooklyn 353, 355
 Buda 110, 118
 Budakeszi 318
 Budaörs 163, 165
 Budapest 34, 38, 39, 44, 46–48, 51–53, 55, 56, 59–64, 67, 73, 74, 81, 89–93, 97–99, 101, 109–111, 115, 118, 121–123, 127, 133, 142, 143, 145, 146, 153, 156–158, 175, 180, 190, 191, 193–195, 197–200, 206, 213, 219, 220, 223, 225, 226, 232, 234–236, 251, 277, 289, 290, 292, 295, 296, 299, 303, 306, 315, 319, 328, 345, 348, 353–356, 359–363, 367, 369, 371–373, 376, 377, 386–388, 392, 397, 400–411, 413, 414, 416–418, 420–425, 457, 504, 508, 510, 543, 547, 549
 Bug 144
 Bulgária 198, 406, 447
 Burgenland 179, 186–188, 404
 Cegléd 185
 Charlottenburg pályaudvar, Berlin 301
 Chicago 251
 Cieszyn 151
 Cinkota 213
 Ciszlajtánia 63
 Csanád vármegye 207
 Cséffa 40
 Csegőd 38, 48
 Csegődpusztá 49
 Cseh–Morva Protektorátus 301
 Csehország 136
 Csehszlovák Köztársaság ld. Csehszlovákia
 Csehszlovákia 198, 202, 233, 252, 254, 258, 259, 335, 406, 447, 500, 528
 Csendes-óceán 273
 Csenger 103
 Csépa 78, 79, 87
 Csonka-Magyarország 162, 492, 529
 Csopak 158
 Csökmő 103
 Dánia 198, 305
 Dardzsiling 68
 Darhan 387, 388, 390, 391, 394, 395
 Debrecen 12, 22–24, 27, 28, 30, 45, 90, 91, 95, 97, 98, 100–104, 130, 193, 228, 235, 268, 311–314, 325
 Dég 160
 Dél-Magyarország 122
 Délvidék 24, 179, 186, 195
 Don 262
 Drezda 83
 Duklai-szoros 156
 Duna 183
 Dunamellék 93
 Dunántúl 43, 47, 93, 101, 122
 Dunapentele 213
 Ecuador 456
 Edinburgh 101, 102
 Egyesült Államok ld. Amerikai Egyesült Államok
 Egyesült Királyság 456
 Eisenstadt 118
 El Salvador 352
 Eperjes 52, 100
 Erdély 87, 88, 92, 93, 100, 106, 108, 110, 113, 115, 117, 119, 122, 123, 126, 133, 161, 177, 179, 186
 Erdélyi Nagyfejedelemség ld. Erdély
 Erdőgyarak 49
 Erlangen 95
 Északi-tenger 38
 Esztergom 73, 85, 122, 123, 332, 402

- Esztergomi főegyházmegeye 121
 Észtország 192, 198–200
 Európa 34, 55, 191, 195, 198, 200, 201, 289, 291, 296, 297, 303, 391, 504, 543
 Fegyvernek 78, 87
 Felsőbánya 104
 Felső-Magyarország 121, 179
 Felsőőr 185
 Felvidék 135, 174, 179, 183, 186
 Finnország 192, 198, 200, 269
 Fiume 56, 118, 119, 123
 Foksány 311–313, 324
 Franciaország 144, 191, 255, 456
 Frankfurt 83, 102, 301
 Freywaldau 20
 Galícia 142, 143, 145–148, 152, 155, 156
 Gálos 185
 Gasztony 485, 522
 Gedser/Gjedser 305
 Gellérthegy 337
 Genf 97, 98
 Geszt 38–40, 46, 49
 Gombospusztá 332
 Gorlice 154
 Grand Hotel, Stockholm 297
 Graz 144, 145, 147, 148, 403, 405
 Grosbois 140
 Grüntal 301, 304, 305
 Gyöngyös 135
 Győr 73, 85, 118, 122, 123, 213, 235, 326, 357, 401, 403–410, 416, 419–421
 Győr vármegye 78, 87, 88
 Győr-Sopron megye 419
 Gyulafehérvár 174
 Habsburg Birodalom 153
 Hága 456
 Hajdú megye 312, 325
 Hajdú vármegye 47, 220
 Hajdúszoboszló 312
 Halle 91
 Hamburg 105
 Hegyeshalom 235, 397, 398, 402, 403, 416, 418, 419
 Heidelberg 92, 95, 100, 487, 525
 Hermannstadt ld. Nagyszeben
 Hetes 213
 Heves vármegye 78, 87, 88, 228
 Heves-Szolnok megye 78
 Hódmezővásárhely 89, 210, 213
 Hollandia 92, 100, 198, 255
 Horvátország 83, 87, 88, 106, 118, 120, 444, 446, 447
 Horvát-Szlavónország ld. Horvátország
 Hôtel d'Angleterre, Koppenhága 305
 Igló 80
 India 66
 Ipolybél 158
 Írország 199, 200
 Jászberény 68, 210
 Jász-Nagykun-Szolnok vármegye 220–222, 224–226, 228, 229
 Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság ld. Jugoszlávia
 Jugoszlávia 192, 195, 407, 444, 446, 447, 455
 Juzsa 315
 Kanada 410
 Kápolna 24, 25
 Kaposvár 210, 235, 387, 390–392, 394–396, 510, 549
 Kapuvár 185
 Karlóca 119, 120
 Karlovicz ld. Karlóca
 Kárpátalja 262, 263, 295
 Kárpát-medence 174
 Kárpátok 151, 156

- Kassa 252–255, 258
Katonai határőrvidék 120
Kaukázus 271
Kazany 275
Kelénpatak 417
Kelet-Ázsia 66
Keleti pályaudvar, Budapest 294, 299, 307, 309, 504
Kelet-Közép-Európa 343, 346, 349, 364
Keszthely 32
Kijev 265
Kína 385, 388–391, 510, 549
Kiskunfélegyháza 210
Kiskunhalas 210
Kiskunmajsa 436
Kismarton 185, 418
Kispest 208–213, 217
Kissingen 41
Kistarcsa 335
Klingenbach ld. Kelénpatak
Kolozsvár 44, 89, 100, 153, 162, 219–221
Komádi 213
Komárom 18, 43, 45, 48, 49
Komárom megye 332
Komárom vármegye 78, 87, 88
Komarów 146, 152
Koppenhága 290, 305
Koszovó 451
Kőbánya 377
Kölked 96
Köln 147
Körmend 213
Kőszeg 185, 326
Krakkó 152, 153, 155
Kraśnik 146, 152
Krasznogorszk 313, 316
Kujbisev 260
Kunersdorf 146
Lajta 110
Łapanów 156
Leipzig ld. Lipcse
Lemberg 145, 154
Lengyelország 138, 139, 145, 149, 192, 263, 304, 406, 447
Leningrád 275
Leopoldov ld. Lipótvár
Lettország 198, 199, 275
Léva 67
Liget 41, 42
Limanowa 152, 153, 156
Lipcse 143, 145, 148, 150, 191
Lipótmező 312
Lipótvár 254
London 98
Losonc 300
Losonctamási 300
Lövő 185
Luxemburg 147
Macedónia 446
Mád 213, 218
Madrid 291
Magyar Királyság 31, 152, 153, 156, 219
Magyar Népköztársaság ld. Magyarország
Magyarkanizsa 452, 459
Magyarnándor-Kelecsény 297, 307
Magyarország 36, 43, 44, 55–57, 59, 63, 69, 81, 84, 106, 107, 109–112, 115, 116, 118–120, 122–124, 135, 138, 142, 157, 191–193, 195, 199–205, 212, 214, 216, 231–234, 239, 242, 244, 245, 248, 249, 259, 262, 263, 265, 290, 291, 293, 294, 296, 298–300, 302, 303, 305, 313, 315, 316, 323, 334, 383, 388, 390, 392, 393, 398, 415, 416, 422, 423, 447, 451, 452, 454, 461, 465, 472, 485, 490, 492, 500, 501, 510, 527, 529, 549

- Magyaróvár 122, 188, 213
Makó 210
Malmö 305, 504, 544
Máramaros megye 122
Máramaros vármegye 220
Máramarossziget 153, 311–313
Maroshévíz 206
Maros-Torda vármegye 206
Mátészalka 210, 319
Mazuri-tavak 146
Mezőberény 213
Miklósfalva 418
Miskolc 190, 208, 210, 235, 331, 453
Mongólia 384–391, 393–396, 510, 549
Moson vármegye 183
Moszkva 232, 233, 235, 236, 244, 255–261, 273–276, 278, 280–282, 287, 292, 293, 315, 384, 391, 392, 411, 419, 500
Munkács 136
München 143, 150, 155, 400
Nagybecskerek 102, 122
Nagy-Britannia 350
Nagyenyed 39
Nagykanizsa 208, 326
Nagykikinda 452
Nagymarton 185
Nagyszalonta 43
Nagyszében 115, 119, 122, 123
Nagyszombat 121, 132, 135
Nagyvárad 89, 90, 102, 157–159, 162, 219–221, 225, 228, 229
Naushki 385
NDK Id. Német Demokratikus Köztársaság
Német Birodalom 151
Német Demokratikus Köztársaság 409
Német Szövetségi Köztársaság 410, 418 421
Németalföld 100
Németország 34, 148, 154, 186, 188, 198, 255, 291, 294, 300, 301–303, 445, 467, 468
Németújvár 185
Neszmély 332
New York 54, 92, 258, 343–349, 351, 354, 355, 359–363, 366, 457
Nezsider 185
Nickelsdorf Id. Miklósfalva
Nordbahnhof, Berlin 304
Norvégia 105, 201, 318
Novi Sad Id. Újvidék
NSZK Id. Német Szövetségi Köztársaság
Nyíregyháza 210, 312, 314, 318
Nyizsnyij Novgorod 275
Nyugat-Berlin 346, 347
Nyugat-Dunántúl 118
Nyugat-Magyarország 163, 176, 179, 183–188
Óbecse 122, 123
Odera 301
Olaszország 156, 191, 445
Olmütz 17
Ónod 67, 68, 135
Oradea Id. Nagyvárad
Orosz Birodalom 142, 145
Oroszország 146, 148, 154, 231, 269, 271, 273, 275, 282, 283, 391, 457
Ostende 38
Oszták Birodalom 106, 108, 110, 112, 116, 123
Oszták Köztársaság 416
Oszták–Magyar Monarchia 31, 55, 63, 112, 142, 143, 145–156, 195, 201, 219, 271
Oxford 102
Pančevo Id. Pancsova

- Pancsova 120, 123, 125
Pápa 43, 47, 67, 92, 100, 210, 213
Pariser Platz, Berlin 302
Párizs 70, 83, 98, 140, 185, 251, 316
Partium 157
Pécs 54, 55, 210, 211, 219, 235, 371
Pered 313
Pest 11, 17, 22, 39–41, 83, 92, 94, 96, 103, 104, 116–118, 129, 130, 133, 134, 332
Pest vármegye 228
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye 213
Pestszenterzsébet 212
Pestszentlőrinc 213
Pestújhely 211, 213–215
Pétervár ld. Szentpétervár
Pomáz 188
Poroszország 147
Pozsony 17, 70, 122, 123, 219
Pozsony vármegye 183
Prága 92, 255, 500
Prešov ld. Eperjes
Przemysł 149–151, 156
Putnok 213
Rajka 419
Rákoskeresztúr 213
Rákospalota 209
Rátót 485, 522
Recsk 380
Reval ld. Tallinn
Riga 231, 269
Románia 40, 125, 156, 162, 177, 198, 200, 277, 278, 311, 315, 406, 407, 492, 529
Romhány 138
San 149
Sárosd 166, 167
Sárospatak 70, 90, 95–97, 103
Sashalom 213
Sátoraljaújhely 210, 211, 213, 214
Schwechat 403
Selmec ld. Selmecebánya
Selmecebánya 69, 123, 137, 219
Siedlec 148
Skócia 105
Sombor ld. Zombor
Somogy megye 387, 390–395, 510, 549
Sopron 167, 176, 185, 188, 193, 219, 326, 417
Sopron vármegye 183
Soroksár 188
Spanyolország/II. Köztársaság 256, 257, 500
Stettin ld. Szczecin
Stettiner Bahnhof, Berlin 304
Stockholm 289–310
Sušak 118
Svájc 291, 357, 364, 377, 409, 422–427
Svájci Konföderáció ld. Svájc
Svédország 105, 191, 290, 291, 296–298
Sydower Fleiß 301
Szabadka 451, 455
Szabolcs vármegye 103
Szajna 144
Szakolca 123
Szamara 275
Szamosújvár 123
Szarajevó 153
Szatmár 135, 139, 140, 527
Szatmár vármegye 103, 220
Szczecin 304
Szécsény 135
Szeged 30, 200, 208, 210, 213, 219, 221, 228, 266, 311, 326
Székelyföld 398
Székesfehérvár 212, 326, 372, 374
Szekszárd 387
Szelevény 79

- Szentendre 402
 Szentgotthárd 51, 65, 185
 Szentimreváros, Budapest 372
 Szentpétervár 287, 391
 Szepes 73, 74, 77, 85
 Szerb Vajdaság 120
 Szerb–Horvát–Szlovén Királyság 195
 Szerbia 26, 142, 143, 148, 155, 447, 451, 514
 Szerémség 451
 Szergievszkoje Szelo 279
 Szerpuhov 278, 279
 Szilágy vármegye 220, 221
 Szilézia 150, 153, 155
 Szimbirszk 275
 Szlavónia 445
 Szlovákia 266
 Szlovénia 444, 446, 447
 Szlovenszko 183
 Szmolenszkij Rinok 281
 Szófia 269
 Szolnok 25, 26, 219–229, 235
 Szolnok vármegye 78, 87, 88
 Szombathely 118, 123, 208, 334, 418
 Szonginó 388
 Szovjetunió 6, 258, 262, 268–273, 275–
 279, 281–287, 291–294, 314, 315, 317,
 322, 326, 327, 384–386, 388–390, 427,
 436, 500, 510, 549
 (Szovjet-) Oroszország 191, 200, 202,
 270–273, 275, 284, 285, 503, 541
 Sződliget 170
 Taksony 78, 79, 87
 Tallinn 268–273, 502, 540
 Tannenberg 146
 Tápé 210
 Tarac-völgy 45
 Taskony 78, 79, 87
 Tatabánya 235, 408
 Téglás 47
 Telki 159
 Temes vármegye 220
 Temesi Bánság 120
 Temesvár 122, 123, 174
 Teschen ld. Cieszyn
 Tiszafüred 24
 Tiszáninnen 93, 95, 96
 Tiszántúl 43, 93–95, 104, 221
 Tiszaroff 78, 87
 Tokió 412
 Tomášovce ld. Losonctamási
 Toplica ld. Maroshévíz
 Topolya 458
 Torontál vármegye 207
 Torontál vármegye 24, 78, 87, 88
 Tököl 381
 Törökbálint 187
 Törökország 490, 527
 Traiskirchen 403, 420, 421
 Trianon 158, 159, 162, 166, 203, 219, 221,
 229, 230, 492, 529
 Tula 279
 Turócszentmárton 123
 Ufa 260, 261
 Ugocsa megye 122
 Újpest 209, 401, 402
 Újsóvé 100
 Újszandec 149
 Újszőny 47
 Újvidék 119, 120, 123, 447
 Ulánbátor 385, 388, 510, 549
 Ulan-Ude 391
 Unter der Linden 302
 USA ld. Amerikai Egyesült Államok
 Vác 24, 416
 Vajdaság 195, 449, 451, 452, 455, 457, 514,
 554

- Vajszka 78, 88
Valkóvár 445
Városmajor, Budapest 377
Varsó 150, 263
Vas megye 118
Vas vármegye 485, 522
Vasvár 213
Vatta 95
Velençe 188
Venezuela 456
Veszprém 89, 213
Veszprém megye 160
Vezekény 67
Vichy 346
Vienna ld. Bécs
- Visztula 148, 155
Volga 275
Voronyezs 262
Vukovar ld. Valkóvár
Warnemünde 304, 504, 543
Washington 251
Wien ld. Bécs
Zágráb 80
Záhony 314
Zalaegerszeg 60
Zenta 195, 452
Zimbabwe 456
Zombor 120, 125
Zoo Bahnhof, Berlin 301
Zurány 188
Zürich 357, 358, 362, 424